

АНДРІЙ ГУЛЯШКИ

ВЕДРОВО

ХРОНІКА ОДНОГО СЕЛА

Переклад з болгарської

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1962

Видатний болгарський письменник Андрій Гуляшки уже відомий українському читачеві своїми книгами «МТ станція», «Любов», «Коштовний камінь» та «Контррозвідка».

В романі «Ведрово» талановитий художник слова малює широку картину життя Болгарії в останні десятиріччя, правдиво і яскраво відображає процес соціалістичного перетворення болгарського села, показує запеклу класову боротьбу на селі, становлення нового в свідомості людей.

Перед читачем, як живі, постають герої цієї хвилюючої хроніки, що, перемагаючи численні труднощі, долаючи відчайдушний опір ворогів, прокладають шлях до нового, щасливого життя.

Роман удостоєно Димитровської премії.

Переклав
М. МАЛЯРЧУК

Перекладено за виданням:
Андрей Гуляшки. Ведрово. Хроника на едно село.
Издательство на ЦС на профсъюзите. София, 1959.

ЧАСТИНА
ПЕРША

1

В той час, коли процвітало велике землеволодіння, в селі Ведрові жили три багатії: Пантелей, на прізвисько Вовк, старий Минчо Покровнишки, прозваний Боярином, і Тома Лефтеров — Хаджія¹, або Лисиця, як називали його селяни-половинщики з горішньої околиці.

Всі троє добруджанських багатіїв скидалися один на одного тим, що були жадібні до землі й ненаситні в збагаченні, але у способі життя, в характері, ба навіть в зовнішності кожного з них було щось своє, особливе. Пантелей був високий, стрункий, сухорлявий, з вилицюватим обличчям і холодними яструбиними очима, над якими звисали густі, кошлаті, чорні, як смола, брови. Рухи в нього були швидкі, хода — кошача, голос — низький і грубий. Ходив він завжди з батоном у руці, взувався у високі до колін чоботи і підперізувався червоним поясом, завширшки з дві п'яді, обшитим по краях жовтою шкірою. Він мав свій власний, куплений у Констанці, кабриолет, безшумний, як коляска, на подвійних ресорах, проте користувався ним дуже рідко. Більше любив він їздити верхи на білій кобилі, гарчій і непокірній, яку лише він міг приборкати. Жив Пантелей на нижньому поверсі, поряд з великою кухнею, де завжди пахло смаженим м'ясом і свіжоспеченим хлібом, спав на тапчані, застеленому вовчими шкурами, а за стіл йому правила велика горіхова, обкована залізом скриня. Харчувався Пантелей просто їжею — іноді лише салом та підгорілим житнім хлібом, а вино, розбавлене водою, пив тільки на великдень та на святого Іллі, якого вважав за свого патрона.

Він знав дві втіхи, дві насолоди в житті, успадковані ним від дідів: влітку на світанні мчати галопом на коні по своїх неозорих пасовищах,

¹ Хаджія — прочанин.

а взимку разом з наймитами влаштувати обלאву на вовків і самому впритул стріляти в зацькованого звіра.

Маючи п'ять тисяч декарів¹ орної землі, табуни коней, безліч голів рогатої худоби, він міг жити, не знаючи турбот, в розкошах, як жили на той час багато його собратів. Але в жилах Пантелея текла гаряча, неспокійна кров, він не міг витримати й півдня, щоб не наказувати, щоб не нагонити страху на тих, хто боявся і тіні його, щоб не розпоряджатись в усьому, ба навіть у дрібницях, по-господарському похльоскуючи батогом,— і так від світанку й до самого смерку.

Як тільки починало розвиднятись, він сідав верхи на свою кобилу, і перший промінь сонця заставав його в дорозі. Він то мчав стрімголов, ніби за ним гналися розбійники, і тоді на боках кобили виблискував сріблястий піт; то попускав поводи і, злегка похитуючись у сідлі, дивився довкола очима, що поглинали золото стиглих хлібів, які простигали аж ген до обр'ю.

Милювався він морем пшениці, її виглядом, чи відчував у цю мить приємне задоволення щасливого хазяїна,— ніхто цього не знав, проте його поява в полі не віщувала нічого доброго ні тим, кого він найняв тимчасово, ні його постійним робітникам.

При розрахунку він не скупився, дотримував слова і не гвалтував дружин своїх орендарів та наймитів. Але своїх людей він так визискував, неначе вони були його рабами, і вимагав від них такого смирення, якого навіть піп Анастасій не смів проповідувати з церковного амвона. Горе тому, хто осмілювався підвищити голос або хоч скося глянути на нього — вузлуватий батіг Вовка тут же оперізував цього зухвальця, просвістівши в повітрі, мов роздратований вуж.

Таким був Пантелей — справжній нащадок тих заповзятливих, суворих і жадібних до землі переселенців, які прийшли першими і захопили найродючіші ділянки добруджанської цілини.

Шапки він ні перед ким не скидав і, вітаючись, подавав руку лише директорові Добричського комерційного банку та полковникові, який командував місцевим гарнізоном.

Наскільки Пантелей був відлюдькуватим, грубим і потайним, настільки Минчо Покровнишки був привітним, гостинним і веселим. Зрозуміло, він був привітним і гостинним з людьми з «вищого товариства». А із звичайними ведровськими селянами, що мали менше п'яти гектарів землі, поводився, як князь,— поблажливо, з пихатою зневагою родовитого аристократа.

Коли Добруджа була під владою румунів, Минчо Покровнишки проводив зимові місяці у Бухаресті або в Констанці, де його зять тримав кілька готелів і, крім того, публічний дім. У нього був економ, який управляв маєтком, а сам Минчо гаяв час у грі в покер, в гучних бенкетах та розвагах. На кожную зиму брав нову полюбовницю, якій платив щедрою рукою.

Пізніше, після визволення, він назавжди поселився у Ведрові. Побудував собі двоповерховий дім з широкою верандою, а глибокий

¹ Д е к а р — $\frac{1}{10}$ гектара.

підвал перетворив на склад дорогих лікерів та старих південних вин.

Минали роки. Минчо Покровнишки посивів, щоки в нього обвисли, серце запливло салом. Він уже не грав у покер, перестав шукати й купувати жінок, але ще більше уподобав смачні страви, солодкі розмови і спокійний післяобідній сон. Він запрошував до своєї господи офіцерів, депутатів, видатних діячів керівних партій, частував їх, бенкетував з ними днями й ночами, запрошував їх зіграти на щастя в барбут¹, і, будши досвідченим у грі, оббирав їх до останнього лева. А проводжаючи тих, що програлися, він люб'язно пропонував їм гроші в позичку і безстроковий вексель бережно замикав у сейф. Ці векселі забезпечували йому всілякі вигоди: то, дивисься, якогось дня курною дорогою промчать військові грузовики, відвозячи до Варни його пшеницю, то державні агенти в першу чергу закуплять у нього тюки вовни, та ще й по найвищій ціні...

Він не любив їздити верхи, не ходив на полювання, намагався уникати сварок з орендарями та наймитами, але зате любив прикрашати свою вітальню старими румунськими літографіями, сам уставляв їх у дорогі рамки, а коли приходили до нього гості, то він пояснював їм тоном великого знавця:

— Цей вид? Це з Бухареста — тут намальована одна дуже велика площа. Ота будівля в глибині — Атене-палас, гранд-отель. Я зупинявся там. А які пройдисвіти тамтешні камердинери — нехай бог милує! А це гора Синая. Так і написано тут: «Вид на Синаю». А які величезні ліси, це вам не абищо! Є власники, що мають сотні гектарів букових і хвойних лісів. Не погано? Га? Оце так поміщики — не те, що ми. Та де нам з ними рівнятися!.. Ось зображена історична битва: бій під Аустерліцом. А це ось сам Наполеон Бонапарт — на білому коні, командує: «Вперед, гренадери!» А гренадери відповідають йому: «Вів л'емперьор!», тобто — «Хай живе імператор!» Бачите, які у них багнетні — з справжньої сталі, так і блищать... А ця картинка показує нам аргонавтів, що пливають по Золоте руно. Язон. Так тут написано, а біс його знає, хто вони такі, ці аргонавти. Напевно, це пірати римських часів, а воеводою був у них якийсь Язон. Мабуть, то він і є — у білому плащі і з старовинним щитом, он той, що стоїть на носі корабля і рукою показує вперед. Ох, небезпечний це чоловік! Такий знесе тобі шаблею голову і оком не моргне. Розбійник...

Минчо Покровнишки мав ще одну слабкість: у свято він любив одягтися по-бухарестському (за модою 1920 року), з крохмальним комірцем і краваткою-метеликом, взяти під пахву тростину з срібною ручкою і прогулюватися по головній ведровській вулиці, немов той патріарх.

Та й Пантелеї із своєю вовчою вдачею, і «європеєць» Минчо Покровнишки здавались людьми обмеженими, простацькими й наївними в порівнянні з богомільним Томою Лефтеровим — третім багатієм ведровської землі.

¹ Барбут — азартна гра в кості.

Походив Тома з роду Лефтерових — старої котленської родини, яка багато десятиліть уперто трималась звичаю, за яким старші сини займались торгівлею, а решта обробляли той невеликий клапоть землі, що діставався їм у спадщину, або ж заробляли на хліб якимось ремеслом.

Прадід Хаджії, повертаючись одного разу з Валахії і проїжджаючи через Східну Добруджу, був просто зачарований тими буйними пасовищами та безлюдною цілиною, що постали перед його очима. Поблукавши по цій рівнині, якій, здавалось, не було краю, він зустрівся з котленськими вівчарями, і ті порадили йому шукати щастя у степах, які спускалися до моря. Так він дійшов до якогось хутора, заселеного років десять тому вихідцями із східних гористих районів. Спочатку там його зустріли непривітно, але потім зрозуміли, що мають справу з заможною людиною, оточили його увагою, пошаною і порадили, де забити кілок.

Цей прадід Хаджії мав деяке роздвоєння душі, що потім передалося по спадковості його потомкам. Він любив землю, прагнув мати безмежні лани й пасовища, та ще палкіше любив чарівний дзвін червінців. Щоб дістати їх, він закуповував хліб і худобу, продавав свій товар у Валахії і звідти повертався з ситцем і сіллю, цвяхами і шинами для возів.

У ті часи закупщиків у Добруджі можна було поррахувати на пальцях, і переселенці, щоб сплатити податки і борги, змушені були продавати хліб і худобу за безцінь. Прадід купляв усе це в своїх односельчан дешево, а квітчастий ситець, сіль і залізний товар продавав їм утричі дорожче, і, до того ж, за все це йому звичайно мали відробляти. Так він забезпечував собі майже безкоштовну робочу силу, і згодом його хутір став одним із найбагатших у тому краї.

Сини і внуки продовжували його справу. Кожний із них примножував батьківські маєтки.

З часом Ведрово стало великим селом. Заможніші люди побудували білу церкву і з вдячності до бога за його доброту і щедрість запросили аж із Тирнова іконописця, щоб він намалював богородицю і шестя Христа.

Тим хазяїнам, які мали залізні плуги, тягло й багато наймитів — постійних і сезонних, — добруджанська рівнина платила вдячністю, ласкавістю і щедрістю. Хутірські комори тріщали від добірної пшениці та янтарної кукурудзи, а просторі, немов казарми, стайні вміщали цілі табуни непідкованих коней. Вівцям ніхто не знав ліку, і надвечір, коли пастухи гнали з пасовища отари, над шляхом здійсмалися такі густі хмари куряви, що сонце мерехтіло крізь них, як церковна лампада.

Часто хворіючи, Тома Лефтеров ріс повільно, і життя його трималося на волоссіні. Його батько, Янаки Лефтеров, усі надії покладав на інших своїх синів — найстаршого, до якого, за звичаєм родини Лефтерових, мав перейти маєток, і середущого, якому діставалася земля. Але трапилося так, що найстаршого сина заколов рогами розлючений бугай, а середущий брат через рік утопився, купаючись у чорних водах дуранкулакського болота.

Передчасну смерть своїх синів Янаки сприйняв як грізну божу кару. За короткий час він постарів, посивів, живі, лукаві вогники в його очах погасли. Він відпустив половину своїх наймитів, відмовився від торгівлі, і, хоч намагався підтримувати у господарстві колишній порядок, справи його не тільки не посунулися вперед, а навіть занепали. Тепер він не пропускав жодної служби в церкві, мало не щодня розмовляв з батюшкою, а ввечері сідав, схрестивши ноги, під іконостасом і читав уголос біблію.

Він не наважився послати Тому вчитися у старші класи, через те що боявся відпустити його від себе, і найняв учителів з Добрича, щоб вони відкрили синові таємниці торговельної справи й навчили його розмовляти французькою мовою.

Коли Томі сповнилося двадцять два роки, Янаки повіз його до Єрусалима вклонитися святим місцям. Під час цієї довгої подорожі батько збирався думати лише про бога; готувався впасти ниць перед гробом господнім і благати спасіння своїй грішній душі і щасливого майбутнього для свого єдиного сина.

Поки грецьке судно, на якому вони пливли, розвантажувало маслини в Александрійському порту, батько з сином поїхали подивитися на місто. Наймолодший лефтеровський нащадок неухважно розглядав блідо-жовті фасади багатих будинків, шпичасті мінарети, що пнулися в небо, і з нудьги позіхав. Він терпеливо витирав долонею піт із чола, раз у раз мружив на сонце очі, намагаючись визначити час, і, невідомо чому, якомось поблажливо похитував головою.

Але ввійшовши в торгову частину міста, в лабіринт магазинів і контор під строкатими тентами та складів, що дуже нагадували давні турецькі казарми, і опинившись серед моря народу в білих накидках і чалмах, батько і син відразу ожили: в цих вузеньких вуличках, наче в брудних артеріях, пульсувала гаряча кров торгових операцій.

Тут французька мова стала Томі в пригоді. Завдяки незрадливій інтуїції він відшукав кілька комісійних контор, які займалися ввозом хліба й худоби з балканських країн. Юнак відрекомендував свого батька як найбільшого землевласника північно-східної Болгарії і поцікавився, яку ціну могли б запропонувати шановні панове за тонну добірної пшениці, якби пан Лефтеров поставив її ще цієї осені. Як тільки панове в білих накидках почули слово Болгарія, вони привітно закивали головами і в свою чергу запитали, чи пан Лефтеров не має зараз під рукою п'ятсот голів породистої худоби...

Ділова розмова в душній, як піч, конторі, мідна кава, якою хазяї почастували його, — все це було для Томи новим і незвичайним, цікавішим за всі історичні пам'ятки стародавнього міста.

Ідучи по горбастому шосе, що вело від старої частини Єрусалима до невеличкого пагорбка Голгофи, батько і син домовились про ціну, яку вони заправають з александрійських купців за поставку ста тонн пшениці і трьохсот голів добруджанської худоби.

«Боже, прости мене грішного!» — мовчки, але від щирого серця молився Янаки під склепінням багатоговікового єрусалимського храму. А в цей час якийсь внутрішній голос, що невідомо звідки взявся,

свердловий його мозок: «Яку ж ціну заправить це кляте пароплавне товариство? Чи не краще перевезти товар кількома грецькими парусниками?»

Повертаючись з Александрії, вони зупинилися в Бейруті і там уклали нову угоду — на поставку ще ста тонн пшениці. «Одним пострілом убив двох зайців,— міркував Янаки, дивлячись на море крізь кругле віконце каюти і потираючи руки.— Цей рік був засушливим, фуражу обмаль, і бідніші хазяї будуть змушені продавати худобу за півціни». Він одвів погляд від моря, бо від безмежного водного простору у нього крутилась голова, і, загорнувшись у теплу шубу, міркував далі: «Ось що таке торгівля! Ми, Лефтерови, тому розбагатіли, що не надіялись тільки на землю. Дай боже, щоб у Томи була легка рука, щоб він не боявся далеких мандрівок по світу. Щастя само не приходить, його треба шукати!»

Коли вони вийшли з Дарданелл, погода раптом зіпсувалася, небо низько нависло над водою, і було страшно дивитись, як хвилі одна за одною накочувались на маленький пароплав. А він то піднімався високо вгору, то опускався носом у розверзнуту під ними зелену безодню, і сирена його весь час так вила, ніби хотіла закликати на допомогу цілий світ. «Хай вона провалиться, ця чужина,— розкаювався Янаки між приступами морської хвороби. І зітхав: — Чи є на світі щось приємніше, як сидіти в хаті під іконостасом і розмовляти з попом про Ноїв ковчег, звеселяючи серце теплою ракією? ¹ Боже, навіщо ця комерція? Чи в мене землі мало, чи хліба не вистачає? Та з цієї землі могли б в достатку жити не те що один або два, а щонайменше сто чоловік».

Коли вже наближались до Варни, буря ущухла, небокрай прояснився, став ніби вищим. Тома зійшов на берег веселий, але Янаки крокував поруч нього похмурий, із згаслим поглядом і обвислими вусами.

Через тиждень, повернувшись із Хасанкея, куди він їздив закупувати худобу для александрійської фірми, Янаки зліг і вже не підводився з широкого міндера ², що стояв під срібним іконостасом. Одного вечора, довго й уважно перебираючи папери в прикрашеному сріблом родинному сейфі, він вибрав зручний момент, щоб сказати кілька напутніх слів своєму синові. Тома повинен був пам'ятати три заповіді. Перший — не забувати бога і, вставши вранці, повертатися лицем на схід і тричі класти на себе хрест. Другий — що б не купував, купувати у важкі для бідноти часи. Такий золотий закон торгівлі з давніх-давен і донині. Третій — не залишатися без чоловічого потомства. Поки існує світ, повинні існувати й Лефтерови. І маєток, і земля, і лефтеровський капітал, який би мандрував по широкому божому світі і, помножений, повертався в цей дім...

Через три дні після цієї розмови Янаки Лефтеров помер.

Так Тома взяв у свої руки долю батьківського маєтку і в двадцять два роки став третім ведровським багатієм.

¹ Ракія — виноградна або плодова горілка.

² Міндер — дерев'яна лава біля стіни, покрита килимом.

Якщо перші два багатії виділялись і постаттю, й манерами, і навіть ходюю, то Тома Лефтеров, навпаки, навіть серед звичайних людей виглядав найзвичайнішим. Сутулуватий, нижчого за середній зросту, з опущеними плечима і передчасно полисією головою, яку він завжди тримав трохи опущеною вниз, в калошах і штанях з домотканого сукна, у міському піджаку з дорогої, але вже ношеної матерії, він швидше скидався на сільського писаря, збирача податків у відставці, ніж на землевласника. Замолоду він одягався по-міському, але ніколи не наряджався в модне вбрання, як це робив, наприклад, Минчо Покровнишки. А коли йому перейшло за сорок років, він змінив піджак і капелюх на короткий кошушок і невисоку каракулеву шапку.

Ходив він не ліниво і не швидко, але завжди статечно. Його обличчя було смугляве, широке у вилицях, але з гострим підборіддям. Ще в молодості дві глибокі, старечі зморшки залягли йому біля уст, і тому він виглядав старшим за свої роки, скидався на людину, що побачила світу.

Якщо дивитися на нього збоку, коли він іде спокійно вулицею, опустивши, за звичкою, голову, то складається враження, що Тома завжди задуманий, заглиблений у щось своє — невідомо в що саме, та, певно, в щось дуже важливе. Коли ж заглянеш йому в обличчя, це враження відразу ж змінюється: з-під довгих, напіврозплющених повік на тебе дивляться живі, розумні очі, рухливі й холодні, як ртуть.

Янаки залишив маєток майже розореним. Багато нив роками не засівалися, так і пустували, як безхазяйні землі. З кількох отар лишилася одна, всі воли, корови і телята вміщалися в найменшому хліві, і в ньому ще знайшлося б місце для інших тварин. В комори, засіки і сушарні, які в добрі часи викликали заздрість навіть у Пантелея, тепер засипали лише четвертину колишнього врожаю. Тому здавалося, що Томі, який в кінці посушливого літа дістав у спадщину такий занедбаний маєток, був лише один розумний вихід: продати частину землі і на ці гроші повернути маєткові його колишню славу.

І як же всі були здивовані, а особливо Пантелей, що мріяв купити за півціни якусь більш родючу ділянку лефтеровської землі, коли Тома не тільки не побажав продавати, а навіть пустив чутку, що має намір закруглити свій маєток, ще прикупивши поля...

— Навпевно, той старий шкарбан Янаки залишив йому золото! — злився Пантелей. — Інакше як би відважився цей шмаркач так вихвалитися?

А насправді Тома дістав у спадщину від батька всього кілька золотих червінців. За них він не міг навіть відремонтувати будівлі, а де вже там купувати землю. І все ж він сказав кільком чоловікам, що має намір найближчим часом ще прикупити землі.

На сьомий день після похорону батька Тома наказав запрягти жовту двоколку і, обминувши головну вулицю, лише з своїм кучером, татаринном Рашидом, поїхав до міста. Чи то з поваги до прославленого імені Лефтерових, які ніколи не знали невдач у торгівлі, чи то зважаючи на

його великі маєтності, Торговельний банк у Добричі виявив незвичайну щедрість щодо Томи. Йому було відкрито поточний рахунок під застававу незначної частини маєтку.

Те, що акціонери банку добре прийняли його, Тома завдячував до певної міри своєму вмінню триматися поважно, з гідністю, не виявляючи непотрібної пиhi й дешевого чванства. Він мав свої особливі і дивні як для його віку звички, які були до вподоби багатьом солідним людям з торговельного світу. В сільську корчму він не ходив, але раз або двічі на тиждень обов'язково бував у церкві, де під Анастасій своїм мелодійним голосом натхненно славив господа. Тома не співав модних пісеньок, тримався якнайдалі від ліберально настроєних учителів і хоч на бідних людей не дивився так згорда, як Пантелей, але розмовляв з ними лише тоді, коли вони приходили до нього. Він умів терпеливо вислуховувати, нікого не перебиваючи і ні з ким не вступаючи в суперечку. Міг цілими годинами слухати лукаву розповідь свого головного прикажчика, мовчки похитуючи головою на знак згоди, а потім наказував робити протилежне тому, з чим тільки що ніби погоджувався.

До своєї матері, причепливої і властолюбної жінки, що походила з заможної родини іншого села, Тома ставився з належною повагою і, поки був живий Янаки, ні в чому не перечив їй. Але вже на другий день після смерті старого Тома попросив віддати йому ключі від усіх лефтеровських скринь, шаф і кількома стриманими словами пояснив, що віднині вона може самостійно розпоряджатися лише на кухні і в тій частині двору, де стояли побілені курники з породистими леггорнами та вгодованими індиками.

Хоч він і не поводився гордовито з своїми односельчанами, все ж було мало таких, хто мав доступ у його вітальню. В числі цих гостей були Іван Турлак — мануфактурний король околії¹, Василь Шабленець — комісіонер і торговельний агент та отець Анастасій — настоятель ведровської церкви, людина смиренна й тиха, що ніби ожила із сторінок давно забутого житія Дамаскіна.

До якогось часу Іван Турлак тримав заїзд при дорозі, що вела з Ведрова на Дуранкулак. Потім, доставши від тестя велику спадщину, він кинув заїзд і, поблукавши років зо два по Румунії, почав торгувати мануфактурою у великих масштабах. Йому пощастило, і тепер він мав свій магазин у кожному великому селі і, як то кажуть, одягав дівчат і молодиць десяти общин². Хоч він був заможнішим за багатьох землевласників, потомствени багатії дивились на нього з погордою і не запрошували в свої господи, вважаючи за краще розмовляти з ним у корчмі або в якомусь іншому людному місці. А Тома Лефтеров виявився поблажливішим за інших багатіїв — він перший відчинив двері свого дому цьому звичайному чоловікові, який досяг великих успіхів у торгівлі.

Дім Томи Лефтерова-Хаджії стоїть на південному краю села, над

¹ Околія — район, адміністративна одиниця в Болгарії.

² Община — найменша адміністративна одиниця в Болгарії.

шляхом, що веде до моря. Його двір обгороджений високим цегляним муром, покритим зверху червоною марсельською черепицею. В огорожі двоє воріт. Одні з них, ті, що виходять на шлях, парадні. Вони невеликі, одноствулкові, збиті з гладко виструганих липових дощок і пофарбовані в оранжевий колір. Над ними гостроверхий навіс, а верхня частина воріт оздоблена глибокою різьбою: в обрамленні виноградного листа стоїть Христос у довгій туніці і піднятою рукою благословляє кількох лисих стариків, теж одягнутих у туніки. Вони смиренно стоять навколішки, а над їхніми головами стирчать біблейські герлиги.

Напроти цих воріт, але з другого кінця двору, була широка, двійчаста брама з грубесних дубових дощок. Вона замикалася товстим залізним засувом, який вставлявся в залізні кільця.

Перед хатою розбитий квітник з примулами та мальвами. Це єдиний квітник у Ведрові, і цвіте він до пізньої осені, бо тут є глибокий, шістдесятиметровий колодязь. Хазяйка тягне воду не з допомогою важкого добруджанського коловорота, а найновішим насосом — поверне ручку вліво-вправо — і холодна, прозора вода за хвилину наповнює цементний жолоб.

За хатою густо посаджені каштани і акації. Посеред цього гайка збудовано дощану альтанку, і вона вся оповита виноградом. У ній Хаджія відпочиває в спеку, читаючи там біблію і час від часу набираючи ложечкою з банки черешневе варення, яке приємно пахне геранню.

Сам дім цегляний, одноповерховий, на фундаменті з червоного каменю. Цей камінь Хаджія колись привіз десь аж з Каварни. Вікна квадратні, загатовані і знадвору закриваються віконницями, теж пофарбованими в оранжевий колір. Щоб проникало всередину світло, у кожній віконниці зроблений проріз у вигляді хреста, і тому ввечері, коли запалять лампи, здається, що світяться хрести.

Та й вітальня в Томи була не така, як в інших. На відміну від Минча Покровнишки, любителя сучасних меблів, Тома обставив її постаровинному, на лефтеровський смак. Він запросив майстрів із Тревни, і вони за його вказівкою вирізали на липовій обшивці стелі янголят, що літають у небі, всіяному перламутровими зірками. У стінах були зроблені шафи, і на кожних дверцятах майстри з допомогою долота зобразили благословляючого святого. Підлога, лави — все покрите м'якими котленськими килимами, білими й пухнастими, як свіжий сніг. У кожному кутку стоїть мідний свічник, а в спеціальній ніші перед іконою божої матері вдень і вночі блимає срібна лампада. Напроти каміна, облицьованого кахлем, стоїть низенький круглий столик з червоного дерева.

Як приємно було сидіти у цій тихій святая святих лефтеровського дому, особливо осіннього вечора, коли надворі завиває дужий північний вітер і по шибках тарабанить дощ, а в каміні весело потріскують сухі дубові дрова. Задоволений Іван Турлак, зробившись балакучим від чарки підсолодженої ракії, якою його почастували, вдячний за повагу, виявлену йому у старому багатому домі, розповідав про сильні й дошкульні місця тих чи інших землевласників, про ціни на товари,

про лихварські проценти. Тома слухав його з люб'язною, догідливою посмішкою, а в голові в нього визрівали плани угод, прекрасних торговельних операцій, що обіцяли величезні бариші. Взяти, приміром, цього Філю Андонова із Сернена... Турлак каже, що він заставив більше двохсот декарів землі, а свиней вигубила пошесть, і на додаток до всього його син, який вивчав медицину в Швейцарії, програв у карти увесь батьківський урожай. Чудово! От, молодець син! Тома завтра ж поїде в Добрич, шепне у банку, щоб притиснули бая Філю за борги, а потім, ніби випадково, ніби з найкращим наміром, зайде до засмученого чоловіка і співчутливо скаже:

— Важко тобі, брате, га? Але нічого, якось влаштується. Може, тобі потрібні гроші?

І заграбастає за безцінь усю його худобу.

У ті роки, перед першою світовою війною, Іван Турлак поставляв із Румунії товари кращої якості, потім налагодив безпосередні зв'язки з якимись англійськими фірмами і незабаром став їхнім головним представником на добруджанському ринку. Він був палким прихильником Британської імперії і взагалі всього англійського, і, невідомо чому, Томи було до душі його англофільство, незважаючи на те, що в домі Лефтерових ще з того часу, коли вони жили у Котлені, схилялись перед Росією, як найбільшою і найближчою Болгарії країною. Літографію імператора Олександра, яка протягом двадцяти років була прикрасою вітальні, Тома зняв із стіни і на її місце повісив еліпсоподібне зображення прославленого адмірала Нельсона. Це зображення Іван Турлак одержав разом з купою торговельних реклам і, бажаючи віддячити приятелеві за його гостинність, подарував йому від широкого серця. Під зображенням адмірала було написано каліграфічними буквами по-англійськи: «Лише вовняні тканини «Нельсон» захистять вас від морської вологи». Але і Турлак, і Тома глибоко вірили, що загадковий напис належав славетному переможцеві під Трафальгаром...

Другим частим гостем Томи був відомий комісіонер Василь Шабленець — людина низька на зріст, зморщена, миршава, але дуже рухлива. Ні за що в світі його не можна було примусити зайти у панський дім взутим — ще перед ганком скидав він свої підковані черевики, супроводжуючи цю дію тисячею пробачень перед господинею і тисячею лайок на адресу «благословенної богом, але занехаяної дияволом» добруджанської землі. Він ніколи не сідав на міндер чи стілець, а вмощувався, як турок, долі біля дверей, завжди обличчям до срібного іконостаса. В душі Тома ненавидів цього чоловіка — не за його огидне плазування, а за те, що він від природи був набагато хитрішим за нього.

Сила Шабленця полягала в умінні знаходити вигідні ринки для своїх клієнтів. Варто було якогось багатому землевласникові сказати, що він має на продаж пшеницю, як Василь тут же знаходив йому покупців, які звичайно давали добру ціну. За свої послуги Василь брав великі, інколи «безбожні» комісійні, виправдуючись тим, що і його грішна душа повинна ж якось існувати на світі. Він лаяв самого себе, ганив неподобними словами, називав мерзотником і шахраєм, але комісійних не зменшував ні на гріш.

Чого тільки не робив молодий Лефтеров, аби утримати Шабленця на своєму боці!

В той час як Янаки був тієї думки, що доля визначила кожному багатієві його місце в житті, Тома прямо вважав усіх багатіїв своїми конкурентами і прихованими ворогами. Тому він загравав з Василем, намагаючись привернути його на свій бік гостинністю, люб'язним ставленням, а то й вищим процентом з торговельних угод. Мета виправдує засоби, і він намагався приборати до своїх рук — бодай у Ведрові та навколишніх селах — весь вивіз вовни, худоби та хліба.

«Чим я гірший за Пантелея, — розмірковував Тома, — а от йому доля судила дістати в спадщину від батька золотий маєток, а мене покарала такою маєтністю, що вже на сьомий день після смерті батька я шукав, де б його позичити грошей.

Що варті мої триста гектарів землі, коли на половині з них ось уже кілька років росте лише бур'ян?

Ось цей дикий жеребець Пантелей, кажуть, позавчора цілий состав навантажив своїм хлібом. Боже милостивий, якщо продати все це навіть по середній ціні, і то які це скажені гроші! Цілий мішок грошей! Коли перетворити їх на золото — то просто пригоршею гребі червінці.

Що то значить мати багатий маєток, за яким є догляд. За турботу про нього він повертає сторицею.

Так, Пантелей на якихось чотири роки старший за мене. А що таке чотири роки? Ніщо. А його багатство в чотири рази більше за моє...

Чотири! Страшна цифра! І горе мені, якщо вона іще зросте, а мій маєток залишиться таким, як і зараз! Цей молодий Вовк перетинатиме мені дорогу, куди я не повернуся. На ринку битиме мене низькими цінами, а тут, у селі, понаймає до себе всіх бідняків, гаразд що має змогу платити їм дорожче! Хто ж тоді працюватиме на моїх полях, де я знайду поденщиць і наймитів?

Бідняк не собака, щоб вірно служити і коли ти багатий, і коли ти убогий. Бідняк іде туди, де йому кинуть більший шматок хліба.

Може, по-своєму бідняк і має рацію, але що я робитиму? Батько мав звичку говорити: кожен дбає за себе, один бог — за всіх.

Я мушу так подбати за себе, щоб не стати бідолашною овечкою, яку з'їсть Вовк. Хай цей хижак задавить кого завгодно, аби моя шкура лишилась цілою. Вся справа в тому — як врятуватися?

Сила Вовків у землі, це кожен знає. Гаразд. Цій силі я мушу протиставити щось інше. І зроблю це. Хай допоможе мені бог. Лефтерови були і будуть».

Василь Шабленець розумів його наміри, а вони аж ніяк не співпадали з його власними інтересами — коли не буде конкуренції, його послуги неминуче знеціняться. З новими багатіями треба буде вести хитру, обережну і складну гру.

Кінець кінцем перемога почала схилитися на бік Томи: він заробляв найбільше. Але і Пантелей, і Минчо Покровнишки не здавалися. У цій боротьбі за першість надійною опорою для Вовка була земля — його пасовища й лани простяглися скільки сягає око, навіть за лінію

ведровського обрію. Допомогали йому і капітали, вкладені у кілька німецьких фірм по імпорті сільськогосподарських машин. А «патріарх» Минчо — той досягав великих успіхів завдяки безстроковим вексялям, а також зв'язкам, які він старанно підтримував з урядовими чиновниками.

Серед своїх напівписьменних собратів по багатству Тома, якого вчили приватні вчителі, виділявся, немов вечірня зірка на темному ведровському небі. Він дещо знав і про царя Крума Страшного, і про череп Никифора, і про Наполеона, і про залізного канцлера Бісмарка; знав, що Америка лежить під його ногами і що в далекій Австралії живе тварина, яка носить своїх малят у торбі, пришитій до живота; мандрував по чужих землях, на власні очі бачив господній гроб, укладав торговельні угоди з темношкірими арабами. Тома трохи розмовляв каліченою французькою мовою і, крім Турлака, тільки він у селі знав, що таке шилінг і пенс.

Тома передплачував «Торговски вестник» і журнал «Пчела», а в його домашній бібліотеці, крім кількох біблій та євангелій, які лишилися після батька, виблискували шкіряні оправи десятка альманхів та довідників з міжнародного залізничного та морського транспорту. Тому здавалось дивним, що людина його років і з такими енциклопедичними для ведровських умов знаннями може водитися з такими людьми, як Іван Турлак і Василь Шабленець. А ще більш дивувала всіх його дружба з ведровським священиком — отцем Анастасієм.

Худий і тонкий, як жердина, священик мав обличчя постника, з якого лагідно дивилися голубі очі. Лоб у нього був вузький, гладенький, як у дівчини, ніс — тонкий, загострений на кінці, а пухлі чутливі губи червоніли з-під русявих вусів, які на китайський манір зливалися з основою його кучерявої бороди.

У свій час він був посланий своїм дядьком по матері, еленським чорбаджією¹, в Москву вивчати медицину, але вже наприкінці першого семестру потрапив у середовище фанатиків, схилених на містицизмі. Під їх впливом він залишив університет і вступив до духовної академії. Та дядько не погодився з тим, щоб його племінник став священиком, і на другий рік перестав надсилати йому гроші. Залишившись без підтримки, юнак поневірявся по монастирях, нахапався того-сього з учення старців про спасіння душі і через три бентежних роки вирішив повернутися у своє рідне місто. Щоб закріпити на якорі його неспокійний дух, дядько оженив його на якійсь старій діві із знатної, але підупалої родини, а потім узяв його в крамницю продавати селянам ситець і грубі сукна, а також відважувати синій камінь і дьоготь. Коли ж це йому остогидло, — від природи йому була чужа всяка практична діяльність, — він пішов у Бачковський монастир і став там священиком. Через рік його дружина, останній вишкребок занепаłego роду, померла. Невідомо чому піп-удівець часто міняв парафії, поки нарешті підпис архієрея не закинув його в добруджанський край.

¹ Чорбаджія — багатий городянин або селянин.

А з нього був добрячий піп! Голос він мав дзвінкий, чистий, ясний. Коли він співав у церкві, молодиді розчулювались до сліз, а ті з них, кого чоловік дужче бив або кому допекала до живих печінок свекруха, були не в силі стриматись і вголос оплакували свою гірку долю.

Тома вважав його нікчемною і непотрібною людиною — молодий Лефтеров з презирством ставився до тих людей, які не мали практичної жилки. І якщо він вирішив запросити священника до себе в дім і дружити з ним, то зробив це проти своєї волі, керуючись міркуваннями пристражі.

Принаймні спочатку так було. А потім трапилося таке, чого Тома не міг передбачити: між ним і отцем Анастасієм виникла особлива дружба, яку ні час, ні події чотирьох десятиліть нічим не змогли затьмарити.

3

Перше полювання на гроші було успішним. І це Тома завдячував не щасливому випадкові чи везінню, а добре обміркованій грі. Молодий Лефтеров не кинувся купувати худобу і зерно, що потрібні були йому для поставки в Бейрут і Александрію, відкрито, а добрався до них і заволодів ними обхідним маневром.

«Я чув, що ти маєш худобу на продаж. Скільки хочеш за голову?» — це був прямий шлях у торгівлі, який не давав ніякої вигоди покупцеві. Така стратегія не подобалась Томі.

Він підступав до товару після попереднього вивчення його власника, після настійного шукання і виявлення його дошкульних місць. Тут він користувався відомостями, зібраними Іваном Турлаком; допомагав йому і банк у Добрічі, який притискав тих своїх боржників, що несвоєчасно погашали узятую позику. Притиснутий банком боржник, боячись червоного виконавчого листа, не те що задешсво продавав, а вбачав у покупцеві свого ангела-хранителя. До послуг Томі були і збирачі податків. Ці люди за невелике частування схоче відкривали свої податкові книжки, писали повістки і самі йшли вручати їх неакуратним платникам податків. А на другий день Тома, ніби посланий богом, стукав до них у двері і пропонував гроші.

Зрозуміло, під час своєї першої торгової подорожі по околії Тома не вдався до всіх цих стратегічних маневрів. Деякі з них народжувалися в його голові у розпалі торгових угод. Правдою було те, що він вирушав у торгову подорож, озброєний лише деякими відомостями, одержаними від Турлака, і ще не зовсім ясним планом співробітництва з сільськими збирачами податків. Плани більш розгорнутих обхідних маневрів у напрямі товару народжувались у нього в голові трохи пізніше, коли він зустрічався віч-на-віч із своїм «противником» — продавцем.

Рашид, його кучер, в ці довгі дні і ночі порівнюючи своє життя з життям хазяїна, завжди приходив до висновку, що живе розумніше й веселіше від нього. Заїзди в цей час кишіли народом. Польові робо-

ти закінчилися, і селяни, зібравши урожай і частину його продавши, довго засиджувалися в шинках. Тут вони випивали, кожен за своїм звичаєм, розмовляли, співали, говорили про жінок, раділи або сумували, залежно від того, що в кого було на душі.

Рашидові було досить однієї чарки ракії, щоб забути, що він слуга, і то слуга дивакуватого й суворого хазяїна. Ракія розпалювала його душу, вірніше викликала вулканічну життєвість, пристрасне і невтоленне бажання радити всьому світові, співати до хрипоті, поплескувати своїх сусідів по плечу і з палаючими очима говорити їм лише приємне. Якщо ж серед відвідувачів виникала сварка і загальна розмова, потьмарена недобрими і нерозважними словами, стихала, Рашид одразу ж схоплювався з місця і, щоб розвіяти поганій настрій, починав гавкати по-собачому, кукурікати по-півнячому, ходити на руках між століків або ж перекидатися через голову, як це роблять на ярмарках циркові акробати. Однієї чарки ракії було досить для цієї людини, щоб вона стала безтурботною і веселою, але його щастя було повним лише тоді, коли він відчував, що й ті, хто сидів поруч нього, були такі ж веселі і щасливі, як і він.

А чим займався в цей час Тома?

Він замикався в одній із кімнат заїзду, два рази повернувши у старовинному замку ключ, лягав на міндер і, вкрившись кожухом, втуплював погляд у стелю. Так він лежав годину й дві, потім вставав, потягався і ходив вперед і назад. Часом він діставав з кишені записну книжку у шкіряній оправі і, послинивши олівець, щось занотував. На його тонких устах з'являлась посмішка і відразу ж зникала, губилась у куточках губ. Потім він ховав записну книжку і, якщо не було дощу, виходив на вулицю подихати свіжим повітрям.

Якщо ж заїзд був у самому селі або неподалік від нього, прогулянка Томи закінчувалася біля хати збирача податків чи біля хати священника, якщо у селі був священник. З таких прогулянок Тома повертався в доброму настрої і, якщо по дорозі зустрічав Рашида, давав йому на чай.

На себе Тома витрачав мало — одягався скромно, щодо їжі був неперебірливий. Але, вирушаючи в дорогу, він наряджав свого кучера в чоботи, бриджі з шкіряними наколінниками і шапку, якій могли позаздрити навіть шотландські гренадери. Коней прикрашували намистами з бронзовими дзвіночками, влітали у гриви і хвости кольорові стрічки, на лоби чіпляли парчеві китиці. Кабриолет Тома сам пофарбував заграничними фарбами в лимонний колір, а поїхавши в Добрич, дав тамтешньому вчителю малювання цілу жменю дрібних монет, щоб той з обох боків кабриолета намалював по величезній ліловій зірці. Та й ці зірки, певно, не задовольнили його, бо цього ж дня він змінив чорний верх кабриолета на сірий, а спереду прилаштував два ліхтарі з червоним та синім склом. Як би там не було, ці ліхтарі дістались йому дурно — він купив їх за гроші, які взяв за старий верх кабриолета.

Говорячи про ті прогулянки, які робив він у вільний час, не можна не згадати про його звичку відвідувати крамниці, про його

пристрасть заглядати на полиці, вибирати і купувати дрібні й на перший погляд, непотрібні речі. Коли подорож наближалася до кінця, в два ящики під сидінням склалися і дбайливо запаковувалися різні там мідні свічники, внутрішні і висячі замки, коробки з намістом, лійки для дьогтю, алюмінієві кухлі, оксамит для жіночих безрукавок, скоби і ще якась ікона Георгія Побідоносця в срібній рамці.

Якщо ж заїзд стояв на роздоріжжі і до села було далеко, він обмежувався прогулянкою до воріт: сідав на лавочці і починав розмову з проїжджими про те, який, наприклад, урожай в їхньому краї, як у них з фуражем і чи вистачить корму худобі до весни. Розмовляв він тільки надворі і в корчму не заходив. А Рашид, поглядаючи на нього збоку, знизував плечима й несхвально хитав головою. Не весело жив його молодий хазяїн.

Та він помилявся. Тома був веселим, але по-своєму. Він, виявляється, знаходив радість не в ситій їжі, не в півкварті вина і не в тому, щоб мчати кінями по рівнині. Його не захоплювали страви, про вино він згадував лише тоді, коли треба було когось пригостити, а мчати на коні вважав безглуздом, не гідним хазяїна.

Хоч і схильний до роздумів, він був ще надто молодим, щоб знати, у чому треба шукати радощів життя. У ті дні, коли Тома об'їжджав села, він не мав часу для абстрактних роздумів. Та з кожним днем він відчував себе змушнілішим, упевненішим у собі, і життя здавалося йому новим, приємнішим і прекраснішим. Ця приємність і краса життя була для нього не в ситій їжі, не в барвистих світанках і не в ясних степових ночах — він не помічав, що їсть, через які місця проїжджає, чи є на небі місяць, чи надворі темна, глупа ніч. Приємність і краса для нього полягали в тому, щоб перехитрити продавців і своїх конкурентів, купувати якнайдешевше, відвідувати крамниці й базари, вибирати собі якісь корисні дрібнички і в кінці дня, перед сном, помріяти про такий маєток, який мав його суперник Пантелей.

Його перша поїздка по околі завершилась купівлею трьохсот голів худоби і такої кількості пшениці, що нею можна було заповнити засіки в десяти коморах. Він відправив худобу і зерно до Александрії, доручивши Василеві Шабленцю, який супроводжував товар, купити за виручені гроші єгипетської бавовни та австралійської вовни.

Тома продав вовну і бавовну варненським фабрикантам і від цієї операції одержав утричі більше грошей, ніж заплатив за пшеницю й худобу восени. Своєю хитрістю і винахідливістю молодий Лефтеров заробив стільки ж золота, скільки Пантелей за цілий залізничний состав із зерном.

На частину цих грошей він прикупив землі, овець і побудував кілька нових кошар. Рік був посушливим, хліб не вродив, і багато незаможних селян уже після різдва лишилися без жирів і борошна. Тома прийшов їм на допомогу. Він дав щось одним за проценти, а іншим за відробіток, і люди були задоволені.

Прийшла весна, а з нею і перша сівба молодого хазяїна. Отець Анастасій покропив свяченою водою плуги й сівалку і завітчав лобів волів чемерицею і першими пізноцвітами. Потім сів у кабриолет поруч

Томи, і дві білих кобиличини, підбадьорені батоном Рашида, помчали у поле, де простягався зігрітий сонцем і покритий тонким білуватим туманом вологий чорнозем.

Одночасно з сівбою, не чекаючи її кінця, Тома розпочав будувати в південній частині двору, якраз за током, новітню комору. Ця будівля нікого не здивувала — закупив багато землі, то треба ж десь тримати зерно. Та ось одного дня — і це вже здивувало ведровців — молодий хазяїн привіз на кількох волових возах двадцять саджанців акацій, фруктових дерев та канадських тополь. Привіз їх разом із землею в кореневищах, так, як їх викопали в одному приватному розсаднику в Добричі. Тополі він посадив перед хатою, а акації — трохи правіше у вигляді кола. Потім запросив майстрів і звелів їм побудувати в центрі цього кола альтанку, з колонками і черепичною покрівлею, а всередині поставити великий дубовий стіл з лавками навколо нього.

І потекли в цьому домі весни і осені, зими і літа, одноманітні і тихі. Деревя розрослися і зашуміли на подвір'ї буйним листом. Разом з ними вбивався в силу й нащадок Лефтерових. З кожним роком віддаль між ним і Пантелеєм скорочувалась, і, хоч Вовк ще зберігав перевагу, вже недалеко був той час, коли вони повинні були зрівнятися.

Передбачливий хазяїн, великий майстер збільшувати капітали, що не виявляв себе ні зажерливим, ні злобливим, з усіма люб'язний і недоступний для ближчих стосунків, Тома за кілька років зібрав таке багатство, яке інші землевласники стягали усе своє життя. Заможніші люди вбачали заповуку його успіху у смиренстві, лагідній вдачі, в шануванні церкви, в суворому і неухильному додержуванні тижневих і великих постів. Але невідомо чому мешканці з горішньої частини села — люди, які жили з того, що обробляли землю споловини або наймитували, — вигадали йому прізвисько, і воно лишилося за ним назавжди. Прозвали його Лисицею. Саме як Лисицю-Хаджію знав його увесь бідніший люд від Добрича і аж до самого Дуранкулака.

Проте й Пантелей не дрімав, не залишався там, звідки почав. Ця закохана в землю людина, сп'яніла від своєї сили й нестримна в своїх поривах, відчула «лисицю» й наїжилась від люті. Минув той час, коли землевласники раділи з успіхів один одного, допомагали один одному й жили у згоді. Тоді для всіх вистачало місця на землі, ніхто нікому не заважав, бо все, що вивіз ти на базар, розхапували, і то за добру ціну.

Та й гроші тоді були дорожчі, люди не дивилися на п'ятаки такими байдужими очима. А тепер життя стало іншим. Земля почала краще родити, бо орали її плугом і засівали сівалкою. Проте ціни на зерно впали — із зиском продавав лише той, хто мав найбільше і міг запропонувати найнижчі ціни.

Ось чому Пантелей зустрів з такою злістю зміцнення лефтеровського маєтку. Донедавна тільки він визначав розмір платні наймитам і, якою б низькою не була винагорода, біднота товпилася перед

його будинком, бо інакше їм нікуди було подітись. А тепер вони почали піднімати голови. «Тома платить на гріш¹ більше за декар», — казали вони і йшли від нього геть.

Пантелей зневажав торгівлю. Ця горда людина з огидою плювалася кожного разу, коли їй приходило в голову, що й вона, не приведи господи, змушена буде колись поїхати в кабриолеті по околії, щоб купувати і перепродувати велику рогату худобу й овець. Ведровський цар не мав смаку до торгових подорожей — йому було противно торгуватися з людьми, які стояли нижче від нього. Але він мусив поповнювати свої прибутки, якимось збільшувати їх, щоб не наступав на п'яти той клятий Лефтеров. Тепер був не той час, коли можна було надіти шапку набакир і не дбати про завтрашній день.

Всіляко намагаючись не принизити свою гідність, сопучи, хмурячись і нервово згинаючи пужално, він розповів своєму приятелеві, полковникові з Добрича, про свої клопоти і попросив у нього поради.

Вони сиділи в казино і розмовляли. Полковник був у білосніжному кітелі і руку тримав на позолоченому ефесі шаблі. А Пантелей і тут не захотів зняти з голови свою гостроверху баранячу шапку.

— А чому ви не вкладаєте частину грошей в якийсь торгове підприємство? — спитав його полковник. — Наприклад, у товариство, в якому брав би участь іноземний капітал? От мій тесть, пан Добромир Арсов із Рущука, — акціонер змішаної болгаро-німецької фірми. Ця фірма вивозить у Німеччину шкіру, тютюн, смалець, а звідти ввозить телефонні апарати, різні провідники та жерсть. І щороку на різдво мій тесть, пан Арсов, одержує дивіденди золотими левами. А хіба ж він торговець? Раніше він був начальником акцизного управління, а зараз — помічник пана окружного управителя.

— О, це мені до вподоби! — засміявся Пантелей. — Робиш те, що тобі до душі, а інші за твій рахунок торгують. Чудово! Розумно!

Він пожвавішав, зсунув шапку на потилицю і грюкнув кулаком об стіл.

— Гей, хлопче, принеси-но пляшку шампанського!

І відтак звернувся до полковника:

— Годі полоскати горлянки цим нікудишнім питвом. Я частую!

Бувши великим прихильником Німеччини, яку він уявляв собі з розповідей полковника як країну залізних пруссаків і залізних бісмарків та кайзерів, Пантелей вирішив вкласти частину своїх грошей у фірму, що зв'язана торговими справами з німецьким ринком. При посередництві пана Добромира Арсова з Рущука він був прийнятий акціонером в одне змішане болгаро-німецьке товариство, яке ввозило в країну паровози, товарні вагони та залізничні рейки. Гроші, вкладені у товариство, щороку приносили йому дивіденди в золотій валюті.

¹ Гріш — 20 стотинок, $\frac{1}{5}$ лева.

Чужоземна окупація піддала тяжким випробуванням могутність трьох ведровських багатіїв. Непрошені гості, розоривши середніх селян різними податками, реквізиціями та грабуванням худоби, тепер неситим оком позирали на маєтки і, певно, проковтнули б найжирніші з них, якби «кішка не перебігла їм дорогу». Їм стали на заваді префекти, вищі податкові чиновники, командири жандармських рот. Ці королівські сановники і військові невідомо з якою метою і за яку винагороду забезпечили недоторканність власності багатіїв, наказавши своїм підлеглим не утискувати «бояр», і в пориві незрозумілої доброти навіть отця Анастасія зарахували до штатів румунської церкви.

Зрозуміло, королівські сановники і військові вважали за краще мати справу з процвітаючими могутніми землевласниками, а не з розореними і збіднілими багатіями. А те, що перші ведровські хазяї витрачали на хабарі, вони наживали іншим способом, маючи неабиякий досвід, і, до того ж, високопоставлені чужинці не були зацікавлені, щоб утискувати їх.

Тепер Пантелей зробився ще злішим. За всяку дрібницю бив своїх наймитів, примушував їх виходити на роботу, коли ще й на світ не благословилося. І хоч як Пантелей і Тома ненавиділи один одного, та все ж вони порозумілися на тому, щоб платити наймитам найнижчу плату і ні копійки більше. Домовились вони й відносно того, щоб не приймати на роботу наймитів, яких прогнав хазяїн, і слуг, які залишили місце роботи раніше домовленого строку.

Минчо Покровнишки благословив угоду, і з цього приводу випили вина.

Отець Анастасій сумно похитав головою. Ця змова проти бідняків не відповідала його уявленню про життя. Адже бог створив людину за своїм образом і подобою, щоб було кому радіти з його справ. І як інакше може людина віддякувати богові за створення, як не своєю радістю? Тільки вона була гідною відплатою і за життєдайне сонячне тепло, яке заставляє зерно проростати, і за чудові пісні птаства, і за травневий дощ, що дає силу землі і завітчує луки барвистими запашними квітами. «Тільки такою сяючою дорогоцінною монетою, — міркував Анастасій, — людина може віддякувати богові за силу своїх м'язів, за мудрість свого розуму, за голублячу серце жіночу красу, якій Соломон, наймудріший з наймудріших, проспівав свою безсмертну «Пісню пісень».

«Чому отруюють людську радість?» — почав нарікати в душі отець Анастасій і запитав одного разу Пантелея:

— Невже тобі мало того, що дав господь, що ти посягаєш на бідняцьку копійку?

Того дня Пантелей виглядав сердитішим, ніж звичайно: кабан поїв цуценят від його мисливської суки Фроськи, які тільки недавно прозріли.

— Мало мені! — гаркнув ведровський цар і подивився спідлоба

на божого служителя.— Так мало, що й тебе проковтну разом з твоєю камілавою, якщо ти ще раз станеш мені на дорозі. Зрозумів?

— Господи помилуй! — обурився Анастасій.

— Я тебе помилую ось цим, бачиш? — показав Пантелей вузлуватий гарапник.

Тома дотримувався таємної угоди про плату наймитам, бо це було йому вигідно. Проте траплялось, хоч і рідко, що він потай від інших порушував її,— особливо коли треба було взяти у свій дім спритнішого слугу. Тома платив йому на кілька левів більше, але наказував ходити босим і в подертій сорочці, щоб ніхто з людей Пантелея або Покровнишки не подумав, що хазяїн порушив угоду.

І в деяких інших випадках Тома порушував договір. З дитинства він не міг зносити жіночого плачу. Почувши схлипування чи голосіння якоїсь бідолахи, він зразу ж пригадував цвинтар, купи викопаної землі, червонуватої і сирі, і ті довгі й зловісні ями, в яких були поховані його старші брати. Потім пригадував свого батька, згорбленого, посивілого, що було сидів на ганку, дивився кудись і нічого не бачив. Те виливання горя, оті жіночі сльози чогось нагадували йому завжди те саме: зарослий бур'яном двір, квітучі будяки вздовж цегляного муру, могильну тишу, що раптом западала в старому домі.

Тома не був жалісливою людиною: він наказував Рашидові розганяти наймитських дітей, що юрмились, мов цуценята, перед пічкою, в якій випікався пшеничний хліб для його столу. Із печі йшов приємний запах, який так любили наймитські діти. Але коли з'являлась біля його порога якась нещасна жінка і починала голосити, то він хмурнів, наче засуджений до страти. Він хмурився, сопів, лаявся про себе, але з порожніми руками не відпускав її. А потім його гризло сумління. Не можна привчати бідняків жеврувати. Хай краще голодують, тоді копатимуть, полотимуть і жатимуть за ціну, яку їм дадуть.

Попа Анастасія Тома вважав хитруном і розбещеною людиною, особливо після того, як одного вечора побачив костяний жіночий гребінець на дивані в кімнатці за віттарем. Та, незважаючи на це, він відчував дивне й незрозуміле бажання дружити з ним і частіше розмовляти. Не люблячи його (та й взагалі кого він міг любити!), навіть не поважаючи його думку про бога і світ, він зарахував його в число небагатих своїх приятелів, хоч і поставив на останнє місце, після Турлака і Василя Шабленця.

Дізнавшись про те, що отець Анастасій посварився з Пантелеєм, Тома послав за священником, запросив його до вітальні й, почастивавши інжиромим варенням та турецькою кавою, наставницьким тоном почав його навчати:

— Навіщо ти, отче, втручаєшся в наші справи? Хіба не бачиш, які важкі часи настали для всіх нас? Мало того, що терпимо від чужинців, ще й ти підливаєш масла у вогонь, на якому всі ми смажимося? Я розумію, тобі жаль бідняків! Ех, і мені їх жаль, ти не думай, що тільки в твоїх грудях б'ється серце! Але скажи, милосердний проповіднику, як інакше повестися з ними? Кажеш: по-людському платити їм, не будьте такими скупими? Воно-то приємно виголошува-

ти пишні проповіді, тішити красними словами серце бідняка. А справа куди складніша, і ти постарайся збагнути її, щоб не вийшло ще гірше. Річ ось у чому. Якби я, наприклад, збільшив поденну платню наймитам на одну лею, вони, звичайно, зраділи б цьому. Нехай би собі раділи: людська радість — це і моя радість. А що з цього вийшло б? Ту лею, яку я набавлю, я обов'язково поверну — і поверну з тих, кому продаю зерно. Я це зроблю, бо торгівля має свої закони. До того ж, і маєток вимагає певних затрат... Це значить, отче, що ті, хто купуватиме в мене борошно, стогнатимуть, що дорого. Одна лея — ніщо, але для того, в кого її нема, вона варта золотого. Людина не зможе купити борошна або купить менше, ніж їй треба, і діти хникатимуть, як побачать десь булочку. Де ж тут, милостивий отче, справедливість? Тому-то, приятелю, пильнуй свої церковні справи, співай Іоанна Златоуста скільки тобі забажається, сповідуй грішних молодців (тут Тома багатозначно усміхнувся), вчи людей смирення і проклинай антихриста, а наймитську платню полиш на нас. Тому що бог створив світ так, щоб були і наймити, і поміщики, і половинщики, і кожен повинен жити так, як йому судилося.

Отець Анастасій слухав і тільки мовчки зітхав. З опущеною головою вийшов він із лефтеровського дому і, йдучи курною вулицею, не підводив очей, ніби боявся глянути мирянам у вічі. А коли переходив вівтар, що потонув у сутінках церкви, зупинився і глянув на розп'ятого Христа.

— Для чого це все було? — прошепотів він. — Навіщо були потрібні твої муки, хрест і терновий вінець?

Він сумно посміхнувся і махнув рукою, а потім замкнувся в своїй комірчині, опустився на диван і, непорушний, як статуя, широко розплющеними очима дивився перед собою, чекаючи ночі...

5

Тома Лефтеров одружився з наймолодшою дочкою Черню Карамитева з Сернена. Черню мав великий маєток, розумно хазяйнував, але хворів на невиліковну хворобу печінки — печать смерті уже лежала на його зморщеному обличчі. Отже, і цей розрахунок лефтеровського нащадка не був помилковим: він узяв гарну молоду жінку й дістав чимале придане — нову молотарку з локобїлем, а через два роки, після смерті Черню, приєднав до свого маєтку п'ятнадцять гектарів спадкової землі.

Жив Тома тихо і скромно, знімав капелюх і шанобливо давав дорогу старшим, не пропускав жодної служби в церкві, додержувався великих постів. На різдво він завжди давав своїм наймитам по жмені грошів, а на великдень відпускав по п'ять ока¹ білого, питльованого борошна.

¹ Ока — турецька міра ваги, що дорівнює 1,283 кілограма.

Двір перед старою хатою він вимостив білими плитами, які привіз аж із Каварни. До вікон приробив віконниці і наказав вирізати в них хрестоподібні щілини для світла, а тому вечорами, коли в кімнатах засвічували лампи, щілини блищали в темряві, як справжні золоті хрести.

Він відремонтував одно із внутрішніх приміщень, в якому раніше зберігалася кукурудза, зробив уздовж стін полиці, переніс сюди і розклав усі свої улюблені речі. Тут знайшли своє місце різнокаліберні газові лампи, ліхтарі, газові бідончики, всячі замки, молотки, терпуги та інший залізний крам. В ці дві кімнати, завжди похмурі й прохолодні, тому що віконця були малі і заграбовані, Тома приходив часто і простоював тут годинами. Він перекладав предмети з однієї полиці на іншу, розставляв їх за видами, витирав на них порох і все це робив з таким старанням і любов'ю, що навіть не помічав, як минає час.

Він одружився з Миленою, дочкою Черню з Сернена, заради його нової молотарки і бувши певним, що тесть його більше двох років не проживе. До Милени він не мав ніяких почуттів, і його мало обходило те, подобається він їй, чи, може, її серце належить комусь іншому. Новітня молотарка з локомотивом і тучний чорнозем Черню, що межував з ведровською землею, мусили стати його власністю, і він їх одержав.

Можна було чекати, що Тома буде грубим чи принаймні байдужим до своєї дружини, що, досягши своєї мети, він віддасть її на поталу властолюбній свекрусі, що була суворим суддею і розпорядником у домі. Але сталось навпаки.

Щоразу, повертаючись з поїздки, він привозив Милені якийсь подарунок. Ці подарунки були скромними, але вони радували серце.

Стара хазяйка та інші жінки в маєтку вставали до схід сонця, і це було законом. Та вже на другий день після весілля Тома з усією серйозністю дав кожному зрозуміти, що цей закон над його дружиною влади не матиме. І справді, по воду ходили наймички, та й Рашид привозив бочку води з колодязя, так що дім Лефтерових міг обходитись і без Милениної допомоги. Але ж звичай вимагав, щоб і молода невістка погнула свій стан під коромислом — так було у Ведрові споконвіку. Цьому звичаєві скорялися всі, навіть дружина страшного Пантелея. А Тома, побачивши, як Милена піднімає важкі відра — хоч вона це робила охоче, — спохмурнів, наче його самого навантажили важким цебром. Він вихопив коромисло з її рук і, на великий подив матері, шпурнув його геть з такою люттю, що мало не вбив золотистого породистого півня.

— Моя дружина не воднонос вам! — гаркнув молодий хазяїн.

Відтак, заглушивши свій гнів, додав:

— Навіщо мені усі ці наймити, якщо моя дружина тягатиме відра? За що ж я їх годую?

— Ти що, хочеш зробити з своєї дружини писанку? — взялась за нього стара Лефтеровиця. І тому що в грудях у неї давно вже накіпіли муки і образа, плечі у неї затремтіли і ніс її зморщився від

ледве стримуваного ридання.— Та посоромся хоч людей, бійся ти бога! Чи ви чули, чи ви бачили таке?

— Це моя справа! — різко відказав Тома.— Що я тут накажу, те й буде.

Невеликі, але часті подарунки, ласкава турбота про те, щоб дружина вранці довше поспала, щоб не схоплювалася з-за столу, коли сядуть їсти, щоб не бралася за важку роботу — цим і вичерпувалася увага, яку Тома виявляв до молоді дружини. Як і з матір'ю, він не ділився з нею своїми турботами, не питав її думки, не просив у неї поради. Він не допускав її до управління маєтком, так ніби вона була в цьому домі гостею, що побуде день-другий і поїде туди, звідки приїхала.

Дивна була у нього риса — нікому ні в чому не довіряти, не допускати, щоб чужий погляд проникав у його душу, не ділитися своїми планами навіть з найближчими людьми. Але наскільки він був стриманий і мовчазний у відношенні того, що мало прямої зв'язок з його планами, і вороже настроєний до кожного, хто намагався сунути носа до його особистих справ, настільки він любив заглядати до чужих справ, підслуховувати й оцінювати чужі думки, спонукати інших до відвертої розмови, а самому мовчки кивати головою.

Перші рік-два після смерті Янаки ведровці вважали його за тиху і скромну людину, народжену бути попом або титарем, тільки не хазяїном. Дехто твердив, що торгівля — ложка не для його рота, що він даремно танцює під дудку англійського фокусника Івана Турлака, що своїми ризикованими операціями з «арапами» він неодмінно загубить батьківський маєток. Інші ж, бачачи його побожність і близьку дружбу з попом Анастасієм, не без підстав вважали, що хитрий церковник запаморочив йому голову різними євангельськими притчами, а душу полонив своїм солодко-ніжним голосом, і передрікали, що рано чи пізно Тома подарує свою частину майна церкві, а сам піде в Бачковський монастир і пострижеться в ченці.

Але старий занедбаний лефтеровський хутір за три роки зміцнів і розквітнув, як дівчина на відданні. І, риплячи, потяглися до нових комор довгі валки підвід, у яких під строкатами ряднами, що пахли нафтаїном, виблискувало добірне золотисте зерно. Потекли в цей дім якимось невидимим потоком золоті, що сповнюють серце радістю і запалюють вогнем очі хазяїна. І ведровці, ці добрі й працьовиті половинщики, і наймити з горішнього краю села, які сподівалися побачити Тому в попівській рясі, здивовано закивали головами. Замість смиренного божого служителя, перед ними постав хижак, і не простий, а хижак, якого бог обдарував підступною хитрістю лисиці і люттю вовка.

Милена хазяїнувала в домі, але не була хазяйкою, бо всім на хуторі, крім курей і куховарства, розпоряджався Тома. Вона не любила свого чоловіка — він був їй осоружний — і довгий час проклинала в душі свою спальню і була сама не своя, бачачи, як насуваються сутінки. Покірна й лагідна по натурі, ніколи не кохавши іншого й не знавши ласки коханого, вона поступово примирилась, звикла до свого

чоловіка і прийшла до висновку, що скрізь, в усіх хатах жіноча доля однакова.

Рід Черню славився настирливими і працьовитими чоловіками, що, як кроти, трималися землі й були ладні за борозну, присвоєну сусідом, воювати з ним не на життя, а на смерть. Оцінюючи родові риси Карамитєвих і додаючи до них риси лефтеровської родини, Тома не міг не посміхнутися: його син, якого він чекав від Милени, повинен був чудово поєднувати кігті яструба і розум лисиці.

Якраз таким мусив бути завтрашній власник хутора — одночасно яструбом і лисицею. Він мав не тільки зберегти майно, одержане у спадщину, але й помноженим залишити його своїм нащадкам, аби рід багатіїв Лефтерових існував у віках, як пророчив Янаки в свою передсмертну годину...

Розчарування прийшло, коли на білий світ з'явився не син, а дочка. «Така божа воля,— подумав Тома,— щоб перше мое чадо було дівчиною і, як виросте, звило гніздо в чужому домі й носило чуже ім'я». Та це розчарування невдовзі було розвіяне надією, що другою дитиною Милени буде обов'язково син.

Син! Як приємно звучало в його душі це коротке слово! Насправді ж для нього це було не просте слово, складене з трьох літер, а саме життя, продовження у вічності його власного життя. Це маленьке слово включало в себе майбутнє його маєтку, воно виправдовувало турботи про землю, як святе таїнство причастя, воно прощало суворе ставлення до наймитів і тисячі визначених богом великих і малих торгових грівів...

І скоро цей невиразний страх перед своєю долею, що поїняв його душу ще в роки раннього дитинства, почав знову і все тривожніше гнітити його. Сина не було — майбутнє хутора втрачало свою ціну. Помножені маєтності, машини, гроші, чудова колекція господарських речей — все це мало загинути, безслідно щезнути в чужих руках. Так само мало загинути й навіки щезнути ім'я лефтеровського роду.

Невідомо, простудилась вона, захворіла на якусь невідому хворобу, чи, може, тяжіло над нею прокляття, але Милена вдруге не завагітніла.

На різдво, коли дівчинці сповнився рік, Тома з Миленою вирішили поїхати в гості до її матері в Сернено, і тоді Рашид збився у полі з дороги. Знялася хуртовина, по всій рівнині лежав глибокий сніг. Довго блукали подорожні, мов зачаровані, у сніговій хурделиці. На мордах у коней з'явилися льодові бурульки. Милена, що змерзла і злякано хрестилась і молилась богу, щоб на них не напали вовки, якось одразу притихла і ніби заснула.

Прийшли вони в Сернено надвечір. Всю ніч Милену палила вогнем гарячка, вона марила вовками, які ніби розривали її своїми зубами, кликала дитину, голосно плакала.

Другого дня треба було повернутись додому, бо мала не могла довго залишатися без матері. Милена начебто одужала, але час від часу щось шпигало в крижах, болів низ живота. Проте вона мовчала, таїлася з своєю болістю, боячись остогиднути своєму чоловікові —

бо який же чоловік терпітиме й дивитиметься добрим оком на хвору жінку!

Тома так і не взяв про її хворобу, та він і взагалі мало розмовляв з нею. Проте через місяць-другий він почав тривожитись: тіло її залишалось гнучким і струнким, не таким, як у жінки, що носить у своїй утробі плід.

Він натякнув їй раз, удруге, а вона не казала йому нічого і тільки нишком плакала, одвернувшись до стіни.

Як можна було поправити зло, відвернути лихо, яке загрожувало лефтеровському родо́ві?

Тома возив її у місто до лікарів, їздили на води, випишував ліки з-за кордону, але ніщо не допомагало. Він відчув, що в його душі наростає злоба. Іноді йому хотілося схопити Милену за коси, волочити по землі, бити ногами, викинути надвір і, замкнувши двері, слухати, як вона квилить на порозі і б'ється головою об сухе дерево.

Може б, йому стало легше?

Та він лише хотів, але не міг цього зробити: не знаходив у своєму серці сили.

Він перестав їсти разом з нею, спав у вітальні, а коли зустрічався з нею, то насуплювався і відвертав голову. Бувало так, що він не говорив до неї цілими днями.

Коли Тома чув, що вона боязко зверталася до нього, він так гарикав на неї, ніби перед ним не мати його дівчинки, а непрошений і неприємний гість.

Поступово в його голові почала зароджуватися думка про розвід. Навіщо ж прирікати свій дім на запустіння? Чи мав він право залишити в чужих руках те, що його батько й діди надбали такою невтомною працею?

Розвестися неважко: сотню сюди, тисячу туди — і все вирішиться, як тобі хочеться, хіба ж не правда?

Але трапилось так, що в той час дівчинка захворіла на тиф. Вона якось одразу опустила голівку, як підтята стеблина, заплущила очі, з потрісканих запечених уст потекла кров.

Тома, що був останнім часом грубий з нею, немов вона була чужа, побачив у цьому випростаному тільці господню помсту за свою злобу. І він, хоч досі ніколи не тримав у руках кінської зброї, сам кинувся до стаєнь запрягати бричку, гукаючи, як навіжений:

— Рашиде! Рашиде!

Білі коні мчали м'якою дорогою. Сидячи на козлах, татарин стьобав їх батогом. Вперше за багато місяців Тома знову сидів поряд з своєю дружиною — на їхніх колінах лежала дитина, спрямувавши блукаючий погляд у світлу блакить.

— Докторе! — Тома прокашлявся і витер рукою холодний піт, що виступив на чолі. — Докторе...

Він хотів сказати йому, що дівчинка, яку щойно привезли до лікарні, його єдина дитина, що вона за всяку ціну повинна видужати

і коли з нею що-небудь трапиться, коли смерть перемаже маленьке життя...

В цю мить у хаосі думок, страху і відчаю, дивлячись на халат лікаря, сліпучо-білий і чистий, Тома відчув усю страшну провину і перед дитиною, яку залишив напризволяще, і перед Миленою, яку лише кілька годин тому ненавидів всією душею.

Він дстав свій грубезний шкіряний гаманець, вийняв звідти червоненьку банкноту і з винуватою посмішкою простягнув її лікареві.

— На, візьми, а коли одужає, матимеш від мене втричі більше.— Я Тома Лефтеров з Ведрова, може, ти чув. У мене маєток. Візьми, докторе, від широкого серця даю!

Лікар пильно подивився на нього, насупив брови і відійшов. А Тома з простягнутою рукою лишився на місці, немов застиг. У відчинене вікно задував вітрець, і банкнота, яку він стискав у руці, тремтіла, немов висохлий листок, що впав із дерева.

Спливали тривожні години, ночі без сну, ясні дні без сонця. Тепер Тома не відходив від дружини, цілими днями ходив з нею по двору лікарні і, хоч був, як завжди, обережний у своїх розмовах, все-таки час від часу промовляв до неї кілька слів, навіть питав її про щось.

А на шостий день, дізнавшись, що найстрашніше минуло, Тома з полегшенням зітхнув, наче з плечей йому спав величезний тягар.

І несподівано він запитав її:

— Хочеш, жінко, куплю тобі оксамиту на сукню? Я знаю тут один магазин, в якому продають справжній італійський оксамит. Турлак мені казав, що італійський оксамит найкращий. Хочеш, щоб я купив тобі? Дружина Пантелея носить оксамитовий жакет. Хай собі носить! А я справляю тобі цілу сукню, щоб луснули від заздрощів і вона, і її Вовк!

І коли вони вже йшли до магазину, він продовжував говорити:

— Я запропонував тому лікареві тисячу левів, щоб він з малої, як кажуть, не спускав очей, і пообіцяв, що дам йому втричі більше, коли мала видужає. А він, виявляється, боягуз, побоювся взяти гроші. Як хоче! На ті гроші я все одно махнув рукою, і знаєш, що я надумав? Ще трохи докладу і викопаю колодязь у своєму дворі. Правда ж, це добре буде?

— Добре! — одразу ж погодилась Милена, і очі її заслали сльози вдячності. Це вперше Тома поділився з нею своїми думками.— Дуже добре! — вигукнула вона.

— Гм, я й батюшку Анастасія не забув! Давай виберемо йому якогось дешевшого сукна на рясу, а то він ходить обдертий, як старець.

— О господи! — зітхнула Милена, проковтнувши сльози, що на цей раз здалися їй такими приємними й солодкими, немов сироп, який вона пила в дівочі роки у серненському соборі...

Дівчинка одужала, і через місяць щічки її порожевіли, мсв пелюстки півонії.

Незабаром прийшли робітники із Хасанкея, заскрипіла дерев'яна корба, і в кутку біля будівель виріс горбок викопаної землі. А коли

кукурудзяне листя почало жовтіти, колодязь був уже готовий. В широкий цементовий жолоб, облицьований зовні червоною цеглою і наповнений доверху холодною прозорою водою, подивилось небо і усмінулось — стало якось веселіше на хутірському дворі.

Тепер Тома не дивився на дружину злими очима, але й не став балакучим з нею, ніж був раніше. Він знову захопився справами маєтку, купівлею і перепродажем зерна та худоби, і успіхи дуже втішали його.

Тільки одне він облишив: свої улюблені дрібні, корисні в господарстві предмети. Замок на дверях комірчини, де він влаштував свою колекцію, заржавів. Проходячи мимо, Тома одвертав голову.

6

Два роки підряд стояла засуха, і тому весна 1923 року була тяжкою для бідняків: заборгувавши багатим хазяям ще з позаторішнього року, більшість з них вже на різдво лишилась без борошна.

Серед тих, хто йшов у найми, була й дочка Нягула Стефчова Латина, або Тина, як її називали свої.

І зовнішністю, і вдачею Тина дуже скидалася на свого покійного батька: у неї були і батьківські чутливі губи, і замислений, непокірно-гордий погляд його очей, і бархатна м'якість його голосу. Вона була висока, здорова і струнка, як тополя. Широка в плечах, з довгими ногами і тонким станом, вона нагадувала своїх посестер із старих, закинутих серед ущелин гірських сіл. Навіть хода у неї була не добруджанська. У ній була помітна та приваблива пружність, яка притаманна жінкам, що виросли серед дикої природи.

Не один заможний парубок, зачарований її красою, оспівдувався їй, а вона все відмовляла, насмішувата і норовлива, як гірська коза.

Але дійшла черга і до її серця: у сусідньому селі з'явився якийсь чеський вовни. Він був негарний, навіть трохи згорблений, та все ж вона закохалась у нього, в її очах він був наймилішим і найцікавішим чоловіком.

Про того чорнявого відлюдника ходили дивні чутки: подейкували, що він належав до добруджанської революційної організації, що його вислали з Добрича за те, що він облаяв якогось румунського чиновника, що його хотіли заарештувати, та побоялися його товаришів, які можуть якоїсь ночі кинути бомбу в вікно, і тому подібне. Чутки були страхотливі, а сама людина, приїхавши в село, жила собі тихо, нікого не зачіпаючи, і навіть собаки не гавкали на неї, коли вона проходила мимо.

Лише дві особливі звички були у цього молодого чоловіка: допізна він читав, а як тільки смеркало, брав гітару і йшов у поле.

Такий був коханий Тини. Вони познайомились, коли Тина працювала на хуторі Куцовлаха, а що їх зблизило і поєднало — цього ніхто не міг сказати. Куцовлах одразу звільнив її, як тільки до вух

його дружини дійшла чутка про їхню дружбу. «Я не хочу, щоб ця вертихвістка ганьбила мій двір і їла мій хліб,— заявила вона чоловікові.— Такі суки, що вертять хвостом перед кожним негідником, не можуть служити в таких поважаних людей, як ми!» Куцовлах зітхнув — йому було приємно бачити серед своєї челяді красуню і підкручувати вуса кожного разу, коли його погляд спинявся на ній, але перечити дружині, яка принесла йому в придане сто гектарів орної землі, він не міг. Він заплатив, що їй належало, ще трохи дав від себе і вирядив її з богом.

Тепер Тині треба було думати про весілля і не стільки про весілля, скільки про те, що буде після нього. Молодий усе сприймав за жарт, ніби йому було байдуже, чим вони укриватимуться — рядом чи ватяною ковдрою і як житимуть — в голій кімнаті чи в добре обставленій хаті. Як і раніше, у вільний час він читав книжки, бренькав на гітарі, а вночі зникав у темряві і повертався часом аж на світанку...

І Тина, яка не любила нічим клопотатися і жила безтурботно, скоро зрозуміла, що вона повинна думати про все і що від неї залежить, чи житимуть вони з чоловіком, як цигани, чи матимуть своє більш-менш обставлене помешкання. Уявлення про домашній затишок не дуже-то її розчулювало, але вона знала, вірніше, відчувала жіночим інстинктом: якщо не буде хати — не буде сім'ї, не буде чоловіка.

А тому разом з іншими бідняками і вона пішла шукати роботу в багатіїв. Вона сподівалася заробити до осені трохи грошей: адже до весілля скільки всього треба купити, та й нове господарство вимагає витрат!

Двори багатих хуторян нагадували строкаті базари: товаром були бідняки, а покупцями — хазяї та їхні дружини. Товару було багато, а тому він упав у ціні — торішня платня здавалася наймитам чудовою і недосяжною. А через те, що вибір був великий, літніх чоловіків і жінок ніхто не наймав. Багатії вибирали молодих, бо в них були міцніші м'язи й прудкіші ноги.

Пантелей наказав своїм робітникам винести надвір мішок, доверху наповнений кукурудзяним борошном. Потім, відібравши двадцять найміцніших і найпрацьовитіших парубків, поставив їх у шеренгу і показав на мішок:

— Хто візьме його на плечі, поки я порохую до п'яти, того беру за наймита.

А Минчо Покровнишки, який був трохи напідпитку, зібравши півдесятка своїх міських приятелів, заставляв дівчат закочувати рукава, щоб обмацати їхні м'язи, а в хлопців міряв п'яддю плечі.

— Три п'яді і ні сантиметра менше,— сміявся він, підморгуючи своїм приятелям.— Така у мене мірка!

Знаючи злу вдачу Пантелея і схильність Минча Покровнишки залицятися до своїх найминок, Тина вирішила спробувати щастя у Хаджії.

— Я шукаю місця до осені,— заявила вона йому.

— А що ти вмєєш робити? — запитав її Тома.

Він був знайомий з її батьком, який не одне літо працював на його молотарці, і знав дещо й про неї, чув, що її хвалили, як одну з найкращих жниць. Уже цілу годину, розмовляючи й торгуючись з натовпом бажаючих найнятися, він потай спостерігав за нею, і жаль та заздрість наповнювали його душу. Він жалів самого себе, що доля не послала йому жінку, яка пашла б здоров'ям і силою, як ця вродлива дочка Нягула Стефчова.

«Така народить чоловікові купу дітей»,—думав він із заздрістю в серці, розглядаючи здалека її фігуру.— І серед цієї купи дітей будуть сини-бешкетники, сини-богатири, в чиїх жилах тектиме батьківська кров».

— Що ти вмєєш робити? — повторив Тома.

— Все вмєю,— посміхнулася Тина. І додала: — Що робить твій найспритніший робітник, те робитиму і я!

«Ох і самовпевнена,— зітхнув Тома.— Якби у мене був син від такої, він легко поквитався б з Пантелеєвим вишкребком!»

— Ну годі тобі хвалитися,— сказав він їй.— Де тобі змагатися з моїм найспритнішим робітником!

— О, я знаю цих спритних робітників! — Тина випросталась, і сорочка напнулась на її грудях.— Нехай почнуть жнати, я стану поряд з ними, і тоді побачимо, хто на що здатний. От тоді й судитимеш!

Тома одвів погляд від її сорочки, що ніби сліпила його своєю білиною, і насупився.

— Не відсилай мене,— тихо попросила його дівчина.

Жодна жінка так не дивилась на нього — довірливо й благально, але без слів і пхикання. А в котрої з них були такі очі, як у неї!

— Ну, коли ти так наполягаєш...— Тома кашлянув. — Твій батько добре і чесно працював у мене, заради нього я візьму тебе.

— А скільки ти мені платитимеш? — осміліла дівчина, і її очі загорілися.— Я восени виходжу заміж — так я вирішила, і мені треба багато грошей.

Те, що вона не побоялася попросити «багато» грошей, ще більше підняло її в очах Хаджії. «Бог обдарував її не лише красою, а й розважливістю та розумом,— захоплено подумав він.— Щасливий той, хто її візьме!»

— Ти налягай на роботу, а я не відпущу тебе з порожніми руками,— сказав посміхаючись Тома.

В ті дні, всупереч звичаєві, Тома проводив більшу частину свого часу за межами хутора. Рашид возив його по ще не протряхлих польових дорогах, і теплий вологий вітер далеко розносив пісню мідних дзвіночків і м'який тупіт білих коней.

У вимитій дощем блакиті пливли легкі хмаринки, що народжувалися десь на півдні і, як сполохані птахи, стрімко неслися до потемнілого північного обрію. Усе довкола зеленіло, і ця зелень, простягаючись, скільки сягало око, скидалася на спокійне море, що залило своїми тихими водами всю землю.

Довше зупинявся Тома на нивах і найчастіше там, де вітер розві-

вав білі кінці Тигиної хустки. З'явившись похмурим, він враз веселшав, і його сувора мовчазність танула, як запізнілий сніг. З Нягуловою дочкою він не перемовлявся й словом, робив вигляд, що не помічає її, та все ж частенько завертав туди, де вона працювала.

Залишатися тут стільки, скільки йому хотілось, він не міг: він був хазяїном і хаджією, він мусив берегти ім'я Лефтерових від злих язиків. Тому він і об'їжджав ниви частіше, майже щодня...

А коли в його душу почав закрадатися страх, що він може накликати на себе лихо, він купив Милені тафти на сукню і послав Рашида на луги допомагати табунникам і збирати сіно.

7

Настав вересень 1923 року.

Одного буденного дня перед заходом сонця двоє чоловіків тихенько постукали у ворота попа Анастасія. Анастасій залишив рясу, яку почав був підновляти і саме підшивав обтріпані поли, зтягнув пояс і виглянув з вікна.

Надворі стояли і про щось перешіптувалися ведровці — Іван Довгий і Стамат Рафаїлов. Перший з них, парубок років двадцяти двох — двадцяти трьох, майже двометрового росту, тримав під пахвою грубезну палицю, з якою ніколи не розставався. Його сорочка здавалася пошитою з лахміття, а грубі сукняні штани були підперезані скрученою вдвоє мотузкою. Наймитський син, він і сам служив по маєтках та у заможних селян, але через свою непокірну і сварливу вдачу не міг довго утриматись на одному місці. Другий, Стамат Рафаїлов, здоровенний, огрядний чолов'яга років тридцяти, мав дуже мало власної землі і працював споловини, а коли заводились гроші на порох та дріб, ходив полювати на зайців і лисиць.

Обидва вони ні разу не були в старій ведровській церкві, тому отець Анастасій дуже здивувався, побачивши їх. Чого їм треба від попа, оцим безбожникам?

Він відчинив їм, привітно посміхнувся і запросив їх до світлиці.

— Що привело вас до священика? — запитав він, пропонуючи їм стільці. Відтак засміявся: — Певно, ви прийшли поговорити зі мною в якомусь церковному питанні?

— Ти майже вгадав, — сказав Стамат.

Анастасій кинув здивований погляд на його широке обличчя.

— У цьому селі тільки Тома Лефтеров-Хаджія розмовляв зі мною в таких питаннях.

— Хай твоєму Хаджії легенько гикнеться! — підкрутив вуса Стамат. — Швидше одягай рясу та підеш з нами, зробиш одне добре діло. Треба повінчати двох молодят, без зайвого галасу, і то негайно.

— О ні, так не піде, — затявся Анастасій. — Котра година? Сонце вже заходить, а вінчання — обряд світлий, і він мусить відбутись у ясний день.

— Ти не поспішай,— нахмурився Стамат і звів волохаті брови.— Слово не горобець, випустиш — не впіймаєш.

— Та ви що, з глузду з'їхали? — розвів руками Анастасій.— Хіба з цим жартують?

— Поговори ще трохи,— Іван Довгий помахав палицею,— і ти побачиш, який це жарт!

— Не думай, що тобі вдасться залякати мене,— посміхнувся отець Анастасій і сів на лаву.

Парубок розсердився, спробував підвестись, але Стамат зупинив його.

— Заспокойся! Ми не прийшли сюди битися. Панотець зрозуміє нас добром! — І він обернувся до Анастасія: — Ми знаємо, що ти непогана людина, хоч і дружиш з Лисицею-Хаджією. І тому, що ми знаємо, який ти, хочемо, щоб ти допоміг одним хорошим людям. Хлопець завтра від'їжджає, і невідомо, коли повернеться. А вони з дівчиною, як то кажуть, перед богом одружені. Ось чому треба, щоб ти це узаконив, як годиться, бо, знаєш, у дорозі все може статися. У наш час жінці бути вдовицею краще, ніж ошуканою дівчиною.

Піп Анастасій мовчки підвівся і облачився в рясу. Він дуже поспішав і, певно, був дуже схвилований, бо не міг одразу попасти в рукава. Іван Довгий допоміг йому, а потім зняв із цвяшка вилинялу камілавку і обережно насунув її на русяву попівську голову.

— Треба було, діти мої, одразу сказати, в чому справа, а не погрозувати мені палицею,— докоряв він їм.— Ваш старий батюшка, щоб допомогти людині, готовий обійти не один, а тисячу церковних звичаїв!

Латина прийшла до церкви з своєю матір'ю. Отець Анастасій кинув швидкий погляд на дівчину, жартома поплескав її по щоці, а матері дружньо посміхнувся тією своєю посмішкою, що заставляла заміжніх жінок червоніти або зніяковіло опускати очі додолу. Нягуловиця ж не засоромилась і не відвела очей. Це була здорова, ставна жінка, що зберегла ще сліди колишньої краси і колишньої стрункости.

— А де ж молодий? — запитав Анастасій.

— Відчини двері комірчини, що за вітварем, і він зайде,— прошепотів йому на вухо Стамат.

Анастасій побачив, як з кущів у яру поквапливо вискочив молодий парубок. Він був смуглявий, чорноволосий, а очі його сміялись і сяяли.

— То це ти молодий? — зустрів його запитанням отець Анастасій.

— Авжеж! — засміявся парубок і щиро, міцно потис попові руку.

Іван Довгий став на дверях. Анастасій натхненно прочитав дві три молитви, обміняв обручки молодих, махнув рукою і оголосив церемонію закінченою. Мати й дочка із сльозами на очах обнялися.

У церкві було тихо, ікони, свічки — все потопало, тануло, губилося в холодному морозі. Лише одна лампада блимала перед образом матері божої, яка тримала біля грудей немовля, і її очі від тремт-

ливого вогника здавалися живими. Латина випадково глянула на ікону і завмерла. В цю мить їй здалося, ніби крижана рука доторкнулася до її серця, а в горлі стала грудка, яку вона не могла проковтнути.

Потім усі зайшли в кімнату за вівтарем, і там Анастасій, Стамат та Іван Довгий підписали вінчальне свідоцтво.

Отець Анастасій витяг з-під лави глечик з ракією, побажав молодим жити в радості і злагоді й відпив один ковток. Випили всі, лише чорноволосий жених відмовився. Потому він з Латиною, а за ними Стамат та Іван Довгий вийшли з церкви і спустились в порослий кущами яр.

— Пошли їм боже щастя! — Анастасій перехрестився і замкнув церкву. Потім зняв рясу, жбурнув камілавку і, підносячи глечик Нягуловиці, порадив їй: — Випий, мати, і благослови своїх дітей від широго серця. Бог часто не чує моїх молитов, але матір, певно, почує, якщо він справжній бог. Пий, а потім вип'ю і я!

На другий день з міста прибули двоє румунських поліцаїв на чолі з вусатим урядником. Вони шукали Стамата Рафаїлова, але не знайшли його. Зник і Іван Довгий. Тоді вони вдерлися в хату Нягула, перевернули все там і заглянули навіть у порожню комору. А урядник втупив очі в Латину, покрутив вуса і крикнув їй:

— Де цей негідник, чесальник! Куди ти його сховала? Вчора він був тут, спав з тобою!

— Мій чоловік ще вчора ввечері поїхав у Сернено. Тебе обманули, якщо сказали, що він тут ночував.

— Чоловік, га? — Урядник оглянувся на всі боки і знову покрутив вуса. — Який він тобі чоловік, адже ви, комуністки, спільні? І ти спільна, чого ти приндишся?

— Може, й стану спільною, одначе такому, як ти, очі видряпаю, — просичала Латина, — але не дамся!

Вона кинулася до сіней і схопила сокиру.

— Сука! — сплюнув урядник і вибіг геть.

В ніч на двадцять третє вересня на захід від Черняковців, з боку шосе, що веде до міста, кілька разів пролунали звуки пострілів. Через два дні пішла по селах чутка, що військо перетяло дорогу кільком повстанцям, які намагалися нелегально перейти кордон. Повстанці, годину-дві чинячи солдатам опір, відступили і поховались по ярах, лише один з них був поранений і потрапив у полон.

Пізніше, аж тридцятого, у Ведрові довідались, що поранений повстанець був не хто інший, як той страшний чесальник — Латинин чоловік.

Щоб не викликати гніву Пантелея, який погрожував вирізати у Ведрові все, що «пахне більшовизмом», Тома послав Латину у най-

віддаленішу кошару до двох старих вівчарів, які доглядали отару шолудивих овець.

Він їздив у місто, зустрічався з поліційним комендантом і за кілька банкнот по тисячі лей викупив життя пораненого повстанця. Ціна була не дуже висока, тому що дні цієї людини, на думку військового лікаря, були вже полічені: у його правій легені засіла куля.

— Ви перекинйте його через кордон,— попросив Тома.— Це не гріх. Раз він підняв руку на закон і порядок, нехай і кості його закопають в бунтарському краю.

— Мені однаково! — знизав плечима поліційний комендант, колишній браїльський корчмар. А сам подумав: «Кожен на цьому світі божеволіє по-своєму. Немало диваків бачив я у своїй корчмі! Один пропиває своє майно заради жінки, інший продає жінку заради майна, а цей чокой¹ дає кілька тисяч, щоб перекинули через кордон живого мерця!»

На другий день вранці Тома відвідав двох дідів, що доглядали його шолудивих овець. Поговорив з ними про те, про се, а потім кивнув Латині, щоб шла за ним. Коли вони дійшли до в'язи, єдиного великого дерева на краю поля, він зупинився, витер піт з чола і, ніби не своїм голосом, запитав наймичку:

— Скажи мені, нещасна, насамперед: ти вагітна, чи бог був милостивий до тебе?

За ці дні обличчя Латини змарніло, помутнілі очі дивилися стомлено й байдуже.

— Не вагітна я,— відповіла вона тихо.

— Ну, слава богу! — Тома посміхнувся, його погляд одразу прояснився, він потер руки: — Тоді все гаразд! Ти маєш велике щастя!

— Щастя! — зітхнула Латина і похитала головою. Вона нахилилася, зірвала травину і стала розглядати її на долоні.

— Слухай, сиротино,— почав Тома.— Я врятував твого неробу від шибениці. Зашморг вже висів на його шиї, і за тако́го розбійника важко заступитися, це навіть перед богом гріх, але я вирішив допомогти йому. Твій Григорчо Дамов вийде живим з тюрми.

Латина притисла руки до грудей, відкрила рот, щоб щось сказати, але задихнулась. Кілька разів ковтнула вона повітря, немов захлаinalася, і нарешті спромоглася прошепотіти:

— Боже милостивий, невже це правда?

— Правда, аякже. Хіба Тома Лефтеров коли-небудь брехав? Але ти слухай далі. Ця справа не така вже проста, як тобі здається. Я випросив його в жандармів, витратив гроші, щоб його живим перекинули через кордон. У тебе вже не буде чоловіка, тому що він ніколи не повернеться з Болгарії — тут на нього чекає шибениця.

— Хай не повертається, тільки щоб був живий! — поквапливо промовила Латина.

— Ну звичайно, він житиме собі на чужині як зможе і скільки

¹ Чокой (рум.) — поміщик, багатій.

йому судилося.— Тома помовчав.— А тепер слухай і бери на розум. Ти не дурна жінка і зрозумієш мене. Я не за гарні очі твого нероби чиню гріх, іду проти закону. У мене є своя думка, і зараз я тобі її скажу. Моя дружина, як ти знаєш, після хвороби не може родити. Богові було завгодно, щоб я не мав від неї сина.

Він знову помовчав. А Латина нахилилась і знову зірвала травинку.

— І що ж ти хочеш від мене? — запитала вона, подивившись йому просто у вічі.— Щоб я народила тобі сина?

— За те, що я врятую життя, ти повинна дати життя,— сказав Тома.— Інакше я й пальцем не кивну, щоб врятувати твого гульвісу.

Вона порвала травинку і тихо всміхнулася.

— Якщо ти народиш мені сина, я буду таємно піклуватися про нього, а коли виросте, усиновлю його, щоб він носив моє ім'я, ім'я Лефтерових.

— А якщо буде дівчина?

«Тоді буде мені втіхою, що я мав тебе»,— подумав Тома і відповів:

— І про неї якимось подбаю, ти не турбуйся, Тома Лефтеров не з бідняків!

Латина якийсь час мовчала, задивившись на потріскану кору в'яза. Потім повернулася і поволі пішла до кошари.

— Ти не згодна? — гукнув її услід Тома.

Вона не відповіла.

«О мої тисячі і всі мої надії!» — простогнав у душі нащадок лефтеровського роду.

Він покрутився годину-другу коло кошари, потім наказав Рашидові запрягати коней. А коли вже ішов він до кабріюлета, його наздогнала Латина. Тепер в її очах не було й сліду втоми, широко розкриті зіниці іскрилися гнівом.

— Ти огидніший за всіх своїх шолудивих овець! — прошипіла вона йому в обличчя.

Він відступив назад, боячись, що вона вдарить його в лице.

— Нехай та дитина, яку я зачну від тебе, і на тому світі не дасть тобі спокою!

Вона взялася в боки, вдихнула повітря і запитала:

— А як я впевнюся в тому, що Григор і справді перейшов кордон?

— Я знав, що ти питаєш мене про це! — Його страх минув, і він засміявся.— Ти кмітлива жінка, і це найбільше мені в тобі подобається. Завтра я повезу тебе до кордону, і ти побачиш на власні очі. Тільки не роби облудних розрахунків! Коли не дотримаєш слова, то твій Григор не проживе й години на болгарській землі.

Як було домовлено раніше, румунський прикордонник привів Григора Дамова до зарослої травою стежки, за якою лежала нічия земля між двома сусідніми державами.

— Ну, брате, в добрий час! — сказав солдат і сунув Григорові в кишеню пачку тютюну.

Вже давно смеркло. Легкі хмари закривали місяць, і рівнина потопала у тьмянній півтемяві.

Григор Дамов пішов на захід. Ледве тримаючись на ногах, він часто зупинявся, щоб перепочити, і знову продовжував іти.

Латина, стоячи навколішки за кущами, поглинала очима кожний його рух, кожен крок, простягнувши вперед руки, неначе для обіймів. Потім, коли його силует зник у темяві, вона, приголомшена горем, опустила ся, втопила обличчя в купу сухої трави, і її пальці впилися в тверду землю.

Жовтий кабріолет, що ним правив на цей раз сам Тома, знову заторохтів по рівній польовій дорозі.

— Що було, того не вернеш! — сказав він, зупиняючи коней. Його рука ковзнула по її плечу.— Тепер, Латинко, як ми домовились, треба чесно розраховатися.

Темна хмара закрила місяць. Цвіркуни хором співали свою вічну одноманітну пісню, що не мала ні початку ні кінця.

В червні наступного року у Латини народився син. Охрестили його Ісаєм, як звали його діда, що першим оселився на добруджанській землі.

А щоб бути чистим перед богом, Тома відкрив таємницю свого батьківства отцеві Анастасієві.— єдиній людині, якій він довіряв.

8

Що тільки не робила Латина, щоб убити в своїй утробі насильно зачатий плід! І біла себе кулаками в живіт, і піднімала важкі корці з пшеницею, коли засипала зерно в хазяйські комори, і пила якесь отруйне зілля, приготовлене однією зморщеною циганкою-мандрівницею. Ніщо не допомогло — маленьке життя не здавалося, росло у неї під серцем, боролося із смертю так само, як та трава, що росте на осонні серед каміння. І Латина, озвіріла від дикої ненависті до свого насильника, стискала кулаки й думала: «Задушу це лефтеровське гадюченя, як тільки з'явиться на світ божий! Заморю голодом!»

Теплі уста немовляти, що прилипали, як п'явки, до великих сосків її грудей, поступово разом з материнським молоком виссали і ненависть з її душі. Та й дитина не була схожа на Лефтерових — вона швидко росла, велика й міцна, як чоловіки з роду її батька. Лише її очі були синюваті, але синь їх була теплою, якоюсь променистою, нагадуючи очі Латини у дні її безжурного дівочтва.

Сповнений щастя Тома Лефтеров, ніби помолоділий років на десять, не раз намагався відновити відносини з Латиною, та вона не підпускала його до себе. Одного вечора, зустрівшись з ним біля нової

кошари, під крилатим в'язом, вона зняла з плеча сапу, схопила її за держак — і темні зіниці її очей розширились від люті.

— Скоріше з відкопанним мертвяком ляжу, а тобі не дозволю доторкнутись до себе, ти чуєш, кровопивцю? І, доки я жива, щоб ти до моєї дитини і слова не промовив, а то цією ось сапою відрубую тобі язика!

Вона наймитувала по сусідніх селах,— і чого тільки не плескали про неї злі язики: що лигалася з ким попало, що мала зв'язки з комунистами, що вночі переходила кордон, як кур'єр підпільників... Її мати, тітка Галуна, няньчила дитину, а Хаджія знаходив для неї роботу на хуторі і платив їй удвічі більше.

За рік до того, як Ісай мав піти в перший клас, Латину відвели в поліцейний участок міста Добрича і протримали там десять днів. Коли вона повернулась у Ведрово, під очима у неї були синці, а коси на потилиці сковтунились від запеченої крові. Вона нічого не говорила, нічого не просила, тільки лежала на ліжку і не зводила затуманених очей з Ісає. На третій день перестала і його бачити, впала в забуття і лише час від часу скреготала зубами, ні на мить не відкриваючи уст. На світанку вона померла.

Через чотири роки віддала богові душу і тітка Галуна. Отець Анастасій забрав дитину до себе, а витрати на його навчання таємно взяв на себе Тома.

Ісай, на цілу голову вищий від своїх найросліших ровесників, з вигляду старший за свої роки, закінчив прогімназію в Добричі, а коли прийшов час вступати в гімназію, Тома наказав отцеві Анастасієві послати хлопця у Варну.

За день до від'їзду отець Анастасій порадив Ісаєві:

— Піди на кладовище і помолися на могилі своєї матері. Зайди й до вічної оселі своєї бабусі Галуни. У неї було добре серце, вона любила тебе, як рідного сина. Потім виліз на Панкову могилу — звідти Ведрово видно, як на долоні. Постій там годину-другу і тоді повертайся вкладати речі. Увечері вирушаємо.

Був ранній ранок. Осіннє сонце, тьмяне від імли, що повивала обрій, поволі піднімалось по синьому небу. Повівав прохолодний вітерець.

Ліворуч і праворуч від головної вулиці тяглися низькі огорожі, зроблені з пористих вапнякових каменів, що їх хазяї клали один повз один без ніякого ладу. Зверху вони були вирівняні товстим шаром саманної цегли.

За цими огорожами кивали своїми головами будяки заввишки з людину, а подекуди стирчали самотні акації із зів'ялим і запорошеним листям. Широкі двійчасті ворота ніби розсували камінні мурі, даючи дорогу худобі й підводам. Напроти воріт, звичайно кроків за двадцять, стояли хати.

Здебільшого вони були одноповерхові, низькі та довгі, з вузькими довгастими віконцями, з дахами, покритими плитками з того ж

самого пористого вапняку. Деякі з них були помазані самою глиною, а інші, хазяї яких більше дбали про їх зовнішній вигляд, блищали на сонці, чисті, побілені, прикрашені синіми обводами довкола вікон.

Тут, у горішній частині села, колишні міцні мури огорож давно вже обвалилися, і їх основи заросли кропивою та бузиною. Опівдні, коли літнє сонце найбільше припікало, між камінням, що впало з огорожі, пробігали ящірки — мисливці за мухами, зрідка проповзали сірувато-білі гадюки. Стіни хат пооблуплювалися, на підвіконнях обклеєних вікон не червонала герань. Подвір'я були царством величезних будяків, що, переплітаючись, створювали тропічні зарості, в яких діти з великим задоволенням грали в піжмурки. Старші хлопчак виходили на війну з ними, завзято сікли їх дерев'яними шаблями, та після цього будяки виростили ще жилавішими й міцнішими.

Вдень не було нічого веселого у цих кривих, зарослих бур'янами вуличках з розгородженими подвір'ями і клунями з прогнилими покрівлями. Але надвечір тут починалось таке гомінливе життя, яким головна вулиця могла похвалитися тільки в неділю. Поки жінки, присівши перед закуреними вогнищами, замішували мамалігу, а чоловіки лагодили постолы чи босі місили гній з солом'ю, заготовляючи на зиму паливо, — молодь гуляла на вечорницях, запалювала на перехрестях величезні багаття. І дзвінкий дівочий сміх вільно і безтурботно линув до всіяного великими зорями літнього неба...

Кроків за сто від церкви починалась велика сільська площа — курне місце, трохи схилене на південь, із старезним розлогим в'язом посередині. Головна вулиця, як повноводна ріка, вливалася в цю площу, виходила з неї ще ширшою і, мов стріла, ішла прямо на захід. Тут, під в'язом, жалісливо скрипіло керат-колесо сільського колодязя.

В селі було ще два колодязі — один у дворі Пантелея і другий — на східному краю села, звідки йшов шлях на Дуранкулак, але той, що на площі, був найглибшим, а вода в ньому — найсмачнішою і найхолоднішою.

Його копали ще в давні часи. Згодом він був оновлений та облицьований твердим каменем, і з нього і в найбільш засушливі місяці року брали смачну, прозору, немов із джерела, воду. Колодязеві додавали солідності велике керат-колесо, що його з раннього ранку і до пізнього вечора крутили дві громадські конячини, та віковий в'яз, що розкинув свої віти над ним, оточеним глибокими, позеленілими від часу камінними жолобами. Для ведровців він був милішим і до рожчим, ніж церква, в якій хрестили, вінчали і проводжали в останню путь їхніх батьків та дідів.

Що далі витягувалася вулиця на захід, то рідше стояли хати, відокремлюючись одна від одної чималим пустирем. А он там, за кілометр від села, де шлях виходив на шосе до Кардама, на роздоріжжі височіла двоповерхова будівля Пантелеєвого хутора.

Ісай пішов на кладовище, повиривав бур'ян, що виріс на могилі його матері, випрямив похилений дерев'яний хрест. Але молитись він не став, тому що бога в його душі не було. До того ж, припікало

сонце, в повітрі стояв неприємний терпкий запах, і тому Ісай хотів скоріше піти з цього сумного, безлюдного місця.

На Панкову могилу піднявся він з радістю. Її вершина заросла густою буйною травою. Якщо лягти, вона сховає тебе всього в своїй тіні, а через переплетене коріння просочується волога, несучи животворну п'янку свіжість.

Повівав теплий вітерець, легкі прозорі хмарки пропливали по ясно-блакитному небу. Внизу, в долині, шуміла кукурудза, чути було лагідну пісню її листя, що втратило свою соковиту свіжість і почало в'янути.

За кукурудзою блищали на сонці ведровські хати, сяяв позолочений церковний хрест. Було видно площу й колодязний коловорот під зеленим гіллям високого в'яза.

Сонце, розсіявши ранковий туман, посміхалося землі, і хоч посмішка його була ще холодною, вона будила від сну поблякле поле.

Інакше прокидалася рівнина в літні місяці. Тоді своєю пишною красою вона нагадувала наречену, яку шпаки і зяблики, вмостившись на розлогому гіллі акації біля її віконця, будять своїми ранковими піснями. Почувши перше «ціп-ціп», першу срібну нотку, вона простягає руки і, ще не розплющивши очей, прислухається — вона чує далеко, але бадьору ходу нового дня. Може, й спала вона лише годину або дві, але на обличчі її не помітно втоми. Зріла молодість заляяла свіжим рум'янцем її щоки, запалила в очах чистий, лагідний блиск. Жадібними вустами вона вдихає прохолодний подув ранкового леготу, насиченого запахом росяної трави, васильків і безсмертника, і її пружні груди піднімаються і напинають тканину білої сорочки.

Такий буває тут світанок влітку. Ще не показався на сході червоний диск сонця, а рівнина вже прокинулася: співає пшениця, шумить своїм листям кукурудза, перегукуються перепілки, злітають у порожевіле небо перші жайворонки. Ранковий блакитно-сивий туман швидко і непомітно тане, і видно, як лінія горизонту віддаляється, біжить з кожною хвилиною все далі й далі. На побляклому небі блищать лише кілька великих зірок. Потім все ніби всіхнулося одразу — і сонце, що засіяло м'яким блиском, і соняшники, і пшениця, і кукурудза — на рівнину прийшов радісний, святково-урочистий літній день. У вишині пливе щось схоже на білий прапор — це лелека. Кружляє в просторі майже нерухомий, ледве помахує крилами...

Тепер рівнина мала стомлений, побляклий вигляд. Вона ще не втратила своєї краси — чорні пари чергувалися із зів'ялою жовтизною незораних стерниць, горбилися золотисті скирти, по ровах і видолинках рябили чагарники, немов розмальовані мідно-червоною та лимонною фарбою. Ясне, безхмарне небо прозоро-чисте.

Подекуди можна було бачити, як, не поспішаючи, пробігали зайці. Великі, товсті, вони перетинали шосе. Зграї диких качок, що летіли до очеретів дуранкулакського болота, пронизували тишу своїм жалібним криком.

Ще не почалися дощі, і не було гнітючої туги пізньої осені. М'які

сонячні промені пестили безкраю широчінь полів, рівнина сміялася тихою, спокійною посмішкою. Ісай стояв і дивився. І чим більше вдивлявся він у знайомі місця, тим сумніше ставало в нього на душі від думки, що доведеться з усім цим розстатися. Тут у щасливі дні дитинства рубав він дерев'яною шаблею будяки, ліпив із глини людські фігурки. Тут залишалися пісні і сміх, що їх він слухав вечорами, звуки гармонії, борюкання під горбатими золотистими ожередами, безкрая широчінь, нестримні буйні вітри, білі ночі і безліч великих, як горіхи, зірок...

Дивився Ісай і серцем своїм вбирав цю чарівну картину, ніби передчуваючи довгі роки розлуки. І так сталося, що лише на п'ятий рік після цієї прогулянки на Панкову могилу він знову з'явився у Ведрові, і то тільки на один день. А потім минуло багато зим і літ.

Багато подій сталося в житті, вітер революції змів боярську силу Томи. Проте Тома чекав на свого сина. Він знав чарівну силу рівнини: поживеш деякий час серед її неозорих просторів і, хоч життя твоє було не радісним, ніколи вже не забудеш її — берегтимеш у серці солодкий, теплий спогад про неї, і ніщо не спроможне стерти його в пам'яті.

9

Будинок Пантелея стояв на горішній околиці села. Міцна, висока цегляна огорожа оточувала великий двір, в якому міг би розміститися цілий полк війська з усім обозом. Своєю задньою стороною огорожа була звернута до синючої на півночі рівнини, а передня дивилася на шосе, що вело до ведровської станції.

Важкі двійчасті дубові ворота, обковані залізом і покриті навісом під черепицею, закривали вхід. Влітку, після молотьби, вони ненаситно поглинали валки підвід, що розтяглися по шосе. Вони скидалися на пашу, за якою починалося величезне черево. Підводи в'їжджали в черево, босонігі наймити розвантажували зерно і зсипали в численні комори, і возії знову гнали спітнілих коней. Душне повітря, насичене пилюкою, пахло дьогтем і кінським потом.

Верхи на гнідїй кобилі, розмахуючи товстим ремінним батогом, Пантелей скакав рівним подвір'ям. Розчервонілий, напружений, він нагадував справжнього генерала під час бою. Тільки одяг його був не генеральський. Розхристаний, у камізьельці, в чорних домотканих штанах, заправлених у сірі від пилу чоботи, він скидався на американського фермера з кінофільмів, з тією різницею, що, замість крислатого солом'яного капелюха, він носив баранячу шапку, якої не знімав з поголеної голови навіть у найсильнішу серпневу спеку. Пришпорюючи кобилу, він риссю мчав від гурту до гурту, від підводи до підводи, дужим голосом давав розпорядження і багатозначно розмахував у повітрі своїм товстим вузлуватим батогом.

Восени, коли трава починала жовтіти і разом з відлітаючими дикими качками налітали і перші осінні дощі, широкі ворота Пантелеє-

вого двору знову роззявляли свою пащу. На цей раз вони не ковтали, а виригували підводу за підводою, валку за валкою. В ці дні оживала тиха, загублена серед рівнини станція. Тридцять вантажників зсипали у вагони пшеницю, метушилися залізничники, бігали спритні комісіонери. І в цій метушні тільки Пантелей, суворий і спокійний, сидів у сідлі на своїй слухняній кобилі і знову нагадував справжнього генерала. Він бачив усе і всіх, і горе було тому, хто в поспіху розсіпав хоч жменю зерна.

Після вантаження всього состава Пантелей їхав до міста впорядковувати свої банкові рахунки. У місті був першокласний готель, проте ведровський багатій зупинявся в низькому, приземкуватому заїзді, збудованому в нижній частині міста кілька десятків років тому. Він ішов до банку пішки і просто заходив до кабінету директора, ніскільки не соромлячись своїх закаляних до халяв чобіт. Він голосно сьорбав каву, піднесену йому секретаркою директора, говорив мало й терпляче чекав на свою ошадну книжку, над якою тим часом працювали службовці бухгалтерії.

Вертаючись назад, він завжди заходив до околіського начальника. Поговорить з ним про політику, про кмета¹, про урядника, що знову став потурати бідності, про директора прогімназії, який набрався комуністичних ідей. Виходячи з околіської канцелярії, Пантелей статегно помахував рукою козиряючим стражникам і твердою ходою, напрочуд легкою для його п'ятдесяти років, вертався знову у свій облюбований заїзд. Тут він обідав наперченою квасолею та підсмаженою домашньою ковбасою, випивав півлітра кислуватого вина і, задоволений життям, весело скакав на своїй гнідій кобилі додому.

Будинок, у якому жив із своєю сім'єю ведровський багатій, був цегляний, пофарбований багато років тому в лимонно-жовтий колір. Він мав форму прямокутника, що лежить на широкій стороні, двоверховий, з гостроверхим черепичним дахом. Спереду стирчали кінці двох балок, які повинні були підтримувати балкон, що його Пантелей вважав зайвим. Так і стриміли ці балки вже тридцять років. В кінці літа на них вішали довгі золотисті вінки ріпчастої цибулі.

Верхній поверх займали сини Пантелея. Вузькі дерев'яні сходи вели в довгий похмурий коридор, у якому завжди пахло милом і чимось смаженим.

Старший — Кузьма — жив у кімнатах, вікна яких виходили на шосе. Як і батько, він був високий на зріст, сухорлявий, трохи згорблений, з непромірно довгими руками. Завжди похмурий, він говорив лише тоді, коли до нього зверталися, і кожне слово, здавалось, коштувало йому неабияких мук. Він довго підшукував його і, коли, нарешті, знаходив, вагався, говорити його чи тільки знизати плечима. А от із цифрами він справлявся блискуче. Рахував напрочуд швидко і точно, як машина, пам'ятав рахунки за кілька років. Він був живою

¹ К м е т — представник адміністративної влади, сільський староста.

бухгалтерською книгою Пантелея. Його дружина Гічка скидалася на його молодшого брата. Вона була весела, балакуча, прудка й задирлива, мов дівчинка. Її темні очі завжди дивилися ласкаво й тепло.

Молодшому синові було тільки двадцять років. Він не закінчив гімназії: йому надокучило в місті, і він повернувся на хутір з кашкетом набакир, з цигаркою в червоних, майже дівочих губах. Йому подобались дві речі: батькові трактори і сільські дівчата.

Прийшло Дев'яте вересня, і над багатими ведровськими хуторами, над неосяжними кукурудзяними полями, що простягались аж до обрії, над величезними коморами, що вміщали десятки вагонів крупнозернистої пшениці — над усім цим загрозливо нависли важкі грозові хмари народної революції. Та удар забарився. Минули місяці, і Пантелей, що був перестав показуватися в селі, знову сів на свою гніду кобилу.

«З цього пива не буде дива,— сміявся Пантелей в душі.— Підуть собі братушки¹ (бодай їх грім побив!), і тоді заживемо! Знову настане свято на нашій ведровській землі!..»

Закінчилась війна, пішли визволителі. Пантелей полегшено зітхнув і почав потирати руки. Чекав свята. Зробився дразливим, став мало спати — мучило безсоння. Прокинеться вранці, ще до схід сонця, сяде на кобилу і багато годин блукає нивами, що їм кінця-краю немає. Опустивши руки, похнюпившись і замислившись, похитується він у сідлі, вдивляється в обрій, де, повиті млою, кінчались його поля, й шепоче щось сам до себе, на що кобила покірливо шулить вуха...

По дорозі назад Пантелей заїжджає на хутір Хаджії. Стомлено сідає на диван, мовчки п'є каву з широкої турецької чашки і довго розглядає її кольоровий візерунок.

— Скажи-но,— запитує він Хаджію,— чи довго ще заважати-муть нам ці негідники? Як ти гадаєш?

— Ні, не довго, Пантелею.

— Ех, якби-то!.. Щоб твої слова та дійшли до бога!

— Є така приказка, Пантелею: де текла вода, там знову потече. Споконвіку за ніччю приходиться день. Як неминуче після мороку світає, таким же неминучим є наше визволення. Антихрист не затримається у нас.

І, нахилившись уперед, Хаджія шепотів своїми тонкими, майже непомітними губами:

— Англіїці й турки зосереджують війська на нашому південному кордоні. Про це і діти знають. Американська ескадра вирушила до Константинополя. Англіїці вдарять по долині річки Мариці, а броненосці... їх грім долине і до нас. А осьдечки Варна — рукою подати, коли бабахнуть, гляді, якийсь снаряд розірветься і в твоєму дворі.

— Ех, Хаджіє, нехай і в хату влучить, на здоров'я їм! Я не гніватимусь. Ручку поцілую і зверху і знизу тому, хто випустить перший снаряд. Ех, Хаджіє, як мені боляче!

¹ Братушки — так називають болгари росіян з часу визволення Болгарії в 1877—1878 рр.

— Усім нам боляче, Пантелею.

— Прийшла весна, поглянь, земля за плугом плаче, за насінням. Раніше о цій порі трактори уже орали землю, адже так було? Робота кипіла, всі працювали. А тепер — пустка! Для кого оратимеш? Для цих дармоїдів? Для червоних? Побий їх сила господня! Ні, Хаджіє! Пальцем не ворухну. Отрути їм, а не хліба.

— Та хто з нас, Пантелею, продасть свою душу чортові? Годувати антихриста? Паплюжити закони, за якими жили наші діди і прадіди? Сіяти для «товаришів», які завтра організують колгоспи на наших землях?

— Боронь боже, Хаджіє!

— Я, Пантелею, вже старий і немічний — цієї весни вирішив засіяти лише десять гектарів. Сили не вистачає! — І, знизавши плечима, він молитовно звів очі на прикрашену різьбою стелю. — Решта землі нехай пустує! Бог усе бачить. І він простить раба свого, а я антихристів не годуватиму — ось як я вирішив.

— Уболіваю за землею, Хаджіє.

— А мені, ти думаєш, не болить?

— Ех, Хаджіє! Хто міг передбачити?

— Я бачу в цьому божу руку, Пантелею. Погано ми боролися з антихристом. Були м'якосердими, і бог покарав нас. Нікчемних керівників терпіли ми.

Він насуплено поглянув на Пантелея:

— Хіба не казав я тобі ще на початку війни: треба триматись англійців. Англофілів треба посилати до народних зборів. Коли Англія програвала війну? А ти — німці та німці! От і маєш німців!

— На них я покладав надію, Хаджіє. Вони кинулися до Москви, і серце моє звеселилося. Ну, сказав я собі, з більшовиками покінчено... А воно не вийшло!

— Ти, Пантелею, не криви душею, я знаю, чому ти тримався німців. І чому насміхався з англофілів. Знаю і те, скільки ти вклав у товариство, яке ввозило з Німеччини молотарки!

— Хаджіє!

— Замовчи! Про це іншим разом! Зараз у нас одна мета, одна дорога — покінчити з антихристом!

— Ех, Хаджіє! Скоріше б з ним покінчити! А то, сказати правду, щось тисне мене за горло, душить мене, не вистачає повітря. Сиджу вдома, в село не ходжу. Почуваю себе, ніби я на чужині. Чужинець... Раніше вставали мерзотники, шапку знімали. А тепер... Хай тільки вернеться те, що було, Хаджіє, я покажу, хто такий Пантелеї!

Одного ранку і на його вулиці настало свято.

Загуркотіли по шосе грузовики, загримів духовий оркестр, заспівав тоненьким тенором кларнет. Забухав у хороводному ритмі барабан, дзвінкий дівочий сміх злився з веселим чоловічим гомоном. Пантелеї вискочив простоволосий, у туфлях на босу ногу, з калатаючим серцем, відчинив важкі дубові ворота — і застиг. Відчув, як кров

відхлинула від голови, і йому потемніло в очах. Щось стиснуло серце, здушило його; він простягнув руку, щоб схопити повітря, але в нього замерехтіло в очах.

А на шосе було святково, весело. Майоріли червоні прапори, хлопці й дівчата сходили з широких платформ грузовиків і сердечно стискали руки зустрічаючим. Сільські музиканти дули в труби й самі підстрибували в такт музиці. Інші знімали з підвід машини і тюки. Всі говорили голосно, збуджено, а над усім майорів на вітрі цей клятий прапор, що сліпив очі своїм червоним кольором...

Це прибула з міста перша недільна робітничка бригада. Біля самої огорожі ковалі нашвидкуруч влаштували свою похідну кузню. Сухорлявий, жилавий чоловік у синій блузі з закачаними рукавами роздмухував щойно запалений вогонь. Він так надував щоки, що вони мало не лопались, а жили на скронях нагадували напнуті мотузки. Двоє плечистих парубків, насвистуючи, встановлювали на двох поперечних брусах масивне ковадло. Остеронь автогенники гриміли своїми свистячими автогенами, а ще далі шведі й кравці в робочих фартухах шукали затишного місця для своїх розкладних століків.

Те, від чого шпигонуло у Пантелея в грудях, в самісінькому серці, і витиснуло з легенів усе повітря, було галасливим, веселим, святково настроєним натовпом. Тут зібралось майже дві третини мешканців села. Правда, дехто з більш літніх людей стояв остеронь, стримано й недовірливо дивлячись то на автогенників, то на веселих міських дівчат, які всіяляли нитки у швейні машини, що блищали під променями ранкового сонця. Селяни, в яких землі було не більше одного гектара, і бідняки-переселенці, з яких Пантелей набирав улітку по кілька партій наймитів, їхні сини й дочки — весь цей убогий люд гув, як бджолиний рій, оточивши гостей і заходячи з ними в щирю розмову.

Ось двоє чоловіків у розстебнутих білих халатах, у супроводі групи селян, вирушили в село. Один з них ніс невеличкий квадратний чемоданчик, а на шії другого висіли гумові трубочки стетоскопа. Вони пройшли повз Пантелея, і він відчув, що людина із стетоскопом зацікавлено розглядає його крізь скельця своїх рогових окулярів.

— Як ваше серце, дідусю? — запитав він.

Пантелей проковтнув слину, відтак, облизавши язиком пересохлі губи, різко відповів:

— Нічого страшного.

— А зуби як? Ану, подивимось! — І чоловік з чемоданчиком простягнув руку до його неголеного підборіддя.

Немов від гадюки, що хотіла вкусити його, Пантелей відскочив назад і прошипів:

— Іди геть!

— Ет, залиште куркуля в спокої! — голосно розсміявся син начальника пошти. — Знайшли кого лікувати.

— Марна справа, — похитав головою розсильний з прогімназії. — Його, кровопивцю, лише чорна чума вилікує!

— Минулось, Пантелею, твоє царство! — вигукнув хтось із гурту, і веселий, дзвінкий сміх пролунав на шосе.

Сонце піднялося вже високо над цегляним муром. Вітер затих, і прапор, прикріплений до телеграфного стовпа, повиснув.

Пантелей зачинив ворота, заклав клямку, а потім замкнув зсередини довгим залізним прутом. Не маючи змоги захватитися від людського гамору, що долинав крізь товстелезний мур, він почовгав у глиб двору, в найдавший куток свого старого, успадкованого від дідів маєтку. Там стояла обвалена, давно покинута комора з цегляним фундаментом і сплетеними з лози стінами. Пантелей штовхнув двері, що жалісно скрипнули, оглянувся в застиглому пильному морозі і важко опустився на старий вербовий кіш. Звідти вискочив кривий кіт Марко з відірваними вусами й блискучими зеленими очима, нерішуче постояв біля замисленого господаря, потім вигнув спину горбом і ліниво потерся об його голу ногу.

«Боже, доки ти каратимеш мене! — плакала душа Пантелея. — Невже не буде кінця цьому червоному содому! Невже не скінчаться ці безбожні дні! Який же ти бог, якщо дозволяєш цій зграї антихристів ображати й глумитися над вірним твоїм сином? Хіба підняв я камінь проти храму твого чи зневажив тебе поганим словом? Хіба, не я позолотив ікону матері божої власним золотом і заплатив із власної кишені тому пройдисвітові, що розмалював стіни храму картинами із святого письма? О боже, що це за мор на нашого брата, друге пришествя, чи що?»

Біль пройшов, і Пантелей прислухався: чи не засвистить у повітрі, чи не з'явиться, нарешті, той снаряд, про який йому з такою насолодою розповідав Хаджія, що, мовляв, розірветься він по той бік огорожі, й безодня, що розкриється, поглине всіх бригадирів з машинами й червоними прапорами.

Снаряд не летів, але грозова хмара революції, під тінню якої боязко зіщулились ведровські багатії, кінець кінцем вибухнула оглушливим громом. Уряд встановив розмір земельної власності: в Добруджі до трьохсот декарів на сім'ю.

Пантелей впустив газету і заревів, як бик, в шию якого різник встромив широкий ніж. Він сів верхи на кобилу, кілька разів галопом об'їхав свій двір і потім з налитими кров'ю очима і серцем, що мало не вискакувало з грудей, промчав по шосе.

— Ой Хаджіє, зарізали нас! — вигукнув він, ввалившись до світлиці з широкими міндерами. — Нехай би голову відтяли, руки повідрубували, тільки б землі не чіпали, не розбийники кляті! Стало гірше, ніж за турків! Що нам робити? Що?

Посірілий Хаджія сидів, підібгавши під себе ноги і втупивши паляючі очі в якусь невидиму точку на різьбленій стелі.

— Занапали нас, жebraками зробили! — стогнав Пантелей. — Хіба для цього ми жили, Хаджіє? Для цього трудилися?

Хаджія мовчав.

Гарячий клубок підкотився до горла Пантелея. Він проковтнув. В очах йому зарябіло, в роті пересохло.

А надворі весняний вітер шумів у квітучих фруктових деревах і білий цвіт розсипався по зеленому килиму трави. Сонце весело заглядало у відчинене вікно.

Пантелей повернувся додому вже смерком.

Його невістка тягнула воду з глибокого колодязя, а молодший син, в'язнучи до неї, шипав її обтягнуті стегна. Вона дзвінко сміялася, з відра лилась вода, а рука парубка продовжувала обмацувати її фігуру.

— Андрію! — гукнув батько з темряви.

— Зараз тобі перепаде, бешкетнику! — засміялась невістка. — Тікай, доки не пізно!

Андрій зайшов у батькову кімнату і мовчки зупинився біля дубової шафи. Довгий та вузький кухонний стіл, покритий білою скатеркою, кілька дерев'яних стільців, білувата прямокутна пляма на стіні, де раніше висів портрет царя Бориса, величезна шафа під стіною — верхня половина дерев'яна, а нижня — з масивного заліза, котлєнський килим на підлозі і скляний, засиджений мухами абажур над пожовклою, майже перегорілою лампочкою — такий був робочий кабінет першого ведровського багатія.

Пантелей підвів голову і пильно подивився на сина.

— Ти член ЗМС? ¹ — спитав він.

Андрій заспокоївся.

— Ні.

— А чому, негіднику? Чому ти досі не став членом?

— Хіба я знаю, до якої ЗМС записатись? До урядової чи до Николи Петкова? Ти ж досі нічого не казав мені!

— Якої там урядової! — гукнув Пантелей кулаком об стіл. — Як так до урядової? Ти що, підеш з катами твого батька? Мерзотник!

— Чого ти кричиш? — огризнувся Андрій. — Я товаришую з тими — з опозиції. Я й без організації на вечорницях лупцюю ремсистів ². Николчовому синові позавчора увечері я вибив два зуби. Я не мерзотник.

— Тому в тебе й синяк під оком?

— Адже й вони б'ють.

— Слухай, бовдуре! Ці справи треба робити організовано! Завтра ж станеш членом нашої ЗМС. Ти зрозумів?

— Та я, власне, вже й зараз член по лінії друзів. Але якщо ти хочеш організовано, то це можна. Завтра запишусь.

Пантелей замислився.

— Ні, — сказав він. — Краще не записуйся. Ти із заможної сім'ї — це впадає у вічі. Ліпше непомітно крутись коло хлопців, підбадьорюй їх... І давай їм на те, на се по кілька левів.

— А звідки у мене гроші візьмуться? А й на сигарети... тобто...

¹ ЗМС — Землеробська молодіжна спілка.

² Ремсист — член РМС — Робітничої молодіжної спілки.

— Сигарети?!

— Ні, прийшлося до слова.

— Я тобі покажу «до слова»! Ану, марш!

Того ж самого вечора Пантелей мав довгу розмову з своїм старшим сином.

— Ти напишеш мені на аркуші паперу,— сказав він йому,— привища всіх моїх боржників. І проти кожного з них — хто скільки винен.

Син кивнув головою.

— Позначиш і тих,— продовжував Пантелей,— хто обробляє свою землю моїми машинами.

— Гаразд,— кивнув син головою.

— А найважливіше ось що: членом якої саме організації є кожний з них. Урядової чи опозиційної БЗНС¹.

— А коли не входить нікуди? — раптом запитав син.

Його самого так здивувало це питання, що він застиг з відкритим ротом.

Пантелей посміхнувся.

— Ти за них не турбуйся. Тільки познач їх.

Коли дружина після довгого чекання зайшла покликати Пантелея вечеряти, над хутором стояла глибока ніч. Боязко зупинившись на порозі, вона довго дивилася на свого чоловіка, який, здавалося, заснув, схиливши стомлену голову на білу скатертину. Його поголений череп блищав при світлі електричної лампочки, а засмаглі руки, стиснуті в кулаки, лежали на столі, немов два молоти.

Та Пантелей не спав.

Він повільно підвів голову, і жінка з переляку поточилася назад. Вона ще ніколи не бачила його таким: складки навколо рота чітко позначилися, мов вирізані ножом рани, шкіра на чолі зморщилась, все обличчя було якесь зім'яте, почорніле, ніби його щойно облили міцною отруйною кислотою. І тільки очі горіли на цьому обличчі. Вони іскрилися люттю.

— Їжа захолола,— прошепотіла дружина.

— Іди під три чорти! — вилаявся Пантелей.

10

А в околії уже створили двоє державних землеробських господарств. Це додало сміливості ведровцям. Одного вечора у залі прогімназії, прикрашеному портретами і кольоровими паперовими гірляндами, спалахнуло світло. Вереснята² на чолі з самим директором цілий день, як бджілки, снували туди й сюди. А коли ввечері прийшли селяни, всіх охопив піднесений і урочистий настрій. Хор РМС про-

¹ БЗНС — Болгарська землеробська народна спілка.

² Вереснята — члени дитячої організації Вітчизняного фронту.

співав кілька партизанських пісень, після чого голова комітету Вітчизняного фронту надав слово секретареві ведровської партійної організації... Почалося обговорення, зчинився галас, у глибині залу дехто розмахував стільцями й ціпками... Але на світанку, коли ранкова зоря заглянула в квадратні вікна, група бідняків і кілька середняків все-таки заснували ведровське Трудове кооперативне землеробське господарство.

Через кілька днів Пантелей запросив до себе в гості свого зятя Досю. Він мав передати йому від свого імені глибокодумні й хитрі доручення Томи.

Досю був багатим селянином, але багатство його здавалося незначним порівняно з тим, що мав Пантелей до аграрної реформи. Якщо Пантелея можна було порівняти з феодалом, то Досю не піднімався вище за середнього поміщика. Але якщо феодал жив по-бідняцькому у своїй жовтій саманній коробці, то поміщик з комфортом влаштувався в сучасному кам'яному особняку.

З боку вулиці будинок Досю виділявся лише своїм кам'яним фасадом. З фасаду суворий і строгий, він нагадував скоріше польську фортецю, ніж помешкання. А от з боку саду, з боку, не видного з вулиці, будинок Досю скидався на віллу. Він був оточений скляною веррандою, на широких вікнах зеленіли завіски.

Досю довгий час жив у Констанці як торговий агент. Згодом він став власником мануфактурної крамниці і біржовим маклером. Потім несподівано — всього через кілька днів після смерті батька, який був другом багатієм на селі, — збанкрутував.

Він приїхав у Ведрово з чорною стрічкою крепу на лацкані світло-сірого костюма. Оглянувши батьківський глинобитний «замок», він презирливо стулив губи і на другий день продав Пантелеєві половину успадкованої землі. Взамін він одержав чек і... сестру Пантелея за дружину.

Вона була довга, худа, з чорним пушком на верхній губі і великою важкою щелепою, яка, здавалось, могла б і камінь роздробити. Але, на відміну від брата, вона мала добре, жалісливе серце і плакала через всяку дрібницю, причому плакала великими, рясними слезами, як дитина. Разом з її кінським профілем Досю дістав належний їй посаг — півмільйона на поточному рахунку в банку. Вона була немолода — їй добиралося до сорока. Не першої молодості був і збанкрутілий маклер. Від його першої дружини, румунки, лишилася дочка, яка давно вже пережила своє дівоче кохання.

Досю оселився в місті, зайнявши апартамент у готелі «Ексельсіор». А в село відрядив архітектора і бригаду будівельників. І протягом одного сезону на місці старого, схожого на квочку з розчепіреними крилами батьківського будинку виросла вілла з двома фасадами.

У будинку був холодильник і модний буфет з пляшками лікерів та коньяків на полицях, а в льоху — кілька ящиків старого угорського вина. Широкі сходи були застелені товстими повстяними доріжками, під гіпсовими стелями блищали поліровані металеві люстри.

Будинок Досю був наповнений різними красивими речами, але з батьківської спадщини під широкими навісами внутрішнього двору залишились лише два важких трактори. В той час як Пантелей, ще вдосвіта осідлавши свою гніду кобилу, цілий день розмахував вузлуватим батоном над зігнутими спинами своїх наймитів і слуг, Досю, розсівшись у кріслі-качалці, посьорбував холодне винце й ліниво мружився проти сонця, що сипало своє проміння на смугастий тент веранди. Пантелей вирушав до міста, щоб приписати до свого банківського рахунку ще якусь там п'ятизначну суму, а Досю — щоб узяти кілька левів з свого рахунку, який невпинно танув. Пантелей намагався довго не баритися в місті, а Досю не вертався у віллу, доки не нагуляється вволю і не проведе хоч одну ніч з якоюсь міською крадею. Перший ведровський багатій всією душею ненавидів комуністів. Досю не менше за нього ненавидів «червоних розбійників», проте після Дев'ятого вересня, на відміну від свого похмурого зятя, завжди і скрізь веселою посмішкою вітав «розбійників» і галантно знімав капелюха, зустрівши на вулиці рудоволосого секретаря парторганізації.

Та Досю умів не лише гарно й люб'язно посміхатися.

Місцева сільрада подарувала організації вереснят дослідну ділянку у вісімнадцять декарів. Наступного дня колишній біржовий маклер купив у свого сусіда стару безсилу шкапу, яка тільки й годилася, що на убій, і наказав кучерові обвішати її червоними стрічками та впрягти в розбитий допотопний візок з високими колесами й зеленим васагом. Потім він взяв коня за вуздечку і повільно й урочисто пройшов головною вулицею, вітаючись наліво й направо із знайомими і незнайомими селянами, що вийшли поглянути на незвичайне видовисько.

Перед широким двором прогімназії він зупинився. Передавши поводи своєму слугі, він піднявся на другий поверх, де була канцелярія, і з великим розчуленням промовив до директора прогімназії:

— Ось вам, товаришу директор, кінь і добрий віз — я їх дарую вашим чудовим вересням, майбутнім громадянам нашої народної республіки. Прощу вас глянути у вікно!

А через те, що здивований директор весь час то знімав, то надівав окуляри, не знаючи, що відповісти, Досю продовжував:

— Ви не уявляєте, товаришу директор, з яким хвилюванням я зустрів звістку про дорогоцінний подарунок сільради. Ось тепер, сказав я собі, діти змалку привчатимуться до господарства. Не те, що раніше. І тут я подумав: для господарства потрібні будуть реманент, худоба. Де ж вони усе це візьмуть? І вирішив: подарую малятам, майбутнім громадянам республіки, коня із возом. Все їм пригодиться!

Була перерва, і діти, довідавшись про подарунок, оточили воза, ніжно плескали коня по запалих боках і з галасом залазили у васаг.

Дехто з селян говорив:

— Ох і лисиця ж він!

— Чому лисиця? Добряк!

— А я тобі кажу: вовк шерсть міняє, але...

З цього дня більшість членів Вітчизняного фронту відповідали на його ласкаве вітання не хмурячись і при зустрічі з ним ніхто не відвертав голови.

Від Пантелея Досю повернувся сумний і замислений. Пішов до їдальні, дістав з буфета пляшку ракії і довго пив. Туди ж прийшла дружина, лагідно глянула на нього своїми жовтуватими очима й одразу заметушилася.

— Поїв би спершу,— сказала вона.— Нарізати тобі домашньої ковбаси з перцем?

Досю глянув на неї, помовчав, а потім сказав глухим, гугнявим голосом:

— Жінко... з завтрашнього дня ми колгоспники... Будемо їсти з одного казана.

І знову підняв пляшку.

— Що ти говориш? — злякалася сестра Пантелея.

— Так-то воно... завтра подаємо заяву до ТКЗГ¹... Га? Ти радієш, дурненька?

Вона сіла. Вперше в житті відчула, як дрижать коліна.

— Ну... давай цокнемось з цього приводу. Варто!.. Що ти витріщила на мене свої собачі баньки! Ану дай чарку!

І, наливаючи їй, засміявся:

— Прошу, товаришко... випий за комуну, випий!

— Ти смієшся? — промовила вона злякано.

— Які там смішки! — заревів Досю.— Ти диви, яка реакція! Не вірять!

Вона відпила ковток. У чарку скотилась велика сльозина.

— Не плач, кобилко моя, не плач! — почав утішати її Досю, поклавши руку на її кістляве плече.— Так треба... для загального добра! На, випий... ковтай, сороко! А потім запнися червоною хусткою... Завтра станеш товаришкою, то щоб здалеку було видно!

Так з волі Томи Досю почав служити громаді.

Коли в правлінні новоствореного ТКЗГ розглядали його заяву, проти виступили лише Стамат і кілька найбідніших селян. Але середняків, що поласились на два його трактори, була більшість. «Навіщо відштовхувати людину! — казали вони.— За фашистів не був він ні кметом, ні околійським начальником. Та й проти нової влади не виступав. Навпаки, він подавав підтримку вереснятам. Одружений з сестрою Пантелея? Ну то й що? От Пантелей — то інша річ. Куркуль на сто процентів. А Досю — що? Щира душа. До народу тримається близько. Чому б не використати його два трактори? До того ж, гусеничні. Не якісь там «бульдоги»², а гусеничні. Хіба можна не скористатися з такої нагоди? І вступає з трьомастами декарів землі, це вам не абищо! Все орна родюча земля і, до того ж, в одному масиві. Як же не прийняти його!»

¹ ТКЗГ — Трудове кооперативне землеробське господарство.

² «Бульдог» — американська марка тракторів.

І його прийняли. Досю усіх почастував. Відкрив один ящик іскристого токайського, порізав цілий свинячий окорок, завів грамофон, що його він позичив у директора прогімназії, поставив пластинки з партизанськими маршами, і довго, до пізньої ночі, на страх ворогам, у віллі лунали революційні мелодії, радянські пісні і веселий сміх молоді...

Через тиждень, на превеликий подив ведровців, подали заяви у кооператив ще четверо заможних хазяїв на чолі з колишнім різником Кабзою. Вони вступали з своїми тракторами, сівалками, молотарками, а через те, що в минулому ніхто з них не був ні кметом, ні околіським начальником, то і їх прийняли, щоб не випустити з рук машин і зібрану в одному масиві «орну, перевірену землю».

А через місяць Досю відкрив другий ящик токайського. І знову частував. Тепер його обрали головою ведровського ТКЗГ — найбільшого в околії! Проти нього голосувало лише кілька, як їх називали, запеклих опозиціонерів — найкращих кооператорів, бідняків. Але їхня земля в порівнянні з землею середняків і куркулів була краплею в морі. Та й машин у них не було — вони чекали на все готове. І тому їхні голоси не мали ваги.

Минув якийсь час, і Ведрово заспокоїлось. Разом з осінніми дощами прийшла звістка про виконання смертного вироку над Николю Петковим. Пантелей осунувся, ходив неголений, став замкнутим, злим і мовчазним, лише очі його блищали, і ті, що бачили палаючі в них вогники, злякано відступали назад.

Хаджів все так само сидів, підібгавши ноги, на турецькому міндері, сюрбав каву з розмальованої фарфорової чашки, перекидав бусинки своїх перламутрових чоток і довго, годинами дивився на якусь невидиму цятку на різьбленій стелі. Іноді тиха посмішка перебігала по його загостреному лисячому обличчі. Може, крізь дримоту йому вчувався свист снаряда з далекобійної американської гармати, що з виттям пролетить над його хатою і з тріском розірветься над Пантелеєвим будинком, віщуючи волю божу і кінець антихристському комуністичному світові?

Кузьма, син Пантелея, ходив як тінь по незасіяних батькових нивах і все щось рахував, перераховував, відкладав на пальцях... Його дружина вже не уникала пестошів дівера, не сміялась і не сердилася, коли він обнімав її гнучкий стан.

Драматичний гурток почав регулярно проводити в шкільному залі свої репетиції. Комітет Вітчизняного фронту відкрив вечірню школу для неписьменних. А в клубі комуністів світилось до півночі. Працювали загальноосвітні гуртки. Затамувавши подих, слухали селяни повчальну історію ВКП(б). А потім потіли над планами сівби й безперестану смалили міцний тютюн.

Здавалось, все було спокійно. Опозиція причаїлася, стихла. Дві нові події ненадовго збудили на селі цікавість. Районна кооперативна спілка відкрила у Ведрові свою крамницю, і Досю, як людину, обізнану з торгівлею, і члена урядової БЗНС, обрали її директором. Трохи згодом, на вимогу околіського комітету партії, землеробського банку

та районної кооперативної спілки було вирішено утворити для Ведрова і трьох сусідніх сіл першу у цьому краї машинно-тракторну станцію.

Важкі осінні хмари нависли над землею, дикі качки давно вже почали відлітати на південь. Пішли дощі, завив північний вітер, порозмивало дороги. Та для більшості кооператорів ніби настала весна. Сонце гріло їх серця. Ось вони матимуть свою МТС, з тракторами, машинами, кваліфікованим персоналом. Майбутнє заискрилось, засяяло. Як нестримний весняний потік, потекли до правління нові заявки про прийняття в члени.

Районна кооперативна спілка призначила Досю адміністративним і фінансовим уповноваженим по МТС.

Досю потирав руки.

Тома також був задоволений.

А робота не ладилась. Настав листопад, клубочились важкі тумани, безперестану йшли дощі, а потім вдарили морози, які скували землю і зробили її твердою, як камінь. Наближався зимній Микола¹. Одноосібники вже давно зорали й засіяли, а широкі лани кооперативу все ще залишалися незайманим стернищем, ніби земля ця не мала хазяїна. Одноосібники пили ментовку² в Азмака, курили міцний тютюн і ліниво говорили про політику та світові події, обмовляли гарних молодичь і з нетерпінням чекали снігу та перших самітних вовків, щоб вийти на зимове полювання. А кооператори хмурили брови, сопіли, і цілий світ їм був немилий. Їм не сиділось на одному місці, вони сновигали по дворах, по вулицях і, збираючись разом, кляли правління, свою долю, погоду, яка не визнавала ніяких строків, і того, хто загітував їх передчасно стати на кооперативний шлях.

Наближався голодний рік. І не лише для Ведрова, а й для сусідніх сіл — Пчелинців, Сеїзова, Чернякова і, можна сказати, для всієї Добруджі. Те, що відбувалося у Ведрові, було скрізь. Наводнив бог цей край Пантелеями та Лефтеровими, а нові хазяї скидалися на тих парубчаків, які, не вмючи як слід триматись у сідлі, сідають верхи на жеребця і розмахують батоном — їм хочеться мчати, як вихор, змагатися з вітром, якого ніхто не може наздогнати...

11

Ось так стояли добруджанські справи, коли у Ведрово прибув Євстатій Павлов.

Йому було тридцять п'ять років, був він високий на зріст, але трохи сутулий і вузький у плечах. Напевно, він мав би і ширші плечі, і стрункішу постать, якби не голодні студентські роки і не ця непереможна любов до науки, до читання, що перетворювала його ночі в робочі дні. Обличчя його було вилицювате, ніс — кістлявий і загостре-

¹ Зимній Микола — за церковним календарем 19 грудня.

² Ментовка — горілка, настояна на м'яті.

ний, нижня щелепа закінчувалася трохи задертим квадратним підборіддям. Широке випукле чоло підпирали густі, кошлаті брови, що сходились на перенісці. Під цими бровами блищали спокійні, впевнені карі очі, з темними, немов кружечки полірованого графіту, зіницями. Губи його, тонкі і суворі, коли він мовчав, завжди були стулені. Дві неглибокі складки, починаючись в куточках губ, спускалися вниз, як половинки підків, і надавали обличчю виразу суворої напруженості. Зрозуміла річ, він не був красенем, але належав до тих чоловіків, які легко запам'ятовуються, про яких завжди говорять, що в їхньому обличчі є щось «характерне». Це «характерне» в зовнішності Євстатія нагадувало тих людей, які вимогливі не тільки до себе, а й до інших і яких природа обдарувала більшою упертістю і мужністю.

За професією Євстатій був агрономом. Ще в студентські роки він захопився селекцією сільськогосподарських рослин і плекав мрію віддатись науково-дослідній діяльності. Він працював у міністерстві землеробства в новому управлінні, що відало машинно-тракторними станціями. До своїх службових обов'язків він ставився сумлінно і все ж чекав нагоди, щоб перейти в університет. У вільний час він працював у агробіологічному інституті як експериментатор у відділі селекції, писав дисертацію і готувався до приватної доцентури. Проте сталося так,— у житті людини все може статися,— що він не одягнув білого доцентського халата, а приїхав у Ведрово змагатися з колишніми добруджанськими володарями.

Ось як це сталося.

Одного ранку, наприкінці жовтня, телефон в його кабінеті різко задзвонив і, перш ніж він притис трубку до вуха, в мембрані прогрімів густий бас керівника відділу.

— Іду! — відповів Євстатій і тут же додав: — За хвилину!

У кабінеті начальника Петринського було холодно і тихо. Надворі мрячив неприємний дощ, і по широких шибках вікна повільно стікали струмочки води. Смагливий і грубезний, як і його масивний письмовий стіл, керівник відділу продовжував уважно розглядати записку, що лежала перед ним. Коли Євстатій увійшов і за звичкою зупинився коло вікна, Петринський стукнув пальцем по папері, зітхнув і підвів голову.

Деякий час він сидів мовчки. Потім підвівся, вийняв з портсигара сигарету і, постукавши нею по нікельованій кришці, кивнув Євстатієві, вказуючи очима на глибоке шкіряне крісло, що стояло справа від письмового столу.

— Сідай,— запросив він його. І зовсім несподівано запитав: — Погана погода, правда?

— Осінь,— байдуже відповів агроном.

— Але, але — й кінця немає,— продовжував Петринський.— Душа промокла! — І так само несподівано запитав: — Ну, як справи в інституті? Б'ють тебе прихильники Вейсмана і Моргана?

— Сперечаємось,— усміхнувся Євстатій.

— Ех, усе сперечається! — Петринський махнув рукою.— Дядькові з якогось там села від того ні тепліше, ні холодніше не буде.

Він затягнувся, потім погасив сигарету, вийшов з-за столу і почав ходити по килиму туди й сюди.

— Євстатію,— промовив він,— ти не одружений?

Агроном глянув на нього здивовано і насупився. Він не любив говорити про своє особисте життя, не міг терпіти порад і міркувань на «сімейну» тему.

— Це добре,— кивнув головою Петринський.— Коли людина сама, їй легше відмовитися від культурних вигод міста і легше звикнути до незручностей сільського життя. Ти вже закінчив дисертацію?

— Я тільки дійшов до середини,— відповів Євстатій.

Він вимовив ці кілька слів спокійно, хоч і відчував, що підлога починає вислизати з-під його ніг.

— І це добре,— засміявся Петринський.— Ти, я думаю, погодишся зі мною, що коли дисертація міцніше спирається на реальні фактори життя, на практику і виробничий досвід, вона має іншу ціну, чи не так? Звучить по-мічуринському!

Євстатій мовчав.

— Взагалі канцелярське життя—це неприємна річ,— зітхнув керівник відділу,— і особливо для людей твоїх років і твоїх можливостей. Мені за п'ятдесят, і то позавчора сказав я міністрові: не можу! Не можу, кажу йому, жити серед цих паперів і листів. Тут не життя, а якесь животіння, плазування, душевна смерть. От візьму, кажу, жінку свою, вірну подружку, і піду головним агрономом в якесь найглухіше село—вчити людей вирощувати помідори по кілограму вагою і кавуну такі, що їх не витримає жодна вага. Оце, кажу йому, життя! Так я жив приблизно чверть віку на Україні і анітрохи не шкодую. Навпаки, про ті роки я згадую з великою приємністю. Того дня мені було сумно, тому я й сказав йому такі слова. А він насупився. Якщо всі спеціалісти землеробства, каже, зберуть свої пожитки і подадуться в поле, то хто ж залишиться тут, щоб керувати всією роботою? Який-небудь філолог чи математик? Нехай, каже, їдуть молоді кадри, це буде правильно. Але деяких досвідченіших товаришів ми таки затримаємо тут, тому що без централізованого керівництва соціалістична перебудова неможлива. Так він мені сказав. Одним словом, нагадав мені, що кожна жаба повинна знати своє болото. Звичайно, це правильно, і розумом я хвалю його, але на серці у мене веселіше не стало. Виходить, що воно ще не вгамувалося, незважаючи на те, що два роки тому я відзначив своє п'ятдесятиріччя.

Смеркало. Петринський простягнув руку й натиснув кнопку настільної лампи. Зелений абажур засяяв, заяскріли узори килима, в кімнаті стало якось світліше й привітніше.

— Справа в тому,— сказав Петринський і знову запалив сигарету,— щоб знайти ґрунт під ногами, і тоді що б не зробив, все виглядатиме добре й зігріватиме душу.

Вони помовчали. Було чути, як краплі дощу вдаряють по шибках.

— Євстатію,— Петринський нахилився над ним,— ти знаєш, що в багатьох місцях наші справи йдуть погано? Незабаром зима, а є цілі райони в країні, де кооперативні господарства ще й досі не за-

сіяли землю. Якщо їм не допомогти, ці господарства, звичайно, загинуть. А ти розумієш, що це означає в сучасній обстановці!

Євстатієві знову здалося, що підлога починає вислизати з-під ніг. Ніби щось стиснуло в грудях, поза спиною пройшов мороз. Досліді в лабораторії, книга, яку він писав, доцентура, університет — все це немов провалювалося, щезало в густій імлі. У ній губилась і його парубоча кімнатка, що в цю мить здавалась йому розкішним палацом. Зникали його книжки, без яких він не міг би жити, тануло в цій імлі і дороге обличчя, що дивилося на нього сумно, як під час розставання.

— Комуністи — це ті, — продовжував Петринський немов з другого кінця кабінету, — що йдуть найважчими шляхами і тільки вперед. А ти, Євстатію, задихаєшся тут, як сокіл у клітці. Та й твої проекти...

— Куди ви вирішили послати мене, — чи можу я це знати? — перебив його Євстатій. Зіниці його очей незвичайно розширились.

— Чи можу я це знати? — Петринський глянув на нього, як старий учитель дивиться на свого улюбленця, що раптом зробив якусь дурницю на уроці. — Я впевнений, — сказав він, — що коли повернешся, ти забудеш цю книжну мову!

Він повернувся обличчям до географічної карти Болгарії, що висіла позаду його письмового стола, і показав рукою на блідо-зелений рівнинний колір в північно-східному кутку.

— Добруджа! — Євстатій нахмурив брови, і вони зійшлись на перенісці.

— Так, у Добруджу, — ласкаво сказав начальник. — Просторі землі...

Якусь хвилину вони мовчали.

Дощ все перішив по вікнах. Петринський натиснув кнопку лампи, і зелений абажур погас. Зникли барви на килимі, і в кімнаті знову стало похмуру й непривітно.

— Товаришу Павлов, — сказав начальник і вирівнявся. Він розпростав плечі, кашлянув і насупив брови. — Товаришу Павлов, — повторив він, — ви призначені старшим агрономом — директором машинно-тракторної станції в селі Ведрові у Добруджі. Вас там чекають шістдесят тисяч декарів землі — їй треба зорати і засіяти. Мені здається, ви розумієте, що це означає, чи не так? — Він знову помовчав і додав: — Сьогодні у нас двадцять третє жовтня.

— Поки я доберуся туди, буде двадцять п'ять! — Євстатій глянув начальникові у вічі. — Що ж, ви хочете, щоб я рятував програній бій, так?

— А хіба є щось неможливе для комуніста? — запитав його Петринський.

Деякий час вони дивилися один на одного, обидва похмурі і мовчазні.

— Свою роботу погоджуйте з околійським центром партії, — порадив Петринський. — Радьтеся з керівними товаришами і, в разі потреби, шукайте у них допомоги. — Він застєбнув пальто, ступив крок уперед і подав руку: — Бажаю вам успіху, товаришу Павлов!

Навпроти вікон кімнати блищав абажур вуличного ліхтаря. Жовте світло проникало крізь шибки і змішувалося з мороком, утворюючи м'які легенькі сутінки.

Євстатій дістав з-під ліжка свій великий дорожній чемодан, всередині обклеєний кольоровим папером, і почав обережно складати речі. Він знайшов місце і для нового костюма, і для білизни, збоку поклав рушник і навіть бритвене приладдя. Лишалось найважче — книжки. Він узяв портфель, та раптом відчув себе стомленим.

Біля столика стояв стілець з плетеною подушечкою на спинці. Він сів на стілець, простягнув ноги і довго сидів так, дивлячись перед собою.

Через дві години поїзд помчить його на схід — якраз у тому напрямку, звідки десять років тому приїхав він вступати до університету — з дерев'яним чемоданчиком, у зім'ятій кепці і короткій шинельці.

То було десять років тому — не так-то вже й багато для посивілих скронь, для звання агронома, для майже закінченої праці з селекції сільськогосподарських рослин, що мала принести йому звання доцента.

Він звик змагатися з часом, бути суворим до себе і педантично вимогливим до своїх помічників, виглядати холодним, бути завжди трохи невдоволеним і завжди причепливим. Тільки коли він залишався на самоті з своїми книжками, з своїм стареньким мікроскопом, його холодний погляд пом'якшувався, в зінціях спалахував вогонь — ось тепер почнуться години тієї роботи, яка приносила справжню радість. Одначе вдень таке траплялося дуже рідко, і люди, з якими він працював у міністерстві, дивились на нього, як на особливу натуру — людину волі і дисципліни і водночас замкнуту і позбавлену внутрішнього тепла.

Інакше думали про Євстатія тільки двоє людей. Перший з них був Петринський, який зовсім випадково дізнався від одного партійного працівника, що колись, під час розгрому нелегальної студентської організації БЗНСС¹, він, як громовідвід, прийняв на себе весь тягар розслідування, щоб урятувати своїх товаришів від тортур і в'язниці. Людиною, яка, може, найкраще знала справжнього Євстатія, тому що боялась і одночасно кохала його, була Катерина — дочка його хазяїв. Ще будучи гімназисткою, коли вечорами він терпеливо і з запалом пояснював їй таємниці тригонометричних формул, вона помітила або скоріше відчула той вогонь в його очах, який так не відповідав його різьбленому, майже суворому обличчю. Сама вона була дивним поєднанням протилежностей — запальною ковзаняркою на озері в парку і уважною, тихою та зосередженою студенткою біля операційного столу, любителькою джазової музики та диких синкоп і, що здава-

¹ БЗНСС — Болгарська загальна народна спілка студентів — прогресивна студентська організація.

лось дуже дивним, пристрасною поклонницею Чехова і Толстого. Очевидно, ця подібність протилежностей в їхніх характерах викликала в них появу одного і того ж суперечливого почуття: кохання і страху. Вони кохали і водночас боялися одне одного.

Тепер, сидючи перед закритим чемоданом, уже готовий у дорогу, він не думав ні про свою незакінчену працю з селекції, ні про Петринського, ні про Добруджу, а міркував, як він розлучиться з нею: як заоханий, що чекає на свою кохану, чи як чужий, що іде в далекий край.

Звичайно, йому хотілося розлучитись з нею як з коханою, сказати їй найніжніші слова, які таїв у глибині душі, і потім поцілувати її уста, про які марив стільки безсонних ночей. Так бажало серце, а розум говорив інше: кому він довірить ласкаві слова — ковзанярці, аматорці синкоп? А якщо у неї переважить ця легковажна риса вдачі і через місяць-два або, скажімо, через рік її кирпатий ніс потягнеться за якимось патлатим піжоном? Навіщо зв'язувати себе коханням без перспектив?

Так думав і розмірковував Євстатій, коли в двері хтось постукав. І перш ніж він устиг відповісти, як це було завжди в останні роки, ввійшла вона, усміхнена, близька, одягнена в святкове плаття, із скибкою хліба і грудочкою бринзи у лівій руці.

— Ходімо в кіно! — сказала вона. — Іде картина «За тих, хто в морі». Підеш?

І піднесла хліб до рота.

Та не встигла вкусити, як помітила чемодан і складені в ньому речі, і рука її якось відразу опустилася.

— Що це?

— Чемодан, — знизав плечима Євстатій. — Хіба не бачиш?

Вона замовкла, ніби обдумуючи щось незбагненне.

— Ще йде дощ?

Він спитав і простяг руку до російсько-болгарського словника.

— Так, іде, — відповіла вона і підійшла зовсім близько до нього. — Ти справді ідеш?

— Іду. — Він кивнув головою і якось сердито почав перекладати книжки, розкидані на столі. — Іду, Катю, ще сьогодні ввечері. — І, глянувши на годинника, додав: — Через п'ятнадцять хвилин.

Вона сіла на стілець біля його столика і пильно дивилась на нього дитячими, широко розкритими очима.

— А коли повернешся?

Помітивши, що складає в портфель непотрібні книжки, він розсердився.

— Я взагалі не повернусь. — І суворо додав: — Іду по службі в Добруджу на рік, два, а можливо, й на п'ять. Я писатиму тобі.

— Писатимеш мені, — механічно повторила вона, і голос її, здавалося, ішов звідкись здалека.

— Так, писатиму, — сказав він, затягнувши ремінець на чемодані. — А ти, сподіваюсь, складатимеш іспити вчасно, правда?

Вона не відповіла.

— Ну, бажаю тобі успіхів на катку,— посміхнувся він.— Наближається зима, гляди, не застудися на льоду!

— Не турбуйся,— глухо відповіла Катя.— Буду берегтися.

Голос її став надзвичайно ніжним і тихим.

Замок на портфелі ніяк не защіпався. Скільки разів збирався його замінити!

— Бажаю тобі всього найкращого,— промовив він, натискаючи пальцями на замок.

— Дай я! — сказала вона і поклала руки на портфель.

Кучері її, вибившись з-під берета, торкнулись його щоки.

— Готово! — сказала вона.

Вони мовчки стояли одне проти одного.

— Старі тут? — спитав він.

Вона заперечливо похитала головою.

— За квартиру я заплатив наперед. Кімната вільна... Вибачся перед ними за мене.

— Не турбуйся! — І додала посміхаючись: — Ну, на добраніч, Євстатію, і щасливої дороги!.. Всього найкращого!

— Іду варненським поїздом,— промовив він, якимось незграбно і смішно трясучи її руку.

— Отже, всього найкращого! — кивнула дівчина головою.— Прощавай!

Він глянув на чемодан, потім на портфель. Все було в порядку. Не було порядку лише на столі. Серед розкиданих паперів лежала забута скибка хліба. А на доповідях насіннево-дослідної станції — грудочка бринзи. Євстатій зібрав крихти, поклав бринзу на хліб, а папку з доповідями витер рукою.

Глянув на годинника.

До відходу поїзда залишалась ще ціла година.

На вокзал Євстатій приїхав рано. У вагоні він сів біля вікна, зіщулювся, витяг з кишені газети і спробував читати.

По коридору сновигали пасажери. Вони хвилювалися, оглядали купе, поквално влаштовували свої чемодани. В купе ввійшов літній чоловік в картатому, застебнутому аж до підборіддя пальті. У нього були круглі, як монети, здивовано кліпаючі очі. Цими очима він глянув на Євстатія, кілька разів кліпнув і, нічого не кажучи, насилу підняв на полицю свій важкий чемодан. Потім, обережно сівши на лаву, витяг з кишені, якого тримав на колінах, велике соковите яблуко й жадібно вп'явся зубами в його червонясту шкірку.

Євстатій підвівся, опустив вікно і виглянув на перон. Дощ не вщухав. Метушня на пероні збільшилась. Якийсь високий лейтенант прощався з гарненькою худорлявою дівчиною в зеленому дощовику. Вони не розмовляли, тільки тримались за руки. Коли ж лейтенант щось говорив, дівчина тихенько посміхалась. Було дивно бачити, як її губи розтягуються в усмішці, а очі намагаються стримувати сльози, що вже зросили її довгі загнуті вій.

Євстатій запалив сигарету і кілька разів глибоко затягся.

Він не чекав нікого. Катя пішла в кіно, а друзі не знають, що він їде. А коли б і знали, то навряд чи знайшовся б між ними такий, хто залишив би збори або покинув роботу чи знайому, щоб бігти проводити його. І все-таки він нетерплячим, очікуючим поглядом оглядав пасажирів і проводжаючих, і йому здавалося, що ось-ось хто-небудь махне йому рукою.

Залишалося п'ять хвилин.

Офіцер і дівчина все ще тримались за руки.

На пероні почалася метушня. Останні потиски рук, останні поцілунки, востаннє повторюються поради й побажання. Відіжджаючі стоять групами біля вікон і мовчки дивляться на проводжаючих. Вони вже сказали все, що мали сказати, і зараз марно підшукують у пам'яті останнє, найкраще прощальне слово. Воно вилетіло з голови, і тому вони дивляться зняковіло і якимось безпорадно посміхаються.

Раптом Євстатій побачив Петринського — він був на цілу голову вищий від усіх проводжаючих і своїми широкими плечима легко прокладав собі шлях до вагона другого класу.

— Товаришу Петринський! — гукнув Євстатій.

Крислатий капелюх начальника з'їхав на потилицю. У лівій руці він тримає великий пакунок, а праву простягає Євстатієві для потиску.

— Ну як, влаштувався? — питає він і намагається зазирнути у вікно. Відтак погрожує своїм здоровенним пальцем: — Чому не попередив? Привезли б тебе машиною. З якого боку сидиш? З лівого? Ні, пересядь праворуч — не так продуватиме.

Низький дебелий чоловік у чорному гумовому плащі й світлому кашкеті підбігає до вагона. Плащ його розстібнутий, піджак — також, а синій, з білими горизонтальними смужками галстук розвівається, мов шарф.

— А ось і наш секретар, — каже Петринський. — Відстав ти, — сміється він йому в обличчя. — Я ж казав тобі, тримайся за мою полу!

Пролунав гудок паровоза.

— Товариші вітають тебе і бажають всього найкращого! — промовив захеканий секретар парторганізації, піднімаючись навшпиньки, щоб потиснути Євстатієві руку.

Вагон здригнувся, ковзнув по рейках, проводжаючі замахали руками.

— Пакунок! — гукнув секретар парторганізації.

— Щоб тобі добре було! — засопів начальник і, йдучи поруч з вагоном, сунув у руки Євстатієві великий пакунок.

Євстатій довго стояв біля вікна. Зникли вогні вокзалу. Поїзд набрав швидкість. Посилився вітер, навально понеслась на нього темрява — шумлива, мокра від дощу.

Коли він обернувся, чоловік, який щойно їв яблуко, уже дрімав, відкинувши голову на спинку лави. А лейтенант — той самий, що так мовчазно прощався з дівчиною у зеленому дощовику, — курив сигарету й сердито пускав сині кільця тютюнового диму.

Євстатій ніч провів у Толбухіні.

Прокинувся він рано, поголився, надів свіжу сорочку і вийшов на вулицю трохи розім'ятися.

Дощ перестав, але небо, все ще вкрите хмарами й похмуре, важко звисало над низькими, пофарбованими в жовтий колір будівлями. Центр міста мав свій особливий стиль — відчувався вплив широкої, обвіяної вітрами, безлісної рівнини. Більшість будинків були двоповерхові і міцно стояли на землі своїми масивними фундаментами. Кожен із них мав спереду своєрідний дашок — дощаний навіс або парусиновий тент. Вітрини рябіли драпірованими квадратами тканин, виблискували скляними люстрами, різним кухонним начинням. Ці кооперативні магазини були зовсім не схожі на крамнички в гірських районах, де покупець в одному місці може знайти і кухонну сіль, і коломазь, і учнівський кашкет для свого сина.

Поснідавши, Євстатій пішов в околіський комітет партії, але виявилось, що секретаря нема — він був у міській МТС.

Євстатій знайшов візника, забрав з готелю свій багаж і наказав їхати на вокзал. Але дорогою він завагався: а чому б йому не відвідати міську МТС? Може, все-таки він про щось довідається. До того ж, він хотів побачитися з секретарем околіського комітету.

Вони минули майдан, і незабаром фаєтон уже підстрибував по бруківці вузької вулички без тротуарів і двоповерхових будинків. Обабіч тяглися приземкуваті будівлі, похилені й прогнілі паркани, бідні подвір'я, де греблись у смітті кури і хлюпалися в калюжах качки. Та ось закінчилась бруківка, і колеса зарипіли в глибокій, густій та липкій грязюці. Євстатій побачив водорозбірну колонку, а біля неї великий гурт босих жінок, переважно дівчат, і цілий базар глеків, казанків та великих відер.

«Безводна Добруджа», — подумав Євстатій і з сұмом подивився на дівчат. Він гадав, що побачить непривігні стомлені обличчя, сердиті і злі очі. А вони дивилися на нього весело й відверто, на їхніх устах грали усмішки, деякі навіть жартівливо кивали йому головами.

Вийшли на шосе, що вело до Ведрова, і перед очима Євстатія постала потемніла безкрая рівнина. На багато кілометрів простягалися свіжозорані пари, а за ними — широчезні зелені площі, вкриті ніжними сходами озимини. І нічого більше — ні гайочка, ні деревця. Тільки небо, що нависло над рівниною, мов закурена покришка, і довга брудна стрічка шосе. Безкрає пагористе поле і темний, загублений вдальні млиятий обрій.

— Славна наша Добруджа, товаришу, — раптом обернувся візник до Євстатія. — Земля — мов казка, тільки водиці не дав господь, а то був би рай!

Він насунув високу баранячу шапку на полинялі брови, лагідно гукнув на коней і продовжував:

— Тільки вона, земля наша, лякає чужинця, а надто восени. Адже

ви софієць? Я вгадав по вимові. Ну, а походить людина коло неї, то вже не може відірватися. Міцно тримає людину наша земля.

— Ти тутешній? — спитав Євстатій.

— Та можна сказати, тутешній. Родом з Котела. Ти бував у Котелі?

Євстатій ствердно кивнув головою.

— Важка земля, — сказав візник. — Нивки — в кишеню можна сховати. Ступити ніде — самі гори. Такі височезні, що світ тобі закрутиться. А ти подивись на землю. Пустиш коней і їдеш день, два — і все по рівному. Стомишся, покуняєш на передку. Коли ж заграє в тобі кров — цвяхнеш батогом — і вїо!.. А влітку, коли протряхнуть дороги, можна заховатися в хлібах. Ти бачив добруджанські хліба? Тоді ти нічого не знаєш. Шапку скинеш, і хоч ти й невіруючий, а перехрестишся. Не хліба, а море, як кажуть, кінця-краю їм немає. — Він весело засміявся. — Ти, товаришу, якщо витримаєш до весни, пиши прощай своїм — уже не повернешся до них. Так-то воно у нас. Зустрічає тебе земля невесело, хмуриться, показує себе навиворіт, а потім одразу як засміється, відкриє всю красу свою, спробуй тоді покинути її!.. Тпру-у! Ось і МТС! Приїхали!

Євстатій залишив свої речі у прохідній і попрямував до цегляної, нещодавно побіленої будівлі, на яку вказав йому сторож. По дорозі він побачив навіси, під якими стояли сівалки, жниварки та кілька тракторів з засохлою грязюкою на гусеницях. У дворі було тихо. Під піднятим капотом посірілого опеля порався чоловік без шапки, у шкірянці, насвистуючи якусь місцеву танцювальну мелодію.

Одразу було видно, що будівля нова. Пахло мокрим цементом, вапном, свіжою фарбою, сходи були ще без поручнів.

На одних дверях висіла прикріплена кнопками до пофарбованої у жовтогарячий колір дощечки табличка: «Директор». Слово було написано від руки, червоним олівцем. Євстатій постукав. У кімнаті було так накурено, що він кілька разів кліпнув очима, перш ніж щось розгледів. «Наче в пекло потрапив!» — подумав, знімаючи капелюха.

Він побачив, як з-за столу підвівся плечистий чоловік. Власне, це був не стіл, а широка креслярська дошка, що правила одночасно за письмовий стіл і книжкову полицю, — вона вся була завалена паперами, кресленнями і технічними книгами. Цьому чоловікові було років сорок. Він був смаглявий, з мішками під очима, з густими, полинялими на сонці бровами і товстими червоними губами. Від тих губів на повному рум'яному обличчі, від підстрижених вусиків і від веселого виразу очей — від усього віяло чудовим самопочуттям і добрим апетитом.

— Це про вас дзвонили з прохідної? — спитав він і, не чекаючи відповіді, показав на дерев'яну лаву біля дверей. — Прошу, сідайте.

У кімнаті було ще двоє. Один з них, худий юнак у засмальцьованій синій блузі, стояв посеред кімнати і сердито м'яв і без того зім'яту кепку. Другий, у спортивній шкіряній куртці, гольфах і важких туристських черевиках був такий же на зріст, як і чоловік, що сидів за креслярською дошкою, і приблизно одного з ним віку. Його обличчя було

зосереджене і спокійне, сірі очі дивилися допитливо, обмацували людину і майже нічого не говорили про нього самого.

Євстатій відчув на собі його погляд і ту пронизливу силу, якою відзначався погляд Петринського. Він настирливо проникав у людину, копався у її душі і обов'язково знаходив ту частину думки, яку співрозмовник старанно приховував за зливою слів.

— Отже, ти твердо вирішив іти від нас? — спитав чоловік за столом, невдоволено дивлячись на робітника, що стояв перед ним.

— Так, вирішив.

— Ну, а чому?

— Я ж казав вам, ноги у мене болять.

— І у мене болять... Показати тобі? Навіть набрякли!

— Можливо. Але я стою на цементі.

— Я наказав покласти на цемент дерев'яний настил.

— Це добре. Але ж я вже хворий.

— А бюлетень маєш?

— Та чи варто його брати? Кажу вам: хочу покинути роботу.

— А я не хочу. Де я знайду нового токаря? І навіщо мені шукати?.. Ні, не відпущу. І викинь цю думку з голови. Ти платнею незадоволений?

— Платня непогана. Одержую і преміальні.

— Я мав намір за новим штатом зробити тебе майстром.

— Я ж вам сказав, що хочу звільнитися.

— Але ж чим ти незадоволений, хай тобі біс!

Робітник жмакає кепку й мовчить.

— Хочу звільнитися, — каже він.

Той, що стоїть біля вікна, питає:

— За землеробство візьмешся?

— Яке там землеробство! У мене апі клаптя землі немає.

— А що ж робитимеш?

— Працюватиму.

— Токарем?

— Токарем.

— А ноги?

Робітник дивиться на стелю, намагаючись стримати усмішку, що майнула на його устах.

— Все зрозуміло, — каже той, що стоїть біля вікна, дивлячись на директора. — Можеш іти.

Робітник надіває кепку і швидко виходить.

Усі мовчать.

— Ну, давайте закуримо! — пропонує директор.

— Давай! — всміхається чоловік біля вікна.

Потім директор раптом згадує про Євстатія і б'є м'ясистою долоною по столі.

— А ми про вас зовсім забули, товаришу... як ваше прізвище? Павлов? Так, Павлов.

Він пропонує Євстатієві сигарету, кладе йому на плече руку і дивиться в обличчя.

— Отже... колега? Добре, дуже добре! Піонер! Хай вам щастить! — І тут же звернувся до чоловіка в шкрявці: — Уяви собі, це новий директор Ведровської станції. Тільки що прибув. Познайомтесь: секретар околійського комітету!

— Кайряков, — подав руку секретар. — Ласкаво просимо.

Вони знову помовчали.

Відтак заговорив директор:

— У нас кадри такі нестійні. По цій лінії ви матимете великі труднощі. Ось вам, ударник, зразковий робітник, перевиконує норми, і раптом — прошу звільнити мене. Чому? І як його звільнити? Плинність — найбільший ворог роботи. Щоб ви це знали. Якщо у вас плинність, якщо ви допустили її, — все піде шкереберть. Ви член партії?

Євстатій ствердно кивнув головою.

— Так, зрозуміло... А професія?

Що за допит! Він подивився на секретаря околійського комітету. Той дружньо посміхнувся йому.

— Я агроном, — відповів Євстатій.

— А в тракторах розбираєтесь? Чи можете, наприклад, відрізати ганомаг від форда, не дивлячись на марку? Ні? Гм, тоді треба познайомитись з машинами. Машина, товаришу Павлов... так вас величати? А як ваше ім'я? Євстатій? Машина, товаришу Євстатій, — серце станції. Це добре собі запам'ятайте. Коли хочете, щоб справи йшли гаразд, — пізнайте серце. Сам я інженер-механік. — І, помовчавши трохи, запитав: — Ви виїжджали з міста? Тільки на практику? І весь час сиділи в канцелярії?.. Ну, важкувато вам буде, товаришу Євстатій, дуже важко!

— Навіщо лякаєш людину? — посміхнувся секретар околійського комітету, і в куточках його рота промайнула досада.

— Я лякаю його? — здивувався директор.

Євстатій і справді здавався засмученим.

— Ви снідали? — спитав секретар. — Тоді огляньте станцію. Зайдіть у відділи. Поговоріть з агрономом. А пообідаємо разом. Я ознайомлю вас із справами Ведровської станції.

— Авжеж, звичайно, поговоримо, — сказав директор, натискуючи на столі кнопку електричного дзвінка. — А у Ведрово вас одвезуть нашою машиною.

Увійшов юнак, стрункий, як тополя, з буйним чубом, що спадав на лоб.

— Наш секретар, — відрекомендував його директор. — Познайомтесь.

Євстатій ніколи ще не бачив таких ясних і жвавих очей.

Директор, розглядаючи свої нігті, сказав:

— Наші бригади і машини — на об'єктах. Зараз небагато ви побачите. Покажи, Анастасе, товаришеві ремонтне відділення. У вас блокнот є? — звернувся він до Євстатія. — Занотуйте собі дещо.

Вони вийшли. Директор довго дивився їм услід.

— І навіщо присилають таких! — промовив він, і на обличчі його з'явився вираз досади. — Просто не розумію. Од нього тхне чорнилом,

а він керуватиме станцією! Я думав, що пришлють загартованого, досвідченого чоловіка, а цей «сталінця» від «бульдога» не може відрізнити!

Околіський секретар нічого не відповів. Він дивився, як у дворі шофер все ще копався в моторі чотиримісного опеля.

— Олександрє,— звернувся він до директора,— чому твій токар тікає із станції?

Директор розвів руками.

— Звідки я знаю?.. Набридло йому — от і тікає! Шукає, де легше. А у нас, сам знаєш, почнеться кампанія, нема ні спочинку, ні сну... Важко витримати!

— Он воно що! Значить, об'єктивні труднощі... А скажи-но мені, чому у вас тільки зараз кластимуть дерев'яний настил на цементну підлогу в ремонтній майстерні?

— Та хіба в нас мало іншої роботи! Але ж кладемо. Ти як гадаєш, матеріали у нас під носом? Знаєш, як їх доставляють?

— Зима вже на порозі, а у вас, я бачу, гуртожиток для трактористів ще не готовий. Одна покрівля — чи то корівник, чи щось інше — хто його зна!

— Ти за це будконторі намни вуха!

— Дивляться хлопці на старі бараки і думають: і зараз капає крізь щілини, а що буде, коли подме сибірець?¹ Очевидно, так думає і той хлопець, який щойно заявив тобі, що хоче звільнитися з роботи... А ти кажеш — будконтора. Ех, Олександрє!.. А молоді для чого? Не гуртожиток, а палац тобі збудують, ти тільки скажи!

— На словах усе легко,— зітхнув директор.— Ти людей мені дай. Робочу силу. Мої люди у полі — орють. Не знімати ж їх звідти?

— Я цього не кажу. А ти звернувся у міський комітет, просив допомоги в околіському?

— Та хіба ж у мене тільки цей клопіт?

На його жовтуватому обличчі виступили краплі поту.

— Я виконую план. А побутові умови — хай поки що пробачать. Але ми і їх уладнаємо. Найважливіше зараз — польові роботи. Там іде бій.

— Цей бій не останній. Прийде весна, і з ким ти вийдеш у поле, якщо трактористи порозбігаються? Хто ремонтуватиме машини, коли токарі тікають? Ось ти прочитав молодій людині лекцію про плинність. Чудово. Але погано те, що ти терпиш її в своєму власному домі.

Директор мовчав. Тільки пальці його якимось нервово постукували по столі.

— В цьому вина твого секретаря парторганізації, який на все дивиться крізь рожеві окуляри. Але основна відповідальність падає на тебе. Чим довше був ти у партії, чим довше тебе обвівали партійні вітри — тим менше помилок ти повинен робити. Так я вважаю.

— Ти маєш рацію,— тихо сказав директор.

— На нову людину ти дивишся з недовір'ям. Чорнилом тобі тхне.

¹ Сибірець — холодний північний вітер.

— Недосвідчений він — машин не знає!
— А де ж узяти досвідчених? Я питаю — де?
Директор знизав плечима.

— Скільки нас вийшло з підпілля після Дев'ятого вересня? Га? І скільки з них агрономів, спеціалістів? По-твоєму, керівниками МТС треба посилати ідеальних людей, так? А звідки візьметься така армія героїв? Чи ти гадаєш, що їх можна виводити в інкубаторах? Запам'ятай: на відповідальні пости партія посилатиме, може, й не херувитай, але людей, які зростають, у яких є добра закваска, є бажання вчитись, є відданість, любов. Ти не дивись на нову людину з упередженням. Звідки ти знаєш? З цього саджанця може вирости могутній дуб!

14

По грузькій дорозі на Ведрово сердито гуде старий чотиримісний опель. Машина виє, хрипить, колеса буксують в глибокій грязюці. Вечоріє. Небо опустилось зовсім низько над рівниною, накрапає дощ. І все той самий одноманітний, рівнинний пейзаж, оповитий дощовою запоною.

Якби не старече хрипіння мотора, Євстатій давно заснув би. Ідуть усього п'ятнадцять хвилин, а йому здається, що він цілий день бачить одну і ту ж картину. Так можна їхати багато годин підряд, можна занути і добре виспатися, а розплющиш очі і, він був у цьому впевнений, нічого нового не побачиш: все та ж сама рівнина, яка то піднімається, то положисто опускається, той самий безмежний пар, низьке кошлате небо і довга, звивиста стрічка шосе...

Шофер пильно дивиться вперед, міцно тримає баранку і весь час натискує лівою ногою на педаль, додаючи газу. Вони ідуть п'ятнадцять-двадцять хвилин, а він усе мовчить. Євстатій пригадує балакучого візника і запитує:

— Ну, як тобі подобається золота Добруджа?

— Так собі! — відповідає шофер, і жоден мускул не ворухнеться на його обличчі.

— А як машина?

— Везе.

І знову мовчать. Тільки ритмічно постукує склоочисник.

— Ти давно тут? — запитує Євстатій.

— Давно. — І трохи згодом додає: — Тут і народився.

Безсонна ніч у готелі, обід з директором міської МТС (секретар околійського комітету партії не прийшов, його викликали на окружну конференцію), марно згааний день, нудна дорога і мовчазний шофер — все це дуже стомило Євстатія, і він відчув, як поступово його змагає сон.

Через півгодини він буде у своїй новій квартирі. Кімната тільки що побілена, і підлога, по якій ще не ходили, пахне свіжовиструганими дошками. Біля довгастого вікна з пофарбованими в черепичний колір рамами стоїть маленький столик, який хазяйка застелила тонкою

скатертиною. Цей маленький столик, покритий домотканою скатертиною, дуже гарний.

Євстатій розплющує очі. Поле потемніло; перед машиною лише на кілька кроків біжать тоненькі снопики світла.

...В кімнаті стоїть ліжко. Залізне ліжко, застелене зеленою кошлатою ковдрою. Витягнувшись на ньому, він намагається думати про останні досліди Лисенка, а вусатий візник весело підморгує йому: нема більше такої землі, як наша!..

Машина робить різкий поворот і враз зупиняється. Ця раптова зупинка розриває тонку завісу дрімоти, що оповила його. Мотор затих, лише чути, як дощ тихо барабанить по кузову.

— Приїхали? — питає Євстатій і відчуває непереборне бажання випростати занімілі ноги.

Шофер не відповідає. Він відчиняє дверцята, вилазить і довго пореається в темряві біля машини. Потім повертається і, витираючи руки замасленою паклею, яку витяг з-під сидіння, говорить:

— Спустив задній скат.

— А до села далеко? — питає Євстатій.

Шофер запалює сигарету.

— До станції хвилин п'ятнадцять ходу. А скат міняти треба принаймні годину.

Він допомагає Євстатієві зняти чемодан, подає портфель і пояснює:

— Ідїть все прямо. А коли дійдете до майдану, зверніть лїворуч. Там і станція. На добраніч!

Лише тепер Євстатій починає розуміти, що таке справжня чорноземна грязюка. Це було навіть не багно, а застигле клейке місиво — воно стягало з ніг черевики, налипало до каблуків. Можна було й ногу вивихнути. По такій грязюці він ще ніколи не ходив.

Нарешті Євстатій побачив попереду вогник і полегшено зітхнув. Йому все ще здавалось, що він їде рівниною, хоч уже можна було відчути ледве помітні ознаки близького житла: легкий запах диму, запах мокрих, потонулих у болоті плотів, далекий гавкіт собак, тихе рипіння запізнілої підводи.

Вікно, що світиться у темряві! Це саме життя кликало до себе. Чемодан якийсь відразу став легшим. Євстатій швидко попростував на світло і, хоч ноги його по кісточки тонули у багнюці, прискорив ходу і здивовано свиснув: він вийшов на сільський майдан. На високому дерев'яному стовпі горіла електрична лампочка, і дощові краплини в її світлі здавались золотими. Виступили обриси високих дерев'яних парканів, черепичних дахів, між голим гіллям дерев тьмяно жовтіли освітлені вікна.

«Зараз лїворуч», — згадав Євстатій лаконічне напутнє слово шофера.

Але на майдан виходило дві вулиці. Обидві йшли вліво і невідомо куди. Поки він роздумував, куди піти, позад нього почулося, як хтось чалапав по болоті. Висока чоловіча постать у шапці, що нагадувала старий вулик, вимазаний зовні землею, крокувала широко і впевнено. Євстатій трохи підняв капелюх:

— Пробачте! — сказав він.

Високий чоловік зупинився посеред дороги.

— Чи не скажете, яка дорога веде на станцію? — спитав Євстатій.

— Скажу, — відповів чоловік. — Іди прямо. Якраз потрапиш.

Євстатій пішов прямо і довго ще відчував на собі погляд, що стежив за ним у п'яті.

Через півгодини героїчного чалапання по болоту, захеканий, з ослабленими руками й ногами, що підгиналися в колінах, він побачив при світлі двох електричних ліхтарів будівлю, яка здалась йому знайомою. Він пройшов ще трохи, і, коли наблизився до ліхтарів, перед ним блиснули два ряди залізничних рейок. Не було потреби читати напису на дверях — це був вокзал. Маленька станція, самотня і тиха.

Євстатій сів на лавку й зіпсував цілу коробку сірників, поки запалив сигарету. З обвислих крис його капелюха стікала вода. Вона капала на тремтячі від втоми пальці рук. Сигарета намокла і згасла.

Рипнули двері, і на платформу лягла світла смуга. Вийшов кремезний залізничник у накинутій на плечі довгій шинелі. Поли шинелі діставали йому до кісточок. Він довго дивився на Євстатія.

— Ви на когось чекаєте? — спитав він.

— Ні, — відповів Євстатій. І трохи згодом запитав: — Чи скоро буде поїзд на Софію?

— Через годину. А що?

— Нічого. Просто так...

Якийсь час вони помовчали.

— Далеко звідси МТС? — запитав Євстатій.

— Що?

Євстатій повторив.

Залізничник причинив двері і з цікавістю глянув йому в обличчя.

— А навіщо вона вам, шановний?

Євстатій посміхнувся.

— Нічого лихого я не заподію їй, — сказав він. Потім, помітивши, що залізничник дивиться на нього спідлоба, додав: — Я агроном. Відряджений у вашу МТС. Директором. Зрозуміло?

Мабуть, залізничникові не все було зрозуміло, бо він довго мовчав.

— То покажете мені дорогу? — сердито спитав Євстатій.

— Ви б краще переночували в селі. А завтра вранці підете.

— Я зараз хочу, — наполягав Євстатій. — Покажете мені дорогу?

— Ось вона, дорога! — вказав рукою залізничник. — Все по колії, по колії, а потім звернете праворуч... Але як ви підете туди в таку темряву, самі тільки подумайте?

— Подзвоніть їм по телефону, — попросив Євстатій. — Нехай вишлють якогось хлопчину, щоб він мене провів.

Залізничник посміхнувся.

— Видно, ви вперше в наших краях?

— Так, уперше, — зітхнув Євстатій.

— Ну, я проведу вас! — несподівано сказав залізничник. — Зачекайте.

Він зайшов у станцію, і Євстатій почув, як той розмовляє з якимсь

чоловіком, у якого був високий незміцнілий тенор. Потім тенор дзвінко, від широкого серця розсміявся.

Залізничник вийшов. Він одяг шинель. В руці у нього був ліхтар.

— Ідіть за мною,— сказав він.

Вони йшли з півгодини.

Жовта смуга ліхтаря лизала грузьку дорогу, ковзала по калюжах, розтинаючи пільму попереду. Інколи вона тремтіла на похилених парканах, освітлювала стовбури дерев, звивалась по коліях, заповнених до самого верху чорною водою.

— Отут,— промовив залізничник.— Обережно, дріт!

— Нічого не бачу! — здивувався Євстатій.

Його провідник високо підняв ліхтар.

Вони стояли біля низької огорожі з колючого дроту. Огорожа закінчувалася хврткою з двох діагональних жердин, з'єднаних зверху і з боків тонкими планками. Ця хвртка кількома залізними скобами була прикріплена до підпорного стовпа. Вона була розчинена навстіж.

— Заходьте! — повторив залізничник.— Станція перед вами. Відрахуйте двадцять кроків — і все. На добраніч.

— Дякую,— сказав Євстатій.— Широ дякую.

Зробивши десять кроків, він вдарився об щось залізне і мало не розбив собі носа. Він ойкнувши, випустив чемодан, а коли біль ушух, довго шукав капелюх, що впав на землю. В який бік він повернувся, шукаючи капелюх, Євстатій не пам'ятав, але коли випростався, побачив перед собою світло, що лилося з довгастого віконця з ґратами.

15

В просторому приміщенні, в якому колись стояли коні прикордонного ескадрону, сидять двоє. Один із них — чоловік років під шістьдесят, кістлявий, низенький, з посивілим волоссям і пожовтілими від тютюну вусами. Він весь час поправляє свої окуляри в металевій оправі, що погано тримається на його горбоватому носі, і часто похитує головою зверху вниз, немов старий, виснажений роботою кінь. Його очі намагаються бути суворими, але дарма: їх усе вабить, з усього вони радіють.

Другий — юнак, веселий атлет з кирпатим носом і ясно-синіми лукавими очима.

На місці ясел, коло яких кілька років тому смачно хрумтіли сіном кавалерійські коні, стоїть довгий столярський стіл, а поруч — електромотор і токарний верстат. По жовтій пластинці на одному з суглобів верстата можна зрозуміти, що він дуже старий і, мабуть, пам'ятає дні англо-бурської війни. В глибині, біля двох бочок з нафтою, влаштований широкий «диван»: кілька дощок, покладених упоперек на трьох козлах, а зверху солома і старі ковдри. З поперечних сволоків все ще звисає солома, а кутки засновані густим почорнілим павутинням. На високих та вузьких вікнах — залізні ґрати. Світло цідиться крізь них, як крізь завісу, — такі брудні шибки.

— Що з тим чоловіком? — питає молодший, голосно позіхаючи.—
Приїде він чи ні? Га, дядьку Марине? Як ти думаєш?

— Хіба я знаю! — знизує плечима старий.— Може, й не приїде.

— Тоді я з'їм яечню.

— Он що в тебе на думці!

— А про що ж мені думати? Розумієш, дядьку Марине, від цієї
квасоляної юшки я скоро дівчиськом зроблюсь, слово честі! Ти хоч би
мені бринзи дав!

— Не дам. А що, як він приїде? Чим будемо пригощати?

— Ех ти, скупердяю! Радієш з мого горя! Гаразд. Я не скажу тобі,
що про нас говорять у хоремазі¹.

Старий дивиться на нього, усміхаючись.

— Ти скільки стопок там вихилив?

— Я содову воду пив.

— А що там говорять?

— Досю, голова, каже, що ми йолопи.

— Ти облиш Досю. Інші про що шушукуються?

— Шушукуються тут у нас миші. А вони там галасують, аж у ву-
хах лящить!

— Та не може бути!

— Одноосібники глузують з нас. Ха-ха, кажуть. Хи-хи! Ну що,
виорали? Чи на сніжок чекаєте? А кооператори так страшно на мене
дивляться — аж мурашки по тілу бігають!

— Ну, а ти?

— Я? Моя стратегія — ближче до дверей, дивлюсь на чарку, чи
то пак чашку з содовою водою і кажу: «Цими днями розпочнемо.
Хочте вірте, кажу, хочте ні, а тільки наша МТС не лише собі виоре
поле, а й іншим селам допоможе. Слово честі! Якщо не вірите, ось вам
хрест. Хай мене грім поб'є! Слово честі!» А тепер дай трохи бринзи!

— Почекаєш!

— Тоді радіопередачі закінчено! На добраніч!

Саме в цю мить хтось постукав у двері.

Обидва кинулись до дверей, спритно перестрибуючи через розки-
даний під ногами брукх. Кілька секунд вони відштовхували один одно-
го, бо кожен хотів першим відсунути засув, але все-таки молодий,
в якого були довші руки, переміг.

Євстатій побачив їх, захеканих, збуджених, і сам не помітив, як
поставив чемодан на дерев'яний поріг. Молодий тут же підхопив його
і, не кажучи ні слова, спритно побіг з ним до захаращеного деталями
столу.

Євстатій проковтнув слину, помацав чоло і запитав якимсь чужим
голосом:

— Ви не скажете, товариші, де правління МТС?

Вусач, поправивши свої окуляри, відповів:

— Як тобі сказати, товаришу, такого у нас нема. Тобто, я не зовсім
розумію, про що ви питаєте?

¹ Хоремаг — готель, ресторан і магазин.

У відчинені двері тягнуло сирістю і вогкістю.

— А Ведровська МТС тут?

— Ви агроном? — запитав атлет, що повернувся і простяг руку до його портфеля.

— Так, агроном, — відповів Євстатій.

— Тоді ласкаво просимо до нашої господи, — запросив старий і по-дружньому пригорнув Євстатія. — А ми відколи вже на вас чекаємо! Сідайте! Мишко, запали примус! Роздягайтесь, товаришу агроном. А дощик який, га?

Мишко подивився на нього допитливо.

— Чи не мали ви з ким-небудь чогось такого... — і атлет потряс своїми величезними, круглими, як гирі, кулаками. — Тут різні зустрічаються! Якщо вони здогадалися, що ви на МТС...

— Ну, годі, — перебив старий, сердито глянувши крізь скельця окулярів. — Ти, Мишко, повісь пальто товариша отам, на верстаті, щоб воно просохло. А я йому зілжу на руки, хай умиється.

Трохи згодом Євстатій сів на міндері між ними і з усмішкою слухав, як вони говорили, перебиваючи один одного.

— Нам подзвонив секретар околіського комітету партії.

— У нас є телефон! — похвалився атлет.

Літній чоловік нахмурився.

— Приїде, — каже мені товариш секретар, — новий агроном-директор. «Ну, нарешті, — подумав я, — і на нашій вулиці буде свято!» А секретар наказує: «Зустріньте його, каже, привітно, гостинно». І ось ми з Мишком усе міркуємо, як вас краще зустріти!

І раптом ляснув себе по лобі.

— Еге, ми говоримо, розмовляємо з вами, а ще й не відрекомендувались. Добре мені діло! Мене, товаришу агроном, звуть Марин Колев, за професією токар. Сім'я моя у Варні. Тобто, там стара, а сини служать. У мене двоє синів, товаришу агроном, служать у народному війську. Один у Божурцтші, а другий — у Софії. Викликають якомсь мене в околіський комітет партії. Я забув вам сказати, товаришу агроном, що я член партії з дев'ятнадцятого року. Там мені кажуть: так, мовляв, і так, організуємо МТС у Ведрові, і нам потрібна надійна, тямуща людина. Ти згоден? Я подумав, здвигнув плечима — як його не погодитись? І оце, значить, я вже два місяці тут. А товариш...

Він повернувся до атлета і підкрутив лівого вуса.

— Звуть мене Мишо, або просто Мишко, — перебив його молодий. — А ім'я моє Михайло, Михайло Борисов Крюкчієв. Не знаю, чи ви мене розумієте, але, по-перше, Мишко мені не пасує, а по-друге, — це не серйозно. А дід, тобто товариш Марин, зарядив: Мишко, Мишко! Сподіваюсь, що ви йому... тобто, що ви і по цій лінії наведете порядок. Я, товаришу агроном, теж із Варни, член спілки народної молоді, брав участь в обох фазах війни. За фахом я шофер і монтажник, товаришу агроном. Та й зі мною сталося те ж саме, що з дідом. Кличе мене начальство. «Треба, кажуть, щоб ти поїхав». Ну що ж, коли треба — гаразд!

— А як вас звать? — питає токар.

— Євстатій Павлов.

— Ти б, Мишко, — каже токар, — приготував вечерю. Ми тут базікаємо, а товариш Павлов голодний — адже час уже пізній!

Мишко схопився і почав поратися біля столярського столу.

Старий підвівся, відімкнув грубо збиту дерев'яну скриню і вийняв звідти маленьку сковорідку з ячнею, грудку свіжої бринзи, загорнуту в газету, і кілька головок часнику.

Мишко тим часом насипав у глибоку алюмінієву миску квасолі.

— Пригощайтесь, товаришу Павлов! — посміхаючись, запросив його токар. — Кухня наша бідна, але що приготували — від щирого серця.

— Я не голодний, — похитав головою Євстатій. Але помітивши, як спохмурніли їхні обличчя, поспішив поправитись: — Я поїм, тільки стомився з дороги.

— Апетит з їдою прибуває! — усміхнувся Мишко, швидко накачуючи примус.

— Що ти робитимеш? — тривожно спитав Марин.

— Яєчню підігрію, — спокійно відповів Мишко.

— Гляди, не розтопи сковорідку!

Примус загуготів, жир закипів, жовтки яєчні розквітли на тлі білків.

Євстатій покуштував квасоллю, вона була дуже наперчена, але йому сподобалась.

— А ви чому не їсте? — спитав він їх.

— Дякуємо, — похитав головою Марин. — Вже повечеряли.

— Ну візьміть хоч яєчні чи бринзи!

Старий глянув на Мишка.

— Їж!

— Я? Куди ще їсти? По-перше, я вечеряв, товаришу агроном. А по-друге, розумієте, бринзи і яєчні, як вам сказати, я не люблю. Змалку. Моя мати, коли була ще дівчиною, їла якось смажені яйця з бринзою і отруїлась. Ледве її врятували. Того я й не їм. А ви їжте, їжте на здоров'я!

Потім Євстатій ліг на застелену ковдрою лаву. Йому було твердо, дошки муляли боки. Він згадав свою кімнатку, що тепер пустувала, широке м'яке ліжко, застелене кошлатою зеленою ковдрою, і тихо засміявся. Йому снилось, що в кімнаті стояв столярський верстат — великий, від стіни до стіни. А на ньому, на залізі і стружках, сиділа дочка його колишнього хазяїна. Вона була у зеленкуватому пуловері, у жовтому шарфику, а волосся її обліпили сніжинки.

— Розумієте, в чім річ, — хитала головою дівчина, показуючи свої ковзани. — Ви розумієте, в чім річ?

Вона — серед цих куп заліза і стружок, це було смішно і несерйозно. І тому він розсміявся.

— Ти диви, йому ще й весело! — прошепотів Мишко.

— Укрий його своїм кожухом, а то застудиться! — буркнув токар. Десь далеко проспівав півень.

Євстатій глянув на годинника — без чогось сьома, а в приміщенні станції було ще напівтемно і тихо. Крізь високі ґратчасті віконця сіялось бліде, тьмяне ранкове світло.

Євстатієві штани мали такий вигляд, ніби він місив у них глину для саману. З манжетів звисали ще не висушли кавалки грязюки. Він почистив їх, накинув піджак і вийшов надвір.

Дощ перестав. Дув поривчастий сибірець, як називали тут північний вітер. По небу, наче ряднини, повзли хмари. В розривах між ними виднілась холодна скляна блакить.

На грязькому майданчику перед станцією Євстатій побачив чотири трактори, що стояли вкупі. Два з них — гусеничні. Трохи оддалік, біля довгої, вкритої соломою будівлі без вікон стояли, немов зчеплені одна з одною, десяток сівалок. Біля них, мов квочка, розчепірилась недавно пофарбована молотарка. Її платформа була вкрита зеленим солдатським брезентом.

Євстатій зіщулився від холоду.

Дядько Марин, що порався біля тракторів, поспішив йому назустріч.

— Як тобі спалося? — спитав він, перейшовши на «ти».

І через те, що Євстатій мовчав, він тут же запропонував:

— Іди поснідаєш! Мишко звідкись приніс банку консервів.

— Мені не до сніданку, — нахмурився агроном. — Маю поговорити з вами.

Токар здивовано подивився на нього.

— Звичайно, поговоримо, якщо хочеш, навіть можна й цілий день.

— Як так цілий день? — сердито запитав Євстатій.

Потім, відчувши, що перегнув, додав лагідніше:

— Ну що ж, поснідаємо. Тільки давай якнайшвидше.

Дядько Марин поклав лососину в алюмінієву миску і, відкривши свій складаний ніжик, запитав:

— Цибульки накришити?

Євстатій посміхнувся.

— Скільки вас тут працює?

— Ти ж бачив — я й Мишко.

— А правління де?

— Як тебе розуміти? — почухав потилицю дядько Марин. — Ти і вчора ввечері питав про це. А справа така — ми з Мишком усім керуємо. Самі б'ємося.

— А хто вас призначив? — розсердився Євстатій. — Хто вам платить? Хто постачає інвентар, пальне? Хто контролює вашу роботу? Взагалі, що ви робите? Чи є у вас план?

Дядько Марин зняв окуляри, уважно подивився на агронома, помовчав.

— Я все тобі розповім, — сказав він і з жалем подивився на лососину, до якої Євстатій навіть не доторкнувся. — Я й не думав мовчати, товаришу агроном, навпаки, вчора цілий день повторяв про себе все те,

про що ти питаєш. Але мені хотілося б, щоб ти спочатку поспідав. Безладдя в нас — цілий віз, і я боюсь, що тобі хліб гірким стане, як одразу все розповім.

Євстатій відсунув тарілку.

— Ти кажи прямо, без передмов. Я слухаю.

— Питаєш, хто нас призначив? Нас рекомендувала партія, а призначила кооперативна спілка. Ця спілка повинна нам платити, але досі ми нічого не одержували. Тут є одна особа, її звуть Досю Драганов. Ось цей Досю Драганов, голова ТКЗГ і делегат кооперативної спілки, і є, так би мовити, нашим начальником. Він передав нам по списку машини, інвентар.

Дядько Марин подихав на окуляри і, глянувши через спітнілі скельця, продовжував:

— Ти, товаришу агроном, посланий міністерством, державою значить. Може, ти справишся з цією людиною!

— Він комуніст?

Токар засміявся:

— Колишній куркуль. Колишній торговець... Темна справа!

— Але ж ти казав, що він голова ТКЗГ?

— Так, голова.

Вони помовчали. Потім дядько Марин продовжував:

— Питаєш про план? І до цього дійдемо. Але давай по порядку.

Ми маємо всього дві важкі машини і чотири середніх, товаришу агроном. Два гусеничних трактори і чотири «ганомаги». Гусеничні належали раніш Досю. Ондечки на подвір'ї — красені! Але спробуй їх вивести на поле — одразу ж зупиняться. А Досю лається: золото, каже, я вам дав, а ви що? Псуєте його. Ви, каже, не техніки, а негідники. Машини поламали. Шкідники!

— А навіщо ви прийняли несправні машини?

— В тому-то й справа, що коли Мишко їх випробовував, вони були в порядку. Працювали.

Дядько Марин замислився.

— А хто поламав трактори? — запитав Євстатій.

Токар знизав плечима.

— Якби тільки Мишко на них працював, я сказав би: ти, Мишко, винний! Але де там! Хіба може хлопець розірватись на шість частин! І всякі негідники ламають їх! Мені здається, навмисно.

— А навіщо ж ви довіряєте машини неперевіреному люду?

Дядько Марин звів свої полиняні брови.

— Станція повинна мати своїх трактористів. Але хто піде сюди, в цей свинарник? Та й знову ж таки грошей нема, не платять. А поки нема своїх трактористів, доводиться звертатися до колишніх власників тракторів. Водять їх хазяйські синки і всякі родичі аж до дев'ятого коліна. І от виходить так, що попрацюють годину-дві, а потім цілими днями простояють.

І, запаливши сигарету, продовжував:

— Стоять собі ці красені на подвір'ї, а я пораюсь біля них і не знаю, що робити. Не те що не розумію їхньої хвороби! В одного в

циліндрі неповна компресія. І як цьому не бути! Позавчора знайшли у мастилі ошурки!.. У другого — на шестірні зламався зуб. Зрозуміла річ, сам він не зламався!.. Поршень можемо виписати, але ж треба це робити встановленим порядком. А Досю знизує плечима. «Не мое це діло, каже, хто поламав, той нехай і лагодить!..» Розумієш? Зубець я сам би виточив, але треба мати на чому. А у нас, сам бачиш, один-єдиний токарний верстат, і той ще з часів Балканської війни.

Євстатій мовчав. У ньому всередині наче раптом щось обірвалося, зникло бажання розпитувати, його охопила якась дивна втома. До сніданку він навіть не доторкнувся.

— Я так і знав! — зітхнув дядько Марин. — Як почну розповідати, то й апетит відіб'ю. Така тут заварилася каша!

Він винувато посміхнувся і довго покручував лівий вус.

— А від партії ідуть розпорядження: поспішайте з оранкою. У нашому районі, крім Ведрова, ще Сеїзово і Пчелинці. Три ТКЗГ чекають нас. А ми з ведровськими полями не можемо впоратись. З того часу, як Досю став головою, господарство розбухло, розрослося, а ми, сам бачиш, і майстерні не маємо, не те що станції!

— А чому не використовуєте худобу? — запитав Євстатій. — Коней запрягти, волів, і ними можна було б ого який клин зорати.

Дядько Марин подивився на свої нігті і зітхнув.

— Як тобі сказати, — промовив він, — у господарстві лишилося мало худоби — всього кілька пар коней. Досю не любить худоби. Вона нерентабельна!.. Ціле літо селяни різали і продавали її!

Він помовчав.

— З одного боку голова не хоче тримати худоби, а з другого — побудував на подвір'ї кооперативного господарства корівник, звів стайні — як хороми! От і зрозумій його!

Євстатій довго дивився перед собою.

— Восени тут завжди така грязюка?

— Що вдієш? Чорнозем! Грузькувато, — зітхнув дядько Марин.

У стайні зробилося тихо, наче в купе поїзда, що зупинився на глухій станції в степу. Десь засюрчав цвіркун. І це сюрчання ще більше згустило тишу.

— Тут і зимуватимете? — спитав Євстатій.

— А де ж іще? Звичайно, тут!

Помітивши стривожений погляд токаря, Євстатій спитав:

— А як з планом, про нього ти нічого не сказав!

— До кінця місяця, товаришу агроном, нам треба зорати землю в усіх трьох кооперативних господарствах нашого району. Півмісяця, вважай, минуло вже, а ми й чверті роботи ще не виконали. Ми з Мишком міркували так: залишимо у Ведрові гусеничні трактори, а «бульдоги» пошлемо у Сеїзово і Пчелинці. Там є по одному форду — і ще наші прийдуть, от і впораємось з оранкою. Не тільки виконаємо план, але навіть перевиконаємо... Але ж у нас нічого не вийшло.

Євстатій прислухався.

— Шур гризе! — невесело засміявся дядько Марин.

Цвіркун продовжував сюрчати.

— А ти поїж, поїж! — пригощав токар.— Наші справи налагодяться. Для того ти сюди й приїхав!

І, якимось несміливо поклавши Євстатієві на плече руку, старий посміхнувся йому так, як батько посміхається синові, що втратив віру в свої сили.

Засмаглий і кістлявий, з пожовклими, закрученими вгору вусами, з вогниками в живих, на перший погляд суворих очах, він нагадував фотокартку, вийняту з старого альбома якоїсь робітничої родини.

Посміхнувся і Євстатій. Таким знайомим здалося йому це замучене і водночас тверде, як камінь, бадьоре, рішуче обличчя.

Він підвівся. Треба було щось робити, але він не знав, що саме.

— А рибка? — спохватився дядько Марин.

Євстатій хотів сказати: «Ну її к бісу»,— але стримався.

— Так рано я не снідаю,— сказав він.

Токар нахмурився. Він заховав миску у скриню і легенько повернув ключ в іржавому замку.

— Спочатку треба знайти квартиру,— промовив він.— Влаштуватися пристойно, по-людському. Тут у нас, сам бачиш, умови не дуже хороші. Ми з Мишком звикли, а тобі...

Він не встиг докінчити. Хтось постукав у двері, штовхнув їх, і в широкому просвіті зупинився здоровенний парубок у кожусі й високій кудлатій шапці, що випиралась у верхній одвірок.

— Ну, доброго ранку! — вигукнув він горловим, хрипким голосом.

Глянувши на агронома вузькими, розкосими очима, прикритими, наче завісками, довгими загнутими віями, він фамільярно запитав:

— Чи не ти агроном?

— А ти як узнав? — огризнувся токар.

— Щоб я та не узнав! — засміявся чоловік і примружив очі. У їх щілинах заблищали лукаві вогники.— Я, брат, чужого за кілометр чую нюхом. Від нас, селян, тхне кожухом і чобітьми. А їх милість,— і він шумно шморгнув сплуженим носом,— вибачайте, міськими стравами пахне.

— Багато ти знаєш! — наморщив лоба дядько Марин.— А твій хазяїн чим пахне?

Парубок у кожусі став серйозним.

— Бай Досю наказав мені негайно одвезти вас до нього,— сказав він Євстатієві.— Фаетон чекає на вас.— Відтак додав: — І речі ваші наказав забрати.

— Так і наказав? — не стримався токар.

— Так і наказав,— кивнув головою наймит.

— А ти йому ось що передай,— сказав Євстатій і замовк.— Ти йому передай,— продовжував він,— що коли у мене буде час, я загляну до нього... Так йому й скажи.

Наймит стояв у нерішучості.

— Ну? — спитав токар.— Чув, що наказав тобі директор?

— Котрий, оцей?

— Так, цей!

Наймит помовчав.

— Будете мене туди й сюди ганяти, я вже знаю.

— Я піду пішки, не потрібний мені фаетон,— сказав Євстатій.

— Ти думай собі, що хочеш, але Досю знає своє. Хоч би речі дав!

Дядько Марин подивився на агронома запитливо і з якимсь неприхованим побоюванням. Та коли Євстатій сказав кучерові «прощай» і повернувся до нього спиною, по його вилицюватому обличчю майнула задоволена, майже щаслива посмішка.

Парубок пішов.

— Ми з Мишком допоможемо тобі перенести речі,— засміявся дядько Марин.— І про квартиру потурбуємось.

— Дякую,— кивнув головою Євстатій.

Дядько Марин пішов до тракторів із сяючим обличчям. «З характером хлопець,— посміхнувся він сам до себе, підіймаючи капот на одній з машин.— Тільки б не зневірився, тільки б не зневірився!»

У станції, в склепистій стайні з почорнілими поперечними сволоками і з повислим на них павутинням все ще сюрчав цвіркун, а щур уперто гриз дно скрині.

Євстатій довго сидів на столярному верстаті, опустивши голову. Потім оглянув велике холодне і напівтемне приміщення, долівку під ногами і цементовані рівчаки, по яких колись стікали нечистоти, і гірко посміхнувся: оце так МТС!

Йому наче не вистачало повітря. Він тяжко зітхнув і почував потилицю.

Міська станція з оштукатуреними стінами й незакінченими будівлями, з багатьма верстатами і ремонтними машинами у тісних, як коробочки, майстернях, навіть міська станція, яка нагадувала маленький завод, і та справила на нього гнітюче враження, а тут...

Що можна робити в цьому хліві, без машин, з пошкодженими тракторами і двома помічниками? Як він виконає план сівби і як звітуватиме? Чи зможе він приборкати цього Досю, який з першого ж дня спробував командувати ним?

Гіркі і тривожні запитання облутали його думки холодними, липкими тенетами. Він бився в цих тенетах, як б'ється пташка у тісній клітці, і марно шукав виходу з свого становища.

Виходу він не бачив.

Втім, був один — втеча.

До залізничної станції півгодини ходу звідси. Взяти чемодан, сісти на поїзд — і завтра в цю пору він лежатиме в своєму м'якому ліжку, дивитиметься на портрет Мічуріна, приколений кнопками до стіни, і слухатиме, як у сусідній кімнаті срібним дзвіночком дзвенить знайомий і милий голосок...

На лобі у Євстатія заблищали дрібні краплини поту. Плечі тремтіли від холоду. «Я захворів,— подумав він і доторкнувся долонею до щік. Вони палали.— Для повної картини ще тільки цього бракувало»,— посміхнувся він.

Євстатій повагом пішов по грязюці головної вулиці, намагаючись вдавати спокійного. Селяни з цікавістю дивились йому вслід. «Треба бути сильним, здаватись сильним!» — повторював він сам собі, з силою стискаючи зуби, що цокотіли від холоду.

Він вийшов на майдан. Тут учора ввечері він питав когось про станцію. І цей невідомий направив його на залізничний роз'їзд. Згадав, що він був у напрочуд високої шапці. Вона нагадувала копицю сіна. Але тут усі носили такі шапки. Напевно, вони добре гріють, ці кудлаті шкурки. Що ж, і він купить собі такий конус. І більше не тремтітиме від холоду.

«Тебе морозить, тебе морозить! — снувала в його голові настирлива думка і, ніби молотком, стукала у скронях.— Застудився, міський чоловіче, застудився!»

Група селян розмовляла біля хоремагу. Обдертий фасад колишньої Азмакової корчми був прикрашений тільки що прибитою залізною вивіскою. Великі літери, намальовані червоною фарбою, весело дивилися на нього. Ось воно, нове! Воно з'явилося і тут — на облупленому фасаді старого побуту...

Можна випити чарку коньяку, щоб зігрітися. Він чув, що коньяк лікує простуду.

Селяни розступаються, дають йому дорогу.

— Здрастуйте! — вітається він і трохи піднімає капелюх.

— Добрий вечір! — відповідають йому дружним хором.

Один дідусь, знявши шапку, питає:

— Чи не ти, синку, агроном?

— Я, діду! — посміхається Євстатій.

Старий подає руку.

— Ласкаво просимо! — і тягне Євстатія до світла, що падає з відчинених дверей корчми. Він розглядає його з цікавістю і прищмокує язиком.— Так ось який ти! — похитує він головою.

Старий, очевидно, незадоволений його зовнішнім виглядом. Губи його щось бубонять, але що саме, Євстатій не може розібрати.

— Ти, діду Стояне, дав би спокій людині! — каже сухорлявий і високий, як телеграфний стовп, селянин у зношеному козушку.— Не даєш йому ввійти, хіба ж так можна?

Чоловік у козушку носить приплющену шапку. Його нижня щелепа і лоб видаються вперед, очі позападали, а ніс провалився всередину. Обличчя його негарне, але Євстатій одразу відчув до нього симпатію.

— Дякую, я не хочу заходити,— каже він і посміхається.— Ви можете показати мені хату Досю Драганова? Я йду до нього.

Чоловік у кепці теж посміхається, але Євстатій помічає у куточках його рота розчарування і якийсь неприємний подив.

— Сюди, ліворуч,— показує він рукою.— Будинок міського типу, його ти легко знайдеш.

— Дякую,— повторює Євстатій.

А хтось із селян гукає:

— Ти б, Бешемлія, спитав його, чи виоре нам поле машинно-

тракторна станція, чи тільки за ніс нас водитиме. Одноосібники дещо висрали, а наше поле ще й не почате — чекає на друге прищестя. Хіба для цього ми створили кооперативне господарство?

— Ех ти! — хмуриться Бешемлія. — Людина тільки що приїхала, а ти вже лізеш з своїми питаннями!

Євстатій на хвилину замислюється, потім зовсім спокійно і впевнено говорить:

— Все зоремо! — І питає: — А ви насіння очистили?

У натовпі гомін.

— Ви трактори нам дайте! За насіння не турбуйтеся!

— Це якраз дуже важливо! — каже Євстатій, зводить комір пальта і йде ліворуч.

Довго ще чує він позад себе голоси, що переслідують його, немов осиний рій.

«Все-таки треба було випити чарочку коньяку, — думає він. — Це ти, товаришу агроном, віддав данину міщанській моралі. А що, як скажуть: «Не встиг приїхати — і зразу ж до корчми — випити чарочку!»

Але в глибині його свідомості звучить спокійний голос: «До біса коньяк! Хто повірить такому керівникові, який іде в атаку через двері сільського хоремагу?»

Та ось і міський будинок Досю.

Євстатій довго дивився на вікна, що світилися у вечірніх сутінках. Потім присвітив сірником і уважно прочитав металеву табличку на дверях: «Досю Драганов».

Він якусь хвилину повагався, потім натиснув бронзову кнопку дзвінка. І ще не встиг він відняти руку від дзвінка, як його шпигонуло несподіване запитання: «А чому ти, перш ніж зустрічатися з ким би не було, не спитав поради у секретаря партійної організації?»

17

Двері йому відчинила дочка Досю.

— Ви до тата? — запитала вона, приглядаючись до нього в темряві, і здивовано-радісним голосом вигукнула: — Ви часом не агроном? А ми вас цілий день чекаємо!

Дівчина широко розчинила двері й пропустила його вперед.

— Я нікого не просив чекати на мене! — сказав Євстатій і насуплено оглянув сяючий світлом вестибюль. — Навіщо вам було чекати?

Вішаючи пальто й капелюх на крайній гачок вішалки, він побачив відбиту в великому настінному дзеркалі постать дівчини. Вона була струнка, з пишними кучерями над лобом і з обличчям, як у фарфорової ляльки. Лялька посміхалася червоними губками, і та посмішка здалася йому такою знайомою, наче він уже багато разів бачив її. А власний образ злякав його. На почорнілому, зарослому бородою обличчі гарячково блищали очі. Комірець сорочки посірів, а рукава

піджака від плечей і до самого низу були такі зім'яті, що здавалися гофрованими.

Євстатій не був франтом, однак любив ходити в охайному, чистому одязі. Зовнішній порядок був для нього виразом суворої внутрішньої організованості. Там усе було упорядковано, розграфлено, нічого не було неясного, нечистого, брудного. І тепер, бачачи себе в дзеркалі таким неохайним і брудним, він відчував одночасно обурення і сором. Так наче він надів чужий одяг. І те обличчя, що дивилося з дзеркала, здавалося чужим: такі обличчя він зустрічав серед представників богеми — категорії людей, яких він ненавидів і зневажав.

— Заходьте, будь ласка, — сказала дівчина, і губи її знову розквітли в усмішці.

Він сів у вітальні, зосереджено дивився на барвисті килими, на свої брудні черевики і слухав дівчину, яка цокотіла біля нього, мов заведена. За кілька хвилин, ні про що не розпитуючи, Євстатій дізнався, що батько її ще зранку наказав приготувати спеціальний обід, яким він мав пригощати дуже освіченого агронома з Софії, призначеного директором машинно-тракторної станції. Вона призналася, що досі не була на тій станції, хоч батько її вважався там начебто хазяїном. До того ж, її ніколи не приваблювала техніка — вона захоплювалась театром. Навесні вона збиралася складати іспити до театральної школи. Чи не знайомий Євстатій з кимось із режисерів? Нічого, вона знайде нагоду познайомитись. От тільки б зима скоріше минала! Тут, у Ведрові, вона живе, наче на засланні. Ні театру, ні товариства...

Він крадькома подивився на неї спідлоба. Вона була справді гарна. Євстатій підвівся.

— Не думайте, що я вас так зразу й відпущу! — Вона заступила йому двері. — Адже ви тільки що прийшли!

— Я прийшов у справах, панночко! — насупився Євстатій.

— Он як! Панночко! — Вона засміялась дзвінко, нестримно, і рожевий шовк її блузки затремтів. — Скажіть «товаришко», як це тепер модно!

В кімнаті було темно. У каміні потріскував вогонь, і кімнату сповнював легкий, приємний запах палаючих дров.

Євстатій мовчав.

— Якщо я відпущу вас, тато намне мені вуха. Ви хочете цього? Євстатій посміхнувся.

— Я так і думав, — сказав він, — що маю справу з дитиною.

— О! Я схожа на дитину? Ану придивіться до мене краще!

В цю мить увійшов Досю.

Від його міського одягу залишилося тільки пальто — довге, чорне, з каракулевим коміром. На круглій, як кавун, голові стирчала висока, гостроверха бараняча шапка, м'які, до колін, чоботи замінили елегантні туфлі. Під пальтом колишній біржовий маклер носив бежеву куртку з широкими накладними кишнями, завжди відстовбурченими від блокнотів, олівців та паперів.

— Так! — сказав він, зупиняючись біля входу і довго дивлячись на Євстатія. — Отже... все-таки звалили прийти?

— Та він чекає вже цілу годину! — цвірінькало дівча.

— Панночка помиляється,— спокійно сказав Євстатій.— Я тут лише п'ятнадцять хвилин.

Досю пересмикнуло, він спідлоба глянув на Євстатія. Відтак ладно посміхнувся.

— Ну, ласкаво просимо, друже!

Він кинув шапку на крісло, стяг з себе пальто, роблячи все це рвучко і нервово, з таким виглядом, наче збирався кинутись у якийсь відчайдушний бій не на життя, а на смерть. Він підійшов до Євстатія і простяг до нього обидві руки з явним наміром обійняти його, але агроном одразу відступив крок назад. Досю стало незручно від нездійсненого чоломкання, від того, що руки його повисли в повітрі — він раптом спохмурнів, зніяковів. Євстатій глянув на дівчину: її фарфорові щічки порожевіли, а в розширених зіницях іскрилися обурення й злість.

Агроном усміхнувся і зовсім спокійно, наче нічого й не сталося, простяг руку.

— Євстатій Павлов,— кивнув він головою.

— Досю Драганов, голова місцевого ТКЗГ! — постарався відповісти йому в тон хазяїн.

— Делегат районної кооперативної спілки у Ведровській МТС,— додав Євстатій.— Адже так?

— Якщо вам завгодно, так!

«Обережно,— подумав Євстатій.— Це, здається, хитрун!»

Дівчина заплескала в долоні.

— Браво, тату!

— Це Зіна,— сказав Досю, тягнучи Євстатія до каміна.— Від моєї першої дружини, румунки... Зіно, ти вже познайомилась з товаришем агрономом?

— О, дуже приємна людина! — сказала Зіна.

— І в мене таке саме враження! Але ви сідайте ближче до вогню, надворі така холоднеча! Не соромтесь, будь ласка, сюди! Зіно, принеси чарки, вип'ємо за наше знайомство!

Вона зробила театральний реверанс, манірно підтримуючи спідницю:

— А що до смаку товаришеві агроному — ром?

— Зіно! — докірливо подивився на неї Досю.

— Скланку чаю,— серйозно сказав Євстатій.

— Вам липового? — спитала з удаваною заклопотаністю Зіна.

— Навіщо липовий? У нас є справжній — голландський! — втрутився Досю.

— А може, йому, тату, шкідливо для серця. Товариш агроном — людина непитуща!

Дзвінко засміявшись, вона побігла до дверей.

— Пустунка вона в мене,— сказав Досю.— Мати її в молодості любила покепкувати, але була незлобива, мала золоте серце. Зіна і поstattу, і душею вдалася в неї.

Він нахилився розворушити в каміні головешки, які вже догоряли, і шви спортивної куртки затріщали. Його широчезна спина скидалася на стіл, на якому двоє могли вільно грати в карти. Коли він випростався, очі і лоб його почервоніли. Він витер хусточкою лоба, зітхнув, і ніздрі засвистіли, як труба.

— Я дуже радий, що працюватиму з молодою людиною,— сказав він.— Ви не можете собі уявити, як тут потрібні освічені люди. Голод! Якби я був державним діячем, то не залишив би жодного агронома, жодного спеціаліста сільського господарства витирати штани в канцеляріях. Узяв би мітлу і — всіх на поля!

— Правильно! — погодився Євстатій.

— Ви шкодуєте і, напевно, ще довго шкодуватимете за містом, за міськими вигодами, за друзями. Я знаю це! Сам п'ятнадцять років жив у Констанції. Гарне місто, хоч і не столиця. І, знаєте, коли я повернувся в батьківський дім,— він показав пальцем на підлогу,— сюди, у Ведрово, я захворів з нудьги. Так що я вас цілком розумію. Але тримайтеся, юначе! Звикнете! До того ж, в моїй особі ви матимете щирою друга. Я зроблю все можливе, щоб полегшити ваші муки. Покладіться на мене!

— Але ж я ні на що не скаржусь! — відповів Євстатій.

— І не треба. Я розумію людей, зважаю на їх становище і тоді, коли вони не скаржаться. Немає потреби, наприклад, розповідати мені, як ви спали цієї ночі. Це я бачу по вашому обличчю. Співчуваю вам, розумію. Людина не для того витирала лікті на університеській лаві, щоб потім спати у стайні!

— Я спав у вашій МТС,— усміхнувся Євстатій.

— Зате цієї ночі ви відпочинете у пуховій постелі!

І він, поклавши руку на коліно Євстатієві, продовжував:

— Ми не дозволимо, щоб тебе з'їли щури! Будь спокійний. Від тебе ми вимагатимемо роботи, це правда, але хай йому біс! Ми створимо тобі усі умови для життя!

— Дякую,— відповів Євстатій.— Дуже дякую. Але, може, ми поговоримо трохи про МТС? Я, власне, для цього й прийшов!

Дося осміхнувся.

— Якби ти, друже, прийшов зранку, то ми з тобою переговорили б вже про все. Авжеж!.. Ну, що там наклепали на мене оті приятелі? Га? Що тобі казали? Колишній куркуль і пройдисвіт? Не цікавиться роботою, заважає! Адже так тобі говорили? Ну, признайся?

— А чому ви думаєте, що саме так про вас говорили?

— Тому, що я їх знаю, як свої п'ять пальців!

— Погані люди, чи ж не так?

— Навпаки! Люди хороші. Навіть дуже хороші.

— Не розумію! — знизав плечима Євстатій.

— Поживеш — зрозумієш. В одних мудрість приходить з роками, в інших — з досвідом. Хороша людина не завжди розумна. Ті люди, що на станції, хороші. У цьому немає сумніву. Але вони думають, що їм і море по коліна. На все дивляться по-своєму. І тому, звичайно, помиляються!

— А чи не можна було б говорити конкретніше? — сухо попросив Євстатій.

— А навіщо конкретно? Вони наговорили тобі мільйон конкретних дурниць. Пригадай хоча б зо дві з них, і я тобі усе поясню.

— Чому станція досі необладнана всім необхідним для ремонту машин?

— Немає грошей, хлопче. Бідні ми.

— А як же голими руками ремонтувати трактори?

— Хай роблять, що зможуть!

— А хіба ж ви не розраховували на станцію?

— Звичайно, розраховували.

— І вже примирилися з думкою, що вам від неї не буде ніякої користі?

— А що ж поробиш!

Євстатій підвівся, мовчки пройшов поміж крісел і знову сів.

— За рік-два становище буде інше! — Досю знову взяв кочергу і почав енергійно розгрібати жар. — За рік-два і не впізнаєте Ведровську станцію. Вона стане зразковим підприємством. А тепер що? Чого можна чекати від цієї кузні? Нічого путнього.

— Якщо ви знали, що зараз станція не може подати допомогу, то навіщо ж розширювати господарство? Хто тепер зоре ці тисячі декарів усуспільненої землі? Навіщо ви підводите людей?

Досю впустив кочергу, і вона з дзенькотом упала на підлогу.

— Ти ба! Підводимо людей! Ну й сказав. А по-твоему, агрономе, що ми повинні були робити? Зачинитись у канцелярії і не приймати більше в ТКЗГ? Отак ти агітуєш за кооперативну ідею?

— А ви знаєте, як нашою мовою називається така агітація?

— А яка ваша мова, юначе? Я думаю, що ми говоримо тією ж самою мовою. Болгарською.

— Я питаю вас, як нашою мовою, мовою комуністів, називається така агітація?

— Я — організований землероб, — сказав Досю. — І я завжди був за Вітчизняний фронт.

— Таку агітацію ми називаємо шкідництвом.

— Багато мов у вас, комуністів! — засміявся Досю. — Людина не знає, кого й слухати! І яка з них справжня мова, слово честі! Шкідництво, кажеш! А чи знаєш ти, агрономе, що ваші комуністи тут, у Ведрові, це «шкідництво» називають успіхом? Зростання ТКЗГ вони вважають своїм великим успіхом, перемогою. Ти знаєш це чи ні?

Євстатій підвівся.

— Тепер я хотів би знати лише одне, товаришу голова: що ви збираєтесь робити у зв'язку з осінньою оранкою? Чи маєте намір зорати і засіяти землю, чи думаєте виконати державний план?

Обличчя Досю почервоніло.

— Та я сам віддав усю землю в цей кооператив! Не зоремо, значить — голод. А хто з нас хоче голодувати? Нема таких, запев-

няю тебе, агрономе. Тут люди зивкли бачити свої комори повними. Звичайно, зоремо!

— А чим? Поламаними тракторами?

— То хай їх відремонтують оті нероби, на те вони й спеціалісти! Я їм дав два нових гусеничних трактори, ти їх, мабуть, бачив, а вони взяли й поламали. Ти уявляєш, скільки декарів зорали б уже цими тракторами?

— Я проведу розслідування, побачимо, хто поламав трактори,— сказав Євстатій.

— Це не моя справа. Я передав їм справні машини. У мене є акт!

— Побачимо, побачимо!

Досю насупився.

— Ти ще людина молода,— сказав він,— тільки набираєшся мудрості. Молодість захоплюється словами, це стара істина. Ось ті приятелі наговорили тобі про себе цілий вагон добра, а на мене вилили бочку бруду — і ти прийшов уже сердитий і дивишся на мене, як на ворога. Не посміхайся, агрономе, я по очах бачу. А завтра, коли розпитаєш людей на селі, і особливо ваших комуністів, ти, безперечно, зміниш свою думку, і тобі ще буде соромно за ці зухвалі слова. Он воно як! Всі до одного скажуть тобі, що зробив для ТКЗГ, для кооперації і для машинно-тракторної станції бай Досю. Тут багато хто гворить красні слова, але діла не робить. А бай Досю працює і не галасує. Ти завтра піди подивись на господарство кооперативу. Потім прийди і, поклавши руку на серце, скажи, що бай Досю — шкідник. Якби мені дали кошти, я б з МТС зробив справжній завод, будь певен! Якби, я кажу, дали мені кошти. Поживеш — побачиш. Ти побачиш, агрономе, як то працювати без грошей. Я дуже радий, що цей тягар — станція — спав з моїх плечей. Від сьогодні я вимагатиму від тебе і тракторів, і людей, натискатиму на тебе відносно машин і ремонту. І якщо робота не йтиме на лад, я стану в наполеонівську позу і кину в лице тобі: шкідник! Он воно як!

Увійшла Зіна і поставила на столик великий піднос. На ньому парувала чашка з чаєм і грав усіма барвами райдуги кристалевий графинчик з лікером.

— Прошу, пригощайтесь! — запросила вона, привітно всміхаючись повними губами.— Чай, товаришу агроном, заварений справжнім липовим цвітом.

— Ну, Зіно! — нахмурився Досю.

Він налив собі лікеру і одним духом спорожнив чарку. Відтак витер рот хусточкою і задумано втупився в згасаючі жаринки каміна.

— У вас, здається, була досить драматична розмова? — посміхнулась Зіна.— Я вгадала, товаришу агроном?

— Вгадали! — всміхнувся і Євстатій.— Тепер я розумію, звідки у вас любов до драматичного мистецтва: ваш батько любить театр!

Зіна сплеснула руками.

— Що ви!

— Облиш! — сказав Досю, наливаючи собі знову лікеру.— Наш агроном, як усякий городянин, любить пожартувати. А я люблю по-сміятись! Люблю слухати і сміятись! За твоє здоров'я, агрономе!

На цей раз він не витягав хусточки, а витер рота своєю жовтуватою пухлою долонею.

— Я пропоную, агрономе, на цьому сьогодні закінчити нашу ділову розмову. Ти мені дуже сподобався, і я хочу застерегти тебе. Вислухай мене. Через тиждень-два від тебе зажадають звіту. Заходяться пісочити тебе за те, що ти провалив план осінньої сівби. Таке почнеться, що важко буде тобі виправдатись. Тому ми завтра складемо з тобою акта. У ньому ми детально опишемо стан, в якому ти застав МТС. У цьому акті ми вкажемо, скільки придатних для роботи тракторів на станції, скільки людей і хто вони. Цей документ покадеш собі в кишеню і спокійно чекатимеш дня, коли від тебе зажадають звіту. А як тільки зажадають його, ти їм покажеш акта. Ось, мовляв, товариші, голими руками плану не виконаеш, чотирма «бульдогами» землю трьох добруджанських кооперативів не зореш. Дайте нам десяток «сталінців», п'ятдесят сівалок та сотню досвідчених трактористів — тоді й вимагайте від нас. З плювка...— він незадоволено подивився на Зіну,— хати не поставиш. Он воно як!

— Правильно! — заплескала в долоні Зіна.— Це геніальний план. Ви, товаришу агроном, слухайте мого тата. Він мудра людина.

— Справді, у вас мудрий батько,— сказав Євстатій.— Великий майстер на геніальні плани, нічого не скажеш!

— Зіно, ану покажи нашому гостеві кімнати, проведи його, йому вже набридло сидіти зі мною. Йдіть прогуляйтесь.

Грайлива посмішка розквітла в неї на устах.

— Ваш покірний слуга,— сказала вона, подаючи йому оголену по лікоть руку.— Тобто, пробачте, домашня служниця!

І вона залилася дзвінким, переливчастим сміхом.

Євстатій відчув, як запалало його обличчя.

Вони вийшли у вестибюль.

— У вас гаряча кров,— сказала Зіна.— Ваша рука аж пашисть!

— Вам так здається! — Євстатій висмикнув руку.— Ви скоротіть маршрут, панночко. З мене досить і вестибюля. Хочете здивувати мене тропічними рослинами? Для мене, як агронома, це справді цікаво. Оцей лимон, наприклад, чудовий. А це, безперечно, пальма. З роду фінікових. Але б'юся об заклад, плодів вона не дає. Ви гадаєте, що цей кущик мене здивує — ні, панночко. Це рододендрон. Дуже гарно цвіте. Взагалі у вас багата флора. Будемо вважати, Зіно, що прогулянку закінчено?

— Але ходіть хоч подивимось на вашу кімнату!

— Мою?

Дівчина засміялась і весело потягла його за руку.

— Не будьте таким незграбним, не стійте, як слон!

Вони піднялися по широких сходах, застелених синьою доріжкою.

Зіна йшла попереду, і Євстатій відчував, що вона навмисне ви-
хиляє свій стрункий стан.

Довгий коридор з круглою площадкою посередині вів у дві про-
тилежні сторони.

— Там кімнати батька й мачухи,— сказала Зіна, показуючи ліво-
руч.— А тут, у глибині, наші. Ходімте.

Вона відчинила перші двері, пофарбовані у молочний колір, з бли-
скуючою бронзовою ручкою, і, не заходячи в кімнату, простягнула руку
й кладнула вимикачем. Всередині все було біле. Сніжно-білі стіни.
Біле покривало на низькому односпальному ліжку. Білі гофровані за-
віски на вікнах.

— Дівоча кімната,— сказала Зіна. І, потягнувши носом, спита-
ла: — Вам не здається, що тут пахне невинністю?

— У мене нежить,— відповів Євстатій.

— А інколи запах буває обманливий! — засміялася дівчина.— Те-
пер погляньте на вашу кімнату, вам подобається?

Вона відчинила двері напроти. То була не кімната, а зала, розді-
лена портьєрою на дві половини. В одній з них містився кабінет, а в
другій, меншій, спальня. В кабінеті стояв масивний письмовий стіл,
скляна шафа з книгами, кушетка і глибокі крісла, обтягнуті коричне-
вою шкірою. На вікні, що виходило на вулицю, виблискував бронзо-
вий карниз, а тюлеві завіски спадали аж до килима.

Євстатій трохі постояв на порозі, потім поволі, якось несвідомо
рушив уперед. Спокійно і тихо було в цьому куточку, м'яко освітле-
ному матовим абажуром лампи; все це настроювало на перту й зо-
середжену працю. На столі бракувало тільки мікроскопа та штатива
з пробірками. Мікроскоп та штатив з пробірками — це найважливіші
предмети, необхідні в кабінеті. І було справді дивно, що на товстому
склі письмового стола нічого цього не було... Але зате за криштале-
вим склом бібліотечних полиць красувалися книги. Їх різноколірні
оправи і тиснуті золотом написи вабили очі, і він довго блукав погля-
дом по цих акуратних і претензійно оправлених томиках. Але всі ці
красені були дуже легковажними й несерйозними гостями в цьому
строгому і тихому кабінеті. З полиць усміхались розмальовані облич-
чя товстих романів, і ці романи, подібно до їх героїнь, пропонували
дешеву втіху за виплачений в розстрочку річний абонемент. Тут бу-
ли і «Вічна Амбр», і «Віднесені вихором», і «Гірлянди гавайських
островів»... Неначе вичепурені літературні кокотки влаштували побач-
чення в цій багато оздобленій шафі. Вони, очевидно, все ще розрахо-
вували на взаємність, але Євстатій з досадою низав плечима.

Обличчя Зіни витяглось і наче знову загострилося, а носик за-
тремтів, як у кімнатної собачки, яку незаслужено образили.

— На горіщі є ціла скриня з агітками і різними брошурами. Зав-
тра ж накажу, щоб вам їх принесли.

— Отже, вони на горіщі? — засміявся Євстатій.

— Коли їх опралять, вони знайдуть тут почесне місце. Я за-
мовлю для них шафу з найдорожчого дерева. Не сумнівайтесь у цьому,
товаришу агроном!

Холодні мурашки полізли по спині Євстатія. Він пересмикнув плечима; йому захотілося згорнутися в клубочок в одному з глибоких крісел, підняти комір пальта і хукати на свої замерзлі пальці.

— Ходімте вниз! — сказав він і ще раз глянув на темний письмовий стіл.

На склі світлою плямою, написаною прозорою золотистою аквареллю, віддзеркалювався абажур. Різко повернувшись до дверей, Євстатій так і застиг на місці від подиву.

Із стіни на нього дивився портрет Мічуріна.

У Євстатія була температура, його морозило, але це був не привид, не гра уяви, а справжній портрет у скромній бронзовій рамці, повішений за кільце на тонкий, забитий у стіну цвях. Видно було, що цвях забивала невміла рука, бо стіна в тому місці була поколупана.

— Звідки це? — спитав Євстатій і ступив крок назад.

— Ну, слава богу, хоч що-небудь вам сподобалось! — зраділа Зіна. — А я й не сподівалась, що це буде для вас таким сюрпризом!

А він не зводив очей з портрета. Великий учений посміхався йому тепло і підбадьорливо. Ніколи не бачив Євстатій стільки тепла в цих мудрих, терпеливих очах, які все бачили і все знали.

Зіна зашебетала:

— Я ходила до директора прогімназії попросити портрет якогось вашого видатного комуніста. Він довго думав, а потім зняв із стіни цього насупленого дідуса. Вам він подобається? Це якийсь великий радянський вчений. А схожий — пробачте, товаришу агроном, я й не знаю, на кого він схожий!

І вона дзвінко засміялася.

Євстатій нічого не відповів.

Досю зустрів їх у вестибюлі. Поверх спортивної куртки надів він довгий зимовий халат з вилогами з червоного оксамиту.

— Якраз вчасно, — сказав він. — Вечеря готова. — І, взявши Євстатія під руку, спитав: — Подобається тобі кімната?

— Подобається! — признався Євстатій.

— І вечеря тобі сподобається! — осміхнувся Досю. — Є й поросся, і салат з грибів, і пиріг з ізюмом. Все скромно, але смачно приготовано. Ось побачиш. Чого ж ти стоїш? Зіно, ванна гріється? Якщо хочеш, агрономе, можеш скупатися перед вечерею. Але я порадив би зробити це потім. З ванни — одразу в постіль, так найкраще.

— Все готове! — Зіна вклонилася.

— Дякую, — сказав Євстатій, — мені треба йти.

Досю розвів руками.

— Я не розчув, — простогнав він. — Що ти хочеш робити, юначе?

— Я сказав, мені треба йти. От і все.

Тисячі холодних, гострих голок уп'ялися в тіло Досю, і йому треба було мобілізувати всю свою волю, щоб не видати себе.

— Куди ти підеш? — накинувся на нього колишній маклер. — Куди к бісу? Ти, голубе, певно, гадаєш, що ти в Софії, де на кожному кроці можна знайти шикарний готель? Ви подивіться на нього! Все-таки йдеш? Але ж куди?

— Може, він запрошений у гості, тату?

— Дурниця! Хто його міг запросити? Директор прогімназії? Та йому і дітей нічим годувати, а то б ще він гостей кликав! Якийсь учитель?

Євстатій мовчав.

— Знаю я їх! У хаті в них — як виметено. Тільки гостей не вистачало!

Він знову взяв Євстатія за лікоть.

— Ти, агрономе, не ламайся. Плюнь на міське прикидання.— І раптом він захихикав.— Може, ти збираєшся вечеряти у хоремазі?

— Тільки цього бракувало! — вигукнула Зіна.

— Я піду на станцію! — похмуро сказав Євстатій.

— На станцію?

Досю так здивувався, що забув закрити рота. Його нижня щелепа одвисла, наче відтята.

— На станцію,— підтвердив Євстатій.— Не розумію, чого це вас так здивувало?

— Я завжди дивуюсь, агрономе, коли бачу, що розумна людина робить дурниці. Йй-богу!

Запала гнітюча мовчанка. Євстатій рушив до дверей.

— Сподіваюсь, ти довго не затримаєшся,— сказав Досю, йдучи за ним.— Ми зачекаємо, нам ще не дуже хочеться їсти. Зараз накажу запрягти бричку. Зіно, біжи поклич того, конюха!

Дівчина кинулась до дверей.

— Не турбуйтеся, панночко! — підніс руку Євстатій. І, обернувшись до Досю, додав: — Я й не збираюсь повертатися, товаришу голова.

— Ти що, вирішив... покинути Ведрово?

— Заспокойтеся! — Євстатій посміхнувся, побачивши, з яким старанням Досю намагається зобразити на своєму обличчі переляк.— Заспкойтеся, я не хочу завдавати вам такого жалю. Я залишаюсь тут, але, до вашого відома, житиму на станції.

Досю по-жіночому притис руки до грудей.

— Дурниці... дурниці! Таке може тільки дитина вигадати. Як можна? — Він глянув на Зіну.— Ви чули, він хоче жити в брудній стайні! І це агроном! Людина з вищою освітою. Що скажуть люди, мій хлопчику! Який авторитет матиме директор, що спить на одному ліжку з робітниками? Ти подумав про це?

— На добраніч! — сказав Євстатій, простягаючи Зіні руку.— Я буду дуже вдячний вам, панночко, якщо ви пришлете мені отой портрет. Ви згодні?

— О! — Вона відчула його гарячу руку й допитливо подивилася йому в вічі.

— Я скажу вам, коли його принести. А ви,— він повернувся до Досю,— не думайте, що я ухилитимусь від відповідальності, ховаючись за якісь там акти. І вам я раджу викинути з голови думку, що земля залишиться незораною. Вся земля, до останнього декара, буде зорана!

— Дай боже! — посміхнувся Досю.— Будемо сподіватися. Але ти все-таки почекав би на бричку, чого тобі спотикатися в такій п'їтмї!
— А далеко звідси партійний клуб? — запитав Євстатій.
— Що? Клуб? Клуб комуністів?
— Так, саме він,— усміхнувся Євстатій.
— На майдані, біля хоремагу,— сказала Зїна.— Тату, провести його?

— Я й сам розшукаю, дякую.

Зїна знизала плечима і почимчикувала до вітальні.

Досю стояв замислений, похиливши голову і опустивши важке м'ясисте підборіддя. Світло, що спадало від лампи, освітлювало нижню половину його обличчя. Блищали два золоті зуби, що їх відкривала відкопилена губа...

18

Сонце сміється крізь завіски на вікнах. Між залізними прутами стоять маленькі горщики з квітами, старанно обгорнуті рожевим гофрованим папером. Червоні квіточки герані висуюють свої голівки з-поміж листя і, розкривши чашечки, весело п'ють ранкове сонячне світло.

Стїни кімнати недавно побілені. На них розвішані кольорові ілюстрації, карта СРСР, календар. На маленькому, застеленому цератою, квадратному столику, що стоїть біля вікна, розкидані книжки, чистий папір, коробки з-під сигарет.

Євстатій лежить на залізному ліжку. На спинці ліжка намальовані два лебеді, що плавають у романтичному озері, а на березі з-поміж зелених кедрів виглядає рожева жінка в римській туніці. У небі світить якесь жовтувате коло, і важко визначити, чи це сонце, чи місяць.

Хтось твердою рукою стукає в двері. І перш ніж Євстатій встигає відповісти, у дверях з'являється плечистий рудоволосий чоловік з вилицюватим худорлявим обличчям.

Євстатій здогадується, що це секретар партійної організації, з яким він учора ввечері познайомився в клубі.

— Доброго ранку! — привітався з ним Євстатій, намагаючись бути веселим.

Секретар підійшов до нього, взяв його за руку, стиснув її своєю шорсткою долонею і задоволено кивнув головою.

— Як спалося? — спитав він.

— Даремно вас потурбував,— сказав Євстатій.— Я лаю себе за вчорашню слабість. Не треба було приводити мене сюди.

— Навпаки, дуже добре, що ми привели тебе сюди! — Рудоволосий труснув головою.

Євстатій задивився на його широке відкрите обличчя, на упертий і трохи непокірний погляд його очей, і йому захотілось сказати щось

гостре і ущипливе, але він стримався. На таких людей, як цей рудоволосий, не можна і не слід сердитись: вони вперто стоять на своєму, виводять з себе своєю непоступливістю, але якщо розберуться, зрозуміють свою помилку, вони з такою ж самою упертістю і наполегливістю роблять усе, що в їхніх силах, щоб спокутати провину і виправити допущену помилку.

Саме так було вчора в партійному клубі. Спочатку він і слова не давав сказати проти Досю. Досю, мовляв, зробив господарство «великим, як море». Справжній тобі колгосп! Скільки таких господарств в околії? Адже мета була такою ясною — вся земля повинна стати кооперативною. Що ж вам не подобається?

Коли ж Євстатій притиснув його до стіни питанням: «А де сказано, що це має відбутися за місяць-два?», — він почав хмуритись, сопіти, оглядаючися за допомогою, як людина, яку примушують скакати через широкий і глибокий рів.

«Хіба можна робити господарство «великим, як море», — продовжував наступати на нього Євстатій, — перш ніж будуть забезпечені машини і підготовлені люди, що поведуть ці машини? Яка користь для кооператорів від усієї тієї землі, коли зимній Микола застане її незораною і незасіяною? Чи не думає він, секретар парторганізації, що тут криється якась хитра пастка, капкан, поставлений, щоб затиснути і умертвити ідею кооперативного обробітку землі ще в її зародку?»

І далі: «Що робить Досю для станції? Які факти? Що впливає з цих фактів?»

На чолі рудоволосого виступив піт, він замовк. Але декілька комуністів, з бідніших селян, яким він не раз затикав рота або кулаком, або запитанням: «За що ж ми боролися, адже за землю?», — розговорилися, підтримали Євстатія, вилили свій біль, що пік їхні душі ось уже стільки місяців.

— Ти скажи прямо: Досю — ворог? — запитав рудоволосий згаслим голосом.

Євстатій з силою стискував зуби, щоб вони не цокотіли. Його морозило. Та все ж він посміхнувся.

— А це нам треба встановити спільними зусиллями!

— Нехай буде так! — Рудоволосий випростався і з якоюсь загадковою веселістю закінчив: — Знаєте що? Я зубами і нігтями допомагатиму вам у цій справі, а коли засіємо, — дай боже засіяти! — викиньте мене собакам, як негідного й шкідливого керівника. Нехай загризуть мене на смерть — дурням так і треба!

У цих словах не було ніякої пози, не було звичайних у таких випадках скорботних і трагічних ноток у голосі. Він говорив без пафосу, але бадьоро й одверто, по-військовому.

«Щирій», — подумав Євстатій і вирішив запропонувати перейти до другого питання «порядку денного» — до оранки. Та в нього закрутилась голова — підлога захиталась під ногами, і здавалось, що в першому ряду столів стирчала не одна, а десять рудоволосих голів.

Тепер Ілія стояв перед ним і дружньо посміхався.

— З ким не трапляється. Чого ти соромишся?

Євстатій відкинув ковдру, підвівся з ліжка і, хоч відчував себе дуже кволим, швидко одягнувся.

Секретар парторганізації стурбовано подивився на нього.

— Ослаб ти, товаришу Євстатій. Тут вітер не жартує. В цьому одязі...

— Якому?

— Потрібні чоботи, кожух.

— Треба діяти, діяти і діяти! — сказав Євстатій. — Треба зробити тисячу справ. А чоботи...

Знову хтось постукав у двері, але на цей раз тихо, несміливо.

— Це хазяйка! — посміхнувся секретар парторганізації.

Молода жінка, що ввійшла до кімнати, була середня на зріст. Вона виглядала не набагато старшою від Зіни.

Поставивши на столик піднос з чаєм, вона обернулася до Євстатія і з суворістю, що аж ніяк не пасувала до її гарненького личка, спитала:

— Це ти, Іліє, дозволив йому встати?

— А він, хазяйко, усе робить по-своєму! — засміявся рудоволосий.

— Як то по-своєму?

Вона подивилась на Євстатія, і його вразила прозора глибина її зелених очей. Він уперше бачив жінку з очима, що мали колір морської води.

— Ви дисципліну визнаєте чи ні? — спитала вона. — По-моєму, вам треба лежати, поки не прийде лікар і не огляне вас.

— А по-моєму, треба братися до роботи, — сказав Євстатій. І, обернувшись до секретаря, додав: — Чому ти не познайомиш мене з хазяйкою?

— Здоровенькі були! — засміялася дівчина. — Ми вчора ввечері цілу годину розмовляли з вами, а ви хочете знайомитись зі мною!

— Забудьмо про вчорашній вечір, — нахмурився Євстатій. — Наше знайомство починається сьогодні.

— Хай буде так, — погодився секретар і, кивнувши головою до дівчини, промовив: — Член нашого бюро. Тутешня. Вчителька. Звуть Надеждою, — посміхнувся він. — З тебе цього досить?

Євстатій помітив, що кожного разу, коли Ілія дивився на дівчину, в його очах розливалось якесь м'яке променисте світло.

— Скажи і про себе, — попросив Євстатій.

— Я технік, землемір, тепер працюю в сільраді. — Ілія насупив свої рудуваті брови. — Про себе я не люблю говорити.

— Чай захолоне! — втруtilась у розмову Надя. Щось раптом згадавши, вона поглянула на двері. — З самого світанку там чекає вас хлопцєв із станції. Покликати його?

Увійшов Мишко, зняквоіло посміхаючись, мнучи у великих, як лопати, руках свою кепку. Від його високої постаті повіяло ранковою прохолодою.

— Доброго ранку всім вам! — привітався Мишко, даремно намагаючись надати своєму обличчю спокійного, ба навіть байдужого виразу. Вступивши в Євстатія свої меткі, променисті очі, він якоеь зне-

хотя кинув: — А ми чого тільки не передумали, товаришу агроном! — і засміявся. — Ну, пийте чай, не буду заважати вам. Розумієте, в чому справа, старий цілу ніч не давав мені спати через вас.

— Мишко, закурюй! — Секретар запропонував йому сигарету. — Сідай!

— Хто це за мене так турбувався? — спитав Євстатій.

— Як хто?

Мишко з подивом і навіть з докором глянув на нього.

— МТС, товаришу агроном!

Надя, наливаючи йому чай, дзвінко розсміялася.

— А ви чого смієтесь? — Мишко нахмурився.

— Будь ласка, попей чайку. Я так — ненароком. Не сердься.

— Так що ж робить старий? — поцікавився Ілія. — Кажеш, не давав тобі спати?

Мишко відсунув чашку.

— Я чаю не п'ю, — сказав він, презирливо глянувши на паруючий чайник.

— Почастуй його чаркою слив'янки! — запропонував Ілія. — Замерз хлоп'яць.

Мишко вдав, що не чує, але одразу пожвавішав.

— Чекаємо товариша директора, і, розумієте, стискуються у нас серця! І їсти нам не хочеться, дивимося на юшку, а до ложок навіть не доторкаємося. «Де він забарився?» — бубонить старий і невдоволено дивиться на мене, наче це я винен, що товариш агроном ввечеряє з нами. А потім як крикне на мене: «Чому не їси, дурню!» Я за такі слова, гм... розумієте, не міг розсердитися. Дивлюсь на нього — зіщулювався, як побитий пес. Бачу, важко йому, а бадьориться. Так і не чіпали юшки. Потім полягали ми, перевертаємось з боку на бік на постелі, тобто я чую, як він перевертається, і, отже, сон нас не бере. Раптом чую: «Мишко, гукає, як ти гадаєш, чи не поїхав він назад?» «Як то поїхав?» — схоплююсь я, тобто спокійнісінько відповідаю йому і починаю взувати чоботи. «Куди це ти?» — питає дід. «Як куди? На вокзал, відповідаю, перевірю. Перевірю, кажу, бо мені набридло тебе слухати...» І подався на вокзал. А дід гукає навздогін: «Але ж речі його тут, Мишко, як же він поїде? Вернися!» А я вже дав передній хід і не думаю повертатися. Розумієте, заднього ходу я не визнаю. Чому ти смієшся, товаришко? Це шоферська звичка. Це ви мені піднесли чарочку? Ранувато! Ну, не хочу ображати вас. Дозволяєте, товаришу агроном? За ваше здоров'я.

Потім, обтерши долонею свої пухлі губи, продовжував:

— А на вокзалі — порожньо. Ані лялечки. І тут я подумав: а що, коли раптом звідкись появиться товариш агроном, що я йому казати? І вирішив: скажу йому так і так, ви, мовляв, не турбуйтеся, я не знаю, чи ви мене розумієте, але розраховуйте на мене, я все виорю сам. Я сам обернуся на трактор, і дід обернеться на трактор, хоч у нього заіржавіли деталі, але землю зоремо. Так вирішив я сказати вам, щоб заспокоїти, але не вийшло! Прибув і відійшов поїзд, а товариша директора немає. Повертаюсь, а той домовик стоїть надворі

і сопе. Ну, значить, влаштували ми нараду і вирішили: село перевернемо, а директора знайдемо. Поклав дід на мене це завдання, а сам, як кажуть, не знаю, чи ви розумієте... іншими словами, взявся контролювати виконання його. Прийшов я на майдан і розмірковую, звідки почати пошуки, а назустріч мені йде директор прогімназії. «Так і так, кажу йому, чи випадково не бачили його?» «Тільки що з ним розстався»,— каже він мені, «Невже?»— питаю.— Це правда? Як же ви його випустили!» І оглядаюсь. А він: «Пішов, каже, до Ілії, секретар партійної організації. Морозить його щось, і вирішили, щоб він переночував у теплі». Повернувся я, заспокоюю діда, а він сміється: «Я так і знав»,— каже. «Дідька ти лисого знав»,— подумав я і ліг спати. Та тільки я почав дрімати, чую— штурхає мене під ребра. «Гайда, каже, до директора. Може, людині погано, може, потрібна допомога, а ми, каже, свої люди, повинні першими відгукнутись». Стара людина, що ти з ним зробиш!

Мишко весело сміється і ніжно дивиться на Євстатія. Потім швидко підводиться, виструнчується і питає по-військовому:

— Я можу бути вільним, товаришу директор?

— Ти б краще розповів, Мишко, як там у вас справи.

Мишко мне кепку, нічого не кажучи.

— Говори,— звертається до нього Ілія.— Чого мовчиш?

— Про що ж тут говорити?— Мишко знизує плечима і дивиться на стелю.— Становище знаєте. Трактори Досю спочивають на подвір'ї. Два «бульдоги» ми відправили в Сеїзово і Пчелинці. Двома фордами оремо тут, але вчора один з них захлинувся. Отже, в строю лише один.

— Як то захлинувся?— питає Євстатій.

— Звідки мені знати як? Зіпсувався. Той, що я сам воджу, працює. Співає.

— А на другому хто працює?

— В тім-то й справа, що працює на ньому хто попало.

Євстатій відсунув недопиту чашку чаю, підвівся, запалив сигарету, пройшовся мимо дівчини, що опустила голову і про щось зосереджено думала, потім знову сів.

Секретар партійної організації тихенько постукав пальцями по столу.

— Мишко,— сказав через хвилину глухим голосом Євстатій,— ви повинні за всяку ціну відремонтувати зіпсований трактор.

— Зараз я візьму його на буксир і притягну, товаришу агроном. Євстатій помовчав.

Сонце залило кімнату. Надворі закукурікав півень.

— Так,— кивнув головою Євстатій.— Притягни трактор на станцію і скажи токареві: я вимагаю, щоб завтра ж він був у повній справності.

Секретар парторганізації посміхнувся.

— Я скажу йому, товаришу директор!— відповів Мишко і нап'яв кепку.

— Мишко,— зупинив його Євстатій.— Як привезеш трактора на станцію, одразу ж приходь до мене.

— Як так? — Він збив кепку на потилицю.— А хто ж оратиме?

— Ніхто. Сьогодні не будемо орати.

Ілія нахмурився. Мишко облизав губи.

— А де я вас знайду?

Євстатій подумав.

— У партійному клубі.

Запала тривала мовчанка.

— Ти розумієш становище, в якому ми опинилися? — звернувся Євстатій до рудовологого.— Ти зразу скипів, коли я сказав, що ви випустили ініціативу з своїх рук. Неприємно слухати гіркі слова, я розумію!..

— Я критики не боюсь! — грюкнув Ілія кулаком по столу.— Я не тікаю від критики. Ми допустились помилок! Сьогодні ж скличу партійну організацію. Усе з'ясуємо!

— По-моєму,— сказав Євстатій,— ми зараз стоїмо біля безодні, на самому її краєчку. Для чого це приховувати? Кожний втрачений день, кожна пропущена година наближають нас до неминучого провалу. В такій обстановці мудрувати над причинами допущених помилок буде новою помилкою. Але помилкою буде також, якщо ми взагалі не займатимемось ними...

Він потер лоба і сів на ліжко.

— Ось що я пропоную тобі як секретареві партійної організації. Перш за все треба зупинити наступ ворога. А це ми можемо зробити, лише розгадавши його ходи і маневри, визначивши, куди спрямований його головний удар. По-друге: мобілізувати нашу кращу молодь і послати її на допомогу станції. І по-третє: після того як закінчимо ці дві попередні операції, штурмувати поле... Все це треба зробити за день або щонайбільше півтора дня. Я попрошу вас сьогодні ввечері скликати партійну організацію. Поясніть товаришам становище. Обговоріть заходи...

Надя не зводила очей з його обличчя. Вона слухала його, затамувавши подих, боячись ворухнутись.

— Гарно говориш,— сказав Ілія,— але надто загальними фразами. Якого ворога маєш на увазі? Що погода наш ворог — це ми самі знаємо.

— Давай вийдемо,— запропонував Євстатій.— Нічого тут мудрувати.

— А чай?

Але Євстатій уже вийшов. У відчинені двері було видно, як він щось говорив до собаки. Рудий головатий пес слухав, понуро опустивши голову.

— Яка людина! — Надя розвела руками. В її очах можна було прочитати подив і захоплення.

Ілія зробив кислу міну.

— Побачимо! Не поспішай!

У більшій кімнаті клубу, де звичайно відбувалися збори, поставили у два ряди дерев'яні лавки, а навпроти, на низькому помості, стояв довгий стіл, застелений зеленим картоном.

На цьому заяложеному картоні голови зборів малювали і креслили, здебільшого хімічним олівцем, усякі химерні кружечки, візерунки, зірочки. І вигадливі підписи, і неоднакові букви невиразних зауважень, і ці наївні геометричні фігури — все свідчило про довгі, затягнуті до глибокої ночі, напружені і втомлюючі години засідань.

Канцелярія була малесенька, в ній ледве вмещалася шафа, стіл і кілька грубо збитих дерев'яних стільців. На столі стояв телефон з ручкою для виклику телефонної станції, а на стіні висіли портрети Леніна, Сталіна і Димитрова.

Євстатій сів біля телефону, витяг записну книжку і довго мовчав.

— Необхідно викликати начальника міліції. Крім того, я хотів би поговорити з головою кооперативного господарства.

Секретар парторганізації крутить ручку телефону. У вікно світить сонце. Доточена шибка бряжчить від поривів вітру.

Старшина міліції з'являється стривожений.

— Чи відомо тобі, — питає Євстатій, — що край села, біля самого шосе, знаходиться МТС?

— Це і діти знають, — трохи ображено відповідає міліціонер.

— Послухай, — говорить далі Євстатій, — чому і досі на станції немає охорони?

Міліціонер помовчав, подивився на Ілію, потім якось винувато посміхнувся.

Він був низенький, з випуклими очима і великим сизим носом.

— Вірно, — сказав він, опустивши голову. — Прогавили ми. Та й ніхто не вимагав цього від мене.

— Станція навіть не обгороджена, — продовжував Євстатій. — Уявіть собі, що якийсь злочинець проникне туди і зіпсує якусь машину. Або підпалить склад з паливом. Може, ви гадаєте, що у Ведрові живуть тільки наші друзі?

Останнє запитання стосувалося у більшій мірі Ілії. Секретар мовчав, дивлячись убік.

— Аякже! — сказав міліціонер. — Друзі!

— А що ж далі?

— Сьогодні ж увечері дам розпорядження. Моя вина, що й казати!

В залі почувся тупіт підкованих чобіт, хтось голосно кашлянув і, не стукаючи, штовхнув двері.

Увійшов Досю в козушку і чорній, заломленій набакир шапці. В лівій руці він тримав коротенький, з гнутою ручкою кавалерійський стек.

— Більшовики! — загримів він з порога. — Це й не розвиднілось як слід, а вони вже засідають. Тому мене й тягне до вашого гурту.

Здоров, товаришу агроном. Іліє, а чи не промочити нам горло в хоремазі, га? Товариш агроном непитуший, ми для нього замовимо казу.

— Щось мені не хочеться пити! — Ілія нахмурився.

— От, наприклад, його милість! — показав пальцем старшина міліції.

Досю аж підскочив.

— Цур тобі! Чого ти до мене чіпляєшся?

— Як голова кооперативного господарства, він жодного разу не згадав про охорону МТС!

— Хе, про що турбується! — Досю заспокоївся і навіть засміявся. — Глянь на нього! А що, хіба там бринзу роблять? Заліза ніхто не їсть. Навіть курчата, і ті не клюють його, а що вже казати про людей.

— От саме люди! — не стерпів Ілія. — Ти, баю Досю, не замилюй очей! Те, що ми станцію залишили без охорони, — наша велика помилка, і за це нам треба добре нам'яти вуха.

— Нічого робити товаришеві агроному! — засміявся Досю і хльоснув нагаєм по халяві. — Про що згадав! Я, скажу вам, завжди боявся непитуших. І всі вони якісь насторожені. Насамперед думають погане.

— З сьогоднішнього вечора на подвір'ї станції завжди чергуватиме вартовий, адже так, товаришу старшина?

— Безперечно! — посміхнувся міліціонер.

Він хвацько стукнув закаблуками, віддав честь і швидко вийшов.

— Добре діло — пильність, — зітхнув Досю. — А я сам довірливий, вірю людям, це моя слабкість. А ви, комуністи, всім не довіряєте.

— Ні, не всім, — ледве всміхнувся Євстатій і, помовчавши, додав: — Наприклад, хто не довіряє вам?

— Хіба я знаю! — Досю зітхнув і скоса подивився на Ілію. — Кажіть, нащо ви кликали, а то мене робота чекає. По горло різних справ!

— Дивно все-таки, — сказав Євстатій, — що ви покинули машини під відкритим небом. Чим ви це поясните?

— Хе! — засміявся Досю. — Чому ти мене про це питаєш, агрономе?

Євстатія аж пересмикнуло, але він стримався.

— Я запитую, — почав він спокійно, — чому ви не потурбувались, щоб зробили навів для машин? По-моєму, ви вчинили, як поганий господар. Завдаючи шкоди станції, ви тим самим завдали шкоди і збитків кооперативові.

— Про яку це шкоду і збитки ти, молодий чоловіче, говориш? — буркнув Досю.

— Молоді люди мають імена і прізвища, — стримано всміхнувся Євстатій. — Мене звуть Євстатій Павлов. Або просто Євстатій. А що стосується шкоди і збитків, то вони очевидні. Трактори стоять вже цілий тиждень під дощем.

— Чиї трактори стоять під дощем? Мої! Я не оплакую їх, а він слозу пускає. Добре діло!

— Ці трактори належать ТКЗГ,— втрутився Ілія.— Ти, баю Досю, очевидно, забув, що ти член кооперативу. Заговорив, як одноосібник. А ще й голова!

— Який я одноосібник! Щоб тобі поприщило! Не маю й ступня своєї землі.— І, обернувшись до Євстатія, продовжував:— По-твоєму, агрономе, треба було мені стати теслею і робити навіси? Так?

Євстатій підвівся.

— До застрашного вечора навіс повинен бути готовий.— І, помовчавши, щоб заспокоїтись, додав:— Тимчасовий навіс.

— Може, ви зволите порадити мені, де взяти матеріал?

Він так розсміявся, що аж сльози виступили йому на очах.

— Нашому агроному все ще здається, що він у Софії. Натиснув кнопку — і готово: матеріал прибув, ласкаво просимо!

— Матеріал треба знайти,— сказав Ілія.— Якщо треба, він знайдеться.

— І ти теж? — Досю від подиву відкрив рота.— Що це на вас найшло, люди добрі! Чи вам приснилося? Я не можу знайти дощок на курник, а ви про навіси марите? Звідки їх взяти?

— На подвір'ї ТКЗГ багато матеріалу,— сказав Ілія.

— Що?

Досю підскочив, мов ужалений.

— Що ти сказав?

— Отам і візьмемо,— спокійно продовжував Ілія.— Дощок та балоқ там — скільки хочеш. Для чого ти їх наскладав?

— Ну, то що, буде завтра навіс? — Євстатій знову пильно подивився на Досю.

— Ех, втягнете ви мене в біду! — застогнав Досю.— Навіс та навіс! Гаразд! Нехай Ілія вирішує. Якщо завтра мене припруть до стіни, я скажу — комуністи примусили. Коли Ілія бере на себе відповідальність, нехай наказує. Я віддам йому матеріал.

— Згоден! — хитнув головою Ілія.

Досю підвівся.

— Ваша справа. Але, розумієте, за дощечки платити треба!

Євстатій подався вперед.

— Може, ви хочете, щоб я за них заплатив?

— Ні, я тільки кажу, що платити треба.

— Баю Досю, навіщо ці зайві розмови? — скипів Ілія.— Адже ти проведеш їх за рахунок станції. Та це само собою зрозуміло!

— Не так уже й зрозуміло.— Досю вдав з себе стурбованого.— Треба просити кредит. Станція не має вільних коштів. Ви розумієтесь на звітності? Насамперед потрібно встановити нам вартість матеріалу. Це не так важко — ціни ми знайдемо в рахунках. Потім треба звернутись до банку за додатковим кредитом, бо по кошторису, затвердженому для станції на цей рік, суми на будівництво не передбачені.

— Ви особисто брали участь у складанні кошторису? — спитав Євстатій.

Досю провів рукою по підборіддю.

— Звичайно,— сказав він,— адже я делегат кооперативної спілки.

— І ви не передбачили ніяких сум на будівництво? По-вашому, станція повинна і надалі залишатися в такому вигляді, в якому вона зараз? У старій, розгородженій стайні?

Досю махнув рукою.

— Зараз мова зайшла про матеріал, дайте мені домовити. Отож коли ми дістанемо згоду банку, треба повідомити кооперативну спілку. Але тут я вам допоможу. Постараюсь вирвати трохи грошенят, хоч це, скажу вам, не так легко: гроші по кошторису майже вичерпалися. Потім, коли закінчиться вся ця процедура, а обминути її не можна, ми наймемо майстрів і почнемо будувати... Ну, а для витрат на будівництво теж треба просити кредит! Не так-то легко, друзі мої, робити щось на громадські кошти, повірте мені!

Євстатій раптом відчув себе стомленим. Голова обважніла, і він підпер її рукою. Сонце припікало в спину, і його охопило нестерпне бажання заплющити очі, обіпертись зручніше на спинку стільця й заснути.

В цю хвилину вбіг Мишко, збуджений, захеканий, червоний.

— Товаришу агроном! — Він глибоко вдихнув повітря. — Я доставив пошкоджений трактор на станцію. Старий оглянув його і наказав мені, тобто попросив мене передати вам, що до завтра все буде готово. Тракторист, розумієте, налив, негідник, неочищеного масла в мотор, з піском і всяким сміттям. Тепер дідусь прочищає машині горло. Завтра вона заспіває!

— Мишко, — попросив Євстатій, — чи не міг би ти принести мені склянку води?

— Води?

Кілька секунд Мишко стояв, ніби не розуміючи, про що йде мова і яке відношення має склянка води до його звіту. Потім обернувся, прожогом вибіг з кімнати і за мить повернувся з алюмінієвим кухлем, половину води з якого вихлюпав собі на руку.

Євстатій жадібно випив решту води.

— Дякую, Мишко, — промовив він і знову сів на стілець.

— Що мені далі робити? — спитав Мишко.

Ілія кивнув йому на зал засідань.

— Йди туди. Коли треба буде, покличемо.

Досю надів шапку і теж зібрався йти.

— Куди? — здивувався Ілія. — Ми ще не все з'ясували. Підожди!

Досю всміхнувся.

— Ви самі з'ясувайте. А мене робота чекає. Бувайте!

— Ні, так не можна! Засідання ще не закінчилось. Товаришу агроном, що ви скажете?

Євстатій знизав плечима.

— Я зажадав від нього зовсім небагато порівняно з тим, що нам треба буде зробити. А він закидав мене статтями та кошторисами. У мене аж у голові запаморочилось. Якщо заради одного тимчасового навісу треба списати море чорнила, то для інших справ, очевидно, необхідні цілі океани. Оранка не жде. Кожна згаяна година веде до катастрофи!

Він помовчав якусь хвилину, потім спокійно, підкреслюючи кожне слово, сказав:

— Ваша система листування і нескінченних питань у розпал останньої сівби — це справжнє шкідництво.

— Це ви розкажете міністрові фінансів, а не мені! — Досю раптом перейшов на «ви». — Ви лаєте мене за те, що я сумлінно додержуюсь державних законів. Чудово, агрономе! Ці ж закони створили ви, комуністи. І я вам ось що скажу: якщо ви, комуністи, можете обходити закони, і за це вас не запроторять у тюрму, то я не можу — мене одразу ж посадять за ґрати!

— Досю, — сказав Ілія, грізно насупивши свої кошлаті брови, — ти надто високо береш! Ач, який адвокат знайшовся. Та тільки своїми статтями, голубе, ти нас не залякаєш. Так і зарубай собі на носі! Ми шануємо закони, та коли хто спробує ними зв'язати нам руки, щоб ми не могли служити народові, ми пошлемо того під три чорти разом з його законами. Так і знай!

— А я нічого поганого не кажу! Господи! Хіба ж я ворог? Хто більше, ніж я, клопочеться про кооператив? Хіба я не віддав усе своє майно ТКЗГ? Не впорядкував господарський двір? Яке інше село може похвалитися таким кооперативом?

— Коли прийде час розслідувати твої дії, тоді виголошуватимеш ці промови! — перебив його Ілія. — А зараз скликай правління, і приймемо рішення про навіс. Навіс побудуємо негайно, а фінансове питання уладнаємо потім. Станція нікуди не втече!

Він глянув на годинник.

— Десята. Через дві години треба зібрати правління. Товариш голова, — він усміхнувся, і його міцні зуби блиснули під товстими губами, — подбає про те, щоб повідомити людей. Чи не так, баю Досю?

— Не забувайте приносити мені сигарети, коли ваші кинуть мене у в'язницю, — зітхнув Досю.

— Але ж я не скінчив, — сказав Євстатій.

Утома, яка примусила його спертися на стіл, непомітно пройшла. Досю скинув шапку і з нещасним виглядом важко сів на стілець.

— МТС не має ремонтних машин. Що візьмеш з верстата часів Балканської війни? Такі примітивні машини не придатні для ремонту пошкоджених тракторів.

— Чого ж ти хочеш? — простогнав Досю.

— Машин.

— Ти можеш вимагати і місяця з зірками. Вимагати найлегше. Ілія нетерпляче забарабанив пальцями по столу.

— Баю Досю, чому ти не відповідаєш серйозно?

— А хіба він говорить серйозні речі? — Досю підвищив голос. — Машини? А де їх візьмеш?

— Там, де беруть інші станції, — спокійно відповів Євстатій.

— А гроші? Дивні ви люди, їй-богу! Я ж вам сказав, що кошторисом станції цього року ніякі суми на будівництво і нові машини не передбачені! Що ви, не розумієте болгарської мови, чорт забирай?

— А коли складали той кошторис, ви мали голову на в'язях? —

Ілія стукнув кулаком по столу, і в сонячному промінні звелися стовпи пилюки.— Ви головами вирішували чи ногами? Чи всі ви — згряя саботажників?

Поки він це говорив, у його свідомості майнула думка: «А ти де тоді був?»

Обличчя Досю пересмикнулось, наче його хльоснули батогом.

— Пробач,— сказав він,— але я прийшов сюди не для того, щоб мене ображали. Я вперше чую, що банк і кооператив — саботажники. Я цього не знав!

— А ти не звалюй на банк і кооператив! — скипів Ілія.

Потім якось винувато посміхнувся.

— Пробач,— обернувся він до Євстатія,— я не маю звички виходити з себе, але сьогодні наш голова так поводитьсь, що може хоч кого розлютити. Добрий кошторис склали, молодді! Ніяких машин, га? Адже станція тому й називається машинно-тракторною, що на ній машини, а не сливи!

— Наполеон колись сказав: «Дайте мені гроші, і світ буде мій!» — Досю витяг свою товсту записну книжку в червоній шкіряній оправі, поплював на пальці і перегорнув кілька сторінок.— Токарний верстат,— прочитав він,— механічний горн, ковадло, прес, старі частини до тракторів і десятки різноманітних інструментів. Все це ви вважаєте за ніщо? Кажете, що це сливи. Що ви хочете? Коли людина жениться, вона обзаводиться господарством поступово, починаючи з найнеобхіднішого. А якщо вона хоче розоритися, купує все одразу. Ми економимо громадські гроші. В наступному році, коли будемо живі і здорові, дещо закупимо й для станції. Ти, агрономе, кажеш, що верстат старий. Ну то що з того? Всім відомо, що якість старих виробів вища, ніж теперішніх, післявоєнних. Де колишня сталь? Йому нового захотілося! Хіба можна зібрати в одно всі позитивні якості? Справа не в тому, що верстат застарілої конструкції, а в тому, що токареві хочеться, аби легше. В нових верстатах більше витребеньок, усяких там удосконалень для ледарів. А старі вимагають більше уваги і чесної праці... От я згадував Наполеона. «Дайте мені,— сказав він,— гроші, і світ буде мій». І ви тієї ж: дай нам, баю Досю, а потім подивися, яку МТС ми обладнаємо! Ех, легко позичати гроші і ще легше витрачати їх, а чи подумали ви, як їх повертатимете? І звідки ми їх візьмемо, ті тисячки? Кооператив не має грошей. Що було — вклали в господарський двір ТКЗГ. І то тільки завдяки мені! Спитайте мене, скільки мороки я мав з кооперативною спілкою. Але бог з ним. В наступному році і про станцію потурбуюсь. Терпіння, хлопці. Зразкову станцію обладнаємо. Тільки терпіння!

Він нап'яв шапку, зігнув у кілька разів нагай, потім несподівано повернувся і вийшов.

Кінські копита зацокали по дорозі.

Якийсь час тривала мовчанка.

— Ну, тобі зрозуміле становище? — посміхнувся Євстатій.

Рудоволосий не відповідав. Він так стиснув кулаки, що аж кісточки на пальцях захрустіли.

— Так, він не випадково тримає станцію у такому жалюгідному стані,— замислено сказав Євстатій.— Як обеззброєного воїна... І не випадково він прийняв у господарство заможних селян з великими ділянками землі... В нього був вірний розрахунок, Іліє! Бач, яка невідповідність виходить: з одного боку — величезна посівна площа, а з другого — відсутність техніки, або, в кращому випадку, вона аж ніяк не задовольняє потреби. Чого він домагається? Розпаду господарства, зневіри, провалу ідеї кооперації. І, зрозуміло, підризу авторитету партії. А господарство потягне за собою і кооперацію. Це подвійний удар, Іліє... Добре задумано. Тепер ти бачиш, де ворог? І як це сталося, що він зумів усіх вас обдурити?

Ілія зіщулювся й застиг. Було боляче дивитись, як цей велетень зігнувся, схилився, наче от-от упаде.

— За це я заслуговую мотузки на шию,— промовив він тихо, все ще дивлячись у землю.— Як могло статися, що він приспав мою пильність і обдурив мене, у цьому я незабаром розберусь. А тепер давай воювати, братухо! Накажи мені з каміння воду витискати — витисну, аби тільки врятувати становище! А того негідника треба у в'язницю посадити — і негайно ж!

— Не гарячись! — сказав Євстатій.— Почекай. Зараз він у твоїх руках. Дізнайся про його зв'язки, пошукай доказів. Він нікуди не втече. А зараз ти всю увагу зосередь на оранці. Там наше поле бою.

— Давай поїдемо до міста! Повідомимо околіський комітет про наше становище. Попросимо допомоги у партії, у міської МТС. Натиснемо на банк. Візьмемо гроші й закупимо машини. Гарзд?

— Ех, Іліє, ти міркуєш, як справжній генерал! — усміхнувся Євстатій.— Плануєш військові дії в широкому масштабі, з перспективою. А нам зараз в атаку, в бій. Облиш поки що стратегічні плани. Давай візьмемо он ту висотку, найближчу, що в нас під носом. Без неї ми не можемо зробити ані кроку вперед.

— Не розумію! — здивувався Ілія.— Яку висотку?

— Нам потрібні гусеничні трактори. Завтра їх треба пустити в бій. Завтра! Найпізніше — післязавтра! Не зробимо цього — то полетить к чорту весь стратегічний план... Вже скоро вдарять морози. Як будемо сіяти, коли замерзне? Іліє, якщо післязавтра ми не кинемо на пари чотири трактори, вважай, що бій програно. Принаймні для Ведрова. А яке становище в інших селах? І там, здається, воно не краще. Я б'ю тривогу, чуєш? Я вимагаю гусеничних тракторів, відремонтованих, справних. От вона, моя висотка. Зараз вважай, що ти лейтенант, який веде своїх бійців на штурм цієї висоти. А візьмемо її — тоді дій, як генерал. Без цієї висотки — ми не зможемо вести війну. Нас розтрощать ущент. Розтрощать, розумієш?

Його руки стискали край стола, ніби хотіли відламати шматок дошки.

Увійшла Надя і, побачивши його в такому стані, зупинилася біля дверей.

— Що трапилось? — спитала вона і сама здивувалась з свого голосу. Він був непевний і незвичайно тихий.

— Нічого,— стримано усміхнувся Ілія.— Ти всіх повідомила про збори?

— Ви сваритесь?

— Я питаю: ти всіх повідомила про збори?

Вона не зводила очей з Євстатія. На лобі його виступили дрібні краплини поту.

— Що з ним таке? — спитала вона і підійшла до столу.— Вам погано?

— Питання про два трактори треба вирішити сьогодні ж,— сказав Євстатій, легенько відсторонивши її руку. Потім здивовано глянув на неї.— Що ви хотіли?

Вона відступила.

— Пробачте,— сказав він,— захопився і забув, що ви тут хазяйка.

У неї був такий здивований вигляд, ніби їй несподівано і незаслужено дали ляпаса.

Євстатієві стало незручно.

— Сідайте! — запросив він жестом.— Не будете нам заважати.

— Як то заважати! — озвався Ілія, що весь час стежив за ними з-під насуплених брів.— Вона — член партійного бюро.

— Тим краще! — Євстатій провів рукою по лобі. Помітивши, що Ілія насупився, він раптом розсердився:— Партійне бюро! Ну от і допоможіть!

— Допоможемо! — сказав Ілія.— Я саме про це й думаю.

З майдану долинуло гудіння автомашини. Грюкнули дверцята. Мишко вийшов, і всі почули, що він з кимсь розмовляє. Потім він увів до кімнати низенького чоловіка, одягнутого в зелену куртку, галіфе і кепку.

На Мишковому обличчі сяяла радісна посмішка. Хоч він і намагався виглядати серйозним, статечним мужчиною, але ще з дверей загукав, як хлопчисько:

— Товаришу агроном! Товаришу агроном! Машину одержали! Ура-а!

Помітивши, що всі дивляться на нього здивовано й недовірливо, він кашлянув і, показавши на чоловіка в куртці, сказав:

— Джип. Справжній джип з двома ведучими вісями. Нехай він сам скаже!

Низенький чоловік уп'явся світло-сірими очима в Євстатія.

— Вас вітає секретар околійського комітету. Він бажає вам успіху в посівній кампанії.

Помовчавши, він окинув поглядом присутніх, немов хотів встановити, яке враження справляють його слова, і продовжував:

— Він прислав вам у тимчасове користування один джип.

Надя кинулась до вікна.

— Зелений! З дерев'яним кузовом. Як коробочка!

Вона обернулась. У зеленій глибині її очей спалахнули вогники.

— Ти будеш водієм? — спитав Ілія.

— Я технік міської МТС,— сказав чоловік.— А у вас що, нема шофера?

— Що? — наставив вуха Мишко.

— Є! — кивнув головою Євстатій.— Дякую. Вітайте секретаря околійського комітету і передайте йому, що Ведровська МТС успішно впорається з сівбою.

У техніка на обличчі майнула усмішка.

— Скажу,— і, подумавши трохи, спитав: — А кому передати машину?

Євстатій вказав на Мишка.

Чоловік у куртці оглянув хлопця з ніг до голови й спитав з неприхованим подивом:

— Йому?

— Мені, звичайно,— наїжився Мишко.— А ви чого так... на мене дивитесь?

— Орел! — посміхнувся техник.— А ти коли-небудь їздив на джипі?

Мишко вип'яв груди.

— Я на джипі народився... тобто шофером. Дозвольте мені, товаришу агроном, показати йому, що я можу!

Технік підніс руку до козирка своєї кепки.

І, вже зачиняючи за собою двері, додав:

— Наш директор теж вітає вас, товаришу агроном, і бажає вам всього найкращого. Пам'ятаєте, коли ви приїхали до нас на станцію, я вам показував деталі чеського верстата?

— Так, так, я тепер пригадую,— Євстатій підвівся.— На все добре!

Потім всі троє підійшли до вікна, побачили, з якою зневажливою усмішкою взявся Мишко за баранку, і провели веселим поглядом машину, що з неймовірною силою зірвалася з місця, промчала через майдан і вмить сховалася за двома почорнілими тополями на роздорожжі.

— Бачиш, Євстатію,— Ілія поклав руку на його плече,— бачиш, як мати, партія турбується про своїх дітей!

Надя усміхнулась.

— Що за порівняння! — сказала вона.

— Порівняння цілком доречно,— відповів Євстатій.— Партія вимагає від нас роботи, стежить за нашою діяльністю, чекає успіху, а ми — ми тільки говоримо, говоримо й говоримо!.. Уже скоро обід, а ми стоїмо!

— Я пропоную ось що,— сказав Ілія.— Попросимо допомоги у міської МТС. Поки устаткуємо нашу станцію машинами і всім необхідним, давайте спробуємо, може, вони чимсь допоможуть.

Євстатій уявив собі смаглявого, опухлого від ревматизму директора міської МТС, пригадав його очі, які дивилися недовірливо, з прихованим глузуванням. Адже він сам скаржився, що йому не вистачає робочих рук, що він ледве виконує норми виробничого плану. «Тільки цього мені бракувало,— скаже він секретареві околійського комітету,— своєї роботи по горло, а тут тягни ще цього парубійка».

— Ідея хороша,— сказав Євстатій.— Але там з повною підставою можуть відмовити. Станція має свої норми, свій план.

— Євстатію! — Ілія нахилився до нього.— А що, як ми пошлемо до них нашого токаря? Га?.. Тільки для того, щоб він працював на їхніх верстатах... Можна?

— О, це доречніше! — посміхнувся Євстатій.

— Нарешті! — І Надя в пориві захвату поцілувала Ілію в щоку. Шорстка, рудувата щетина вколола її.

«Це за те, що він усміхнувся!» — сумно подумав Ілія, зняквовіло потираючи свою щоку.

Під вікном загуркотіла машина, і в кімнату ввірвався Мишко.

— Загнуздав! — вигукнув він.— Машина — на славу! Просто літає!

— Мишко! — сказав Євстатій.— Приготуйся в дорогу.

— Я готовий! — відповів шофер.

— Поїдеш у Софію і привезеш звідти поршень до насоса, так, либонь, він зветься, для гусеничного трактора Досю.— І, обернувшись до Ілії, продовжував:— Наш токар каже, що лише там, на якомусь заводі, що виробляє деталі машин, є такі речі.

Обличчя його знову спохмурніло.

— Але скільки часу ми згаємо! Поки він з'їздить, мене три дні! І хто відвезе токаря до міста? Втрата дорогоцінного часу! А через день треба виїздити на поле!

Він стомлено похитав головою.

— Ми маємо в резерві один-єдиний день. Лише один!

Ілія підійшов до телефону і покрутив ручку.

— Дайте мені Варну, аеропорт,— попросив він телефоніста.— І швидше, будь ласка.

Потім, глянувши на Євстатія, запитав:

— Зрозумів? Завтра зранку Мишко полетить до Софії літаком. Візьме поршень і ввечері повернеться поїздом. Післязавтра він буде на міському вокзалі. Звідти ми привеземо його на джипі.— Він, усміхаючись, окинув усіх поглядом.— Ви згодні?

— А хто водитиме машину в його відсутність?

— Полиште це на мене! — сказав Ілія.— Я знайду шофера.

20

Машина підстрибувала на вибоїнах. Вітер налітав на кузов, його завивання заглушувало рівномірне дихання мотора. Шлях звивався між зрідка розкиданими пагорбами по одноманітній, безлюдній рівнині, яка чорніла аж до обрію. Вдалині вони побачили трактор і біля нього кілька чоловічих постатей, ніби загублених серед безкраїх просторів, якихось журиливо самотніх.

— Одноосібники! — сказала Надя.

Євстатій зітхнув.

— Нехай собі орють! — нахмурився Ілія.— Від цього ніхто нічого не втрачає.

Потім вони виїхали на стерню, яка губилася десь за сизим серпанком горизонту. Звідти, немов піднімаючись з гігантського невичерпного резервуару, випливали темні хмари, які вітер шматував на клапти і люто гнав по чистому, прозорому синьому небу.

— Звідси починаються кооперативні землі,— обернувся Ілія, що сидів поруч з Мишком.— Якщо хочеш, об'їдемо їх кругом.

Євстатій схвально кивнув головою.

Джип з'їхав на м'яку, розгрізлу землю, і машина жалібно завилала. Мишко включив передню вісь, і машина, похитуючись з боку на бік і чмихаючи, енергійно і швидко пішла по неораній землі. Вони їхали по торішньому кукурудзяному полю, на якому, наскільки сягало око, жовтіло сухе бадилля. В'їжджали у рівні, як струна, кілометрові борозни, над якими лише кілька місяців тому хвилювалось безкрає море золотистої пшениці.

Євстатій щось занотував у свою записну книжку, і криві букви стрибали по білому аркушу. Надя дивилась на його тонкі і бліді руки, що нервово стискали олівець і блокнот, а очі її потай, з тривогою і співчуттям, повзали по його змарнілому, неголеному обличчі. Спереду над склом було довгасте дзеркальце. Ілія подивився в дзеркальце, помітив, що вона повернула голову до Євстатія, і по його обличчю пробігла ледве помітна тінь. Він засунув руку в кишеню пальта, вийняв коробку з сигаретами, запалив і жадібно затягся. Потім труснув головою, немов відганяючи якийсь набридливу муху, подивився у вікно, обернувся і, показуючи рукою, сказав:

— Євстатію, бачиш оті будівлі праворуч? То господарський двір навколо ТКЗГ. Б'юсь об заклад, що Досю там.

— А оце,— Мишко кивнув ліворуч, поволі повертаючи баранку,— ми зорали.— Він засміявся: — Не знаю, як вам здається, а мені воно хусточку нагадує!

Досю зустрів їх, кисло всміхаючись. Він був здивований і збентежений.

— Бачиш, голово,— сказав Ілія, підставляючи вітрові груди і розправляючи плечі,— бачиш, яку машину прислали нашому агрономові?

— Нічого, підходяща,— кивнув головою Досю.— Американська марка!

— Так уже й американська! — скипів Мишко.— Ну й сказав!— І, ніжно поплескуючи по мотору, додав: — Чехословацька марка, баю Досю, спереду внизу напис, а ти не бачиш!

— Звідки? — спитав Досю.

— Партія прислала її товаришеві агроному, щоб допомогти в роботі! — відповів з неприхованою гордістю Ілія.— Турбуються люди.— І тихо додав: — Не підставляють йому ногу, як ти!

— Ну, знову почав! — розсердився Досю.— Ви що, приїхали лягати?

Ілія поплескав його по плечу:

— Якби була від цього користь, ми б лаялись до ночі, баю Досю,— щоб діло робилось! Мишко, ти уладнай з ним дорожні витрати, а я покажу агрономові будівлі.

— Які витрати? — здивувався Досю.

Ілія не відповів. Він узяв під руки Надю й агронома і потяг за собою.

Двір був обгороджений частоколом і колючим дротом, а подекуди — гнилими шпалами. Від одного до другого кінця було не менше як п'ятнадцять хвилин ходьби. В середині він був розділений на маленькі дворики, і кожен був також старанно обгороджений виструганими кілочками.

— Для чого всі ці тини? — здивувався Євстатій.

— Щоб було гарно! — посміхнулася Надя.

Євстатій зупинився.

— Коли гарне не поєднане з корисним, то воно є безглуздя.— Голос його став різким.— Немає краси заради краси! Розумієте? Для наших господарств не потрібна така пуста краса! Знаєте, як відбивається ця краса на бюджеті господарства? А значить, і на кожній сім'ї кооператора.

— Але за що ти її лаєш? — перебив його Ілія.— Дівчина не вина: вона не член правління! — Він добродушно засміявся.

— Я не серджусь,— сказала Надя.— Навпаки, я рада, що одне мое слово, сказане зумисно, дало йому привід висловитись з такою пристрастю про ці кілочки.

Щоки її порожевіли, вона збентежено одвернулася.

Щойно закінчена стайня була простора й світла.

— Цими днями приженуть коней,— сказав Ілія.

— Коні будуть,— Євстатій посміхнувся,— але чи забезпечите ви їх фуражем?

Потім вони оглянули свинарник, поділений на клітки, комори, в яких могли вміститися десятки вагонів пшениці, корівник, сушарню, ще не закінчений прес для силосу, птахоферму, тік, кладову, ремонтну майстерню. Одні будівлі були ще не закінчені, інші — тільки розпочаті. Але в жодній з них не було інвентаря, ніде не відчувалось подиху життя.

Вийшли надвір. Небо на півночі потемніло. Чорні кошлаті хмари заволокали прозору блакить. Їх краї були позолочені скісними променями сонця.

— Все це нагадує мені того хазяїна,— сказав Євстатій,— у якого кобила ще не ожеребилась, а він уже почав гаптувати срібною ниткою сідло для рисака, що колись буде...

Надя штовхнула його ліктем. Назустріч їм ішов Досю, похмурий, з насунутою на очі шапкою. За ним поспішав Мишко, кепка в якого збита була на потилицю. Він розводив руками, наче хотів запитати: «Ну що мені з ним робити?»

— Як ви могли так розщедритись? — вигукнув Досю.— В тюрмі вам захотілося посидіти? Що це за літак?

— Двомоторний,— сказав Ілія.— Радянський!

Досю кинув на нього довгий погляд.

— В законі сказано: залізничний квиток другого класу. Цей хлопець може їздити і в третьому, але ваша воля — якщо вирішили його балувати, хай іде в другому.

Ілія від злості сплюнув.

— Тепер робітники їздитимуть у першому і другому класі, баю Досю, а буржуазія, колишні буржуї,— в третьому. Це тобі не подобається?

— Мені все подобається,— відповів Досю.— Я тільки кажу вам, що для командировочних передбачено оплату за проїзд залізницею. І тільки залізницею. Ніде не сказано, що наш брат може літати в справах літаком. Нема такої статті!

— Плював я на твої статті! — гримнув Ілія.

— Плюй! — Досю знизав плечима.— Завтра ревізійна комісія нагріє мене, а не вас!

— Слухай-но, баю Досю! — Ілія легенько взяв його за комір кожушка.— Держава призначила його,— він показав на Євстатія,— директором станції. Ти виконуватимеш його розпорядження чи ні? Я хочу знати!

Досю спробував відступити, але дужа рука техніка не дала йому зрушити з місця.

— Ти, голово, будеш скорятися державним органам чи не будеш? — допитувався Ілія, не приховуючи злої усмішки, що кривила його обличчя.— Ти перестанеш шкодити людині своїми запліснявілими статтями?

Мишко одвернувся убік і весело хихикав у кулак.

— Ну, гаразд,— закінчив Ілія, опускаючи руку,— ти розумна людина, і за це ми поважаємо тебе.— Він знову посміхнувся, але вже люб'язно, спокійно.— Ти хочеш показати себе перед агрономом дбайливим хазяїном, який береже кожну копійку. Чи не так?

— Я б не сказав цього! — мовив Євстатій, показуючи рукою на будівлі.— Не видно, щоб голова беріг народні гроші. Така моя думка.

— Це інша річ! — підморгнув йому нахмурений Ілія.— Досю любить будувати. Мишко! — гукнув він.— Біжи до рахівника. Нехай оформить тобі відрядження. Швидше!

— Біжу! — схопився Мишко.— Миттю!

Досю витер лоба, по якому стікав патьоками піт, кивнув на Євстатія:

— Хай він підпише! Завтра фінансові органи почнуть з нього.

— Ех, Досю! — Ілія хотів знову плюнути, але, подивившись на Надю, стримався.— Людина стільки наук вивчила, університет закінчила, а ти хочеш її на добрий розум наставляти, вчити. Хіба ж так можна, голово!

У Ведрові була лише одна людина з місцевих, що розумілась на автомобілях і могла водити джип околійського комітету. Це була Людмила, або Милка, як називали її селяни, дочка бая Атанаса.

Бай Атанас був чоловік знателюбний і дочку охрестив Людмилу, певно, під враженням якоїсь прочитаної книжки, де симпатичну героїню звали саме так. Але це ім'я звучало не по-нашому навіть в устах матері, і тому воно залишилось тільки у її метриці, а ведровці перехрестили її на Милку, незважаючи на протести її знателюбного батька.

Бай Атанас мав дуже мало землі, але був спритною і меткою людиною, майстром на всі руки, і тому жоден ведровський багатій не міг похвалитися, що бачив, як той кланявся перед його порогом заради мірки кукурудзи. Бай Атанас кував такі ж, як у місті, залізні ліжка, робив столи й стільці, а іноді споруджував сусідам прибудови, роблячи це безкоштовно. Він мав добре, товариське серце.

У ті часи сім'я Людмили жила скрутно, тому що землі було мало, а замовлення на меблі і різьбу можна було, так само як річні празники, перерахувати на пальцях. Дівчина ходила з матір'ю на полотно і на жнива до багатіїв, перебивалась на просяному хлібі та бринзі й росла худенькою і гнучкою, як хлопчик. Уперта й самолюбива, вона вночі при лампі готувала уроки і в навчанні не відставала від інших. Вправному майстрові дуже хотілося послати дочку до Добрича в гімназію, однак не вистачало грошей. Так минув рік, потім другий — усе на чужих нивах, і нещасний чоловік передчасно посивів з жалю до своєї єдиної дитини.

А «дитина» — така ж, як і батько, метка і спритна і така ж, як він, вразлива, у вільний від роботи час читала заборонені книжки і потай від рідних товаришувала з синами Бешемлії — єдиними ремісниками у цьому краї. Часом вона ходила з села в село, розносячи в дівочій пазусі нелегальні прокламації й листи. А коли у вересні 1944 року колони радянських військ прямували до Ведрова, вона за кілометр вийшла з квітами зустрічати їх.

Їй тоді минуло тільки сімнадцять, і вона була тоненька, русява, з ясно-синіми очима, теплими й ласкавими, як ведровське небо.

Вона зупинила першого мотоцикліста, піднесла йому квіти, сказала якесь привітання по-російськи, а потім раптом розплакалась і обняла його, як брата. А він посадив її на завітчане задне сидіння, і вона промчала з ним ведровськими вулицями. Мешканці горішнього краю села раділи, зустрічали червоноармійців вигуками «ура», кидали вгору свої баранячі шапки.

В Добричі вона жила з півроку, а завдяки тому, що пробувала говорити по-російському і мала рекомендацію міського комітету партії, її прийняли перекладачкою в один з тимчасових ремонтних пунктів. Сюди посилали для нескладних ремонтів мотоцикли, тягачі, автомобілі. Людмила так закохано дивилась на машини, з таким

жданням в очах, що одного разу начальник пункту, літній українець, сказав їй:

— Тобі, дочко, подобається ця рухома техніка?

Людмила проковтнула слину. Вона схрестила на грудях руки і не сказала нічого.

— А ти хотіла б стати трактористкою після повернення на село? Колгоспною трактористкою?

Людмила зітхнула.

Начальник показав на один з тягачів:

— Сідай за руль, буду тебе учити! Нема нічого страшного.— Він підкрутив вуса.— Я з тебе, дочко, зроблю богатиря-тракториста! Піді лишень прополощи рота бензином, щоб пахла чоловіком.

Людмила прополоскала, і навчання почалось.

Так вона опанувала мистецтво водіння машини. Але трактористкою не стала, бо у Ведрові тільки багатії мали трактори. А водити чужу машину, орати хазяйську землю, як це робив її сусід Харалан, їй не хотілося. Вона допомагала батькові, стругала дошки, охоче працювала на клаптику їхньої землі, а коли ведровці створили кооперативне господарство, вона стала на чолі першої молодіжної ланки.

Та щоб виразніше намалювати портрет Людмили, тому що в подальшій оповіді про Ведрово вона займає одне з чільних місць, треба вказати й на інші риси її вдачі, а також на людей, з якими доля зв'язала її ще з дитячих літ.

У ті роки вона товаришувала з двома сусідськими хлопцями — Олексієм і Хараланом. Харалан був сином наймита і наймички, саманна хатинка яких тулилась до білого гарного на вигляд будинку бая Атанаса. Їх розділяв лише двір. Але хіба то був двір? Скорше поляна, поросла бур'янами, в яких влітку Харалан міг легко заховатися. В хатинці було лише одне віконце, що виходило у двір, на зруйновану кам'яну огорожу, порослу мохом. Усе це місце здавалося запущеним і диким, і якби не кілька черепків з геранню, можна було б подумати, що в цій хатині давно вже ніхто не живе.

Хараланові було шість років, коли румунські жандарми повісили його батька в Дофтани¹ за те, що він хотів зарубати одного з наглядачів Минча Покровнишки, який спробував згвалтувати дружину в колишньому Караїсерському гаю: Ось чому двір перетворився на пустку. Удова весь день працювала на чужих нивах, і тільки ввечері тоненька струминка диму піднімалась з похиленого комина.

По той бік порослого бур'янами двору весело визирала хата, в якій жив Олексій. Його батько мав шевську майстерню і шив ведровцям чоботи і туфлі дружинам багатіїв. Роботи було багато, і в просторій хаті часто лунали пісні та сміх.

Хата, в якій виросла Людмила, не була багатою, проте значно відрізнялась від бідняцьких. Вона була висока, квадратна й покрита черепицею. Карнизи і віконні рами були пофарбовані в червоний колір. Над входом був зроблений дерев'яний трикутний навіс.

¹ Дофтана — румунська каторжна тюрма.

Кожна з тих трьох родин жила своїм життям, у кожній були свої радощі й жалі. Вдова марніла, її кістлява висока постать сновигала, як тінь, у запустілому дворі. Мало не кожного вечора батько Олексія напивався, і тоді над усією вулицею чути було його густий бас. А бай Атанас, начепивши на свій горбоватий ніс окуляри в металевій оправі, гортав старезні книжки, читав невеличкі збірники народних казок та оповідань Толстого.

Діти сусідів були подібні одне до одного хіба що віком. Вони відрізнялись і зовнішністю, і вдачею. Найбільшим був Харалан. Він на цілу голову перевищував інших. Серйозний, навіть похмурий, він ходив, важко ступаючи, і спідлоба позирав на своїх товаришів. Незграбний і повільний, як і його батько, він був разом з тим ніжний, як дівчина, і сором'язливий. Дивлячись на нього, сусіди говорили: «Відлюдько — у батька вдався!» Ніхто з них не підозрівав, що насуплені широкі брови і зневажливий погляд хлопця — це риси нарочитої грубої маски, за якою він приховував нещастя свого злиденного, напівголодного життя.

Олексій був красень — гнучкий і спритний, як кішка, синьоокий брונет, з гострим носом і тонкими дівочими губами. Його очі дивились задириливо, з яскраво вираженою зверхністю. Він був запальний, гарячий. Коли намагалися перечити йому, заперечувати його першість, він найжувався, як злий пес, і його чутливий ніс нервово сіпався. Та серце в нього було жалісливе. До своїх суперників, головним чином багачьких синків, він ставився гордовито й зневажливо, а за слабших своїх товаришів заступався і піклувався про них, як старший брат.

На білому гарненькому личку Людмили блищали великі жваві очі, кмітливі і вперті. Ноги в неї були довгі, як у кози, волосся русяве й кучеряве. У забавах друзів вона рідко брала участь, їй більше подобалось дивитися і слухати. Коли Олексій і Харалан захоплювалися грою, вона сідала осторонь, підпирала кулачком підборіддя, і не можна було зрозуміти, чи вона їх слухає, чи думає про щось своє.

— Глянь на неї, задумалась, як кінь над порожніми яслами! — чіплявся до неї із зневажливою усмішкою Олексій.

— А ти не мели дурниць, — похмуро відповідав Харалан.

Харалан завжди і в усіх випадках ставав на її захист. Він готовий був битися з кожним, хто осмілювався образити її. А сам він майже не розмовляв з нею, йому незручно було навіть підступити до неї.

— Ну й захисник у тебе! — говорив Олексій і міряв зневажливим поглядом його одягнену в лахміття постать. — Красень!

— А що, він хороший! — спокійно відповідала Людмила.

Але її відповідь не радувала Харалана. Він відчував, що її очі частіше дивилися на Олексія, шукали його погляду. А коли той, пустуючи, смикав її за коси або штовхав так, що вона падала на землю, Людмила не сердилась, не погрожувала кулачками, як це робила в подібних випадках, а лагідно всміхалась і соромливо обсмикувала сукню. Втрутитись Харалан не міг — дівчина не шукала захисту...

А коли дівочі літа почали наливати їй груди, вона стала свідомо шукати дружби з Олексієм, сумувала за ним і спалахувала вогнем, коли він торкався її своїми руками. Може, це було кохання.

Їй здавалося, що вона кохає і Харалана. Однак згадувала про нього тільки тоді, коли бачила його перед собою, а випадковий доторк до його могутніх плечей не будив у її душі ніякого трепету, ніби це був її рідний брат чи неживий предмет.

Через рік після Дев'ятого вересня Олексій поїхав у Варну вчитися на автомеханіка. Самовпевненому красеневі і на думку не спадало, якої муки він завдав цим Людмилі. Та й звідки він міг знати — ні жестом, ні словом не виявила вона своїх почуттів до нього. Їй здавалось непристойним розкрити обійми, першою заговорити про те, що палило її серце.

Такою була Людмила, коли Євстатій прибув у Ведрово.

22

В приміщенні станції холодно, порожньо. Мишко у Варні і, певно, не спить, щоб не прогавити ранкового літака. Дядько Марин уже працює у ремонтній майстерні міської МТС, виточує нову деталь до шестірні. Євстатій сам. Він натяг ковдру на голову, проте йому холодно. Крізь щілини в даху ллються тонкі струмочки холодного повітря і льодяними голками пронизують його плечі.

Він намагається заснути, та сон тікає від нього. Неспокійний день поступово згасає в його свідомості, йому ввижаються неясні обличчя, спалахують уривчасті думки, дзвенять, гублячись у темряві, вперше почуті голоси.

Стурбовані секретарі партійних організацій Сеїзова і Пчелинців не можуть приховати своєї тривоги.

— Сподіваємось на вашу допомогу,— кажуть вони.— Ми бідні на машини. У нас трактори тільки в багатих хазяїв, а ми їх у кооператив не прийняли, остерегаємось. Адже ми знаємо, чим вони дишуть... Отож єдина надія на вас!

— Завтра поверніть станції обидва ведровські трактори,— каже їм Євстатій.

Вони дивляться на нього й не вірять своїм вухам.

— Ми допомоги просимо, а він — поверніть трактори. Ви що ж, товаришу агроном, згубити нас вирішили?

— Насіння у вас очищене? — питає їх Євстатій.

А на подвір'ї навколо джипа зібралися селяни. Вони дивляться на машину, але погляди їх більше тягнуться до Милки. «Агроном знає свою справу,— пащекують вони.— Глянь-но, якого шофера собі вибрав!» І з захопленням розглядають високу дівчину у шкіряній куртці й солдатському кепі на пишних кучерях.

Як не схожий цей бурхливий день на спокійні години в канцелярії! А справжній бій ще й не починався! Це була тільки розвідка,

підготовка перегрупування сил для генерального наступу. Як він закінчиться? Чи засіють селяни тисячі декарів ще не зораних парів? Ось коли доля десятків бідняцьких сімей в його руках... Хто пере-
може?

Мине тижнів зо два, і результат великої битви — поразка чи перемога, безсонні ночі й величезне напруження волі — все це згрупується в кілька сухих цифр: стільки-то й стільки-то процентів засіяної площі. Телеграф передасть процентний показник у міністерство, заступник міністра складе таблицю, продиктує друкарці коротенький звіт і піднесе начальникові на підпис...

Нарешті втома змагає його. Він поринає в легку, блакитно-сиву імлу.

— Не знаю, розумієте... Не знаю! — долітає до нього знайомий голос з імлі.

Голос цей рідний, близький і лине ніби здалека, а шепоче в саме вухо.

— Не знаю, розумієте... Не знаю!..

Ілія не спить. Витягшись на ліжку, заклавши руки за голову, він дивиться на стелю і думає, думає... Як же це сталося, що ворог зміг його ошукати? Раніше, в підпіллі, скільки разів уникав він пастки поліції, скільки разів вдавалось йому перехитрити провокаторів, шпигунів та їхніх агентів, а тепер, коли владу завойовано, вороги його ошукали, облуптали, немов сліпця.

Сьогодні ввечері на зборах він визнав багато своїх помилок. Але всього він не сказав. Були речі, про які поки що треба було мовчати. Селяни дивились на нього здивовано, хитали головами, цмокали язиками. З одного боку вони раділи, що справа налагодиться, коли він усвідомив свої помилки, а з другого — обурювались, що стільки часу згаяно даремно; їх поймав страх перед небезпекою, яка, мов грозова хмара, нависла над їхніми головами... Те, що його не усунули від керівництва, зіграло йому серце. «Ех, братики,— подумав він,— ви добрі, великодушні, пощадили мене, але чи заслуговую я на таке довір'я? Чи зумію я надалі не допускатися помилок?»

Минають години. Десь завалували собаки, прокукурікав півень. А він все ще не спить — думає.

Ось він, «Кораловаг»¹, що розкинувся біля моря на кілька гектарів. Ілія сидить у кабіні підйомного крана над великим доком, натискає важелі, і залізна потвора з виттям і скреготом, захопивши сталевими зубами величезну сталеву балку, витягає свою довжелезну шию. Знизу, затуливши рукою очі від сонця, уважно стежать за ним кілька десятків робітників. Позаду них, на воді, покритій масляними плямами, злегка похитуються зеленуваті борти румунського парусника. На носі його тріпоче гітлерівський прапор з ненависною свастикою.

¹ «Кораловаг» — підприємство по ремонту кораблів, паровозів та вагонів у Болгарії до 9 вересня 1944 р.

Корпус парусника одягають у броню — він перевозитиме пульпу¹ для німецьких військ у Криму. Раптом в обмотці електромотора блиснули іскри. З'явився синюватий дим. Стріла немов підломилася, і парусник від удару балкою осів із збитими щоглами і з розтятою палубою.

Ось він у глибокому підвалі, між розсохлими бочками і череп'яними глеками з-під соління, крутить ручку ротатора, і в плетений кошик падають одна за одною листівки... Ось він з товаришем «випадково» зустрічає провокатора Донча, який з винуватим виглядом іде на свою явочну квартиру, і двома пострілами валить його на розпечений сонцем тротуар...

Ілія запалив сигарету і посміхнувся, дивлячись на сині кільця диму.

Але одразу ж закусив губу.

І його, загартованого комуніста, цей лис Досю обкрутив кругом пальця.

Він підвівся, засунув руки в кишені штанів і почав ходити по кімнаті. Виходить, що бути партизаном легше, ніж будувати нове життя. Він гірко посміхнувся і, не кваплячись, погасив у попільниці недожурок сигарети. Підпальникові потрібний досвід конспірації, потрібна сміливість. Все це у нього було.

«Але ж з підпіллям покінчено, дурню! — вилаяв він себе. — Годі жити минулим. На порядку денному сучасність. Отож стань струнко і відповідай: чи можеш ти бути керівником?»

Ось, братику, твоє болюче місце!

Що ти знаєш про перехідний період від старого ладу до соціалізму? Признайся — в серці ти ненавидиш цей період. Тобі хочеться одразу перескочити в соціалістичний світ. Коли ти крутив ручку ротатора, ти зовсім не думав про такі перехідні періоди! Тільки соціалізм — і все!

Тому ти, рудий дурню, захопився скороспішним будівництвом. Захотів за кілька місяців кооперувати все село. За кілька тижнів створити зразковий, багатий, справжній колгоспний двір! А той лис тільки цього й чекав — відчув дешеvu романтику твоєї душі, і йому запало здобиччу. «Саме такі нам потрібні!.. — підкрутив Досю вуса. — Давайце його заохотимо!»

Ну й заохотили!

Організував ти ТКЗГ — мов у казці. Тільки ноги в нього глиняні. Не вітер, а навіть вітерець подме — і він розвалиться.

Так буває, коли серце не слухається розуму. Коли сприйняв істину «уставно», формально, не вник у неї, не підкорив їй цілком своє серце.

Заспокойся, переведи подих. Запали сигарету і не дуже дивуйся, що сірник тремтить у твоїй руці. Страшно судити самого себе, коли ти вирішив бути справедливим.

Ну, плюнь на самолюбство і чесно визнай правду.

Що сказав агроном, коли прощався ввечері з тобою?

¹ Пульпа — фруктовий сік для приготування повидла тощо.

Ленін писав, що буржуй після того, як у нього відняли владу, стає небезпечнішим і страшнішим. Він, гад, просто подесятерєє свої сили, шаленіє, і боротьба з ним після революції важча, ніж в умовах підпілля.

Ці слова здалися йому знайомими, він чув їх колись, але, виявляється, вони пролетіли повз вуха і не запали в душу.

А от агроном запам'ятав їх, вивчив напам'ять. Вони в нього завжди напихваті.

Ну, перепочинь трохи. Запали знову. І хоч і важко, признайся: не стежиш, братику, за літературою, відстаєш. Для підривної роботи не треба було багато вчитися. Зберешся з силами, вдариш — і зруйнуєш. Але спробуй збудувати нову чудову, величну будівлю, не перечитавши цілу гору технічної літератури».

Ілія сідає до столу, бере аркуш паперу, вмочає перо в чорнильницю, але чорнило висохло. Він наливає води з пляшки, розбовтує і міркує: «Насамперед напишу про свої помилки в околійський комітет партії. Нехай там вирішують, якої карі я заслуговую. Потім складу індивідуальний план політнавчання. З строками. Уриватиму час від сну, але читатиму. Та й Надя допоможе...»

Він усміхається і вмочає перо.

А надворі за вікном уже світало. Зорі одна за одною заплющували очі, згасали, і тільки найбільші ще сяяли.

На вулиці загуркотів трактор.

«Приїхали,— подумав Ілія,— це агроном збирає військо».

І, незважаючи на безсонну ніч, він відчув приплив бадьорості. Його охопила така радість, якої він давно не відчував.

Так, рудий, і в перехідному періоді є своя краса. Краса є в усякій боротьбі за щастя трудового народу. На нас чекає багато боїв, аж поки не буде збудовано отой казковий світ, світ комунізму!

«А за що тоді боротимуться люди? — подумав Ілія.— Адже всі будуть однаково задоволені, щасливі?»

23

Вже давно розвиднілось, а небо все таке ж холодне, похмуре. По чорній широкій рівнині шугає північний вітер, гудуть криві телеграфні стовпи на шосе, а дим з димарів розвіюється над черепичними покрівлями й відразу губиться в ранковому тумані.

До станції їде маленький, але гомінкий караван. Чотири довгих вози, запряжених парами гнідих коней, доверху навантажені дошками та балками. Біля них їде десятків зо два парубків із зведеними комірами пальт та кожушків. Вони хукають собі на руки, підстрибують на одній нозі, щоб зігрітись, і всі безперестанку говорять... Одні несуть на плечах пилки, другі — сокири, треті тримають під пахвою свердла, барди. На першому возі між дошками встромлено довгу жердину. На жердині — червоний прапор, що майорить на вітрі, мов парус.

Тут і Людмила з розчервонілими од вітру щоками й непокірними кучерями, що вибиваються з-під синьої в горошок хустини. Поруч неї, трохи сутулячись, важко крокує Харалан. Він хоче сказати їй щось хороше, що примусило б її засміятись і повернутися до нього обличчям. Але слова, як це завжди буває, коли він з нею, вилетіли з голови, неначе їх вітер розвіяв. Спробуй догнати їх! Ось чому він здається таким сердитим. Стиснувши в руці сокиру, насупивши чорні кошлаті брови, він, здається, готовий зарубати людину. А в душі в нього дзвенить ніжна пісня, і він і комашки не скривдив би.

До минулого року Харалан був наймитом у Хаджії. Водив його трактор, молотив його хліб, спідлоба дивлячись на свого хазяїна і зціплюючи зуби. «За цю твою відлюдність не минеш ти шибениці, неробо! — вичитував йому Хаджія й підозріливо дивився на похмурого мовчуна. — Ще, чого доброго, підніме й на мене сокиру, — з тривогою думав куркуль. — Адже яблуко від яблуні далеко не котиться!»

Він усе збирався прогнати його, та було не вигідно: Харалан працював за трьох і добре розумівся на машинах — де знайдеш іншого такого тракториста?

Коли заснували ТКЗГ, Харалан пішов до Досю. Колишній біржовий маклер тільки що став головою правління.

— Візьміть мене трактористом! — попросив Харалан.

Досю довго роздумував.

— Та в нас кожний кооператор сам водить свій трактор. Немає вакантної посади тракториста. За штатом не передбачено.

Харалан знизав плечима і більше не просив його. Але й до Хаджії він не повернувся — соромно було працювати на одноосібника. Втрутилася Людмила й одного вечора повела його до Ілїї. Секретар парторганізації рекомендував хлопця на млин, але й там не було штатної посади, і його взяли туди поденником. Млин працював не щодня, і Хараланові часто доводилось лягати голодним. Юнак не розумів: комуністи взяли владу в свої руки, а він, справжній пролетар, не міг влаштуватися в селі. Не було для нього місця. Він почав подумувати про місто. «Стану робітником, — розмірковував він. — Там такі, як я, потрібні». Проте весь час вагався: не хотілось розлучатися з Людмилою. Не бачити її, жити далеко від неї, не чути її голосу було для нього гіршим, ніж безробіття, голодні вечори і подертий ксжух. За Милкою і Хараланом поважно ступав Васько, син недавнього сільського галантерейника, єдиного на все село члена партії «Звено»¹. Він ліниво розтягував гармошку, не зводячи очей з Милчиної спини. Йому хотілось замість робітничого маршу заграти якийсь модний фокстрот, але побоювався: скажуть — зразу видно купецького сінка, провокує!

Позад усіх, за останнім возом, ішла Зіна. Вона несла під пахвою портрет Мічуріна, а поряд з нею, засунувши руки в кишені парусинові куртки, ліниво пересуваючи ноги, плентався загадковий для всіх Борислав Йорданов — син старого вчителя, пенсіонера Ігната,

¹ «Звено» — буржуазна політична партія, що входила спочатку в Вітчизняний фронт.

першого вчителя у Ведрові. Спочатку Борислав навчався в семінарії, але звідти його за щось виключили. В роки окупації він лаяв німців, але кепкував і з комуністів. Незадовго до Дев'ятого вересня він викрав з управи список осіб, запідозрених у зв'язках з комуністами, і потай передав його Іванові Довгому — Бешемлії. Іван Довгий і ще семеро селян врятувались — пішли в підпілля. Бориславу запропонували вступити в РМС, він відмовився. Зібравши кількох хлопців, він створив молодіжну соціал-демократичну групу. Але вже на других організаційних зборах він вилаяв їх, назвав «знаряддям буржуазії, хвостистами і зайвими людьми». І більше не ходив до них. У випивці ніхто не міг змагатись з ним — він пив ще більше, ніж Васько. Одного разу він узяв у бібліотеці «Клима Самгіна» і «Братів Карамазових», але скоро повернув їх, не дочитавши до кінця.

— Що ти збираєшся робити? — спитала Зіна, поглядаючи на нього краєм ока. — Працюватимеш в МТС?

Борислав знизав плечима й нічого не відповів.

— Цікаво, — сказала Зіна. — А мені нудно...

І трохи згодом додала:

— Я прийшла подивитись.

— Кому ти потрібна? — Борислав стулив губи і глянув на неї з величезним презирством. — Хіба тобі хто заважає нудитися? Чого ти сюди лізеш? Вилежуйся дома!

Але Зіна була не з тих, що легко ображаються.

— А ти? — стрільнула вона на нього очима. — Дивіться, який активіст! Ти, може, гадаєш, що твоє місце тут?

— Ні, я не гадаю цього, — похитав головою Борислав. — Я взагалі нічого не гадаю.

— А далі?

— Живи сама і не заважай іншим жити!

Зіна зупинилась.

— Розумно, — сказала вона. — Ти сам до цього додумався?

Але Борислав, нічого не відповівши їй, пішов собі далі.

Гурт проходив повз Пантелеїв хутір.

— Васько, не нявкай, а грай, як слід! — обернулась Людмила до сина звенаря¹. — Товариші, давайте співати під марш! Раз, два!

Її дзвінкий голос бадьоро пролунав у ранковому тумані.

Всі заспівали.

Пантелей відсунув завіску на вікні, і його змарніле обличчя видовжилось. Та коли він побачив у кінці процесії Зіну, серце його звеселилось.

— Сідлай кобилу! — гукнув він синові. — Швидше!

Люди вже наближались до станції.

На подвір'ї МТС гуркотіло шість тракторів. Дядько Марин, Мишко, двоє трактористів з сусідніх ТКЗГ та їх помічники, ті самі, що

¹ Звенар — член партії «Звено».

привели у темряві два трактори,— всі ходили коло машин, копалися в моторах, їздили на них сюди й туди, робили круги по зритій землі.

— Витягай плуги! — гукнув Євстатій.

Виявилось, що станція має у своєму розпорядженні тільки шість тримешних плугів.

— Малувато,— невдоволено похитав головою агроном. І, обернувшись до Ілії, сказав: — Треба знайти ще два. Хоч би два.

— Знайдемо,— сказав Ілія і занотував у блокноті.

Вони стовбичили на подвір'ї з самого ранку. Євстатій у своєму пальті тремтів від холоду і шулився. Ніс у нього загострився, обличчя витяглося. Очі палали гарячково, збуджено.

— Добре,— сказав він, кивнувши головою на машини.

— Що? — спитав Ілія.

— Кажу, добре! — гукнув йому Євстатій над самим вухом і, відвівши його в бік від гуркочучих моторів, сказав: — Оце серце станції, бачиш? Б'ється, живе! Поглянь!

Він сам здивувався, що вигляд шести тракторів викликав у нього таке відчуття щастя. Якби йому раніше сказав хто-небудь щось подібне, то він подумав би: «Який фантазер!»

— Ходімо поп'ємо чаю! — запропонував Ілія.— Ти аж посинів від холоду.

— А хіба холодно? — спитав Євстатій і глянув на похмуре небо.— Треба поспішати, поки не замерзла земля, поки не випав перший сніг... Ну, ходім нап'ємося чаю! Коли ж прийдуть твої бригадники?¹

— Вони, напевно, вже в дорозі! — Ілія подивився на шосе.

Потім вони сіли біля скрині. Євстатій зняв чайник з електричної плитки, яку дядько Марин привіз із міста, і налив чаю в алюмінієві кухлі. В обличчя їм дихнуло теплом і запахом липового цвіту. Вони голосно сьорбали чай і гріли над холонучою плиткою свої закоцублі руки.

— Наша станція має шість тракторів,— задумливо сказав Євстатій.— Цими шістьма тракторами вона повинна зорати поле ведровського ТКЗГ і допомогти господарствам Сеїзова та Пчелинців.

«Ти передусім думай про наше!» — хотів сказати йому Ілія, але стримався.

— Навіть більше того,— продовжував Євстатій.— Я дізнався, що є односібники, які відстали з оранкою. Треба і про них подумати!

— Ще цього бракувало! — в'їдливо посміхнувся Ілія.

Євстатій задумався, дивлячись на кухню з недопитим чаєм.

— Днів через десять з румунських низин подмуть холодні вітри. Земля замерзне. А може, й сніг випаде. Я розпитував — о цій порі звичайно випадають перші сніги... Отже, за десять днів, рахуючи від сьогодні, треба з усім покінчити. Зорати, заборонувати й засіяти.

— Малий строк! — зітхнув Ілія.

— Якби всі шість тракторів були гусеничними, часу б вистачило.

¹ Бригадники — члени добровільних загонів, що працювали на народних будовах у перші роки після визволення.

Ілія поставив кухоль.

— То що ж робити?

— Один трактор повинен зорати за день стільки, скільки за цей же час зорали б три трактори.

— Ну, це неможливо,— похитав головою Ілія.— Один не дорівнює трьом!

Євстатій підвівся. Він відкрив чемодан і вийняв нову, ще не надівану сорочку. Потім вибрав найяскравіший і найсвіжіший галстук і почав голитись.

Ілія незадоволено глянув на нього.

— Ти що, на гулянку збираєшся! Знайшов час!

— Бачиш,— сказав Євстатій, присівши перед осколком дзеркала, що стояло на рамі верстата.— Перший день бою завжди урочистий, Іліє... А ти як хочеш? Щоб я прибув на фронт невмитий, зарослий бородою, у зім'ятій, брудній сорочці?

— Ти впевнений в успіхові, тому так говориш,— почав Ілія, сподіваючись вивідати в Євстатія якусь заспокійливу, рятівну таємницю.

— А ти замість того, щоб ворожити про майбутнє, подумай краще, хто поведе трактори... І взагалі, займи своє місце в бою. Заряди зброю! Вчора токар сказав мені: «Не давайте тракторів власникам — вони їх попсують!» Він сказав те, що я думаю. Машини повинні водити перевірені, віддані люди. Це тобі завдання: знайди трактористів серед молоді!

— Ти признаєш мене начальником штабу? — засміявся Ілія.— Гаразд! В підпіллі мені наказували: Іліє, зруйнуй те і те. І я руйнував, бо то було вороже. Зараз ти кажеш: «Зроби!» І я зроблю. Адже все для нас? Нехай хтось спробує перешкодити!

Задзвонив телефон. Євстатій побіг до апарата.

Його викликав Кайряков, секретар околійського комітету партії. Євстатій глянув на годинник — ще не було й сьомої.

— Як у вас із сівбою?

— Ще не починали.

На другому кінці замовкли.

— Що вас затримує?

— Машин мало. Зовсім мало.

Там знову замовкли. Євстатій продовжував:

— На станції немає ремонтних машин. Немає запасних частин. Немає трактористів...

— Я дам розпорядження, щоб міська МТС тимчасово допомогла вам інструментами й запасними частинами,— перервав його Кайряков.— А тракторів нема звідки взяти. Коли звільняться в ДЗГ¹, одразу ж пошлю вам. Поки що розраховуйте на власні сили!

— Так я й роблю.

Євстатій гірко посміхнувся.

— В наступному році будете мати скільки треба! Чи погодили ви свої дії з партійною організацією? Допомагає вона вам?

¹ ДЗГ — державне землеробське господарство.

— Секретар парторганізації якраз у мене!

— Я радий! — відповів Кайряков. Потім, помовчавши трохи, продовжував: — Запишіть собі, товаришу директор.— Голос секретаря став твердим.— Плануйте роботу станції в широких масштабах, з перспективою. Подайте план реорганізації і розширення підприємства. Ми вас підтримаємо. Ви чуєте? Я кажу: ми вас підтримаємо! Готуйте трактористів. Двадцять, тридцять чоловік!

Євстатієві хотілося спитати: «Де ж їх учити? В нашій стайні? На розхитаному верстаті? І на чийх тракторах?»

— З'єднайте мене з секретарем парторганізації!

Євстатій мовчки передав трубку Ілії.

— Що ти там накоїв? — спитали звідти.

— Послав доповідну.

Обличчя Ілії почервоніло, зливаючись з кольором волосся.

— Доповідну ми прочитаємо, але чому ти лишив станцію без ремонтної майстерні?

Ілія зціпив зуби.

— Слухай,— сказав Кайряков,— за організацію сівби ти відповідатимеш разом з агрономом! І навіть більше за нього!

— Роблю, що можу! — пробурмотів Ілія.— Справа не в відповідальності. Ви мені відповідальністю не коліть очі! Для мене сівба — справа партійної честі!

— Дивись, не згнатьби її! — І Кайряков закінчив: — Щоранку доповідатимеш мені про хід робіт. Зрозумів?

— Чудова людина цей Кайряков,— усміхнувся Ілія, витираючи лоба.— Таким можна пишатися. З ним почуваєш себе якимсь багатшим!

І, розстебнувши й знову застебнувши пальто, сказав:

— Люблю я його, Євстатію, хоча й перепадає мені інколи... І тебе полюблю, друже, але давай спочатку вирішимо, з чого почати.

Євстатій насупився: «Скільки разів тобі про це говорити?»

— Забарились твої бригадники! — зауважив він.— Уже за сьому.

І він почав швидко ходити туди й сюди, заклавши руки за спину.

— Іліє,— сказав він після тривалої мовчанки,— нам треба перенести станцію в інше місце, вибратись звідси!

Секретар парторганізації здивовано глянув на нього.

— Яку роботу можемо ми розгорнути в цій стайні? Де наша ремонтна майстерня, гараж, учбові приміщення, клуб, гуртожиток для робітників?

Ілія схопився.

— Саме так,— запалився він.— Усе це треба! — І раптом схамівся.— Але це питання далекого майбутнього. Не слід залітати так високо!

Євстатій сів за столик і згорнув руки.

— Ти вмієш мріяти?

— Повітряних замків я не будую,— відповів Ілія, удавано спохмурнівши.

— Я теж не будую таких замків. Але про земні речі інколи люблю помріяти. Якою, наприклад, ти уявляєш нашу станцію в майбутньому?

— Якою? — Ілія знизав плечима. Обличчя його розквітло в усмішці. — Багато будівель, а всередині — машини, машини... Крім того, гараж — сто тракторів стоїть у ньому, і ще місце є. І люди, звичайно. Ціла рота трактористів... Отакою!

— Я не питаю тебе про будівлі, — усміхнувся Євстатій. — Мова йде про нашу майбутню роботу. Ось як я собі уявляю її. Наше будівництво ми проведемо в два етапи. Головним завданням на першому етапі буде привчити селянина до машини, пробудити в нього любов до техніки, перебороти його консерватизм, привчити до планової праці.

— Свого роду політшкола! — засміявся Ілія.

— А на другому етапі ми створимо техніку, — продовжував Євстатій. — Таку техніку, яка даватиме селянам все більше хліба. Боротьба за кращий добробут — такий буде наш девіз на другому етапі.

— Чудово! — засміявся Ілія.

— Нам потрібне зручне місце за селом, біля шосе. Кілька гектарів, ну, скажімо, три. Не знаєш, дасть нам сільрада таке місце? Повинна дати. Спочатку збудуємо там дерев'яні бараки. Для працівників станції і для майбутніх трактористів. Потім — ремонтну майстерню, гараж і клуб. А на початку літа почнемо велике будівництво. Ти згоден?

— Як не бути згодним? — Він кинувся обнімати Євстатія, але раптом знадвору почулися голоси, музика, пісні.

— Молодь іде! — вигукнув він, зморщившись, щоб схвати радісну посмішку. — Людмилині хлопці.

А ті, наблизившись до станції, вишикувались обабіч возів і так заспівали, що акордеон Васька зовсім потонув у водоспаді голосів. Несподівано Милка і Харалан опинились на чолі колони. Парубок засоромився, у нього пропав голос. Харалан почав розгублено оглядатися. Людмила штовхнула його ліктем, він почервонів і підхопив пісню, але невпевнено й фальшиво.

Урочисто, одна за одною в'їжджали підводи на зрите тракторами подвір'я. Молодь перестала співати. Ніколи досі ці юнаки й дівчата не бачили одразу стільки машин, не чули такого могутнього гуркоту моторів.

Вони дивились, затамувавши подих, і очі їх світилися радістю.

Навіть байдуже, насуплене обличчя Борислава прояснилося.

— Добре! — сказав він. — Красиво!

— Що? — спитала Зіна.

Борислав нахмурився.

— Зачіска твоя, от що!

І, сплюнувши, запитав:

— А ти що тут шукаєш?

Зіна подивилась на нього з насмішкою.

— Розважаюсь! — відповіла вона.

Мишко натиснув важіль, і гусеничний трактор заворушився, заревів і рушив до гурту молоді. Хлопці злякано поточились назад. Потім він раптом розвернувся, вирівнюючи порушений стрій, зробив останній вихлоп і завмер. Інші трактористи поставили свої машини поряд з першою й зіскочили на землю.

— Ласкаво просимо, голубчики! — привітав молодь дядько Марин і зняв кепку. Йому хотілось виголосити чудову, ширу промову, але слова не в'язались, і він лише дивився на хлоп'ят теплими, вологими очима.

— Ото, значить... вирішили до нас у гості? — почав він. Але, побачивши інструменти, які кожний тримав у руках, спитав: — Ви що ж це, допомогти нам хочете?

— Товаришу майстер, — звернулася до нього Людмила, — відомо ж, що ми не балакати прийшли. Пообіцяли нашим партійним товаришам побудувати навіс для тракторів. Матеріал відпустило ТКЗГ. Ось він! Скажіть нам, де його розвантажувати!

— Браво, дівчино! — вигукнув Мишко і хвацько зсунув на потилицю свою засмальцьовану кепку. — Хай живе союз робітників і селян! Хлопці, ура!

— Ура! — загукав увесь гурт.

— Розумієте, в чім річ, браття, — продовжував Мишко, — от дивлюсь я на вас і думаю собі: з цих хлопців вийшли б чудові трактористи. Правда ж, дядьку Марине?

Дядько Марин ствердно кивнув головою. В гурті засміялись.

Мишко підніс руку.

— Товариші, вношу пропозицію! Поки ми, трактористи, тут, скористайтесь з нагоди познайомитись з машинами. Видно, що ви не куркульські синки, отже й не працювали на тракторах. А тепер ви маєте змогу роздивитися техніку зблизька. Хочете?

З гурту почулися схвальні голоси. Молодь оточила його.

— Хлопці! — вигукнула Людмила. — Пропозиція хороша! — І, нахмурившись, додала: — По троє на трактор, гайда!

Сама вона залишилась біля Мишка. Харалан заметушився. Він теж міг би їй багато дечого пояснити, і на тобї — перехопив її той довгоногий чужинець!

24

А в цей час дорогою мчав вершник. Досю поспішав: з того часу, як приїхав агроном, його життя сповнилось тривогою. Щось ламалось у нього під ногами, тріщало, і, боячись провалитися, він поспішав, поспішав стати на тверду землю...

В ту хвилину, коли його спітнілий жеребець мчав уздовж високої огорожі Пантелеєвого хутора, обковані залізом дубові ворота одчинились, і на шосе вилетів верхи на своїй рудій кобилі насуплений феодал. Ця випадкова зустріч не викликала радості у голови ТКЗГ. Він завагався, хотів був проїхати мимо, але невідомо чому, скоряючись

якійсь непоборній силі, різко смикнув за повід, і запінений жеребець став дибки.

Вони обмінялись лише кількома словами. Розмова була настільки лаконічна, що навіть їхні коні не встигли обнюхатись. Пантелеєва кобила побігла підтюпцем до маєтку Хаджії, а Досю із злістю пришпорив коня і помчав по шосе, що витяглося в напрямі обрію.

Бригадники не помітили його: вони оточили машини й уважно слухали пояснення трактористів. Досю накинув повіддя на один з тих стовпчиків, до яких колись жандармські офіцери прив'язували своїх коней, і з шумом влетів у стайню. Біля входу він мало не збив з ніг Ілію.

— І який дідько тебе приніс так рано? — пробурчав той і почав обтрушувати свій одяг, наче вимазався у грязюку.

Євстатій став складати свої речі, що безладно лежали в чемодані.

— Ти спитай мене, товаришу, чи я хоч скільки-небудь спав цієї ночі, і не кидайся на мене, як оса!

Досю поклав свій нагай на стіл і оглянувся.

— Тут справжній завод, а ви ще невдоволені! — І, боячись почути заперечення, поспішив додати: — Ну що, будемо орати?

«Ні, будемо дивитись!» — хотів сказати Ілія, але промовчав.

— Я повідомив хазяїв, — продовжував Досю, — щоб приходили на восьму. Боявся потурбувати агронома. Я не знав, що він так рано встає!

— Про яких хазяїв ти говориш? — насторожився Ілія.

— Ач, і чайок уже пили! — похитав головою Досю. — Чудово! Ти питаєш про хазяїв? Ну це ж само собою зрозуміло: власників тракторів, звичайно!

— Ми нікого не кликали! — скипів Ілія.

— Зате я їх покликав! — підвищив голос Досю.

— Даремно! — посміхнувся Євстатій, стоячи до них спиною і продовжуючи складати речі. — Не потрібні нам хазяї. Даремно старалися!

— А хто ж поведе трактори?

— Яюсь справимось.

Євстатій обернувся. Його очі сміялися.

— Може, вип'єте чашку чаю?

— А хто керуватиме моїми двома тракторами? — Досю не зрушився з місця.

— Обидва ваші трактори, — Євстатій провів рукою по обличчю, — обидва ваші трактори я вирішив послати на допомогу двом сусіднім ТКЗГ в Сеїзові і Пчелинцях.

Ілія ледве стримався, щоб не чмихнути. Він подумав, що агроном жартує.

Досю остовпів. Минуло кілька хвилин, поки він зміг заговорити. «Може, я не розчув?» — подумав він і запитав, увесь подавшись наперед:

— Що ти сказав?

Ілія зробив той самий рух.

— Я сказав...— Євстатій поправив краватку.— Я сказав: ваші машини працюватимуть у сусідніх ТКЗГ.

Удар був несподіваний, нестерпно болісний. Євстатій зачепив найнижнішу, найчутливішу струну душі Досю. Самовільно, без його згоди досягнули на найцінніше, що він мав, розтоптали його почуття власника, присвоїли його гусеничні трактори!

Досю стиснув гарапник, прижмурих очі, напружився, мов звір, готовий до стрибка. Але опанував себе. Його обличчя скривилось в іронічній гримасі. Тільки зморшки коло рота стали довгими.

— Це пахне авантюрою,— сказав він.— Ти державний службовець, а плюєш на закони. Хто дав тобі право розпоряджатися чужою власністю?

— Я нічєї власності не присвоюю! — Євстатій знизав плечима.

— Все одно! Не присвоюєш, а забираєш з нашого господарства дві найпотужніші машини! Ти знаєш, як сприймуть це кооператори? Вони приб'ють тебе. Дрючками приб'ють!

— Це ви за мене турбуєтесь?

Досю безпорадно глянув на Ілію.

— Напоум його! — вигукнув він.— Адже він іде проти інтересів нашого господарства. Хоче нас розорити!

Ілія мовчав. Те, що агроном вирішив послати трактори Досю в сусідні ТКЗГ, було для нього новиною. І він злякався: керівник станції дивився на все в широкому масштабі, а в низах люди вважали, що своя сорочка ближче до тіла. Коли б у господарстві все було гаразд, коли б не зазізнилися так з сівбою, ведровці самі б запропонували допомогти своїм братам у Сеїзові і Пчелинцях. А тепер... Ілії здавалося, що агроном підливає масла в огонь.

Євстатій накинув пальто.

— Ви щось одразу стали турбуватись про долю осінньої сівби! — посміхнувся він.— Пам'ятаєте, якого акта ви радили мені підписати! Питання про осінню сівбу начебто було вирішено для вас. Ви махнули на неї рукою... як на безнадійного хворого. А тепер кричите, залякуєте, заважаєте працювати. Ідьте собі в вашу канцелярію. Придумайте щось нове для господарського двору. А якщо ви серйозно задумались над сівбою, потурбуйтеся, щоб очистили насіння. Перевірте його.

— Дякую за пораду! — Досю трохи підняв шапку.— Але послухай, що я тобі скажу, молодий чоловіче. По-перше, ти не дозволяєш власникам водити свої машини. Який закон дав тобі такі права? По-друге, на свій страх і ризик посилаєш машини в інші села і робиш це в найтяжчий для нас момент. Замість того щоб допомагати, ти провалюєш сівбу. Це й діти розуміють. Чи вважаєш ти, молодий чоловіче, що за всі ці юнацькі захоплення ти відповідатимеш перед владою?

— І чи думаєш ти, молодий чоловіче, про наслідки? — засміявся Євстатій.— Продовжувати мені в такому ж дусі?

Потім раптом став серйозним.

— Або ви дасте нам спокійно працювати, або ми зовсім перестанемо зважати на вас. Що вам більше подобається?

— Гаразд! — Досю рушив до дверей. — Думаєш, що знайшов отару без собаки? Помиляєшся, пане!

«Чи не перегнув я палку? Чи не спалив за собою мости?» — подумав Досю і повернув до нього своє обличчя, що розпливлося, як свіже тісто.

— Ти не сердься, агрономе! Я за тебе турбуюсь. Ти матимеш неприємність і з селянами, і з владою. А мені байдуже.

Він вийшов.

Євстатій швидко підійшов до телефону.

— Начальника міліції! — Він подивився на Ілію.

Секретар партійної організації ламав собі голову, не знаючи, яку позицію зайняти. Він не насмілювався глянути Євстатію у вічі.

— Начальник міліції? Говорить директор МТС. — Голос його звучав спокійно і твердо. — Ви чуєте мене? Я посилаю в Сеїзово і Пчелинці по одному трактору. Слухайте уважно! Трактори мають прибути туди вчасно і в повній справності... Вам зрозуміло? Що ви повинні робити?.. Організуйте охорону, яка супроводжуватиме машини аж до полів... Все! Ваші люди повинні приготуватися і чекати трактори на шосе. Хай вирушають негайно! — І, обернувшись до Ілії, продовжував: — Пошли з тракторами двох наших кращих, надійних товаришів. Скажи їм, що вони відповідатимуть перед партією, коли з машинами щось трапиться... Трактори хай зараз же вирушають!

Ілія похитав головою.

— Вони-то вирушають, але куди поїдуть? Кооператори завернуть їх з дороги, от побачиш!

— Невже?

Євстатій насупився.

— Тобі не здається, що ти говориш мовою Досю?

— Небезпечну гру затіваєш, директоре!

— Хто боїться небезпеки, нехай поверне свій партійний квиток!

Ілія всміхнувся й подумав:

«За те я люблю тебе, що ти, не роздумуючи, кидаєшся в огонь».

— Гаразд, — сказав Ілія. — Послухаю тебе.

У дверях він зіткнувся з Зіною. Вона оглянулася, хотіла сплеснути руками, але їй заважав портрет.

— Оце так влаштувались! Герой! Живе у стайні! Правовірний комуніст-мученик.

— Що це у вас? — глухим голосом спитав Євстатій.

— Ваш святий!

Вона голосно засміялася, і плащ заколихався на її грудях.

— Тільки де ви його повісите? Он там на сволиці?

• Вона показала на стелю. Там крізь щілину в даху цідилося бліде світло.

— Щоб бути схожим на справжнього комуніста, треба неодмінно жити в стайні, ходити неголеним, у кепці і з кинджалом за поясом, правда ж?

Вона знову засміялася.

— А ви пахнете одеколоном. Тільки що поголились. Ні, товаришу агроном, ви не правовірний! Ви не позбулися буржуазних звичок! Даремно ви намагаєтесь показати себе таким святим.— Вона підійшла до нього зовсім близько.— Це безглуздя, що ви не залишилися у нас!

Вона подивилась на Євстатія довгим, грайливим поглядом.

Цей погляд нагадав йому скляні двері, прикриті тюлевими завісками. Крізь них було видно все, що робилося в кімнаті.

Євстатій зціпив зуби і обережно розпакував портрет. На нього глянули задумані очі мудреця. Ці очі з дрібними зморшками під ними — вони бачили життя в усій його глибині, їм можна було вірити.

Зіна все щебетала, і Євстатій відчував її дихання на своєму обличчі.

— Хто він, філософ? Учений? А схожий на фермера. Хоч би намалявали його в окулярах.

Євстатієві хотілося сказати: «Краще б ви менше базікали!», але йому було приємно відчувати її дихання на своєму обличчі, і він промовчав.

Він поклав портрет на міндер, сам сів поряд і глянув на неї.

Знадвору було чути безперервний гуркіт машин.

«Чи пішли трактори Досю? Чи встигнуть вийти з села, перш ніж їх оточать люди голови?»

— Чого ви стоїте? — розсердився раптом Євстатій.— У вас немає роботи?

— А ви скажіть, що мені робити,— посміхнулася Зіна.

— Ідіть разом з товаришами. Адже ви прийшли працювати! От ідіть і працюйте!

Він і сам здивувався. Це вперше він так різко розмовляв з жінкою.

Зіна постояла, ще раз обвела поглядом приміщення, потім труснула головою, посміхнулася і, ображена, вийшла.

Євстатій підвівся і прислухався, намагаючись розрізнити у загальному шумі гуркіт гусеничних тракторів, але дарма. Його незвикле вухо ловило лише монотонне гудіння.

Минали хвилини. Що робить зараз Досю, що він організовує?

Та ось бій почався і почався з неприємної сутички. Треба було відправити трактори вночі. Зробив дурницю.

Ілія покvapливо підійшов до гусеничних тракторів. Розшттовхавши ліктями хлопців, що схилились над моторами, він скочив на площадку першого трактора і гукнув на вухо трактористові:

— Виїжджай на шосе, швидше!

Потім махнув рукою другому, щоб той їхав слідом.

Коли вони проїхали метрів двадцять, він нахилився до водія, гукнув: «Стоп!» — і зіскочив на землю.

— Товариші,— сказав він трактористам,— ану, поплюйте в руки й чимдуж у свої села, але так, щоб вас і конем не можна було наздогнати. Ваші помічники залишаться у нас і працюватимуть на наших

тракторах, а ви, коли виїдете за околицю, зупинитесь біля крайньої хати. Спереду буде паркан, пофарбований в зелений колір. Віддасте ось цю записку — я зараз напишу (Ілія вийняв коробку з-під сигарет, написав на ній кілька рядків), віддасте її, кажу, чоловікові, що вийде вам назустріч. Цей чоловік і його сусід поїдуть з вами і супроводжуватимуть вас, поки ви не закінчите оранку. Замість ваших помічників, яких я затримую тут. Ви зрозуміли?

— Гм, зрозуміли! — Один з водіїв почухав потилицю.

— По дорозі вас зустрінуть два наших міліціонери. Посадіть їх на машинах так, щоб здалеку було видно, дайте газ і не зупиняйтесь, навіть коли б цілий полк артилерії вийшов проти вас!

— Ну-ну! — посміхнувся молодший тракторист. — Там ми ще подумаємо.

— Ви думатимете тільки про те, як скоріше доїхати, а у всьому іншому скорятиметесь тим людям, що поїдуть з вами. Ну, щасливої дороги!

Потім разом з двома помічниками трактористів Ілія бігцем повернувся у двір МТС і в гурті молоді пошукав дочку Атанаса.

Майнула висока, трохи сутула постать Харалана.

— Де Милка? — спитав Ілія.

Хлопець зніжковів. Навіть під темним загаром пробився рум'янець.

— Не знаю, — сказав він і почав колупати ногою землю. — Здається, пішла з тим, із станції... з шофером!

Ілія посміхнувся і подумав: «Важко тобі буде завоювати її, коли ти такий незграбний!»

Харалан продовжував, наче виправдуючись:

— Вчить її водити трактор... показує їй.

Ілія задумався.

— А ти пішов би на станцію трактористом?

Очі в хлопця засяяли.

— А чому б ні? Дайте мені перший-ліпший трактор, і я не осоромлюся. Я і з цим дружком із станції вийду на змагання, хоч він і спеціаліст!

— І це буде! — сказав Ілія. — Не довго тобі доведеться чекати, друже!

У глибині двору, біля прибудов, що правили раніше за свинарники, Мишко знайомив свою ученицю з основами тракторної справи.

— Це важіль швидкостей! Не знаю, чи ви мене розумієте, але він, так би мовити, управляє серцем машини. Натисніть його! Бачите? Ну, не бійтесь! Я з вами. Ота педаль ліворуч — це гальмо. Розумієте? Ану, спробуйте!

— Боюся!

— Так, жінці це важко, — зітхнув Мишко. — Механізмів взагалі небагато, але машина грубувата — вимагає міцної, чоловічої руки.

І, глянувши на її спохмурніле обличчя, додав:

— Ви не зневіряйтесь. Тут головне сміливість, не треба боятись. Я, наприклад, нічого не боюсь. Позавчора мене питають: зможеш водити джип? Тобто, ви бачили таку машину? Я скажу вам відверто, і на очі не бачив. Тобто, не водив... А я махнув рукою: «Та мені остогидло дивитись на них!» Так ото питають мене: можеш водити джип? Питають у присутності агронома. А він, ви знаєте, така людина, що скорше голову розіб'єш, ніж зробиш йому прикрість. Е, кажу, та я на джипі виріс! Моя мати, кажу, коли я ще був дитиною... Ну й так далі. Сідаю за баранку, а серце в мене як не вискочить. Запальною сигарету, а сам роздивляюсь: оце, думаю собі, важіть подвійного перемикання. І як дав газу! Адже я більше звик працювати на важких машинах. Полетіла, як пір'їна. Душа у мене сховалася у п'ятах, а я сміюся. І витримував... Так от, ви розумієте, що я хочу сказати? Сміливість — велике діло. Звичайно, велике значення має, хто вас учитиме.

Людмила перебила його.

— Ти член спілки молоді?

— Я? Добре діло! Та ви за кого мене маєте? От тільки на облік ще не взявся... Багато роботи, знаєте, Оранка!

— Треба взятись на облік.

— Безумовно. Сьогодні ж!

Людмила ледве помітно посміхнулась.

— А це залізне колесо для чого?

Мишко здивовано подивився на неї.

— Кермо, звісно! — відповів він якимось ображено. «Ох і темна ж людина! Та це ж і діти знають!»

— Слухай, — сказала вона, — дозволь мені посидіти на тому стільчику, що перед кермом. А ти злізь униз, відійди до огорожі і звідти подивись — чи личить мені бути трактористкою.

«Тьху, вона ще й самовпевнена, оця дурепа! Похизуватись хоче! З такої не вийде трактористки! Шкода, що пропадає така краса!»

Не встиг Мишко відійти до огорожі, як почув позад себе гуркіт мотора. Він обернувся і від подиву застиг на місці з роззявленим ротом. Давши тракторові повний хід, Милка спритно об'їхала молотарки і весело помахала йому рукою. Потім повернула до огорожі, майстерно зробила розворот навколо нього й зупинила машину біля самих його ніг.

— Мені здається, масляний насос працює з переборами, — сказала вона, зіскочивши на землю. — Принеси мені ключ!

Від холодного вітру у неї заблищали очі, на щоках з'явилися ямочки, а на чоло звисали непокірні кучері.

— Я сказала: принеси мені ключ! Чого стоїш?

Молодь зібралась посеред двору.

— Милко! — басом гукає Харалан. — Бігом сюди!

— Там збори, ходім!

Всередині кола, що його утворила молодь, стоїть Ілія.

— Навіс, хлопці, будуватимете іншим разом! — Він намагається

говорити лагідно, але голос його звучить суворо.— Кажу, іншим разом! Тепер у нас є важливіша справа. Невідкладна.

Він вдивляється в обличчя, і очі його спиняються на Людмилі. Вона дихає часто, уривчасто, а за її спиною кліпає очима збентежений Мишко.

— Хто з вас може водити трактор?

— Я! — піднесла руку Людмила.

Мишко посміхнувся. «А це залізне колесо для чого?»

— І я! — відрубав Харалан.

Васько вагається: може, піднести руку? Ні, краще промовчати. Хтозна, що скаже батько.

— А чого ви нас питаєте? — звертається Борислав.— Поясніть нам хоча б, у чому справа. Ми не солдати, щоб нас ставити перед готовим фактом.

— Ніхто не думає ставити вас перед готовим фактом.

Ілія скинув кепку і витер хусточкою спітніле чоло.

— А ти не можеш по-людськи... запитати? «Готовий факт». Дурниці! — В очах Людмили спалахнули вогники.— Філософ!

— Дякую! — вклонився Борислав.

Зіна засміялась.

— Як цікаво! — сказала вона.

— Справа ось у чому,— підвищив голос Ілія.— Усім треба взяти участь у сівбі. Нам не вистачає трактористів.

— Ми своє зорали і засіяли,— здвигнув плечима Васько.

— Тільки про свою шкуру думає! — буркнув Харалан і сплюнув.— Куркульський синок!

— Це добре, що ви зорали й засіяли,— сказав Ілія.— Хвала вам.— І, глибоко вдихнувши повітря, продовжував: — ТКЗГ також виоре й засіє, тільки треба знайти трактористів. Цієї осені ми відстали, але наступного року будемо перші. Ти, Васько, не посміхайся. Дехто з ваших батьків ще тягне назад, за старе тримається. Старе спливе й забудеться, хлопці. Як відведена ріка. Ви, молоді, дивіться вперед. Хто хоче жити по-старому, нехай іде до Хаджі або до Пантелея. Нехай з ними каву п'є. Тому не місце серед нас.

Худенький, низький на зріст хлопчина у тапочках і в козушку вискочив наперед. Майже хлоп'я.

— Якщо серед нас є такі буржуї, я плюну їм у пику!.. Нема чого панькатися з ними!.. Ми прийшли працювати! Я трактора водити не вмію, товариші, але допомагати у спільній праці можу. Записуйте мене!

Людмила підбігла до нього, обняла і поцілувала в щоку.

— Браво, Тошко! Чудово, хлопчику мій!

Молодь пожвавішала, заплескала в долоні.

Харалан подав йому руку.

— Зі мною працюватимеш, гаразд? — І так стиснув долоню хлопчачка, що той аж підскочив.

— Давайте створимо бригади! — запропонував Ілія.— Мишко, Харалан, Милка і товариші з Сеїзова та Пчелинців — будуть водіями.

Добре було б прикріпити до них по три помічники. От Тошко записався першим. Ти, Мишко, записуй на папірець. Бажаючі нехай виходять наперед!

Але хлопці вагаються, дивляться в землю, ніхто не виходить.

Щоки Людмили порожевіли.

— Як — немає добровольців?.. Товариші, чому ви мовчите?

25

Досвіток ще не скинув з себе синього нічного покривала, то тут, то там лунали голоси ранніх півнів, а Демир уже підвівся з ліжка, потягнувся й дістав сигарети.

— Ти б хоч перекусив що-небудь! — пробурчала дружина:— Цілу ніч хропеш, наче тебе душать,— не даєш мені спати. На старого діда став схожий.

— Ти за собою дивись! — гарикнув Демир і кинув на неї похмурий погляд.

Від її стрункої постаті віяло здоров'ям і силою. Він глянув на її округлі плечі, що білили в ранковій півтемряві, й відчув, як у ньому закипала якась незрозуміла злість.

— Якщо не можеш спати зі мною, йди до сусіда! — скипів він.

Дружина засміялась.

— Ти мене не даруй іншому! Я тобі не худоба!

— Дурепа! — зашипів Демир.— Корова! Ти щось почала багато говорити. Гляди мені!

— Взяв би собі глухоніму — вона б до тебе й слова не промовила. Відлюдько!

— Ану повтори, що ти сказала!

Поквапливо надівши ситцеве плаття, вона подивилась на нього через плече і, відчиняючи двері, різко кинула:

— Звір!

Це слово вдарило, як камінь. Він схопив графин, замахнувся, вода полилася на плече — і графин брязнув об одвірок. Скалка, що відскочила, розсікла їй щоку. Вузька цівка крові потекла по шиї.

Жінка обернулась і, не витираючи крові, подивилась на чоловіка довгим, спокійним поглядом. В очах її не було ні ненависті, ні страху. Йї погляд виражав презирство, змішане з ущипливою насмішкою.

— Забирайся геть! — шипів Демир, намагаючись не дивитись їй в обличчя.— Сука! Геть!

Злість, що довго накопала, тепер вилилась назовні.

Вона вийшла, тихенько причинивши двері. Якийсь час стояла нерухомо, наче прислухаючись, потім сіла навпочіпки біля вогнища, розгребла попіл і підклала хмизу. Невеличке полум'я стало лизати сушняк, вогонь розгорівся, і по давно не білених, облуплених стінах застрибали червоні язики.

Бліде світло пробивалось крізь вузькі віконця. Надворі, біля поро-

га, нетерпляче кудкудакали кури, крякали качки. По вулиці торохкотів віз.

Жінка набрала з коша в порване сито трохи кукурудзи і вийшла на подвір'я.

Під почорнілим в'язом сидів білий вовкодав і хвостом, як мітлою, замітав землю.

Повернувшись до хати, вона повісила на закопчений ланцюг казанок з водою, роздмухала вогонь і сіла на триногий ослінчик, підперши голову рукою.

Ось як закінчується другий рік їхнього подружжя — сваркою та бійкою. Що сталося з Демиром?

Невже це той парубок, що дивився на неї теплими, добрими очима, а вранці, йдучи на роботу, виходив з кімнати навшпиньки, щоб не збудити її? Чи це той Демир, що покинув батьківську хату, щоб врятувати її, безприданницю, від гірких докорів свекра?

Минуло два роки тихого трудового життя, і за цей час він не сказав їй жодного лихого слова, ні разу не підняв на неї руки. А тепер?

Демир був ще в пелюшках, коли мати його вдруге вийшла заміж. Його вітчим вважався заможним ведровцем, хоч йому далеко було до таких багатіїв, як Пантелеї і Хаджія.

Коли Демир відділився, він дістав од вітчима, що полюбив його, як рідного сина, п'ятдесят декарів орної землі, пару коней, залізний плуг і стару хату в нижній частині села, біля самого поля.

— Важко тобі буде! — хитав головою старий і стурбовано вдивлявся в самовпевнене обличчя впертого пасинка. — Важко тобі буде зводити кінці з кінцями з таким господарством. Скільки тут землі — собаці лягти!

— Ти цим не журися, — відповідав Демир. — Було б здоров'я, ще прикуплю земельки. Прийде час, ті п'ятдесят декарів самою люцерною засіватиму — для худоби. А на інших двохстах жатиму хліб власною жнивваркою.

— Ех, дай боже! — зітхав вітчим.

Закачавши рукава, Демир з ранку до ночі гнув спину на ниві, і робота була для нього неважкою. Після трудового дня він жадібно сьорбав юшку і, хоч кожна кісточка боліла, знаходив у собі сили пожартувати:

— У наступному році мені допомагатимуть поденщики. А там наймитів заведемо. Не віриш?

Вона не вірила, та, щоб не засмутити його, посміхалась і тулилася плечем до його кістлявого, мускулистого тіла.

Прийшла перша осінь, а за нею і перше розчарування. Коли відсипали зерно для посіву — на продаж лишилось тільки десять мірок жита. А Демир мріяв купити ще хоч би пару коней. З старими клячами вітчима робота не йшла на лад. До того ж, він з дитинства любив коней — це була його пристрасть.

Кілька днів ходив він похмурий і сердитий.

— І цими обійдемося, — потішала його дружина. — Он скільки дворів зовсім без коней!

Тоді Демир уперше на неї нагримав.

— Годі вже тикати мені в очі твоїх злидарів. Я не наймитський син і зовсім не збираюсь жити так, як жила ти!

І вперше глянув на неї недружелюбними, злими очима.

Думка про коней не виходила в нього з голови. Йому здавалося, що він чує біля свого обличчя їх вологі ніздрі, чує їхнє форкання, відчуває гострий, терпкий запах. Інколи він навіть простягав руку: ось зараз він поплеще жеребчика по оксамитовій шії, дасть йому шматок білого хліба і почує, як смачно хрумтить він зубами, як приязно дивиться на нього своїми великими розумними очима... Ось коні запряжені у новий віз, тільки недавно пофарбований, нарядний, як молода дівчина. Подзвонюють мідні дзвіночки, бряжчать залізні шини коліс, хмара куряви стелиться по шосе. Люди звертають з дороги, злякано дивляться: Демир їде до міста за крамом... Не кожен може мати таких баских коней. Такі от коні лише в багатіїв, а Демир виріс у багатійському домі і сам багатій!

Ще не почалися осінні дощі, а він не витерпів, продав Хаджії поле, що над шляхом на Сеїзово, підписав йому вексель і, тремтячи від хвилювання, урочисто ввів у низенький похилий хлів пару добрих коней.

Прийшла зима — коням потрібний був корм, а його вже не було. Кілька разів ходив Демир до Хаджії і кожного разу повертався з в'язкою сіна, але ставав усе похмуришим.

Якось він сказав дружині:

— Не личить, невістці багатія ходити по різних зборах. Облиш цю політику... Тримайся осторонь, як я. Не бачиш хіба, до чого воно йдеться?

— А до чого? — здивувалася дружина.

— Ото дурна! — розсердився Демир. — Та це й сліпий бачить. Розумні люди кажуть, що навесні буде війна. Ти розумієш, що значить війна? Прийдуть англійці і американці та й почнуть зводити рахунки. Ану, подивимося, скажуть, з ким ти, Єлисавето Демирова, дружбу водила? На які збори ходила? Ну?.. До червоних ходила, це й кури знають... Значить, і чоловік твій такий! Хіба ж без його дозволу ти швендяла б до цих шибеників?

— Це так тебе Хаджія на розум наставляє?

— Ніхто мене не наставляє, я свою голову маю на плечах! — образився Демир. — Я політикою не займаюся. Дай мені коні і землю! А твій Вітчизняний фронт немов той сніг: пригріє сонце, і від тих «товаришів» і сліду не лишиться. Так і знай! Чи може твій розум це осягнути, — щоб наймити керували державою? Де це видано?

— А ти хто такий? Багач?

— Ну, ще буду! — Демир посміхнувся. — Мій батько був заможний чоловік, дарма що коваль. Ну, а вітчим був справжній багатій. Чому б і мені не розбагатіти?

На кінець лютого Єлисавета почала витрушувати мішки — борошно вийшло. Демир понурив голову.

А дружина поклала йому руку на плече і, посміхаючись, сказала:

— Я піду шити. Кооперативові потрібні робітниці. Адже ж я швачка! Зароблю якийсь лев, і буде на борошно!

Демир жахнувся, наче на нього замахнулись ломакою.

— Тільки посмій! — закричав він. — Викинь це з голови, а то руки поперебиваю! Робітниця! Тільки цього сорому мені ще бракувало!

І знову пішов до Хаджії.

Повіяв південний вітер, почали танути сніги. Демир часто прокидався вночі, сон тікав від нього. Він слухав, як вітер виє в комині, і в душі його ставало порожньо — щось там скніло, вмирало, з темних кутків дивився скляними очима жах. Над підупалим господарством нависли борги. Демир лічив, лічив і не бачив ніякої змоги сплатити їх. Ось виїде він на поле, поганятиме коней, а на серці не буде радості, — для кого він проведе ці довгі, чорні борозни? Для Хаджії. Той уже наперед наклав лапу на половину врожаю, що дасть Демирова земля. Демир сам не розумів, як він встромив голову в це ярмо. Він, вільний хазяїн, що виріс в багатій сім'ї, став половинщиком на власній землі!

Та й обмаль було тієї землі. Старий правду казав — псові лягти. Важко Демирові бути незалежним. Позички і борги, борги і позички — це були пута на його ногах, вони зв'язували його, тримали в отому болоті, в страшних злиднях. Чи міг він виплутатись з них? Як?

Він уже не згадував про гарний, мов наречена, візок. Вже не дзвеніли у вухах мідні дзвіночки. Він стояв біля коней, як біля дорогих гостей, з якими скоро треба розлучитись. Погладжував їх шиї, ховав свою кучеряву голову в їхні довгі гриви й стискав кулаки. Якби можна було битися за них, він ладен був вийти на герць один проти всього світу. Але світ був так по-диявольському влаштований, що забирав коней з його рук на підставі якихось папірців. Хай будуть прокляті ті векселі!

І він безсило скреготів зубами.

Розквітли молоді деревця, в кого вони були, і в теплому повітрі літали білі й рожеві пелюстки. Бусли клекотали у своїх гніздах. Усміхалась весна. Загуркотіли трактори, піднімаючи вологий чорнозем, залисніли, наче змазані маслом, довгі борозни.

А Демир тинявся подвір'ям, сопів, штурхав ногою собаку і не міг знайти собі місця. Вологий весняний вітер, несучи з собою запах чорнозему, що розлігся аж до обрію, розпалював у крові невгамовну жадобу діяльності, праці. Але думка, що зусилля його пропадають марно, сковувала його волю: адже Хаджія наперед простягнув руку за половиною врожаю.

Демир не звик працювати на іншу людину, навіть якби це був сам апостол господній. Демир виріс у багатому домі!

Дерева вже давно відцвіли. Земля стала пухкою, почала сохнути. Селяни закінчили сівбу. Демир був сам не свій. Серце його немов закам'яніло — навіть на коней почав він дивитися скоса. Іноді одчайдушна думка проносилась в його свідомості — махнути на все рукою,

втекти світ за очі, де ніхто його не знає, і там почати нове життя! Тут, у Ведрові, йому не давали дихати, прирікали на безглузде, жалюгідне животіння. А придумати, як врятуватись від цього, він не міг. Розлетілися комори, повні зерна, зник розмальований візок, замовкли мідні дзвіночки на конях. Розтанув і білий будинок під червоною черепицею — нічого не залишилось від його райдужної мрії. Лише гірката була на душі, і вона отруювала йому кров, робила його лихим і грубим.

Він безжално бив собаку, а на дружину дивився скося, наче ворог. Якби він не одружився з нею, безприданницею, то й досі гуляв би безтурботно ведровськими вулицями.

«Крається йому душа», — думала Єлисавета. І вона мучилась, відчувала себе винною. Нащо послухала свого серця?.. Було ясно, що вона зв'язала своє життя з чужаком, з людиною іншого світу. Та лихове можна було зарадити. Людмила не раз їй казала про це. І одного вечора Єлисавета мовила до нього:

— А чому б нам не записатись у ТКЗГ? Стільки людей записалося... і дехто — куди багатший за нас!

— Чи ти сказилась? — аж кинувся Демир. — Не смій і думати про це! ТКЗГ!

— Я не сказилась! — уперто вела своєї Єлисавета. — Боргів і клопоту позбудемось. Хіба ти не бачиш, що інакше нам не викрутитись?

— Мовчи! — заревів Демир. — Я тобі дам викрутитись! — І, стримуючись, щоб не вдарити її, процідив: — Колгоспником хочеш мене зробити? До загального казана посадовити? Щоб я з учорашніми наймитами з однієї миски їв, цього ти хочеш?

Єлисавета обурилась.

— Це Хаджія заморочив тобі голову цими вигадками? Ота лисиця, свята та божа, той кровопивця тебе на розум наставляє... Слухай його, поки не вип'є з тебе кров, а тоді лишиться тобі тільки утопитись! Отакі, як ти, й годують його, дармоїда, — це й діти знають, — тільки ти ще й досі не прозрів!

Демир від подиву розкрив рота.

Йому хотілося вдарити її, і разом з тим він, бачачи її такою розлютованою, відчував якесь дивне, пекуче задоволення. Та й слово кровопивця йому сподобалось. Справді, Хаджія, наче той кліщ, уп'явся йому в тіло і п'є, п'є його кров...

— А що буде з твоїм ТКЗГ, якщо комуністи втратять владу? Ти думала про це?

— Комуністи втратять владу, коли настане друге пришествя! — засміялась вона. І весело додала: — Хіба піп не так пророкує?

Потім, побачивши, що він замислився, вона повела далі:

— Буде у нас і хата, і садок, і курочки, і ми будемо самі собі господарями. І поросля вигодуємо! Хто це сказав, що з загального казана їстимемо? Тільки одне в нас буде спільне — праця. А в полі, звісно, сидатимемо за один стіл. Та в гурті й каша їсться. І не будемо людей уникати, наче якісь коростяві! А те, з чим ввійдемо туди, залишиться нашим. Ніхто силоміць не держатиме нас!

Демир сопів, копірсаючи ногою землю.

— Ти глянь, скільки заможних селян записалося. Зрозуміли, звідки вітер віє, в ногу з новим хочуть іти. От, наприклад, Досю! А ми, бідняки, задираємо носа. Чого?

Демир сполотнів, наче кров'ю зійшов.

— Що ж нам, завжди під страхом жити? Чи не набридло тобі щодня думати, де позичати грошей? Хіба це життя? А якщо...— вона опустила очі,— а якщо у нас дитина народиться? — Вона взяла його за руку.— Загинемо, серденько! Старцювати підемо! Чого тобі просити милостиню у багатіїв? Подумай! Рабом станеш!

І все сталося як уві сні.

Його охопила якась тупа байдужість, воля розтанула, як свічка. Він дав повести себе за руку, наче мала дитина.

Коли вони виходили з канцелярії ТКЗГ, Милка кинулась на шию Єлисаветі і гаряче її розцілувала. Єлисавета не витримала і заплакала. Тільки вічний скептик Стамат похитав головою:

— З цього упертюха людини не буде. В гадючому гнізді жив.— І він звів полинялі кошлаті брови.— Я б такого не прийняв до кооперативу. Навіщо він нам — серцем він все одно тягтиметься до багатіїв.

— Ми його відучимо від старих звичок. Адже він житиме і працюватиме серед нас?

Стамат низив плечима.

— Людина — це глибока вода. Зверху поглянеш — наче прозора. А хто знає, що там на дні?

Під час жнив, перших кооперативних жнив у Ведрові, молодіжна ланка Людмили вийшла на перше місце і завоювала перехідний прапор. З груповодів найбільше відзначилась Єлисавета. Її група, що працювала на жниварці, обігнала «моторизованих». Ще тільки світало, а дівчата вже виходили на безкраї поля золотистих хлібів, уміло готували зміну коней. Коновод аж запарився. Він, бідолаха, не встигав навіть закурити! Як тільки він ліз у кишеню за сигаретами, Єлисавета кидала на нього сердитий погляд:

— От запишемо тебе у відстаючі. Гаєш час на особисту втіху, ледарю!

Хлопці, злякавшись, перейшли до інших ланок, і Єлисаветі довелося самій сісти на жниварку.

— От ми їм тепер покажемо, що й без півня світає! — засміялась вона, махнувши батою.— Гайда, дівчата!

За наполяганням Людмили Демира призначили груповодом сусідньої ділянки, нехай, мовляв, позмагається з дружиною! Але Досю, що саме в цей час став головою правління, знайшов «доцільнішим» зняти його з польових робіт. І Демир став іздовим. То привезе з міста товар для крамниці, то возить снопи на тік, то цілими днями підраховує і відмічає у списках матеріали, одержані для будівництва.

Важко було зрозуміти, чи задоволений Демир зміною, що сталася в його житті. Ввечері він з байдужим обличчям слухав пристрасну розповідь дружини про все, що сталося за день, кивав головою і час

від часу тихо кидав «так» або «гаразд». Видно було, що він не слухав, а думав про щось своє, дивлячись у миску або через голову дружини кудись у напівтемний куток низької кімнати. А коли вона, зморена, випростувалась на ліжку і, згадавши про нього, питала крізь дримоту: «А що в тебе?»,— він знизував плечима, відповідав півголосом: «Нічого, нічого, помаленьку»,— і виходив на ганок. Там, сидячи на кам'яних східцях, він курих та плювався, доки навколо не завмирав останній шум.

Якби хтось сказав Демирові, що провал осінньої сівби — лише незначний епізод у жорстокому класовому двобої, який розгорався в країні, він назвав би того навіженим.

Демирові здавалося, що головним винуватцем біди був голова, що «одвик» від сільської роботи. «Який він у біса селянин? Жив у місті, жив на чужині... Як така людина може дати лад господарству?»

Демир відчував, що з кожним днем все більше озлоблюється. Він записався у ТКЗГ, шукаючи кращого життя. Махнув рукою на свою родинну честь, але записався. А що вийшло? З вогню та в полум'я! Мало своїх боргів, то тепер на його плечі ляжуть ще й борги кооперативу.

Демир зітхав і стискав кулаки.

Єлисавета, от хто був винний в усьому. Заради неї покинув він батьківську хату. Старий любив його, і якби він не одружувався з такою, не поліз в цю прокляту артіль, тепер, після смерті батька, він став би власником ста декарів орної землі! І не мав би ніяких боргів! Зовсім ніяких!

Багато гіркоти назбиралося в його душі. Те, що все літо кооператори на чолі з Досю поводитись з ним, як з чужинцем, ще додавало йому мук. Єлисаветі комуністи довіряли. Йї вірили, її поважали. Чому ж вона, його дружина, не замовила перед ними доброго слівця? Хіба вони не послухали б її? Перевели б його на польові роботи, і він не соромив би себе перед усім селом!

До того ж, і земля вабила його до себе.

Інколи по дорозі до міста він зупинявся біля зеленого горбка, де колись була прикордонна застава, дивився на золоте хвилясте море і довго, довго слухав нових пісень бригадників і глухий гуркіт моторів. Там у них було весело... Пряний запах ішов від нагрітих сонцем колосків, які хилились під вагою зерна. А коли вітер повівав зі сходу, йому вчувався тихий шепіт — це співала пшениця.

А його взяли й прогнали від землі. Серце йому стискалось від образи. Наче жаринка тліла десь у серці.

І за що терпить він усі ці муки?

Щоб слухати тепер глузування одноосібників? Щоб прокинутись останнім бідняком, коли впаде перший сніг?

Він згадав, що Хаджія обіцяв йому дати задарма коні з плугом, а може, й невеличку нивку з виплатою на кілька років. Нехай кооператори ідуть на дно! Навіщо ж і йому гинути з ними?

Але тоді скажуть: «От бачите, ми так і знали, що він дворушник». Ні, не така в Демира вдача, щоб кидати справу, яку він розпочав. Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж!

Але, щоб допекти дружині (адже вона була причиною усіх його нещастя), він вирішив дошкулити їй гіркими словами.

— Слухай,— сказав він і нахмурих брови.— Завтра ми випишемося з твого пропашого ТКЗГ. Я так вирішив.

А вона ніби й чекала цього.

— Це Хаджія тебе напоумив? — запитала Єлисавета, взявшись у боки.

Демир подивився на неї, і йому здалося, що він уперше за багато місяців як слід розглядив її. Від її стрункої постаті повіяло на нього довершеною, зрілою красою, а в її чорних, трохи розкосих очах палали вперті вогники. Справжня господиня перед ним!

— Можна подумати, що в тебе цілий масток! — не стримався Демир.

Єлисавета презирливо стулила губи.

— Від цього боронив мене господь.

— То чим же ти пишаєшся? — скипів чоловік.— Землю, якої катма? Чого задерла носа?

— А що ж мені, по-твоєму, ставати на коліна?

Вона кинула на нього нищівний погляд.

— Доки я в кооперативі і маю ці дві руки, щербатого шеляга не дам я за твоїх багатійок, так і знай!

Ось звідки у неї така сміливість — кооператив!

— А бодай він згорів тобі! — накинувся на неї Демир.— Кооператив! Цвинтар це, а не кооператив! Яке сьогодні число, а ще й десята частина землі не зорана! Наступного року траву жуватимете? Дося розв'яже свій гаман, з голоду не помре. А нам, бідним, що робити?

— Зоремо! — похмуро відповіла Єлисавета.— На зло куркулям — зоремо. Якщо станція не зможе впоратися — у мене є свій план! Запряжемо всю худобу і всі від великого до малого вийдемо в поле. Не залишимо так!

— Еге ж! — позіхнув Демир.— Худобою? Ну й розум же в тебе! І скільки ж ви зорете?

— Ну хоч половину!

— Що ти мелеш! — Він замислився.— І половини не встигнете.

Потім знову спалахнув.

— Треба виписатись. Доки не пізно.

В ту хвилину він справді хотів вийти з ТКЗГ, хоча б тільки для того, щоб зламати її впертість. Вирішувати буде він. Дивись ти, яка норовиста!

— Слухай,— сказала вона, і Демир побачив, як зблідли її щокі,— я скоріше заподію собі смерть, але з кооперативу не вийду!

У ньому знову заговорило самолюбство.

— Побачимо! Як я сказав, так і буде!

— Ні, не буде! — Єлисавета не зрушила з місця.— Ти чув? Я не піду на це ніколи в світі.

— Є вихід! — злісно посміхнувся Демир. — І з цього становища є вихід. Розлучимось.

Вона помовчала. Потім знизала плечима і, не кажучи більше нічого, почала роздягатись. Вперше за два роки вона лягла сама на вузьке дівоче ліжко — єдиний свій посаг.

Минула ніч, і от вона сиділа біля вогнища, сумно дивилась на полум'я і думала про те, як змінився Демир. Невже він знову підніме на неї руку?

Вогонь лизав задимлений казанок. Треба було подумати про обід, замісити хліб, а їй не хотілось вставати.

Там, у кімнаті, Демир ходив туди й сюди. Вона чула шум його кроків, розмірених і важких, і несподівано подумала про його ноги, взуті в порвані, стоптані черевики. Вона уявила собі ті черевики, полатані, викривлені, із збитими каблуками, і її огорнув жаль. Він був якийсь наче розбитий, змучений, а вона ні разу не спитала його, що з ним. Все тільки про свої радощі розповідала, навіть у ліжку. І не для того, щоб він похвалив чи погудив її, а просто їй хотілось комусь розказати про все пережите за день.

І тепер він подасть заяву про розлучення... Нехай подає! Вона переживе своє горе, не здасться. Але хіба легко розійтись з людиною, з якою два роки ділила останній краєць хліба? Адже він її чоловік, якою вона з радістю віддала найдорожче, що в неї було.

Чоловік — це не стара спідниця, щоб її взяти й викинути. Треба вирвати з серця близькість, з якою вона звиклася і без якої її життя стане холодним, як нетоплена хата.

Але як далі жити з таким чоловіком, що, мов той рак на бистрині, все назад тягне. Як? Хіба може бути другом такий чоловік?

Вона відчула, що на очі їй набігають сльози. Ось вони котяться по подряпаній щоці, змішуються з закипілою кров'ю.

Надворі загавкав, як на знайомого, собака, хтось бігцем піднявся по кам'яних східцях, стукнув дверима. На порозі став її брат, маленький, у довгому жукосі, подарованому Демиром, захеканий, з червоними щічками, радісно збуджений.

— Тощо! — вигукнула Єлисавета, витираючи сльози. — Чого так рано? Куди це ти зібрався?

Хлопець причинив двері, увійшов і, зупинившись біля вогнища, здивовано подивився на неї. Його сестра плаче! У неї — завжди такої веселої, усміхненої — на очах сльози!

— Нічого! — сказала Єлисавета, намагаючись усміхнутись. — Від диму... Курить!

Хлопець пильно подивився на неї, потім показав на її щоку:

— А кров?

— Куди ти зібрався? — ухилилась вона від відповіді.

Обличчя хлопця витягується. В очах гаснуть іскорки радості, на ніжних дитячих губах тремтить німе запитання.

Вона обнімає братика, пригортає до своїх грудей його голівку

і сама готова розплакатися вголос. Ось єдина близька, любляча істота, якій могла б вона звірити горе, але він ще такий малий: не зрозуміє всього, тільки збентежиться.

— Тошко,— каже вона,— ти снідав?

— Снідав,— відповідає похмуро хлопчина. І, щоб скоріше піти, додає: — Прийшов, щоб узяти у вас пилку. Ввечері принесу.

— А нащо тобі? Дрова пиляти?

Тошко зневажливо знизує плечима: «От і не вгадала, не вгадала!»

— Бригаду організуємо! — діловито повідомляє він.— Будувати-мемо навів на машинно-тракторній станції. Для машин.

— Ач ти, який будівельник! — Єлисавета знову пригорнула його.— Ти такий слабенький, що ж ти там робитимеш?

— І для мене знайдеться робота! — посміхається Тошко. Потім нахмурює брови.— Може, ти хочеш, щоб я сидів дома?

— З якої речі. Вдома сидять тільки куркульські синки!

— Ну... бувай! — махає рукою Тошко.— Не треба мені пилки.— Він зупиняється на порозі, дивиться на її подряпану щоку, потім різким рухом скидає подарований Демиром довгий кожух.

— Що ти робиш? — злякано вигукує Єлисавета й підбігає до нього.— Ти збожеволів? Застудишся!

— Він заважає мені! — хмуриться Тошко.— Такий довгий, що у мене руки наче зв'язані! — І намагається вирватись з рук сестри.

— На, одягни мій! Не пушу, поки не одягнешся!

Її руки міцні, як у чоловіка. Хлопець одягає кожух і якимось знякювіло махає рукою на прощання.

А вона, сумно посміхаючись, дивиться, як він біжить по вулиці до поля, над яким нависли важкі хмари і сірий кошлатий туман.

26

Демир обійшов подвір'я, за звичкою заглянув до порожньої стайні і дійшов на вулицю. Злість, що спалахнула в ньому вчора ввечері, розбухувала його кров. Мало того, що він втратив землю, назавжди поховав мрію стати заможною і незалежною людиною (з власними кіньми!), що без нарікань стерпів стільки принижень, вступивши в оте біс його знає ким вигадане ТКЗГ,— так тепер і дружина його, з якою він, як говорили селяни, носився, як з писанкою, і та повстала проти нього! Вона, невдячна, ладна покинути його заради своїх бригад і ланок! Ні, цього Демир не може пережити, з цим він ніколи не примириться! Для неї ТКЗГ дорожче за чоловіка!.. Гаразд, землі в нього немає, але честь свою він нікому не продав!

Важко дихаючи і блискаючи очима, він дійшов до майдану і здивовано зупинився. Село тільки почало прокидатися, вулиці були безлюдні й тихі. На високому телеграфному стовпі, що стримів на фоні досвітнього неба, ще світилася електрична лампочка. Вона мерехтіла у ранковій імлі жовтим, безсилим, нікому не потрібним світлом.

Куди він простував так рано? І що подумає якийсь невсипущий селянин, випадково побачивши його крізь тин? Він збентежено оглянувся, наче забрався в чужий садок, потім швидко пішов вуличкою, що вела до шосе.

І знову спинився.

Несподівано з-за повороту вилетів вершник. Низько над землею стелився туман, і тому Демир побачив спершу його голову і частину плечей, які то поринали, то знову спливали в тумані. Підкови зацокали дзвінкіше, і неясні обриси коня поволі ставали чіткішими й виразнішими.

Поки Демир роздумував, чи не сховатись за найближчим тином, вершник майнув повз нього, несподівано зробив півоборот і зупинився кроків за десять від Демира. З ніздрів коня білими клубами виривалася пара.

— Гей, Демире, — покликав Досю, — ходи-но сюди!

Демир неохоче і якимось вимушено наблизився до нього.

— Та швидше, наче три дні не їв! — розсердився голова. — Що ти волочишся, мов неживий? — І, нагнувшись з сідла, сказав: — Слухай, отой, новий, розіслав гусеничні трактори по околії. Розумієш?

— Ну то й що? — буркнув Демир. — Яке мені до того діло?

— Ах так? — Досю подивився на нього здивовано. — Яке тобі діло? Хіба ти вже не член кооперативу?

— Ну, припустимо, член. То й що з того?

— А чим же ми оратимемо, коли він забрав наші кращі машини?

— Чого ти мене питаєш? Ти голова — ти й думай!

— Всі повинні думати! На наш хліб зазіхають! Слухай! — Досю смикнув повіддя й зупинив коня, який загарцював. — Біжи швидше й піднімай кооператорів — нехай усі збираються біля хоремагу. Чуєш?

— Я йду в своїх справах! — відповів з підкресленою байдужістю Демир.

— Ніяких своїх справ! — Досю стиснув у руці нагай. — Роби те, що тобі наказують! Швидше!

Демир схопив вуздечку коня і стиснув кулак.

— З ким ти розмовляєш? Що я тобі, наймит?

«Ото дурна голова! От тобі й раз!..» Досю поборов своє збентеження і дружельюбно посміхнувся:

— Я знаю, з ким говорю — з багацьким сином... — Він нахилився й довірливо зашепотів до нього: — Я сам з багатой сім'ї і був багатієм. Тому й затримав тебе влітку біля себе, що ти своя людина... Ти повинен мене слухати — я тобі добра зичу!

— Ну тебе до біса! — скипів Демир. — І тебе, і твоє господарство, і всіх вас!

Він люто глянув на Досю, повернувся і широкими кроками пішов нерівною, розбитою дорогою.

За годину на майдані перед хоремагом загомоніли стривожені кооператори. Вони не могли повірити, що «новий» їх обдурив. «Очевидно,

Досю не розібрався в цій справі як слід»,— хитали вони головами й нетерпляче поглядали на дорогу, звідки чекали голову і членів правління кооперативу.

Незабаром майдан заповнили селяни. Це були переважно одноосібники. Вони співчували своїм собратам і, не криючись, підтримували Досю. Дізнавшись, що кооператори збираються вимагати пояснення від агронома за самовільну відправку тракторів в інші села, вони наперебій почали давати поради, що робити. Навіть отець Анастасій не витримав, схопив свій ціпок і поплентався до натовпу, що почав уже тривожно густити.

— Так вам і треба! — зловтішався Киню Бессарабський, мерзлякувато кутаючись у витертий піджак. До Дев'ятого вересня Киню тримав невеличку кав'ярню в нижній частині села, але працювала там в основному його дружина — йому було лінки навіть зварити каву клієнтам, і він залишав їх самих поратися в закурений кімнаті. — Так вам і треба,— примовляв він, хитаючи маленькою головою і голосно шморгаючи носом. — Самі собі зашморг на шию наділи, а тепер — рятуйте! Іжте тепер, що наварили, дурні!

— А ти чим можеш похвалитися! — знаходив у собі сили заперечити йому хтось із кооператорів. — Ще тільки дружину не заставив Пантелееві!

— Це моя справа! — огризався Киню. — Своєю бідою я сам журюся. Я сам собі хазяїн. Адже так, пане Турлаков?

— Але ж люди, їх на погибель ведуть, а вони все не розумнішають! — дорікав колишній власник ведровського хоремагу і цмокав язиком. Голосно сплюнувши й розтерши плювок ногою, він запитував так, щоб усі чули його. — Скажи, баю Атанасе, чи доводилось тобі бачити щось подібне, скажімо, в найгірші часи? Дикі качки кричуть над головою, на південь відлітають, а земля стоїть неорана і неясіяна. Скажи! Не пам'ятаєш? Ну, й ми не пам'ятаємо!

Отець Анастасій перехрестився кістлявою рукою і важко зітхнув.

Вітер стих, небо пригорнулося кошлатими грудьми до землі, пішов холодний дрібний дощ.

— Нам що? — засміявся хтось з удаваною веселістю. — Ми й без командирів засіяли... Це ви думайте, колгоспники!

Турлак підкрутив вуса.

— Міських послушали! — повів він плечима. — Нехай тепер затягають пояси! Міська людина, голубчику, коли в неї забурчить у животі, піде в магазин і купить собі булку. Про неї держава турбується, не лишить її голодною. А наш брат на землю надіється. Немає землі — нема й життя. Він не чиновник, що надіється на зарплату. Адже так? Відбереш у нашого селянина землю — і хоч кидай його на смітник. Він і шеляга не вартий. Ви мені тичете в очі російського мужика. Він з давніх-давен безземельний. Не звик на себе працювати. А з нашим братом інакше — є в нього своя земля — працює. А коли примушеш його працювати на спільній ниві — добра не жди!

— От чому в місті не організують комун? — почав Киню і став поряд з високим Тарлаком. — Скажіть, я вас питаю, чому?

— А ти не пятакяй чого не слід! — оскирився на нього Іван Довгий-Бешемля і кинув на нього злий, погрозовий погляд. Після Стамата він був найбільший ворог чокоїв, що записались у ТКЗГ.

— Я так гадаю,— продовжував Турлак.— Добрим є те, що перевірено часом. Ще діди наших дідів були хазяями, тобто мали свою землю. Відколи існує світ, селянин завжди був хазяїном. Коріння нашого брата в землі. Якщо у нього є своя земля, він тримається міцно, ніхто його не зрушить з місця. А коли відбереш у нього землю — все одно, що вирвеш дерево з корінням. Нема вже для нього життя. Наче підрубали його сокирою.

— Ти що, за Пантелеєм і Хаджією сльози проливаєш, паночку? — скипів Бешемля.— Хіба половина ведровської землі не була в руках п'яти-шести чоловік? А інші селяни по скільки декарів орали? Не одною, а двома сокирами вдаримо по тих глитаях, і тебе не забудемо, так і знай, гадино!

— Змилуйся, господи! — прошепотів отець Анастасій тонкими, безкровними губами і знову перехрестився.

В цей час Кабза, сильний, як буйвол, і страшний з вигляду, так закричав, що його почули аж на краю майдану:

— Хіба я вінчався з отим вашим ТКЗГ?

В минулому він мав свою м'ясну крамницю і славився як найкращий різник на селі.

Не всі різники наганяють жах своєю зовнішністю, але Кабза був справді страшний. Побачивши його здалека, діти припиняли свої ігри, тиснулися до тинів, стихали. Він був здоровенний, важкий, а його масивна голова здавалась приліпленою до плечей, шиї у нього майже не було. Щоб подивитись наліво чи направо, він повертався всім тілом. Його водянисті, жовтуваті очі, майже заховані під кошлатими, мов овечі хвости, бровами, дивилися завжди сердито й суворо. Ходив він трохи згорбившись, і тому руки його були витягнуті вперед, наче він переслідував когось.

Односельчани вважали його прямою і чесною людиною. Довгий час він різав худобу, торгував м'ясом, продавав шкіру, але розбагатіти йому не вдалося. Якби вони не боялись його запальної вдачі і важкої руки, то ще й полюбили б його. Ведровці шанували сильних і чесних людей. Він особливо виріс у їх очах після того, як сім років тому перед корчмою Азмака дав ляпаса найбагатшій і найстрашнішій людині в селі — багатому землевласникові Пантелеєві.

Він був після Досю першим із заможніших середняків, що записався в ТКЗГ. До кооперативу він вступив з чотирма декарами землі і трактором. Трактор його немало зробив під час жнив, але три тижні тому, як тільки вивели його в поле, він зупинився й не рушив з місця. Поки прийшов дядько Марин, Кабза запряг воли й потяг трактор під широкий навіс у своєму дворі. Коли прийшов токар, він знайшов у циліндрі мотора тріщину. Біля трактора крутився з замасленими руками і лузав насіння молодший син Пантелея.

— Я вас питаю, хіба я вінчався з ТКЗГ? — повторив своє запитання Кабза.

Селяни мовчали. Чути було, як бриніли од вітру телеграфні дроти.
— Ну то й що! — зареготав Киню Бессарабський. — І на вінчання є лікування, якщо жених виявиться негодящим. — Адже так, батюшко?

Старий сумно посміхнувся.

Кабза продовжував гриміти:

— Розлучення, ясна річ, та й усе! Я дітей своїх не на вулиці знайшов. Чого вони голодуватимуть! Виходить, що голови наших людей ще не дозріли для колективної праці. Не вміють керувати. Дозволили якомусь агрономчикові розсилати трактори невідомо куди! Де таке видано? Я увійшов у ТКЗГ, щоб було краще. Ну й побачив це краще. Красенько дякую за таку благодать!

Трохи помовчавши, глянув спідлоба на насуплені обличчя, насунув свою гостроверху шапку й докінчив:

— Робіть, що знаєте! Як кажуть: кожний відповідає за себе... А я виписуюсь!

— Коли на те пішло, то всі повиписуються! — весело засміявся Турлак.

— А ти чого сунеш ніс не в своє діло? — огризнувся Іван Довгий і погрозово ступив до колишнього крамаря.

Турлак глянув на його довгу кістяву постать і презирливо здвигнув плечима.

— Я тільки так кажу. — І раптом визвірився: — А ти, брат, не кокошся! Добре тобі! Землі у тебе — як кіт наплакав. Ти звик голодувати.

— Ось зараз як затоплю тобі у п'яну пику, то ти узнаєш, кровопивцю, що таке голод. — Іван Довгий замахнувся, але Турлак швидко відступив назад.

— А за що його? Агрономові всипте. Та тим із станції... «товаришам». Вони залишать вас без хліба, а цей чоловік — що, він вам добра зичить! — заступився за Турлака Киню Бессарабський.

— Де він, той агроном? — заревів хтось із юрби.

— Ану, давайте його сюди, ми поговоримо з його величністю понашому, по-сільському! — стукнув палицею інший.

— Ви говоріть, а я, братці, випишусь! — прогримів у загальному гаморі голос Кабзи. — Я, братці, ростив дітей не для того, щоб жертвувати ними задля якогось там міського панича!

Кабза збив на потилицю свою величезну шапку, розштовхав селян і рушив широкими кроками до правління кооперативу.

Спочатку він ішов один, але перш ніж він звернув у провулок, кілька чоловік з юрби рушили за ним, немов брудний потік, що пробиває собі дорogu.

Надя злякано схопилася з ліжка, протерла очі і глянула на будильника — була без чогось п'ята година. Їй захотілося знову залізти під теплу ковдру, поринути в ранішню дрімоту, помріяти. Вчора вона допізна читала, і тепер її очі злипалися.

На столику лежав розкритий роман Кетлінської «Мужність».

Хіба радянські комсомолки були такі ледачі, як вона?

Ось вона позіхає, ще не одягнута, а молодь, напевно, вже вирушила в дорогу. Прийдуть на станцію строєм, а він, вітаючи їх, питає:

— А де ж учителька?

А чи питає?

Вона посміхнулася, відчинила шафу і почала вибирати, що їй надіти — пуловер чи блузку?

В снігах вона зустріла матір, яка щойно сипнула зерна курям.

— Куди так рано?

— У бригаду! — відповіла Надя і обняла її.

Стара подивилась їй услід і, всміхаючись, похитала головою. І раніше ходила дочка в бригаду, але сьогодні вона якась особлива та й прибралася, немов на свято!

І в серці її, стомленому роками і знегодами, зажеврїла надія. «Дай боже!» — зітхнула стара. Потім вона сіла на кам'яні сідці і довго дивилася перед собою, дивилася на глибоке корито, біля якого порпалась кури і дві криклаві качки. І їй здавалось, що вона крізь дрімоту чує рідні і милі дитячі голоси: «Бабо! Бабо!»

А Надя йде безлюдними вулицями, думає про Євстатія, складає плани, як вона візьме участь у сівбі, і, що не придумав, всім не задоволена. Все, що вона спроможна зробити, здається їй дрібним, мізерним у порівнянні з тим, що треба здійснити...

Учора ввечері вона думала, багато думала про нього. Він сидів біля столу, тихо говорив, а вона його слухала, і кожне слово було для неї відкриттям. Кожна його думка скидалася на сніп світла. Це світло падало на її світ, і звідти, з темряви, засяло для неї щось нове, чудесне, про що досі вона не мала ніякого уявлення. Усе, про що він говорив, було таким природним, звичайним, наче він висловлював її думки, які вона досі не вмїла висловити. Інколи вона заслухувалася його голосом, губила нитку розмови і думала про те, як приємно бачити його тут, біля себе, як багато тепла і життя принесла в її кімнату ця чужа і в той же час безмежно близька їй людина!.. Такого вона ще ніколи не переживала. Нехай побуде ще, вона готова слухати його хоч і до ранку! Нехай не йде додому — як боляче їй стане, коли він кивне головою і скаже: «На добраніч!..»

Вона заснула з усмішкою на устах. Її повіки закрили дорогий образ, перенісши його в сон.

Дорога на станцію йшла через майдан. Коли вона наблизилась до нього, до неї долинув незвичайний для такого часу гомін. «Може, це молодь? — подумала вона і прискорила ходу, майже побігла. — Може, вони тут збираються?»

Але чим ближче вона підходила, тим більше переконувалася, що це не молоді голоси. Здавалось, буря знялася на майдані. Гриміли глухі басы, чулася крута лайка.

Вона присїла, притулилася спиною до муру, що тягнувся навколо невеличкого брудного подвір'я хоремагу, прикусила губу і з завмираючим серцем прислухалась.

— Агрономові всипте! — кричав хтось. — І тим із станції... «товаришам»... Вони віднімають у нас хлібець!

— Де він, той агроном? — заревло десяток голосів.

— Ану, ведіть його сюди, ми поговоримо з його величністю по-нашому, по-сільському!

І той, що кричав, багатозначно постукав палицею по землі.

Юрба загула, заревла. Не можна було розібрати, хто кого лає.

— Випишусь!.. Випишусь!.. — лунав голос Кабзи.

Надя зблідла й, відчувши раптом, що їй нічим дихати, розкрила рота. Відтак оглянулась, машинально потерла лоба й подумала: «Ось, виявляється, яка я кволал!»

Почав накрапати дощ.

Небо опустилось ще нижче, злилося з коліями дороги. Десь високо в хмарах, а може, й над ними, закричав птах. «Відлітають на південь», — майнуло в її голові.

Пригнувшись, вона пішла вздовж муру і завернула у вуличку, що огинала майдан з півдня. Зігнувши руки в ліктях, вона що було сили побігла до Стаматової хати.

Стамат жив на самому краю села. Треба було пробігти більш як кілометр, а серце її уже на перших ста метрах почало прискорено колотитися. Кров зашуміла, задзвеніла у вухах, повітря розривалось на шматочки, і кожен вилітав з її рота, наче мав крила.

Голова в неї йшла обертом, вона почала заточуватись до огорож, але все-таки бігла вперед.

Ще трохи, ще трохи! Ось похилений тин Івана Бешемлі, а далі, біля телеграфного стовпа, Стаматова хата. Надя зупинилась, зі стогоном вдихнула повітря і махнула рукою, щоб розігнати іскристі кола перед очима. Вона зробила ще одне зусилля, і ноги насилу відірвались від землі, що притягала їх, немов магніт.

Хвіртка відчинена. Останнє зусилля — вона стукає кулаком у двері і мружиться, не бачачи нічого, спираючись чолом на мокру від дощу стіну.

З хатини почулися кроки. Стамат іде поволі й важко, не поспішає.

Дощ усе йшов, тихий і рівний.

Стамат відчинив двері, і брови його від подиву поповзли на лоба. З-під них з цікавістю дивилися полинялі очі вже літньої людини, які здавалися суворими.

— У чому річ? — нахмурився він. — Не даєте людині поспати.

Але йому стало жаль змученої дівчини, і він промовив, поклавши руку на її мокре волосся:

— Моя нероба давно вже випурхнула! А ти, розумнице, проспала. Ну, не плач, доженеш їх!

— А я не плачу! — протестує Надя, яка все ще не може перевести дух. — Послухайте... Біля хоремагу щось відбувається... Зібralися люди — хочуть вийти з кооперативу... і агронома побити!.. Кабза їх підбурює!

— Он воно що! — здивувався Стамат і швидко почав одягати кожух, накинутий наопашки. — А де Ілія?

— На станції,— відповіла Надя.— З молоддю.

— Ну й вскочили в халепу! А за що ж хочуть бити агронома?
Не знаєш?

Високі чоботи Стамата стояли біля дверей. Він виніс їх надвір, сів на сідець і почав узуватися.

— Кажеш, багато людей? А хто саме там?

— Не бачила.

— То звідки ж ти знаєш, що їх багато?

— Я чула, як вони кричали.

— Ну, наші люди голосисті. Троє знімуть такий галас, наче їх триста.

— Багато їх! — тупнула ногою Надя.— Півсела! Йдуть виписуватись... Агронома хочуть бити... Справжній бунт!

— Ну, прямо вже й бунт! Скажеш таке!

— Повідомити міліцію? — спитала Надя.

— Хочеш підлити масла в огонь?

Стамат випростався і розгладив вуса.

— Навпаки, скажи старшині, щоб не втручався... Тут не силою треба. Роздратованому собаці покажи палицю — він сказиться! Треба дізнатися, хто їх підбурює!

— Я чула голос Кабзи. Він агітує виходити з ТКЗГ.

Старий нахмурився.

— Звичайно, Кабза... Не слухали мене! — І, глянувши дівчині в очі, додав: — Біжи збирай дружин кооператорів. Зможеш це зробити?

Надя від здивування розкрила рота.

— Не витріщай очей — жінки з нами! Скажи їм — чоловіків ваших, так, мовляв, і так, підмовили багатії виписуватися з ТКЗГ. А без кооперативу вам, жінкам, не буде життя. Хіба не так? Не буде у вас ні пекарні, ні ясел. Нероби ваші цілими днями пропадатимуть у хоремазі, а ви з ранку до вечора... і так далі... По тричі на день битимуть вас. Хто вас захистить? Куди ви подінетесь? А в кооперативі інша річ... Ти мене розумієш? Роз'ясни їм усе це, а потім побачиш, що буде. Вони своїм чоловікам очі повидирають.

— Здорово! — посміхнулась Надя.

Стамат замислився.

— Ти вмієш їздити на велосипеді? Ось тут стоїть велосипед племянника. Ідь до Єлисавети, і хай вона проведе роботу серед жінок. Єлисавета — розумна жінка, вона справиться з цим. А потім біжи на станцію, попередь їх!

Надя вивела велосипед і сіла на нього.

— Скажи Ілії, щоб поспішив. А я зберу членів партії і, що зможу, зроблю!

Вітер ущух. Дрібний дощ окутав тонкою, майже невидимою запоною великий майдан. Тільки якщо підняти догори голову, можна відчути мряку. Краплини дощу блищали на високих гостроверхих шап-

ках, а від кожухів і накидок здіймалася білувата пара, відгонило шкірою, тютюном і намоклою, роками непраною вовняною тканиною.

Біля Стамата, Івана Бешемлії, директора прогімназії та ще кількох членів партії утворились невеличкі групи мовчазних слухачів, тоді як основна маса невдоволених галасувала і клетотіла в центрі майдану. Від тієї юрби час від часу відокремлювався і прямував до правління хтось із кооператорів, супроводжуваний тюканням і підохочувальними вигуками.

Несподівано з боку головної вулиці показався гурт жінок. Здавалось, вони вирости з-під землі. Їх помітили, коли вони дійшли до високого електричного стовпа. Попереду йшла Єлисавета — спокійна, міцна, як мужчина, пишна і гарна. Поруч з нею дріботіла дружина Івана Довгого. Вона то розв'язувала свою полинялу хустку, то знову зав'язувала, але, побачивши чоловіка, що височів над всіма, як тополя, спинилась і взялася в боки, а за нею спинилась і вся юрба.

Чоловіки стихли.

— Отаке! — залунав несподівано твердий і низький голос дружини Довгого. — Ось куди помандрував ще вдосвіта мій красень!

І вона ступила наперед.

— Хто тебе підмовив? Чи не цей глитай? — І вона показала важкою рукою на Турлака.

Іван Довгий хотів щось сказати, та тільки засміявся.

— Тьху! — плюнула вона. — І це називається комуністи! А щоб вас грім побив!

— То набрехали тобі! — намагався виправдатися Бешемлія, але жінка замахала кулаками над головою.

— Не вийде! Не буде того, що ви задумали! Собаки коростяві!

— Ти, я бачу, хочеш голодувати? — перебив її Турлак.

— Ти вже мовчи! — І Довгий Іван стукнув його по голові.

Шапка колишнього власника крамниці впала на землю.

— Ой-ой-ой! — зарепетував він і заверещав не своїм голосом. —

Вбивають!

— А, так?

Ці слова було сказано спокійно, наче «добридень», але чоловік, що промовив їх, плечистий і дебелий селянин у доброму козушку, схопив палицю і з усієї сили потяг Бешемлію по спині.

Майдан завмер, потім одразу ахнув і заревів. Багато чоловіків вчепились один в одного, замигтіли палиці, повітря сповнилося лайкою.

— Жінки, ці звірі повбивають один одного! — вигукнула Єлисавета. — Який це гедзь їх укусив? Давайте розбороняти!

Дорога до шосе була більш-менш рівна. Нахилившись до руля, Надя натискала на педаль велосипеда, летіла вперед, жмурячись від дощу. Її спідниця розвівалася. Якесь жінка, що вийшла вранці по воду, побачивши її оголені коліна, сердито стулила губи і одверну-

лася. Собака з гавкотом кинувся за нею. Рівна дорога закінчилась, і шини почали підстрибувати по твердому, розбитому возами шосе. Дощ лише покропив засохлі грудки, але не розмочив їх. Велосипед ковзав і хитався, наче п'яний. Страх, що вона запізниться, збільшений ризиком розбити велосипед, стискав її серце. Їй хотілося скочити з машини і бігти, летіти щодуху, але станція була ще далеко — не стало б сили добратися, і вона натискала на педалі, а з очей її текли струмочки — були це слюзи чи дощ, вона й сама не знала.

А на подвір'ї молодь гомоніла, сміялася, розвантажуючи вози. Більшість оточила трактори, і лише кілька чоловік ходили без роботи, засунувши руки в кишені піджаків. Один з них підійшов до Наді і стурбовано спитав:

— Може, допомогти вам... панночко? — і простяг руку до велосипеда, який вона насилу тягла по грязюці.

Надя подивилась на нього стомленими очима й здригнулася. Перед нею стояв Борислав, і глузлива холодна посмішка скривила його тонкі, майже безкровні губи.

— Мені не потрібна допомога! — хитнула вона головою. І, напружуючи останні сили, потягла велосипед далі.

Збиті з дощок двері були розкриті навстіж. Вона зупинилась на порозі і, хоч усередині було майже темно, одразу помітила агронома. Він стояв спиною до дверей і жваво розмовляв з старим токарем. Дядько Марин, який щось записував у свій блокнот, одразу помітив її і, зсунувши на лоба окуляри, здивовано глянув на неї.

Євстатій озирнувся. Їй здалося, що по його обличчю майнула тінь невдоволення.

— Що таке? — спитав він, не зрушуючи з місця.

Вона ввійшла всередину, оглянувшись і стомлено сперлася на ковадло. «Яке холодне залізо», — подумала вона і лише тепер відчула, як тремтять у неї руки й ноги.

Її волосся було мокре, вона вся була мокра, заляпана грязюкою.

— Що таке? — нахмурився Євстатій, а сам подумав: «І чого її принесло саме зараз?»

— Нічого! — сказала Надя.

Вона відчула неприємну, кучучу вологу на очах. Їй стисло в горлі.

— Закінчуйте розмову, — ледве чутно промовила вона.

Дядько Марин вийняв з кишені свого заяложеного халата брудну ганчірку і голосно висякався.

— Я піду ще раз перевірю, — сказав він. — Може, в старих бідонах щось залишилось?

Вони тільки що підраховували пальне.

Наді здалося, що, проходячи повз неї, старий якось підбадьорливо посміхнувся. Наче батьківська ласка була ця усмішка.

Євстатій стояв задуманий, холодний. Виходить, станція має в запасі пального тільки для чотирьох тракторів на перші два-три дні. А потім? Але найбільше сердився він на самого себе. Як міг він випустити з поля зору таке важливе питання? Не подбати про найголовніше — пальне!..

— Товаришу агроном,— почала Надя, також намагаючись надати своєму обличчю байдужого виразу.— Пробачте, ви мене слухаєте?

— Що ви сказали? — схаменувся Євстатій.

— Я кажу, — розсердилася Надя, — що в селі дуже неспокійно. Проводиться агітація за вихід з кооперативу... І нахваляються побити вас!

Лише тепер Євстатій помітив, що на ній не було сухого рубця, а спідниця спереду заляпана грязюкою.

— Хочуть мене побити? — Він усміхнувся.— За що ж?

Надя знизала плечима.

— Ви застудитесь,— сказав Євстатій.

Він узяв з міндера своє пальто і обережно накинув їй на плечі.

Потім запалив сигарету. Майже непомітна гірка усмішка ковзнула по його губах і швидко зникла.

«Дзвонить у місто! — хотіла вигукнути Надя.— Дзвонить! Хай ви-шлють міліцію. Ви не знаєте, які тут люди. Вони поб'ють вас до смерті!» Але стрималась. Закусила губи. «Коли роздратованому собаці покажеш палицю, він починає казиритися!» — згадала вона слова Стамата. «От,— скажуть селяни,— і під час фашистської окупації було так: виявиш незадоволення чим-небудь — одразу кличуть жандармів!»

Але що робити? Хіба можна допустити, щоб його побити?

— А де Ілія? — спохватилася Надя.

— Хіба ви його не зустріли? — здивувався Євстатій.— Він пішов у село.

«Пішов полем,— подумала Надя й полегшено зітхнула.— Стамат буде не сам».

— А ви що робитимете? — спитала вона.

— Поведу трактори в поле. Що ж іще?

Вона до болю стиснула пальці.

— Не їдьте селом!.. Люди збуджені — все може статись!

Він глянув на неї холодно, майже вороже.

— Саме через село поїду! Що за поради ви мені даєте?

Він вийшов, майже вибіг надвір.

Трактористи вишикувалися в ряд: Мишко, Харалан, Милка і два помічники з Сеїзова та Пчелинців. Трохи оддалік стояли причіплювачі-добровольці: Павелчо, син розсильного з сільради — худенький, згорблений хлопчина з непомірно довгими, мало не до колін руками. Він був культпрацівником молодіжної організації. Біля нього стояли здорові, плечисті сини Івана Бешемлії. Вищий, Василь, визивно дивився перед собою і час від часу пригладжував руде пасмо волосся, яке він ніби зумисне випустив з-під зсунутої набакир кепки. Його брат Стоян втупив очі в землю, наче шукав там щось загублене. Його подзьобане віспою обличчя завжди здавалося напруженим і зосередженим: наче він весь час думав про те загублене — де, на якому місці це сталося?

Біля них палив сигарету Бакалче, син сільського шевця. Він багато-значно підморгував молоді, що з'юрмилась навколо нього: «Бачите, мовляв, який я зговірливий? Я знаю свою справу! Беріть приклад з мене!»

Осторонь від причіплювачів стояла усміхнена Зіна в незастебнутому плащі. Не можна було зрозуміти, до кого вона посміхається: до себе самої, до агронома, чий погляд вона намагалась впіймати, чи до Борислава Йорданова, який кидав на неї презирливі, нищівні погляди.

А позаду всіх причаївся братик Єлисавети, Тошко. Він перший попросився в бригаду, але, побачивши агронома, злякався, що той його не візьме, такого маленького і кволого, і тому ховався за спинами інших.

Добровольці зголосилися не зразу. Більшість хлопців хотіли записатися у бригаду причіплювачів — їх вабила думка про трактор. Але невідомо, що скажуть батьки. Треба спочатку порадитись з ними... Трактори не втечуть!

Година атаки настала. «Тепер вирішальний момент,— напружено думав Євстатій,— з чого почати?» Він вперше виїжджав на оранку як керівник.

— Хто з вас працював на тракторі? — спитав він, оглядаючи кожного тракториста і причіплювача.

Підніс руку Харалан. За ним і хлопці з Сеїзова та Пчелинців. Мишко занепокоївся.

— Та я водив десятитонку з дизельним двигуном у найбільші мори-зи. До того ж, з причепом. А в кузові і на причепі — снаряди. Розумієш — вибухівка! Що може бути небезпечнішим за такий вантаж!

Він ніколи не возив снарядів, але так звикся із своєю вигадкою, що й сам у це повірив. А якби й справді доручили йому везти такий небезпечний вантаж, хіба він, Мишко, не виконав би цього завдання з честю?

Харалан засміявся, але Милка подивилась на нього таким довгим і несхвальним поглядом, що хлопець став збентежено обсмикувати поли свого коротенького піджака.

— Ти, — звернувся Євстатій до Мишка, — склади список і проти імені кожного з товаришів записуватимеш кількість зораних декарів.

Євстатій помовчав, подумав, потім знову продовжував сухим, рівним голосом:

— Кожен одержить плату залежно від зораної площі. Але поганої оранки я не потерплю — зятяйте це собі! Заставляю переорювати — щоб потім не ображалися!

Він вийняв з кишені складений металевий метр, ледь усміхнувся і показав його трактористам.

— Мірятиму глибину — майте це на увазі!

«Розкажуй! — засміявся про себе Бакалче. — Переміряєш ти чотири тисячі декарів тоді, коли побачиш своє вухо!»

Агроном подивився на нього і наче вгадав його думки.

— Я роздам такі метри кращим кооператорам. Вони й проконтролюють вашу роботу!

— Оце так узявся! — пошепки сказав Бакалче і голосно шморгнув носом.

Євстатій підійшов до них ближче.

— Треба, товариші, так орати, з такою свідомістю ставитись до роботи, щоб навесні наша пшениця була найкращою. Щоб з одного

декара ваші батьки зібрали вдвічі більше пшениці, ніж одноосібники. Ви згодні з цим?

— Ще 6 пак! — вигукнула Людмила.

В гурті заплескали в долоні.

Мишко, посміхаючись, обернувся до хлопців. «От бачите, яка це людина?» — хотів він гукнути, та тільки міцно стиснув Милчину руку. Дівчина почервоніла, насупила брови і раптом засміялася.

— Обіцяємо працювати від щирого серця, з усіх сил! — вигукнула вона.

— Встановлюю денну норму на трактор — п'ятдесят декарів, — сказав Євстатій. — Що ви на це скажете? Мені здається, це не багато. Бакалче аж свиснув.

— Це не багато, — спокійно сказав Харалан.

— П'ятдесят декарів? Гм! — Мишко зневажливо здвигнув плечима. — Це мені тільки на сніданок.

В гурті пролунав сміх.

— А не подавишся, хвальку? — ехидно прошепотіла Людмила.

— Той, хто перевиконає норму, — продовжував Євстатій, — одержить додаткову винагороду в залежності від кількості зораних декарів.

— Скільки? — жваво спитав Бакалче.

Харалан сплюнув.

— Я пораджусь з міською станцією, і ми визначимо.

— Це важливо, — сказав Бакалче. — Гроші — справа важлива.

Людмила знову почервоніла.

— Ми не заради грошей, товаришу агроном!

— Знаю, і про гроші більше не будемо говорити! — І, глянувши на молодь, додав: — Лаштуйтеся в дорогу, товариші. Причепіть плуги.

Хлопці побігли, витягли з-під навісу плуги і причепили їх до тракторів. Зіна звернулась до Євстатія:

— Як, ви підете в поле пішки?

Тим часом Мишко розподіляв хлопців по ланках. Харалана і Павелчо — в першу. Синів Івана Довгого він послав до трактористів з сусідніх сіл.

— А ви, — звернувся він до Людмили, — працюватимете зі мною. Я вас учитиму.

— Ще цього бракувало! — Дівчина труснула головою. — Скоріше я тебе вчитиму! Дай мені помічника!

— Мишко! — гукнув Євстатій. — Приготуй машину!

«Знов мені не пощастило!» — Мишко махнув рукою і сумно глянув на Людмилу. Потім побіг до машини.

— І я з вами! — сказала Зіна.

Євстатій не відповів. Він обернувся до Наді, яка мовчки спостерігала за приготуванням, і спитав, показуючи на Тошка:

— А цей юнак?

Надя посміхнулась.

— Це брат нашої найкращої активістки, — сказала вона.

Євстатій поманив його до себе.

Тошко, блідий як стіна, ступив крок вперед. Ноги йому підломлювалися, на очі набігли сльози.

— Скільки тобі років? — спитав агроном.

Хлопець безпорадно глянув на Надю і ледве чутно прошепотів:

— Шістнадцять.

— Чудово! — сказав Євстатій. — Саме такий юнак мені потрібний для зв'язку з селом. Сідай у машину!

Зіна рушила до возів.

— Ну, Бакалче! — сказала Людмила. — Ти, шахраю, будеш моїм помічником. Сідай на трактор!

— Звичайно, я, — випнув груди Бакалче. — Тільки я тобі й підходжу. — І, наблизивши до неї своє підпухле, заросле рудавим пушком обличчя, сказав: — Десять тисячок заробиш зі мною, начальнице, будь певна. Бакалче розуміється на тракторах!

— Замовкни! — замахнулася Милка рукою. — Щоб я не чула більше ні слова про гроші, мерзотнику!

Мишко зупинив машину біля самих ніг агронома.

— Готово! — доповів він, відчиняючи дверці.

Сяючий від радості Тошко був уже на задньому сидінні.

— В голові колони пусти трактор оцього хлопця. — Євстатій показав на Харалана. — Дайте йому прапор. Причіплювачі хай сядуть на воза, що йтиме слідом за машинами. А де баяніст? Давай, Мишко, команду!

І тільки тоді він підійшов до Зіни. Очі дівчини блищали.

— Невже вам так важко знайти собі місце? — спитав Євстатій.

— Ах, ви нарешті помітили мене? — Зіна зробила байдуже обличчя. — Якось влаштуюсь. Дякую.

— Будь ласка, — кивнув головою Євстатій і поспішив до станції. Час було уже і йому лаштуватись у дорогу.

Загуркотіли трактори. Повітря здригалося від рокоту моторів. Вози обсіла молодь.

Надя стомлено взялася за велосипед. Ручки руля були мокрі від дощу.

— Зачекайте! — вигукнув Євстатій і винувато посміхнувся. — От бачите, забув про вас! Сідайте до хлопця! Мишко, прилаштуй велосипед!

Дощ усе мрячив, такий же дрібний, ледве помітний.

Колона, в голові якої сунув джип, вийшла на шосе.

Двір станції одразу став широким, порожнім і тихим.

Створивши за допомогою Людмили групу причіплювачів, Ілія рушив до села. Щоб виграти час, він звернув з шосе і пішов навпростець через почорніле зборознене поле. Він ішов уперед швидкими, широкими кроками, а думки його були на станції.

Він тривожився за агронома. Непокіоли його і хлопці: чи зможуть вони витримати страшне напруження, якого вимагає ця ніби з самих нервів складена людина? А що, як це здасться їм не під силу й вони розбіжаться?

Хлопці... Ось тепер він сумнівається в їх моральній стійкості. Чому? Треба визнати чесно: тому, що не знає їх добре. Він задовольнявся тільки тим, що інколи розповідала йому з власної ініціативи Людмила. А сам він ніколи серйозно не задумувався, як живуть вони, топчуться на місці чи пішли по новому шляху?

Йому не доводилось бувати на їхніх зборах чи гулянках, щоб ближче познайомитися з ними. Вони жили своїм світом, і йому здавалося, що все в тому світі благополучно. Опозиціонерів, що відверто агітували на користь Николи Петкова, вигнали. Дехто з них покаявся, пролив сльози, і тих знову прийняли в дружну і галасливу молодіжну сім'ю. Хлопці влаштовували збори, робили щось, мали свого культпрацівника — взагалі активно діяли. За весну і літо молодіжна рільнича бригада завоювала прихильність селян. «Діти» зробили такі успіхи, які батькам і не снились... Ну, чого ж тут тривожитись?

Тепер були вже мирні, легкі часи. Вороги не підстерігали молодь на кожному кроці. Якого ж біса втручатись у їхнє життя?

І ось виявилось, що він не знає молоді. Йому стало ясно, що мирний час не такий уже й «легкий», як він донедавна уявляв собі. Підпільний ротатор і автомат поступилися місцем посівному планові. Ворог не носить уже еполет з вензелями царя Бориса й не стріляє просто на майдані з револьвера. Ворог — хіба це не правда? — сидить на місці голови правління кооперативу, керує його господарською діяльністю... Яке складне становище! Не знаєш, звідки завдадуть тобі удару. Здавалося, що все йде гаразд, і раптом, як то кажуть, грім з ясного неба. От і розберись у цьому!..

Але грому з ясного неба, звісно, не буває. Життя — не казка. Тільки у казках усе можливе, а в житті, в цьому новому сьогодні, не повинно траплятись нічого несподіваного.

Він крокував полем, поспішав і не відчував дощу. До каблуків чобіт налипили величезні грудки грязюки. Він насилу пересував ноги. Але зупинитись, відпочити, очистити ці кляті грудки — значило згаяти дорогоцінний час, дати можливість Досю поставити на ноги все село.

Він знову подумав про агронома.

Так, нехай Надя покохає його — він заслуговує на це! Ілія сам про це їй скаже (хоч там, десь у грудях, болить — навіщо ж обманювати себе!), так їй і скаже: люби його всім серцем, усією душею — герой він, багатир, хоч з вигляду такий блідий і слабосиллий!

Він сам полюбив його і от хвилюється за його долю... Ох, за що його раніше братися? За кооператив чи за махінації Досю, за молодь чи за власні помилки?

Тепер він повинен бути спокійним і твердим. Як агроном, він повинен весь віддатися боротьбі, допомагати, організовувати, рятувати, що можна ще врятувати. І не для того, щоб загладити помилки мину-

лого! Прокляте минуло, мов камінь, висить на шії, але він не думає, зовсім не думає спокутувати його «блискучими» успіхами. Ну їх до біса, ці розрахунки! Він не був і не буде торгашем і ні про яке спокутування не думає. Сучасне не є і не може бути причетним до старих помилок... Він діятиме, він боротиметься, тому що пристрасно любить це нове життя без посмугованих полів, бідняків, які хочуть звільнитися від голоду й неволі, і все своє Ведрово з приземкуватими хатинами, покритими шифером, безводне і курне, змучене недоїданням і безпросвітним життям.

Дошові краплі змішуються з рясним потом і тонкими струмочками стікають по щоках Ілії на смушевий комір козушка. Білуватий вологий туман порідшав, і от уже зовсім близько, майже поруч, мелькають сіро-зелені огорожі перших хатин.

Людина, що йде повз ці огорожі, скидається на дивовижного птаха, що зав'яз ногами в рідкому, білому тумані. На голові у нього звичайна гостроверха шапка, яку носять майже всі чоловіки у Ведрові; він іде хитаючись, наче його прибили каменюкою, і не відриває очей від землі.

Це Демир.

Ілія махає йому рукою.

Чоловік, який щойно так дивно скидався на підбитого птаха, розправляє плечі і розпростує стрункий стан. Очі дивляться сердито. Він скидається на того пса, що його розбудили, і він, знаючи силу своєї зубастої пащеки, думає: вчепитися в горло подорожнього, що несподівано виринув з туману, чи не чіпати його?

— Куди так рано? — питає Ілія і з цікавістю вдивляється у схудле обличчя Демира.

Може, Єлисавета, — ця справжня окраса Милчиної ланки, — може, вона так рано вирядила свого похмурого красеня чоловіка?

І раптом його обпікає гостра, тривожна думка: а ти хоч раз поцікавився, як живе вона з своїм чоловіком?

Демир дивиться на нього холодними, злими очима. Мовчить. Відтак спалахує:

— Яке тобі діло, куди я йду?

Усе такий же норовистий... Ех, Єлисавето!

— Нічого... — сказав Ілія. — Гуляй собі на здоров'я. Я просто так, хотів побажати тобі доброго ранку... Пробач!

Демир дивиться йому услід, і груба маска, що спотворювала його обличчя, зникає.

— Почекай! — гукнув він, відчувши в серці дивне, приємне почуття.

Ілія всміхнувся:

— Хочеш мені щось сказати?

— Ти йди поглянь, яку кашу заварив голова, — говорить Демир. — Ох і підкладе він вам свиню!

— А ти звідки знаєш?

«Ось одна ниточка, — думає Ілія. — Тільки б не обірвалась».

Демир хмуриться.

— Кажу тобі — іди поглянь! Що ти мене допитуєш? Всі ви начальники, нехай вам біс!.. Наказують, допитують!

Він дивиться розчаровано, як дитина, якій не дали обіцяної іграшки.

А над рівниною аж до обрію все так само тремтить рухлива сітка холодного ранкового дощу.

Ілія пізно дізнався про те, що сталося на майдані.

Пройшовши горішньою частиною села, він опинився навпроти канцелярії кооперативу.

Перед світло-зеленим фасадом двоповерхового будинку галасувала й розмахувала руками група селян. Це були переважно одноосібники. Вони говорили голосно, кричали, а кооператори мовчки слухали їх і то втуплювали погляд у землю, то дивились поверх їхніх голів на тонкі, ледве помітні ниточки дощу.

Були люди і на сходах, і в покої перед кабінетом голови. Всі вони якось винувато подивилися на нього, але Ілія ні з ким не заговорив. Він кинувся до кабінету, в якому стояв лише старий письмовий стіл, соснова шафа і два стільці, залатані кусочками дикту. Він рвучко відчинив двері, але, побачивши Кабзу, що дружньо розмовляв з головою, опанував себе і чемно привітався.

Досю кивнув йому головою на другий стілець і зразу ж почав ритись у купі безладно розкиданих на столі паперів. Крізь мокрі шибки цідилося мутне денне світло.

Кабза продовжував смоктати сигарету, а Досю кілька разів перекавал ті ж самі справи з одного місця на інше.

— Чого хочуть усі ці люди? — спитав Ілія рівним, спокійним голосом. — Ти їх викликав?

— Боронь боже! — Досю підскочив, мов ужалений. — З якої речі? Самі поприходили. Заяви подають, виходять з кооперативу. Хіба їх зупиниш?

— Так, — помовчавши, сказав Ілія. Потому, подивившись в кругле, м'ясисте обличчя Кабзи, спитав Досю: — Його заяву ти прийняв?

— А що ж робити? — здвигнув Досю плечима. — Наговорив мені сім мішків вовни, уперся і не відступає! Поговори з ним ти!

Кабза поблажливо посміхнувся.

— Тут ти допустився помилки, — сказав Ілія. — Навіщо його умовляти? Приніс тобі заяву — скажи йому «дякую», і хай іде під три чорти.

— Боляче мені! — нахмурився Досю. — Чотириста декарів рівної орної землі — і раптом випустити їх.

Ілія підійшов до Кабзи і, схопивши його за хутрянний борт шуби, закричав:

— Забирайся до свого Хаджі! Тобі не місце з нами! Марш!

— А ти сбережніше! — найжився здоровань. — Не залякаєш!

— Ти прийняв його заяву?

— Ось вона! — Досю розшукав папірець. — Тільки прошу не робити скандалу. Тут громадське місце.

Кабза встав. Він не сказав ні слова, лише глянув на Ілію почервонілими від злості очима. Важко ступаючи по дошках підкованими чобітьми, він вийшов.

Ілія глянув у вікно, потім повернувся й, наче нічого не сталося, запитав:

— У тебе план сівби?

— Десь тут, — неохоче відповів Досю. — Навіщо він тобі?

— Бери план і ходімо зі мною. Будемо орати!

— Чим орати? Робити досліди? Слухай! — Він випростався і, спершись руками на стіл, додав: — Я сваволі не допущу! Я й пальцем не кивну для тої оранки, доки твій агроном не поверне мені обидва трактори. Моїх два трактори!.. Це по-перше. По-друге, я нікому не дозволю копатися в чужих машинах. Легковажності я не допущу. У тракторів є свої хазяї, які поведуть їх. По-третє..

— По-третє, — перебив його Ілія, — я посаджу тебе куди слід за шкідництво!.. Давай план!

Досю посміхнувся.

— Якщо за діяльність на користь народу саджаєте людей в тюрму — будь ласка. Скоряюся. Я буду перший.

— Так, будуть ще й інші! — всміхнувся Ілія.

— Ти зі мною не жартуй, а краще замкни в холодну на кілька днів агронома. Що ж це таке? Він саботує нашу оранку і, до того ж, відверто.

Ілія довго дивився на нього і хитав головою.

— Ну й лисиця ж ти! Тільки знай: і лисиця, яка вона не є хитра тварина, потрапляє в капкан. І ще є одна приказка: хто на когось яму копає, той сам може у неї впасти. Ти чув цю приказку?

По дорозі до контори Досю зайшов до голови сільради. Не сівши й не скинувши шапки, граючись нагаєм, він коротко виклав голові злочин агронома й закінчив:

— Зараз же пошли міліціонерів повернути трактори! Інакше селяни самі розправляться з цим міським свавільцем! Тоді я не відповідаю!

Голова, колишній учитель, пенсіонер, що під час окупації жив у центральних районах, людина неповоротка і флегматична, але хитра і кмітлива, за звичкою, довго думав, перш ніж відповісти. І хоч Досю нетерпляче переступав з ноги на ногу, поляскуючи по халявах чобіт нагаєм, він довго плямкав товстими губами, слинив пухлі пальці — звичка, що залишилась у нього ще з тих часів, коли він пальцями витирав класну дошку, і не поспішав з відповіддю.

— Що ти там сопеш! — скипів Досю. — Вирішується доля кооперативу. Роби ж щось! Покликати старшину?

— Навіщо ж тобі кликати старшину? Якщо треба викликати старшину, то нащо тобі брати це на себе? Адже у нас є розсильний? Розсильному за це платять.

— Поки ти роздумуєш, трактори майнуть — і тільки їх і бачили! — зітхнув Досю. — Ех, державо ти, державо! — Він хотів сказати: «Куди ми докотилися!» — але змовчав.

— Так, не легка державна служба! — з щирим співчуттям згодився голова. — Кожну справу треба добре продумати, з усіх боків обмір-кувати. Це не жарти!

— Але ж тут очевидне порушення закону, що ж тут довго думати?

— В тім-то й річ, що я не зовсім впевнений у тому, що ти маєш рацію. Ти кажеш, наприклад, що це порушення закону. Гаразд. Але я пригадую, що перед моєю поїздкою в Солудервент, де я лікував свій ревматизм, прийшов якийсь документ із Софії, важливий документ, але куди його задів наш секретар? Я хочу сказати, що в тому документі йшлося про якусь мобілізацію в околії тракторів і молодарок.

— Наші трактори, слава богу, не мобілізовані, і твій документ нас не стосується. Посилай за міліцією, кажу тобі, поки не пізно!

Голова безпорадно знизав плечима.

— Про це я повинен доповісти раді. А рада повинна зібратись і ухвалити постанову. А для того, щоб зібрати раду, ти, як потерпілий, повинен подати заяву. Від свого імені чи від імені кооперативу — це вже твоя справа. Але якщо подаси заяву від імені кооперативу, то треба, щоб вона була підписана також одним із членів правління. Такий порядок.

«Хитруєш ти, голомозий чорт! — обурився про себе Досю. — Навмисне корчиш з себе дурня. Щось зайве рознюхав своєю кирпою. А тобі, товаришу голова, краще не зариватися. Хіба не бачиш, що навіть цей пенсіонер починає тебе підозрювати?»

Досю заговорив лагідно, змінивши тон:

— Я особисто не турбував би тебе цими неполадками, та члени правління наполягають. А ти міркуєш розумно. Це честь для нашого Ведрова мати такого голову!..

«До того ж, цей рудий відверто погрожує. Задає двозначні запитання. До чого ми дійдемо, товаришу Досю?»

— Ви нестимете відповідальність за тих, хто на той рік умре з голоду. Ми вас притягнемо до суду!

— Ну, суду тобі так чи інакше не уникнути! — посміхнувся Ілія. — То що, підемо?

Досю вийняв з шафи папку, в якій був план.

— На Голгофу йду! — простогнав Досю. — Дивись, боже, і сам розсуди!

І раптом зупинився.

— Але ж мене люди чекають! Як же я піду? Я залишаюсь! Іди ти сам! — І він кинув йому зелену папку.

Ілія розв'язав папку, поклав план у кишеню, потім підійшов зовсім близько до Досю, так, що той відчув його гаряче дихання.

— Твоя справа! — сказав він.

Як хотілось йому затопити у цю товсту нахабну пику!

— Твоя справа,— повторив він.— Але ти зараз же заберешся з канцелярії. Чуєш? Зараз же! І не витріщайся на мене, як корова на нові ворота! Нагая чекаєш? Щоб ти не смів і потикатися сюди, доки ми не завершимо оранку! Зрозумів?

Поки Стамат та інші комуністи обдумували, що зробити, щоб товариші залишили майдан, де Іван Довгий вже починав справжню бійку, з боку шосе почувся гуркіт тракторів і дзвінки молоді голоси.

Всі, як по команді, затихли, розтиснули кулаки, затамували подих.

Попереду колони легко котив джип Євстатія. Мишко не давав повного ходу, хоч йому дуже хотілося натиснути на педаль і погнати машину так, щоб усі аж ахнули. Кілька разів він неспокійно оглядався на агронома, але обличчя «шефа» було байдуже і непроникне — справжній камінь.

За кілька кроків позад нього гуркотів, уривисто стріляючи синюватим газом вихлопної труби, трактор Харалана. Біля труби трактора на древку майорів великий червоний прапор, і незважаючи на те, що полотнище було мокре від дощу, воно ворушилось, як живе, і його краї лопотіли на вітрі. Насупивши брови, стиснувши кермо своїми широкими ручиськами, Харалан похмуро дивився на скупчену юрбу.

Усміхнена Людмила відкрито й весело поглядала на селян, і кожному здавалось, що саме на нього вона дивиться, саме до нього посміхається.

За тракторами виступали великі гніді коні, з витягнутими шиями і сторожко піднятими вухами. Хлопці на возах голосно співали, силкуючись перекричати гуркіт моторів. У повітрі над майданом запахло теплим нафтовим перегаром.

Поява тракторів подіяла на кооператорів так, як діє підтримка артилерії на притиснуту вогнем противника піхоту.

— Гармати, наші гармати! — радісно вигукують підбадьорені піхотинці.

— Трактори, наші трактори! — загорлав Стамат і почав розмахувати своєю гостроверхою шапкою.

Іван Довгий, який схопив був камінь, щоб відповісти на удар переселенця Симча, почувши рев моторів, раптом забув про біль між лопатками, засміявся, потрясаючи каменем над головою, і заревів:

— Гей!.. Сто чортів твоєї матері!.. Ідуть!

Він схопив Турлака за комір шуби, притяг до себе і з усієї сили кинув на землю.

Турлак махнув руками і важко гепнувся в болото. Його паляця відлетіла вбік і сухо тріснула під гусеницею Хараланового трактора.

Близько п'ятої години почало сутеніти. Вітер ущух, і по рівнині поповз рідкий, білуватий туман. Він стелився низько, наче струмував з самої землі, просто з мокрого розм'яклого чорнозему.

Трактори були далеко — ледве чулося гуркотіння моторів. Євстатій і дядько Марин сиділи на скриньці з інструментами, біля бочки з нафтою, і мовчки вдивлялися в туманну далечінь.

— Ти бачиш що-небудь? — тихо спитав Євстатій.

Дядько Марин похитав головою.

— Оце так погода! — зітхнув він, обмацуючи свої спухлі від ревматизму кісточки.— І що за рівнина, хай би вона провалилася! Ані кущика, ані деревця, не можна й багаття розкласти... Лихо та й годі!

— Треба було залишатись на станції, в теплі,— спохмурнів Євстатій.

— Багато б ви тут наробили без мене,— розсердився старий.— Якби я не приплентався сюди, то хто полагодив би трактор Милки?.. На буксирі тягли б його через усе село.

Дядько Марин мав рацію. Тільки цього бракувало — в перший день бою провести через село інваліда!

Євстатій сидів зіщулений, нахмурений. Усе його тіло отерпло, болів кожен м'яз, і він не міг підвести голови.

— Справа в тому,— сказав він,— що ми тільки починаємо оранку. Треба все добре розрахувати. В перший день ти полагодив на місці зіпсований трактор Людмили. Я гадаю, що це не останнє пошкодження. Машини виходитимуть із ладу і в наступні дні. Ти подумай, що станеться, коли ти сьогодні застудишся і всю оранку пролежиш у ліжку?

— Не піддамся! — різко відповів дядько Марин.— Коли закінчимо оранку, я ляжу і три дні не вставатиму. Буду тільки лежати. А до того часу,— голос його затремтів від збентеження,— до того часу дозволь мені, старому, залишатись тут, коло машин, на посту!

— Ні, ти підеш! — хитнув головою Євстатій. І, помовчавши, додав: — Без мого дозволу не залишай станції. Ти старий член партії і знаєш, що таке дисципліна.

Він підвівся, оглянув оповиту туманом рівнину й почув, як за його спиною дядько Марин чиркає сірником об коробку. Очевидно, в нього тремтіли руки, або коробка відсиріла, бо минуло багато часу, поки в повітрі запахло тютюновим димом.

Сутінки швидко густішали. Ось і шосе вже не видно, воно злилося з чорноземом, а білуватий туман потемнів. Лише сигарета дядька Марина світилася, і цей самотній, червоний вогник нагадував, що на рівнині, незважаючи на туман, холод і грязюку, є життя.

Євстатій напружував слух, затамовував подих. Де зараз трактори? Кілька хвилин тому машина Харалана гуркотіла десь там далеко, в південному кінці поля. Тепер і звідти не чути жодного звуку.

— Пора б уже їм прибути! — вголос подумав Євстатій. — Хіба можна орати в такій темряві?

— Приїдуть! — зітхнув дядько Марин.

Час минав поволі.

Невже знову поломка? Але не може бути, щоб усі трактори зупинились одразу!

Чи не краще піти навпростець свіжою ріллею і розшукати їх? Взагалі треба щось робити, рухатись, діяти. Йому було несила стояти на одному місці й чекати.

З боку шосе почулося торохтіння воза. Його ще не було видно, але стукіт коліс по щепеню виразно лунав у нічній тиші.

Віз проминув їх і кроків за десять зупинився. Стало зовсім тихо.

— Еге-гей! Тут є люди? — заgrimів з воза гучний баритон.

— Є, є! — гукнув Євстатій, одразу пізнавши голос секретаря парторганізації.

Плутаючись у полах мокрого пальта, він вибіг, задихаючись, на шосе.

В руках Ілії блиснув ліхтар. З воза неквапливо злізав Стамат. Довгий Іван, мов жердина, стояв перед кінями.

— Доброго здоров'я, товаришу агроном! — засміявся Ілія, простягаючи руку. — Ось ми теж прибули на передову лінію. Ну, як обстановка?

При жовтому світлі ліхтаря шосе здавалося розбитим. Подекуди золотом поблискували вибоїни, вщерть наповнені дощовою водою.

— Все в порядку, — сказав Євстатій. — Тільки хлопців чогось ще немає, і це мене турбує.

Стамат узяв ліхтар з рук секретаря парторганізації, високо підніс його і освітив обличчя Євстатія.

— Так ось ти який? — промовив він і, поклавши свою важку руку йому на плече, добродушно посміхнувся.

— Ти що, товаришко, заснула? — гукнув Ілія в бік воза. — Ану, розштовхай її, Іване, розбуди цю сплюху.

— Я тебе розштовхаю! — пригрозила дівчина з воза. — Краще йди заberi вечерю!

— І вчителька приїхала з нами, — пояснив Стамат. — Ми призначили її комісаром по харчуванню. Треба ж комусь турбуватись про їжу? Не будуть же хлопці сидіти голодні!

— Сьогодні після обід ми провели нараду з кооператорами, — сказав Ілія і взяв агронома під руку. — Він до рубця змок, баю Стамате! — вигукнув він.

— Нічого! — Євстатій звільнив свою руку. — Розкажи про нараду.

Іван Довгий повернув віз, повів коней і почав голосно розмовляти з ними.

Надя вибігла вперед.

— Зараз ми його зігріємо! — сказав Стамат і весело засміявся. — Я налив баклажку швидкогрійки, не турбуйтеся!

— Але йому треба негайно повернутися в село, — втрутилася Надя і, обернувшись до секретаря парторганізації, додала: — Ти чув, що сказав лікар?

Євстатій насупився.

— Розкажи про нараду! — повторив він.

Вони повільно йшли по шосе. Світло ліхтаря повзло по грязюці.

— Зібралися ми у бая Стамата, — почав Ілія. — Я розповів їм про випадок з тракторами Досю. Одні побурчали, інші мовчки погамували в собі злість, а дехто, уявив собі, схвалив.

— Наші люди непогані, — озвався Стамат, — але становище таке напружене.

— А Досю? — спитав Євстатій.

Обидва голосно засміялися.

— Досю подався до міста шукати правди, — сказав Ілія.

— Своєї правди! — поправив його Стамат.

Ліворуч від шосе спалахнув маленький червонуватий вогник — дядько Марин запалив нову сигарету. Євстатій прислухався: з верхнього краю поля йшов, розриваючи тишу, перший трактор.

Бешемлія набрав на возі великий оберемок дров, підклав хмизу, сунув під спід троти соломи й роздмухав трут. Язики полум'я почали жадібно лизати п'ятому. Присівши біля багаття, Мишко, Харалан, Людмила і трактористи з Сеїзова гріли руки й сушили намоклий одяг. Другий тракторист, із Пчелинців, поскаржився, що його морозить, і повернувся в село. А причіплювачі навіть не дочекались темряви. Першим дременував Бакалче.

Іван Довгий приніс каструлю з вареними курчатами, розгрів жар і поставив її на дві обгорілі головешки. Незабаром у вологому повітрі розійшовся приємний запах юшки з курятини.

— Ну, агрономе, відкривай збори! — засміявся Стамат і простяг Євстатієві баклажку з ракією.

Агроном відпив два ковтки, закашлявся і передав посудину дядькові Маринові.

— Ще, сину, ще! — наполягав Стамат. — Випий від простуди, щоб кров розігнати.

Надя розстелила на землі сухе полотнище, порізала на великі шматки пшеничний каравай і, посміхнувшись до Людмили, спитала її:

— Дуже стомилась, голубко?

Дівчина опустила очі.

— Зліва — Мишко, справа — Харалан, а я вперше веду трактор!

Вона труснула головою, немов відганяючи дрімоту, що налягала на неї.

— Я їм сказала: викликаю вас обох на змагання! А Мишко почав задаватись: «Я, каже, даю вам годину фори!» А, так? Слухай, кажу, Харалане, давай провчимо цього хвалька... Ой, серденько, потри мені потилицю, але так, щоб ніхто не помітив... Ну, й почалося. Звичайно, я відстала. Та ще й машина зіпсувалася... Та в цього хлопця добре серце. Він побіг через ріллю, привів старого. І хлопцеві з Сеїзова двічі допомагав. І все одно перегнав нас, чортяка... Стемніло. «Гайда, каже, повертайтеся в табір. Борозни викривите». «Ні, — вперлась я. — Закінчу!» Соромно мені було.

Людмила глянула в бік агронома і продовжувала:

— Соромно мені було доповідати, що відстала. Адже він розраховує на кожного з нас! Адже оранка не чекає!

Мишко обернувся, повів носом. Він відчув тонкий запах ракії і ніби зовсім випадково опинився біля перекинutoї бочки.

— Дайте і хлопцєві! — посміхнувся дядько Марин.

— Я відносно іншого, — почав був Мишко. — Чого ти нав'язуєш мені отой алкоголь!

Але баклажку взяв і, збовтуючи її, продовжував:

— Не знаю, чи ви мене розумієте, товариші, але вогонь скоро погасне. Може, почнемо?

— Ви починайте, — сказав Ілія. — Ми маємо час. Поїжте теплої юшки, швидше зігрієтесь. І ракії випийте.

— Єсть їсти теплу юшку і пити ракiю! — відповів по-військовому Мишко.

І пішов до багаття. Ілія рушив за ним.

Трактористи ілі мовчки, з великим апетитом.

— Брр! Холодно! — затремтіла Людмила і притиснулась до плеча Харалана.

Харалан почав обережно знімати з себе суконну куртку.

— Ну, дурниці! — засміялася дівчина. — От іще вигадав!.. —

І, повернувшись до Ілії, сказала: — Все гаразд! Так і скажи агрономові. Зорали стільки, скільки він нам запланував. Правда ж, Мишко?

— Завтра перевиконаємо! — відповів Мишко з повним ротом.

— Обов'язково перевиконаємо! — одразу погодився і Харалан.

— Хто його знає! — висловив сумнів хлопець із Сеїзова. — Якщо дощ періщить ще сильніший...

— Ну, завтра! — зітхнув Ілія. — Завтра все може статися. Не будемо гадати — даремна річ. Що б не сталося, треба орати! Ви розумієте? — Він відламав шматок паляниці. — Усе село дивиться на вас, товариші. Глитаї лають, а біднота гордо підняла голову. Мовляв, бачите, яка у нас молодь? Та й ми, комуністи, пишаємось. Адже під нашим крилом вирости?

— Будьмо здорові! — підняв тост Мишко.

Харалан щасливо посміхнувся і, задивившись на вогонь, перестав їсти.

Надя підійшла до агронома.

— Як вони змучились, бідолахи! Хоч Людмилу пошліть відпочити. Уся тремтить, сердешна!

— Нічого з нею не станеться! — нахмурився Стамат. Він зняв свій кожух і кинув її на руки. — На, накинь на неї!

Коли вчителька відійшла, він сказав, наче виправдуючись перед кимось:

— Фронт! Це фронт, війна! Ні, вчителька не з тих, хто хникає! Ти тільки заговори з нею про відпочинок — буде тобі!

Повернувся Ілія.

— Де ночуватимуть хлопці? — спитав він. — Я б запропонував, щоб усі спали під одним дахом. Наприклад, у бая Стамата.

— Нехай приходять! — зрадів старий.

Агроном підвів голову. Навколо — непроглядна пільма.

— Ось що, — сказав він. — Треба попрацювати і вночі.

Ілія підніс ліхтар і пильно подивився на нього.

— Як то вночі?

— А так. Відшукайте ще один ліхтар. Не здогадуєтесь? Хтось піде попереду трактора й світитиме... Інакше не встигнемо!

Усі замовкли. Біля багаття сміялися... «Не знаю, чи ви мене розумієте», — лунав голос Мишка.

— Отже, ще один ліхтар, — повторив Євстатій.

Дядько Марин закашлявся.

— А хто йтиме попереду трактора? І потім: хлопцям все ж таки треба якусь годину відпочити!

Євстатій нахилився до ліхтаря і глянув на годинник.

— Нехай відпочивають до дванадцятої. Потім Мишко і Харалан вийдуть у поле і працюватимуть до четвертої. О четвертій годині вийде друга зміна — Людмила і хлопець із Сеїзова. А Харалан і Мишко відпочиватимуть до шостої.

На цей раз Стамат втупив у нього здивований погляд.

— Бачиш, учителько? Отак треба воювати! Без пхикання! — І, обернувшись до Ілії, вигукнув: — Оце командир! Герой!

Потім він замислився.

— Ніч дана людині для того, щоб спати, скажуть старі люди. Спокоєвіку так було. А ти ламаєш звичаї! Єретик! — І він голосно розсміявся.

— Справа не в старих, — сказав Ілія. — Ви подумайте ось про що: чи розумно вимотувати сили хлопців у першу ж ніч?

— Усі стомились і промокли! — промовила наче сама до себе Надя.

— Про яке вимотування сил ти говориш! — скипів Євстатій. — Я хочу тільки трохи збільшити робочий день. Це не буде навіть якись надзвичайним зусиллям. Про надзвичайне зусилля говоритимемо в кінці тижня!

— Я про людей думаю, — відповів Ілія. — Про їхні можливості... Ти не сердься.

— Згодом ми встановимо можливості наших людей. Ти не поспішай! — Він посміхнувся. — Ні від кого я не вимагаю неможливого, але максимум треба дати за всяку ціну!

Покликали Бешемлію. Іван Довгий подивився на ліхтар і збентежено закліпав очима. Бешемлії пояснили план Євстатія.

— Як ти на це дивишся? — спитав його Ілія.

— Та що тут мудрувати! — здивувався Бешемлія. — Добре придумав чоловік. Знайшов вихід, нічого не скажеш! Правильно! І я, коли ви нічого не маєте проти, зараз пришлю моїх хлопців світити і ліхтарі їм дам. Гарзд?

— Усе наше життя по-новому пішло! — Стамат поплескав Ілію по плечу.— Сміливо дій! Я за!

Помовчали. Вогонь почав гаснути.

Ілія повернувся до Бешемлії.

— Візьми на возі брезент та розстели солому біля вогню. Отут і спатимемо. Ти можеш всіх інших відвезти в село?

— Якщо влізуть, можу! — посміхнувся Іван Довгий.

— Не будемо гаяти часу! Сідай, агрономе! Баю Стамате, ти сядеш на передок. Захищатимеш нас від вітру. Діду, скоріше! — гукнув він дядькові Марину.

— Ви їдьте,— сказав Євстатій,— а я залишусь.

— Ти переночуєш у моєї кімнати, в теплі,— заперечив Ілія.— На світанку Бешемлія тебе привезе. Так, Іване?

— Безумовно!

— Я повинен бути з хлопцями! — Євстатій похитав головою.— Я мушу турбуватись про них і все контролювати. Це мій обов'язок.

— А ти партійну дисципліну знаєш? — розсердився Ілія.— Партія тобі наказує: спатимеш у теплі, значить спатимеш! Отак! А про контроль не турбуйся: я залишаюсь!

Євстатій оглянувся.

Бешемлія і Стамат дивилися на нього суворими, настійливими очима.

— Гарзд! — Євстатій посміхнувся.— Завтра побачимо, який був контроль. По декарах!.. Гайда, дядьку Марине! Поїхали!

Вони підійшли до багаття.

Дізнавшись про нічне завдання, Мишко і Харалан переглянулись, відчули себе якось одразу мужнішими, соліднішими.

— Не знаю, чи ви мені повірите,— сказав Мишко,— але сьогодні я тричі подумав: чи не запропонувати товаришеві агрономові нічну зміну?

Він подивився на Людмилу з переможним виглядом і збив кепку на потилицю:

— Викликаю на змагання Харалана! — відрубав він.

— Згода! — розправив плечі Харалан.

В цей час хлопець із Сеїзова показав на шосе.

— Дивіться, дивіться, машина їде!

У темряві тремтіло два жовтих вогники, що швидко наближались.

— Даю голову до пня, якщо це не фаєтон нашого Досю! — вигукнув Іван Довгий.

Євстатій звів комір пальта. Гострий дроз, мов електричний струм, пробіг по спині.

— Ходімо! — сказав він і рушив до шосе, спотикаючись і провалюючись у свіжих борознах.

Потім оглянувся.

— Наглядайте за пальним! — гукнув він Ілії і показав у темряву.

— Не турбуйся! — відповів посміхаючись секретар парторганізації.

Коли група людей вийшла на шосе, фаєтон саме зупинився. Коні

форкали і махали головами. У світлі ліхтарів було видно пару, що клубами вилітала з їхніх ніздрів.

Візник нахилився з передка і, приклавши долоню до брів, вдивлявся в людей.

— Де тут агроном, га? — гукнув він, намагаючись розглядіти його в густій темряві.

Зіна, що сиділа сама у фаєтоні з верхом, схожим на зонт, легко стрибнула на землю.

Саме в цей час Євстатій і Надя, що йшли останні, вийшли на шосе, і світло ліхтарів освітіло їхні обличчя.

— А ось і ви! — зраділа Зіна й підбігла до них. Вона взяла агронома за лікоть і весело зашебетала.

Батько її недавно повернувся з міста і, дізнавшись, що бригада ще була в полі, страшенно стривожився. «Пропадуть там хлопці з голоду й холоду! — розкричався він.— Оті нероби,— ви ж знаєте, який мій батько, коли розсердиться,— оті нероби з правління і пальцем не кивнуть, щоб приготувати їм гарячу їжу!» Так він кричав. Наказав викликати кількох чоловік з правління, вилаяв їх за неувважність і сам поліз у лъох.

— Ось тут, у фаєтоні, кошик з закускою і кілька пляшок вина. Зніми провізію! — гукнула вона візникові.

Потім, щось пригадавши, побігла до фаєтона, порилася за сидінням і так само бігом повернулася, тримаючи в руці великий нікельований термос.

— А це для вас! — сказала вона Євстатієві.— Какао. Сама зварила! Візьміть!

— Ви не знайомі з товаришкою Надею? — спитав її Євстатій, кивнувши головою на вчительку, яка стояла біля нього.

— Ах, як же не знайома! — Зіна злегка вклонилася.— Налити вам какао? Ви ж замерзли, зовсім замерзли!

І вона торкнулась долонею до його шорсткого обличчя.

Милка, Стамат, хлопець із Сеїзова і дядько Марин мовчки стояли біля них.

— Дякую! — сказав Євстатій. Він узяв з її руки термос, налив гарячої рідини в пластмасову чашку і, відпивши трошки, передав її дядькові Марину.— Скажіть своєму шановному батькові, що даремно він тривожився,— продовжував він.— Партійна організація так нас почастивала, що ми, як бачите, більше ніж ситі. Забери назад кошика,— наказав він візникові.

— Хоч вино візьміть! — благала Зіна.

— Гм, вино! — Бешемлія підкрутив вуса.— Його можна взяти!

— Ніякого вина! — нахмурився Євстатій.— Під час роботи забороною пити.

— Під час роботи! Але ж зараз ваші люди спатимуть! — здивувалася Зіна.

— Працюватимуть, панночко! — зауважила Надя.

Зіна знизала плечима.

— Не розумію вас,— сказала вона і презирливо стулила губи.

Вона похмуро глянула на вчительку, але все ж таки знайшла в собі сили посміхнутися до агронома.

— Прошу сідати в фаєтон, є місце!

— Дядьку Марине, сідайте в фаєтон! — сказав Євстатій. — Відвезете його до станції! — наказав він візникові.

Два ліхтарі розливали в п'їтми розсіяне золотисте світло, і ніхто не помітив, як почервоніли у дівчини щокї.

— Дурну роль ви граєте! — тихенько, крїзь зуби процїдила вона ї, нахилившись зовсім близько до нього, додала: — Від такої ролї ніхтс ніколи не вигравав!.. Це смїшно, запевняю вас!

Вона різко повернулася і швидко вїїзла в фаєтон. Там дядько Марин уже спокївно курив свїй мїцний тютюн.

Конї задокотїли копитами, і фаєтон понїсся по шосе.

— Лусне від злостї, клятий! — сказав Стамат, думаючи про Досю.

— Ої, як добре він вишпетив ту кралю, — смїялася Людмила. — Ти уявеш собі, Надю, як вона зараз щебече з дядьком Марином?

Стамат сїв на передок. Іван Довгий погнав коней, сумно похитуючи головою.

— А все-таки вино... — Він розмахував батогом. — Вїю, клячі, спите?

Вїз зник у темряві.

Зразу ж непоборна, важка дрїмота налягла на Євстатїя. Їйому було холодно в мокрому одязї, він увесь час позїхав. Усі думки його зникли. Він прихилився до Надї й заплаушїв очї.

Вїз легко похитувався по вибоїстїй дорозї.

Повїй, повїй, вїтре,
Вїтре холодненькїй,
Охолоди, вїтре,
Сестру у Джумаї,
Брата у Добруджї! —

заспївав Бешемлія.

Сестру у Джумаї,
Брата у Добруджї! —

пїдхспїв приспїв низьким, глибоким басом Стамат.

Людмила і хлопець їз Сеїзова жваво про щось розмовляли. Вони сидїли попереду, спиною до Євстатїя, але було так темно, що Надя не бачила їх спин, а тїльки чула голоси.

Голова Євстатїя схилилася до її обличчя, плече прїтїснулось до її плеча. Вона здригнулася, спробувала відсунутись, але не було куди. Потїм вона прислухалася: він дїхав глибоко, рївно, в грудях його чулося легке хрїпїння. «Спить», — подумала вона. Якийсь час вона сидїла нерухомо, вагаючись, потїм розстїбнула пальто, пригорнула його і вкрила полою свого пальта.

Охолоди, вїтре,
Сестру у Джумаї! —

тягнув Бешемлія хрїпкуватим голосом.

Пїдвода вїїжджала в село.

Не було ще й одинадцятої години, коли сини Бешемлії прийшли на поле. Вони розшукали стан по червонуватому світлу ліхтаря.

Першим їх помітив Мишко.

Він підвівся на лкті і зробив їм знак рукою: тихше! Потім виліз з-під ковдри, розправив замерзлі плечі і широко, але безшумно по-віхнув.

Він підкрутив гнота в ліхтарі й подивився на годинник. Стрілки показували рівно одинадцятую. З п'ятьми вийшов Ілія.

— Котра? — спитав він.

— Та щось... — Мишко наблизив годинника до очей і впевнено відповів: — Дванадцята.

— Як швидко минає час! — зітхнув Ілія і, помітивши синів Бешемлії, рішуче сказав: — Не гай ні хвилини, буди Харалана! Заспался!

Мишко посміхнувся, але було темно, й Ілія не помітив його усмішки.

Через кілька хвилин трактори загуркотіли й покійно рушили за ліхтарями, які світилися у темряві. Мишко потягнув за ручку, і три сталеві лемеші вп'ялися вигостреними зубами у м'яку землю.

Ілія довго дивився услід тракторам, аж поки вогники ліхтарів не заблищали, як світлячки, і не зникли зовсім, поглинуті далекою непроглядною п'тьмою.

Важка тиша оповила рівнину.

Грузнучи в ріллі, навпомацки і навмання, дійшов Ілія до бочки й полегшено зітхнув. Тут буде цієї ночі його спостережний пункт. Завтра цей пункт пересунеться вперед.

Він заплющив очі, і в його уяві постала кооперативна земля, що простяглась до самого обрію. В цю мить по ній повзуть два металеві жучки. Якими мізерними, маленькими здавалися вони на цьому неосяжному масиві. Становище змінилося б, коли б тут були і гусеничні трактори Досю... А тепер?

Знову почало мрячити.

Уже зовсім розвиднілось, коли Євстатій, нахмурений і сердитий, прибув на поле. Він попросив Надю збудити його не пізніше як о четвертій годині, а дівчина постукала до нього в двері тільки о шостій.

— Треба було залишити будильник тут, на столі! — гукнув він їй услід. — І що це у вас за нерви? Не почути такого дзвінка!

Надя почервоніла, опустила голову і не відповіла. Як йому скажеш, що вона цілу ніч і очей не заплющила, що рівно о четвертій вона тихенько постукала в двері. Що довго стояла біля його ліжка, не сміючи порушити його глибокий сон.

Ілія стривожився.

— Невже ти нагримав на дівчину? — запитав він.

— Заслужено! — відповів Євстатій.

— Переборщуєш, братику! — не стримався секретар парторганізації. — Це я просив її не будити тебе... Якого біса треба було тобі стовбичити тут од світанку, подумай!

— Он воно що! — посміхнувся Євстатій. — Змова!

Його поганий настроїв одразу зник. «Хороші ви, чудові люди!» — хотів він вигукнути, обнявши цього невиспаного, мокрого, неголеного чоловіка, але стримався.

— Під час бою різні сентиментальності недоречні! — сказав він. — Чи все йде за планом?

Притулившись один до одного спинами, скрутившись на купі солом, Мишко і Харалаан хропіли, укрившись з головою ряднами Бешемлії.

З південної частини поля ледве доносився гуркіт Милчиного трактора.

— Через півгодини я підніму їх, — сказав Ілія, показуючи на трактористів, що спали.

— Через півгодини ти будеш дома і ляжеш спати. Але перед цим я прошу тебе зробити дві речі.

Він витяг з кишені план поля і довго його розглядав.

— Зараз ми отут, — показав він на плані і заштрихував олівцем зорану площу. — Якщо працюватимемо в три зміни на чотирьох тракторах, завершимо оранку за сім днів... Ти ж організатор, знайди мені ще чотирьох трактористів!

Ілія знизав плечима.

— Звідки? Хіба що посадимо на трактори їхніх колишніх власників. — І він сплюнув. — Неблагонадійний елемент! Звідки знати, під чийм вони впливом? Тільки й дивись, щоб машин не доконали!

— Мені треба ще хоча б двох трактористів! — наполягав Євстатій. — Запиши собі.

— Ще що мені доручаєш? — поквапливо спитав Ілія.

— На той випадок, якщо не знайдеш трактористів, організує одну кінну бригаду. Станція має десять запасних плугів. Чому б їх не використати? Орачів ми легко знайдемо.

— Ну, це можна! — засміявся секретар парторганізації. Він глянув на Євстатія з захопленням. — І що ти за людина! Пахнеш канцелярією, а дієш так, наче половину життя свого провів на полі!

— Тільки без сентиментів! — Євстатій насупився. — Я ще не закінчив. Зв'яжися з Сеїзовим і Пчелинцями. Спитай, як у них з оранкою. Чи працюють гусеничні трактори. Скажи їм, що надвечір я заїду до них на машині.

Мишко відкинув рядно з голови і трохи підвівся.

— На цей раз я поведу машину, — сказав хлопець. — У мене аж руки сверблять.

— А ти чого не спиш? — дорікнув йому Ілія.

— Та у мене вже спина болить від лежання. Не знаю, чи ви мене розумієте, але оцеї герой мене обігнав уночі. На цілих три борозни! Треба надолужити прогаяне, перегнати його!

— А це ще побачимо! — буркнув Харалан і теж підвівся.

Мишко спритно схопився і замахав руками.

— Ранкова гімнастика! Раз, два!.. Раз, два!.. Хто рано встає, тому бог дає! — І побіг до трактора.

Харалан, широко ступаючи, пішов за ним. Бігти перед агрономом він соромився.

Питання з кіньми було вирішено швидко. Досю зробив вигляд, що просто зачарований такою пропозицією, і одразу ж розпорядився, щоб конюх кооперативу виділив для оранки найкращих коней. Він упадав коло секретаря парторганізації, запрошуючи його випити хоча б чашку кави, і весь час розхвалював Євстагія.

— А трактори? — натякнув йому Ілія.

Досю задумався.

— З тракторами ми дали маху. Якби їх затримали, не було б потреби використовувати коней. Настане час, коли ви визнаєте свою помилку, самі себе критикуватимете. А моя совість чиста. Я попередив вас.

Проходячи повз міліцейський участок, Ілія зайшов до старшини.

— Візьми під нагляд Досю Драганова, — сказав він йому. — Але розумно, щоб він не запідозрив. Де він буває, з ким зустрічається, які люди до нього приходять.

— Досю Драганова? Голову? — здивувався старшина.

— Так, так, голову! — Ілія зміряв його поглядом. — Саме голову!

Тепер треба організувати бригаду. Бажаючих багато, але кого саме вибрати?

Вулиці були тихі й безлюдні. Тільки зрідка грюкне хтось дверима чи півень прокукурікає. Дрібний, невидимий дощик робив повітря сирим, важким від вологи.

Біля клубу майнула Єлисавета, Демирова дружина. В кожусі й хустці, вона швидко, по-чоловічому кудись ішла.

— Здрастуй, хазяєчко, — привітався до неї Ілія. — Ти ж не на поїзд — зажди!

Єлисавета спинилася, чекаючи.

— А чого ти не вітаєшся?

— Доброго ранку! — сказала вона не посміхнувшись.

Обличчя її було змарніле, холодне.

— Що з тобою? — спитав здивований Ілія. — Ти не хвора?

— Здорова, — відповіла ледве чутно Єлисавета, намагаючись стримати зітхання, яке спирало груди.

Ілія підійшов ближче.

— Щось не гаразд?.. Демир?

Вона кивнула.

— Уладнається! — сказав Ілія. У голові йому майнула думка: «Жінка — як квітка, а він її мучить, клятий!»

— Що він хоче? Свіжих калачів?

Вона подивилась на нього з докором: «Якби тільки це!..»

— Диким він зробився. Ніщо на світі йому не миле. Холодом віє від його душі... Розійдемося ми, до того йдеться!

— Не любите більше одне одного? — тихо спитав Ілія.

Вона знизала плечима.

— Він хоче вийти з кооперативу. Все йому остогидло.

— Невже? — здивувався Ілія.— Вийти з кооперативу? А чому? Тому, що має багато землі?

— Із впертості казиться він.

— Ну, це дурниці! — сказав Ілія.— Підмовляє хтось його. А ти сама що думаєш про це?

— У мене немає іншого виходу! — сухо відповіла Єлисавета.— З кооперативу я не вийду.— І палко додала: — Не буду йому рабиною, хоч би він залишився останнім мужчиною на світі!

Брови її зійшлися, в темних очах блиснув холодок.

— Чудова ти жінка! — не стримався Ілія. А сам подумав: «Чому мені в житті не зустрілася така подруга?»

Він твердо сказав:

— Ні ти не розійдешся з ним, ні він не вийде з кооперативу. Адже, нехай вам біс, ви любите одне одного. Отже, повинні бути щасливими. Інакше не може бути — повинні! Адже для того ми й боролися не на життя, а на смерть!.. Слухай, іди додому і приходи до мене свого красеня. Я чекатиму в партійному клубі.

— Не прийде він! — висловила сумнів Єлисавета.

— Прийде! — сказав Ілія.— Хочеш, поб'ємося об заклад?

Чекаючи Демира в холодній канцелярії, Ілія багато передумав. Як мало він досі цікавився людьми, їхніми стражданнями й radoшамми, сумнівами і внутрішньою боротьбою. Кооператив, кооператив! А хіба не люди складають кооператив? Чи заглянув він у їхні душі, чи хоч пальцем кивнув, щоб викинути звідти усе старе, гниле, що тліло там? Чи підтримав він кого-небудь із тих, хто починав занепадати духом?

Демир прийшов насуплений і злий. Він нічого не сказав, тільки спинився біля столу і скося подивився на Ілію. «Яке ти маєш право втручатися у мої домашні справи? Демир — вільна людина, сам собі господар, в інших розуму не позичає!»

— Слухай,— яюсь сердито почав Ілія,— ми тут печемося, як то кажуть, немов у пеклі, а ти собі й гадки не маєш.

Демир аж поточився.

— Хто це ви? — здивувався він.

— Хто? — Ілія удав, що він ще більше розсердився.— Ти, я, всі ми, кому лишається покладатися лише на свої руки... Кооператор! Стоїть собі осторонь, чухається, а що робиться на полі, його не цікавить.

— Ніхто мене не питає,— огризнувся Демир.— Та й ти сам...

— А що ж тебе, хлібом-сіллю просити?.. Такий богатир, красень, розумний хазяїн, а стоїть осторонь, дрімає на сонечку, а може працю-

вати за десятьох!.. Ану, вийди на поле та подивись — чудеса роблять наші хлопці, працюють, аж чуби мокрі, а він — «ніхто мене не питав»... Ех, сором, брате, сором!..

Демир то посміхався, то кусав губи. Йому було приємно, що така авторитетна людина раптом помітила його і оцінила. Але хіба тільки він сам винен у тому, що стоїть осторонь від спільної справи? Чи не занадто різко розмовляє з ним Ілія? Він, Демир, нікому не дозволить себе безкарно лягти!

— У мене служба: хто куди пошле,— сказав він.— Нічого іншого мені не пропонували. На цю службу, бодай вона запалася, ви мене призначили! Чого ж ти кричиш?

— Хто тебе призначив?.. Ти ба, що вигадав! Хіба не Пантелеїв зять підсунув тобі таку свиню? За свою людину тебе має. Адже ти з багатіїв!

Демир почервонів, потім зблід.

— Досить розмов! — сказав Ілія.— Берися до роботи! Ти зможеш очолити бригаду з десяти кінських плугів, але так, щоб вона виконувала роботу за двадцять? Адже ти знаєшся на конях.

Демир довго мовчав.

— Дай мені людей,— сказав він нарешті.— А щодо роботи — потім поговоримо. Демир не все життя був візником.

Ілія вийняв з шухляди аркуш паперу.

— Організуєш змагання між орачами.— Він послинив олівець.— Найпершою запишемо твою молодичку. Ти не питав її, але думаю, що вона погодиться. Як ти гадаєш?

— Хіба я знаю? — І шоки його запалали полум'ям.— Пиши її!

— У тебе чудова дружина! — сказав Ілія, записуючи її ім'я на початку аркуша.— З такою дружиною я відчував би себе на дев'ятому небі. Ну, другим запишемо Довгого Івана — Бешемлю. Третьою — жінку його, ти не заперечуєш?

До десятої години бригада вирушила з села. Першим ішов, поважно похитуючись, Іван Довгий. Він насвистував і гордо поглядав на противників ТКЗГ, які з цікавістю дивились крізь щілини своїх огорож. «Бачите, яке у нас військо? — хотілося йому вигукнути.— Ніщо перед нами не встоїть!»

Позаду, перекинувши через плече торби з харчами, йшли поруч Єлисавета і дружина Івана Довгого. Демир бігав сюди й туди, збираючи розтягнуту колону, перевіряв плуги, погукував на коней. Не питаючи Досю, на свій розсуд, він викотив з-під кооперативного навісу один віз, запряг пару коней і навантажив фуражем. «Треба ж худобині їсти? — обірвав він конюха, який почав був заперечувати.— Чи ти гадаєш, що серед дня я прижену сюди цілий табун коней, щоб ти їх погодував? Нема часу, діду, кожна хвилина дорога! — Він показав на небо.— Бачиш, зима наближається, от-от піде сніг».

Дивилась на нього Єлисавета, як колись, у перші дні по весіллі, і теплі, радісні сльози виступили на її очах.

— Чого ти, доню? — з тривогою питала Іваниця.

— Нічого, пройде.— Вона відвертала голову.— Зуб у мене за-болів!

А Демир зупинявся біля кожного, перемовлявся кількома словами, тільки її не помічав. Наче й не було її в бригаді...

Ілія крутив ручку телефону, сопів. Новини з Сеїзова та Пчелинців були нерадісні. Там відставали.

— А ви працюйте і вночі! — радив їм Ілія.— Організуйте кінні бригади. Оголосіть змагання! Мобілізуйте партійців!

Нарешті він зв'язався і з околіським комітетом партії.

— День і ніч працюємо! — сказав він.— Агроном зовсім не спить, але тримається... Золота людина! Оремо тракторами, кіньми, і все ж не вистачає сил! Дайте нам на підмогу трактористів!

— А звідки їх узяти? — буркнув секретар околіського комітету.— Ти повинен був підготувати їх раніше. А тепер нема чого пхикати. Справляйтесь самі.

— Справимось! — Ілія скригнув зубами і поклав трубку.

Кілька хвилин ходив він вперед і назад, як вовк у клітці, але потім заспокоївся.

Хтось постукав у вікно. Глянув — Надя. Навколо неї юрмляться діти з кошиками, торбинками.

— Ми в полі! — Воїна махнула рукою і посміхнулася.— З прапором!

Маленький червоний прапор весело майорів над вереснятами. Діти, як на свято, були у червоних галстуках.

— У добрий час! — гукнув Ілія і помахав рукою.

Він одчинив вікно.

— Що ви пообіцяєте товаришам трактористам? — спитав він дівчой.

— Повний щоденник шестірок! ¹ — прощобетала світловолоса дівчинка, дочка розсильного.

— Не забудь про бригаду Демира, — шепнув Ілія учительці.— Ти уладнала питання з продовольством на вечір?

— Все в порядку! — Надя кивнула головою.— Жінки вже печуть пироги.

— Ну, вітай агронома. Він на тебе вже не сердиться. Я сказав йому, що сам звелів його не будити.

— Навіщо ж ти сказав неправду? — Надя почервоніла.

— Ну, йди вже! — Ілія нахмурився, зачинив вікно і відступив у глибину кімнати.

Він почував себе так, наче з його рук впала і розбилася якась дорога для нього річ.

З вулиці долинула дитяча пісня.

¹ В болгарській школі найвищий бал — шестірка.

Він постояв, прислухаючись, і тихо всміхнувся. Відтак махнув рукою і вийшов.

Наближався обід. «Треба було б хоч кілька хвилин поспати!» — подумав Ілія, але повернув до школи.

Директор Гадуларов щось записував у довгий шкільний щоденник. Побачивши Ілію, що входив, він підняв на лоб окуляри і здивовано подивився на нього.

— Пишемо, усе пишемо! — посміхнувся Ілія, хоч було видно, що йому не до сміху.

Гадуларов витер кістлявою рукою свої побляклі від старості очі.

— Кажуть, що новий натягнув віжки? І міцно тримає?

Його тонкі губи розтяглись, блиснули білі металеві зуби.

— Правильно робить! — голосно відповів Ілія. — На місці людина.

— Гм! — усумнився Гадуларов. — Розумний, виходить. — Він скептично стулив губи. — Отже, є чого повчитися в нього... Це добре! — І він знову почав писати.

— Баю Василю! — сказав секретар партійної організації. — Я за книжками прийшов.

Гадуларов поклав ручку і знову підняв на лоба окуляри.

— Що ти сказав? За книжками? За якими книжками?

— Не для того, щоб загортати оселедці, а щоб читати, — розсердився Ілія. — Що ти так дивишся на мене? Дай мені томик, де Сталін говорить про колгоспи, і другий, де Ленін висловлюється про перехідний період.

Директор підвівся з-за столу.

— Це ти добре задумав, — сказав він, ласкаво поглянувши на Ілію. — Я дам тобі «Питання лєнінізму». — Він підійшов до шафи і взяв з горішньої полиці книгу в червоній оправі. — Ось. Про діяльність буржуазії після пролетарської революції ти знайдеш тут, на початку. А відома промова Сталіна перед колгоспниками-ударниками дасть тобі матеріал по першому питанню — про колгоспи.

Ілія взяв книжку і обережно розгорнув її.

— Невже ти все це прочитав? — спитав він.

— Все. Деякі розділи я читав ще до Дев'ятого вересня.

— А пішов недалеко! — засміявся Ілія. — Даремно читав, братику!

Гадуларов насупився.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Те, що вчив ти пошколярськи, поверхово. Ти не ображайся, братику, так воно й є. Читав ти Леніна і Сталіна, а чого ти навчився, питаю тебе? Нічого! Бо інакше ти вказав би мені на помилки, яких я допустився. Та й сам ти не безгрішний. Ми все робили разом.

Ілія засміявся.

— Таке читання, братику, я називаю школярством. Ніяких висновків не робиш! А от у агронома це не так. Що прочитав — на практиці застосовує. Приїхав і одразу схопив мене за вуха... Оце, братику, я називаю читанням. Робити висновки й застосовувати їх у житті.

Директор почав перегортати сторінки щоденника.

— Ну що ж, спробую! — усміхнувся він. — У тебе є нюх!

— Ти плюй на цю дурницю — нюх!

Він хотів ще щось сказати, але ввійшов розсильний.

— Тебе шукає син Бешемлії,— сказав він.— Біг, аж язика висолопив. Негайно хоче тебе бачити.

— Як тільки закінчимо сівбу, на другий же день скличу збори всієї організації! — погрозив Ілія. Відтак посміхнувся: — В першу чергу проберу себе. Але і з тебе пух і пір'я полетить, братику, так і знай!

Він узяв томик під пахву і швидко спустився по сходах.

— Дядьку Іліє,— сказав старший син Бешемлії і діловито підступив до нього.— Ось що. Агроном розпорядився, щоб ти зустрівся з баєм Досю і негайно послав на поле кілька борін і сівалок. Крім того, навантажте на віз протруєне насіння. І пошли ще людей.

Ілія помовчав.

— Іще сказав агроном, щоб ти подзвонив від його імені в Сеїзово й Пчелинці. Нехай негайно розпочинають сівбу. Там, де зорано!

— Гаразд! — сказав Ілія.— Буде зроблено!

— Що ще йому передати? — спитав хлопець.

— Ти знов туди ідеш?

Син Бешемлії посміхнувся.

— Він так розпорядився — доповісти йому, що доручення виконано.

Він насунув кепку і багатозначно підморгнув:

— З ним не жартуй, дядьку Іліє. Цей чоловік покаже, як треба працювати!

31

Надя іде швидко, каблуки її туристських черевиків ритмічно постукують по затверділій землі. Сьогодні звичайний буденний день, а їй усе здається, що свято. Святково у неї на душі, світло і весело. Вона йде швидко, тихенько наспівує якусь російську пісеньку, з усього радіє. Хто сказав, що пізня осінь похмура? Все залежить від того, якими очима дивитись на світ!

Темний небесний купол опустився зовсім низько над притихлими хатинками. Холодний, крижаний вітер розвіває дим з коминів, у повітрі чути запах перегорілого гною. Тихо й безлюдно на вулицях. Тільки зрідка промайне якийсь селянин у баранячій шапці, з засунутими в кишені кожуха руками — поспішає до хоремагу.

Надя глибоко вдихає холодне повітря, посміхається до дитячих личок, що з цікавістю стежать за нею з вузьких віконець. Тепер вона може сміливо дивитися у вічі батькам: хлібом їхніх дітей забезпечено. Оранку закінчено, поля засіяно.

В одному з класів школи йдуть збори партійної організації. Біля самої кафедри, виставивши ноги з-за парти в прохід, сидить Іван Довгий і лузає в руку підсмажене гарбузове насіння. Головує Гадуларов. Директор низький на зріст, а стіл високий — видно тільки його ноги в старих калошах і голову та плечі.

Стамат, якому тісно за партою, сидить за кафедрою, спиною до голови.

Душно. Класна кімната, яка вміщує тридцять учнів, замала для двадцяти членів партійної організації.

Надя запізналася, виступи вже почалися. З глибини кімнати їй стримано посміхається агроном. Поруч з ним, підперши голову рукою, уважно слухає секретар околійського комітету.

Неквапливо, якимось монотонно говорять виступаючі. Сівбу, слава богу, закінчено, тільки коли? Одноосібники давно вже зорали!.. Та й то було так, що сівба висіла на волосинці! Правда, люди трохи заспокоїлися, але от сумнів у душі лишився... Не дуже добре виявило себе ТКЗГ, що й казати. А що, як і весною буде так само?

Постає питання, хто ж винен у цих непорядках? Керівництво, звичайно! Чому заздалегідь не подумало про машини?

І як піде далі — все на страх і ризик? Хіба ж для цього вступали селяни до кооперативу? Щоб не знати покою ні вдень ні вночі?

Вони йшли мовчки поруч.

Вітер ущух.

— Ти задоволений зборами? — тихо спитала Надя.

Євстатій низав плечима.

— Добре пройшли! — сказав він і оглянувся: самі того не помічаючи, вони вийшли в поле.

Його назвали більшовиком. А чи був він насправді ним? Якби вони знали його вагання, ту безперервну боротьбу з самим собою, з старими звичками, з слабостями, що б вони тоді подумали?

Раптом щось легеньке, холодне торкнулось його щок.

— Сніг! — вигукнула Надя. — Сніг!

Він підвів голову.

З похмурого неба сипався, наче з гігантської лійки, нескінченний рій малесеньких зірчастих сніжинок. Незабаром вони оповили увесь простір, сині сутінки розцвіли білими квітками. Сніжинки стали більшими, вони вже не танцювали, а стрімко й швидко падали, вкриваючи землю.

— Як гарно, як гарно! — шепотіла Надя, притискаючись плечем до його ліктя. — Тільки засіяли, і ось тобі сніг!.. Немов у казці!

Так... Перший бій виграно. Тепер можна милуватись снігом.

Він дивився на рухливі білі нитки снігу, і йому здавалось, що це не безкрая безлісна ведровська рівнина, а знайомі втоптані алеї столичного парку. І біля нього стоїть не лагідна, замовкла від щастя дівчина, а дочка його квартирної хазяйки, Катя з ямочками на щоках і жвавими, усміхненими очима.

Він нахилився, відчув повернуте до нього обличчя, усміхнене, з примруженими очима.

І здригнувся.

— Дивись, як сипле! — сказав він нерівним голосом і почав струшувати сніг з її плечей. — Ходімо назад!

Уже темніло, і він не міг помітити в її очах лагідного докору.

«Навіщо ласки без кохання! — подумав він, мовчки йдучи поруч неї. — Треба бути чесним! Навіщо даремно підтримувати надію в цьому маленькому чистому серці?»

Йому стало невимовно жаль дівчину, з напіввідкритих уст якої готові були злетіти слова кохання... Якби він міг її хоч трохи покохати!

Мишко і дядько Марин грали в шашки. Побачивши Євстатія, вони схопилися на ноги.

— Сніг! — зрадів Мишко і сплеснув руками.

Він підбіг до агронома і обтрусив з його плечей сніжинки.

— Сніг!

— Це добре для посівів! — сказав дядько Марин.

— Треба готувати лижі, завтра ж напишу, щоб мені їх прислали! — патетично продекламував хлопець. Але, згадавши, що він живе в «рівнинній» Добруджі, повісив носа. — Не напишу! — зітхнув він. — Не знаю, чи ви мене розумієте, але чудова річ — лижі!

— Тобі лист! — звернувся дядько Марин до Євстатія.

Почерк був знайомий. Катя!

— Розпали примус! — наказав дядько Марин.

— Квасоля засмажена олією, можна їсти і нерозігрітою, — відповів засмучений Мишко.

— Кажу тобі — розпали! У мене свої плани.

— Дуриш мене, старина! — продовжував хлопець, гойдаючи ногами. — Що ти маєш на увазі?

Дядько Марин нахилився йому до вуха.

— Яець дістав! І домашньої ковбаси!

Мишко підскочив, мов ужалений.

— І домашньої ковбаси, кажеш? Де вона?

Старий токар підкрутив вуса.

— Тільки шматочок. А ти не налітай — нехай чоловік поласує, — і він кивнув на агронома.

— О боже, як ти мене не розумієш! — Мишко похитав головою. — За домашню ковбасу, особливо з перчиком, я половину життя свого віддам! Слово честі! — і почав підкачувати примус.

«Адресу знала у твого начальника, Петринського, — писала Катя. — Тут учора йшов сніг, але тепло. На озері льоду немає... Я склала останній іспит. Незабаром називатимеш мене «товариш лікар»! Поганий хлопчисько! Коли в тебе заболить горло, я змажу його йодом, щоб ти помучився трошки!.. Великий привіт від мами. Уяви собі, вона інколи навіть плаче за тобою. Але я їй кажу: «Облиш, він цього не вартий!»

Книжки твої і досі лежать на столі. Як твоє здоров'я? Петринський запитує (до чого ж славна людина оцей Петринський, ми з ним стали добрими друзями!), чи задоволений ти подарунком. До різдва пришлю тобі вовняні рукавички. Мама їх плете...»

Дядько Марин розбиває яйця над сковорідкою, на якій шкварчить квасоля. Мишко замислено дивиться на сине полум'я.

Як міг він забути про той пакунок?

Євстатій дістав його з-під міндера і перерізав ножиком шпагат.

На дні згорнуті нові чоботи на подвійній шкіряній підшві. Зверху — дві книжки в зелених оправах — твори Мічуріна.

Євстатій розгортає перший том. «Учись і тоді, коли відпочиваєш! Петринський».

Він погладив книжку.

— Генеральські чоботи! — хвилюється Мишко. — Екстра! У таких я вирушив би і на Північний полюс!

— Дуже добре, дуже добре! — хитає головою дядько Марин. — Сьогодні якраз я подумав: ось незабаром сніг випаде, як тоді ходитиме наш друг у своїх черевиках? Застудиться! Тут як шавіє — снігу по коліна!

Справді, як він міг забути про пакунок? Два тижні минуло відтоді! Два тижні! А йому здається, що вже минули місяці. Рік. Неймовірно!

— Пригощайтесь, а то все вичахне! — запрошує його дядько Марин. — Сьогодні у нас святкова вечерея. З нагоди закінчення сівби і першого снігу.

Примус уже не сичить, і в стайні від цього ще тихше й холодніше.

— Не знаю, як ми житимемо, — каже Мишко, — але добре було б мати грубку й дрова. Весело, коли горить вогник!

Євстатій усміхнувся.

— Так, — сказав він, — весело, коли є в серці вогник! Ви знаєте, що цими днями треба розпочати будівництво бараків? Тут довше залишатися не можна! Околіїський комітет вимагає, щоб ми до весни підготували трактористів. Хіба ж їх можна тут навчати? Та й ви застудитесь у цьому хліві!

— Важко будувати в такий час навіть дерев'яні бараки! — сказав дядько Марин. — Скоро земля закам'яніє.

— Будуватимемо!

— Так, будуватимемо! — погодився Мишко. — Не знаю, чи ви мене розумієте, але тут моє самопочуття завжди нижче нуля. І дівчата сміються!

— А чи дасть Досю грошей?

— Машинно-тракторні станції стають державними, — пробачте, я не встиг вам сказати. Про це щойно мене повідомив околіїський секретар.

Мишко і дядько Марин радісно дивляться один на одного. Вони обидва тримають у руках ложки, але не їдять.

— Дідусю! — підскочив Мишко. — Вітаю тебе, ура! — І лягнув його своєю лапою по плечу. — Кричи «ура»!

Токар зняв окуляри, відвернувся вбік.

— Сльозяться дурні очі, — сказав він, хукаючи на скельця окулярів. — Це від світла. Тьмяно світить лампочка.

— Так, так, це від світла! — підморгнув Мишко.

— А ви чого не їсте? Вечеря холоде!

— Спасибі, дядьку Марине! — сказав Євстатій.— Щойно повечеряв... Ви їжте.

— Сказати по правді, мені тепер не до їжі! — винувато всміхнувся дядько Марин.— Вибачте старому. Значить, немає вже Досюмося? — спитав він.— Державні!

Він підвівся й злегка підкрутив вуса.

— Тепер ви побачите, на що здатний дядько Марин. Підготую не менше ста слюсарів!

— Що ти, дідусю, ми й не сумнівались!

Мишко тим часом наминає.

— Не знаю, чи ви мене розумієте,— каже він,— яець я з дитинства не їм. Чи я розповідав вам? Моя мати, коли була ще дівчинкою, їла якось яйця й отруїлась. Через те і я їх не їм. Але в цей вечір.. га, дядьку Марине? Все можна! Будьмо здорові, дідусю, за нову станцію!

І він підніс алюмінієвий кухоль, повнісінький води.

32

У вітальні Хаджі тепло і затишно. Булькає чайник на розпеченій плитці, м'яко шипить пара, що вилітає з вигнутого носика. Хаджія перебирає перламутрові зернятка своїх чоток, привезених з господнього гробу, час від часу хитає полисілою головою, мов сперечається з кимось, і думає про Ісая...

Були дні, коли думки про Ісая звеселяли його душу. Тоді й часи були веселіші: стара лефтеровська скринька з кришкою, прикрашеною перламутром, була повна наполеондорів і різних золотих монет; в його ошадній книжці красувалися п'ятизначні цифри, просторі хліви не вмщали всієї худоби, а землю — батьківську й прикуплену — за день не можна було об'їхати... А майбутнє сяяло, як залівні луки на сонці,— немає на них і знаку тіні, очі сліпнуть, якщо задивишся на їх рівну, виблискуючу на сонці широчінь! Ось які були тоді часи— веселі, забезпечені, вільні від страху за завтрашній день. Тому й думки про Ісая були приємними: в них відбивався і блиск захованого в скриньці золота, і курява, яку здимали табуни буйних коней, і повільні череди корів та буйволів, і усмішка соняшника, і шелест кукурудзяного поля, яке тяглося аж до обрїю, як неспокоїне зелене море. Все це належало Ісаєві, мало належати Ісаєві, щоб лефтеровське ім'я жило у віках, як заповів Янаки на смертельній постелі...

Але як тільки змужнів Ісай, прийшли й тривоги, а вони потягли за собою і перші турботи про майбутнє. Як на зло,— а може, це була кара за гріх, вчинений з Латиною, або через її прокляття,— в характері хлопця буяли якраз ті риси Нягулового роду, які Тома ненавидів всією душею. Нягулови не мали поваги до грошей і не вміли берегти їх. Таким удався і Ісай. Ще коли він хлопчиськом вчився в Добри-

чі, Тома давав йому по кілька лей на його потреби, та це тільки так говорилось, мовляв, на потреби, а насправді для того, щоб він звичаювався до грошей, полюбив їх і вчився ощадливості. Такими були всі Лефтерови — стриманими, розважливими хазяями. І Ісай був ощадливим, тому що так велів голос крові. Але порожня нягуловська легковажність перетворювала лефтеровську чесноту на нісенітницю. Коли копилка наповнювалася до краю, проклята материнська спадковість брала гору. Він збирав своїх босоногих однокашників, вів усю ватагу в бозаджийницю¹ валаха Йони, годував донесочу цих «шибеників» тістечками та чучелою, поки не витрачав усі гроші до останнього сантима. Звичайно, ні один Лефтеров так по-дурному не витрачав своїх трудових грошей. Так безглуздо розтринькували зароблені гроші Нягулови, і тому ніхто з їхнього роду не зміг придбати ні худоби, ні землі.

Кожний з Лефтерових влаштовував своє життя по-своєму, але по-хазяйському, хазяйновитою рукою. Коли вони з отцем Анастасієм відвезли Ісая до Варни і влаштували його у багатія Хаджіпанова, хлопцець ще ніколи не ступав ногою на паркет, не вмів користуватися виделкою й ножем, не знав, куди подіти руки, розмовляючи з поважаними гостями свого хазяїна. Але вже через три роки він так змінився, що Тома, спостерігаючи, як його син уміло танцює з Хаджіпановою і як він впевненою і досвідченою рукою наливає лікери в кришталеві чарки, з якою люб'язною посмішкою розмовляє з поважаними людьми, не міг не зітхнути від щастя й розчулення і не засміятися в душі: паничі!.. Так ось цей самий красень в останньому класі здружився з найвідчайдушнішими лівими, розкидав листівки проти Гітлера і мало не вилетів з гімназії як небезпечний бунтар-комуніст. А вже в свій час в добрицькому участку побили до смерті Латину. Клята нягуловська кров... Але якщо все це можна було в якійсь мірі виправдати легковажністю молодості, було щось інше, що отруювало душу Теми. Він відчував, що юнак його ненавидить, сторониться його, як бридкої, ненависної людини, і в той же час щадить його проти своєї волі, сам не розуміючи чому. І серце Томи стискалося від поганих передчуттів: коли одного дня він відкрив йому страшну правду, що він його батько, чи не прокляне його Ісай і чи не відвернется від нього назавжди? А що, коли, відчуваючи огиду до батькового злочину, він покине його, подасться світ за очі?

А після Дев'ятого вересня з'явилися інші турботи, мов чорні грозові хмари, і від щасливих часів в його душі лишилась мертва порожнеча. Оскуділи радістю дні і вечори в хазяйському домі, як оскуділа золотом стара лефтеровська скриня, розтануло осяйне майбутнє лефтеровського роду, як розтанули його табуни, і череди, і родючий чорнозем, що простягався аж до обрїю...

«Помилуй нас, господи, помилуй нас! — читав Тома оздоблене золотом батьківське евангеліє, і голос його тремтів, як пожовкле

¹ Б о з а д ж и й н и ц я — маленька кондитерська, в якій продаються солодоші і буза.

листя кукурудзи.— Як очі слуг звернені до руки свого господаря, а очі служниць — до руки своєї господині, так і наші очі звернені до господа нашого бога, доки він нас милує... Помилуй нас, господи, помилуй нас!»

Потім смиренно, починаючи здалека, повчав Пантелея, що повинен робити Досю, як керувати господарством, щоб умилоствити господнє серце. По дорозі заходив до старого Минча Покровнишки, який самотою пиячив на застеленій килимами веранді, показував йому на захід і пророче піднімав палець:

— Звідти з'явиться легіон христоробивих. Не відчаюйся, рабе божий! Де текла вода, там знову потече!

А ввечері думав про Ісаю. Чи повернеться блудний син? Цього літа минуло чотири роки, як він його востаннє бачив. Господи, які то були часи!

Він їздив тоді до Варни домовитися з німецькою комендатурою відносно продажу трьохсот голів худоби. Його гаманець тріщав від новеньких банкнот. А те, що було при ньому, становило лише десяту долю суми, яку він поклав у Торговельний банк! Щасливий час!.. Лише одне його турбувало: як обміняти банкноти на золото. Німці програвали війну, а золото не втрачало своєї ціни — єдина певна річ на цьому світі. Коли маєш його — нічого не бійся, немає сили, яка б стала тобі на дорозі, ти йтимеш все вперед. Америка і Англія володіли всім золотом світу, і тому їх політика була певною і славною. Так гадав Тома. І не було суму в його серці. Навпаки! Наставав день долара, ліри, заморської торгівлі, наставали чорні дні для німецької марки. Хай про це думає Пантелей! І Тома лукаво посміхався: скільки ж мільйончиків загубить його конкурент?

Він дуже зрадів, коли його повідомили про те, що він повинен доставити товар у Констанцу, — з тамтешніми мініяйлами у нього були давні стосунки. Німецька комендатура дала йому дозвіл на виїзд — хай бог помагає цим дурням! Він використав дозвіл, як сам знав, полєфтеровськи; так, що й вовки були ситі, і вівці цілі..

Якраз у цей час Ісай закінчив гімназію, одержав диплом з відзнакою. І Тома подумав: «А чому б мені не покатати хлопця морем? Візьму й отця Анастасія, втрюх веселіше буде; до того ж, нехай і всевишній побачить, що в мене добре серце і я турбуюсь про благо ближнього.— І потирав руки: — По дорозі назад привезу Ісаю у Ведрово. Покажу йому худобу, хліви, землю. І якщо зрадіє душа його — господи, будь милосердний! — якщо зрадіє душа його, скажу: все це багатство — твоє. І відкрию йому всю правду...» Так мріяв Тома.

Якось удалось йому вирвати у констанських мініяйл пригорщу золота. Але з Ісаєм нічого не вийшло. Юнак тримався вороже, всіляко намагався його вразити, вколоти в саме серце. Відмовився навіть ночувати з ними в одній каюті, а пішов на палубу, щоб спати під відкритим небом. Ішов дощ. Це добре, що його взяла до себе та офіціантка, яка подавала їм вечерю, і врятувала його цим самим від страшної простуди... По дорозі до Ведрова він здружився з кучером Рашидом, ніби навмисно, щоб розсердити Тому. А коли Тома заува-

жив, що непристойно так себе тримати, Ісая кинув йому в обличчя найбогохульніші слова, які прийшли йому в голову:

— Чому ти весь час в'язнеш до мене, немов той опікун? Чому не даєш мені спокою? Хіба ти не бачиш, чорт забирай, що я терпіти тебе не можу?

Ніби Латина шипіла на нього змією.

Юнак ночував у хаті отця Анастасія. Наступного дня він пішов на могилу матері, потім ходив у гості до Івана Довгого. З цього дня Тома більше не бачив його. Вже тисячу разів пробачав він синові гіркі слова. Навіть забув їх. І все чекав його повернення. Ось промайне його висока, майже двометрова постать побіля горожі, і над світом заєє сонце, таке ясне, якого він не бачив ще. Господи, помилуй!

І він не міг сказати, чого чекав з більшим нетерпінням: повернення Ісаї чи повалення нового, антихристиянського ладу.

Надворі йде сніг. Прийшов у гості Пантелей, сопе і крутить вуса. Обидва мовчать.

— Сипле! — говорить Пантелей і плює на догораючу між пальцями сигарету. — З ночі як почався і досі не перестає!

— Добрячий сніг! — хитає головою Хаджія.

— Ех, Хаджіє, — зітхає колишній ведровський багатій. — Пізно він пішов, пізно!

Хаджія дивиться на нього здивовано.

— Кажу, запізнився! — підвищив голос Пантелей. — От якби він пішов тиждень-два тому! Побачили б вони тоді оранку!.. Дідька лисого!.. Навіть погода їм допомагає. От і борися з ними.

— Не лютуй, — лагідно сказав Хаджія. — Сніг від бога. І нещастя, і невдачі — все від бога! Не ремствуй!

— Не ремствувати? — заскреготів зубами Пантелей. — Оце так сказав!

Ледве помітна посмішка пробігла по тонких губах Хаджії.

— Не лай природу, Пантелею. Тільки дурні чекають допомоги від погоди. Розраховувати на дощ або посуху — це по-дитячому.

— На кого ж тепер сподівається, брате? — Пантелей розвів руками. — Від кого чекати допомоги?

— Є така приказка: роби, небоже, то й бог pomoже. Або ще: вовка ноги годують. Зрозумів?

— Я вже нічого не розумію! — зітхнув Пантелей. — Одне тільки знаю: висихає джерело життя нашого, скоро зовсім пересохне. Щодня по краплині — несила вже... Дивуюсь я спокою твоєму, Хаджіє! На що ти розраховуєш?

— Страждання створені для людей, Пантелею. Страждання від бога. Вистраждай все, душе моя, очисти муками себе від гріхів, а тоді здійми очі до бога, простягни руку по допомогу.

— Я не згоден з такими порядками, Хаджіє. Це ти вигадуєш. Хіба ж для того ми створені, щоб жити в муках? Радість створена для

людини, а му́ка — для скотини, для вола... І для ворога господнього! — махнув він рукою.

— Право на щастя і радість має той, хто не грішив, хто все чинив по волі божій. А ти — грішник, отож страждай тепер, поки не опам'ятаєшся! Подумай, Пантелею, скільки років було в рабстві Мойсееве плем'я, взяте в полон царем Навуходоносором? Цілу вічність! А за що? Тому що согрішило! Переступило за́они божі. Страждання — це кара божа для людини.

— А чим я согрішив? — спалахує Пантелей.

Хаджія дивиться у вікно, і знову ледве помітна посмішка повзе по його тонких губах.

— Ти багато грішив,— каже він.— Так багато, що коли б зібрати всі твої гріхи в одну купу, ти сам у порівнянні з нею здався б піщинкою! Не прикидайся немовлятком, подумай! Усе життя ти підтримував авантюристів, германофілів. Я, як то кажуть, світлого дня через тебе не бачив!

Пантелей розкрив був рота.

— Не заперечуй! — Хаджія підняв угору чотки.— Хто підставляв ногу народникам? ¹ Хто лаяв англійців? Хто не жалів грошей, аби протягнути своїх людей в околійське управління та в міністерства? Скажи: хто організував вибори в нашому краї? Чие зерно закуповували в першу чергу, хіба моє? А хто погубив мого зятя? Чи не ти довів його до банкрутства, щоб твоя людина могла вільно, без конкуренції продавати німецькі трактори й молотарки, хоча й сліпі бачили, що американські кращі?.. Чи ж ти не маєш гріхів!

— Хаджіє,— м'яко сказав Пантелей,— не сваритись я до тебе прийшов. Що було, те минулося. А з німцями я зв'язався не з добра. Треба ж було якось жити? А ти мені заважав. От я й пішов проти тебе, проти твоєї політики. Ти вклав гроші в американські машини. Я зробив ставку на Німеччину. Така вона є конкуренція — хтось мусить вийти наперед... Це діла давні, Хаджіє...

— Яких тільки капостей не робили мені твої люди! — продовжував Хаджія.— І коли відпускали валюту, і в митниці... Поки ти не наклав на все свою лапу — німецька політика! Ось тобі тепер, грішна душе, й німецька політика! Уж! Що, застряла тобі в горлянци!

— Ех, Хаджіє, та хіба ти погано жив? Чого тобі бракувало?.. Якби тільки вернулись ті часи, я готовий взяти на себе всі ті нещастя, на які ти нарікаєш. Нехай я буду другим у Ведрові! Ти виходь наперед. Поступлюся тобі дорогою, тільки скажи, як нам врятуватися від цієї біди?

Хаджія дивиться на сніжинки, що пролітають за вікном, перебирає тонкими пальцями перламутрові чотки.

— А сніг ліпачить! — хитає головою Пантелей.— Нема йому кінця. Вже на три п'яді!

І, нахилившись вперед, продовжує:

¹ Народник — член болгарської так званої «народної» буржуазно-реакційної партії.

— Вкриває їм посіви, утеплює їх!.. Минула небезпека для тих розбійників!

— Я говорю про страждання,— продовжує розпочату розмову Хаджія.— Страждання вчать людину, умудряють її. Ти не сердься, що я докоряю тобі за минуле. Всі ми грішні перед народом, державою і богом... І перед христолюбовними народами, перед тими, над якими ще простерта правиця божа, грішнику. Ганив ти американські товари, а зараз сам чекаєш від Америки й Англії порятунку й життя. Бачиш, як покарало тебе провидіння?

— Та годі вже про це покарання, Хаджіє!

Пантелей раптом наїжується:

— Слухай, мені вже весь світ остогид! Не бачу, день це чи ніч. Мене пориває до помсти, здається, чого тільки не натворив би. А ти — покарання та покарання. Плював я на твої проповіді! Коли закопають мене, нехай чорти хоч на чотири частини роздеруть мою душу. Ти ось тепер порадь мені, що робити. Для цього я й прийшов. Давай поміркуємо!

— Ти від мене, Пантелею, завдання не чекай. Дав тобі всевишній голову — от і думай. Маєш серце — вирішуй!

— Що ж мені вирішувати, Хаджіє?

— Слухайся своєї крові. Божа воля говорить в людині через кров її. Хіба ми не плоть від божої плоті?

Пантелей зітхнув.

— Твій зять пошився в дурні! — Хаджія насунув свою шапочку на очі й втупився поглядом у перламутрові зернята.— Відкрив, дурень, свої карти передчасно... Тепер його, звичайно, виключать!

— Нелегко було і йому,— сказав Пантелей.

— І знову ж таки цей йолоп Кабза! — все більше лютився Хаджія.— Прости мені, боже, богохульні слова, але, по-моєму, він вчинив, як дурне теля. Навіщо було виходити з кооперативу? Сиди собі там і, як кріт, підривай зсередини. У його такому раптовому виході я бачу твою руку, Пантелею! Німецька тактика. А подивись на саксонців. Начебто допомагали росіянам, а насправді вивчали їх. Оце політика! Отак треба діяти!

Хаджія підвівся, подивився в вікно, поцмокав язиком.

— Яка краса, господи! Біле все, скільки око сягає. А як причепу-рив Дід Мороз яблуні! Ти поглянь, порадуйся!

— Дуже мені потрібно! — пробурмотів Пантелей і повернувся спиною до вікна.

— А горобці, поглянь лишень! Понастовбурчувалися, сіромахи, голодні! Накажу Милені розкидати сніг, крихот їм насипати!

І він засміявся.

— Зима для цих створінь, Пантелею, все одно що для нас кому-ністична влада.

Він знову сів на міндер, підібгавши під себе ноги в плетених пантофлях.

— Знову прийде весна, Пантелею! Де текла вода, знову потече. Божі закони вічні. Кажу тобі: твій зять вчинив, як дурне теля. Через

свою дурість випустив справи з своїх рук. Такі ви всі, германофіли,— не вмієте відступати.

Хаджія понизив голос:

— Те, що зробив агроном для сівби, повинен був зробити Досю. Так він зберіг би і місце своє, і авторитет між середняками. Треба нам учитись розуму у комуністів!

Пантелей жажнувся:

— У кого?

— Кажу: в комуністів. Бачиш, які вони гнучкі. Вони змінюють свою тактику в залежності від обставин і завжди виграють.

Хаджія замислився.

— Пантелею,— сказав він раптом,— по-моєму, лихо йде з міста. Там сила червоних. І мені здається, що треба всіляко оберігати село від міста.

— Нічого собі оберігаємо! — ушипливо засміявся Пантелей.

— Кінець світу ще не настав. Гріх втрачати віру в бога. Не допускай, щоб відчай пустив коріння в твоїй душі. Ти тільки подумай, грішний чоловіче, що робиться зараз на світі.

Він нахилив уперед свою лисячу голову й зашепотів:

— Учора був тут проїздом до міста протестантський пастор... Ти його не знаєш, так що його ім'я тобі нічого не скаже. А нас зв'яже з ним спільна повага до культурного світу. Так ото він і сказав ці слова: «Я, каже, Хаджіє, бачу, як в цей божий час отам, за океанами і морями, сидять над картою світу розумні, благословенні провидінням мужі».

Пантелей підвів голову і пильно подивився на нього.

— Дивляться ті люди на карту світу, і сам отець небесний рухає їхні пальці по кордонах усіх країн... Оце Дарданелли, оце та багаторстраждальна земля Болгарія. Через неї проходить шлях на золотий Схід. Прикладеш руку до очей і бачиш: просто через Чорне море — нафта! А хто користується цим даром господнім? Більшовики. Хто загрожує шляхам на Схід? Більшовики! Хто підбурює язичників у неосяжній Азії? Знову-таки більшовики... Але всьому є край. Щоб завдати смертельного удару антихристові у його печінку, звідки б'є нафта, треба міцно ступити на стародавній Хемус¹, на Балкани... Зрозумів? Ось на що я надіюся, Пантелею!

— Щоб твої слова та богові у вухо! — зітхнув колишній ведровський верховода.

— І пам'ятай прислів'я: роби, небоже, то й бог допоможе. Народ каже: бог дає, та в кошару сам не заганяє.

— Народ! — нахмурився Пантелей. — Який народ? Кожний водить його за ніс. Ти мені краще про той народ не згадуй, Хаджіє!

— От саме про нього я й говорю тобі,— сказав Хаджія, розтягуючи перламутрові чотки. — Що на наш народ найшло запаморочення, цього, Пантелею, ніхто й не заперече. Він вірить комуністам,

¹ Х е м у с — давня назва Балкан.

надіється на них. Вірить їхнім вигадкам і надривається на роботі, щоб царство небесне побудувати на землі.

— Плював я на те царство! — бурмоче Пантелей.

— Ти не плюй даремно, а думай, грішний рабе, як відвернути народ від комуністів, створити таке становище, як у кошарі, коли хазяїн розмахує головошкою. Тоді нашим друзям буде легше ступити на Балкани. Ти про це подумай.

— Хіба я знаю? — знизує плечима Пантелей.

— Я сказав тобі: все лихо йде з міста. Звідти прийшов цей агроном, що наступив на горло своєму зятеві. Уяви собі, що було б тепер у нас, якби цього міського хитруна-антихриста тут взагалі не було. Досю заколов би кооперативне господарство, як ягнятко. Вже досі полетіла б за вітром і партія їхня, і все! Кажу — якби не було агронома!

— Що ж робити? — питає Пантелей.

Хаджія мовчить. Тільки перламутрові чотки м'яко постукують у його білих пальцях.

— Якби не було цього чоловіка, я гадаю, наші селяни дрючками вигнали б червоних агітаторів... А він, Пантелею, розумний. Серед комуністів є розумні люди. Він обладнає станцію на славу. Іди тоді, шукай вітра в полі!

— Так, кажеш, станцію? — шепоче Пантелей і робить рукою рух, наче підрубує дерево.

Хаджія лагідно посміхається:

— Ти про людину думай. Вона зміцнює станцію. Машини куплять, привезуть, але людину...

— Зрозуміло! — Пантелей випростується. — Людину! — і знову розсікає повітря рукою. — Гаразд!

На вулиці тихо і м'яко стелеться сніг.

33

Рівнина побіліла. Темний небесний купол перекинувся, поблід, розтанув у крижаній блакиті. Блиснуло сонце, і вся широчінь засміялася сліпучою усмішкою — важко було дивитися на іскристий сніг.

Чим яскравіше сяло сонячне світло надворі, тим похмурніше й холодніше ставало всередині старої будівлі. Віконця, що виходили на північ, не бачили сонця, а крізь щілини у прогнилих дошках даху безперервно віяло пронизливим холодом.

Дядько Марин і Мишко змастили трактори товстим шаром мастила. Відкидали навколо сніг, вкрили мотори брезентом і ряднами. Токар почистив верстат, збив з дощечок скриньку і склав у неї інструменти.

Не було роботи.

На другий день після того, як випав перший сніг, Євстатій поїхав у місто. Його викликав Кайряков. Сільськогосподарський відділ скликав нараду, на якій були присутні директори машинно-тракторних станцій всієї околії.

Поки тривали дебати, Євстатій одержав записку:
«Вітаю, агрономе! Питання про нове місце під тимчасові бараки
вирішено — є постанова околійської ради.

Бажаю вам успіхів. Дійте сміливо!

Кайряков».

В залі було холодно. Люди шулились у своїх пальтах, мерзли. А Євстатій розстебнув комір, помахав рукою перед обличчям — йому раптом стало дуже жарко.

Після закінчення наради він оглянув Інститут зернового господарства, пробув там у лабораторії і в відділі зберігання документів аж до вечора. Серед мікроскопів і шаф з пробірками, серед аптекарських терезів і виблискуючої бронзи приладів та експонатів з етикетками, поринувши в тишу кабінетів, Євстатій почував себе, як у своєму домі: кожний куток, кожна річ здавались йому знайомими й рідними, ніби він жив тут і працював багато років.

А коли зібрався йти, тому що він був лише тимчасовим гостем в інституті, відчув таку тугу, наче розставався з сердечною, близькою людиною. І тоді, невідомо чому, десь у глибині душі промайнуло ледве усвідомлене, неясне передчуття: чи не збочить знову його дорога і чи не закінчить він назавжди свої мандри в мовчазних, тихих коридорах білого будинку.

І хоч йому важко було розлучатися з інститутом і туга за дослідницькою роботою краяла йому серце, тепер, в цей надвечірній час, він твердо знав: якби йому треба було вибрати між інститутом і тією стайнею, де розмістилася станція, він віддав би перевагу станції і тривожній невідомості майбутнього з усім ведровським безладдям...

Сутеніло. До відходу поїзда залишалася ціла година, а хвилини здавалися йому годинами.

По дорозі до станції Євстатій звернув до центру і, підрахувавши, скільки залишилось грошей, задоволено посміхнувся: вистачить на всякі дрібниці. Дядькові Марину купив велику важку люльку і кісет з тютюном, Мишкові — яскраве картате кашне, а Наді вирішив подарувати кілька нових художніх книжок. І ніби вибирав подарунок для Наді, а думав про іншу жінку. Книжки, звичайно, він оддасть учительці, та підбирав він їх на смак тієї, іншої, як робив це дотепер напередодні кожного Нового року. Та, інша, була трохи кирпата, трохи легковажна на вигляд, жила за сотні кілометрів від нього, а йому здавалось, що вона йде поруч з ним, що голос її дзвенить в його вухах — простягни руку й доторкнешся до неї.

Він знав, що це обман, та був йому радий. Сьогодні у нього відпустка. Він міг думати і мріяти про різні нісенітниці — це нікому не зашкодить. А через годину, ступивши на ведровську землю, він по-тамує в душі романтику цих почуттів. Там — театр воєнних дій, і вони заважатимуть, як непотрібні дрібнички, що зв'язують руки й ноги.

Черговий по станції почекав, поки Євстатій піднявся по східцях вагона і підняв прапорець. Паровоз злегка зітхнув, заскрипіло кільчасте тіло состава, і вокзальні вогні попливли в ніч.

Євстатій сидів у своєму кутку, вдихав пропахле тютюновим димом повітря, без особливої радості чи смутку прощався з своєю відпусткою. Не минуло й двадцяти хвилин, як поїзд сповільнив хід, і крізь морозні візерунки вагонного вікна блимнув єдиний ліхтар ведровської станції.

Євстатій вийшов з вагона, і йому здалося, що він пірнув у крижану воду. З рівнини віяв різкий морозний вітер.

На пероні нікого не було. Не оглядаючись, він швидко покрокував по шпалах. Раптом йому здалося, що хтось біжить за ним, посковзуючись по льоду.

Євстатій здивовано обернувся: Мишко!

— А я вас зустрічаю! — Хлопець весело усміхався. — Я вас чекаю, а поїзд запізнився на двадцять хвилин. В кімнаті начальника так розгуготілась грубка, — не знаю, чи ви мене розумієте, — і я задрімав, значить, і пропустив, коли ви зійшли з поїзда. Давайте сюди речі!

— Нічого, не важко! — сказав Євстатій і взяв його під руку. — А ви як, дуже намерзли в МТС? Як дядько Марин?

— А що з ним станеться? — відповів Мишко, відчуючи водночас і радість, і збентеження від близькості начальника.

— Бр-р-р! Який холод! — здригнувся Євстатій. — Хочеш, Мишко, побіжимо?

Вони пробігли метрів двадцять. Утоптаний сніг на стежці рипів під ногами. Євстатій задихався.

— Одвик я! — сказав він і перейшов на крок. — А ти, Мишко, скільки міг би ще пробігти?

— Я? — Хлопець засміявся. — Ну, до станції!

В холодному чистому небі сяяв місяць. Сніг, освітлений його променями, здавався матовим і м'яким.

— Поглянь! — промовив Євстатій і показав на рівнину.

Весь степ був неначе вкритий тільки що випрасуваним простирадлом. Краї його губились у фіолетово-сріблястій імлі обрію.

— Що? — спитав Мишко і приклав руку до очей.

— Хóроше! — усміхнувся Євстатій. — Гарно!

— Так, гарно! — промовив Мишко. — Прекрасне поле!

Те, що Євстатій цього вечора був якийсь «свій», настроювало Мишка на відверту розмову.

— Знаєш, товаришу агроном, — почав він, — я не дуже люблю поле.

— А хіба навколо Варни є високі гори? — засміявся Євстатій.

— Пробачте! — сказав Мишко. — Моя мати до заміжжя жила в Сливені. Про це я вам ще не розповідав. А було це ось як. Вона народилася у Сливені і жила там, аж поки залізничний кондуктор не закрутив їй голову і не умовив її, значить, стати його дружиною... Не знаю, чи бували ви в Сливені, але там є гори — їх не сходити й за цілий тиждень — таке чудове місто! Так у тому чудовому місті у мене цілий квартал родичів. Я туди їжджу на кожне різдво. І на минуле різдво їздив. І, знаєш, товаришу агроном, яка комбінація виходить? Справжнє тобі свято! Лижі, молодь, пісні — незчуєшся, як і день минає!

Мишко зітхнув.

— Ти не сумуй,— сказав Євстатій.— В наступному році ми тут так усе влаштуємо, що ти одразу полюбиш рівнину... Повір мені!

— І як тобі не вірити, товаришу агроном! — Мишко посміхнувся і простягнув руку до його речей.— Може, я все-таки понесу багаж?

— Мені не важко,— відповів Євстатій.— А ти признайся: правда ж, було б добре, якби сьогодні ввечері у нас на станції протопити?

— Протопимо! — хитнув головою хлопець.— Б'юсь об заклад, що в нашій хижці буде тепленько. Слово честі!

— Ти не розкидайся так щедро своїм чесним словом,— посміхнувся Євстатій.— А от я можу тобі пообіцяти, що наступного року в цей час у нас на станції топтимуться справжні грубки. І ти, і дядько Марин спатимете на ліжках, і будуть у вас м'які і теплі ковдри. А якщо ти добре працюватимеш на весняній і осінній оранці, то перед Новим роком відпущу тебе в тривалу відпустку, щоб ти покатався на лижах у Сливенських горах.

— А я привезу вам домашньої ковбаси! — загорівся Мишко.— А щодо оранки,— він ударив себе в груди,— на оранці Мишко не осоромиться. Мені така думка прийшла в голову: викликати на змагання всіх трактористів околії. Що ти на це скажеш, товаришу агроном?

— Славний ти хлопець,— сказав посміхаючись Євстатій.— Хоч інколи захоплюєшся... А пропозиція твоя хороша. Проте треба встановити показники, норми. На якість оранки, на пальне, на декари. Все треба обміркувати і прикинути.

— А це не так уже й складно! — Мишко махнув рукою.— Я, наприклад, думаю...

— Слухай, Мишко,— перебив його Євстатій,— давай відкладемо цю розмову до завтра, до післязавтра... Поговоримо зараз про інше. Розкажи щось про лижі, про зимові екскурсії в гори. Ти добре володієш «християнією»?

«Який чудовий наш агроном! — із захопленням подумав Мишко.— Усім цікавиться, на всьому розуміється. Оце людина!»

Вони не помітили, як дійшли до станції.

— Чи не заснув, бува, дідусь? — лукаво посміхаючись, сказав Мишко.

Потім він сильно, повільно і якимось урочисто постукав у двері.

Все це дуже скидалось на гарний зимовий сон. На Євстатія війнуло приемним теплом, запахом яблук, свіжого масла і чаю з цукром. Линули радісні, дружні голоси.

Він закліпав очима і здивовано оглянувся.

Перш за все побачив грубку — чотириногу, довгасту буржуйку, що стояла біля самого верстата. Довга дротина, обкручена навколо сволака, підтримувала трубу.

На розжареній плиті щось булькотіло у двох великих червонуватих каstrулях. З-під кришок виривалася пара.

Навколо грубки і вздовж міндера він бачить знайомі і рідні обличчя, що тепло посміхаються до нього. Ось Надя, мало не поруч з ним,

в світло-зеленому пуловері. За нею — Людмила, майже на цілу голову вища, із закоченими по лікті рукавами. В одній руці вона тримає велику дерев'яну ложку, а другою взялася в боки. Посередині стовбичить Іван Довгий, засунувши руки в кишені штанів. Щойно запалена сигарета повисла в нього на губі. Трохи далі, біля міндера, стоять Стамат і Харалан, обидва високі, кремезні. Харалан, як звичайно, зняковіло дивиться поверх голів товаришів, а Стамат, накинувши на плечі довгий кожух, широко розставив ноги і дуже скидається на колишнього фельд-фелея: той клятий царський устав велить йому триматися з хлопцями як приборкувачеві звірів, а йому хочеться по-дружньому, як свій з своїми, пожартувати, поговорити з ними. Він хоче здаватися суворою, різкою людиною, а серце от-от викаже його: очі сміються, добродушність розпливається по його нахмуреному обличчю.

Звідкілясь з далекого кутка вискакують Ілія і дядько Марин. Старий токар піднімає окуляри на лоба й дрібними кроками, наче боїться спіткнутися, послішає до нього. Ілія потирає руки, збиває кепку на потилицю і весело киває йому.

— Що ви на нього витрещились? — сердиться дядько Марин на дівчат. — Та візьміть же в нього речі! — І сердито дивиться на Мишка. — Оце так супроводжуєш його, чортеня ти таке! Не міг ти сам нести!

— Авжеж, Милко! — вигукнув Мишко. — Що ти стоїш, як намальована?

Потім всі зразу заметушилися. Взяли в Євстатія пакунки, допомогли скинути пальто. Дядько Марин присунув скриньку з інструментами, а Стамат мало не силою посадив його. Секретар парторганізації витяг з грубки жаринку, підніс її кліщами до сигарети і почав пояснювати, що вони вирішили в партійній організації погостювати на станції, особисто і на місці познайомитись з людьми, дізнатися, як вони поживають. Але хіба помістяться всі в одій тісноті? Так оце прийшла перша партія гостей. А гості — всі давні знайомі. Лише Бешемлія тут уперше.

— Адже так, Іване?

Іван Довгий ствердно кивнув головою.

— А грубка? — спитав Євстатій.

— Буржуйку роздобули у Стаматових. Питання про паливо порушила Надя, а ми його втілили в життя. Бешемлія організував постачання дров.

— А те, що булькає на плитці?

Ілія махнув рукою.

— Смачно пахне! — Мишко потягнув носом.

Євстатій сів на скриньку, простяг над плитою руки.

— Нас чекають такі справи, — посміхнувся він, — що незабаром ми не матимемо можливості говорити ні про що інше, як про роботу і тільки про роботу... Цього вечора у нас тепло і затишно. Нехай молодь щось заспіває, а ми помріємо про те, що ще буде. Хочете?

— А чи не краще було б спочатку щось перекусити? — спитав Мишко.

— Євстатію, ти ж не чув найголовнішого! — вигукнув Ілія. — Сільрада ухвалила...

І він з захопленням почав розповідати про те, що Євстатій вже узнав від Кайрякова. Місце чудове — під самою Панковою могилою. Звідти відкривається вид аж до Хасанкея і навіть далі. Та й шосе на Блатницю близьенько — за якихось двадцять кроків...

Усмішка, що з'явилася хвилину тому на обличчі Євстатія, почала танути. Очі його знову холодно дивилися перед собою, брови насупились. Він підвівся, дістав з кишені пальта олівець і записну книжку, перегорнув кілька сторінок.

— Треба ще сьогодні ввечері прикинути, скільки треба матеріалів для трьох бараків,— сказав він.— Я вже підрахував дещо.

— Але ж сьогодні,— мовив Мишко,— не знаю, чи добре я розчув, але ми вирішили говорити про щось інше?

— Навіщо нам гаяти час? — спокійно відповів Євстатій.— Якщо за сьогоднішній вечір ми підрахуємо, скільки нам буде потрібно матеріалів для будівництва, завтрашній день ми використаємо для роботи в полі і організації перевезення його на місце будівництва. Чи не так?

— Так! — насупившись, озвався Ілія.— Так, чорт забирай! Давай-те скоріше вечеряти!

Грубка гуготіла, було чути, як вітер стукає на покрівлі одірваними дошками.

Євстатій подивився в свою записну книжку, потім на дядька Марина, що якимось незграбно і збентежено тупцяв біля нього, і раптом згадав.

— Ти знаєш, я купив тобі люльку! Тобі, Мишко, кашне.— І очима почав шукати Надю.— Для вереснят я привіз кілька книжок. Є одна про Леніна, написана Кононовим.

— Дякую! — прошепотіла Надя.

Євстатій розгорнув пакунки.

З першого випало два кільця домашньої ковбаси. Мишко підскочив і на льоту зловив їх. Відтак підніс до носа і глибоко вдихнув запах.

Євстатій подивився на нього й засміявся.

— Ні,— сказав він,— цього вечора нам справді треба трохи поспівати. А роботу розпочнемо завтра о шостій годині ранку. Ану, Мишко, потурбуйся про вечерю. Нехай все буде на твій смак!.. Надю, ти знаєш пісню про Байкал?

34

Вночі вітер вщух. Тоненька завіса хмар погасила зірки.

Перед тим як лягти спати, Мишко підкинув у буржуйку останні дрова, які приніс Бешемлія. Довго ще слухав Євстатій гуготіння вогню, дивився на рожевий відблиск полум'я, який стрибав і грався на стіні, немов живий.

Коли агроном прокинувся, в станції було немов у холодильнику. Так ніби не години, а цілі дні минули відтоді, як перегоріла остання вуглинка.

Він випростав замерзлі ноги й подивився на світний циферблат

свого годинника. Наближався світанок. Набравшись духу, він одкинув ковдру й почав швидко одягатися. Його проймав дроз. Він відчував, як по тілу пробігали крижані пальці морозу, зуби нестримно цокотіли.

Відтак одягнув пальто, взяв ковдру, якою вкривався, і обережно накинув її на сплячого столяра.

Вийшовши надвір, він запалив сірника і подивився на спиртовий термометр, що його дядько Марин привіз із міста. Червоний стовпчик опустився до риски, проти якої стояла цифра двадцять дев'ять. Двадцять дев'ять градусів нижче нуля!.. Євстатій свиснув, натиснув ліктем на залізну ручку дверей і швидко шмигнув у приміщення. Він засвітив лампу і довго намарно нишпорив навколо грубки — знайшов лише кілька трісочок.

З бляшаних дверцят буржуйки подував пронизливий холод. В тиші було чути тільки рівномірне басовите хропіння Мишка. Навіть щури, які звичайно шаруділи до світанку, і ті затихли.

Євстатій похукав на руки, сів на скриню, витяг записну книжку і почав підраховувати.

Перший прокинувся дядько Марин. Він мовчки зачовгав по підлозі, розшукав примус і сердито накачав його. Зашипіло бензинове полум'я, і вже від цього в станції зробилось якимось тепліше. Євстатій пересів ближче до примуса й простяг руки. У пальці зайшли зашпори.

— Замерзла, хай їй біс! — зітхнув токар, показуючи на відро з водою. В ньому блищав шматок льоду.

— Піди укрій хлопця моєю і своєю ковдрою, — тихо сказав Євстатій.

Дядько Марин посміхнувся.

— Я вже й кожух свій накинув йому на голову, — відповів він.

Відтак поставив на полум'я залізний триніжок, а на нього відро.

— Ще один ворог напав на нас, — замислено сказав агроном. Він ніби розмовляв сам з собою.

— Як його будувати бараки в тридцятиградусний мороз? І як в них жити без полінця дров?

— Нічого, нічого! — Дядько Марин похитав головою. — Якимсь перебудемо. А влітку тут така спека — зігріємось!

І він перелив талу воду в череватий цинковий чайник.

— Ти ось як зроби, — сказав Євстатій. — Візьми аркуш паперу й запиши всі машини, які, на твою думку, потрібні нашій станції. Склади список інструментів — від найпростішого гвинтика до найскладнішого агрегата.

— Товаришу агроном. — Дядько Марин посміхнувся. — Список скласти неважко — я це зроблю. Але на яку станцію розраховувати? Бувають різні станції. Я хочу сказати: наскільки ми можемо розганятися?

— Розганяйся якнайширше! — Євстатій посміхнувся. — В добруджанському масштабі. Район нашої станції охоплює понад п'ятдесят тисяч декарів орної землі.

— Це значить, що ми замишляємо станцію більшу, ніж міська! — здивувався старий.

— А ти як гадаєш? — Євстатій простяг руки над паруючим чайником. — Звичайно, більшу!

— А як умістити такий величезний інвентар в ті три бараки, що ми задумали будувати?

— Ех, діду!

Євстатій підвівся і почав ходити навколо примуса.

— Бараки — це наше тимчасове пристановище, не забувай! Вихідна позиція. З цього розпочнемо! Ми збудуємо таку станцію, яка з честю обслуговуватиме не п'ятдесят, а вісімдесят тисяч декарів орної землі! Ось наше завдання. А щоб його виконати, треба збудувати станцію-завод.

Старий слухав, усміхаючись, з напіввідкритим ротом.

Йому хотілося підкрутити вуса, але він боявся ворухнутися. Він слухав, затамувавши подих. Таке можна почути раз в житті. Кажі, кажі!

— Закладаючи фундамент, треба думати про майбутнє, — продовжував Євстатій. — Фундамент повинен бути такий, щоб зверху можна було будувати й будувати.

За дверима почувся кроки. Увійшли Ілія і сільський майстер Євтим, на прізвисько Кривий. Секретар парторганізації пов'язав голову плетеним вовняним шарфом, а майстер, здавалось, намагався весь увігти в свою величезну, схожу на конус баранячу шапку. Низенький, сухорлявий, довгорукий, з правою ногою коротшою від лівої — такий був знаменитий ведровський майстер Євтим.

— Ну й холоднеча! — вигукнув Ілія і швидко приклав руки до гарячого чайника. — Така у нас буває рідко!

— Доброго ранку, люди добрі! — Євтим трохи підняв шапку.

Він оглянувся, зітхнув і потихеньку витяг з кишені критого сіряшого кожушка довгасту плоску пляшку. Відкрив ковпачок, ковтнув кілька разів, потім витер рукою губи і простяг пляшку Євстатієві.

Агроном похитав заперечливо головою.

— Не хочеш? — Євтим зробив сумну міну. — Твоя воля, начальнику! А мене мій дід учив так: як тільки замерзне вода в казанку, попивай виноградну. І нічого не бійся — хворість тікатиме від тебе, мов чорт від ладану, як кажуть старі люди. Баю Іліє, ти не хочеш прополоскати горло?

— Євтиме, дядьку Євтиме!

Мишко підвівся на міндері, скочив з нього і в пориві радості обійняв сухого, як соснова дошка, майстра.

— Ох, хлопчику мій! — ушипнув його за щоку Євтим. — Доброго ранку, бісів сплюхо! Може, сьорбнеш цієї скорогрійки, поганцю, га?

— Ох, дякую! — відповів Мишко, взуваючи чоботи. — Мене баба так учила: як ударить мороз, щоб не захворіти — з'їж грудочку цукру!

— Гм, цукру! — посміхнувся Євтим.

— Саме так — цукру! — засміявся Мишко.

Дядько Марин зняв чайник і налив у миски чаю. З вечері лишилось трохи печива — він і його поклав на скриню.

— Ех, яку ми вчора вечерю вшкварили! — зітхнув Мишко. — Як

тільки подумаю про те, що ми їли, знову їсти хочеться, апетит розпалюється, слово честі!

— Ти, дитинко, піди прогуляйся трошки,— сказав Євтим, підносячи до рота окріп.— А ми прийшли в справах. Адже так, начальнику?

— В околії вирішили придати до нашого району ще троє сіл,— сказав Євстатій, звертаючись до Ілії.— Це складає приблизно вісімдесят тисяч декарів землі.

— Лише половина цієї землі кооперативна,— зітхнув Ілія.

— Ми повинні допомагати й одноосібникам,— сухо заперечив Євстатій.— Як нам інакше вирвати їх з куркульських пазурів?

— Сказати, що думає дядько Євтим? — втрутився майстер.— Треба ударити їх сікачем... тобто розкуркулити їх, негідників! — Він засміявся.

— Молодець, дядьку Євтиму! Сікачем! — вигукнув Мишко.

— А ти менше базікай! — гримнув на нього токар.

— Перед нашою станцією стоять такі завдання,— замислено продовжував Євстатій.— Одне — найближче, друге — подальше. Найближче полягає в тому, щоб підготуватися до весняної оранки, забезпечити добрий трудодень нашим кооператорам. Адже повноцінний трудодень — найкращий агітатор!

— А подальше? — запитав Ілія.

— Якраз про це ми щойно говорили з дядьком Марином. Через кілька років — два, три чи п'ять — уся земля нашого району буде кооперована. Миповинні не тільки прокласти шлях до щасливого майбутнього, але й прийти до нього з підготовленими кадрами. Підготовка кадрів і розширення станції — це наше друге завдання.

— Усе це чудово, брате, як у казці.— Ілія поклав свою руку йому на плече.— Мені не зрозуміло тільки, як ми розкидатимемо сьогодні сніг. Мороз страшний. На такому морозі наші люди не витримають!

— Треба, щоб витримали! — Євстатій нахмурився.— А якщо цілий тиждень буде такий от мороз? Коли ж тоді будуватимемо? Коли обладнаємо станцію? Коли змонтуємо нові машини? А як з трактористами? Хіба за один день ми зможемо навчити двадцять трактористів і механіків?

— Чому ж неодмінно треба двадцять трактористів? — здивувався Ілія.— Звідки ми візьмемо стільки тракторів?

Євстатій посміхнувся.

— Ось дядько Євтим вам скаже,— знову втрутився у розмову майстер.— Адже братушки нам пришлють їх, невже ви не догадуєтесь?

— Саме братушки! — вигукнув Мишко.— Раз ти згадав про братушок, дядьку Євтиму, дай мені те, що у тебе в лівій кишені. Як тільки заходить мова про братушок, мені одразу хочеться підняти тост на їх честь. Мені б хоч раз ковтнути. А в усіх інших випадках — грудочку цукру! Слово честі!

Ілія відсунув миску й підвівся.

— Ти кажеш,— звернувся він до агронома,— треба! Гаразд. Я цілком згоден. Але візьми лопату і спробуй відкидати сніг. Мені дуже легко сказати нашим партійцям: на поле, бігом! Але словами справи

не зарадиш. Вийде п'ять-шість чоловік. Та й з них половина залякне в перші ж хвилини.

— Ти не наказуй їм: бігом! А переконай їх. Тут ідеться про народний хліб. А щодо мене — я перший вийду.

— Саме цього ми тобі не дозволимо! — наїжився Ілія.

— А мене ти не можеш зупинити! — розправив плечі Мишко. — Я йду по молодіжній лінії. Ну й мерзляки ж, партійці, ха!

— Ти б собі спочатку носа витер! — сказав Євтим.

— Стривайте! — вигукнув Мишко. — Тихо!.. Геніальна ідея народжується в моїй голові.

— Ковтнув скорогрійки натщесерце! — зітхнув майстер.

— Товаришу агроном! — Мишко махнув рукою. — Це зовсім просто. Я сам розчищу місце. Дайте мені тільки одного помічника. Слово честі!

— Ти краще поясни, що ти надумав? — перебив його токар.

— Я надумав осідлати трактор, причепити до нього трилемішний плуг і снігоочисник, тоді побачите, що буде! А помічник однією лопатою тільки відкидатиме сніг у різні сторони. Що ви на це скажете?

— Чудовий хлопець! Щоб він був живий і здоровий! — Євтим засміявся. — А де твій снігоочисник?

— Я зараз його змайструю! — сказав Мишко. — Просте діло! — І він кинувся до дверей.

— Мишко! — зупинив його Євстатій. — Зроби два снігоочисники. Два трактори вийдуть на місце будівництва. Візьми з собою Харалана і синів Бешемлії.

Дядько Марин підвівся.

— Приготувати трактори?

— Спочатку ти випий свій чай, — сказав Євстатій. — А потім одягнеш кожух і обмотаєш шия вовняним шарфом. У тебе є рукавиці? Візьми мої!

Чим більше розвиднялося надворі, тим холодніше ставало в приміщенні станції.

— Тут і чорт не всидів би! — Майстер похитав головою. — У вас це не покрівля, а решето.

— Тому треба швидше будувати бараки, — сказав Євстатій. — Давайте підрахуємо, скільки треба матеріалів, намітимо план і визначимо строк завершення робіт. Згодні?

35

З південного заходу насунули важкі, кошлаті хмари, і одразу потеплішало. Мишко виходив надвір у самому светрі, ліпив сніжки і вціляв ними в труби тракторів.

А дядько Марин потайки стогнав. Ревматизм скрутив суглоби старого, ноги його набрякли.

— Сиро! — зітхав він.— Сніг буде!

Євстатій тільки що повернувся з міста. Цілий день він бігав по установах і нарешті заспокоївся. З Софії йому обіцяли — Петринський особисто сказав по телефону, — що йому негайно ж вишлють токарний і свердлильний верстати, два електромотори і зварювальний апарат. Директор міської станції погодився позичити йому на деякий час дрібний інвентар. Але побутове питання залишалось нерозв'язаним. Виявилось, що значно важче дістати кілька ліжок, матраців і ковдр, ніж одержати і привезти на станцію найскладніші ремонтні машини. А про паливо не могло бути й мови: міські склади були порожні.

— Старий наш щось кульгає, — прошепотів йому на вухо Мишко. — Колінчаті вали у нього не в порядку.

Євстатій довго думав, як переконати старого хоч на деякий час поїхати з станції, щоб не образити його.

— Слухай, — звернувся він до дядька Марина, — чому б тобі не піти у відпустку, поки ми тут побудуємо бараки? Нудно ж самому сидіти на станції!

Старий зняв окуляри й підозріливо подивився на нього.

— Я вам не потрібний? — спитав він.

— Кажу: нудно буде тобі самому сидіти в цій халупі.

— І вдома нудно! — Токар знизав плечима. — Стара поїхала до старшого сина.

«Брешеш, чесна ти душо!» — подумав Євстатій і насилу стримався, щоб не обняти його.

— Якщо ти не хочеш поїхати у відпустку, зроби тоді одну корисну справу: склади програму навчання двадцяти трактористів.

— З дорогою душею! — з полегшенням посміхнувся дядько Марин. — Я вже думав про це.

— Що ти думав, я не сумніваюсь, — вів далі Євстатій. — Але, розумієш, разом з заняттями по технічній частині хлопцям потрібне також політнавчання. Отже, тобі потрібний помічник. Що ти можеш сказати про вчительку?

— Тільки хороше! — засміявся старий.

— І секретар парторганізації допоможе. А щоб не гаяти часу, ти тимчасово перейди до них. Та тобі нічого й переносити. Там є все: і папір, і олівці, і ліжко.

Старий хотів заперечити, але не зважився. Наказ про евакуацію був даний у найделікатнішій формі. Та й він уже знав агронома — той не відступить.

Другого ранку до нового місця будівництва потяглася довга валка возів. Коні вибивалися з сил — вони грузили в м'якому снігу, форкали, витягали шії.

Було багато людей — майже з кожного двору вийшло по одному робітнику. Ілю дуже здивувало, що кілька одноосібників добровільно вийшли на роботу. Петро Котленець, розриваючи ногою сніг, сердито вигукнув:

— Чого ви повітріщали на нас очі, наче ми коростяві або що! Прийшли вам допомагати, от і все! — Він посміхнувся широкою, широю

усмішкою.— Тільки знайте, на наступний рік постукаємо у ваші двері. Щоб тоді не сказали, що прийшли на готове!

Майстер Євтим, кульгаючи, бігав по розчищеній площадці, присідав, виміряв відстань металевою рулеткою, забивав кілочки. Ось уже окреслено місце для трьох бараків. У першому буде контора і гуртожиток для трактористів. У другому, найбільшому, буде ремонтна майстерня. А третій — це просто широкий і довгий навіс для тракторів, молотарок та плугів.

Ілія зібрав людей і розподілив їх по об'єктах. Молодіжній бригаді припав перший барак. Людмила скликала своїх хлопців і влаштувала коротенький мітинг.

— Хочете, викличемо на змагання «дорослих»? — закінчила вона.

Захоплене «ура» розляглося над рівниною.

Усі були радісно збуджені і з нетерпінням кинулись до возів з будівельними матеріалами. Зчинилась метушня. Євтим кричав, бив хлопців по спині своїм складаним столярським метром, лаявся на всі заставки. Але очі його сміялися.

Нарешті встановився порядок. Окремими штабелями сортували дошки і балки. Столяри зробили верстат, і рубанки заковзали по майбутніх вікнах і дверях.

А Мишко, розмахуючи киркою, довбав ямку для флагштока. Поставивши в яму високий рівний стовп, на кінці якого з допомогою котушки було прикріплено подвійну мотузку, він прив'язав до нижнього кінця її два прапори: триколірний прапор республіки і червоний — партійний. Повільно й урочисто підняв їх Мишко вгору. І чим вище вони підносились по щоглі, тим дужче тріпотіли на вітрі, що подував з північного заходу.

Разом з іншими кооператорами на будівництво вийшли Єлисавета і Демир. Розчервонівшись, розгорнувши поли козушка, Єлисавета допомагала сортувати дошки. Легко, як мужчина, перекидала вона їх з одного місця на інше, не відчужаючи холоду. Вона була весела, з усіма жартувала, дзвінко сміялася. А Демир, серйозний, майже похмурий, мовчки, суплячи брови, забивав кілки.

З того дня, коли він замірився на неї графином, щось наче звалилось і стало між ними. Правда, криза минула. Вони почали знову розмовляти, навіть зробились підкреслено уважні одне до одного, особливо відтоді, як Демир вклучився в осінню оранку і привів своїх коней. Але обоє відчували, що під покровом цієї люб'язності вже не горить колишній вогонь. Не міг Демир забути слів, якими вона, наче окропом, облекла його серце. Кооперативне господарство було їй дорожче, ніж він — її чоловік!

Думка, що у вирішальний момент вона зневажила його і вибрала кооператив, колючкою сиділа в його серці. Колола, роз'ятрювала рану, обливала серце кров'ю. Ділити Єлисавету з ТКЗГ — цього він не

міг витримати. Він хотів, щоб вона була тільки його, як тінь всюди ходила за ним, щоб і думала так, як думає він. Щоб була просто луною його голосу.

А вона?

Як не старалася Єлисавета, вона не могла забути його наліг кров'ю очі, коли він підняв на неї руку. В її вухах лунала ще брутальна лайка, яку він кинув їй в обличчя, немов грязюку.

Проте у неї в серці все-таки лишилися трохи кохання. Можливо, це була звичка, вироблена спільним життям? До цих залишків колишнього теплого почуття приєднувалася слабка надія. Демир не вийшов з господарства, перестав говорити про розлучення і, навпаки, з якоюсь дивною, жагучою енергією почав працювати на кооперативному полі. Може, робота зламає старі звички, може, він полюбить новий порядок?

Така надія жевріла в її серці, і вона з тривогою чекала тієї години, коли він, зрозумівши свої помилки, покладе їй руку на плече. Вона не дозволить, щоб його мучили докори сумління — вона добре знає його душу! Постарається обняти його так, як раніше (хоч вона й розуміла, що для таких обіймів у неї не було вже ні бажання, ні почуттів). «Що було, те сплигло, — скаже вона. — Давай від сьогодні почнемо нове, прекрасне життя!»

Але він, працюючи в полі, як навіжений, удома тримався холодно, немов чужий. Він не перечив їй ні в чому, не казав їй образливих слів, але говорив крізь зуби, а то більше мовчав. Спав він окремо. Та вона й не бажала в цей час близькості з ним. На саму думку про його пестоші вона здригалася від неприємного почуття.

Так минали дні. І з кожним днем згасала в її душі надія на те, що хоч частина втраченого повернеться. Вона була сама не своя, вдома її проймав незрозумілий, крижаний холод. І тому, опинившись серед подруг, серед добрих і щирих людей з кооперативу, вона розквітала, мов квітка, винесена з кімнати на сонячний простір.

А Демир, прислухаючись до її дзвінкого, веселого голосу, думав: «Ач, як вона радіє, вони їй миліші, ніж я!» — і зціплював зуби.

До обіду каркаси бараків і навісу були готові. Вітер зовсім ушух, прапори обвисли, рівнина, здавалось, вклася спати. Над полем запала така тиша, що люди почали з цікавістю оглядатися, вслухаючись у свої голоси, які здавалися їм занадто дзвінкими й розкотистими.

Стамат приклав руку до посивілих брів і довго вдивлявся в обрій. А обрій, ще зовсім недавно такий туманний і темний, тепер набув м'якого, матового відтінку. Він ніби рушив на людей біля будівель, насуваючись, наче вируюча білосніжна хвиля. І от повітря сповнилось густим лапатим снігом. Потім він став дрібнішим, але не розгодинювалось, і на старий сніжний покрив почав швидко стелитися новий пухкий сніг.

Сніг ішов увесь день і всю ніч. Аж на світанку перестав.

Будівельники брели по коліна в снігу. Попереду йшов Мишко — в нього були найдовші халяви. Слідом за ним, один за одним, ішли Харалан, Стамат, Бешемлія, а трохи позаду — Ілія з великим гуртом

чоловіків і жінок. Євтим крокував посередині, спинявся, підштовхував сусідів ліктями, цмокав язиком.

— Коли у нас бувало таке? — питав він.— Скажіть! Серед зими — хати будуємо! Серед зими — півсела рушило на будівництво!

Дивлячись услід жінкам, які минали його, підбираючи спідниці, щоб не замітати сніг, він жартував:

— А ці чортиці? Хто їх кликав?.. Самі поприбігали! Скажіть мені, люди добрі, коли у Ведрові жінки займалися теслярством? Га? Який це вітер повів у нас?

— Чи це перед добром, чи перед лихом? — пожартував хтось.

— Хто сказав — перед лихом? Ти, Костаки? Оце так ляпнув!

Кривий витяг з кишені плоску пляшку, відпив два ковтки і простягнув її сусідові.

— Ні, брате! Бодай тобі заціпило! Усе на краще йдеться. Знаєш, Костаки, у мене одна нога коротша, тому я й накульгую. Ти помітив? — засміявся він.— А коли я дивлюся на цю красу, на все це нове, мені здається, що я літаю, їй-богу!

Майданчик замело снігом. Маленькі білі горбики показують, де накидані дошки й балки. Жінки взялися за лопати — поле одразу ожило від вигуків, сміху і галасу.

Сини Бешемлії прибивали дошки до крокв, які, немов ребра, оперізували покрівлю «правління». Хлопці піднялися високо, вітер бив їм в обличчя, і часто цвяхи випадали з їхніх закоцюблих пальців.

Харалан подавав знизу дошки, легко піднімаючи їх над головою, — здавалося, він не відчував їхньої ваги.

Людмила і майстер Євтим пригнали віконні рами. А недалеко від них, на поспіхом збитому верстаті, Мишко розміряв шибки, заглядаючи в аркушик, який дав йому майстер, і зосереджено водив алмазом по їх прозорій поверхні.

Потім він зіпвив велику сніжку і пошукав очима Людмилу. Та руки його враз опустилися, мов перебиті. Він якось хвилю стояв нерухомо, едивляючись у щоглу, де вчора ще майорили прапори, відтак кинувся до Ілії і Стамата, які стояли трохи осторонь.

— Не знаю, може, я осліп,— сказав він,— але наших прапорів немає!

Ілія розгорнув шубу і показав Мишкові жмут пошматованих кольорових клаптів матерії.

Хлопець поточився назад.

— Наша вина,— промовив Ілія.— Захопились ми вчора, сніг збив нас з пантелику... Треба було їх зняти!

— Але хто, хто цей негідник? — Мишко стиснув кулаки.

Ілія стримано усміхнувся.

— Очевидно, це паскудство зробили вчора ввечері,— сказав Стамат.— Інакше були б сліди на снігу.

— Все замело,— відповів Ілія. Потім, нахилившись до вуха Стамата, додав: — Я певен, що сліди ведуть до Пантелеєвої садиби. Ось побачиш!

На третій день Бешемлія прибив останню дошку до даху навісу. І бараки були готові. Будівельники ходили навколо будівель, їм було радісно і водночас якось сумно. Щоправда, вони працювали до знемоги, мерзли, руки у них посиніли від холоду. Але зате як весело було: робота кипіла, кожний працював на будівництві, наче робив щось для себе. Праця була радісною, і тепер їм не хотілося розходитись...

Мишко підняв на щоглу нові прапори. Вітер підхопив їх, і вони затріпотіли над головами, ніби крила гігантського птаха. Людмила махнула рукою перед вишикуваною молоддю, і юнаки й дівчата затамували подих.

— Раз, два!..— скомандував директор прогімназії.

Повстаньте, гнані і голодні!..—

розлігся «Ітернаціонал» над затихлим полем.

Чоловіки скинули шапки. З твердим і суворим виразом обличчя слухали вони пісню. Жінки ковтали сльози.

— Товариші! — сказав Ілія, ставши всередину кола. — Якби тут був наш агроном, він сказав би вам декілька дуже хороших слів. Але він поїхав до міста по машини, а мені важко висловити те, що почуває зараз кожен із нас.

Він відкашлявся і оглянув людей.

— Ми допомогли станції, тому що вона, як каже агроном, — серце нашого нового землеробства.

Загальні, дружні оплески заглушили його слова.

— Я хочу, товариші, сказати вам ще два слова. Ось ми в такий мороз закінчили велику справу. Звісно, коли ми чимсь запалені і нас підтримує молодь, ми — величезна сила. Ніщо не може перед нами встояти.

— Правильно! — вигукнув Євтим.

— Які б не постали перед нами труднощі, ми їх переможемо! — Ілія нахмурих брови і продовжував: — А пантелеївці нехай запам'ятають — це їм так не минеться!

По гурту пройшов схвальний гамір.

— Отже, — закінчив Ілія, — дякую вам від імені агронома. Він не залишиться в боргу перед вами... Хвала молодим і старим. А найбільше — жіноцтву! — засміявся він. — Чудові у нас жінки, товариші! Поважайте їх, не перечте, а, навпаки, заохочуйте їх до громадської роботи. Від цього вам буде тільки користь.

Потім на втопаному снігу закружляли у веселому хорó¹. Танцював Мишко, танцювали Людмила і Єлисавета, навіть Харалан носив у танку своє могутнє тіло. Стамат, оголивши свої волохаті білосніжні груди, вів хоро, розмахуючи шапкою.

Тільки кривий майстер лишився осторонь. Він ходив навколо будівель, погладжував долонею дошки, наче пестив їх, і час від часу, поглядаючи на хоро, радісно посміхався і змахував кістлявою рукою теплу сльозу, що бриніла на його очах.

¹ Хорó — болгарський національний танець, який танцюють, взявшись за руки.

Перевозити машини грузовиком по глибокому снігу було ризиковано і важко. Тому Мишко причепив до свого трактора широку платформу і двічі їздив на залізничну станцію.

Дядько Марин, побачивши новий токарний верстат, розвів руками, і якби не його роки, мабуть, застрибав би з радості, як дитина. А коли було перевезено все: електромотори, свердильний верстат, наждачний круг і балони для електрозварювання,— він просто не тямився з радості: ходив сюди й туди, торкався до заліза, що обпікало на морозі пальці, розмовляв із машинами, наче вони були живими.

З міста приїхали електромонтери, підключили станцію до мережі, провели телефон. Директор міської МТС поїхав у Софію, а техніки були в селах. Але дядько Марин і Мишко за допомогою Харалана самі змонтували токарний верстат і з'єднали розподільний щит з електромоторами.

Потім почали перевозити інвентар з «старого» місця.

— Невже і цього інваліда перевеземо? — запитав Мишко, показуючи на старезний верстат.

Вони перевезли все, навіть прогнилі і погризені мишами дошки — і ті забрав дядько Марин.

— Діду, а хто працюватиме на всіх цих машинах? — спитав Мишко. — Не знаю, чи ти мене розумієш, але тут зможуть працювати ще шість таких, як ти, майстрів.

Сутеніло, а в «правлінні» ще нічого не було впорядковано. Ковдри, посуд, дошки, одяг, чемодани — все було скидане на купу.

— Хлопці,— звернувся Євстатій до Мишка й Харалана,— перш за все давайте змайструємо стіл. Ось вам дошки, ось кілочки. Забийте кілочки в землю, а зверху покладіть дошки. Вийде чудовий письмовий стіл!

— А де ми поставимо, тобто, де ми заб'ємо цей письмовий стіл? — осміхнувся Мишко.

— Письмові столи звичайно ставлять біля вікон! — серйозно пояснив йому Євстатій.

Через п'ятнадцять хвилин стіл був готовий.

На долівці подекуди білів сніг. Дядько Марин почав старанно змітати його.

— Діду, ти паркет чистиш? — заклопотано спитав Мишко.

Харалан, що завжди був серйозний, голосно розсміявся.

— А зараз, хлопці, завдання номер два! — Євстатій сплеснув руками. — Тепер давайте обладнаємо їдальню. Хочете?

— Як же нам не хотіти? — здивувався Мишко. — А в якому стилі нам її замовити, товаришу агроном? Масивно?

— Вгадав! — кивнув Євстатій. — Ти кмітливий, хлопче. Зробіте її масивною.

Тепер забили шість кілків уздовж північної стіни барака і зверху прибили дві дошки. Потім таким же чином зробили лаву.

— Ану, хто в нас герой, нехай посуне! — засміявся Мишко. — Тобто спробує вирвати її з землі!

— Це не так просто! — погодився Харалан.

— Тепер у наступ на безладдя, — скомандував Євстатій і показав у глибину барака. — Ви нічого не маєте проти, щоб там побудувати гардероб?

— Ах, гардероб! — Мишко склав на грудях руки. — Двійчастий чи трійчастий?

— З двома відділеннями, — пояснив йому Євстатій. — Чоловічий і жіночий.

— Жіночий? — Мишко випустив барду. — Ти чуєш, Харалане?

— Чую, — спокійно відповів Харалан.

— Боже мій, ти просто якась крижина! — обурився Мишко. — Тут про жінок говорять, ти зрозумів?

— Зрозумів, — здвигнув плечима хлопець.

Мишко сумно глянув на нього, потім одразу пожвавішав.

— Згода! — сказав він. — З двома відділеннями. Але хто у нас буде зарахований до жіноцтва? Дід? Дозвольте вас запитати?

— Ось як намну тобі вуха, буде тобі зарахований! — погрозово озвався дядько Марин.

— У нас, безперечно, будуть і трактористки, — сказав Євстатій. — Треба ж і їм тримати десь одягу, переодягатись? Навесні ми їм збудуємо окреме приміщення, а поки що відокремимо їх дощаною перегородкою. Починайте, хлопці!

— От яка доля! — Мишко похитав головою і побіг у глибину приміщення. — Не знаю, Харалане, крижино ти така, чи я щось розумію, але одне мені ясно: цікаво ми живемо, от що! А ти як гадаєш?

— Я гадаю, що треба прибити планку до стіни. А в планку вбити цвяхи. Це й буде вішалка. Посередині зробимо перегородку з кількох дощок, от і буде два відділення. Потім ці два відділення зашиємо дошками, лишивши праворуч і ліворуч вхід. От і готово.

— Геніально, брате! — Мишко поплескав його по плечу. — Приймаю! Але давай визначимо висоту перегородки. Як ти гадаєш?

— Я гадаю, що зробимо на совість, — сказав Харалан.

Він на мить уявив собі, як цей веселий міський хитрун заглядає за перегородку, коли переодягається Людмила, і нахмурився.

— Про яку совість ти мелеш? — здивувався Мишко. — Я питаю тебе, як же ми зробимо перегородку потрібної висоти, коли найдовша дошка ледве сягає мені до плеча. А ти про що подумав?

За півгодини і «гардероб» був готовий.

Дядько Марин почав позіхати: стомився старий за день.

— Тепер треба спішно влаштувати ліжка, — сказав Євстатій. — І з меблями буде покінчено. А ти, дядьку Марине, використай усі ці обрізки дощок, розпали грубку і сідай погрійся. Поки ми впораємося з ліжками, чай закипить.

— І ліжка розділимо перегородкою? — спитав Мишко.

Харалан нашорошився.

— Дівчата спатимуть у себе дома,— сказав Євстатій.— Коли збудемо гуртожиток, ми їм спеціально відділимо одну частину.

— Ой ці дівчата! — зітхнув Мишко.— Морока з ними та й годі! Нарешті й міндер був готовий.

— Цієї ночі спатимемо так,— усміхнувся Євстатій,— на твердому. А завтра знайдемо собі соломи.— Потім шепнув на вухо Мишкові: — Постели старому щось м'якше, але так, щоб він не помітив.

Харалан почав збирати свої речі.

Євстатій поклав йому на плече руку.

— Не поспішай,— сказав він і змусив його сісти поруч себе.— Тобі подобається наша робота?

Харалан усміхнувся.

— Я говорив про тебе з Ілією. Хочеш працювати трактористом при станції?

Хлопець здивовано подивився на нього.

— Звичайно, хочу.

— Ну, тоді залишайся. Ще не улагоджене питання з оплатою, але проживеш якось з нами. Правда ж, Мишко?

— Харалане, голубчику! — Мишко обняв його і дзвінко цмокнув у неголену щоку.— Вітаю! Тепер я вже не буду сам. А то все було мені журно. Сум огортав... Ех, як почнемо ми з тобою змагатися, правда ж, Харалане?

Харалан так потиснув руку Євстатієві, що той мало не скрикнув.

— Вам не доведеться червоніти за мене,— сказав Харалан.

— Ще одного тракториста призначимо,— усміхнувся Євстатій.— Питання про нього вже вирішено. Ану, вгадайте, хто саме?

— Людмила! — вигукнув Мишко.— Б'юсь об заклад!

— Так, Людмила,— кивнув Євстатій.— Завтра, коли прийде Ілія, подумаємо про учнів. А зараз усі йдіть пити чай!

— Я тобі допоможу перенести речі! — шепнув Мишко Хараланові.

Чайник булькав на плитці. Дядько Марин, спершись на спинку лавки, уже давно заснув.

37

Після великого снігопаду знову взялись морози. Північний вітер день і ніч шугав по рівнині, намітав у виярках кучугури снігу, зносячи його з бугрів, і там похмуро чорніло груддя замерзлої землі.

Спиртовий стовпчик термометра спускався все нижче й нижче. На п'ятий день після закінчення будівництва тільки дві рисочки відділяли його від лінії, яка показувала тридцять градусів нижче нуля.

Бараки здригалися під поривами вітру. Навколо гудів, завивав сибірець, обсипав бараки хмарами снігової крупи. Він люто силкувався повалити їх, щоб потім позакидати дошки аж за обрій.

Але всі три будівлі були міцно вкопані в замерзлу землю. Вони тільки рипіли, стогнали, тріщали, і цей шум ночами не давав людям заснути.

Стіни вкрилися інеем. Тоненька срібна кірка перетворилася на лід. В кутках ремонтної майстерні, де в основному збиралися люди, повисли бурульки. Було видно, як пара від дихання хлопців слалася по дошках і одразу ж перетворювалася на пухнастий іній.

У перші дні, коли червоний стовпчик термометра був далеко від тридцяти градусів, учні з'являлись на заняття регулярно. Це були чудові хлопці, дисципліновані, члени молодіжної спілки. Коли дядько Марин пускав якийсь верстат, вони затамовували подих, а очі їх прикипали до кожної деталі.

— Оце радянський токарний верстат, хлопці! — усміхався токар. — Зроблений він майстерно. — І вигукував, як двадцятилітній юнак: — Немає кращих верстатів у світі, так і знайте! Ви можете спитати: чому? Я вам відповім: тому, що їх створюють радянські люди, ось чому!

Хлопці доторкалися до сталевих деталей, і їм здавалось, що це не холодний метал, а могутні руки радянських людей.

Євстатій і дядько Марин розробили широку програму. Перш за все учні мали познайомитись з основними ремонтними машинами — більшість з них уперше бачила токарний верстат і електромотор. Потім дядько Марин і Мишко хотіли познайомити їх з будовою тракторного мотора. І в кінці не хто інший, як Мишко, повинен був поступово познайомити їх з усіма тонкощами водійського мистецтва.

З свого боку агроном і секретар парторганізації збиралися провести кілька лекцій на політичні теми. Євстатій вирішив розповісти їм про роботу і організацію радянських МТС, про досвід великих радянських колгоспів. Ілія задумав прочитати повчальну лекцію про класову боротьбу на селі. Він вирішив про себе розповісти їм щось про героїчні дні антифашистського підпілля.

Все пішло добре. Хлопці юрмились у ремонтній майстерні, зазирали через плечі передніх, робили записи. Кожен з них розумів, що він входить у новий світ, сповнений чудес, і кожен учень відчував, як він збагачується знаннями, переростаючи своїх ровесників, яких не було тут. Гордість і задоволення сповнювали молоді серця, і вже в перші дні було помітно, як у хлопців поволі зникає незграбність у ході, як незвичкі до технічної праці руки стають легкими і вправними.

Спершу вони дивилися на токарний верстат боязко. Їм здавалося, що вони ніколи не опанують складних механізмів. Ось дядько Марин закладає в патрон круглу заготовку, затискає її в кулачки і крейдою проводить по ній тоненьку білу риску. Потім він підготовляє різець і натискає червону кнопку.

Рівномірно, як маятник годинника, починає обертатися патрон під стальним різцем. Закручені, блискучі, мов срібло, стружки падають на долівку. Зверху через рівні проміжки часу тече, краплинка за краплинкою, рідка масляниста емульсія.

— Ось як це робиться! — починає пояснювати дядько Марин. Він звертається до старшого сина Бешемлії: — Ану, Василю, іди сюди. Натисни кнопку. Спинилася машина? Спинилася. Значить, слухається.

Василь ніяковіє, руки його рухаються невпевнено, очі блукають. Найбільше він боїться цифрового стовпчика вимірювача. Коли він осягне цю премудрість?

Але виявляється, що цю премудрість можна збагнути.

Страх зникає, замість непевності в очах з'являється рішучість, руки починають спокійно і впевнено керувати механізмами.

Євстатій часто розмовляв з хлопцями, рзэпитував про їхні родини, радів з їхніх успіхів, наче це були його рідні брати. Він так яскраво малював їм близьке майбутнє, що хлопці, тільки-но його забачать, бігли до нього і засипали запитаннями. Вони питали:

— Чи скоро вся земля стане спільною?

— А вистачить тракторів?

Василь, старший син Бешемлі, не втримався:

— Кажуть, що в радянському селі трактористи — найзнатніші люди? А в нас теж так буде?

А брат його, який завжди про щось думав, тихенько спитав:

— Якшо ми все робитимемо машинами, то і врожай неодмінно буде кращий. Тоді наші селяни будуть такі ж заможні, як і радянські?

Ці години, проведені з молоддю, незважаючи на холод і замерзлу землю, наповнювали душу Євстатія теплою, досі не знаною радістю.

Але червоний стовпчик падав усє нижче. Люто завивав північний вітер. Даремно Ілія обходив двори кооператорів. Він знаходив там лише хмиз, гній, сухе кукурудзіння та інколи якась поліно. У цьому краї з паливом було ще сутужніше, ніж з водою.

Бешемлія привіз хуру гною. Мишко застрибав з радості, але хлопці тільки скептично посміхнулися. Зашипів сухий кінський гній у буржуйці, терпкий, кислий дим наповнив барак до стелі, але було так само холодно, як і раніше.

Було страшно торкатись до машин закоцюрблими руками. Залізо прилипало до шкіри, відриваючи її з м'ясом. Дядько Марин мазав долоні учнів тавотом і машинним маслом, але й це не допомагало. Нігті синіли, хлопці тремтіли від холоду, кутаючись у свої пальтечка, позіхали, починали кашляти.

На п'ятий день не прийшла ціла група з горішньої околиці. Це була половина всіх учнів. На сьомий же день зважились вийти на вітер тільки сини Бешемлі і син розсильного. Але останній так страшно кашляв, у грудях у нього так хрипіло, що Євстатій, напоївши його чаєм, одразу ж відіслав додому.

На станції зробилось тихо. Крізь намерзлі вікна ледь пробивалось мутне світло. Було чути, як вітер кидає у шибки крупчатым снігом.

Ілія зустрів Демирову дружину в кооперативному магазині. Вийшовши звідти, вони пішли разом, потім спинились біля високого дерев'яного стовпа, на якому вже почала блимати стара електрична лампа, покрита льодом.

Смеркало, і тільки холодний пронизливий вітер гуляв по безлюдному майдані.

— Ну як ви поживаєте? — спитав Ілія. — Весело?

Єлисавета знизала плечима.

— Бачиш, як виправився твій чоловік? — засміявся секретар парт-організації. — Що то значить робота, зрозуміла?

Єлисавета мовчала.

— Не треба дуже сердитись на нього, — сказав Ілія. — Людина виросла в панському домі. Закваска, як кажуть, погана. Але він виправиться — ще потерпи трохи!

І раптом йому слянула думка.

— А ти славна жінка! Чому ж ти не приходиш на станцію вчитися на трактористку? І для себе матимеш користь, і нам допоможеш — приклад дівчатам покажеш наочний!

Він подумав: «Якщо ти, красуне, прийдеш, хлопці підтягнуться, їм буде соромно боятись вітру й холоду».

— От ще вигадав! — здивувалася Єлисавета. — Адже наші жінки тільки того й чекають — на посміх мене візьмуть. Трактористка!

— Спочатку посміються, а потім заздритимуть тобі, ще самі своїх дочок посилатимуть до МТС. Адже треба комусь почати!

— А Милка хіба не трактористка?

— Ти Милку облиш! Вона дочка комуніста, активістка. Що б вона не зробила, ніхто не здивується. Комуністи завжди на передовій позиції. Але якщо на передову вийдеш ти — це просто в серце влучить всіх. Подумай!

— Ет, дурниці! — промовила Єлисавета і махнула рукою. — На добраніч!

Того вечора вона була неуважна, забула посолити юшку, подала чоловікові замість ножа шкребачку, якою чистила ночви.

Демир мовчав, насупившись, — робив вигляд, ніби нічого не помічає. Але, вже збираючись виходити з-за столу, Єлисавета зваяжилась.

— Що ти скажеш, — запитала вона і розсердилась, — що ти скажеш, якщо я піду на станцію і запишуся в трактористки?

Вона полегшено зітхнула, ніби їй камінь із серця повпав.

Демир здригнувся, зціпив зуби. Він відчув, як кров відхлинула від голови, щось ніби душило його. Він намацав на сорочці гудзик і розстебнув його. Потім узяв ложку і почав її розглядати.

— Що ти на це скажеш? — повторила Єлисавета.

— Роби, як знаєш! — промовив Демир і глухо додав: — Мені однаково.

Єлисавета довго мовчала. Потім підвелася і, одвернувшись, кинула: — То я запишусь!

Демир не відповів. Запалив сигарету й жадібно затягся.

Цілу ніч він не міг заснути. Навіть не перевертався в ліжку. Нерухомо лежав з розплющеними очима, немов заціпенілий. То вона йому ввижалася серед цілого гурту чоловіків, і він стискав кулаки. То йому марились рівнина, біла, скільки сягає око. А там десь на обрії — її постать, що поволі зникала, губилася... Горе стискало груди, а в куточках очей, немов вуглики, пекли сльози.

Він не знав, чи минула вже північ. Підвівся, тихенько одягся, безшумно причинив за собою двері. Довго шукав олівця і паперу. Паперу не було, та він знайшов пожмаканий пакетик з-під солі, розгладив його ліктем і незвичкою рукою написав кілька кривих рядочків. Порився в кишенях, поклав біля пакетика всі гроші, які він мав, залишивши собі кілька двадцятилевок.

І вийшов надвір.

Собака побіг був за ним, але він відштовхнув його ногою.

Єлисавета побачила записку, коли потяглася до полиці за сірниками. Тремтячою рукою вона взяла пакетик, потримала його в руці, оглянулася і вперше відчула, що хата порожня. Почуття самотності було сильніше й болючіше, ніж тремтіння від холоду.

«Іди на станцію,— написав Демир.— Іди, куди хочеш!.. Якщо машини і робота з чужими тобі миліша, то в добрий час!

А я плюю на таке життя. Воно мені так остогидло, що вже не можу більше терпіти. А ти можеш мене не чекати — я навряд чи вернуся. Ось тобі гроші, це все, що маю. А Ілії скажи, що я не проти ТКЗГ. Тільки з таким собачим життям удома не можу погодитися. У мене свої переконання щодо сімейних справ. Бажаю йому успіху.

Демир».

Єлисавета сіла на стілець біля вогнища з остиглим попелом, поклала руки на коліна й похилила голову. Та слези не потекли з її очей. На душі у неї було якось порожньо, холодно, але спокійно.

Мишко нагрів снігу в чайник, натоптав його доверху, а коли випростався, то побачив, що до станції йде жінка. Вітер задув в один бік ріжок її косинки і спідницю, але жінка, пригнувшись і сховавши руки в рукава кожуха, легко і впевнено йшла вперед.

Мишко вбіг до барака.

— Жінка! — вигукнув він, сунувши чайник в руки дядькові Марину.— Жінка йде сюди! Слово честі!

Потім він знову вискочив надвір.

За ним вийшли Євстатій, Ілія, що зайшов поговорити з агрономом, Харалач. Дядько Марин — і той не міг утриматись, поставив чайник, вийшов, але забув окуляри і мусив повернутися за ними.

А поки токар шукав окуляри і не міг їх знайти,— вони були в нього на лобі,— жінка підійшла до барака.

— Єлисавета! — зрадив Ілія і побіг їй назустріч.— Ласкаво просимо, ласкаво просимо! — загукав він, простягаючи їй руку.— Ти знаєш, я був певен, що ти прийдеш... Молодець!

Вона ввійшла в барак у супроводі чоловіків і збентежено спинилася.

— Погрій руки! — сказав Євстатій і легенько підштовхнув її до примуса.— Мишко, чому ти не зачиняєш дверей?

— Ой,— кинувся Мишко,— забув!

Ілія посміхався, ходив туди й сюди, не міг знайти собі місця на radoшax. Єлисавета мовчала і якомсь задумливо дивилася на сине полум'я.

— А Демир, як він? — спитав Ілія. — Протестував?

— Демир пішов, — сказала Єлисавета. — Поїхав.

— Та ну, що ти кажеш? — здивувався Ілія. — Куди поїхав?

— Вирішив шукати роботи на заводі. Не може більше жити з мною. Залишив мені записку.

— Отже, знялася буря? Він був проти?

— Не може терпіти дружину-трактористку, тому й поїхав.

— Дивись, яка іржа, — обурився Ілія. — Не може терпіти! Куркульське зілля!

Єлисавета підвела голову.

— Не лай його! Він вітає тебе і пише, що не має нічого проти ТКЗГ.

— От і розбери його! — розвів руками секретар парторганізації.

— Я його розумію, — сказав Євстатій. — Декому важко звикати до нового життя. Але це в нього пройде, — посміхнувся він до Єлисавети. — Якщо він справді попрацює на заводі, то повернеться зовсім іншим. Ти не турбуйся!

— Я й не турбуюсь, — тихо сказала Єлисавета.

Мишко відвернувся. Він відчув, що на очі йому навертаються сльози, і засоромився.

— Звичайно, він повернеться! — пробурмотів він. — Не знаю... але я такого чоловіка... гм.

— От я й прийшла, — промовила Єлисавета. — Приймайте мене... Тепер у мене все одно що немає домівки!

— Ось це твій дім, — Ілія широко повів рукою. — Ці хлопці стануть твоїми братами. Старий — батьком. А агроном — учителем і другом. Ти проживеш серед них, чорт забирай! Даю голову до пня, що все це робиться для загального добра!

— І я так думаю, слово честі! — вигукнув Мишко.

— Товаришка й сестра! — сказав Євстатій. — Це добре! Я зарахую тебе штатним трактористом до нас. Але треба багато вчитися.

— Я вчитимусь! — твердо відповіла Єлисавета.

— Давайте пити чай! — усміхнувся Євстатій. — Дядьку Марине, знайди ще одного кукля. — І, обернувшись до хлопця, додав: — Тракторна бригада росте. А ти, Мишко, ростеш?

Наближався Новий рік.

Товста льодяна кора покривала шибки. Марно Мишко хукав на них і шкрябав нігтем: лід був твердий, як сталь.

— Не можна розібрати, є тут скло чи нема! Ніби все перетворилося на лід.

Дядько Марин важко ступав по твердій, як камінь, землі. Щоки його запали, ніс загострився — окуляри весь час спадали. Але старий тримався — смоктав люльку, яку витягав з рота тільки на ніч, грів руку на її грушоподібному чубуку і кожного ранку проводив по кілька годин у ремонтній майстерні. Харалан, Людмила, сини Бешемлії, Єлисавета і кілька хлопців, які не злякалися холоду, — усі уважно стежили за рухами його пальців, і кожний з них міг сам усувати незначні пошкодження в моторі трактора.

Мишка мучив нежить, клопець ходив з розчервонілими очима, але це не заважало йому щодня старанно голитись, бути веселим і на дозвіллі після роботи жартома зачіпати Милку.

Постійний мороз найбільше дошкуляв Євстатієві. Його душив кашель, голос охрип, від нестерпного головного болю він кожного ранку ковтав аспірин. Ніхто не чекав весни з таким нетерпінням, як він. Але й ніхто так не боявся її наближення: йому все здавалось, що теплий південний вітер і перші пестливі промені сонця захоплять його зненацька, неспідготовленим.

— Опановують хлопці техніку? — питав він дядька Марина. А Мишкові кожного ранку робив зауваження:

— Ти мало їх вчиш водити машини! Більше практики! Виводь їх на поле.

Легко було сказати: «Виводь їх на поле». Вітер скидав хлопців з сидіння, засипав їм очі гострими крупинками снігу, від холоду коцюбли ноги.

— Розвертай, розвертай! — Євстатій сердився і сам виходив на поле. — Кожен мусить зробити круг радіусом в один кілометр! Швидше!

Трактори гуркотіли, хуртовина відносила їх гуркіт до села, селяни слухали і задумливо хитали головами.

— Як в армії! — цмокав язиком Бешемлія.

Дружина його злякано запитувала:

— А діти не застудяться?

Після практики учні стрибали навколо примуса, тупцювали, і хоч їм хотілося плакати від болю, на душі в них було весело: все-таки подолали вітер!

Потім пили чай із спільних мисок, і тільки дядько Марин та Мишко знали, що Євстатій купував цукор за власні гроші на базарі, що сам він пив окріп майже без цукру (буцімто не любив солодкого), щоб хлопцям було вдосталь...

Мишко дивився на зігнуту спину агронома, слухав його кашель і дивувався: звідки береться така могутня сила в цієї кволої людини?

Одного разу, коли хлопці сиділи мовчки, пригнічені лютим морозом і суворою вимогливістю агронома, Ілія мовив до них:

— Ви знаєте, коли Пантелей і його зять чують гуркіт ваших машин, вони ладні позатуляти вуха ватою! У них жовч розливається, сохнуть, негідники, на кошіїв стали схожі! І все через вас!

Хлопці розсміялися.

— А ми ходимо по селу гоголем: дивіться, мовляв, які наші ремсисти! Плюють на мороз, нічого не бояться!

— А хто каже, що ми боїмось? — запитав Харалан.

— Де той провокатор? — обурився Мишко і тут-таки розсміявся: — От ми завтра махнемо кілометрів по два полем. Згода?

Того дня після обід вітер шугав по рівнині, немов шалений. Небо спустилось низько, пригнітило землю, потемніло. Ще не було й четвертої години, а вже смеркло. Знялася хуртовина, і сніжний вихор закрив поле густою, непроглядною сіткою.

Хлопці, низько схилившись над залізними баранками, майже сліпи від снігу й вітру, завершуючи другий кілометр. Вони натискали задубілими ногами на педалі газу, поспішали повернутися на станцію.

Василь, старший син Бешемлії, був крайнім у шерензі. Захопившись поворотами, він віддалився від шосе й загубив з очей товаришів. Хуртовина гула, немов розлютований дракон, і він не почув, коли перестали гуркотіти інші машини.

І раптом мотор заглух. Трактор став.

Василь злякано оглянувся.

Він був сам у цьому вируванні вітру й снігу. Далеко станція чи близько — він не міг розібрати. Не пам'ятав, скільки проїхав.

Він скочив з сидіння і притулювся до мотора. Що робити? Схопитись і бігти у тому напрямі — там, здається, бараки?

А як же трактор?

Якби можна було взяти його на спину, він би взяв... Але де там!

Він кілька разів обійшов навколо замілілої машини, вилаявся, потім безпорадно опустив руки. Як її тут залишити? Хіба може солдат кинути гвинтівку?

А як добре постукував мотор ще кілька хвилин тому! Він усім своїм тілом відчував биття його серця. Йому хотілося співати, коли він бачив, як трактор слухняно робив повороти, так ніби це була не машина, а жива істота!

Ні, він не може повернутися без трактора. Це все одно що залишити на снігу своє серце.

Та як вдихнути в нього життя?

А хуртовина тим часом мела, наче хотіла засипати замерзлим снігом і трактор, і людину.

В цю мить Василь згадав старого токаря. «Намагайтесь усувати пошкодження самі! — завжди повторював він. — Вчіться самі себе виручати!»

І ось зараз він сам...

Ану побачимо!

Василь хукає на руки, піднімає капот, заглядає всередину. Скільки механізмів! Він перевіряє їх напоямки — така темрява і сніг, що нічого не видно.

Настає критичний момент. Хвиля відчаю захльостує його думки — де йому впоратись з такою складною машиною!

А якийсь тихесенький, але настійливий голос шепоче й шепоче: «Тікай, поки не замерз, тікай!»

Та що ж казав токар? Ану пригадай!

«Коли мотор перестане дихати — шукайте пошкодження, починаючи з найпростішого. Перевірте його горло».

«Ану, Василю, згадай, що подає кров до мотора? Оця трубочка, звичайно!»

Василь почав мацати її руками.

Що треба перевірити? Чи добре вона прикріплена? Чи не ослабла гайка? Га?

Хлопець скрикнув. У цьому місці все було мокре, липке: протікала нафта.

Василь підскачовив, розм'яв залякли ноги і поліз до ящика з інструментами. Це робиться просто. Треба лише підтягти ослаблу гайку.

Мотор знову загуркотів.

Хуртовина лютувала. Василь лагідно прикрикнув на трактор, натиснув на ручку й засміявся.

Це був його найщасливіший сміх.

А ось і вогні станції. В сніжному просторі перед ним маячать люди. Вони біжать, весело розмахуючи руками. Було ясно, що вони вийшли шукати його. Злякались за нього.

Першим підбіг агроном.

— Що трапилось? — питає він, і Василь чує в його суворому голосі теплі нотки стриманої радості.

Товариші оточують його, кричать йому щось над вухом, плещуть по плечах. Він розштовхує їх, прокладаючи шлях до старого, який теж вийшов і стояв осторонь. Василь простяг до нього руки.

— Майстре! Я сам упорався!.. Сам усунув пошкодження в машині.

Настав Новий рік.

Зранку Євстатій поїхав до міста. На вокзалі хтось легенько торкнувся його ліктя. Оглянувся — Зіна. Дівчина, здавалося, змарніла, очі її зробилися ще більшими і волого блищали.

— Як поживаєте? — спитала вона. — Поїдемо разом?

— Я зібрався в місто, — сухо відповів Євстатій.

У вагоні було порожньо і холодно, як у льодовні. Дівчина почала тремтіти, притулилась до агронома і похилила голову.

— Не бійтесь! — тихо сказала Зіна. — Не бійтесь, що дочка Досю сіла біля вас... Тут нікого нема... Ваша репутація не постраждає.

— Ви не турбуйтеся за мою репутацію, — посміхнувся Євстатій. — Дихайте глибше, і ви заспокоїтесь. — Він знову засміявся. — Не розумію, як може бути вам холодно в цьому довгому шкіряному пальті. Мої трактористки одягають лише коротенькі кожушки, але я не бачив, щоб хоч одна з них тремтіла так, як ви!

— Ваші трактористки — хороші дівчата, — відповіла Зіна. — Вони вийшли з передового класу... А хто я?

І вона сказала, немов прочитала з газети:

— Жалюгідний залишок гнилого буржуазного класу... Так?

Євстатій знизав плечима. Зіна зітхнула.

— Якби я знала, що їхатиму з вами, наїлась би часнику... Щоб хоч запахом нагадувати вам про передовий клас... Шкода!

— А ви звикайте до часнику! — посміхнувся Євстатій. — Пора звикати!

— Ще невідомо, чиє майбутнє буде усипане трояндами! — сказала Зіна.

— Невідомо? — Євстатій весело засміявся. — Ах, пробачте, я забув, що дочка Досю живе заокеанськими надіями. Вона чекає, що Джон з Кентуккі поверне її дядькові Пантелеєві п'ять тисяч декарів землі, адже так! Який же я нездогадливий!

— Ви дуже нездогадливий! — погодилася Зіна. — Ми побачимось в місті?

Вона сказала це і ще міцніше притиснулася до нього. Євстатій відсунувся.

— Та певно, що побачимось! Ви їдете за покупками, я також. Ось і стрінемось в якомусь магазині!

— До вечора багато часу, — тихо сказала Зіна.

Євстатій помовчав. Потім глянув їй у вічі:

— Я повернуся першим поїздом. Ви, Зіно, пошукайте собі іншого кавалера. Хоч трохи схожого на Джона.

Колеса заскрипіли по засніжених рейках. Поїзд підійшов до вокзалу, притишив хід і зупинився.

39

Сніговий покрив з кожним днем тоншав, сніг ставав мокрим і важким. З чистого небесного купола, прозорого, наче вимите скло, весело сяяло весняне сонце, і його тепле світло лилося великими срібними потоками на безкраю, повиту легким серпанком рівнину.

Пролетіли на північ, до Дунаю, дикі качки, на землі заблищали калюжі, і південний вітерець морщив дрібними брижами їхню дзеркальну поверхню. Минув тиждень, і по м'якому зеленому килиму нив, що простягались аж до обрію, закрокував черногуз, поважний і заклопотаний.

Було тепло, пахло вологою землею і соковитою зеленню.

Пантелей не підривняв подвір'я, не засипав вибоїн галькою і піском, як це робив щовесни. І цього ранку Гічка, дружина його старшого сина, повинна була підбирати спідницю, щоб не заляпатись розкис-

лю, рідкою грязюкою. Слідом за нею, вп'явшись очима в її талію, ступав її дівер Андрій, плямкаючи підпухлими губами і вдихаючи свіже ранкове повітря роздутими ніздрями, наче тварина, що йде на водопій.

Але не встигли вони дійти до старої, похиленої комори, як хтось щосили загнував у ворота. Гічка злякано обернулася, опустила спідницю й зблідла. Молодший син Пантелея вилаявся, кивнув їй, щоб вона зачекала, і, підбігши до воріт, швидко відсунув важкий засув.

Увійшли старшина міліції, Євстатій, Мишко і секретар общини.

Тепер Андрій теж зблід, але не відступав назад, а лише насупив брови і нахилив голову, немов баран.

— Піди поклич батька,— сказав міліціонер.

Андрій не рушив з місця.

Євстатій оглянувся, побачив покритий черепицею навіс в глибині двору і впевнено попрямував туди.

— Ти куди?..— заволав Пантелеїв син, кинувся за ним і схопив агронома за комір.— Назад!

— Ах ти, байстрюк! — гримнув Мишко і, зробивши два стрибки, опинився біля хлопця. Він схопив його за лікоть і так стиснув, що Андрій аж присів.

— Ой леле! Убивають! — закричала Гічка й побігла до хати.

— Проби пробачення в агронома, а то я зараз розтопчу тебе! — прошипів Мишко над головою Андрія.

Євстатій подивився на Пантелеєвого сина і насупився. У нього викикали огиду тупий вираз його обличчя, товсті і напіврозтулені губи, порожні, налиті ненавистю очі.

— Ну його к бісу! — сказав Євстатій.— Нехай покличе батька.

Та Пантелей вже сам ішов сюди, у спідній сорочці, розхристаний, без шапки. В правій руці він тримав сапу, якою жінка його полола грядки цибулі за жатою, а лівою погрозово розмахував над головою.

— Що це за башibuзуки, що це за розбійники? — звернувся він до старшини.— Що ви хочете від хлопця? Хто вам дозволив ломитися в мої ворота? Хіба вже нема законів у цій державі, чорт забирай, чи повернулись часи Пазвантоглу? Що діється у цій країні?

— Ти сам був недавно справжнім Пазвантоглу для цього краю! — сказав Євстатій.

— Ваша милість зволить бути агрономом? — втупив у нього очі Пантелей.— Це ти привів цю банду, пане?

— Я привів представників влади,— відповів Євстатій.

— Справа ось у чому.— Міліціонер відкашлявся.— Є постанова уряду націоналізувати всі машини в куркулів.. тобто викупити, як сказано в постанові, весь крупний сільськогосподарський інвентар, що виявиться в селі. Тому ми й прийшли.

— Аякже, візьмете! — вищирився Андрій.

Пантелей закусив посинілі губи, зіщулювся, обм'як. Плечі його опустились, сапа вислизнула з рук.

Він дивився на людей, щось обдумував і мовчав.

— Нам треба навідатись у гості ще й до інших,— посміхнувся Євстатій.— Ви, громадяне, покажіть нам обидва ваші трактори і молотарку, щоб ми їх описали, а синкові своєму накажіть не заважати нам.

— Ви тільки зробите опис? — спитав Пантелей.

— Тільки? — Євстатій засміявся.— Ми добрі господарі й одразу заберемо машини у свій двір, в надійне місце. Ходімо, Мишко!

Дядько Марин зустрів трактори, як батько зустрічає рідних синів. Він радів їм і в той же час критично обдивлявся машини, заглядав у мотори, заводив їх і уважно вслухався в ритмічний стукіт.

Лише чотири з дев'ятнадцяти націоналізованих тракторів виявилися пошкодженими. Один належав Кабзі, а інші три — кооператорам, яких Досю «агітував» вступити в ТКЗГ ще на початку минулого року. Це були багаті хазяї. Кожний з них мав понад п'ятсот декарів орної землі...

Біля бараків стало шумно, як на пасіці. З ранку до пізнього вечера гуркотіли мотори, свистів шліфувальний круг, дзижчав свердлильний верстат, і над людськими головами розсипались золоті іскри. Хлопці, за зиму підготовлені дядьком Марином, самі справлялися з дрібним ремонтом.

Приходили селяни — кооператори і одноосібники — зсували шапки на потилиці, цмокали язиком: ось для чого з такою впертістю вчилися тут в ліх зимові хуртовини — готували робочі руки на весну!.. І дивилися на агронома з повагою, хитаючи головами. А Ілія плескав їх по плечах і кричав їм над самим вухом:

— Бачите, браття, як працюють комуністи? Все обмірковують задалегідь. Тому й перемагають!

Весело було в ці дні біля бараків.

Євстатій об'їхав землі шести сіл, які входили в район Ведровської станції (околіський комітет знову прислав йому «літучий» джип), розглянув плани посівної, обмінявся думками з секретарями парторганізацій та головами сільрад і повернувся у Ведрово бадьорим і веселим.

Він розділив трактористів на шість груп, закріпивши за кожною групою по три машини. Земельні масиви були майже однакові. Лише ведровський був значно більшим. Тому він притримав для Ведрова чотири гусеничних трактори, які нещодавно були власністю Досю і Пантелея.

Решту тракторів Євстатій залишив у резерві, розраховуючи подати допомогу біднякам та середнякам, які ще не вступили в кооперації.

— Зоремо їм майже задаром, хай лише за пальне заплатять,— казав Євстатій.

Тепер Ілія вже не хмурився, а схвально хитав головою.

У синьому просторі неба плавали хмарини з кучерявими рожевими краями. Сонце тільки що зійшло над рівниною.

Трактори були вишикувані в довгу рівну шеренгу. Трактористи збуджено гомоніли коло бараків.

З правління вийшов Євстатій, виголений і чисто одягнутий. Хлопці тут же обступили його. Поміж їхніми кепками весело білили косинки Єлисавети та Людмили.

— Рушайте! — рішуче сказав Євстатій. — І виконуйте розпорядження рільничих бригадирів. Ми разом з вами визначили термін — сім днів. За сім днів наш район повинен закінчити оранку. Але мені здається, що серед вас будуть і ударники. Що ви на це скажете?

Хлопці, які два місяці тому ще вчилися водити трактор по засніженому полю, весело загомоніли.

— Але ударництва за рахунок якості роботи не визнаватиму. Більше того: каратиму! Це добре затямте!

Він помовчав і усміхнувся.

— Друзі, я вірю вам. Я пізнав вас у важкі зимові дні. Ви перемогли холод і всі знегоди. Воюйте тепер, як загартовані бійці, щоб було більше зерна, більше хліба!

Він показав на Мишка:

— Оце бригадир нашої першої тракторної бригади. Він буде до вас навідуватися кожного дня.

І, підвищивши голос, наказав:

— Товариші трактористи, по тракторах! І в добрий час!

Мишко підбіг до високого стовпа перед бараками й підняв червоний прапор.

Голосне, щасливе, бадьоре «ура» розляглось над рівниною.

40

Коли трактори зникли серед осяяної промінням сонця рівнини, Андрій ще раз перевірів батьківський револьвер і опустив запобіжник на «вогонь».

— Дивись, щоб рука не здригнулася, — сухо сказав Пантелей. І, помовчавши, додав: — Як тільки зробиш діло, сховай цю залізяку під якимсь кущем і мерщій повертайся в село, щоб тебе не побачили люди і не думали, що ти виходив звідси.

Його очі глибоко запали. Був він схожий на мерця.

«Ех, тату!» — хотілось вигукнути Андрієві. Він хотів схопити суху, почорнілу батькову руку, що не раз м'яла йому вуха, й поцілувати її, але тільки махнув рукою.

— Повернуся! — сказав він.

Проте він рушив не в село, а пішов по шосе до станції. Потім звернув убік, де між бараками і дорогою на Кардам був виярок, — там можна було посидіти у відлюдді і вирішити свою дальшу долю.

У в'язку хтось лежав, простягнувши ноги. Андрій здивовано зупинився, але чоловік підвівся на лікті і помахав рукою.

Сонце світило в очі хлопцеві. Він приклав руку над бровами, почав вдихатися — і радісна усмішка осяяла його обличчя.

У в'язку лежав Борислав.

— Чому це ти тут простягся, немов ящірка? — засміявся син Пантелея. — Чи для тебе нема роботи в цих бригадах-дригадах?

— А для тебе? — лїниво заперечив Борислав. — Чого ти оце ти-няєшся по полю? Хїба в тебе нема хати?

— Іди сам живи в розкуркуленій хаті!

— Ну то й що? — позїхнув Борислав. — Всюди живеться однаково. Аби лиш були сигарети, гроші на пляшку горїлки і яка-небудь макулатура, щоб скорїше заснути. Чого тобі ще треба?

Андрій побачив у нього під головою книжку.

— Ага! — вигукнув він. — «Чайка». — І насуплено глянув на нього. — Чи не вирїшив ти, куме, підвищувати свою класову свідомість?

— Читаю, — відповїв Борислав. — Щось же треба читати.

— Але ж ти читаєш комунїстичні книжки, мерзотнику! Ти що, комунїстом хочеш стати?

— Ти не лякайся! — ледве помітно посміхнувся Борислав. — Який з мене комунїст? По-перше, походження. Мій батько, колишній псаломщик, навіть курки не зарїзав за все своє життя. Мати моя — куркульська дочка. А сам я — п'яниця у двадцять років... До того ж, закоханий в абсолютну свободу і запеклий ворог будь-яких законів і правил... — Він весело розсміявся. — Дурню, хїба з такої людини може вийти комунїст?

— Ти — тїсто! — сказав Андрій. — Від тебе можна чекати всякої пакості.

— Так, можна, — погодився Борислав.

— Бодай ти провалився! — розсердився Андрій і зїрвався на рївні ноги.

Тут батьківський револьвер висунувся з неглибокої кишені його штанів і впав на траву.

— Що це за цяцька? — знову посміхнувся Борислав.

Андрій сховав револьвер і почервонїв.

— Для самозахисту: адже я син розкуркуленого.

— Дурний ти! — сказав Борислав. — Кому потрібна така, як ти, гнида?

Він узяв книжку і почав її гортати.

Андрій, нічого не кажучи, постояв трохи, відтак повернувся й пішов по шосе.

Борислав спробував читати, та, як завжди, рядки розпливалися перед його очима — він не міг зосередитись ні на одній думці.

«Чи не заявити в міліцію? — несподївано майнула в нього думка. — Цей черв'як і справді може вплинути!»

Засунувши книжку в кишеню, лїниво поплентався він до села. Дорога до міліції проходила повз корчму.

«Перепущу спочатку чарочку ганусівки! — вирішив він.— Там же всі в мундирах! Треба себе психологічно підготувати!»

Незадовго до Нового року загальні збори кооператорів виключили Досю з кооперативу. Він витер очі, на яких не було жодної сльозини, важко зітхнув і пішов до дверей. Там він зупинився і, кліпнувши кілька разів, сказав тремтячим, схвильованим голосом:

— Чому я маю захищатись? Навіщо це?.. Слова нічого не варті! Словами користуються хитруни, нечесні люди. Головне — діла! А мої діла — ось вони! Коли завтра гнатимете на скотний двір худобу, згадайте, що його збудував Досю. І корівники, і свинарники — все!.. Коли хтось із вас опиниться в скрутному становищі, він звернеться по допомогу в кооператив. Нехай і тоді він згадає, що цей кооператив заснував Досю!.. Ось які діла!

Кілька днів він сидів дома, нікуди не виходив. А потім, наче нічого й не сталося, весело розгулював по вулицях, жартував з кооператорами, запрошував знайомих і незнайомих до себе в гості.

Через місяць він послав дружину з запискою до Пантелея, пропонуєчи йому зустрітись у місті.

Перед цією зустріччю Пантелей вирішив порадитися з Хаджією.

— Наші серця, — сказав Хаджія, — і наші руки, Пантелею, повинні сприяти христолюбивим народам у їхній боротьбі проти антихриста.

— Але як саме, як? — спитав Пантелей. — Наприклад?

— Наприклад, треба створити у нас таке безладдя, щоб увесь світ сказав: давайте допоможемо цьому безвинному народові! Пошлемо дивізії, щоб встановити там порядок і мир.

— А що саме? — продовжував допитуватися Пантелей.

— Маєш голову на плечах — думай, грішний рабе! — розсердився Хаджія.

Зустрівшись у місті, Досю виклав Пантелеєві свій план: завербувати середняків, напхати їх у ТКЗГ, а вони в свою чергу змінять правління. Нове правління знову покличе Досю на сцену, а Досю вже знає, що робити.

— Як же ти завербуєш тих середняків? — нахмурився Пантелей.

— Розв'яжеш свою калитку, — сказав Досю. — Насамперед даси мені.

— Навіть і не думай! — скипів колишній ведровський феодал. — Ач, що вигадав... Хитрун!

— Іншого виходу немає! — лагідно усміхнувся Досю.

— Є! — ударив Пантелей долонею по столу. — Я не на дорозі знайшов свої гроші, щоб кидати їх на вітер! Я сам складу план. І він мені не коштуватиме ні гроша!

— Гляди, щоб він не привів тебе в тюрму!

— А в тюрмі хіба гірше?

— Ні, — сказав Досю. — Але я волію бути вільним. — І, засміявшись, продовжував: — Краще бути вільною собакою, ніж полоненим

левом! За ґратами тільки клацатимеш зубами, а поки на волі, ти можеш кусатися або зробити так, щоб замість тебе кусались інші!.. Ось у чому полягає мій план!

О десятій годині на станцію прийшла Надя. Дядько Марин і Мишко обточували новий кожух для пошкодженого трактора Кабзи, а Євстатій почав писати свій другий звіт у міністерство.

— Сьогодні в мене вільний день,— сказала Надя, немов вибачаючись.— Білять школу.

— Сідай, будь ласка,— запросив її Євстатій, показуючи на скриню.— Я дуже радий, що ти прийшла.

— О, я прийшла не гуляти! — заперечила дівчина.— Я в справах! Євстатій сів біля неї.

— Наша організація «Вереснята» має ділянку в двадцять декарів,— почала Надя.— Ти не знав про це досі. А це важливо. Хочу з тобою порадитись: чим її засіяти?

— Чудово! — Євстатій сплеснув руками і посміхнувся.— Ти ніби вгадала, до кого прийти.

— Не смійся! Це серйозне питання... Скажи!

— Але ж спочатку треба подивитися на ділянку, з'ясувати стан ґрунту! Як так одразу — скажи!

— Тоді ходімо! У тебе багато роботи?

— Багато.

Дівчина зітхнула.

— Не сумуй,— усміхнувся Євстатій.— Я так тобі вдячний, що ти прийшла. Хлопці пороз'їжджалися сьогодні, і в нас, як бачиш, стало надзвичайно нудно. Ми схожі на сім'ю, яка залишилась без дітей. Мишко втратив апетит і не хоче снідати. А дядько Марин насупився: адже нема його пташенят! Важко йому на самоті. Та й мені теж. Я сів писати звіт у міністерство. Але ця робота не посувається, не лежить душа до неї. Відвик за ці місяці від писанини.

Він помовчав.

— Давай заспіваємо марш вереснят! І Мишко підспівуватиме. Хочеш?

— Я прийшла не для того, щоб когось розважати.— Надя зашарілася.

Євстатій підвівся і заходив навколо столу.

— Ці двадцять декарів...— якимось одразу захопився він,— ми зоремо їх, внесемо добрива й посіємо різні сорти пшениці!

Раптом він зупинився, помовчав.

— Різні сорти пшениці! — тихо повторив він. Брови його насупились, а в зіницях очей засяяла радість.— Надю! — І він розвів руки, ніби хотів обняти її.

Щоки в неї спалахнули рум'янцем, вона опустила голову.

— Адже і я повинен створити своє маленьке дослідне поле! З ґрядками, з квадратами, з ґніздами. Для пшениці, для ячменю, для кукурудзи. Надю, насамперед треба встановити, який сорт пшениці

найбільш підходящий. Ти розумієш? Щоб вона могла витримувати сильні вітри й давати крупне, важке зерно. Ці дві якості доконче потрібні для цього краю!

І, одягаючи пальто, додав:

— Я зараз же пошукаю підхожого місця. У мене є вже дещо на прикметі.

— А наші нещасні двадцять декарів?

Євстатій махнув рукою.

Потім вони йшли по веселій, залитій сонцем рівнині, і Євстатій все показував на ниви, які вже колосилися.

— Бачиш, як сумлінно зорали наші перші трактористи? Знайди хоч один огріх! Знайдеш?

— Немає огріхів! — хитала головою Надя.— А ти пам'ятаєш першу ніч у полі? Туман і дощ, що промочив нас до рубця? І фаєтон Зіни? Пам'ятаєш?

Євстатій нахилився, підняв камінець і почав підкидати його на долоні.

— Ще б пак! — Він посміхнувся, закинув камінець і помовчав.

— Важкі були дні,— зітхнула Надя.— Інколи мені здавалося, що всі нещастя на землі впали на нас. Вірніше, на тебе,— поправилась вона і подивилася вбік.

— Дурниці! — нахмурився Євстатій.— Ті дні були гарними, навіть чудовими. Звичайно, був холод і грязюка, тумани і сніг по коліна, неприємності з поганими людьми і ціла гора невдач... А скільки натерпілися страхіть... Але все це відійшло в минуле. І знаєш, ніби й не було морозів, грязюки, а завжди світило сонце, як сьогодні. Ба навіть краще! Так мені здається. Я думаю, хоч це й виглядає трохи удавано і театральнo: чи доведеться мені коли-небудь пережити кращі дні? Ось сьогодні випровадив я хлопців на оранку і впевнений, що вони не посоромлять ні себе, ні мене. На душі в мене, як кажуть поетичні люди, як, певно, сказала б і ти, спокійно і якість незвичайно тихо. А я боюся цього спокою і цієї поетичної тиші. Допіру, коли я загубив з очей останній трактор і вже не чути було гуркоту моторів, розумієш,— це дуже дивно—я ніби злякався самого себе. Га? Правда ж, це безглуздо? Авжеж! Я при звичаївся до шуму...

Вони зупинились на низькому, ледве помітному горбку, але з нього видно було всю рівнину, з її неглибокими видолінками, балками, вкритими смарагдовим килимом трав, її безмежними парами, над якими плив подекуди прозорий, білуватий туман.

— Як гарно! — вигукнула Надя, і чомусь їй на очі набігли сльози.

— Справді! — Євстатій засміявся.— Погода чудова для оранки. Ми вибрали найкращий день.

Потім він вказав рукою на південь, де над горбами височіло закруглене тім'я Панкової могили.

— Бачиш он те найвище місце? Через рік-два там ступить залізо-

бетонним царвулем¹ новий казковий богатир. На ньому буде шапка з червоної черепиці, плечі вкриє блискуча оцинкована бляха, що її можна буде побачити аж із Хасанкея. Таким красенем буде цей богатир. Чи здогадуешся, хто він?

Вона проковтнула слину і заперечно похитала головою.

— Наша нова МТС! — урочисто промовив Євстатій. — Чи твоє серденько лишиться байдужим до цього нового богатиря?

Надя нічого не відповіла, лише повернулася вбік, щоб він не побачив сліз, які бриніли на її віях.

Позаду, кроків за десять від них, була неглибока яма, поросла будяками. Андрій трохи підвівся з ями, став на коліна, прицілився в Євстатія і почав натискати на спуск.

В цю мить за його спиною з'явився Мишко, що вибіг шукати агронома, — його викликав по телефону Кайряков.

Андрій, почувши кроки, здригнувся. Саме в цю долю секунди його вказівний палець натиснув на спуск, звільнив пружину ударника.

Надя обернулася, піднесла руку, хотіла скрикнути, але не встигла відкрити рота. Гримнув постріл, і її тіло впало, як підкошене, до ніг Євстатія.

Зляканий чорногуз з шумом замахав крилами.

Куля, призначена для Євстатія, влучила їй в праве плече, але не пройшла наскрізь, а засіла в ньому. Поки її перев'язали в сільській амбулаторії, з міста прибула карета швидкої допомоги. Євстатій і Ілія перенесли носилки в машину.

Вже вечоріло, коли вони повернулися з міста.

А в цей час на сільському майдані відбувся мітинг. Виступали директор прогінназії і Стамат.

Десять чоловік, членів Вітчизняного фронту, вторглися в канцелярію директора і подали заяви з проханням прийняти їх до партії. А ввечері десятка півтора одноосібників з дружинами оточили Стамата.

— Хочемо вступити в кооператив, — сказав один із них.

Його дружина, усміхнувшись, кивнула головою і почала нервово поправляти хустку.

Стамат довго дивився на них. Потім усміхнувся і простяг руки.

— Усе біднота! — радісно мовив він. — Ласкаво просимо! Досю був зачинив двері перед вашим братом. Але не вийшло! Він сам вилетів, вразила його наша правда в самісіньке серце... Ну, будь ласка, заходьте, це ваш дім.

Вранці другого дня Пантелея і його сина під вартою відправили до міста.

¹ Царвулі — селянське взуття із шкіри, схоже на постолі.

ЧАСТИНА
ДРУГА

1

Станція була такою ж самою, якою Пантелей знав її багато років. Камінна платформа, три колії, запах гарячого щебеню та мастила, і з усіх боків — голе, безкрає поле. Декілька рядів тополь нітрохи не пом'якшували суворого роздолля, що сяяло на сонці сліпучим блиском.

На насипі, який Пантелей добре знав і звідки в свої щасливі роки керував вантаженням цілих ешелонів власним хлібом, тепер темніла під навісом сталь десятка гусеничних тракторів. Коли він побачив їх, серце його завмерло. Такі могутні, величезні машини він бачив зблизка вперше. Йому захотілось підійти до них, помацати їхні гусениці, навіть, якщо можна, влізти в кабінку і зсередини розглянути всю цю чудасію. Проте він лише зітхнув, насунув шапку ще нижче на очі і, вже не оглядаючись, важко поплентався по старому, розбитому і курному шляху.

Проходячи повз тополі, Пантелей зупинився, став навшпиньки й зламав тоненьку гілочку. Потім вийняв з кишені складаний ніжик з перламутровою інкрустацією, розкрив його і очистив гілку від пожовтілого листя. Тепер у нього в руці було щось таке, що нагадувало колишній вузлуватий батіг.

Якийсь час він шов шляхом, але скоро відчув утому: відвик ходити. Звернувши вбік, він сів на камені і опустив ноги у неглибоку канавку.

Він справді стомився, але була ще й інша причина, що змусила його сісти. Сонце стояло ще високо в небі, а йому зовсім не хотілося прийти в село завидна. Знав, що зустрінуть його не з почеснями. Власне, на біса йому ті почесні! Його і в ті щасливі роки не зустрічали з музикою. Та кого з багатіїв селяни любили! Але в ті часи він повертався верхи на коні, та ще й на якому коні! Крил тільки не мав, а то був би справжнім змієм. Його грива маяла на вітрі, як орлине крило, і з-під копит вилітали не іскри, а вогненні змії. На такому коні

їздив Пантелей і в руках тримав батіг, грізний, як розлючений вуж. Він їхав, як хазяїн, і знав, що він хазяїн, і через те йому було байдуже, як половинщики і наймити зустрінуть його — з усмішкою чи з поетемними прокляттями і лайкою. Його серце переповнювало задоволення, усвідомлення своєї непохитної могутності й сили, почуття переваги, — і цього йому було досить, щоб почувати себе щасливим.

Так було колись. Тепер він сидів край дороги і душа його корчилась від образи, стогнала і вила, як вовчиця, що не змогла вберегти своє дитинча від мисливця.

Тепер він був лише тінню, а не хазяїном. Він перетворився на бідняка, в'язня, чужинця серед ворожого йому світу.

Нові господарі життя посягли передусім на його землю — шістсот гектарів, ціле царство! Потім вони привласнили два його трактори, молотарку, а коли трапився отой випадок з агрономом, у нього конфіскували ще двадцять гектарів землі.

Тих ста декарів, що лишилися у нього, досить лише на те, щоб викопати собі могилу, лягти в неї й закрити очі.

Повний розлад настав у його домі. Кузьма, його старший син, викрав золото, сховане під подвійним дном сейфа, втік за кордон, і з того часу про нього ні слуху ні духу. Молодший, бешкетник, дістав смертний вирок. І не стільки за те, що стріляв в агронома, — Пантелей прийняв вину на себе, — скільки за те, що різонував ножом одного міліціонера, коли його оточили у церковному дворі. Стара вже давно віддала богові душу, а Гічка, його невістка, як до нього дійшла чутка, вела безпутне життя.

І, роздумуючи над усім, що сталося з ним і його близькими за останні сім-вісім років, він запитував себе: чи є рація поспішати в село? Хто йому зрадіє, і хто його зустріне?

Тому-то він і звернув з шляху на Сернено, щоб якось прогаяти час, поки смеркне, і водночас кинути оком на ту землю, що колись була його власністю.

Шлях піднімався по пологій могилі, на вершині якої стояла тригонометрична вишка, що була там ще з часів першої світової війни, гостроверха, почорніла від спеки й дощів. Пантелей дійшов до її підніжжя, кинув свій вузлик, зняв баранячу шапку і витер долонею піт, що оросив його чоло.

Вітер шумів у поперечних балках вишки. Небо було чисте, синє, прозоре, немов вимите скло.

Ось весь цей простір на схід, аж до самого обрію — рівне поле, місцями горбкувате, перерізане подекуди видолінками, прикрашене в'язами і старезними акаціями — ця земля була лише частиною неозорих ланів Пантелея.

У долині, біля підніжжя могили, гуркотів трактор.

Пантелей насунув на лоба шапку, взяв палицю і, боячись посковзнутись на висохлій траві, почав спускатися униз.

Великий гусеничний трактор тягнув п'ятилемішний плуг, а за плу-

гом ліниво крокував низенький чоловік, кури́в цигарку і час від часу покручував залізне колесо, що стирчало над лемешами.

Пантелей ніколи ще не бачив такого величезного плуга.

«Він, певно, перевертає землю дуже глибоко»,— подумав він і, загорівшись цікавістю, попрямував до найближчої борозни.

Та придивившись до однієї борозни, до другої, він почував потилицю й ступив на зоране. Ця оранка не була ні глибокою, ні рівною,— подекуди плуг заглиблювався на три-чотири п'яді, вивертаючи вологу і чорну, як смола, землю, але частіше колував її на одну-дві п'яді, і тому за ним тягнувся хвіст пилюки.

«Негідники! — заскреготів зубами Пантелей і від досади плюнув собі під ноги.— Та я сохою і волами краще за них зорав би!»

Він почекав на трактор, став перед ним і широко розвів руки. Машина зупинилась. У повітрі запахло нафтою і розігрітим металом.

— У чому справа, діду?

Тракторист висунув голову з вікна кабіни і здивовано глянув на Пантелея.

А той втупив очі в його замурзане обличчя, на якому блищали тільки зуби й очі, і стиснув кулаки.

— Хіба так орють, бродяго? П'яте через десяте? Гадаєш, це оранка? Чи ти тільки поганиш землю?

Хлопець помовчав, потім зіскочив з машини, подивився на борозни і знизав плечима.

— Оранка як оранка!

— Ось як трісну тебе по макітрі, тоді побачиш, яка це оранка! Ану, витріщи краще баньки: плуг тут орав чи кішки дряпали?

— А ти хто такий? — наїжився тракторист.— Чого тобі тут треба? Хто тебе прислав? Хіба це твоя власна земля, що ти взявся перевіряти мене?

— Так, моя власна! — вигукнув Пантелей.

В цей момент до них підійшов причіплювач.

— Чого він хоче? — запитав селянин, кивнувши головою в бік Пантелея.

— Мало того, що в мене сьогодні ще ріски в роті не було,— бодай воно запалось, оте правління, що морить нас голодом! — так він мене ще лає! Оранка, мовляв, погана, а земля, бачиш, є його власністю. Божевільний!

— Припни язика, мерзотнику! — огризнувся Пантелей.

Низенький причіплювач підійшов і якийсь час мовчки дивився на нього.

— Дуже ти постарів, хазяїне, я тебе одразу й не впізнав! — Потім повернувся до тракториста і пояснив: — Це багатій Пантелей Вовк, ти хіба не чув про нього?

— Відкіля мені його знати! — з презирством відповів хлопець.

— Так ось саме він намовив свого синка стріляти в агронома Євстатія. Агронома ж ти знаєш!

— Ага,— промовив хлопець,— розумію.

— Базіки ви і ледарі! — вилаяв їх Пантелей і повернувся, щоб іти від них.

— Зачекай трохи! — кинувся за ним причіплювач.— Ти що, із в'язниці, хазяїне? Із в'язниці? І як вовкулака — прямо до нас, так? Щоб знову лаяти і бити? Як раніше? А я, хазяїне, ще й досі ношу синці на спині від твоєї милостивої рученьки. Ти пам'ятаєш мене?

— Де вже мені пам'ятати усіх собак, що їли мій хліб! Адже їх було не один і не два.

Він знову пішов був, але низенький чоловік міцно схопив його обома руками і повалив на землю.

— Вовком ти був, вовком і лишився! — ричав він, б'ючи його ногами куди попало.— Тварюка ненажерлива!.. Гадюка у людській подобі!.. На, їж!

Він нагнувся, схопив грудку землі й почав запихати Пантелеєві у рот.

— Їж, собако, вона ж твоя!

Парубок підбіг і схопив селянина за пояс.

— Годі тобі, а то ще спровадиш його на той світ! Він же старий — не витримає.

— Та якщо й спроваджу, бог не зарахує мені цього гріха!

Вони постояли над ним і, побачивши, що він заворушився, витягли його за межі клина, як мішок...

Уже смеркло, а Пантелей все ще сидів у канавці край шляху, підібгавши під себе ноги, шморгав носом і час від часу витирив свої почервонілі очі.

І ось з боку Сернена показалася двоколка. Дзвіночки запряженого коня наповнювали вечірню тишу веселими срібними звуками. Коли двоколка порівнялась з Пантелеєм, чоловік, що правив конем, натяг віжки, і дзвіночки якось несподівано перестали дзвонити.

З двоколки зійшов низенький, огрядний чоловік у вишитому на плечах кожушку і у в'язаній шапочці на полисілій голові. Він зупинився перед Пантелеєм і сумно вдивлявся в його замузране обличчя.

— Добрий вечір, Хаджіє! — спробував посміхнутися колишній ведровський володар. І, зробивши зусилля над собою, додав: — Куди це ти в такій колясці?

— Був у Сернені, — відповів Тома. — У справах.

Він сів біля Пантелея й помовчав.

— У Сернені, кажеш? Напевно, їздив купувати череди худоби або шукав зерна на експорт?

Легкий дроз, ніби вкусив його комар, пройшов по обличчю Томи.

— Господь милостивий, — сказав він. — Колись купував я й худобу, й зерно і за кордон вивозив. Може, одного чудового дня я знову купуватиму й вивозитиму. Один бог знає, що нас чекає завтра. А ти, Пантелею, йдеш із в'язниці? І що це за грязюка на тобі, чи, бува, не бив тебе хто-небудь?

— Плюю я на твого господя, — раптом скипів Пантелей. — Якби він став зараз отут переді мною, я б йому бороду обірвав, ногами топтав би його, от що! Господь... — Він рвонув комір сорочки, ніби щось

душило його, і перламутровий гудзик полетів на землю.— Він звір, розбійник, твій господь, тільки дурні вірять у його добрість, сліпці та бовдури!

— Боже, прости йому! — Тома перехрестився.— Він не знає, що говорить!

— Я не потребую його прощення, гендлярє! Пантелей ніколи не просив милості і не проситиме. Не впаду на коліна, хоч би він кинув мене на дно пекла!

— А в цьому ти можеш бути впевнений, там тобі й місце, нічого іншого й не чекай! І не тільки за твої неподобні слова, якими ти осипаєш його, тому що він недосяжний для твоєї злости. А тому, що ти разом із своїми німецькими приятелями викопав могилу тому добру, яким він нас нагородив.

— Ет, облиш! — махнув рукою Пантелей.— Знаю я цю пісню. Тільки ви, народняки, святі.

Білий кінь трусонув головою, і в тишу полинули звуки дзвіночків, неначе тихий вітерець посипав землю білим цвітом. Високо в небі засяяла срібна зірка.

— Облишмо політику, Томо.— Пантелей похитав головою. Потім спокійно спитав: — Як поживає дід Минчо Покровнишки? Чи й зараз прогулюється по головній вулиці в бухарестському капелюсі і з тростиною з срібною ручкою?

— Живе,— зітхнув Тома.

Помовчали.

— Томо,— сказав Пантелей,— у колодязі, що на майдані, є ще вода? Чи все це вона така ж чиста й смачна, як і раніше?

— Вода? Все така ж,— відповів Тома і здивовано глянув на нього.— Чому це раптом спав тобі на думку цей колодязь?

Пантелей не відповів. Він засунув руку в кишеню жилетки і вийняв великий золотий годинник з подвійною кришкою.

— Послухай, що я тобі скажу, Томо. Візьми цей годинник і заховай його. А як будеш у місті, зайди до моєї сестри. В неї є дівчинка, звать її Наскою. То ти скажи сестрі: «Пантелей посилає годинник, щоб ти зберегла його для Наски. А коли Наска виросте й виходитиме заміж, віддай його їй». Нехай цей годинник буде подарунком від мене. Так і скажи їй.

Тома взяв годинник і відчув, як затремтіла у нього рука.

— А чому ти сам цього не зробиш? Адже місто недалеко, якась година їзди поїздом.

— Я довго не виходитиму з дому,— сказав Пантелей.

— Воля твоя,— зітхнув Тома.— Як ти сказав, так і зроблю. Передам.

Вони помовчали. Потім Тома запропонував:

— Ану, вставай, підвезу тебе двоколкою. Тут є місце ще для однієї людини.

— Ти їдь своєю дорогою, чоловіче божий. А я посиджу тут, поки зовсім стемніє. Сам знаю, де Ведрово, не заблуджусь.

Коли не стало чути дзвіночків за всохлою акацією на повороті,

Пантелей підвівся і, кульгаючи, почав підніматись на голу пологу могили.

Він зупинився під гостроверхою тригонометричною вишкою, зняв шапку і довго дивився на схід. Було місячно, і м'яке світло лилося на простір полів.

Наступного дня побачили, що він висить на одній з поперечних балок. Він повісився на своєму поясі, який палав у променях сонця, що сходило, ніби вогненний язик.

2

Пантелей був вовком у відношенні до незаможних і вбогих селян, вовком він виявився і у відношенні до самого себе, коли і сам став бідняком. А Хаджія з його лисячою душею хоч і корчився від болю, сумуючи за втраченою силою, проте не виказував на людях своєї злоби, не позирав на них лютими очима, а вдавав із себе людину, яка примирилася з своєю долею, із змінами в житті і з усім, що відбувалося навколо.

Коли ж хто-небудь запитував його: «Ну, Хаджіє, чи далеко ми знайдемо з такою політикою?», — він нищечком посміхався й завжди відповідав одне і те ж: «Богове — богу, а кесареве — кесарю. Нічого іншого не знаю, рабе божий!»

Зовні він жив, як божий чоловік, готовий був дати дорогу навіть мурашці, коли хто-небудь міг це бачити. Все так само читав книги Ветхого і Нового завіту і кожного вечора ходив до старої церкви, щоб поклонитися перед різьбленим вівтарем і поставити свічку. А потім заходив у попову кімнатку, начебто перепочити, і, перебираючи перламутрові чотки, повчав цювого ведровського попа, що йому говорити в неділю з амвона або при весільному обряді, коли доведеться, чи на хрестинах, якщо його покличуть. І піп, навчений ним, не пропускав нагоди поговорити про антихриста і про страшний суд, про земні турботи та іншу суєту, що затемнює світло господне. А Хаджія тим часом таємно приймав у себе в хаті Турлака і Василя Шабленця, частував їх вишневим варенням, як колись, у добрі часи, але вина їм не підносив, бо знав, що вино розв'язує язики. Довго шепотілись вони утьрох у темряві вігальні, а свічечка все так само потріскувала у фарфоровій лампаді, і на зблідлих устах богородиці так само, як і колись, тремтіло жовте згасаюче світло.

За останні роки життя ведровців покращало. Після того як Досю зняли з посади голови, господарство зміцніло, почало швидко набирати сили, як молода людина, що перехворіла на тяжку хворобу. Що Досю підривав основи кооперативу, це зрозуміли і його найпалкіші прихильники, як-от рудоволосий і багато інших, яким здавалось, що комунізм можна побудувати на ведровській землі якщо не за тиждень,

то, в усякому разі, за місяць або два... Проте не було прямих доказів навмисного шкідництва, бо ниток, що зв'язували колишнього голову з Пантелеєм і Томою Лефтеровим-Хаджією, не вдалося виявити — вони залишились до кінця законспірованими, а тому Досю не був засуджений і продовжував гуляти на волі. Судову справу проти нього не було порушено, але його виключили з кооперативу, нарахували за збитки і витрати, так що йому довелося продати землю і меблі, щоб розквитатись, а хату свою він оддав в оренду Ведровській сільраді. Викритий і покинутий Хаджією, Досю переселився в Толбухін, прожив там кілька місяців, а потім поїхав у глиб країни. Так загубились його сліди, і більше ніхто його не бачив.

Околіський комітет перевів рудоволосого на партійну роботу в інший район, а на місце Досю загальні збори обрали Стамата Рафаїлова, людину мудру і в літах, загального улюбленця колишніх половинщиків і бідніших селян з горішньої околиці села.

І справи пішли гаразд... Більше потекло пшениці й кукурудзи у комори, почастішали весілля, на чистих полицях Азмакової корчми засяяли пляшки лікеру, на столі в кооператорів тепер завжди було смажене сало і білий пшеничний хліб. Та й не могли ведровці стояти на одному місці: біля підніжжя Панкової могили виріс корпус нової станції — цей казковий богатир «у шапці з червоної черепиці» і «з плечима, вкритими блискучою оцинкованою бляхою», про якого мріяв Євстатій навесні сорок дев'ятого року. Наприкінці четвертого літа, після перших кооперативних жнив, з гаражів станції, що виблискували під синім небом, як розтоплене срібло, у поле виїхало п'ятдесят важких машин. За ними похитувались, немов дунайські баржі, п'ятилемішні плуги — грізна сталева армада, що вирушала на бій за нове, радісне життя.

Зрозуміла річ, ця велика сила була зібрана не одразу.

Коли будівники станції, закінчивши роботу, забрали свої пожитки, ветерани дощаних бараків побігли по сходах і вже як господарі оглядали свій новий дім. Вони обійшли ремонтні пункти, відділення для електрозварювання, з острахом і подивом розглядали книжкові шафи в читальні, а коли дійшли до гуртожитку, були такі вражені, що деякий час не сміли переступити поріг і стояли мовчки, як першокласники перед дверима школи. Два роки вони валялись на соломі дерев'яних нар, а зараз перед їхніми очима виблискували білі похідні ліжка, застелені вовняними ковдрами, з великими пухкими подушками.

От і прийшов кінець дерев'яним баракам. Почорнілі від пилюки й дощів, перекошені вітрами, вони виглядали жалюгідними, мізерними поряд з бетонним корпусом нової будівлі. Ті трактористи, що прийшли на станцію в останні місяці, зовсім байдуже спостерігали їхню загибель, навіть зраділи, коли почули сухий тріск відриваних дощок. «Що ж тут такого? — думали вони. — Нехай скоріше звільниться місце для волейбольного майданчика!» Лише декілька чоловік стояли з похиленими головами на цьому похороні, вдивлялись у руїни з таким почуттям, немов прощалися з найдорожчою людиною. Серед них був і директор станції Євстатій Павлов.

Мишка не було. Цей спритний, завжди життєрадісний хлопчина припав до душі Кайрякову, і той призначив його інструктором при окружному центрі механізації у Варні. Чи треба описувати зітхання і щирі сльози, які Мишко потай проливав, розлучаючись з обожнюваним агрономом — цією сталевою людиною.

Не було і Єлисавети. Через рік після розлучення з Демиром вона вийшла заміж за одного радіотехніка з Толбухіна. Ця чорноока, з незалежною вдачею красуня важко переживала свою самотність. Тепер вона працювала трактористкою у Толбухінській МТС.

А Надя? Якби вона була тут, вона найбільше жалкувала б за бараками. Скільки разів вона приходила сюди, щоб ніби ненароком побачити Євстатія і ніби випадково, зашарівшись, сказати йому «добридень»! Адже під цим дерев'яним дахом вона слухала його голос, відчуваючи трепет свого серця, що калатало в грудях, як спійманий птах? Після одужання вона не повернулася у Ведрово: Центральний Комітет ДСНМ послав її на відпочинок в Артек, а потім її призначили директором софійського Палацу піонерів. Чи згадувала вона про Євстатія? Звичайно. Перед кожним Новим роком вона послала йому поздоровлення — кольорову листівку, підписану знайомими йому трьома буквами. Це була згадка про те, що відшуміло, стосувалося лише її самої і про що Євстатій не повинен був і думати.

Так зникли бараки. Над вхідною аркою, прикрашеною зеленими гілками, замайорів червоний прапор. День і ніч прибували гусеничні трактори, грузовики, навантажені машинами, рядковими сівалками, плугами, молотарками. Приїхали конторські службовці, монтажники, партійні працівники. Станція почала скидатися на мініатюрне промислове містечко.

Євстатій ще більше згорбився, скроні його посивіли. І в ці бурхливі дні, коли він засиджувався на роботі далеко за північ, коли йому треба було підібрати для бібліотеки технічну й художню літературу, постачити ремонтному цехові токарні та свердлильні верстати, кухні гуртожитку — плити і посуд і одночасно планувати роботу тракторних бригад, домовлятися з головами господарств відносно площі для оранки та культивування, — саме в цей час із Софії приїхала кирпата дівчина. Одержавши диплом і пройшовши стажировку, вона приїхала з призначенням на місце завідуючого районною поліклінікою. І Євстатій, який з першого погляду розумів душу і думки своїх людей, на цей раз помилувався: він подумав, що Катя приїхала в Добруджу заради нього, що заради нього попросила призначення у районний центр. Він так подумав, тому що кохав її, тому що не переставав кохати її ще з тих років, коли вона носила білий учнівський комірець навколо тоненької шийки.

А насправді було не так. Лікарські вакансії були в багатьох районах країни, а посади завідуючих — лише на північному сході і на південних окраїнах. Молода лікарка захотіла скомбінувати північний схід із званням завідуючої і таким чином потрапила в Добруджу, а не тому, що хотіла бути ближче до Євстатія. Та й серце її трохи охоло-

нуло до нього: три роки — це для неї надто довгий строк, щоб вона почувала себе зв'язаною колишньою дружною.

Чи тому, що він зустрів її, як свою наречену, чи тому, що був нетерплячим і хотів скоріше мати її, чи тому, що слава про нього гриміла по всій околії і робила його цікавою людиною, чи тому, що й зараз він був тим же Євстатієм, який не любив говорити про свої почуття, а очі зраджували його, — але якось само собою сталося, що вона залишилась у нього на квартирі, а згодом офіційно стала його дружиною.

Про самогубство Пантелея скоро забули — в цей час трапилась інша подія, що значно більше схвилювала ведровців. Шосе на Кардам і Караїсерський гай поділяло землю кооперативну на дві частини. Північна частина, що мала форму підкови, складалась в основному із земель горішньооколичників. Майже всі двори горішньої околиці вступили до кооперативного господарства. Тут, у найбільш вигнутій частині підкови, розташувався кооперативний двір, тут були збудовані корівники, свиноферми й сушарні. Південна частина мала більшу площу, ніж північна, тут були скупчені орні землі та луки заможніших кооператорів. Її найдальша закутина, що межувала з землями Чернякова і Пчелинців, була розташована досить далеко від господарського двору: більш як півдня треба було їхати волами. Велика відстань, незручність з перевезенням зерна, неоднакова місцевість — горбиста на півночі й рівна, як долоня, на півдні, — все це деякі кооперативни виставляли як підставу для виділення південної частини кооперативних земель в окреме господарство. Існувала й інша причина: в районі горішньої околиці були ще одноосібники, а з ними треба було вести особливу політику. Це міркування й вирішило результат суперечки: околійський комітет дав згоду, і у Ведрові було створено ТКЗГ № 2. Загальні збори обрали головою Трифона Андреева — красномовного і хитрого чоловіка, слово якого багато важило як для членів кооперативу, так і для одноосібників.

Так посувалися ведровські справи.

Отець Анастасій уже не був попом. Одного разу він прийшов п'яним на літургію, зняв свою полинялу камілавку і врочистим жестом шпурнув її на амвон. Відтак обернувся до приголомшених бабусь і закликав їх повірити йому, що всі біблійні пророки були скопцями, на чолі з їхнім бородатим вожаком Мойсеєм. Із Ветхого завіту, запевняв він, лише Соломон не був шарлатаном і скопцем, він був славним і справжнім мужчиною. Євангельські святі також були негідниками, тому що затуманювали людський дух брехнею. Боже начало — у радості, у пізнанні жінки, в праці на полях і виноградниках. «Усе інше від лукавого», — проспівав отець Анастасій своїм медовим голосом, підкрутив вуса і в незастебнутій рясі вийшов із притвору.

Тепер він доглядає кооперативну пасіку господарства № 1. У вільний від роботи час він курить міцний тютюн і захоплено розповідає своїй помічниці, тітці Тодорці, про кохання Соломона до прекрасної Суламифі.

Через кілька місяців після створення другого господарства з Варни повернувся Олексій, син шевця Мирона. Він теж не гаяв часу даремно. Відслуживши в армії, він найнявся робітником у центральну авторемонтну майстерню «Стоп». Через те, що Олексій був спритним хлопцем і йому не бракувало добруджанської упертості, то за два роки він узнав стільки, скільки інші не могли взяти і за чотири. У вільний час він відвідував курси трактористів і шоферів і на екзамені з усіх слухачів курсів одержав найвищу оцінку.

В кінці другого року партійна організація прийняла його в члени партії, а дирекція «Стопа» призначила помічником головного майстра.

Але з цього дня Олексій перестав ритися в технічних журналах і книжках, закинув зошити під ліжку, одягся у новий міський костюм і не пропустив жодного танцювального вечора. «Чого я хотів досягти, досяг, а тепер мені треба наверстати пропущене!» — думав він.

І почав приходити в майстерню сонним, відставав у роботі. Його викликали на партійне бюро, зробили зауваження, а він розсердився. «Лають мене за кілька запізень — подумаєш, велике діло. А де всі ті години, коли я пропадав тут після зміни?.. Ось як пам'ятають добро!» — зітхнув він.

— Я ще раніше хотів звільнитись! — заявив Олексій товаришам з керівництва.— Сумую за селом... Час вертатися додому!

Він заявив так тому, що вважав себе ображеним. Та це було сказано щиро, виходило з самого серця.

На станції його проводжали і учні, і робітники, і весь керівний персонал майстерні.

Багато робітників відчули на собі його запальну вдачу, проте любили його, бо він був однаково вимогливим як до себе, так і до своїх помічників. Коли він помічав, як хтось недбало або невміло поводитися з машиною, то відразу спалахував, накидався на винуватого, обкладав його лайкою. Та гнів його швидко проходив, мов літня злива, і він підходив до того, кого образив, вибачався за грубість і тут же проповував:

— Хочеш, попрацюємо разом? Я допоможу тобі! Так поясню тобі всю цю чортівню, що ти все зрозумієш, як двічі по два!

А половину грошей, зароблених за перевиконання норми, він роздавав учням.

Дехто з них приїхав, як і він, з села і так само сумував за полями і рідними хатами. З ними він був особливо ласкавим: купував їм цукерки, частував лимонадом і бузою, а в неділю водив у кіно.

На станції на нього чекали дві несподіванки. Харалан, неповороткий і незграбний Харалан, став трактористом! І не тільки трактористом, а навіть бригадиром!.. Олексій обняв його, як брата, поцілував, але, ще відчуваючи колючу щоку своєю гладенько виголеною щокою, зовсім несподівано для себе відчув якийсь невиразне, недобре тремтіння в душі. «Ти дивись, який хитрун!» Поки він мучився на курсах, Харалан не дримав.

Другою несподіванкою була Людмила. Замість колишнього худорлявого підлітка тепер перед ним стояла рум'яна і струнка дівчина, мов розквітлий у травні персик. Її великі світлі очі дивилися на нього соромливо і ласкаво. Та Олексій звик у місті до таких поглядів. Він не звернув ніякої уваги на почуття, що світилося в її очах, чисте, як ранкове сонце, а з цікавістю оглянув напнуту на грудях блузочку, тонку дівочу талію і стрункі, як у спортсменки, ноги.

— Якою ж ти стала красунею! — Він засміявся і багатозначно підморгнув Хараланові. — У тебе є друг?

Харалан нахмурився.

— Тут ми всі друзі, — відказав він.

Олексія призначили помічником головного механіка. Посада, на його думку, не бозна-яка, проте вона відкривала перед ним «перспективи». Настане час, і він візьме в свої руки керівництво всією технічною частиною. Тоді він покаже, що таке машини, які чудеса вони можуть робити, коли ними керує спритна й досвідчена людина!

В перший же день він нагримав на одного з механіків:

— Чому ти не промив карбюратора бензином? Як ти гадаєш, працюватиме така каліка? Хіба так вас тут учили?

А тому що він був запальним і нестримним, одразу скипів:

— Щоб вичистив до блиску, чуєш?.. Якщо побачу, що ти не промиваєш деталей, я твою пику занурю в це відро, так і знай!

Він вихопив карбюратор з його рук, сам вимив його, продув, дбайливо протер чистою паклею. Метал засяяв.

— Ось так треба працювати... а не по-свинськи! — посміхнувся він хлопцеві. — З вогником!

Дядько Марин дивився з токарної майстерні, підкручуючи вуса.

«Чудовий хлопець! — думав він про себе. — Таким вимогливим був і я в молоді роки... Тільки він трохи грубуватий, диявол... Треба буде збити з нього пиху!»

І пішов до секретаря парторганізації.

Увечері бай Владі, що працював токарем уже двадцять років, людина спокійна й урівноважена, взяв Олексія під руку й тихенько прошепотів йому на вухо:

— Хлопці кажуть, що ти дуже на них покрикуєш. Та й до нас долинає твій голосок. Уже занадто лаєш їх. А треба стриманіше...

— Ви мене не вчіть! — огризнувся Олексій. — Я знаю, що роблю!

— Так, так, але ж і ми трохи пожили на світі. Знаємо, що до чого! — посміхнувся бай Владі.

— Якщо знаєте, то чому не привчили їх до порядку. І не тикайте мені у вічі вашим досвідом.

— Я тільки раджу тобі як старший товариш, — сказав бай Владі.

— Ні, ти робиш мені зауваження як секретар парторганізації! — відповів Олексій. І раптом скипів: — Ну гаразд, можете поставити питання про моє ставлення до персоналу на партійних зборах. Там я дам вам перцю за ваш довголітній досвід! І оком не моргну, хоч ви набагато старші за мене.

— Хлопчисько ти! — замислено сказав бай Владі. — Ніякого

питання я не ставитиму, але ти все ж таки будь м'якшим з людьми. Добре слово більше впливає!

Перша неприємність з Олексієм сталась наприкінці травня. Дядько Марин поїхав у Варну, щоб особисто виклопотати на окружному складі «Земпостач» шарикопідшипники, бо на станції не було ніякого запасу. Як і слід було чекати, Олексій став завідувачем ремонтного відділення.

— Тепер я покажу їм, як треба працювати! — зрадів заступник головного механіка і пішов до директора.

— Товаришу Павлов, — сказав він, — через місяць у нас починаються жнива. Ви це знаєте?

Євстатій глянув на нього здивовано.

— А ви знаєте, що справа з ремонтом машин стоїть у нас погано?

— Цього не знаю! — відповів Євстатій.

Він розгорнув графік ремонтного відділення, подивився на нього й посміхнувся.

— У мене немає ніяких сигналів, що ми відстаємо, — сказав він. — Чому ти злякався? Поглянь! — І він показав рукою на діаграму. — Цифри говорять, що все гаразд. План виконується.

Олексій зневажливо махнув рукою.

— Цифри! Хто дає ці цифри? Головний механік? А головний механік любить самозаспокоюватись.

— Сідай! — запросив Євстатій. — Куриш?

Олексій із задоволенням запалив директорську сигарету.

— Так, значить, головний механік любить самозаспокоюватись? Цікаво!.. — І тихо засміявся. — А в чому саме це виявляється?

— Як вам сказати...

Олексій почував себе дуже зручно у кріслі, йому подобались сигарети, подобалось тонке, трохи бліде обличчя директора.. І в нього раптом з'явилось бажання поговорити.

— Головний механік — чудовий майстер, — почав він. — Нюхом узнає пошкодження.

— Я дуже радий, що в тебе склалося про нього таке хороше враження, — сказав Євстатій.

— Так, але він занадто добрий, якийсь м'якотілий.

Євстатій почав протирати хусточкою окуляри.

— А на мою думку, там, унизу, в ремонтній майстерні, мусить бути суворіша рука.

— Так, продовжуйте, — сказав Євстатій і подихав на скельця окулярів.

— Ось ми, наприклад, виконуємо план. Цифри безперечно не вилудмані. Дядько Марин не обманює.

— Але ж кілька хвилин тому ви сумнівались у них?

— Ні, я не сумнівався, — похитав головою Олексій. — Цифри лишаються цифрами. Але я краще знаю, як часом доводиться розриватись на частини.

— І все ж ти цілий-цілісінький! — посміхнувся Євстатій.

— Ні, ви не смійтеся!

Олексій нахилився вперед.

— Якщо я хоч на годину вийду з майстерні, денний графік порушується. Багатьом нашим людям бракує ще свідомої дисципліни. Треба їх підштовхувати й підштовхувати! А дядько Марин дивиться на всіх, як на свідомих. У цьому його помилка!

— Ти щось говорив про ремонт? — нагадав йому Євстатій.

— Авжеж. Я гадаю, що його треба закінчити достроково.

— Так ми всі гадаємо,— сказав Євстатій.

— Дозвольте мені організувати роботу так, як я вважаю за потрібне! Обіцяю вам, що за тиждень все буде в порядку. Ремонт закінчу на сім днів раніше строку.

Євстатій підвівся.

— Ти поговори про це з секретарем парторганізації. Скличте раду у відділенні, обміркуйте заходи, що їх треба вжити. А про свідомість наших людей поговоримо іншим разом.— Він взяв якусь записку, прочитав її, злегка посміхнувся.— І про методи роботи поговоримо.

З кабінету директора Олексій вийшов радісно збуджений. Немов у нього вирости крила.

«Оце людина! — думав він про Євстатія.— Одразу зрозумів мене і оцінив!»

Та згадавши про його розпорядження поділитись думками з секретарем парторганізації, насупився.

«Без нарад, обговорень і марнування часу ці товариші і дихнути не можуть!.. А тут потрібна оперативність, швидкість!»

Він зупинився на сходах і стиснув кулаки.

Що йому робити?

Гаяти час на наради чи діяти швидко, оперативно, як під час бою?

«Мене покарають! — нахмурився Олексій.— І цілком заслужено! До чого це доведе, якщо кожен почне командувати, як йому заманеться?»

Проте, перш ніж увійти в ремонтне відділення, він знову зупинився.

«Ну й нехай покарають! Але ж я виведу трактори в поле на сім днів раніше строку. Це важливо! А покарання яюсь відбуду... Коли для загальної справи, то це не страшно!»

— Слушайте,— сказав він, повернувшись у відділення.— Мене щойно викликав до себе директор. А ви знаєте, який він суворий. Сказав: «Вимагаю, щоб ви закінчили ремонт на сім днів раніше строку. Хоч лусніть, але закінчіть! І ніяких зволікань, ніякого базікання в цьому питанні».

— Так він і сказав? — підвів голову від верстата бай Владі.

— І ще: «Секретар парторганізації повинен допомагати тобі. Комуністів на передній край!»

Бай Владі нічого не відповів.

— Отже,— продовжував Олексій,— вважайте себе мобілізованими.

Він трохи подумав, заклав руки за спину і продовжував твердим, категоричним тоном. Глибока зморшка залягла між бровами.

— Робочий день на всіх ремонтних пунктах збільшую на шість

годин. У вас буде лише одногодинна перерва на обід і на вечерю. Цього вам досить. Ніяких змін не визнаю, так і знайте! На пунктах працюватимете у повному складі!

— І директор схвалив цей план? — запитав бай Владі.

Олексій здригнувся, помовчав, почервонів і вперше в житті збрехав:

— Як же він міг не схвалити!

В обід бай Владі постукав у двері директорського кабінету, але Євстатій уже поїхав: його викликали на окружну нараду.

— Повернеться через три дні,— сказав рахівник.

Олексій, побачивши, як він, задуманий, спускається сходами, іронічно кинув:

— Ну що, поскаржився?

— Я гадаю, що з того, що ти говорив, нічого путнього не вийде,— тихо почав бай Владі.

— А ти, будь ласка, не гадай, а виконуй! — різко сказав Олексій.— Зараз я — начальник ремонтної майстерні! По службовій лінії ти мій підлеглий і виконуватимеш те, що я накажу. Я нікому не дозволю порушувати службову дисципліну... Якщо я в чомусь помиляюсь, критикуй мене на партійних зборах!

Олексій повернувся й пішов.

Три дні з ранку до півночі в ремонтних пунктах кипіла робота. Трактори, снопов'язалки, молотарки — все ремонтували, розбирали і збирали знову. Спочатку запальність Олексія захопила всіх, особливо молодших робітників, але поступово, на кінець третього дня, робочий темп уповільнився, почав спадати. Першими здалися молоді... Один за одним потяглися вони до спалень, а дехто падав прямо надворі і засинав коло розібраних деталей. Олексій з почервонілими очима й набряклими повіками бігав від однієї групи до іншої. Він менше за всіх відпочивав і спав за ці три доби і тому дав волю своїй запальній вдачі. Він так лаявся, аж слина бризкала з рота. Загрожував звільненням, накладав штрафи — даремно! Робітники дивилися на нього сумними, стомленими очима, вислухували його мовчки, потім закидали інструменти, лягали й відразу ж засинали важким, непробудним сном.

На четвертий день зранку тільки бай Владі працював ще на своєму токарному верстаті. Він виглядав бадьорим, хоч обличчя його посіріло, заросло густою посивілою щетиною.

— Чому ти не підтягнеш комуністів? — гримнув на нього Олексій, побачивши його.— Ти знаєш, що чекає усіх вас? Саботажники!

— Лайся скільки хочеш! — Токар знизав плечима.— Люди наші падають від утоми. Нікого не розбудиш!

— Втома! — Олексій задихався від гніву.— Ніжні які! План провалюють! Ледарі!

Бай Владі зупинив верстат, витер руки замасленою паклею і тихо зітхнув.

— Перестань злитися! Іди зараз же в свою кімнату і хоч трохи поспи.

— Мені не спиться! — наїжився Олексій. — Нехай ледарі сплять!

— Іди спати, хлопче! — твердо продовжував токар. — Раджу тобі відіспатися добре. Увечері будуть партійні збори. Доведеться тобі як слід попотіти!

Олексій гордо підняв голову.

— Я нікого не боюсь! Нехай бояться саботажники!

4

Дехто з комуністів пропонував вигнати його з станції, інші — во-
станне попередити.

— Хіба ж я не працював більше за вас усіх! — з болем виправду-
вався Олексій, показуючи свої поранені, почорнілі від мастила руки. —
Чого я домагався? Дострокового виконання плану!

— Замість того, щоб виконати достроково, ми його провалимо! —
хитав головою секретар парторганізації. — Твоя божевільна штурмів-
щина так знесилила людей, що тепер вони за цілий тиждень не отям-
ляться.

— Вони не звикли працювати по-ударному! — впирався Олексій.

— Небезпечний хлопець! — Дядько Марин несхвально цмокав
язиком і дивився на нього журливо. — У нього в душі є багато доб-
рого, але й багато поганого. Диявольська суміш!

— Добре підтримати, а погане відсікти сокирою. — Секретар
довго думав. — Не слід робити йому останнє попередження, а тим
більше виганяти з станції. Просто треба підтяти крильця, щоб він ход-
див по землі, набирався розуму і менше літав у хмарах. Нехай спочат-
ку набуде досвіду, нехай змужніє. З нього може вийти цінна людина.

Євстатій передав йому записку:

«Чи не краще тимчасово зняти його з посади помічника головного
механіка й зробити старшим трактористом у бригаді Харалана? Ха-
ралан якраз така людина, в якій він може і повинен вчитися. Та й
Харалан обтешеться біля нього. Ти згодний?»

Секретар парторганізації підвів голову і подивився на директора
теплим поглядом. «Ніби прочитав мої думки», — думав він у цю мить.

Олексій сприйняв покарання насуплено, болісно стуливши губи.
Він боявся обурюватись відкрито, бо знав, що партійна організація
може покарати його ще суворіше. Та душа йому краялась від муки й
сорому.

— Ти виступиш з самокритикою? — спитав бай Владі і подивив-
ся на нього батьківським поглядом.

— Я стомлений! — важко зітхнув Олексій і нахилив голову. —
А кара справедлива... Я не зважив на слабу витривалість робітників...
Помилився.

Ніч була тепла, великі золоті зірки виблискували на оксамитовій
блакиті неба. З села долинав веселий гомін. Хтось грав на акордеоні,
і звуки котились хвилями по полю.

Олексій сидів на камені коло гаража, мовчав і думав про своє

нешастя. Завтра він мусить з'явитися до Харалана, щоб одержати трактор. І завдання... А ввечері прийде до нього звітуватись...

Йому спало на думку подати заяву про звільнення, піти світ за очі! Тільки б якнайдалі від цієї ганьби!

Та хіба так робить справжній комуніст?

Тепер він трохи заспокоївся, гіркота образи, яку йому довелось проковтнути, витверезила його душу, як ліки. Тікати — це не відповідає його вдачі. Він пишався приналежністю до партії, як красивим, улюбленим костюмом. Якщо він забруднить цей костюм втечею, то з нього, звичайно, знімуть цей костюм. І куди він тоді подінеться? Як житиме без партії?

Олексій ламав голову над цими сумними думками, йому хотілось плакати. В цю мить почувлись легкі, тихі кроки.

— Людмила! — здивувався він.

— Мені не спиться, — відповіла дівчина і сіла поряд з ним.

Вони мовчали. Лише акордеон вдалині то зітхав, то сміявся. Зорі тремтіли, як золоті вогники.

— Тобі тяжко? — тихо запитала Людмила.

— Мені? Тяжко? — Олексій неприродно, силувано засміявся. — Ах так, — сказав він, — і ти голосувала проти мене. Я бачив, як ти підносила руку.

— Я і тепер піднесла б руку, — сказала Людмила. — Ти ще легко відбувся.

Він спробував заглянути їй у вічі, та було темно. Видно було лише обриси її обличчя, злегка опущені плечі.

— Ти б краще пішла звідси, — сказав Олексій. — Ти хочеш до гарячого ще прискром спнути? Я і без того місця собі не знаходжу. На сьогодні з мене досить.

Немов мотузка стиснула йому горло. Гострий біль піднімався у серці, ідка волога пекла очі.

Може, Людмила почула стримане зітхання або помітила, як його пальці впивались у землю. Вона поклала руку йому на плече.

— Минеться, — прошепотіла вона ласкавим голосом. — Зберися в силі, витримаєш. — І додала, як літня людина, що багато пережила: — З ким цього не трапляється? Кожний може помилитися.

Він узяв її руку. Вона була тепла й вогка. І невідомо чому він підніс її до обличчя, притис до палаючої щоки.

— Пройшло? — спитала Людмила і пересіла ближче.

Її дихання, уся вона була так близько біля нього, що його мука почала розвіюватися, як від подиху теплого південного вітерця.

Йому було двадцять п'ять років. У цьому віці припливи й відпливи настроїв міняються швидко, як весняна погода. Захмариться, думаєш, от зараз піде дощ, а глянеш — хмари розійшлися, засміявся синій клаптик неба, і не встигнеш озирнутись, як сонце вже розлило свою посмішку по всій землі.

Олексій забув про збори. Тепер він вдихав запах її волосся, відчував її губи так близько від своїх, що не стримався, пригорнув її до себе і поцілував з усім жаром свого молодого гарячого серця.

— Коли ти жив у місті, ти згадував про мене? — засоромлено спитала Людмила.

— А ти? — ухилився від відповіді Олексій.

— Я? — Вона ласкаво нам'яла йому вухо.— Якби я не думала про тебе, хіба сиділа б зараз отут, хіба дозволила б тобі цілувати мене?

Олексій здригнувся, його руки випустили її стан.

«Вона, здається, кохає мене! — промайнула в його свідомості тривожна думка. Й одразу ж він відчув невизначний докір сумління: — А я?»

Акордеон продовжував грати, тихий нічний вітерець доносив із села веселий юнацький сміх.

Вона сиділа поруч нього, схиливши голову на його плече. Сиділа біля хлопця, який глузував колись з багацьких синів з зухвалістю, що змушувала її серце захоплено битися. Це був юнак, що приголублював слабших від себе товаришів, а тим, хто кривдив їх, показував важкий кулак. Сиділа біля веселої людини, щирого товариша, для якого не було труднощів, яких би він не міг подолати... І вона була щаслива й весела, як пісня акордеона, що долинала здалеку.

— Скажи чесно... ти кохаєш мене хоч трохи? — запитала вона тремтячим від хвилювання голосом.

Олексій брехав лише тоді, коли вдавався в амбіцію і честолюбство засліплювало йому розум. Але і в таких випадках він вірив у свою брехню, переконуючи себе, що каже правду.

— Навіщо й питати? — відповів він.— Ти завжди мені подобалась.

Те, що вона йому подобалась, не було брехнею. Слово ж «кохаю» він чесно не промовив.

Чи тому, що відчував її так близько біля себе, чи тому, що не хтось інший, а саме Людмила, найкраща дівчина на селі, відкрила йому своє серце, йому, щойно покараному, але він забув про недавні докори сумління і обняв її, як жінку, що мусить йому належати.

— Пусти мене! — вирвалась Людмила.— Ти забув, де знаходишся?

— Де? — засміявся Олексій.

— Піди до дверей і прочитай!

Вона підняла руки і почала поправляти волосся.

— Якщо все, що ти сказав, іде від серця і є правдою,— дівчина на мить спинилась,— давай завтра підемо в общину і розпишемось. На добраніч!

Вона повернулась, і постать її зникла в темряві.

5

Ось уже місяць, як вони побралися... Старий швець упився і пішов по селу з цілим відром вина. Він заходив у кожну хату, зачерпував кухлем вино і говорив, заїкаючись і ледве повертаючи язиком:

— Натє, пийте, люди добрі... Я ж вам казав, сокола вікохав... Випийте ж!.. Він піймав голубку та й просто у гніздо... В свій час і я... ще до шлюбу... Цього ніхто не знає, крім його матері. За ваше здоров'я!.. Тому він у мене такий вдався, соколик мій Олексій, Альоша... Батьківська кров!

Мати Людмили на людях намагалася бути веселою, але, ввійшовши до хати, вона припадала обличчям до подушки. Йї було сумно, що немає в живих бая Атанаса і він не може помилуватись зятем... Помер майстер високих урожаїв через два роки після перших кооперативних жнив. Забилося в нього серце швидко-швидко і зупинилось. І сторінка — він почав був складати план сівообороту для господарства — так і залишилась недописаною... Але була й інша причина, чого сумувала вдовиця: ось вона розлучиться з єдиною донькою, хата спорожніє і нагадуватиме зозуляче гніздо...

А Харалан?

Йому першому Олексій недбало кинув:

— Слухай, бригадире, напиши, що я сьогодні у відпустці. Я їду на село.

— Чому? — поцікавився Харалан. Він був бригадиром і мусив знати.

— І Милку відпусти на сьогодні,— продовжував таким же тоном Олексій, начищаючи до блиску черевики.

Харалан звів брови.

— Якщо Людмилі потрібна відпустка, вона сама скаже про це,— відповів він.

— Глянь, як блищать! — Олексій посміхнувся, дивлячись на свої черевики. Він підсвиснув, витер руки і, ховаючи щітку у чемоданчик, наче між іншим, пояснив: — Милка зайнята, вона прасує свою сукню.— І весело розсміявся: — Сьогодні ми розписуємось з нею в общині, ось чому!

Харалан потер чоло.

— Ой, як ти поволі думаєш! — продовжував кепкувати Олексій.— Важкодум ти, нічого не вдієш!

— Для чого вам розписуватися в общині? — похмуро спитав Харалан.

— Щоб сьогодні вночі разом спати! — Олексій труснув головою. Бригадир помовчав. Якесь муха сіла на його руку, він замахнувся і зловив її. Потримав між пальцями. Муха бриніла.

— Одружуєтесь? — спитав він тихо і проковтнув слину.

— Ага, щось подібне до цього,— відповів Олексій і підморгнув. Харалан розвів пальці, і муха полетіла.

— Гаразд,— сказав він.— Я можу дати вам відпустку лише до вчора. Але якщо ви одружуєтесь... підіть до директора, може, він звільнить вас і на завтра.

— Дякуємо,— кивнув головою Олексій.— Завтра ми вийдемо на роботу.

— Будемо випробовувати нові трактори,— задумливо сказав Харалан.— Ті, що прибули вчора.

— Багато чого нам треба випробувати,— весело відповів Олексій, заглядаючи у дзеркальце.

Харалан постояв, потім мовчки повернувся і вийшов.

Коли він спускався сходами, плечі його опустились, неначе він ніс на спині цілу гусеницю від трактора. Обличчя його витягнулось і якимось посіріло. Він скидався на хворого.

До обід він весь час снував біля розібраних тракторів.

На одному з пунктів засукав рукава і почав допомагати.

— Що ти робиш, товаришу бригадир! — ахнув один із хлопців.— Навіщо наливаєш циліндрове масло в карбюратор?

Харалан здригнувся.

— Візьми витри його! — сказав він. І винувато посміхнувся.— Чистіший буде!

Потім вийшов з ремонтного відділення й піднявся у свою кімнату. Полудень ще не настав. Йому було соромно залишати роботу передчасно, проте він відчував, що інакше вчинити не може.

«Зараз вони розписуються, розписуються...— снувала думка в його голові.— Вони вже чоловік і дружина... Людмила, його Милка, уже дружина іншого...»

Він пройшовся кілька разів туди й назад, відчув утому в ногах і сів. Довго він просидів так, спершись ліктями на коліна і опустивши важку голову.

В коридорі почувся шум. Трактористи поверталися з обіду.

«Що ж, усе скінчилось»,— зітхнув Харалан.

Він сів навпочіпки біля чемоданчика і вийняв з-під непраних сорочок великий, важкий футляр з червоної шкіри. Це було найдорожче з усього, що він мав. Він відчинив кришку, і на синьому оксамиті блиснула сталь монтажних інструментів. Він погладив їх своєю важкою, ведмежою лапою, потім обережно зачинив кришку.

У парубоцькій кімнаті Олексія дзвенів голос Людмили. Він то затихав, то знову посилювався, але не переставав радісно дзюрчати і тремтіти від щастя.

Харалан облизав пересохлі губи, наїжився, немов збираючись боротися з ведмедем-стерв'ятником, і тихенько постукав.

Сміх замовк.

— Хто там? — невдоволено спитав Олексій.

Харалан глянув уздовж коридора, йому захотілось втекти, проте відповів твердо:

— Я!

Запанувала тиша, потім почулося шльопання босих ніг. Двері відчинилися, і в одвірку з'явилась Людмила, сяюча, як сонце.

— Заходь, будь ласка, заходь! — запросила вона.

— Заходь! — озвався Олексій, що стояв біля вікна. Голос його був глухий, непривітний.

Харалан переступив поріг і не смів іти далі. Він всіма силами старався не дивитися на ліжку.

— А ми складаємо свій багаж! — защебетала Людмила.— Збираємо його речі.

— Переїдемо до нас,— додав Олексій.

— Ну, вітаю вас з одруженням! — спромігся нарешті вимовити Харалан.— Я того й прийшов, щоб привітати вас... А зараз піду.

І все дивився убік, на стіну, де висіла кепка Олексія.

Людмила підійшла до нього і сама подала руку. Їй дуже хотілось підняти навшпиньки й поцілувати його у щетинясті щоки, але вона посоромилась Олексія.

Харалан на мить заглянув у її очі — вони були світлішими й вологішими, ніж завжди.

— Будь ласка,— звернувся він до Олексія, соромливо звільняючи руку з руки Людмили.— Це інструменти. Можуть тобі пригодитись. Вони із сталі.— І простягнув червоний футляр.

— Подарунок? — здивувався Олексій.

— Дрібниці,— знітився Харалан.

Він поклав футляр на стіл.

Олексій стояв якусь хвилину, широко розплющивши очі, потім зробив крок вперед і міцно обняв бригадира. І він зробив те, про що думала Людмила: голосно поцілував його в обидві щоки.

— Ти золота людина, золота,— сказав він, притискаючи його до грудей.— Ми твої друзі, Милка і я!

— Він мені все одно що брат! — посміхнулась Людмила.

— Будь і мені братом! — попросив Олексій.— Клянусь, я не осоромлю тебе.

— А нам нема чим почастувати його! — заламала руки Людмила.

— Приходь до нас увечері,— запропонував Олексій.— Вип'ємо, сприснемо нашу дружбу добрим вином. Мій батько потурбувався про вино.

— Приходь! — просила і Людмила.— Без тебе нам не буде весело. Так ти прийдеш?

— Згадаємо, як ми колись рубали бур'яни,— засміявся Олексій.— Поговоримо про ті дні, про дитинство!

— Прийду,— пообіцяв Харалан. А сам подумав: «Не прийду!»

Олексій раптом пожвавішав.

— А знаєш, краще було б, якби ти перейшов жити сюди, в мою кімнату. Вона й просторіша, й світліша. Дивись, який вид з вікна. Увесь двір — як на долоні!

І тому, що йому було незручно стояти віч-на-віч з Людмилою, він перегнувся через підвіконня. Було видно двір, а за ним — рівнину. Пшениця почала наливатися. Здалеку вона не здавалася низькою і ріденькою, а нагадувала розісланий до самого обрію м'який, пухнастий килим, голубувато-сірий вдалині.

— Милко, може, ми допоможемо йому перенести речі? — запитав Олексій.

— І ти ще питаєш?! — відповіла Людмила. Вона сіла на ліжко і швидко почала взувати тапочки.

— Влаштуємо тебе якнайкраще, щоб потім була спокійна совість! — весело засміявся Олексій.

Цілий день шаленів південно-східний вітер, а ввечері налетів на рівнину ще з більшою силою. Він загірбав сухий пи́л із щойно зораних борозен, крутив його на місці, потім з шумом підносив і розсівав широкими хвилями по затуманеному простору. Степ аж до обрію димів, а коли заходило сонце, здавалось, що він охоплений велетенською пожежею.

Олексій керував трактором навмання. Курява майже засліпила його, пекучі слюзи роз'їдали почервонілі повіки. Трактор тягнув три лушильники, і їх сталеві диски насилу врізалися своїми вістрями в пересохлу стерню. Вони так нагрівалися, немов борознили не добруджанський чорнозем, а скелі.

Олексій вийшов на світанку. Полукупки стояли довгими прямими рядами. Легкий туман слався над полем, і вершини полукупків нагадували золоті острівці серед молочної вранішньої імлі.

Він спинив трактор на краю ділянки, вискочив з кабіни, оглянув притихлу рівнину й потягся. Йому хотілося спати. Теплі пари, що йшли від мотора, одурманювали йому голову.

— Якщо тільки ляжу, до обіду не встану! — подумав він і широко позіхнув.

Він запалив сигарету і глибоко затягся. Потім сів у канавку біля шосе й почав дивитися на шлях. Не минуло й хвилини, як з-за повороту, оглушливо стріляючи вихлопною трубою, показався Людмили́н трактор.

Олексій посміхнувся: його дружина сиділа на сидінні, пов'язана синьою косинкою з білими квіточками, тією самою, яку він привіз їй два тижні тому з міста. З-під косинки якраз над чолом вибивалися кучері, які він запам'ятав з дитинства, все такі ж непокірні, м'які, як оксамит.

Вона заглушила мотор, встала і пружно скочила на землю. Олексій дивився на її високу постать, одягнену в чоловічий комбінезон, перетягнутий на талії шкіряним поясом, і з гордістю подумав: «Ось яка у мене дружина — струнка, як хлопчик! — І за звичкою зсунув кепку на потилицю.— До пари вона мені, нічого не скажеш!»

— Ледарю, сів і спочиває! — стала над ним дружина.— Сором! — І легенько потягла його за чорний чуб, що, як грива, вибивався з-під вузького козирка кепки.

Олексій зловив її руку — це була чоловіча рука, хоч на вигляд здавалася круглою і м'якою, — і поривчато притягнув її до себе.

— Тебе чекаю! — сказав він.— Чекаю, щоб разом вийти в поле.— І посміхнувся.— Адже ми з тобою сьогодні змагаємось!

Людмилі не хотілось сідати, але раптом їй стало особливо добре біля нього, і вона притулилася до його широкого плеча.

— Холодно зранку! — сказала вона.

Вони помовчали. Ріденька, як павутиння, імла почала підніматись. Полукупки вирости і стали золотисто-червонуватими, небо зблідло.

— Сьогодні я пережену вас усіх! — сказав Олексій. — Сьогодні я покажу усім вам, як треба працювати... Якби тільки прислали мені з ТКЗГ добрих причіплювачів!

— Це ще побачимо! — засміялась Людмила. — Ти знаєш, що це за земля? Вона спеклась, як камінь!

Він спохмурнів.

— Інший, може, й не витримає, а я...

Людмила насупилась, зірвала суху травинку і легко розтерла її між пальцями.

— Нехай нарешті побачать, як я працюю! — похмуро продовжував Олексій.

— Та хто про тебе погано думає! — Людмила підвела голову. — Ти все незадоволений.

— Незадоволений! — погодився Олексій. — Доки мене триматимуть, як стриженого коня?.. Покарали мене, — гаразд! Але коли ж кінець цій карі? Я питаю: коли кінець? Хоч би бригаду дали мені!

Людмила дмухнула на долоню, й травинка розлетілась...

— У кого найкращі показники?.. У мене! У стінгазеті пишуть про мене. Коли говорять про роботу станції, вказують на мене!

Людмила поклала руку йому на плече.

— Тобі цього не досить?

Він глянув на неї здивованими, майже ворожими очима.

— Ну й розумна ж ти! Як качка... З тебе, може, досить і калюжі, щоб встромити у неї свою дурну голову! А мені і моря мало. Розумієш! Тісно мені! Я подібний до коня, який може тягти стопудовий вантаж, а його запрягли за якесь там покарання у дитячий візок!

Він зітхнув і знову повторив:

— Хоч би бригаду мені дали!

— А ти будь терпеливішим, — сказала Людмила.

Йй хотілось додати: «І скромнішим», — але промовчала. Вона почала колупати пальцем землю. Грунт був твердий, ніготь заболів, та вона продовжувала колупати.

— Заздрять мені, — сказав Олексій.

Щоки у Людмили почервоніли. Вона швидко підвелась, наче її щось уколело, і попрямувала до свого трактора, не повертаючи голови.

— Куди ти? — гукнув їй услід Олексій. — Чого спішиш?

Людмила сіла на сидіння. Трактор загуркотів, рушив з місця і, трясучись усім корпусом, важко посунувся вперед.

Олексій випростався.

— В добрий час! — гукнув він їй і помахав рукою. — Увечері я буду вже посеред поля. Так і знай!

Його голос потонув у гуркоті мотора.

Трактор Людмили затих, і от уже здавався він якимсь жучком у далині.

Поки готувались до жнив, на серці в Олексія було весело.

Людмила вставала рано, ще до сходу сонця, хапала відра, бігла до колодязя.

— Ей, молодець, чого це ти так рано встала? Не годиться! — жартували жінки.— У тебе ж чоловік, мов огірочок, як же ти залишила його так рано?

— Робота не чекає,— червоніла Милка.

Вона поверталась додому, вони з Олексієм поспіхом снідали і бігли до станції, взявшись за руки.

Олексій все більше прив'язувався до дружини. Спочатку його тягнув до неї фізичний голод, цікавість, а потім він почав навіть сумувати, коли не бачив її біля себе.

— Скидається на те, що я закохуюсь! — дивувався він.

Та довго він не міг радіти з свого нового почуття. Почалися жнива, його зарахували в бригаду Харалана. Він працював сумлінно, бо любив машину і роботу, і швидко випередив товаришів. Його тракторна жниварка вийшла на перше місце. Його похвалили на партійних зборах, писали про нього в стінгазеті і навіть у газеті «Народне знамя».

Проте чим більше на нього сипалось похвал, тим вище піднімало голову приглушене честолюбство Олексія. Хіба для цього скнів він два роки в ремонтних майстернях, хіба для того йому були потрібні курси і вся його спеціалізація, щоб тепер ритись у землі в бригаді Харалана? Яка несправедлива доля!.. Хоч би зробили бригадиром! А то прирівняли його до цих доморощених трактористів...

Він став запальним, знову почав лаятись. Кілька разів він обривав Харалана:

— Ти мене не вчи, я знаю краще від тебе!

День почався погано. От і Людмила відмовилась поділити з ним його муки. Задерла голову, поїхала. Немов розмовляла з чужою людиною...

З боку села показався віз. Конячина йшла риссю. Довгий хвіст куряви тягнувся за возом. Порівнявшись з Олексієм, візник натягнув віжки.

На поперечній дошці, повернувшись обличчям до стерні, сидів голова кооперативного господарства Трифон Андреев. Як завжди, він зсунув шапку на потилицю і, посміхаючись, дивився на похмурого тракториста.

— Ага, так це ж Олексій,— сказав голова.— Ану, підійди сюди!

— Навіщо я вам потрібний? — ощирився Олексій, не зрушуючи з місця.

— Хочу почастувати тебе цигаркою! — засміявся Трифон.

— У мене є свої! — відповів Олексій.

Голова обтрусив порох з чобіт.

— Ну й злий же хлопець, цей Миронів син! — зацмокав він неохвально язиком.— Чи тебе дружина розсердила, чи не виспався?

— А яке тобі діло до моєї дружини,— сердито кинув Олексій і поліз у кабінку трактора.— Ти краще піджени своїх людей. Котра вже година, а причіплювача досі нема. Де ваші причіплювачі?

— А хай йому грець! — засміявся Трифон.— Ти диви, що його болить!

— Якщо не прийде через півгодини, я відмовляюся лушити! — Він глянув із злістю на свіже, кругле обличчя голови і ще більше насупився.

— А ти гадаєш, велика користь від твого лушення! — знову так само весело кинув Трифон.— І хто його вигадав, це лушення стерні? Тільки витрати для господарства і більше нічого! Даремно кидаємо гроші на вітер!

— Даремно головою тебе обрали! — скипів Олексій.— Ох і лишиця ж!

Трифон збагнув, що переборщив.

— Еге, та ти, я бачу, не розумієш жартів,— сказав він.— Луш, ніхто тебе не спиняє. І причіплювачі будуть. Потерпи! — І торкнув іздового за плече.— Поїхали!

— Та дивись, щоб не лишили нас голодними, як позавчора! — гукнув йому вслід Олексій.

— Пиріг тобі пришлю! — пообіцяв голова.— Ось такий! — і показав дулю.— У них, розбійників, грошей кури не клюють,— звернувся він до візника,— а все незадоволені. Якби я міг заробляти по стільки в день! Що ти на це скажеш, Афанасію?

Візник стьобнув коника. З-під коліс знялися густі хмари пилюки.

Сонце вже піднялось на дві п'яді від обрію, коли з'явився нарешті причіплювач.

— Звідки вони виписали цього дивака? — не стримався Олексій, дивлячись на кульгавого чоловічка.— Яка мені з тебе поміч?

— Я помічник добрий,— відповів кульгавий.— Ти, хлопче, не турбуйся — я на такій роботі — як вихор. Ти догадаєшся, хто я?

— Звідки мені знати! — Олексій зневажливо знизав плечима.

— Оце добре! — Кульгавий збив шапку набакир. Його обличчя було маленьке і зморщене, як печене яблуко.— Такого красеня — і не знаєш! Ех ти!

Він витяг з внутрішньої кишені піджака плоску пляшечку й поволі почав відгвинчувати ковпачок.

— Тоді давай познайомимось, прошу,— і подав йому пляшину.

— Ракія! — сказав Олексій і зморщив носа.— Ще й сливова!

Він відпив кілька ковтків.

— Ти чував про майстра Євтима? — запитав кульгавий.

Олексій усім корпусом вихилився з кабіни.

— Забув мене, бачу. Та й роки прикрасили мене зморшками. А в усьому іншому я все такий же. Ну, будьмо здорові!

— Пий на здоров'я! — посміхнувся Олексій.— Не сердься на мене, дядьку Євтима. А чому тебе послали причіплювачем? Хіба в господарстві немає молодших?

— На те воля голови! — Кульгавий знизав плечима.— Немає роботи в столярній майстерні.

Він витер губи.

— Довго розповідати. Краще давай починати, а то бачиш, де уже сонце на небі!

Олексій оглянувся.

— Ну, сухувій сьогодні трястиме нас до смерті! Дядько Євтим тому й узяв пляшечку — горло полоскати. Давай газ!

Сонце зайшло, і вся рівнина була ніби охоплена пожежею: скісні рожеві промені забарвлювали червоним сьйвом пилюку, що піднялась над стернею. Вихор перестав завивати, він уже гримів, як сукновальня, гуркотів, як сто водопадів. Рев трактора в порівнянні з цим безперервним гримотінням нагадував гавкання маленького цуценяти, якого за десять кроків вже не почувеш. А в тиху погоду гудіння машини було чути за кілька кілометрів.

Вуха в Олексія були забиті землею, очі боліли й свербіли одночасно, він керував гусеницями трактора з майже заплющеними очима. Спітніле обличчя покривав товстий шар грязюки — піт змішався з пилом.

Цілий день Олексій не злазив з трактора. Тільки в обід приліг трохи в його тіні. Повернувся на живіт, витягнув ноги і більше не ворухнувся.

Дядько Євтим постояв, покрутився біля нього і торкнув рукою:

— У пляшечці є ще два ковтки. На!

Олексій підвівся на лікті.

— Води хочу! — попросив він.

На його брудному обличчі білили тільки зуби.

— Вмираю від спраги! — повторив Олексій.— Немов у горло мені висипали лопату жару. І хочу промити очі.

— Може, принесуть,— зітхнув дядько Євтим.

— Як то «може»? — Олексій випростався і стиснув кулаки. Вітер розкуйовдив його волосся.— Що ти базікаєш? Повинні принести, зобов'язані, а не «може»!

— Звичайна річ, повинні! — погодився дядько Євтим.— Тільки у нас одна погана звичка — забувати.

— Якщо забудуть, трактором хати їм розтрощу! — скипів Олексій.— У нас угода з господарством. Возитимуть їжу, як миленькі! І воду також!

Дядько Євтим задумався. Він став спиною до вітру, витяг з кишені кресало, ударив і довго дмухав на трут. Потім, жадібно затягнувшись цигаркою, запропонував:

— Ти побудь біля машини, а я піду до шляху, розвідаю.

— Я хочу їсти і пити,— похмуро сказав Олексій.

— Добре, добре! — Кульгавий посміхнувся.— І я хочу. Піп Анастасій колись говорив на літургії: «Проси і дасться тобі». Але я все життя сватав Марію Черну, а вона мені все підносила гарбуза. Тепер погодилась, дурепа, але вже я постарів. Так і ти...

— Гаразд, іди! — насупився Олексій.

Культявий майстер Євтим прийшов через півгодини. Олексій глянув на нього потемнілими, змученими очима.

— Випросив кілька крапель,— сказав Євтим і простягнув йому пляшку.— Ковтни. Якщо хочеш, всю випий.

Олексій схопив пляшку з водою і висушив до дна. Він облизав почорнілі губи й полегшено зітхнув.

— Жадні наші люди на воду,— похитав головою Євтим.— Як підуть у поле, бережуть її, як золото: краплю їм жалко пролити.

— А ти напився? — спитав Олексій.

— І не можна на них сердитись,— продовжував Євтим.— Вода є, але йти до неї треба півдня... Біжи, якщо хочеш, напийся!

— А тобі дали напитись? — повторив своє питання Олексій.

— Аякже! — збрехав майстер.— Навіть голову помочив!

Вітер, що на якийсь час був затих, подув знову. Хвилі розпеченого повітря налетіли на рівнину.

— Ніби з самого пекла віє, клятий,— сказав Євтим.

Олексій нахилився над ним.

— Не чую!

— Кажу, із пекла віє! — гукнув майстер.— З самої геєни огненної, біс би його взяв!

Десь коло четвертої години Олексій зупинив трактор посеред поля. Його запалені очі налилися мутними сльозами.

— Можеш іти! — гукнув він Євтимові.

Обличчя кульгавого було схоже на маленький брудний м'яч.

— Іди до голови і скажи йому: якщо за годину не пришлють мені їжу і воду, залишу поле, піду в село й розтрощу їм голови заводною ручкою!.. Негідники!

Голос його захрипів від пилюки, і сам він тремтів від болю і гніву.

Коли Євтим зник у куряві, Олексій знову вліз у кабіну й натиснув педаль. Сьогодні вранці він думав злущити поле до середини, а досі не встиг злущити й четвертої частини.

Минула година, півтори, а з села ніхто не йшов. Почало вечоріти, зі сходу насунули важкі, темні хмари, вітер перейшов в ураган.

Олексій спинив машину, зіщулювся в куточку кабіни й заплющив очі. Скільки він так просидів, сам не пам'ятав; його розбудили знайомі голоси. Він вдивився і в густій темряві розпізнав постаті Людмили й Харалана.

— Ти що, спиш? — спитав бригадир, обходячи трактор.— Де твій причіплювач?

— Я послав його у село,— відповів Олексій.

Йому здалося, що голос у Харалана різкий і грубий.

— Ми цілий день без води і їжі,— промовив Олексій.

— Я теж,— сказала Людмила.

Її голос здавався чужим.

— А всі орють, і ніхто не посилав свого причіплювача, щоб той приніс хліба й води! — докорив Харалан.

Олексій промовчав.

Харалан підійшов ближче.

— Якби ти взяв собі помічника, було б легше. Чому відмовився від нього вранці? Він міг би підняти тебе час від часу. Глянь на Людмилу — вона прийшла трохи розім'яти ноги, а її трактор не стоїть — на ньому працює помічник. А ти дримаєш!

— Ну, досить! — перервав його Олексій. — Надоїла мені ця музика!

Він скочив на землю і заклав руки в кишені.

— Задзвенів, як порожня каністра!.. Иди!

Людмила стиснула руку Хараланові. «Облиш його, бачиш, який він розлючений!»

— Про те, порожня я каністра чи ні, поговоримо на станції, — відповів бригадир, стримуючись. — А тепер заводь мотор — і вперед! Я буду твоїм причіплювачем. До зміни ще дві години... Не гай часу! Ми відстаємо з лущенням стерні.

На сході небо запалало. Важкий гуркіт пронісся над степом.

— Ще може піти дощ, — стривожилась Людмила.

— Мене це не обходить! — Олексій звернувся до Харалана: — А ти, друже, замість того, щоб читати мені нотацію, потурбувався б краще про те, щоб принесли води. Тобі легко!

— Я цілий день обходив поля! — відповів Харалан.

— Кожен може прогулюватись!

Знову блиснуло. Грім ударив десь коло південної межі поля.

— Я приготую тобі чудову вечерю, коли повернешся, — сказала Людмила. — І воду нагрію, вимієшся. — Вона повернулась. — Я пішла на свою ділянку. До побачення!

Олексій підскочив і схопив її за руку:

— Нікуди ти не підеш. Зараз разом зі мною повернешся додому!

— Що ти говориш! — здивувалась вона. — До зміни ще дві години!

— Ніяка зміна мене не цікавить! — вигукнув Олексій. — Нехай ці приятелі зрозуміють, що ми не худоба, а люди! Повертаємось на станцію — от і все. Ходімо! — і потяг її за руку.

— А на кого ти лишаєш свій трактор? — тихо спитав Харалан.

— На самого себе! — огризнувся Олексій. І додав: — Ти не голодний — стій і стережи його!

— Слухай, Олексію! — сказав Харалан. — Не роби дурниць. Ти знаєш, що значить піти з роботи без дозволу. Та ще й залишити машину. Ти робиш злочин, послухай мене!

— Досить мені проповідувати, як піп у церкві! — скипів Олексій. — Знайшовся мені вчитель!.. Ну йди, чого стоїш! — підштовхнув він дружину.

Людмила рішучим рухом звільнила руку.

— Я йду на свою ділянку, — промовила вона твердо.

— Посоромся дружини! — кинув Харалан.

— А ти не втручайся! — заревів Олексій. — Чуєш?

— Харалан має рацію! — сказала Людмила.

— Замовч, гультайко! — гнівно крикнув Олексій. — Кому кажу, йди!

— Я йду на свою ділянку, — спокійно відповіла Людмила.

Небо спалахувало все далі й далі. Перестало гриміти. Над головами заблищали великі срібні зорі.

Олексій помовчав.

— Гаразд,— сказав він.— Іди куди хочеш.— І засміявся.— У тебе ж є компанія — давній приятель! Розважайтесь!

Він мотнув головою, як кінь, що відгонить надокучливих мух, і швидко пішов, переступаючи через борозни.

Ніхто не покликав його, і через кілька секунд він зник у темряві. Вони стояли, похиливши голови, і слухали вітер, що гасав по степу, як випущений бугай. Мовчали.

Людмила зітхнула, потім поволі заїзла в кабінку.

— Я закінчу його роботу,— сказала вона.

Голос її звучав глухо. Вона насилила стримувала сльози.

7

Якраз цього вечора голова Ведровської сільради бай Нончо Стоєв, як ніколи, допізна затримався в своєму кабінеті.

У тихому колись будинку Досю тепер цілий день гомонів народ. Безперервно снували по сходах чоловіки в запорошених чоботях і насунутих на очі високих, гостроверхих баранячих шапках. А надворі так само шуміла ніжно-зеленим листом тонкостовбурна тополя, і її загострена верхівка все похитувалась, тремтіла...

Колишня вітальня Досю стала тепер залом засідань. В глибині, між вікном, що виходило надвір, і облицьованим рожевими плитками камином, голова сільради поставив своє бюро — старий письмовий стіл, покритий зеленкуватим обгортковим папером. Напроти столу голови стоять три квадратних столики, за якими звичайно засідає рада.

Голова бай Нончо Стоєв — чоловік середніх років, повний, але не товстий. В цю вечірню годину він стоїть біля відчиненого вікна й замислено жує сірник. Він розстебнув всі до останнього гудзика своєї сорочки, і прохолодний східний вітер, мов крилом, обвіває його спітнілі груди. У бая Нонча веселе обличчя, його круглі сірі очі всьому і всім всміхаються, а м'яке подвійне підборіддя, перетяте посередині глибокою зморшкою, ще більше підкреслює доброзичливий вираз обличчя. Проте сьогодні на його обличчя лягла тривожна тінь, і тому воно здається якимсь сумним, змученим.

Смеркало, за розчиненими вікнами шуміла тополя, розхитувана вітром. Двері легко скрипнули, і до кабінету своїми кошачими кроками ввійшов секретар сільради. Бай Нончо обернувся, важким поглядом окинув його довгу, тонку постать і відчув у душі той самий дрож, який він відчував завжди, коли до нього входив секретар. Ніби заходила не людина, а несподівано вповзав гидкий плазун.

Панат був сином околійського агронома, який утопився в трясовині біля села Блатниці через кілька днів після Дев'ятого вересня. Човен, на якому плив агроном, спокійно погойдувався кроків за двадцять від

берега, а його розпухле тіло знайшли на міліні з покусаним рибами лицем.

Агроном був замкнутою людиною, ставився до селян ввічливо, але сухо і, хоч мав досить заощаджених грошей і двоповерховий будинок у Добричі, жив скромно, майже скупю. Оксамитового спортивного піджака і шкіряної кепки, куплених у Бухаресті ще перед звільненням Добруджі, він не скидав до останнього дня свого життя. Його витягли з води в цьому піджаку, а кепка плавала, як медуза, над баговинням.

У 1943 році в декількох селах району був страшний, нечуваний до того неврожай. Зима була сніжною, весною йшли дощі, і пшениця вигналась до плеча людини, але колосся було порожнім, тільки де-не-де ховалось дрібне, як намистинка, зернятко. Всім було ясно, що насіння погане, непридатне для цього ґрунту й добруджанського клімату. Багаті землевласники, які засіяли свою землю власним насінням, одержали нормальний урожай. А бідні селяни, ті, про яких «потурбувався» околіський агроном, жали соломю, а не пшеницю.

Ціна на землю впала, багаті кинулись купувати бідняцькі ниви. Тепер і агрономові пощастило: він придбав тридцять гектарів орної землі і, будучи людиною, яка розумілась на землеробстві, одразу ж зайнявся влаштуванням найсучаснішого маєтку. Дев'ять вересня застало новий маєток в розпалі будівництва — здалеку червоніли цегляні будівлі, біліли дерев'яні навіси, немов простелене для сушіння полотна.

Але маєток так і лишився недобудованим. Агроном утопився, а його сім'я одразу ж переїхала у Софію, і про неї чотири роки нічого не було чути. Подейкували, що вдова вийшла заміж за когось лікаря, а син Панаїт вчився на юридичному факультеті університету.

Влітку 1949 року Панаїт повернувся в Толбухін. Юнак змужнів і на перший погляд дуже скидався на батька, був такий же високий і сухорлявий, трохи сутулуватий, з вилицюватим обличчям і випнутою вперед нижньою щелепою. Але у батька фізіномія була суворою, енергійною, очі блищали, впивались, як жало, у співрозмовника. А в Панаїта був застиглий погляд, який нічого не говорив. Його сірі очі здавалися сталевими, вони нічого не питали, не промовляли, не брали участі в житті обличчя.

Від батькового майна лишилось не дуже багато. Уповноважені продали маєток з будівлями і нижній поверх будинку в Толбухіні. Від спадщини залишились тільки дві кімнати на верхньому поверсі, умебльовані одним скрипучим, продавленим посередині диваном та кількома старовинними кріслами на коліщатках.

Панаїт у Толбухіні не затримався. Він пред'явив документи в околіську раду, і тому, що там були нові люди, які не знали його батька, а в нього самого була вища освіта і квиток члена ДСНМ¹, то його відразу призначили секретарем Ведровської сільради.

Він належав до тієї категорії людей, яких літні жінки з провінції визначають словом «порядний». Він першим приходив на роботу й останнім залишав її. Не пив, не курих, на дівчат майже не заглядався,

¹ ДСНМ — Дмитровська спілка народної молоді.

старанно витирав ноги, перш ніж відчинити хвіртку, і ввічливо вігався з господинею, побачивши її в дворі. Голився кожний день, а тому що вода була твердою і мило в ній погано пінилось, на обличчі в нього виступили плями, подібні до лишайів. Він регулярно відвідував збори Вітчизняного фронту, уважно слухав ораторів, проте сам ніколи не брав слова.

Бай Нончо цинив його за працьовитість і вміння, з яким він справлявся з канцелярськими справами. Панаїт, що не кажить, знав до подробиць всі постанови уряду, а особливо ті, що стосувалися поставок і землеробських справ. Він умів писати короткі і ясні доповіді, підтримував постійний зв'язок з околіською радою і складав такі місячні звіти, які бай Нончо, по натурі палка людина, схвалював, як кажуть, всім серцем і душею.

Та в глибині душі бай Нончо не любив його і здригався, стикаючись з ним, ніби поруч була змія, що виповзла з кущів. І десятки разів ставив собі одне і те ж питання: чи є в цієї людини душа, невже ніщо не хвилює його?

Одного разу він вирішив перевірити його.

— Ти знаєш, на тебе є заява? — крикнув він і вдарив кулаком по столу. — Так ти, виявляється, ворог нашої влади, а я й не підозрівав!

Жоден мускул на обличчі Панаїта не здригнувся, тільки очі його із світло-сірих стали темними, попелястими. Він потер обвітрєну щоку й ліниво запитав:

— А я можу побачити цю заяву?

Але питав він так, ніби мова йшла про літр бузи: випити її чи ні.

— Ех ти, стояча вода! — не стримався бай Нончо і розсміявся. — Твоя мати народила камінь, а не живу плоть!

— Знаєш що, — сказав цього вечора бай Нончо, розкриваючи папку з паперами, яку Панаїт поклав перед ним на столі, — доки я проглядатиму цю купу, ти склади зведення для околіської ради: скільки зерна ми сьогодні намолотили і скільки тонн з нашого плану вивезли на державний пункт.

Панаїт ледь помітно здвигнув плечима. Бай Нончо втупився в його обличчя, і хоч воно нічого не виражало, йому здалося, що секретар у глибині душі кепкує з нього.

— А якщо цифри такі низькі, що соромно перед людьми...

Він нахмурився і довго мовчав.

— Може, якось заокруглити... га? Додавши з того, що ми плануємо на завтра і на післязавтра?

— Так, ясно, — кивнув Панаїт.

Бай Нончо глянув на нього здивовано. В голосі секретаря прозвучала якась незвичайна, жива нотка.

— Швидко ти погоджуєшся! — сумно похитав головою бай Нончо і докірливо глянув на нього. — Ти ж якийсь юрист... а, як видно, завжди готовий брати участь у шахрайстві!

— Яке там шахрайство! — На губах хлопця промайнула легка усмішка. — Доки зведення прибуде туди, ми вже виконаємо план!

Бай Нончо підвівся з-за столу.

— Ти впевнений у цьому? — спитав він. — Що ми виконаємо план? Панаїт вийняв хусточку і почав голосно сякаться, незважаючи на те, що ніс його був зовсім сухим.

Голова пройшовся коло столу і глибоко зітхнув.

— Може, ти і певний... Молодим людям море по коліна. А я не вірю. Я не вірю навіть, що ми і половину плану виконаємо.

Він важко опустився на стілець і схрестив на грудях свої повнуваті, трохи оброслі волоссям руки. Якусь хвилину він мовчав, спрямувавши погляд на розкидані по столу папери.

— Погані наші справи! — немов до самого себе прошепотів він. — А брехати, мені здається, не треба.

— Як хочете! — сухо сказав Панаїт.

— Ти йди до себе! — Бай Нончо потер чоло. — Я тебе покличу.

Він підійшов до вікна й задивився на густолисту тополю, яку лютий суворий суховій згинав, як маленьке деревце.

Кімната поступово танула у темряві.

8

В цей час голова звичайно грав у шахи з директором прогімназії.

— Сьогодні ввечері я дам тобі перцю! — казав бай Нончо, уважно розставляючи зроблені сільським столяром фігури.

А бай Євтим так майстерно зробив їх, ніби сам бай Нончо позував йому для моделі: фігури були низенькі, кремезні, короткошії, солідні. Навіть кінь, здавалось, лагідно всміхався, ніби тільки що з'їв грудочку цукру.

— І сьогодні ввечері, і в усі наступні вечори я тебе битиму! — відповідав йому глибоким, підземним басом директор, погладжуючи нервовими пальцями свою закруглену, як підкова, борідку. — Давай ходи!

Першими ходами бай Нончо сміливо притискав противника, виявляв винахідливість і голосно радів із своїх успіхів.

— Ану, піднімай білий прапор! — гарячкував він і ставив коня у центрі оборони противника. — Прорив! Спробуй-но ліквідувати його!

Але прорив виявлявся лише тимчасовим успіхом. Директор мовчки маневрував по флангах, гра вирівнювалась, і бай Нончо починав втрачати інтерес до гри. Він то згадував якусь телефонну розмову з околійською радою, то знову обмірковував ту частину звіту, в якій Панаїт вихваляв і прикрашував ведровські справи, і тільки посміхався та похитував головою: «Майстерно, майстерно!»

— Де там «майстерно», не бачиш, що тобі мат? — переривав його думки директор, піднімаючи окуляри. — За таку гру я поставив би тобі двійку.

— Ти диви! — здригався Нончо. — Мені й справді мат!.. Хай воно скажеться!.. Та нічого, друга партія буде моя. В другій партії я тебе притисну!

Проте і в другій, і в третій партії повторювалась та ж сама історія. — Хочеш контрову? — пропонував бай Нончо. — Чи боїшся?

— Ех ти, оптиміст! — зітхав директор. — Цим голим оптимізмом ти коли-небудь скрутиш собі в'язи!

— Навпаки, це дуже добре! — усміхався голова. — З моїм оптимізмом я, друже, доживу до комунізму. Хай про це подумають песимісти! Горе мені з ними...

Оптимізм бая Нонча мав глибокі сімейні корені. Його батько, селянин із Бяла-Черкви, Котленської околії, був відомий, між іншим, і своєю пристрастю до шукання скарбів. Він мав веселу вдачу, любив випити, з почуттям співав старі народні пісні і міг розповідати казки від смеркання до перших півнів.

І ця його пристрасць до шукання скарбів не йшла від жадоби легко розбагатіти: бай Стою не цинив грошей, і тому вони рідко затримувались у його сап'яновому гаманці. На відміну від копачів-професіоналів він не приховував «місць» і всім довіряв свої згоадки, аби тільки було кому слухати. Ця пристрасць була плодом глибоко запалої в його душу віри, що він народився «під щасливою зорею» і що доля судила йому «золоту частку» життя.

Бай Стою був не лише романтиком-копачем, але й чудовим ковалем. В усій околії ніхто не міг краще за нього підкувати вола чи коня. Тварина сама лягала біля його ніг, не билась, довірливо давалась у його спритні руки. Може тому, що бай Стою завжди співав, підчищаючи копита, чи тому, що він нашіптував у волохаті вуха ласкаві слова, але, справді, і найбуйніші жеребці поводитись у нього, як слухняні й зразкові учні...

Як же бай Стою опинився у Добруджі?

Так сталося, що місцевий бялочерківський чорбаджія (а це було перед Балканською війною) в пориві нестримного гніву перебив поліном ліву руку своєму наймитові, батько якого був сусідом бая Стою: їх розділяла тільки низенька огорожа.

З цього дня бай Стою відмовився підковувати чорбаджійських коней, волів і корів. Більше того: він склав нашвидкуруч лайливу пісню, в якій називав чорбаджію розбійником і злодієм, дітовбивцею і гвалтівником удовиць та солдаток. І тому, що мав голос, щовечора гучно виводив її у корчмі на превелику втіху бялочерківським вівчарям та дроворубам. Невдовзі ця пісня набула такої популярності, що навіть діти, які бігали в самих сорочечках по пилюці, почали її співати своїми писклявими слабими голосочками.

Але герой пісні хаджія Константин Паздера не звик до таких кепкувань. Чорбаджійський гнів упав на голову бая Стою — він опинився в холодній околійській управі, і там, незважаючи на те, що він народився «під щасливою зорею», жандарми так побили його палицями та ломаками, що цілих два тижні дружині довелося закутувати його овечими шкурами і прикладати цибулю.

Чорбаджійська помста на цьому не скінчилась. Як тільки бай Стою підвівся з ліжка, кмет викликав його в общину.

— Ти свою дитину любиш? — сухо запитав сільський староста.

Бай Стою спробував посміхнутися.

— А дружину? — наполягав кмет.

— Навіщо й питати? — почав хмуритися бай Стою.— Та якому ж батькові не дорога своя дитина, хто не кохає свою дружину!

— Тоді слухай! — відрізав кмет і суворо глянув на нього своїми холодними синюватими очима.— Якщо ти не хочеш залишити свою дитину сиротою, а дружину — вдовою, негайно ж забирайся геть!

І, помовчавши, додав м'яким, доброзичливим голосом:

— Не помреш з голоду! У тебе золоті руки, заробиш якось на хліб... Як приятель, раджу: збирай свої манатки — і полотном дорога. Тут тобі добра не буде.

Згадав бай Стою, що свого часу багато дідів його односельчан переселились у Добруджу, і собі подався на північний схід разом з сім'єю і своїм майном, навантаженим на довгий воловий віз.

Так бай Стою оселився у Ведрові.

— І тут непогано, заживемо ого ще як! — потішав він сам себе, влаштуваючи горно під цегляним навісом.— Для людини, народженої під щасливою зорею, знайдеться шматок хліба!

І, злегка зітхнувши, додавав:

— Погано тільки, що земля рівна і що за турків лише вівчарі блукали по ній... В таку землю скарбів не закопують!

Однак духом не занепає.

Та й хто знає? Може, щастя усміхнеться йому несподівано, прийде звіди, звідки найменше чекаєш його!.. Скільки днів попереду, стільки може бути й приємних несподіванок!.. То чого ж сумувати!

Та днів попереду у бая Стою виявилось мало. Його низенька і кремезна постать якось одразу скрутилась, обм'якла. Він став скидатись на мішок, з якого висипали половину пшениці. У нього почався кашель, крутилась голова, декілька разів ішла горлом кров. Все скаржився на біль у животі — саме в живіт його били своїми кованими чобітьми котленські жандарми.

— Піди до лікаря, полікуйся! — просила його дружина.— Хіба ти не бачиш, що танеш, як свічка!

— Пройде, пройде! — бадьорився бай Стою.— Якщо не сто, то, в усякому разі, дев'яносто років я проживу. Ти не дивись на мою хворобу — це справа тимчасова!

А в останні години, коли приходив до пам'яті, він гаснучим голосом повторював одне і те ж:

— Знаєш... коли зберу трохи грошей, куплю собі коня... Поїду в Бяла-Черкву... Нехай очі мої відпочинуть, дивлячись на гори... І плюну перед воротами хаджії Константина... І на Тодорину вершину піду... Я знаю для чого!

В той день, коли його поховали, синові Нонча сповнилось три роки.

Мати поплакала, рвучи на собі коси, як велів звичай, а потім почала наряджатися, стримано, але зі смаком. І через те, що вона була ще молода і, на відміну від добруджанок, висока і тонка, як котленський бук, скоро знайшла собі чоловіка і знову вийшла заміж, через рік після смерті Стою.

Зрозуміло, оптимізм бая Нонча був не лише природженим. Є люди, про яких говорять, що їм «везе»: мовляв, у житті їх спіткають різні невдачі, поразки, а вони виходять неушкодженими, навіть не виявляючи якоїсь особливої життєвої спритності. Легкий, безтурботний плин часу створює у таких людей оптимістичну самовпевненість — їм море по коліна. Щоб перебresti на другий берег, їм досить закачати холоші...

Бай Нончо вчився до шостого класу — спершу в болгарській, а потім у румунській школі. Спочатку його утримувала мати, потім один старий добрицький власник ресторану найняв Нонча вести рахунки по книгах. Одразу ж після смерті власника ресторану звільнилась секретарська посада в общині. В той час освічених молодих людей у Добруджі можна було порахувати по пальцях, і торговельні контори багатіїв постійно шукали рахівників. Коли ж Нончові надокучила секретарська діяльність, він перейшов у хлібний магазин Томи Лефтерова-Хаджії. Зрозумівши нечесні операції господаря і на власні очі побачивши, як єрусалимський прочанин дере з бідняків останні гроші, Нончо так обурився, що жбурнув у кошик корінці квитанцій і втік у Силістру. Там він влаштувався оцінювачем у митниці, і на цій посаді застало його звільнення Добруджі. Працюючи в митниці, він навчився грати в шахи і так захопився цією грою, що кишені в нього завжди були роздуті від фігур, які він постійно носив з собою.

Після того Нончо блукав по Болгарії як залізничний чиновник і кінець кінцем влаштувався касиром на ведровській станції.

У такому вузькому і мілкому руслі текли дні Нонча. Його повсякденне життя було дрібним, але гладеньким, безтурботним, а харчування якомось забезпечувалось само собою. Тому-то батьківський оптимізм і безтурботність пустили у його душі глибокі корені, обплели її якоюсь рожевою сіткою, крізь яку життя здавалось дуже легким і простим.

Хоч Нончо й дивився на світ крізь призму свого оптимізму, проте він не схвалював існуючих порядків і всім серцем поділяв погляди тих небагатых прогресивних людей, що випадково зустрічались на його шляху. Та й життя тих, серед кого він виріс і з ким ішов, життя у важкій праці і постійних злиднях все стояло перед його очима. Не міг він, бідняцький син, поділяти думок Томи Лефтерова-Хаджії, на чиїх безкраїх ланах, що простяглись аж до обрію, так рано зів'яла його мати, з якої не спускав свого кривавого ока валах-наглядач.

А раз уже ми говоримо про бая Нонча, то треба відзначити й інші його риси, особливо ті, що сприяли обранню його на голову Ведровської сільради.

Бай Нончо відчував постійну потребу, постійну жадобу говорити людям хороші і приємні речі. Побачивши, як хто-небудь білить свою хатинку, він зупинявся біля огорожі, брався в боки і довго схвально цмокав язиком.

— Чудова робота!.. Не хата, а лялька... Очі вбирає, слово честі! Краса!.. Хатинка стала зовсім новою, ніби учора збудована!

Одружився старший син Бешемлії, і обличчя бая Нонча розквітло в посмішці:

— У вас уже невісточка, так? Радість у хаті?.. Який ти щасливець! Ледве дочекався ранку, щоб прийти поздоровити тебе! Молодець! Купив собі кульгавий майстер Євтим нову баранячу шапку, а бай Нончо вже дає свої поради.

— Зсунь її трохи вправо... ще... о, якраз! Тепер ти артист, слово честі. Ніби в книжці намальований. Поглянь! — І театральним жестом подає йому своє дзеркальце.

Побачивши кого-небудь у поганому настрої, нахмуреного, він докладно розпитував про причини неприємності, напружував мозок, щоб придумати підходящі й розумні поради, підбадьорював найсвітлішими перспективами.

А коли не знав, чим порадувати знайомого, якого зустрів, — хвалив погоду:

— Але ж дощик, га?.. Сіється, наче крізь сито. Славна погодка, правда ж? Втіха та й годі!

І кожному було приємно зустріти його, постояти з ним. Відчували люди, що для них є місце в його душі, були раді йому. Тільки багатії, їх родичі й колишні ведровські крамарі та корчмарі — тільки вони не голосували за нього, коли його обирали депутатом Ведровської сільради.

Бай Нончо ненавидів пантелеєвих і лефтерових і, може, тому широкою душею любив простий люд з його щоденними турботами. Ця любов іноді порушувала легкий і безтурботний плин його життя, розворушувала його, давала вихід тим силам в його душі, які у свій час змушували його дідів вийти з черешневими гарматками проти турецького війська.

За кілька тижнів до Дев'ятого вересня начальник ведровської залізничної станції подав заяву про звільнення й подався невідомо куди. Нонча призначили тимчасово виконуючим його обов'язки. В цей час агенти Храноізносу¹ посилено збирали пшеницю, а німецькі інтенданти, що контролювали станцію, формували спеціальні вантажні состави й відправляли їх через румунський кордон у Німеччину. Нончо ще й тоді, як був касиром, не відзначався великою спритністю — він нервував пасажирів, відчиняючи віконце за хвилину до прибуття поїзда. А ставши начальником, він замикався в станційній кімнатці, кликав до себе директора прогімназії і розпочинав з ним нескінченні шахові турніри. Під час перерв між партіями, розставляючи знову фігури, шахісти сповіщали один одному останні новини з фронту, щасливо потирали руки, багатозначно підморгували і ще раз кидали всі свої сили на шахове бойовище.

Коли Нончо виграв (а це траплялось рідко), він говорив противникові нищівним голосом:

— Ти бачив? Сталінград!

А директор погладжував свою підковоподібну борідку й спокійно відповідав:

¹ Храноізнос — державна організація, що займалася експортом зерна та продуктів харчування.

— Зараз ти побачиш, як Толбухін форсує Дніпро. Мокрого місця від тебе не залишиться... Ходи!

В цей час стрілочники, агенти Храноізносу і ціла згряя комісіонерів та наглядачів сільських багатіїв гасали, мов божевільні, по станції, переводили вагони з однієї колії на іншу, утруднювали рух на станції, а телеграф і телефон в апаратній вивергали з сусідніх зупинок потоки лайок.

Селяни дивились на це вавілонське стоїпнотворіння, раділи суєті й задоволено шепотіли:

— Нончо знає свою справу, правда ж?

Як тільки підводили порожні товарні вагони під навіси, де золотилися величезні купи насипаного зерна, з боку Добрича з'являвся, попереджувально свистячи, не передбачений за розкладом товарний поїзд. Паровоз сичав, як розлучений кіт, скрипіли гальма, з багажного вагона вискакували гітлерівські офіцери й погрожували кулаками щойно підтягнутим під навіс вагонам.

Станційний сторож, якому Нончо довірив посаду диспетчера, по-важно йшов до свого начальника і, звівши полинялі брови, доповідав удавано стривоженим голосом:

— На першу колію прибув ешелон. Іде прямо в Румунію... Що з ним зробити?

Нончо, не відриваючи погляду від шахової дошки, махав рукою:

— Пропускай!

— А вагони?

— Що вагони? Переганяй їх на другу колію, до чорта в пекло, якщо хочеш!

— Розумію,— відкарбовував сторож.

Через годину, після неймовірного гвалту і лайки, агенти Храноізносу з допомогою комісіонерів та гітлерівських офіцерів очищали на-решті колію, а робітники та зіваци з сіл стояли на пероні і хитро підсміювались.

З гуркотом проносився ешелон, і на станції знов наставав спокій. «Диспетчер» повідомляв, що незабаром прибуде кардамський поїзд, який іде до Йовкова, і не давав і слова мовити про нове переміщення товарних вагонів під навіси.

— Але ж поїзд на Йовково прибуде аж через дві години! — пинився головний агент Храноізносу, який одночасно був довіреною людиною Хаджії.— Я вимагаю, щоб зараз же почалося вантаження, зрозуміло вам? Я скаржитимусь дирекції, так і знайте!

— А німцям не скаржитимешся? — глузливо запитував Бешемлія.

— Значить, проводите свою політику, саботаж? — лютував агент.

— Ану, геть з перону! — підвищував голос сторож.— Звільніть місце! Для цього є правила. У відповідності з ними я й дію... Марш!

І поїзди проходили станцію, розминались, а купи зерна все лишались неприбраними під навісами. Нончо грав у шахи, а коли не грав — дрімав або ж малював квіточки на накладних.

Одного ранку до кімнатки начальника станції вбіг стривожений Іван Довгий.

— Збирай свої манатки, поки не пізно! — гукнув він «начальникові». І, згинаючи удвоє своє сухе жилаве тіло над баєм Нончом, швидко-швидко зашепотів йому на вухо: — Тільки що в обшині вирішили покінчити з тобою. Зустрів мене розсильний і гукає. «Амба, каже, баєві Нончові. Приїхав з Добрича, щоб його заарештувати, один німецький майор з двома цивільними...» Розумієш?.. Я бачив їхній автомобіль біля огорожі... Тікай мерщій!

— Чому? — удавано здивувався бай Нончо. І, бігаючи очима по залатаній і розірваній одежі Довгого, знову запитав: — А чому саме мене заарештують? Може, ти помилився?

— А ти не корч із себе дурника! — скипів Бешемлія. — І ми трохи розуміємось на саботажі!

Потім обидва прислухались.

По дорозі, що вела до станції, загуdiv автомобіль.

Іван Довгий припав до вікна, що виходило на захід, у поле. Там рівнина вгиналася, утворюючи видолинок, що оточував Ведрово з заходу. Він відчинив вікно, лівою рукою приволік до нього бая Нонча, а правою грубо виштовхнув його через карниз.

— Тікай яром у Василево до Цола-шевця! — встиг він гукнути йому вслід.

Перед апаратною він зіткнувся із сторожем.

— Куди наживав п'ятами начальник? — тихо спитав «диспетчер».

Іван Довгий насупився.

— А ти бачив? — І голосно додав, бо саме в цю мить гості з Добрича галасливо сходили на перон. — Його сьогодні тут і близько не було!..

Після Дев'ятого вересня бай Нончо дістав підвищення по службі: його призначили касиром при толбухінській східній станції. Та наприкінці 1950 року околійський комітет поклав край його кар'єрі касира, повернув у село, де жила його сім'я, а через кілька місяців ведровці обрали його головою нової ради.

Вже як голова сільради бай Нончо вирішив полегшити страждання своїх односельчан, що терпіли від частих посух і страшного безводдя у цих краях. Його серце краялось, коли він дивився на довжелезну валку возів, що влітку від світанку до пізнього вечора чекали черги біля єдиного ще не висохлого колодязя.

— Треба допомогти, неодмінно треба допомогти! — вирішив бай Нончо.

Він скликав загальносільські збори, дістав десь кошти, і за два тижні ведровці перегородили низенькою загатою неглибокий видолинок, де колись текла річка.

Пішли дощі, завирувала глибока, холодна вода. Її, звичайно, було не досить — частина води випаровувалася, частину вбирала в себе пересохла земля, та все ж її вистачало на те, щоб худоба на якийсь час загасила спрагу, а селянки могли випрати білизну!

Стояв бай Нончо на березі, дивився на веселе пожвавлення, на зграї гусей, що пірнали в глибокій воді, на веселих дівчат, що крадькома заходили у воду по коліна, і на очі йому набігали щасливі сльози.
— Ех, якби було ціле літо так! — зітхав він.
Таким був бай Нончо, і тому ведровці любили його.

9

Цього року з наближенням жнив зачастили грози. Все частіше родичі сільських багатіїв, яких бай Нончо зустрічав уранці, відповідали стримано на його привітання, насуплювались. І коли були зв'язані перші снопи, багато хто з них напосівся на нього з погрозами, а Кабза так прямо й відрубав йому:

— Виправляй, поки не пізно, розкладку, голову! Хіба ти не бачиш, що з цьогорічного врожаю нічого не виходить?

— Так уже й нічого! — спробував усміхнутись бай Нончо.— А зерно, яке ти обмолотиш, це теж «нічого»?

— Яке там зерно! — розсердився Кабза і наїжився, як вівчарка.— Ти, дядечку, спершу піди прогуляйся по нивах, а тоді й говори вже про зерно!

— А що ж, хіба ваші ниви в іншій державі? Ось вони, звідси їх видно!

— Звідси видно, а з Софії не видно!

— Ти хочеш сказати, що вам визначили зависокі поставки?

— Які там поставки! Посуха спалила все! Ти про поставки й не гадуєш, а поки не пізно, вимагаєш, щоб нам відпустили насінневе зерно! Для цього ми й обрали тебе головою!

— Усе влаштується, усе влаштується! — кивав головою бай Нончо.— Все буде якнайкраще. Ви тільки поспішіть з жнивками!

Взимку випало мало снігу, але нікому й на думку не спало затримувати щитами тонкий сніговий покрив. Так і змів його вітер, навіявши снігові кучугури у видолінках. Потому два рази йшов дощ, але що то був за дощ — волога ледве проникала на одну п'ядь у висохлу землю!.. Небо часто темніло, хмари опускались над рівниною, їх кошлаті гриви закривали обрій, починало накрапати. Як тільки повітря насичувалось запахом вологої землі і гуси по дворах стривожено підводили голови, з північного сходу чувся гуркіт грому, і невдовзі над степом завивав, стугонів вітер. А по небу швидко пливли хмари, розривались на клапті, шукаючи порятунку на заході, немов отари овець, що тікають від зграї вовків. І небо знову прояснялося, ставало синім і чистим, голим, як степ.

Все ж озимина піднялась, налилася зерном, хоч було воно дуже дрібне. Ярина зав'яла, місцями не зійшла, одначе не зовсім загинула — було що жати й молотити. Урожай, правда, був не таким, щоб людина раділа, дивлячись на ниви, проте й не був настільки поганим, щоб навівати страх і чорні думки.

Лихо, на перший погляд, прийшло з розмов Кабзи та охання декількох селян середньої руки. Їх було всього п'ять чи шість у Ведрові, як і в більшості добруджанських сіл, де середняків лишилось мало, та за ними тягнувся рій бідних родичів, сусідів, різних пройдисвітів. Куди б вони не ступили, з ким би не зустрілись, вони все прицмокували язиками й хитали головами:

— Хліба, браття, і до різдва не вистачить... Га? Як ви гадаєте? Селяни чухали потилиці.

— Та чого там... Вистачить якось... Без хліба не будемо!

— Еге, не будемо! — гарячився Кабза. — Ось що нам буде! — і показував дулю. — Все, дядьку, заберуть на державні поставки, так і знай!

Кабза давно вже розкаювся в своєму колишньому «бунтарстві», але з кожним днем все більше озлоблювався: і проти себе за те, що не знаходив сили прилюдно визнати свої помилки і хиби, і проти кооператорів, які цуралися його, немов паршивого собаки... В душі у нього клекотав постійний, невтихаючий гнів. Він безперервно шукав приводу для сварок і скандалів, для голосних протестів, лаяв правління кооперативу, а в душі думав: «Хоч би ці звірі заспокоїлись і запропонували мені вступити в господарство! Хіба може така людина, як Кабза, стояти осторонь?»

Але «звірі» все більше озлобувались проти нього, а він кипів, кидався, як ведмідь на ланцюгу, на біле говорив чорне, погрожував своїми пудовими кулаками.

— Що вони брешуть? — шаленів він перед селянами. — Невже ви сліпі? Хіба це врожай? Га? Нехай хто-небудь вийде і скаже мені, що це врожай! Є такий? Нема!.. Чому ж ви мовчите, дурні голови?

І озирався, може, хтось візьме його під руку і по-дружньому скаже йому: «Ех, Кабзо, не криви душею! Ми ж знаємо, що ти чесна людина, чого ти все лаєш їх? Краще іди до нас, дамо тобі бригаду, і керувати-меш нею на славу ведровців. А минуле — плюнь ти на нього, забудьмо все! Хто ж не помиляється?»

Але дружня рука не торкалась його плеча, а дехто в юрбі починав шепотітися:

— Він має рацію! Зерно нікудишне, а державні поставки висуть з нас усю кров!

— Нехай їй грець, отій розкладці!.. Якби вродило, як треба, а то...

— Хоч би зменшили її! Держава не пропаде!

Селяни слухали, зводили брови, замислювались.

Хто перший заговорив про зменшення державних поставок?

Кабза роздував незадоволення, а Василь Шабленець, колишній комісіонер Хаджії, ніби між іншим, запропонував:

— А попросить через сільраду зменшення поставок, може, й змилюються там, зверху! Спробуйте!

Після Дев'ятого вересня Шабленець розпродав по собівартості свої товари, оголосив себе безпартійним і став розводити курей. На його птахофермі було понад двісті породистих курок.

Кинута Шабленцем пропозиція, хоч вона була висловлена напівголосно, начебто між іншим, набула такої популярності, що навіть кооператори і деякі комуністи почали задумуватись над нею.

— Чому б не спробувати? — говорили між собою селяни. — Адже ми люди, порозуміємось!..

Жнива цього року пройшли мляво, розтяглись, перейшли за всі строки. Тільки ТКЗГ № 1 вчасно зжало свої поля. Друге господарство запізнилось, а хуторяни і їх родичі все ще барились, чогось вичікували, виправдуючи свою бездіяльність хворобами, ховались по сінниках, а їх дружини брехали, що вони поїхали до міста.

Запізнення з жнивими сплутало плани молотьби, а кампанія за виконання державних поставок взагалі провалювалась. Бай Нончо відчував, що в селі діється щось не те. Вперше в житті він відчув у себе під ногами трясовину. Йому здавалося, що він їде підводою, яку понесли перелякані коні. Він з усієї сили натягає віжки, а знавіснілі коні навіть не відчувають: летять чимдуж, а куди — невідомо. І взагалі зупиняться вони де-небудь чи перекинуть воза у канаву, — це також невідомо. В нього була звичка в скрутну хвилину, коли становище здавалося безвихідним, попускати віжки, віддаючи себе в руки своєї «доброї» долі — досі вона не зраджувала його. Та на цей раз вона немовби відвернулася від нього.

І от він стояв цього вечора біля вікна, слухав, як вітер гне і шмагає тополю, і на серці в нього було невесело, навіть тужно. Він знав, що вечера не принесе йому задоволення. Даремно дружина розпитуватиме його про те, про се, він мовчатиме, сопітиме, похиливши голову, як перевантажений кінь...

Сьогодні після обід Кайряков запитав його по телефону:

— Як у вас з молотьбою? Посувається?

— Авжеж! — відповів бай Нончо й відчув, що на чолі в нього виступив піт.

— А чому ж ви не звітуєте? Який процент обмолотили?

— Та... — Бай Нончо закусив губу, подивився на закурену, засиджену мухами стелю, неначе там був написаний процент, потім опустив очі. — Сьогодні ввечері ми підрахуємо, — відповів він.

— Чому сьогодні ввечері? — скипів Кайряков. — Слухай, — його бас підвищився, як важка спінена хвиля, — організуй регулярну щоденну звітність, а то намілять тобі шию, чуєш? Що ж ти за голова після цього?

Хвиля вдарила в мембрану і мало не вирвала трубку з руки голви. Він нахилився, зіщулився, немов на нього хтось замахнувся.

— А чому ви досі не здаєте хлібопоставок? — продовжував гриміти голос. — Га?.. Відповідай!

— Так ми ж відправили! — спробував відбити удар бай Нончо. — Вчора відправили...

— Що ти відправив! — скипів секретар. — Ти, товаришу голова, гадаєш, що все це жарти?

Бай Нончо відкрив рота, але думки в голові переплутались, і він не міг вимовити й слова.

Добре, що на тому кінці проводу втратили терпіння й перервали розмову.

Душу його поїняла тривога, що розлилася, мов каламутна річка в повінь. Він стояв на клаптику суші, гадав, минеться, спаде вода, а вона все прибувала й прибувала... Що робити? Брести через воду, проти течії?

Легко сказати: «Іди!» Ану лишень спробуй!

Сутеніло. На вулицях скрипіли підводи, з майдану загуркотів трактор. Небо поступово темніло, як вода, в яку кинули синьку. На півдні, далеко за ланами соняшників, де небесний купол упирався в рівнину, чорнильна темрява закрила виднокруг. Звідти пливли важкі хмари, і їх краї, освічені невидимим промінням сонця, червоніли, наче розплавлена мідь. В душному, гарячому повітрі відчулись свіжі холодні струмені. Блиснула блискавка, і через кілька секунд земля задвигтіла від пережаттів грому, немов ціла гора впала в безодню.

Бай Нончо полегшено зітхнув: йому було приємно відчувати на спітнілій шкірі прохолоду вітерця. Він закліпав очима, перегнувся через підвіконня, але в цю мить ще яскравіше сяйнула блискавка і листя тополі засвітилося, наче позолочене. Довго ще гуркотів грім. Ось ніби гримнуло ближче — десь за ланами соняшників.

Повне обличчя бая Нонча видовжилось, глибока, незвичайна зморшка залягла між тонкими полинялими бровами.

Ще тільки цього бракувало — бурі з дощем!

На мить він уявив собі полегле збіжжя, віднесені водою й розкидані по всьому полю снопи, обличчя селян, що розпачливо схилили голови, немов на похороні. Така картина запам'яталася йому — колись, ще учнем, він бачив її в читанці.

Він натиснув на кнопку дзвінка і сам відчинив двері.

— Ви йдете? — запитав Панаїт і стурбовано додав: — Насувається страшна буря!

— Облиш ту бурю, краще скажи, скільки декарів ще не дожато! — зустрів його бай Нончо і погрозово взявся в боки. — У тебе є список?

— Нема, — спокійно відповів Панаїт. — Скласти?

— Він повинен бути у тебе вже готовим! — розсердився голова. — Ніж коло горла, а він — скласти? Коли?

— Складу за півгодини. Занесу відомості, одержані вранці від бригадирів, і підрахую.

— Вранці! А сьогодні хіба не працювали? Люди зжали щось, а ти не знаєш! І я не знаю!.. Ніхто не знає! А тут усе повинно бути ясным.

Бай Нончо заклав руки за спину і пройшовся по кімнаті.

— Повторюю: все повинно бути ясным, відкритим, як ось на цьому столі!

Він кивнув головою на свій письмовий стіл, але там усе було розки-

дано у страшому безпорядку. Не було місця, де б не лежали справи й папери.

Бай Нончо нахмурився.

— А в нас — туман! Чи знає твоя милість, що трапляється в тумані?

Панайт мовчав, байдуже дивлячись на стіну напроти, де висіла на цвяхах адміністративна карта Добруджі.

— Люди ламають собі голови, ось що трапляється.

— Так, — погодився Панайт.

Бай Нончо глянув на нього, але так, як дивляться на огидного плазуна.

— Іди складай список! — сказав він і відвернувся.

Внизу, у вестибюлі, почулись кроки й голоси.

— Знову йдуть! — зітхнув він і витер рукою спітніле чоло. Важкою ходою підійшов до столу. Ноги його раптом обважніли, круглі плечі опустились, він був схожий на людину, яка взяла на свої плечі важку, непосильну ношу.

Один за одним, зіткнувшись у дверях, зайшли голова ТКЗГ № 2 Трифон Андреев і секретар сільської партійної організації Лазар Тонкін.

— Прошу, сідайте! — запросив їх бай Нончо, намагаючись вдавати з себе веселого. — Присуньте ближче стільці, щоб краще чути було.

— Дякую, не турбуйся!

Трифон Андреев зняв свою величезну баранячу шапку, і заблищало його голе тім'я, мокре від поту. Це був міцний, здоровий селянин середніх літ, з круглою, як кавун, головою. Ходив звичайно неголеним, але під посивілою щетиною обличчя його рум'яніло, як у молодого. Дрібні зморшки сходились у нього під очима, а глибока складка зліва біля рота надавала йому такого вигляду; ніби він завжди якось задержувато посміхається. На його веселому обличчі блищали трохи примружені, зеленаво-жовті, хитрі очі, і вираз їх, залежно від того, як загорялись і гасли в них вогники, постійно мінявся.

Лазар Тонкін був високий, кістлявий, трохи зсутулений чоловік, що ходив завжди з опущеними очима, немов шукав щось на землі. Та коли він підводив їх, з них лилась така теплота і жвавість, що все його обличчя, вугласте й довге, здавалось, було осяяне світлом.

Лазар був бригадиром рільничої бригади у ТКЗГ № 2. Коли колишній парторг Ілія переїхав у Шаблу на нову посаду, організація обрала Лазаря Тонкіна його наступником.

Новий парторг був наполегливою і сміливою людиною. Коли він брався за якусь справу, то неодмінно доводив її до кінця раніше встановленого строку. На засіданнях стежив, щоб кожний висловився, сказав свою думку, критикував недоліки. Коли ж приймалось рішення, він виконував його твердо, без вагань, іноді навіть занадто прямолинійно. Проте завжди був чесним, однаково вимогливим до всіх.

Місяць тому Лазар попросив парторганізацію якнайсуворіше покарати його брата за те, що той намагався приховати справжню кількість своїх овець. А всі знали, яка велика братня любов зв'язувала

їх — Лазар виростив молодшого брата, піклувався про нього, як батько.

Тільки одну погану рису він мав: дуже стидався своєї «низької» освіти, боявся осоромитися перед «ученими», ніяківів перед ними. Часто траплялось, що він не зовсім розумів якусь партійну інструкцію, але не знаходив у собі мужності попросити допомоги у більш освічених партійних товаришів: ще подумують, що він неграмотний!

Цей страх, як би не скомпрометувати свою посаду, сковував його у відносинах з людьми, робив його мовчазним, нетовариським. Та зовсім іншим був Лазар у своїй родині або серед своїх друзів, таких же колишніх наймитів, як і він сам. Він ставав самим собою, слова так і лились з його уст, немов струмочок, що прорвав загату — і не впізнаєш його!

— Як твоє здоров'я, Лазарю? Цілий тиждень ми не бачились, — почав розмову бай Нончо. — Мені здається, ти трохи поправився. Правда ж, Трифоне?

Лазар ледь посміхнувся і не поспішав відповідати. Йому здавалось, що голова усвідомлює його «неосвіченість» і тому тримається з ним так ласкаво-фамільярно.

— Нічого з ним не сталося, — озвався Трифон. — Здоровий і міцний, як вовк!

— Це правда, баю Нончо, — тихо сказав Лазар, згинаючи і розправляючи козинок кепки. І, помовчавши, додав: — Нам треба було б, на мою думку, зустрічатись частіше. Кожного дня.

— Що вдієш! — зітхнув голова. — Робота!

У темних очах Лазаря засвітилися вогники. Глибока зморшка залягла над його бровами. Проте він продовжував все так само тихо:

— Саме тому, в інтересах роботи, я гадаю, треба б нам частіше зустрічатись. — І, глибоко зітхнувши, закінчив: — Погано справи йдуть у нас, баю Нончо, і в цьому я винен найбільше. Захоплююсь бригадою, то те, то се відвертає мою увагу в полі, а безладдя, що чинять тут, випускаю з очей.

— Всі ми так, Лазарю! — спробував втішити його голова, але на цей раз не зміг усміхнутись своєю звичайною, підбадьорюючою усмішкою. — Напружений час! Завалили нас поточні справи, заплутались ми — кінця-краю не видно!

— Ви подивіться на нього! — витріщив очі Трифон Андреев. — Ти, товаришу голова... мабуть, устав... не з тієї ноги? Це не в твоєму звичай так клопотатися чим-небудь. Що сталося з тобою?

— Я й сам не знаю... — промимрив Лазар і втупився у стелю.

— Що це обсіли вас чорні думки!

— Чорні й зловісні! — Бай Нончо похитав головою. — Я зовсім не люблю думок цих, Трифоне, але останнім часом вони стали кружляти у моїй голові, мов бджоли.

Сильний порив вітру розчинив вікно, лампочка загойдалася на засидженому мухами шнурі. Страшний гуркіт грому пролунав удалині.

— Чуєте? Наближається буря! — Голова підвівся і злякано втупився в обличчя Лазаря, ніби від нього залежало, розбушується буря над Ведровом чи пронесеться мимо.

— Ех ти! — засміявся Трифон. — Вихор — і більше нічого. Піднімі тільки пилюку!

Усі троє помовчали якийсь час, вслухаючись у виття вітру.

— Я вам кажу, пронесе! — авторитетно заявив Трифон.

Він вийняв коробку сигарет, запропонував обом і, запаливши та затягнувшись кілька разів, почав розказувати, намагаючись надати своєму голосові якоїсь байдужості:

— А між іншим, баю Нончо, ми завітали до тебе ось у якій справі... Та насамперед похвалюсь тобі, що ми сьогодні закінчили жнива і зранку розпочали молотьбу. За планом! Випередили, виходить!

— Що ти! — перервав його Лазар. — Про яке випередження ти говориш?.. Яке сьогодні число?.. Е, як не верти, а виходить, що ви запізнились. Для чого кривити душею?

— Це ти кривиш душею! — розсердився Трифон і блиснув очима в бік Лазаря. — Глянь на цього книжника! Запізнились! Польова робота — це тобі не пиріг, щоб ум'яти його за півгодини!.. — І знову повернув до голови своє лагідне усміхнене обличчя: — Так, значить, розпочали молотьбу. Не бозна-скільки, але щось засиплемо в засіки. Я не жалюся. Адже все ми робимо на совість.

Бай Нончо встав, простягнув руки, неначе хотів обняти його, та стіл перешкодив йому.

— Оце я розумію! — вигукнув він. — Браво, Трифоне, чудово, дуже добре! Ти справжній орел, герой! Почали молотьбу, так?

— Аякже, почали! — Трифон погладив борідку. — Як бог дасть, до кінця тижня закінчимо. Авжеж! Щоб ми та не закінчили! Ти не дивись на Стамата: відколи існує його ТКЗГ, а моє, так би мовити, тільки учора стало на ноги. Так же, Лазарю?

Лазар нічого не відповів, тільки пальці його почали ще старанніше м'яти кепку.

— Ти знаєш, мені як камінь з серця, — зітхнув бай Нончо і, сівши, засміявся. — А то я зовсім був повисив носа.

Він почав щось шукати в шухлядах столу і так старанно це робив, що чоло його вкрилося потом.

— Тут колись була коробка рахат-лукуму для дорогих гостей, і, на тобі, немов корова язиком злизала. — Потім, згадавши щось, додав: — Рахат-лукумчик, очевидно, директор з'їв: останнім часом він, матері його ковівка, обіграє мене в шахи!

— Облиш, не турбуйся, прошу тебе! — махнув рукою Трифон.

— Як так, — не погодився бай Нончо. — Ти знаєш, який камінь спав з моїх плечей, коли я почув таку добру звістку? Мене допіру лаяли по телефону з околійського комітету партії. Відстаєш, кажуть, відстаєш!

— Перестань, яке там відставання!

— Ти знаєш, — звернувся бай Нончо до секретаря парторганізації, — я був уже зневірився, але, признаюсь тобі, в душі жевріла на-

дія, що справи підуть на краще. Ось і на цей раз мій оптимізм не підвів мене. Ти молодець, Трифоне.

Лазар знову не відповів.

— А справа, про яку я натякнув тобі і з якою ми, власне, й прийшли до тебе,— Трифон підморгнув секретареві парторганізації,— така, що ми самі не можемо вирішити її. Ось тому й прийшли до тебе: ти, як старий красномовець, скажеш своє авторитетне слово.

Лазар підвів голову.

— У мене є своя думка, і я її обстоюю!

— Я привів тебе, щоб ти, чоловіче, почув і його думку.

Лазар нахмурився.

— Якщо йдеться про думку, то для цього існує партійна організація. Я скличу її і послухаю, хто що думає.— Він повертів кепку.— Я, баю Трифоне, не прийшов шукати в голови партійної правди.

— Ти глянь на цього мудреця! — Трифон зміряв його з ніг до голови.— Значить, ти вважаєш голову за ніщо, так?

Лазар почервонів, немов полум'я охопило його обличчя.

— Що ти базікаєш,— сказав він, ледве стримуючи хвилювання.— Говориш зовсім безвідповідально. Я бая Нонча поважаю і схилиюсь перед ним за його освіту, працьовитість і ще багато за що. Але, щоб ти знав, партійних питань він не може вирішувати.

— Про що ви тут розмовляєте? — втрутився голова.

— Як тобі сказати! — зітхнув Трифон.— Ось глянь на нього: хоч він мій бригадир, як кажуть, перший помічник, та ще й секретар парторганізації, а стоїть мені на дорозі, немов той камінь! Слово честі!.. Думав навесні: радій, Трифоне, маєш опору в його особі, а що вийшло? Осоромив мене перед людьми!

— Як то осоромив? — обурився бай Нончо.

— Дуже просто. Кажу сьогодні іздовим: везіть обмолочений хліб у комору. Хай наповнюється, клята, хай око кооператорів радіє. А він: «Сстій, каже, куди?» — «Хіба не чув, кажу, в комору!» — «Як то в комору! — розкричалась його величність.— Прямо на державний склад повезете». І почалось!.. Хто, питаю, тут голова? Ти чи я? Є тут керівництво чи нема? Га?

Баєві Нончу стало незручно. Він знову відчув на чолі піт.

— І чим це закінчилось? — запитав він, облизуючи губи і морщачись від їх кислуватого смаку.

— Нічого, відвезли зерно в комору. Скорився. А як же інакше? Кажу йому: якщо ми помилилися, якщо я помилюся, розпинай мене потім на партійних зборах, скільки твоєї душі завгодно. А зараз слухайся і не бунтуй людей і проти себе, і проти партії. Невже не доходить до тебе, що люди хочуть бачити зерно в коморі?

— Перший хліб державі! Така вказівка! — Лазар насунув кепку, потім знову зняв її.— Так же, товаришу голова?

— Ех, Лазарю,— почав Трифон лагідно,— чи ти знаєш, що означає для селянина побачити комору, наповнену зерном? Я скажу кооператорам та й усім односібникам мого району: ідіть, матері вашій ковнінка, йдіть подивіться, що означає кооперативна комора! Вона

повна? Повна!.. Ні, ні, ідіть, поноухайте, руками порийтесь у купі. Ану, станьте своїми ножищами, дістаєте дна? Ні! А коли ви у себе бачили таку гору? Ось так я їм скажу, і це буде агітація. Ти мене розумієш?.. А ти з першого дня хочеш усе під мітлу. Яка ж це політика?

— Стамат здав зерно, і, слава богу, ніхто не бунтував, у них там тихо й мирно.

— Це ще невідомо!

— Відомо лише одне, баю Трифоне,— Лазар вперше за весь вечір усміхнувся,— що ти не сказав голові найважливішого.

— Я все сказав і скажу,— насупив брови Трифон.

— Ні, цього ти не скажеш. Ховаєш у своїй душіці, а його все одно видно! Та ще й як!

Лазар знову посміхнувся.

— Ти чекаєш на зменшення поставок, тому й утримуєшся. Тому й одноосібники не поспішають жати... Ти з ними в союзі, у блоці!

Трифон розвів руками.

— Ти дивись! А що поганого, коли нам зменшать поставки? Є така чутка!

— А хто її пустив? — Лазар встав і поволі пішов до дверей.— Такі гади, як Кабза і панський лакиза Шабленець. А за такими псами, знаєш, хто стоїть?

— Було б непогано, якби держава зменшила хлібопоставки,— сказав Трифон.

Лазар підійшов до вікна і голосно сплюнув.

— Складна політика на селі! — зітхнув бай Нончо.

Далека блискавка освітила небо на сході.

— Складна й заплутана. Як ти скажеш, Лазарю?

— Ми самі заплутуємось! — відповів секретар парторганізації.— Що тобі на це сказати? Справи наші погані, це зрозуміло. Ми не змогли переконати одноосібників, щоб вони жали хліб — це одне. Друге — з молотьбою ми відстали. З луштинням — також. А з державними поставками... — Лазар замовк.— Молодчина Стамат!.. Та тільки є така приказка: одна ластівка весни не робить!

— А що? — Бай Нончо схопився за стіл.— Що нам робити?

Лазар знизав плечима.

— На добраніч! — сказав він.— Цими днями побачимось.

Бай Нончо і Трифон довго мовчали.

— Ну що? — запитав Трифон.— Бачиш, який у нас секретар? Тільки голови морочить. Все йому не так. Мовчить і сопе. А як почне говорити, то хоч тікай з хати!

— А тобі все-таки треба було здати зерно державі! — простогнав бай Нончо.

— Та я-то здам, але знаєш, скільки кооператорів надмуться? — розсердився Трифон.— Ти хочеш розвалити господарство? Береш на себе таку відповідальність? Хочеш, щоб завтра у тебе під вікнами влаштували мітинг?

— Тільки цього бракувало!

— Тоді дозволь Трифонові провадити свою політику. Він знає життя!

— А ти все ж таки подумай, спробуй: раз висиплеш зерно в ко-
мору...

— Та ти не турбуйся, голово! Держава не пропаде за кілька днів!
Адже це питання кількох днів!

— Якщо це питання двох-трьох днів, тоді можна!

— Ну, скажімо, п'яти! Я питаю тебе: хіба пропаде держава, якщо
моє ТКЗГ здасть хліб на п'ять днів пізніше?

Бай Нончо раптом щось згадав.

— Слухай,— сказав він.— Сьогодні мені дзвонили з станції. Чому
ви не годуєте трактористів, що луцять у вас стерню? Директор скар-
жився.

— Ти дивись, який директор! — обурився Трифон.— Знайшов,
чим займатись! Юшкою для трактористів!

— А все ж...

— Ти думаєш, мої люди сьогодні сідали обідати? Але не клопо-
чись цими хлопцями. Вони не залишилися голодними. Та й трохи сві-
домості треба мати! Знаєш, скільки заробляють вони за день! У п'ять
разів більше за тебе. Авжеж!

— Посилайте їм регулярно їжу! — сказав бай Нончо.

— Про це не може бути й мови! — Трифон надів шапку, зсунув її
набакир і жваво, по-юнацькому, потиснув руку голові.

Надворі вітер продовжував завивати, але небо прояснилося. Тіль-
ки на сході спалахували блискавиці, фіолетово-жовті, глухі.

Панаїт тихо відчинив двері.

— Дані готові,— сказав він.

Бай Нончо здригнувся.

— Які дані?

— Адже ви наказали?

— Вже не треба... Йди спати!

Бай Нончо знав, передчував, що сьогодні йому не смакуватиме ве-
черя: ні солодкі, смажені в маслі пиріжки, ні охолоджений в льоху
айран¹. Тому й не поспішав повертатись додому, а вирішив прогуля-
тися по шосе. Він сподівався, що нічна прохолода заспокоїть його роз-
строєні нерви, а степовий вітер розвіє тривогу, що пойняла його душу.

З розірваних хмар вплив білолиций місяць. Стало видніше. Лише
на заході, де небо зливалося з землею, ніч здавалася синішою й гус-
тішою.

Бай Нончо глянув в далечінь, зітхнув і зняв свою полотняну кеп-
ку. Вечір був чудовий, але ця краса тішила лише очі, а серця вона не
торкалась...

У цьому східному кінці села, де колись був гай, стояли хати за-

¹ Айран — напій з кислого молока, розбавлений водою.

можних селян. Тепер ішли великі дощі, і в глибокому видолінку дзюрчала каламутна вода.

Бай Нончо не помітив, як він пройшов цю тиху половину села. Колись тут іржали коні, ревіли череди волів і корів, мекали отари. Скрипіли важкі дубові ворота, машиністи ховали під криті оцинкованою бляхою навіси трактори й молотарки, клекотіло, як повновода ріка, життя багатих хазяїв.

Тепер ця частина села нагадувала старечу артерію, по якій ледве тече тонесенька цівочка крові.

Бай Нончо любив ходити кривими, порослими бур'яном вуличками, заглядати через низькі кам'яні огорожі, посміхатись селянам і кожного вітати добрим словом. Його знали навіть собаки: побачивши його, вони починали крутити хвостом, раділи йому, як близькій людині. Прибігали дітлахи, щоб сказати йому «добридень», і він поплескував їх по плічках, шукав у кишнях і давав їм на гостинці по леву, а то й по два...

Та цього вечора вулиця зустріла його вигуками й плачем.

Місце перед кам'яною хатиною Цонка Поселнишки, брата дядька Ігната, колишнього сторожа ведровської станції, почорніло від народу. А всередині, у дворі, Цонковиця час від часу заходилася таким голосінням, немовби різали на шматки її кістляве тіло.

«Якесь нещастя!..— заціпенів від жаху бай Нончо, нараз подумавши: — Невже помер хтось із її дівчаток?»

Він кинувся вперед, розштовхав кількох чоловіків і злякано спитав: — Що трапилось? Чому вона ридає?

Той, кого він тягнув за лікоть, знизав плечима і відповів похмуро, якось через силу:

— Що... Поставку вирішив везти наш Цонко... А жінка в плач — дітей шкода!

Нончо опустил руку, постояв, а потім сховався в тіні сусідньої хати.

Цонко запрягав волів, а дружина, наче в шаленому тапці, усе крутилась коло нього, рвала на собі волосся:

— Ой!.. Ой!.. Ой!..—голосила вона, б'ючи себе кулаками по голові.

А в паузах між її зойками Цонко бубонів своїм басистим голосом з відомим усім незворушним спокоєм:

— Ну... годі тобі!.. Не стомилась?.. Біс, а не жінка!

Поки вона ридала і била себе по голові, найстарша дівчинка вилізла на підводу і сіла на один з мішків. Її русяве волосся блищало в місячному сьйві, мов щире срібло.

Дівчинка весело запитала, немов нічого й не трапилось:

— А мене візьмеш з собою на воза?

— Візьму, дочко! — кивнув головою батько.— Чому б не взяти?

— Сирітка, нічого не розуміє! — гукнула одна з жінок в юрбі.—

А цей дурень могилу їй копає! Телепень несосвітений.

Бай Нончо пізнав її по голосу — це була дружина Іллі Койнова, племінниця багатія старого Минча.

— Та зв'яжуть його, люди добрі! — заголосила вона.— Не бачить

свого убожства, потурняк¹, а поставку береться везти! Дітей заморить голодом!

— Нехай встромляє шию в зашморг, як такий розумний, чорт з ним! — вилаявся хтось із чоловіків.

— А чого він вискакує першим? — запитав інший.— Добре було б, якби в цій справі всі трималися разом!

— Авжеж, звичайно! — підтримали його в один голос кілька чоловік.— Ніяких розкладок — от і все!

Той, що перший вилаявся, знову вигукнув:

— З усім ми вже справилися!.. Тільки хлібопоставку залишилося здати! Тьху! — І голосно сплюнув.

Люди навколо нього загули, як розлучені оси. Це були все сусіди-одноосібники, власники шістдесяти-вісімдесяти декарів орної землі. Цонко був найбідніший серед них: він мав лише сорок декарів землі — як для Добруджі, це дуже мало. Однак він перший вийшов на жнива, обмолотив, відібрав найкраще зерно, насипав його в мішки і вирішив:

— Це — державі! Вона мені не ворог, щоб я робив їй зло.— І погладив шетинястий вус.— А наступного року... Бог милостивий!.. У ТКЗГ!

Його дружина, яка не раз у своєму житті вигрїбала останню жменю борошна з діжі і знала з досвіду, як дивляться їй в руки голодні оченята дітей, ахнула від болю.

— Чи ти зсунувся з глузду? Скільки ж нам залишиться?

— Не бійся, жінко! — відповів Цонко.— Не на чужині живемо! Не вистачить — держава допоможе. Тепер інший вітер віє!

Та його дружина все ще не забула минулого, коли голод, одвічний голод, був постійним гостем у них за столом. Вона була налякана і тому скам'яніла від жаху, побачивши, що частина зерна зникає з комори.

— Не дам! — голосила вона.— Не дам!

А племінниця діда Минча кричала:

— Хай будуть прокляті богом оці поставки і ті, хто їх вигадав! Чим ми годуватимемо дітей, думають про це керівники, чи їм все одно — ситі ми чи голодні! Тільки дбають, щоб у їхніх дітей було все, а наших дітей хай собаки з'їдять!

Так лементувала вона, а бай Нончо знав, що в неї в коморі є зерно ще з минулого року. Бай Нончо знав це і дивувався людям: чому вони слухають її, чому терплять?

Раптом шум затих і з натовпу вийшов білобородий дід Минчо, простоволосий, в розстебнутій антерії², похмурий, як біблійний пророк.

Він підняв свою палицю, що нагадувала жезл із срібною головкою, і почав кивати головою у напрямі Цонка.

— Ех, Уда ти такий! — grimнув його голос у тиші.— Хіба на тоби

¹ Потурняк — болгарин, що прийняв мусульманство.

² Антерія — верхній одяг на ватній підкладці.

світ клином зійшовся, що ти так поспішаєш віддавати державі?!
Через таких, як ти, нас розіпнуть на хресті!

— У-у-у! — завило кілька голосів.

«Мітинг влаштували, гаспиди!» — здригнувся бай Нончо.

Було холодно, але на чолі в нього виступив піт.

«До чого дійшли, до чого дійшли!» — Він закусив губу, оглянувся: перед ним, на вулиці, осяяній місячним світлом, група чоловіків погрожуєвала Цонкові піднятими кулаками.

— Зв'яжіть його! — кричала Койновиця.

«Вони уб'ють його, оці мерзотники! — подумав бай Нончо. — Як йому допомогти?» Бігти по міліцію не було часу. Він озирнувся, схопив камінь з муру і обережно вийшов наперед.

Цонко взявся за ланцюжок і повів волів до воріт. Його дружина завмерла на місці, потім підскочила, мов божевільна, ухопилась за ланцюжок і стала тягти до себе, назад.

— Допоможіть, люди добрі! — закричала вона. — Допоможіть!

Цонко замахнувся палицею. Вона засвітила і ударила жінку по плечу.

Та не скрикнула, тільки захиталась, закрила обличчя руками і заніміла.

Цонко був спокійною людиною. Вперше за двадцять років він підняв руку на дружину.

Відтак одчинив ворота й повів волів до шосе.

— У-у-у! — зустріли його ворожі голоси.

Але в цю мить з-за повороту вулиці полинув широкими хвилями якийсь дивний шум, що все заливав і змітав. Гомін, тупіт коней, гуркіт коліс, пісні і музика акордеонів та сопілок вибухнули, як вулкан.

Бай Нончо кинув камінь. На шосе вилетіли підводи Стаматового ТКЗГ.

Стамат послав свій другий ешелон хлібопоставок. Червоні прапори майоріли на козлах, а чоловіки й жінки, що влаштувались на мішках, співали, грали на акордеонах і сопілках, сміялись — аж ген їх було чути.

Проїжджаючи повз Цонка, вони махали йому руками, піднімали кулаки на знак привітання, а він, дуже серйозний, розмахував палицею вгору і вниз, як капельмейстер перед музикантами.

— Ю-у-у! — заревіли Стаматові люди, помітивши між камінням діда Минча. — Ю-у-у!

Місце біля хати Цонка швидко опустіло.

Бай Нончо кудись заквапився, але ноги його були ніби чужі.

Перш ніж завернути на головну вулицю, він почув, що хтось поспішає за ним.

— Бачив? — спитав його Лазар, порівнявшись з ним.

— Бачив! — відповів бай Нончо.

Вони пішли не розмовляючи.

Дійшовши до хати Нонча, зупинилися.

— Те, що трапилось, недобре, — сказав Лазар. — Мені здається, що ми випускаємо ініціативу з рук... Як ти гадаєш?

— Я гадаю, що тобі треба негайно повідомити про цю подію око-
лійський комітет,— зітхнув бай Нончо.— Подзвони Кайрякову. Нехай
приїде — руку подасть. А то потонемо!

Він кивнув головою і тихенько пішов по стежці, що вела до перед-
ніх дверей його невеличкої хатки.

10

Вулиці давно вже затихли. Де-не-де світилися віконця хатин, що
сховались за цегляними огорожами, між кількома акаціями. Небо, не-
давно ще захмарене, зараз було чисте і синє, м'яко освітлене матовим
місячним світлом.

Кайряков дійшов до майдану і прислухався. У саду лилася вода
з водопровідної колонки, і цей незвичайний для Добруджі шум одразу
вразив його слух.

«Як гарно дзюрчить!» — подумав він і попрямував до води. По-
хлюпав водою в обличчя, потім підставив голову під холодний стру-
міль і зажмурився від задоволення.

Він стомлено сів на лавочку і випростав ноги. Цілий день він про-
сидів у комітеті, а почував себе змореним, немов пройшов пішки де-
сятки кілометрів.

Він жив тут недалеко, через одну вулицю, але йти додому йому
не хотілося. Він знав, що скоро не засне, а безсоння лякало його. Па-
литиме в темряві цигарку за цигаркою, безрадісні думки снуватимуть
у нього в голові, аж поки не розвидниться. Тоді він засне, але сон
його буде коротким. О шостій, як завжди, шалено задзвонить будиль-
ник... Він одразу ж зупинить його, але сон уже втече від нього. Вули-
цею зариплять підводи, ранні хазяйки розкричаться якраз під його
вікном. А сонце, це сліпуче й вогненне добруджанське сонце, кине
таке полум'я в кімнату, що спробуй лежати в ній.

Ех, якби він був коло Дунаю, свого Дунаю! Він босий побіг би на
берег, за кілька секунд роздягнувся б і, як сом, пірнув би в холодну
каламутну воду. І плив би, плив би, аж поки не досяг би острівця,
а там би ліг на спину в траву і цілу годину дивився б в небесну
блакить.

Але хтозна... Так він робив колись, під час канікул, коли при-
їжджав на село... З того часу минуло багато років! Навряд чи побіг би
він тепер босий по піску. Та й звідки в нього візьметься час, щоб не-
робю лежати на траві!

Так, під час відпустки... Але підходящий для відпочинку час спів-
падав із жнивими, молотьбою, з великою літньою кампанією. А по-
тім — глибока осіння оранка... На протязі кількох зимових місяців
треба було підтягати партійні організації, проробляти пропущене з по-
літосвіти — знову не було часу для відпочинку... Навесні? Та хіба ж
можна відпочивати навесні? І коли, до того ж, тобі тільки тридцять
літ?

Він був третім сином сільського вчителя, який пішов на пенсію.

У них було тридцять декарів землі і виноградник завбільшки з носову хусточку — всього сотня коренів. Восени 1943 року він пішов партизанити у білоградчицький загін. А потім — через Ніш і Белград — дійшов до Балатону... Не встиг він зняти військову форму, як його призначили інструктором по молодіжній лінії. Лом, Враца, Видин — він все крутився у цьому знайомому північно-західному трикутнику. У верхній частині трикутника, біля самого Дунаю, загубилось його рідне село. Маленьке степове сільце з білими цегляними хатками, оточене золотистими нивами і буйними виноградниками... За ці роки він зміг тільки два рази погостювати в батьківській хаті. Все не було часу — невідкладні справи: одна відійшла, ще видно хвоста, а інша вже підвела голову.

А про Добруджу він ніколи й не думав. І коли сповістили, що його посилають секретарем у цей районний центр, він відчув себе туристом, що збирається їхати в незнайому країну. Цілу годину він розглядав карту, водив очима й пальцем по шосе і залізничних коліях. Одна товаришка з відділу кадрів нагадала йому: «Візьми з собою велику флягу на воду — там степ, як пустеля, безводний!» Агітпроп порадив йому: «Знайди собі солом'яний бриль. У Добруджі, як у пампасах, на сто кілометрів не знайдеш тіні!..»

Ідучи цілу добу поїздом, він прочитав «Вечори в антимовському заїзді».

І ось — відтоді другий рік... Йому не стала в пригоді ні велика фляга, ні кристалитий солом'яний бриль. А згадуючи «Вечори», він знизував плечима.

«Здається, це було п'ятдесят років тому!» — думав він.

А рівнина була все такою ж, якою її змальовував великий художник. Рівна, місцями трохи горбкувата, одноманітна й мінлива, як море. Золотиста в червні, янтарна там, де розстелялося збіжжя, і зелена — скільки сягає око — від високого, у ріст людини, бадилля кукурудзи. Чорна восени, непридатна і в'язка, з похмуро-сірим, кошлатим туманом, що повзе над зораними полями. І взимку зовсім біла, наче розіслане до самого обрію простирано, по якому завжди гуляє буйний вітер. То завие, мов зграя вовків, сибирець, то притихне, мов колицьова пісня, — тільки стій і слухай!..

Полюбив її Асен, як свою рідну землю, цілими днями пропадав по селах. Радощі її людей стали і його радощами, а їхнє горе боліло його, як власне лихо. Він обходив села і в холод, і в спеку, познайомився з селянами, їх сім'ями, навіть з дітьми. «Лагідна людина, — говорили про нього селяни й посміхалися доброю посмішкою. — Такий хоч і полає й вичитає тобі — не розсердишся на нього».

І ось тепер заварилося з цією літньою кампанією.

Кайряков витер волосся хусточкою, глянув на годинник і швидко попрямував до будинку околіського комітету. Він відімкнув дощаний гараж, вивів свій мотоцикл на вулицю і натиснув педаль. Машина загула, і Асен сів на сидіння.

Шосе на Ведрово проходило повз поліклініку. У вікнах амбулаторії світилося.

«Зупинитись на хвилину чи проїхати?» — завагався Асен, але рука його якось механічно натиснула гальмо.

Він збіг по сходах і постукав у двері. Йому відчинила завідуюча поліклінікою, дружина Євстатія Павлова.

— Заходьте! — запросила вона, вказуючи на дощану лавку біля письмового столу.— Що привело вас у таку пізню годину? — Вона глянула на Асена й усміхнулася: — Ви не скидаєтесь на людину, якій потрібна лікарська допомога. Принаймні мені так здається!

— Слава богу! — засміявся Кайряков.— Я здоровий!

— Скрутите колись собі в'язи на цьому мотоциклі! — погрозила йому пальцем лікарка.— Я вважаю за краще їздити на коні або в двоколі.

Вона раптом стала серйозною.

— Коли ви нарешті забезпечите околіський комітет якимись засобами пересування?

— Засіб пересування біля дверей,— відповів Асен.

— Ви не жартуйте! — Вона нахмурилась.— Знаєте, що вчора сталося в Красені?

— Знаю,— кивнув головою Кайряков.

— Поки я знайшла підводу, людина втратила свідомість. Я ж не птах, щоб перелетіти дванадцять кілометрів. Придумайте якийсь транспорт.

— Так,— сказав Асен.

Він слухав її і одночасно оглядав амбулаторію і все, що в ній було: і шафи з пляшечками та нікельованими інструментами, і кушетки для хворих, і ширму, за якою роздягаються. Він не мав ніякого відношення до всіх цих речей, вони його не цікавили, і все ж він почував себе серед них дуже зручно, йому було приємно дивитись на них; навіть повітря, що пахло йодом і валер'янкою, і те здавалося йому приємним, п'янило, як подих вітерця з соснового лісу.

Може, тому, що перед ним сиділа жінка в білому, особлива жінка, не така, як інші! Легковажна й серйозна, порочна й недосяжна одночасно — якийсь дивне поєднання білого й чорного!

Він знав, що ніколи і ні за яких обставин не дозволить собі глянути на неї очима чоловічини. Проте не міг встояти перед спокусою посидіти перед нею, подихати хвилину-дві повітрям, яким вона дихає. Це освіжало його, як келих чистого вина, нагадувало йому про щось таке, на що він має право, але не простягає руку, щоб узяти,— про молодість.

— І, будь ласка, зацікавтесь трохи нашими справами,— підвищила голос лікарка.— Ми ж не якийсь апендикс у районі, а важлива й відповідальна установа. А ви поводитесь з нами, як із зведеними дітьми.

— Винні,— посміхнувся Кайряков.

— Дуже винні,— похитала вона головою.— Ви знаєте, які погані у нас справи з гігієною і охороною здоров'я? Знаєте, в якому стані наші ресторани? Чи відомо вам, що коклюш серед дітей набирає загрозливих розмірів, а околіська рада навіть не зволить потурбуватись про створення спеціальних дитячих садків? Чи відомо вам, що

в нашій аптеці вже кілька місяців бракує багатьох необхідних ліків? Наприклад, немає риванолу, сульфазолу в таблетках...

Асен вийняв записну книжку і почав занотовувати.

— Треба притягти до відповідальності околийську раду,— сказав він і засміявся.

— А мені зовсім не весело! — розсердилась лікарка.

— Пробачте, я не тому,— знітився Кайряков. І чесно признався: — Я не в справах заскочив у поліклініку, товаришко Павлова!.. Але я дуже задоволений нашою розмовою. Завтра ж поговорю про все це з членами ради.

Вона довго дивилась на нього.

— Чому так запізнились?

Кайряков знизав плечима.

— І з часом кепські справи! — зітхнула лікарка.— Зовсім мало часу залишається для особистого життя.

— Це ще не найбільша біда! — сказав Асен.

Він сказав це й одразу згадав збентежений голос Лазаря Тонкіна. Справи у Ведрові заплутались, заплутались справи у цій околії, а тут говорять про особисте життя, про особисте щастя...

Він знову нахмурився. Невже можливе щастя, особисті справи, якщо навколо все скрипить і тріщить?

Вони помовчали кілька хвилин.

— Ви коли-небудь одружитесь? — спитала вона і всміхнулася.— Не гнівайтесь на мене за це питання. Я лікар, і мені можна питати про все.

— Я не думав про це,— засміявся Кайряков.— Але обов'язково одружусь.

— Треба,— сказала вона.— І не зволікайте! — Потім задумано дала: — Ви не будете щасливим! Принаймні хтось із вас двох не буде щасливим... Знаєте, я іноді думаю, що такі, як я і ви, не повинні поспішати!

— Невірна теорія! — сказав Асен.— І шкідлива!

— Це моя потаємна думка! І я не ділюся нею з кожним. Оце я вперше так говорю з вами... А ви не слухайте мене,— сумно посміхнулася вона,— одружуйтесь. Я буду вашою весільною матір'ю!

Була без чогось одинадцята, коли він вийшов з поліклініки. Місяць піднявся вже високо, і шосе блищало між стернею, як простелене полотно.

«Дивна жінка! — думав Асен, намагаючись їхати серединою дорogi.— Як вони живуть з Євстатієм? Чи дійшла до нього чутка, нібито в неї були якісь зв'язки з зубним лікарем із поліклініки? Яка доля правди в цій чутці? Чи може взагалі така жінка обманювати?»

Тільки бай Нончо почав роздягатись, як на вулиці затріщав мотоцикл. Гуркіт посилювався, віддаючись у вухах, мов ураганний вогонь з важких кулеметів, потім раптом урвався.

Машина зупинилась перед його ворітьми.

Голова сільради застібнув пасок і в пантофлях прожогом вискочив з хати.

— Я не розбудив дітей? — спитав Асен, не злазячи з сідла.

— Нічого, нічого! — заметушився бай Нончо і широко розчинив ворота.— Зайжджайте, товаришу Кайряков, мені дуже приємно!

— І мені приємно! — сказав Асен.— Ти здоровий?

Бай Нончо винувато посміхнувся. «Здоровий, а що з того?»

— А дружина здорова? Хазяйнує? — продовжував розпитувати секретар околійського комітету.— Пече піріжки з бринзюю?

— А що їй робити? — зітхнув бай Нончо.— Пече.

Вони стояли у смузі світла, що падало з відчинених дверей.

— Чому ж ви не заходите? — стривожився бай Нончо.— Знайдеться щось закусити. І айрану холодного наллю, щоб освіжитися. Прошу ласкаво!

— Дякую! — відмовився Асен, розглядаючи бая Нонча і посміхаючись.— Ти дуже люб'язний, голову, це всій околії відомо, але іншим разом вип'ю твого айрану. Зараз мені не хочеться пити.

— Погано! — вдруге зітхнув бай Нончо.— Але ж я можу винести вам чашечку, а ви її вип'єте, як кажуть, на ходу. Хочете?

Асен поставив ногу на педаль.

— Слухай,— сказав він,— я рахуватиму до дванадцяти, а ти за цей час одягнись і сідай за мною на сідло.

— Куди нам їхати так пізно? — розвів руками голова. І подумав: «Невже він чув про «мітинг» перед Цонковою хатою?»

— На вечерниці,— усміхнувся Асен.— Ану, швидше-бо!

Бай Нончо незграбно сів на задне сидіння і схопився обома руками за ручку. Серце калатало у нього, як у спійманої пташки.

За півгодини кабінет голови наповнився гомоном. Тут були секретар парторганізації Трифон Андреев, голова першого ТКЗГ Стамат Рафаїлов, бай Владі з станції, секретар комітету Вітчизняного фронту і представник ДСНМ.

Всі були збуджені тим, що трапилось біля Цонкової хати кілька годин тому, жадібно курили й нетерпляче поглядали на двері, звідки повинні були прийти бай Нончо і секретар околійського комітету.

Лише Стамат спокійно сидів у кутку біля вікна й зосереджено лузав соняшникове насіння. Він був міцний, як дуб, з волохатими, полинялими бровами і звисаючими вусами, густими й твердими, як коноплі.

Першим увійшов бай Нончо. Обличчя в нього було червоне, спітніле. Він оглянувся, якомсь розгублено посміхнувся і сів не за свій стіл, а влаштувався біля Трифона Андреева.

— Будемо говорити коротко,— сказав Асен.— Ми зібралися, щоб обмінятися думками, а не проводити збори.

— Нам тільки зборів бракує! — засміявся Трифон.— Мене сьогодні так шмагав вітер, що я нічогосінько не бачу!

— Зачекай, зараз побачиш! — просопів з кутка Стамат.

— Еге, і вовкодав тут, а ховається. Лузає собі насіння! — осміхнувся Трифон, але всі помітили, що по обличчю в нього промайнула тїнь ледве стримуваної досади.

— Тут я, чорти б тебе забрали! — сказав Стамат і підкрутив вуся.— Хочеться мені посидіти в кріслі голови!

— Це стосується бая Нонча? — запитав Трифон.

— Бачить під лісом, а не бачить під носом,— відповів Стамат.

Усі засміялися.

— Ти про зерно розкажи,— наполягав Лазар.

— Зерно в коморі, про нього ви не турбуйтеся. Я таку комору будував, що побачиш — шапку знімеш... Не те, що, пробачте, хлів у Стамата. Не зерно, а золото тримати в ній — такий вона вигляд має. Правда ж?

— Правда! — відповів за всіх бай Нончо.— Добра будівля.

— Авжеж, що добра! Я все роблю з любов'ю! І в цьому, признаюсь вам, моя позитивна і негативна риса.

— Мова йде про поставки,— нагадав Асен.

Трифон злегка вклонився і поклав руку на груди.

— Таж я про це й кажу — про поставки! Ви спочатку вислухайте, а тоді й вирішуйте — має Трифон рацію чи не має... Отже, про комору. Будували її півроку. Багато праці вклали, але ж поставили. Дивлюсь на неї — як та лялечка. Я змалку люблю комори. Комора — це для нас, добруджанців, щось подібне до церкви. Важливіше навіть за хату, за власну домівку!.. Дивлюсь на неї і думаю: ех, хоч би раз побачити тебе наповненою зерном аж до стелі! Щоб зайти всередину, загребти руками, стати на коліна коло купи і розривати й нюхати, нюхати і розривати, аж поки не заболить попереком... Авжеж! І не думайте, що цього хочеться тільки мені! Чесно кажу вам: усім, усім приємно бачити комору повну зерна. Для нас, добруджанців, повна комора так само дорога, як життя. Раніше ми працювали від світанку до ночі, а тільки чокої раділи. Їхні комори були повні, а в наших — по одній купці — і тільки. Адже для того ми й об'єдналися, щоб і нам радіти з повної комори!.. І я собі думав: відвезу зерно, нехай люди надивляться на нього, нехай натішаться їхні зголоднілі очі... А потім ми легко розрахуємося з державою.

— Так. Він і мені точнісінько так розповідав! — кивнув головою бай Нончо і боязко глянув на секретаря.

— І ти теж захопився повною коморою? — засміявся Асен.

— Це діє на людей агітаційно! — спробував виправдатись головою.— Ми тільки обмінялися думками — і більше нічого.

Асен помовчав.

— Чому селяни не жнуть? — спитав він.

Бай Нончо повтузився.

— Дехто почав... А інші відкладають — то хвороба, то якісь нагальні справи... Взагалі — немає бажання.— Він похитав головою, зітхнув.— Знаєте, як у нас було спокійно й весело до того, як почалася ця кампанія! А тепер людей просто не можна впізнати! Насупились, гудуть, як оси... Не хочеться на вулицю виходити!

— Погано провадите роз'яснювальну роботу! — втрутився у розмову бай Владі.

— Ми створили бригаду, щоб молотити вночі,— озвався хлопець

із ДСНМ,— а бай Трифон вилаяв нас. Вночі, мовляв, не можна молотити!

— Коли ти сам станеш хліборобом, тоді й молотитимеш у темряві! — Трифон глянув на нього зневажливо.— З хлібом робитимуть експерименти!

Хлопець підвівся був, але Асен махнув рукою.

— Скажи своє слово, баю Стамате. Що ти думаєш про ведровські справи?

Стамат обтрусив руки, наче вони були в борошні.

— Плюєш вниз — плюєш собі на бороду, а плюєш угору — плюєш собі в обличчя.— Він замислився.— Так, на мою думку, виглядають і наші справи. З якого боку не підійти — неприємно пахнуть. А ці приятелі, а надто ось цей,— він показав на Трифона,— як каченята: кря, кря! Гляди, не торкнись до їхньої болячки! Занурюють голови у свої пакості і думають, що плавають глибоко, у чистій воді. А вони в калюжі шолопають. Хитруни!

Він покрутив свій конопляний вус.

— Нехай бай Нончо вибачить мені, я не його маю на увазі. Слабохарактерний він, але чесний чоловік. А такі, як Трифон, підводять його.

— Ти давай про найболючіше,— сказав Асен.— Не бійся!

— Наші справи такі, що хоч з мосту та в воду! — продовжував Стамат.— Це правда, мої люди вчасно зжали, вчасно обмолотили і прямо з трієра відвезли державі зерно. Ти хочеш сказати — твоя совість чиста. Ні! По-перше, ми могли все скінчити раніше. Набагато раніше! Але ж ось — голови! Як кажуть: шовкова борідка та розуму рідко. Стали ми головами — так би мовити, виросла в нас борода, от ми й подумали: нічого нам більше вчитися. Адже ми голови! А всіх наших знань на макове зерня. Не більше!.. Не захотів я більше ходити на станцію, до агронома, а він — золота людина. Побалакаєш з ним про те, про се — і одразу розум проясниться... Отже, ми могли раніше закінчити роботу і кращий урожай зібрати. Ось тому я незадоволений собою і тому совість моя не чиста. Дивлюся я на своїх людей, і соромно якось мені. Не такий я командир, як треба, думаю. А вони мені вірять. І те, що вони вірять мені, крає мою душу, так ніби цвяхом колупає.

Він помовчав.

— Є така приказка: переливає з пустого в порожнє. Так і ми. Галасуємо, копаємось у дрібницях, а найголовніше обходимо. Дуже хочеться мені відвести душу добрим словом, але ви сьогодні не почуєте його. Що у нас пахне пліснявою, про це й говорити нічого, але ви там, нагорі, здається, не на своєму місці. Ходять чутки: держава зменшить поставки. Держава — так і с'як. І люди зволікають. Не жнуть, не молотять, чекають. Навіщо поспішати! А якщо держава й справді змінить розкладку? Хто поверне тобі зайве? Так думають люди. Так під'юджують їх куркулі. Те, що сьогодні ввечері сталося біля Цонкової хати, не схоже на грім з ясного неба. Так думає і мій приятель Трифон. Він у роботі завзятий, не ледар, але жадібний, як стоголовий

змії. Те, що він наговорив тут про комору, це, запевняю вас, душа його. Але одного не захотів цей товариш визнати: що й він чекає на зменшення поставок. Правда ж, Трифоне?

— Усе буває! — засміявся Трифон.

— Ото ж бо й є! — Стамат погрозив йому своїм вузлуватим вказівним пальцем. — Я тебе, братику, наскрізь бачу, і всі твої справи мені відомі. — І закінчив: — Ці чутки ви там зверху повинні були розбити, як кажуть, вцент. Щоб і сліду не лишилось! Та й тих, що їх поширюють, і тих треба схопити за вухо та вслід за Пантелеєм у в'язницю! Чого нам сердитись на одноосібників і на безпартійних, коли ось наші люди потрапляють на гачок!.. Ось звідки, я гадаю, іде все зло. І це тому, що ви надто вже м'які. Чи ви спите, голубчики, що не бачите, що діється навколо нас.

Всі прикинули.

— Давайте кінчати, — сказав Асен. — Половину з того, про що я хотів сказати, виклав Стамат. І зробив це, звичайно, краще за мене. — І звернувся до нього: — Дякую тобі за критику. Я передам, куди потрібно, слово в слово твої думки.

— І добре зробиш, — сказав Стамат.

— А ведровські справи дійсно починають неприємно тхнути, — продовжував Кайряков. — Почнемо з голови сільради. Що він допіру сказав? Що у Ведрові все йде дуже добре?

11

Хаджія лежав на міндері й задумано слухав розповіді Турлака й Шабленця, що сиділи на дивані перед ним. Кисть його лівої руки була забинтована, і він тримав її на грудях, під закатом підшитого синім шовком румунського халата.

Вдома Хаджія ходив у пантофлях з червоними китицями, носив домашню в'язану шапочку, а пальці його завжди перебирали перламутрові чотки, куплені в одного александрійського лахмітника.

Зараз пантофлі лежали на килимі, а чотки нерухомо висіли на коротких повних пальцях правої руки, тому що сьогодні вранці Хаджію спіткало нещастя.

Раніш, бувало, коли надходила пора жнив, він відчиняв двійчаті ворота, і з двору поволі виповзав незграбний форд з причепленою до нього жнивваркою. За ними тяглися півдужини жнивварок, запряжених відгодіваними кінями з округлими задами і бусами на лобі. Це було тоді, коли Хаджія обробляв сімсот гектарів орної землі, а його зять працював у добруджанському представництві по продажу американських машин форд і фордзон.

Націоналізація великого сільськогосподарського реманенту осиротила його зовсім: у нього забрали і форд, і снопов'язалку. Торік він найняв циган, привіз женців аж з Провадійського краю, заплатив їм в півтора рази більше, ніж платять поденникам, і вони вижали йому

ячмінь і пшеницю. На овес він махнув рукою: не хотілось йому платити наймитам, і вітер оббив його. «В такі часи раб божий може обійтися й без худоби»,— зітхнув він і продав весь табун своїх випещених породистих коней... А цього літа навіть циган не зміг знайти. Коли він розпитував про наймитів, то йому безбожно сміялись у вічі. «Кому ж охота ганьбити себе, йдучи до тебе в наймити? — знизували люди плечима.— Якщо це парубок, то потім дівчини собі не знайде, а якщо одружений, дітей своїх зганьбить». І насмішкувато радили йому: «Йди шукай в старій Болгарії, в помацьких¹ селах!»

Василь Шабленець, його колишній комісіонер, обережно запропонував:

— Може, поговорити від твого імені з дирекцією МТС? Вони вижнуть тобі за три дні!

Хаджія глянув на нього з виразом такої муки в очах, що Шабленець почав розглядати носки своїх чобіт.

— Хай бог помагає тобі! — сказав він.— Якщо диявол помутив твою голову, то моя, слава богу, ще може думати.— І, відлічивши кілька зернят на своїх чотках, додав:

— Я вже одною ногою стою в могилі, Василю, не можу я під кінець життя складати угоди з безбожниками. Хочу з'явитися перед всевишнім чистим, з незаплямованою душею. Допомоги у ворогів господніх я не шукав і ніколи не шукатиму!

— Але ж суховій витрусить зерно,— зітхнув Василь.

— Воля божа! Ще знайдеться якась скоринка хліба для мене і моєї старої!

Він глянув на прищаве обличчя Шабленця й нахмурився:

— А тобі, грішнику, хіба цим займатись треба? Що за диявольську літургію ти правиш мені тут? Сказано в святому письмі: «Якщо любите мене, виконуйте мої заповіді». А це ти так виконуєш господні заповіді, нещасний? Агітуєш за антихриста і його державу! Чого ти мене спокушаєш? Щоб я вчасно вижав, так? А навіщо? Щоб виконати поставку? Годувати слуг диявола своїм хлібом?.. Сказано в Іоанна: «Хто від бога, той слухає божі слова». Я, нещасний, слухаю його голос. Мої вуха закриті для агітації антихриста.

— Бодай воно запалося! — сказав Василь.— Але якщо ти не вийдеш жати, вони вважатимуть це за непокору і почнуть переслідувати тебе.

— І учнів Ісуса колись переслідували! — Він злегка посміхнувся.— Я вийду на ниви. І стару свою грішну візьму з собою. Нікого більше у мене нема в хаті. Богу — богове, а клятому кесареві — кесарева відам!

Шабленець засміявся:

— Ти розумна голова, Хаджіє! Хитро придумав!

— Не гніви бога, а йди й розкажи чесним людям про мою віру. Двадцять років ти жив з моєї трапези і ще житимеш, якщо залишишся віруючим до кінця!

¹ Помак — болгарин, що сповідує магометанську віру.

На другий день після цієї розмови Хаджія з своєю старою рановранці пішли з серпами в поле. Вони пройшли головною вулицею, так щоб усі їх бачили, і кожному паломник до гробу господнього вклонився, знімаючи свою баранячу шапку.

Двадцять років Хаджія не брав у руки серпа. Він і раніше не ходив у поле — в нього був головний наймит, який про все турбувався. І тому, коли він зігнув цього ранку спину, гіркий клубок підкотився йому під горло.

— Ось до чого ми дожили, — заплакала дружина.

Вона кинула серп і сіла на пересохлій грудці землі.

Хаджія випростався. Обличчя його обливалося потом.

— Спокутуємо Пантелеєві гріхи! — сказав він.

— Невже не буде кінця цим мукам? — продовжувала схлипувати його дружина. — Доки вони переслідуватимуть нас, як сказених собак? Краще б мене чорна земля прибрала... Не можу більше!

— Ану, не реви! — спробував втішити її Хаджія. — Уже видно кінець. Де текла вода, знов тектиме... І будем у подвійній пошані. Перед бабою Хаджієюкою здалеку зніматимуть шапки поганці!

Дружина витерла очі.

— Не доживу я до того часу, — сказала вона. — З кожним днем мені стає все гірше... Якби був монастир, пішла б туди, щоб світу цього не бачити — нічого іншого не хочу!

— А я зціплю зуби і чекатиму смерті кровопивців! — Хаджія труснув головою і подумав: «І повернення мого блудного сина Ісая». — А гірку чашу вип'ємо до дна. Так богіві завгодно. Потім матимемо втіху!

Він підбадьорливо всміхнувся.

— Знову варитиме баба Хаджійка варення з інжиру! І служниці будуть у неї, і знову у хаті в неї буде весело, а в свято, коли вона ввійде в церкву, всі даватимуть їй дорогу.

І знову подумав: «А мій красень Ісай їздитиме на білому коні й літатиме вулицями, мов князь!»

Він глянув на серп, який тримав у руці, й сумно посміхнувся.

Над нивою повівся вітерець, жайворон шугнув у блакить. Між колоссям озвалась перепілка.

— Ти відпочинь трохи, — промовив Хаджія, — я скоро закінчу.

Дружина здивовано глянула на нього.

А він нахилився і почав поволі зрізати колосся.

— Даремно стомлюєш себе! — гукнула йому вслід Хаджійка. — Сам не закінчиш і за місяць! А хто в'язатиме тобі снопи?

Хаджія не відповів.

Але за годину він уже дріботів до неї, розмахуючи в повітрі лівою рукою. З долоні капала кров.

— Ти порізався? — злякалася дружина і спритно піднялась з землі. — Боже мій, адже я тобі говорила! — заойкала вона, але раптом затихла.

На обличчі в Хаджії було написане задоволення, тріумфуюча посмішка сяяла в його широко розплющених жовтих очах.

— Я виконав свій обов'язок,— сказав він.— Хотів і клятому кесареві віддати, та, певно, розгнівив бога.

— Дай я перев'яжу! — простягнула до нього руку дружина, другою стягуючи з голови синю шовкову косинку.

— Тут потрібна біла хустина,— усміхнувся Хаджія.— Щоб вся просочилася кров'ю... Щоб було видно.

Потім вони знову пройшли через усе село, і кожний обертався, щоб глянути на колишнього першого на селі чоловіка, що дріботів тепер вулицею із закривавленою рукою і з змученим, страдницьким обличчям...

А тепер він лежав і щось обмірковував, а Василь Шабленець тільки хитав головою. І, не стримавшись (у нього була неспокійна вдача), штовхнув ліктем сусіда й зашепотів на вухо:

— Ох і хитрий же ти! Навмисне порізався. Спитай у нього — даю голову до пня, коли не так!

Турлак звів посивілі брови.

— Добре зробив,— сказав він потихеньку.— Так і треба! А ти не базікай!

Шабленець засовався на місці: він не міг довго мовчати.

— Хаджіє,— спитав він,— ти страждаєш?

Хаджія здригнувся і повернувся обличчям до гостей.

— Ми всі страждаємо, Василю. Я про наше загальне лихо думаю.

Він трохи підвівся, і Шабленець тут же підскочив і підклав йому під спину подушку.

Хаджія вдячно глянув на нього.

— Ти був у мене спритним комісіонером! — зітхнув він.— Дай боже, щоб ти ще двадцять років послужив моему домові!

— Нехай твої слова дійдуть до бога! — посміхнувся Василь.— Скажи, Хаджіє, коли почнеться нове літочислення?

— Ти знаєш притчу про персикове дерево? Якщо не вродить цього року, то наступного обов'язково дасть плоди. Важливо не втратити віри.

— Навесні загуркотять гармати! — поважно сказав Василь.— Ти як гадаєш, Хаджіє?

Хаджія почав перебирати чотки.

— Після ночі настає день,— сказав він.— Не траплялось такого, щоб була все ніч.

— Ти чуєш, Іване? Навесні! Я так і думав! Як захмариться на міжнародному фронті, дивись — і на наших кордонах блисне!

— В Азії починається! — доточив своє слово Турлак.

— Янки знають, що роблять! — Василь підвівся.— З Кореї — бух по Радянському Союзу! Та як вдарять їх з боку Німеччини, Туреччини і аж з Північного полюса! Ото буде картина!

— Нас цікавить балканський фронт,— промовив Турлак.

— О! Це надійна справа,— підскочив Василь і потім зітхнув: — Ех, жаль мені Пантелея! Так і пішов він з цього світу з незакритими очима!

Хаджія замахнувся чотками.

— Ти про Пантелея не смій говорити! І імені його в моєму домі не згадує!

Василь оглянувся:

— Але ж тут усі свої.

— Кажу тобі: не оскверняй мого слуху ім'ям цього божевільного!

— Вірно, бай Пантелей був завжди непокірливим!

Шабленець скрутився на килимі, як цуденя, якому показали палку.

— Яку кашу заварив Пантелей! — стурбовано захитав головою Турлак.— З того часу за нами всіма стежать... І чого йому треба було? Хотів убити агронома. Але ж уб'єш одного, на його місце іншого призначать! Буйна голівонька! — І зашепотів: — Погано й те, Хаджіє, що серед нас є люди, які міркують так само, як і він. Не розуміють, що тепер треба інакше діяти. А коли треба вдарити — вдар їхньою ж рукою!

Хаджія трохи підвівся:

— У Марка сказано: сіяч сіє слово. Ми сіячі господні, нам довірено повернути забудлу отару з невірного шляху... В кого є вуха, нехай слухає! А хто слухає, той знайде дорогу до правди. Я кажу: ми сіячі. Нам дано посіяти насіння істини. Якщо ми посіємо вміло, буде врожай!

Він відрахував кілька зерен на чотках.

— Пантелей ніколи не прислухався до моїх слів. Все хотів наступити на мене, нещасний! І багато горя зазнав я через нього — цього ніколи не забуду.

Він встав, обличчя його пожвавішало, ніби він щойно прокинувся зі сну.

— Ти пам'ятаєш, Іване? Він вклав силу-силенну грошей у фірми, що торгували німецькими машинами. А я тримався американських товарів. Мій зять, як ти знаєш, поставляв форди і фордзони... От з цього й почалося наше ворогування, що перейшло і на політичний ґрунт. Знавівнів Пантелей через німців. Скільки грошей вготив, аби влаштувати своїх людей у міністерство... Усе ставав мені поперек дороги! Пам'ятаєш?

Турлак потер руки. Його обличчя теж пожвавішало.

— Пам'ятаю, Хаджіє, як не пам'ятати! Що то був за час! Кинеш в обіг якусь там тисячу, вона поблукає, нероба, й повернеться до тебе з цілим гуртом сестриць!

— Та що й казати! — сплеснув руками Василь.

— Я вантажив на станції цілі состави своїм зерном, — сказав Хаджія, нахилившись вперед.

— А хто залагоджував твої справи? Я! — Василь ударив кулаком у груди.

— Траплялось, що за день я виручав до ста тисяч! — все більше розпалювався Турлак.— Рахуй сорок процентів прибутку. Скільки це буде?

— Мамцю моя рідна! — ахнув Шабленець.

— Чого ти витріщив очі! — зиркнув на нього Хаджія.— Я кожної осені по півмільйона клав у банк!

— А Пантелей? — Турлак подивився на обох.— Царство йому небесне — він був царем, повноводою рікою текли в його кишені банкноти.

— Так, так, царем! — Василь кивнув головою.— Кайзером!

— А хай вам всячина з вашим кайзером! — ощирився Хаджія.— Бодай душа його довіку корчилася на самому дні пекла і він не знав спокую, доки тут на землі є день і ніч!

Василь скорчився в своєму кутку, розкрив рота.

— Я з Пантелеєм не довго працював! — ледве чутно прошепотів він.

— Перед Дев'ятим вересня він трохи заплутався,— продовжував Хаджія.— Доброго ранку, кажу йому, запізнались! Більшовики дійшли до Дунаю. Іди їм тепер свисни!

Він помовчав. Його обличчя знову зморщилось, зробилося маленьким, вогники в очах погасли, він знову став схожий на лагідну, заглиблену в свої роздуми людину.

І Турлак похнюпився. Він скидався на гравця, якого обшахраювали в азартній грі. Він злився, та не знав, на кому і як зігнати свою злість. І тому лише морщився і хмурих брови.

Шабленець похитував головою, цмокав губами. Йому дуже хотілось продовжити розмову про минуле, про поїзди, які Хаджія вантажив своїм зерном, про тисячу, що верталась з цілим гуртом сестриць...

— Що тепер робити? — спитав нарешті Турлак.— От і хліба осипаються... Хто міг, схитрував, не вийшов жати. Та скільки таких? Шкода стане зерна, і більшість вийде в поле. Розмови про те, що, мовляв, зменшать поставки, зробили свою справу, але всьому приходить кінець...

Хаджія замріяно дивився перед собою.

— Не забувайте притчі про сіяча,— сказав він, перебираючи чотки.— Сійте вміло і не бійтесь. І добирайте насіння залежно від ґрунту. Нехай отець Андрій розгорне евангеліє від святого Луки і поговорить з віруючими у церкві чи деінде, розвиваючи таку думку Христа: «Гляньте на ворон: вони не сіють, не жнуть... а бог годує їх. А наскільки ви цінніші від птахів!..» Тим, хто вагається, ви манівцями якось нагадайте про написане в святого Луки: «Втім, будьте і ви готові, бо в той час, коли ви й не думаєте, прийде син людський». І вказуйте на захід.

— Але ж зі сходу...— підвів голову Василь.

— Ось як дам тобі чотками, я покажу тобі схід!

Хаджія довго не міг заспокоїтись.

— І будьте як Ісусові учні,— продовжував він і похмуро дивився на Шабленця.— Ходіть між людьми, співчувайте їхньому лиху, для кожного знаходьте втішливе слово. Тим, кого бог нагородив великою сім'єю, нагадайте про зиму, про те, що діти їхні повинні мати хлібець. Кажіть: бог високо, цар далеко! Або: вовка ноги годують! Використовуйте народні прислів'я!

Він звів очі до стелі.

— Що ви хочете від мене? Я старий і німичний. Молитимусь

богові, щоб він осінив вас духом святим. Іншого не чекайте від мене. Маєте голови на плечах — думайте самі!

Він ліг на міндері, схрестив руки на грудях і заплющив очі.

Василь штовхнув ліктем Турлака і прошепотів:

— Він дає нам зрозуміти, що час іти.

Коли вони дійшли до дверей і хотіли вийти, Хаджія несподівано підніс руку:

— З Трифоном Андреевим будьте ласкаві, христіюлюбіві. Виявляйте до нього пошану і увагу, незважаючи на те, що диявол відвернув від нас його обличчя. Є люди, що ходять новими стежками у старому взутті. Сійте слово правди у такі душі — насіння дасть плоди, марно не пропаде! Амінь.

12

Цієї ночі бай Нончо вперше в житті узнав, що таке безсоння.

Тільки задрімає — і перед очима в нього з'являється розкуйовджена голова дружини Цонка з божевільними очима і скривленим ротом.

— Ой!.. Ой!.. Ой! — кричала вона.

А сивий дід Минчо розмахував над ним своїм бухарестським ціпком, намагаючись вдарити його срібною головкою, і дивився на нього, як на гадюку.

— Ух! — стогнав бай Нончо і перекидався на другий бік. Але там він бачив обличчя Кайрякова. Воно немов з'являлося з-за шафи, незадоволене, з нахмуреними бровами. Це була ніби тінь, але бай Нончо виразно чув його твердий голос. Цей голос свердлив його мозок, наче розпечена голка, заставляв його кидатися в ліжку, не давав йому заснути.

— Ти, бува, не хворий? — дивувалася дружина. І стурбовано пропонувала: — Налити тобі чашку айрану?

— Вилий його собі на голову! — сопів бай Нончо. — Хай йому грець, твоєму айрану! Мені зараз тільки його бракувало!

— А може, ти голодний? — продовжувала розпитувати дружина. — Ти, здається, сьогодні майже не вечеряв?

— Ох, дай мені спокій! — стогнав голова і весь укривався ковдрою. — Замокни, може, я засну!

Та даремно він старався. Під ковдрою було душно, він пітнів, як нещодавно на засіданні. І звідки взявся там цей Трифон з своїми коморами... Поставив секретаря в матове положення — нічого він не міг зробити.

«Скільки разів ви викликали до сільради відстаючих? — питав секретар. — Яких вжили заходів, щоб у найближчий час ліквідувати оцю ганьбу з жнивнами? Навіщо дозволили чокоюм розперезатися?»

Бай Нончо здригнувся. Його обличчя зрослося потом. Уже не раз секретар було натякав йому на деякі слабості в його вдачі, але він

завжди безтурботно відмахувався: «Ви не турбуйтеся за мене, все йде дуже добре! У мене свій підхід!..»

Бай Нончо відкинув ковдру і почав швидко одягатися.

Благословилося на світ.

По дорозі він зайшов у хату, де жив Панаїт, і постукав у вікно.

— Вставай! — гукнув він. — І йди мерщій в сільраду.

Він пішов далі й подумав: «Навіщо мені здався цей плазун? — І посміхнувся.— Наступлю йому на хвіст, щоб з нього зразу вилетів увесь оптимізм!»

Село ще спало. Тільки де-не-де за кам'яними огорожами мелькали жінки, чувся брязкіт відра.

«Жінки, виявляється, раніше встають! — здивувався бай Нончо.— А чоловіки ще сплять та сплять! Неначе все зжали й помолотили, легко у них на душі!»

Він зупинився на майдані перед колишньою Афанасієвою кав'ярнею, перетвореною тепер на партійний клуб. Всередині блимало тьмяне світло, з відчиненого вікна випливали синюваті клубки тютюнового диму.

Бай Нончо нахилився і просунув обличчя між товстими прутами ґрат. Спершись ліктями на стіл, один проти одного сиділи Лазар і русавий Панко, секретар сільської організації ДСНМ. А позад них, уткнувшись головою в куток, біля дерев'яної шафи з газетами й журналами голосно хрпів голова першого ТКЗГ Стамат.

Вони подивилися на бая Нонча, і обличчя Лазаря розплилося в широкій посмішці.

— Заходь, заходь! — кивнув він йому головою.

— Поспішаю,— відповів бай Нончо.— Іду в сільраду.

— А ми закінчили,— сказав Лазар і підійшов до ґрат.

Якусь хвилину вони дивилися один на одного, потім обидва розсміялися.

— Ми створили ударну бригаду з молоді і комуністів. Там, де не ладитиметься з молотьбою, бригада допоможе!

— Треба і з МТС домовитись! — зауважив бай Нончо.

— Я зараз іду туди,— відповів Лазар.— Чекав, поки розвидниться.

— Ви, певно, й не лягали?

Лазар вдивився в його обличчя.

— А й ти, мені здається, не багато спав!

Вони знову розсміялися.

— Учора ввечері, вертаючись від Цонка, ти вчасно сказав: покликай Кайрякова.— Лазар задивився на стелю.— Розпустилися ми цього літа, забули про свої обов'язки. Я, наприклад, бачив дещо, але все не зважувався протестувати: боявся, що помилюся і ви тоді піднімете мене на глузи. А тепер ось бачу, що даремно боявся,— я таки мав рацію. Правильно думав. І сам для себе вирішив,— Лазар запалив цигарку,— більше ніякого спокою, ніякої боязкості! І ні перед ким не ламати шапку, хоч би то був професор... І ближче до людей,

тільки з людьми! Буду нещадним до самого себе. Випадок з Цонком у нас більше не повториться!

Він струсив попіл з цигарки.

— В обід скликаю комуністів. Гляди, не запізнився!

— Ні, не запізнюсь! — Бай Нончо посміхнувся. — Я теж вирішив дещо зробити!

Він дуже здивувався, побачивши, що Панаїт уже стояв біля дверей його кабінету. Секретар сільради був у галстуді, гладенько зачесане волосся лисніло від води, якою він його змочив.

— Ти вибач, що так рано підняв тебе! — сказав бай Нончо, повертаючи в дверях ключ. — Після обід підеш раніше й відіспишся.

— Та що ви! — Панаїт злегка вклонився. — Мені було б прикро сидіти вдома, коли голова в сільраді!

— Ну, ти вже загнув! — насупився бай Нончо.

Він відчинив двері, і погляд його одразу ковзнув по розтоптаних на підлозі недокурках. У кабінеті пахло пилом, паперами і тютюноним димом, що застоювався.

— Може, замість швиденько? — запропонував Панаїт.

Бай Нончо стояв замислений біля столу.

Лише кілька годин тому на цьому стільці сидів секретар...

Йому стало холодно, і він повів плечима.

— Що ти сказав? — спитав він.

Панаїт показав на підлогу.

— Дозвольте вивести це сміття. Пахне.

— Нехай пахне! — сердито сказав голова. — Наші справи ще не так смердять!

Він сів на стілець.

— А ти не сунь свого носа, куди не слід!

Він сказав це і сам одразу здивувався: «Ти ба, яким я можу бути суворим!»

— Як хочете! — вклонився знову Панаїт.

Спокій хлопця розсердив бая Нонча. «Нема у нього ніскільки самолюбства! — подумав він. — Ти його лаєш, а він кланяється, наче ти сказав йому комплімент!»

— З такою гнучкою спиною далеко не підеш! — сказав він уголос.

— Не розумію вас. — Панаїт зробив крок до столу. — Про що саме ви говорите?

— Сідай, сідай! — сказав уже м'якше бай Нончо. — Я хочу поговорити з тобою.

— Будь ласка! — Панаїт сів на краєчок стільця і став уважно дивитися на бая Нонча.

Сонце тільки сходило над рівниною, і його перші промені впали на розлоге гілля тополі. Вулицею заскрипіли підводи, з другого кінця села, з боку станції, загуркотів трактор.

— Учора ввечері, мені здається, ми говорили про план, — почав бай Нончо. — Ти сказав, що цілком впевнений у його виконанні, так?

— Я ніколи не сумнівався, — відповів Панаїт.

— Ось про це я й хотів запитати тебе: звідки у тебе така впевненість?

— Наші селяни не такі дурні, як про них дехто думає! — Панаїт втупив свої холодні, невиразні очі у край столу.— Ніхто не залишить своє збіжжя незібраним. Хто позбавить себе хліба? Нема таких!

— Так, так, продовжуй! — підбадьорив його бай Нончо.

— Оце і все! Необхідність заставить людей і жати, й молотити. А коли вони жатимуть і молотитимуть — план буде виконаний.

— Ця пісня не нова. З того часу, як ти прийшов сюди, ти все мені її співаєш!

— Це вічна істина,— сказав Панаїт.— Основний закон життя.— І додав, ледь-ледь усміхаючись: — І ви, мені здається, такої ж були думки.

«Добре він мене вколов!» — зітхнув голова.

— А чому, на твою думку, деякі люди утримуються жати? Особливо ті, хто багатший?

— Багаті не мають звички поспішати. Але й вони зберуть свій хліб.

Бай Нончо встав і пройшовся навколо столу.

— З такими думками, знаєш, куди можна зайти? — запитав він, згадавши Асена.— В безвихідь!

Він ще кілька разів обійшов навколо столу й закінчив:

— Ти був для мене справжнім Вельзевулом, хлопче! Усе штовхав мене униз, до чорта в зуби!

— Чому я? — підвів голову Панаїт.— Я завжди був тільки виконавцем. Виконував вашу волю.

— Так, виконував мою ідіотську волю, гладив мене за шерстю... Не знаю, що й думати про це!.. Пристосування це чи щось інше!

— Ретельність! — усміхнувся Панаїт.

«Не падає на лопатки!» — подумав бай Нончо.

— Годі! Я був безтурботним, а ти поплескував мене по плечу, заспокоював. Хіба я не пам'ятаю, які ти звіти фабрикував? За таку діяльність сто різок по одному місцю мало! І мені, і тобі! Принеси мені список селян, які не вийшли на жнива!

«Ти дивись, який я спритний!» — посміхався в душі бай Нончо й відчував, як у нього в серці тріпоче не знана досі радість.

Він поставив кружечки перед прізвищами тих селян, у хатах яких збирався зробити сьогодні раптову ревізію.

— І ти їх відміть собі! — сказав він Панаїтові.— Це мені треба буде для звіту.

До обід бай Нончо встиг обійти лише половину намічених хат.

Насамперед він відчинив хвіртку Киню Бессарабського. Його дружина сиділа на порозі й дов'язувала панчошу. Помітивши Нонча, вона встала і збентежено почала кишкати на курей.

— Немає чуми на вас! — розкричалася вона.— Стали під вікнами, на готове чекають! Ану йдіть пастиись, киш! — І обернулася до

голови: — Ласкаво просимо! Заходь! Мій ледацюга все чухається в хаті, зараз я його витурю!

Киню Бессарабський, колишній держальник куткової кав'ярні «Генерал Тошев», був дрібним власником, ледарем, усе тягнувся за чокоями і заборгував їм сто крин¹ пшениці. Свого боргу він не зміг виплатити й через два роки, а тому купував відстрочку платежу оскаженою лайкою на адресу ТКЗГ.

— Е-хе-хе, баю Нончо! — добродушно посміхнувся він, заправляючи сорочку в штани.— Оце так честь! Жінко, принеси перваку, щоб нам цокнутися з головою сільради. Сідай, товаришу! — І він приніс баєві Нончові кривий триногий стільчик.

— Який там первак тобі сниться? — примружила очі дружина, взявшись у боки.— Чого ти дурня з себе строиш?

— Ех, та це ж так говориться! — сказав Киню.— Зустрічаю гостя добрим словом, а частуватиму соняшниковим насінням. Злидні обсіли, баю Нончо, що вдієш? — І підморгнув йому дружньо.

— Було б здоров'я! — усміхнувся голова.— Якби мені твоя сила і твої роки...

— Та що з того здоров'я, коли таке убожество! — втруtilась у розмову Кинювиця.

Бай Нончо згадав, чого він прийшов, і, щоб набратися хоробрості, сердито сполохав курей.

— Голодні вони, тому й стоять під дверима! — похитала головою Кинювиця.

— А ви що за господарі такі? — випростався голова.— Кури голодні, злидні обсіли, а вони чухаються в сінях!

Киню з дружиною переглянулися.

— Впрягайте зараз же жниварку і виїжджайте в поле, чуєте?

— Так ти, баю Нончо,— почав заїкатися Киню,— хіба для цього...

— А ти гадаєш, що я прийшов розводити з тобою балачки?

— Чому ж. і побалакати з людиною не завадило б! Чого ти сердишся? Поле твоє не втече. І з жнивками впораємося, було б тільки здоров'я! Та ти сідай!

— Якщо по дорозі назад я ще застану тебе тут, перед усім селом відповідатимеш! — погрозив йому голова пальцем. І, вже йдучи, додав: — Не жатимеш добровільно, ми це самі зробимо, не дозволимо, щоб хліб осипався, але ти дорого заплатиш за це!

Киню розкрив рота, щось хотів сказати, та так і застиг з розведеними руками.

Бай Нончо вийшов, а кров шуміла в нього у вухах, мов водоспад. «Який же я суворий з людьми, який я звір!» — картав він сам себе. Проте одночасно був задоволений: ось поставив перед собою завдання і виконав його з честю!

Уже завернувши за ріг огорожі, він почув позад себе шльопання босих ніг.

¹ К р и н а — дерев'яна циліндрична посудина місткістю близько 15 кілограмів, що править за міру для зерна.

— Дай тобі боже здоров'я, голово! — заторохтіла Кинювиця.— Відколи кажу йому: іди, а то цей клятий вітер витрусить зерно, чого чекаєш? Чи ти не бачиш, що кожного вечора я вишкрібаю діжу, щоб зібрати хоч жменю борошна? Хоч дітей пожалій!

Вона тримала бая Нонча за лікоть, наче боялась, що він утече, перш ніж вона виповість йому своє горе.

— Ледачий він, увесь його рід такий, але якби не було тих перевертнів, що намовляють його вдень і вночі, все ми зробили б, як люди!

— А хто його намовляє? — запитав бай Нончо.

— Де йому, миршавому, міряться з ними! Це ж Турлак, Шабле-нець, рід Минчових! Поглядять його, як собаку, а він уже крутить хвостом, негідник, родину осоромив!

Вона оглянулась, і її гостроносе обличчя стало серйозним.

— Якби моя воля, я рачки поповзла б, а до господарства якось би дісталася! — І раптом заридала: — Скажи йому щось, голово, а то діти мої помруть з голоду! Бачиш, які вони — шкіра та кості.

— Усе буде гаразд, молодице! — сказав їй бай Нончо.— Ви зараз зберіть хліб, а восени спробуємо наставити його на добрий розум!

Ілія Койнов, середняк, зустрів бая Нонча із стриманою люб'язністю. Він щось майстрував біля своєї цегляної хатини — обтісував якусь струхлявілу, почорнілу від часу балку.

— Хлів лагоджу,— пояснив він, не вітаючись.— Осінь надходить, а дах, дивлюсь, похилився, ось-ось провалиться.

— Добрий ти хазяїн! — похвалив його бай Нончо.

— Може, сядеш? — спитав Ілія й гукнув: — Маріє, принеси миску кислого молока, почастуємо голову!

— Не турбуйся! — махнув рукою бай Нончо.— Мені не хочеться їсти.

З хати вийшла повногруда, кремезна жінка у білій косинці.

— Голова завітав до нас у гості,— пояснив їй Ілія.

— Та я ж не сліпа, сама бачу!

Вона поправила косинку, зійшла по камінних східцях і, не поспішаючи, простягла руку.

— Я пропоную йому кисле молоко, не хоче! — сказав Ілія.

— Дуже йому потрібне твоє молоко! — відповіла жінка.

Бай Нончо знав, що Койновиця вийшла з багатого минчовського роду, тому вирішив триматись офіційно.

— Я у справі, а в гості прийду іншим разом.

— І в гості прийдеш — ми залишимось тими ж самими,— відповіла вона.

Ілія нахилився і почав обтісувати балку.

— Колись було в нас чим почастувати гостя, а тепер і з свічкою не знайдеш ложечки варення. Цукру, можна сказати, з великодня не бачили. Дожили до таких часів!

— У кооперативі є скільки хочеш! — почав сердитись бай Нончо.

— Буває вряди-годи! Я не якась вертихвістка, щоб бігати та дослухатися, коли привезуть. Поки дізнаюся та стану в чергу — ті ваші товаришки вже й розхапали!

— Ну, досить! — стиха озвався її чоловік.

— Що ти там бубниш? — розсердилась дружина. — Чому це я не можу сказати йому? Я вже цим сита по зав'язку! — і вона торкнулася рукою до відвислого підборіддя. — У мене дівчина на відданні, гарна, як намальована, а ходить, ніби наймичка, у торішніх ситцевих платтях! От які часи настали!

— Сідай на поїзд, поїдь до Толбухіна та й набери їй там скільки хочеш крєпдешину і всього такого! — розсердився вже не на жарт бай Нончо. — В центрі міста є комерційний магазин.

— А нема такого магазину, де дають без грошей? — відказала йому дружина. — Всі ви говорите красні слова, а не питаєте людей, як вони зводять кінці з кінцями!

Ілія почав сердито тесати балку.

«Зараз я надіну їй намордник», — подумав бай Нончо.

— А чому ви не вийшли жати? — спитав він.

Барда бардомкла. Ілія повернув балку й почав оглядати, чи добре вона обтесана.

— Велика користь від жнив! — голосно зітхнула Койновиця. — Будемо жати, а для кого?

— Як то для кого? — здивувався бай Нончо. — Що це говорить твоя дружина, Іліє?

Селянин поволі випростався. Він витер руки об штани й винувато поспіхнувся.

— Її язик рубає гостріше, ніж моя барда, — сказав він.

— А ти що відповіси на моє запитання?

Ілія знизав плечима.

— Що тобі сказати, баю Нончо, — почав він. — Якщо на те пішло, то в мене пропала охота до польової роботи. Чого тільки не говорять!

— Кажуть, що половину вимолоченого ще з току відправлять на державні пункти. Ось що говорять! — підвищила голос дружина. — А ми що, тільки даремно морили свою худобу!

— Ну, годі тобі! — нахмурився Ілія. Він почухав неголену щоку. — А дехто говорить: не поспішайте, цими днями вийде нова постанова. З Добруджі, кажуть, цього року знімуть поставки... Кого нам слухати?

— Порядочки! — махнула рукою дружина.

— Отже, тобі не хочеться жати? — усміхнувся бай Нончо, намагаючись не дивитись у зле обличчя жінки. — Так, Іліє?

— Знаєш, і руки сверблять, і разом з тим думаю: пощо я жати-му? Адже в мою комору все не піде?

Він задумався.

— Хтозна, може, кінець кінцем я й пушу жниварку. Шкода мені хліба!.. Але ще й інше подекують: нібито восени всю землю заберуть у нас.

— Щоб їх забрала лиха година! — озвалася Койновиця.

— Про яке відбирання землі ви говорите? — спитав бай Нончо.

«Як я все проспав!» — картав він себе в думці.

— А про те, що в ТКЗГ заженуть нас! — посміхнувся Ілія.

— Не бійся, це добровільна справа! — сказав бай Нончо. — Нічого такого не буде, тебе просто обдурили. — Він не стримався і запитав: — А ти хіба ворог ТКЗГ?

Ілія нахилився і взяв барду.

— Який там ворог. Хто любить землю, той по-всякому її оброблятиме. І одноосібно, і кооперативно.

Відтак замахнувся й відрубав товсту тріску.

— Всьому свій час, — сказав він. — Подивлюсь, поміркую. Де добре — кожен побачить.

— Ну годі тобі патякати! — сердито озвалась дружина. — Щось ти багато став базікати! Знаємо ми це загальне добро!

Бай Нончо рушив до воріт:

— Довго думаєш, брате! Твої думки — як буйволи, ледве ноги пересувають. — Він глянув на Койновицю, що піднімалася по сходах. — І занадто байдужим став. Поважна ти людина, брате, але з жнивими поспіши. Не вір чуткам, а вивозь жниварку, поки не пізно.

— За мною справа не стане! — ухильно відповів Ілія. — Я ж не останній! — І простяг руку. — А йтимеш мимо, заходь до мене.

Він нахилився до його вуха:

— А на дружину не сердься: кров у неї така!

— Бувай здоров! — засміявся бай Нончо.

Наближався полудень, а зусилля бая Нонча виявлялися марними: один хазяїн вранці поїхав до міста, у другого — вдома залишилась сама дівтора, в третього — хазяйка лежить на ліжку, стогне, а чоловік стереже її, немов собака отару, тільки що зубами не клацає. «І все на заможні хати така напасть, — дивувався голова. — Чи не зумисно вони так роблять, хитруни? Але звідки вони знають, з чим я йду до них?»

«До Хаджії піду після всіх, — вирішив він. — Побачимо, що робить Кабза. Твердий він горішок!»

Бай Нончо пройшов повз його огорожу, проте не посмів одразу зайти. «Краще мені не ходити до цього стерв'ятника самому! — подумав він. — А то, чого доброго, накинетесь на мене!»

Але засоромився свого страху й вернувся.

Кабза сидів у холодку, під стріхою своєї комори, й великим різницьким ножем стругав собі паличку.

— Здоров, страховисько! — привітався до нього ще здалеку голова. Він глянув на ніж і облизав губи. — Що ти стружеш?

— Сопілку онукові роблю! — лагідно посміхнувся різник. — Сьогодні йому три рочки сповнилось, я й вирішив порадувати його!

Він поволі підвівся і рушив до бая Нонча, перекинувши ніж у ліву руку.

— Ну! — мовив він і навис над баєм Нончом, мов скеля. — Що

принесло тебе до Кабзи? Як посмів ти до мене, проклятого, приволокти свої ноги?

— Що ж ти так мене зустрічаєш? — зняковів бай Нончо, але не відступив назад.— Я не сваритися прийшов до тебе!

Кабза розсміявся, і його обличчя враз злагідніло. Він узяв голову сільради за лікоть і повів під навіс.

— Стань тут, у холодку, а то ще дістанеш сонячний удар! — Він прикладу свою волохату руку до очей і вдвлявся в небо.— Якщо за годину не почне періщити дощ, нехай мене заріжуть цим ножом! Ба-чиш, як від моря потемніло?

— Напевно, піде дощ! — зітхнув бай Нончо. Він зняв білу полотняну кепку.— А він зараз зайвий!

— Воля божа!

— Чия вона, не знаю, але збіжжя чекає людських рук!

— Що й казати!

— А ти стружеш сопілочку!

— А чому б і не стругати?

Він узяв паличку й підкинув на долоні.

— Таку дудочку змайструю, що, як заграє, вуха твої не витримують!

— Ех, Кабзо,— знову зітхнув бай Нончо,— яким ти був чоловіком, а що з тебе вийшло?

— І пофарбую її зверху, щоб була схожа на базарні!

Вони якийсь час помовчали.

— І ще що скажеш? — запитав Кабза.— Якщо ти прийшов нагадувати мені про жнива, то даремно бив ноги. Твоя людина вже зробила це: рано-вранці попередила мене.

— Яка людина? — здригнувся бай Нончо.

— Твій секретар!

Кабза втупив у нього свої водянисті очі.

— А ти хіба не знав? — і підморгнув йому, хитаючи важкою, мов довбня, головою.— Вредний він хлопець, га? Спритний!

— Гм... так! — відповів бай Нончо.

— Ех, світ широкий! — Кабза поплескав його по плечу.— Люди різні...— Він трохи подумав і продовжував: — Пригрів ти гадюку в пазусі — згадаєш моє слово. І ти, і всі ви вважаєте мене пропащою людиною, а я зла вам не бажаю. Язик мій гострий — ріже, як ніж, а рука важка — теля можу вбити, якщо тарахну його кулаком, але в душі підлоти не маю. Отож я тобі кажу: вкусить тебе ця гадюка, коли й не сподіватимешся. Ти грамотний, запиши собі це.

— Що ти хочеш цим сказати? — запитав його бай Нончо.— Я тебе не зовсім розумію.

Хмара закрила сонце, зі сходу повіяв прохолодний вітерець.

— Людину найважче зрозуміти!.. Слухаєш одного — з уст йому мед тече, і думаєш: «Оце людина!» — Кабза голосно сплюнув собі під ноги.— Ти пам'ятаєш Досю, Пантелеєвого зятя? Зірки знімав з неба, коли говорив. А ким виявився? Падлюкою... Одною рукою будовав господарство, а другою руйнував його!

Бай Нончо посміхнувся.

— От тебе справді важко зрозуміти. Тепер ти виступаєш проти Досю, а в свій час ти перший потягся за ним. Проти Досю говориш, а бурчиш проти всього, що зв'язано з партією і законом. Начебто й правильно дивишся, здалеку натякаєш мені щось про секретаря, а сам не виходиш жати, та ще й інших підбиваєш... Хто ти, з ким ти?

— Я? — Кабза насупився, і його брови утворили товсту іржаву лінію, що тягнулась через усе чоло, мов стріха.— Я за правду стою, чоловіче, і не знаю, чи хто інший стоїть так за неї, як я. Тільки, як на зло, душа моя короткозора — малописьменний я, а тому часто не добачаю правди й помиляюсь. Ось він, думаю собі, правильний шлях, по ньому йди й не бійся. А це, виявляється, не шлях, а козяча стежка — у терен і бескеття мене заводить... Так було і з ТКЗГ. Там, гадаю, правда. Хіба я не був найпалкішим прихильником його? Але справа не рушила з місця, і мені стало боляче. Цей рай не для нас, подумав я. Даремно сили губимо. А Досю підлив масла в огонь. І я збунтувався — така в мене вдача...

— І продовжуєш бунтувати? — напався на нього бай Нончо.

— Ти не торкайся мого болючого місця! — наївся Кабза.— Я проти господарства нікого не бунтую. Нехай вийде хто і скаже: він проти ТКЗГ підбурює. Як муху, задавлю його... Прикро мені за вас. Не розумієте ви людини. Переслідуйте ви мене, як вовка... Ну, гаразд, я помилився. То що ж я — навіки проклятий? Хіба ж я паршивий собака? Ви кажете: остерігайтеся його. Так? Гаразд, коли так, я кусатимусь. Чого мені лишатися в боргу? Ось тому я й виступаю проти вас. Але не проти ТКЗГ. Обдумав, роздивився, зрозумів правду... Та й вас не те що ненавиджу, а якби міг, усіх вас відлупцював би за те, що ви такі безсоромні і злостиві!

Він засміявся і глянув на недороблену сопілку.

— Забалакався я, а сопілка чекає на мене.— Він вийняв ніж і почав стругати паличку.— А ти, баю Нончо, хороша людина, мухи не скривдиш, як кажуть. Тому я бажаю тобі тільки добра. Стережись красномовців і пам'ятай, що я сказав тобі про гадюку.— Він зітхнув і похитав головою.— Я багато чого міг би тобі розповісти, але ніхто не хоче вислухати мене, як людину!

Бай Нончо стривожено втупився в небо. Низькі, темні хмари нависли над рівниною, мов чорна запона.

— Виберемо день і поговоримо про це докладніше й ґрунтовніше,— сказав він.— І ми допускаємось помилок, але й ти твердолобий. Тепер докажи, що ти справжній громадянин—запряжи жниварку—і гайда в поле. Подай приклад. А про прокляття забудь. Ніби й не було нічого.

— Гаразд! — Кабза простягнув свою широку лапу.— Тільки з поваги до тебе!

Бай Нончо аж падав від втоми, але на душі в нього було весело, навіть святково. Переконати таку людину, як Кабза,— це коштувало більше, ніж цілий лантух дрібних перемог!

Хаджія лежав на міндері, але, побачивши, що бай Нончо входить у хату, швидко підібрав поли свого халата й люб'язно задріботів йому назустріч.

— Хай благословить тебе всевишній за те, що ти вшанував мою хату,— сказав він і перехрестив його старанно забинтованою рукою.— Ти робиш мені велику честь; сідай, будь ласка, де тобі зручніше. З самого ранку мені все здається, що сьогодні свято, навіть у календар заглянув, а воно ось чому. Гість! Не хто-небудь, а сам голова сільради! Прошу тебе, сідай!

Бай Нончо сів на дивані й задивився на іконостас. Біля лампадки блимала свічка.

— Старе срібло,— пояснив Хаджія, вловивши його погляд.— З Єрусалима я привіз його.

Надворі застогнав вітер, дощ затарабанив у шибки вікна.

Хаджія задивився на лампадку, і губи його щось прошепотіли. Нитка з чотками повисла на лівій руці.

— Спогади,— зітхнув він, потерши очі.— Люди майбутнього дивитимуться на це, як на майстерну оздобу з дорожнього матеріалу, а для мене це — свята святих. Храм і одкровення для грішної душі моєї.

— Гарний іконостас,— похвалив бай Нончо.

— Я заповів його церкві в Котелі. Звідти походять мої прадіди.— Він сумно посміхнувся.— Може, ця церква в майбутньому стане музеєм. Ніхто з земних не може прозирнути промисли господні... Але все одно — покоління дивитимуться й судитимуть про нас, якими ми були. Знатимуть, що і в нас, грішних, були ідеали, що ми жили не для самої тільки плоті...

Ввійшла баба Хаджійка й поставила біля трисвічника довгий нікельований піднос, покритий тюлевою салфеткою. На підносі іскрились дві кришталеві чарки, по вінця наповнені лікером.

Баба Хаджійка вклонилась гостеві й відразу ж вийшла.

— Пригощайся, будь ласка, голово,— запропонував Хаджія.— Більше нічим почистувати тебе.

Бай Нончо відчував спрагу і з задоволенням випив лікер. Солodka пекуча рідина дуже пахла апельсином.

Хаджія витер губи.

— Приберегла його моя стара ще з тих часів. Колись купив його у Бухаресті, але я не піддаюсь спокусі — от він і стоїть, чекає на дорогих гостей.

Він відрахував кілька зерен на своїх чотках.

— Як ідуть польові роботи, сину? Обсіли мене роки та всякі хвороби — так, мабуть, богові завгодно! — то я майже не виходжу в поле.

«А коли це ти ходив? — подумав бай Нончо й згадав про контору Хаджії у колишньому Добричі.— Невже не пам'ятає ця лисиця, що я три місяці був у нього рахівником?»

— У полі — як завжди,— відповів він.— Тільки дехто з наших людей цього року хоче відкласти на осінь жнива. Не виходить у поле.

— Що ти кажеш? — Чотки застигли у нього між пальцями.— Не виходять, кажеш?

— Не хочеться їм жати. Взагалі бойкотують.

Хаджія перехрестився.

— Тридцять п'ять божих літ труджусь на цій землі і вперше чую такі речі.

— Ось і ти не виходиш,— сказав бай Нончо і подивився собі під ноги. Йому було важко говорити одверто з Хаджією.

— Боже, прости раба грішного! — підняв Хаджія очі до іконостаса.— Я не виходжу? Та я позавчора на ниві мало руку собі серпом не відрізав! Дивись!

— А чому серпом, Хаджіє? Хто жне у нас тепер серпом? Чому ти не запряг жниварку?

— Тому що твій дід Хаджія ще навесні продав своїх коней, ось чому! Чи ти хочеш, щоб я сам впрягся у жниварку?

— Треба було попросити у когось.. Тобі б дали!

— Такі часи настали, сину, що дідові твоєму Хаджії ніхто не хоче робити послуг. Відняв господь свою десницю від мене, і я лишився сам, як у пустелі. Кожний тікає від мене, грішного, як від прокаженого. Що його робити?

Він сів, схрестивши ноги по-турецьки, і опустив голову.

— Настав час жнив, і я вийшов у поле. Сказано ж у євангелії: боже — богові, кесареве — кесарю! І я, смиренний, пішов, щоб віддати кесареве. Усе життя скорявся я законові, то ти думаєш, тепер, коли дні мої полчені, я збочу з праведного шляху? Все село бачило, як ніс я свій хрест на Голгофу.

— Який хрест? — здивувався бай Нончо.

— В мої роки важка праця в полі все одно що розп'яття на хресті. Я ніс його, тому що, видно, богові завгодно було, щоб випив гірку чашу до дна.— Він глянув на іконостас.— Я перед богом чистий, а людей за їх грішні думки про мене я молитиму його простити.

Вітер шумів у тополях, дощ тихо постукував по шибках. Свічка, що горіла над лампадкою, зігнулася, полум'я лизнуло рідину, і в кімнаті запахло оливою і васильками.

— Врожай цього року не з кращих,— сказав Хаджія.— Може, це спантеличило деяких малодушних людей. Але я доручив отцеві Андрієві розказати віруючим притчу про персикове дерево. Тому що політика все одно що тінь — немає такої години, щоб вона не змінювала своєї форми, а праця дана від бога людям до воскресіння з мертвих як вічна кара для спокутання першого людського гріха.

— Коли ти вижнеш свій хліб? — запитав бай Нончо і позіхнув.

Запах від лампадки, співучий голос Хаджії і тихий дощ, що стівав по шибках,— усе це налягло на його повіки, почало оповивати мозок туманом сну.

— Мої ниви, скільки їх там лишилось, все одно що млиновий камінь для моєї душі,— продовжував наспівувати Хаджія.— Що з ними, що без них — однаково! Вони зв'язують мене з цим грішним світом, а серце моє давно бажає миру й спокою, сповненого молитвами і розду-

мами над святим письмом. Хочу відпочити, щоб почути його голос: «Прийдіть до мене, всі натруджені і обтяжені, і я вас заспокою. Візьміть мій тягар і навчіться у мене, бо я лагідний і смиренний серцем, і душі ваші знайдуть спокій...»

Бай Нончо отямився. Він труснув головою, усміхнувся і швидко встав з дивана.

— Засидівся я в тебе,— сказав він. Спробував пригадати останні слова Хаджії, але не зміг.— Якщо сам не зможеш справитися з жнивими,— він взявся за ручку дверей,— рада зіжне все за твій рахунок. Не турбуйся!

І відразу ж пішов, бо боявся, що Хаджія знову засипле його цілою горою слів. А витримати весь їх тягар він не міг: йому до смерті хотілося спати.

Дощ зросив його обличчя холодними краплями. Він зняв кепку і довго шов вулицею з непокритою головою.

Бай Нончо не пам'ятав іншого такого напруженого дня в своєму житті. Вони, бувало, грали з директором прогімназії в шахи декілька партій підряд, але все це кінчалось за якихось дві, найбільше три години. А сьогодні він був на ногах з самого ранку... «Переставляти фігури зовсім інша справа,— думав він.— Сидиш, лузаєш насіння, думаєш. І навіть шматочок рахат-лукуму можеш з'їсти, якщо випадково вирпаєш... А що було сьогодні? Б'єшся головою об людські голови, розплутуєш хитрощі, ведеш бій, наче ти на війні!»

І яким великим був його подив, коли він побачив, що вийшов на майдан проти партійного клубу. Наче йшов додому, а опинився біля колишньої Афанасієвої кав'ярні! Він витер водяні патьоки, що почали затікати за комір сорочки, і посміхнувся. Ще сидючи в Хаджії і слухаючи його базікання, він кілька разів згадав про те, що в обід йому треба звітувати партійній організації про зроблене.

Вийняв годинник — наближалася друга.

«Запізнився!» — злякався бай Нончо й бігцем перетнув майдан.

У задимленій кімнаті він застав лише Лазаря. Розхристаний, із зсунутою на потилицю кепкою, секретар парторганізації щось записував у протокольну книгу. Догоріла цигарка диміла у нього між пальцями лівої руки.

— Здоров! — боязко привітався бай Нончо.

— Сідай,— кивнув головою Лазар і продовжував писати. Потім розірваною вимочкою промокнув написане й захлопнув книгу.— Так! — сказав він і весело глянув на голову сільради.— Ми створили спеціальну бригаду, яка допомагатиме тим, хто запізнився з молотбою. Організували й другу — вона жатиме ниви тих, хто впирається. Звичайно, за їх рахунок. В МТС нам пообіцяли машини. Комуністам, які не здали державі хліб, ми оголосили догану.— Він засміявся.— І секретареві парторганізації догана: за м'якотілість.

— А голові сільради?

— Нам'яли вуха, звичайно... Добре, що не було його, а то нами-

дили б шию.— Лазар замислився.— Ну, доповідай, що ти зробив? — схопився він.

— Ех, братику! — Бай Нончо потягнувся.— Дай мені цигарку, а то душа горить! — Він затягнувся й закашлявся.— Який голова був з мене досі? Нікудишній!.. Що я знаю про людей, про село? Нічого!

Він помахав рукою, щоб розігнати дим перед очима.

— Складна справа — люди, Лазарю!.. Для кожного потрібна своя мірка, загальним аршином нікого не виміряєш. До кожного треба підійти по-особливому, щоб побачити й зоозуміти його... І все-таки, коли я думаю про всіх, до кого я заходив, мені здається, їх можна поділити на кілька груп. Але тільки так, для наочності. Є такі, наприклад, як Киню Бессарабський. Їх слід віднести до групи пройдисвітів і босяків. Та й ледарів до них додай. Як працювати з такими? Треба подумати. Але з ними ще не так важко, друже... Клопоту завдадуть нам інші, такі, як, наприклад, Ілія Койнов. Важка, але чесна людина. Душа у нього розривається надвоє. В один бік тягне дружина — адже вона з чорбаджійської родини? А сам він не може вирішити, що краще: кооперативне чи одноосібне. А попрацювати йому хочеться, любить землю... Такого словами не переконаєш. Слухає тебе, а в нього своє на умі. Треба прикладами й ділами розбудити його душу. Туди ми повинні спрямувати свою увагу...

— Добре ти їх зрозумів! — усміхнувся Лазар.— Знаєш, про що я думаю, слухаючи тебе? Ось працюємо ми, комуністи, але якось на-вмання. А чому б нам не виробити план, та ще такий, щоб охопити всіх людей на селі? Це такі й такі. Значить, так і треба з ними поводитись!

Він ударив кулаком по столу.

— Ех, слів мені бракує! Язик — немов тупа сокира!

— Про план поговоримо потім.— Бай Нончо відчував непереборну потребу говорити.— Койнових, на мою думку, найважче зрозуміти. А Хаджію, скажу тобі, я зовсім не розумію. Притчі якісь розповідає, усе господь у нього на устах, сам, мовляв, виходив жати, та руки мало не відрізав, взагалі... туман!

— Який там туман! — Лазар устав і розвів руками.— Ясний він, як божий день, негідник! Святощами прикривається, щоб заплутати! Слухай! — він нахилився до бая Нонча,— на мою думку, Тома Лефтеров — вовк страшніший за Пантелея і уся ця підлота, що стоїть нам на шляху, від нього виходить! А хитрий, чортяка, вислизає, як в'юн, із рук, не можеш його вхопити!

Бай Нончо замислився.

— Може, воно й так. Як подумаю, хто такий Хаджія!.. До його групи слід зарахувати всіх оцих з Минчового роду, яких я не міг застати дома! Усе чокої середньої руки... Але Хаджія, мені здається, посідає особливе місце.

— Його хитрощі й лукавство особливі! Такого треба виділити, як найнебезпечнішого.

— А Кабза з тих злих собак, які, якщо їх погладити, як треба, по кудлатій шерсті, відразу лягають біля твоїх ніг!

— Отут ти помиляєшся!

— Ні! Є селяни, що занадто носяться із своєю особою. Вони вірять у себе, як у євангеліє, а самі ж неуки і на кожному кроці помиляються. Такі люди не терплять команди, коли ж наступиш їм на хвіст — лютують, як оводи. А в душі вони чесні і, якщо умієш їх погладити, як я сказав, працюватимуть за десятьох. У них поля на заячий скік, і тому вони однією ногою з нами, але треба знати, як підійти до такого, як відкрити йому очі... Ось Кабза, приміром, поговоривши зі мною, відразу ж вирішив запрягти жнивварку! А хто сподівався цього!

— І я не сподівався! — признався Лазар. — Поки не побачу його на ниві — не повірю!

— А повіриш, що ніхто інший, а саме він натякнув мені на Панаїта?

— Що саме?

— Яка гадюка, каже, в тебе в пазусі. Вкусить, коли найменше сподіваєшся.

Лазар заходив по кімнаті.

— Панаїт, по-моєму, те, що ти сказав про Хаджію, — туман. Але щоб він був ворог — сумніваюсь!

— А сьогодні вранці не хто інший, а саме він бігав і попереджав селян. Попередив їх, от я половину з них і не застав дома. І саме тих, з Минчового роду, багатіїв!..

— Це Кабза тобі сказав?

— Натякнув. Панаїт і до нього забіг.

Лазар сів на стіл і підперся рукою.

— Мало ми знаємо людей, баю Нончо. Мало приглядаємось до їхніх справ. Погані з нас керівники. Ти через свою недбайливість і байдужість. Я — через свою відлюдкуватість!

— Виходить, що так! — сказав бай Нончо й зітхнув.

Надворі продовжував мрячити дощ.

13

Євстатій розчинив обидві половинки вікна, перехилився через підвіконня і став жадібно вдихати вологе повітря. Дошові краплі змочили його обличчя, почали стікати за розстебнутий комір сорочки. І він стояв непорушно, задивившись на похмуру рівнину. А рівнина здавалась безмовною, пустою, і в її безкраїх просторах, зтягнутих дощем, нічого не було видно, крім самотньої тригонометричної вишки, яка виднілась далеко на півдні на повитому туманом обрії.

Був час, коли дощі, вітри і навіть тумани дозволяли йому відпочивати, і він радувався їм. Вони утримували його на одному місці, змушували посидіти годину-другу в хаті або на станції, так що він міг озирнутися довкола себе і з задоволенням кивнути всьому: добре! Все було добре: і два похідних ліжка у нього в спальні, і етажерка з книж-

ками, і тюлеві завіски на вікнах. Шум машин у ремонтному цеху тішив його слух, а червоні стовпці діаграм, що висіли на стінах, наче посміхалися до нього і моргали йому сяючими очима.

Був такий час, але минув, немов розвіяв його чорний суховій. Тепер дощ не нашіптував нічого доброго. Дощ навівав невеселі думки, нагадував про неприємні речі.

Треба було керувати жнивими, організувати вивіз будівельних матеріалів, виписати нові машини для майбутнього ремонтного цеху. Він мчав джипом околіського комітету до Варни, літав літаком у Софію, але знаходив час і для польових робіт — нічого не випускав з уваги.

А до Каті він заїжджав по дорозі — на годину-дві. Захоплено розповідав їй про те, як ідуть жнива, по скільки кілограмів пшениці намолотили з декара, звідки він привіз пісок і щебінь. І посеред розповіді обійме її, і любов його швидка, по-солдатському проста і груба, тому що надворі чекає джип і ще стільки справ — часу не вистачає!

Звичайно, були ночі і навіть дні, які він міг присвятити дружині. Та саме в ці вільні години він, як навмисно, знаходив сам собі якусь роботу. Або піде на своє невеличке дослідне поле і там нахиляється над кожним паростком, міряє сантиметром бадилля кукурудзи й занотовує цифри у записну книжку. То візьме сапу і почне розпушувати землю навколо кожного гнізда і посипати спеціальним добривом, а місце, зоране під озиму пшеницю, прополе й розпушить граблями за сохлі грудки землі. Або запросить на чай директора прогімназії, щоб уточнити — уже в десятій чи дванадцятій раз — назви книжок, які треба закупити для майбутньої бібліотеки станції-велетня... А потім, коли Велика Ведмедиця поверне на північний захід і навіть цвіркуни перестають сюрчати, а великі зірки заблищать на темному небесному куполі, як кульки щирого золота, він кивне головою фотокартці дружини й винувато і з болісним полегшенням прошепоче про себе: «На добраніч!..»

Поки було сухо, будівництво посувалося швидко — матеріали були забезпечені, привезені на місце і скинуті на голому гребені Панкової могили. Але пішли осінні дощі, завив сибірець, почав ламати ріштування, валити в грязюку людей. Половина будівельників закинула торби на плечі, і один по одному почали тікати з цього проклятого місця. Ввечері нишком збирали свої речі і, нічого не сказавши керівникам, до ранку були вже на ведровському вокзалі.

І в цей найважчий час осінньої оранки Євстатій узяв організацію будівництва в свої руки. Шляхи були розмиті, навіть джип тонув у непрохідній грязюці. На власні гроші він купив сіру кобилу і, хоч досі ніколи в житті не їздив верхи, посакав, наскільки дозволяли скакати розгрозді дороги, до навколишніх сіл. Там він знаходив секретарів парторганізацій, скликав збори, збирав добровольців. На сьомий день він повернувся у Ведрово з п'ятнадцятьма сміливцями, що розсілились на трьох сезонських підводах. І робота на Панковій могилі знову посунулась вперед. Станція росла на очах. Бетон кутали в роґожі, запалювали вогнища під стінами, воду гріли в казанах, щоб замішати цементний розчин. Випав перший сніг, але будівництво не припинялось.

В селі також кипіла робота. Він заставив Стамата створити бригаду для очистки насіння для весняної сівби, показав Іванові Довгому, як плести щити, щоб затримати сніг на тих ділянках, де найбільше гуляли вітри. Ввечері він збирав у школі бригадирів та ланкових, учив їх новим методам землеробства, а Хараланові й Людмилі доручив навчати нових трактористів.

До Каті Євстатій їздив рідко. Привозив їй дешеві цукерки або якусь художню книжку, але часто засинав за столом, колотячи у склянці чай, не показавши до кінця найостаннішої ведровської новини.

Він схуд, почав кашляти, в очах запалав гарячковий огонь. Незадовго до Нового року, повертаючись з будівництва, Євстатій відчув, що в нього закрутилась голова, і ледве добрався до барака. Він з головою накрився Харалановим кожухом, а в грудях у нього щось свистіло, як свистить вітер у поламаній рамі вікна.

Дядько Марин закрив брезентом розбите вікно. Харалан витяг з чийгось тину два кільки, порубав їх на дрова, і в грубці запалав огонь.

Запропонували відвезти його на санях до околіського центру. Відмовився.

— Але ж післязавтра Новий рік? — обурилась Людмила. — Не вже ви не поїдете до дружини?

Євстатій уперше глянув на неї зі злістю.

— Що, — сказав він, — ви хочете зустріти Новий рік без мене?

Але закашлявся так сильно, що минуло кілька хвилин, перш ніж він перевів дух і заспокоївся.

Кінець кінцем було прийнято компромісне рішення: його перевели на деякий час у квартиру колишнього секретаря парторганізації.

Пішов сніг. З околіського центру приїхали Кайряков і Катя. Кайрякова він пізнав одразу, а дружину плував то з Єлисаветою, то з Людмилою.

— Чому ти покинула хлопців? Хто тобі дозволив залишити робоче місце? — сердився він.

Йому здавалось, що він кричить, але губи його ледь ворушилися. Вони стали такими тонкими, що скидалися на дві сині риски.

Коли пеніцилін зупинив запалення легенів і висока температура почала спадати, він не зводив очей з дружини — все хотів, щоб вона сиділа біля нього, тримав її руку у своїх, просив її розповідати про роботу в поліклініці або заставляв співати ті пісеньки, які він сам співав, коли ще був дитиною. Запитував, чи не нудно їй з ним, обіцяв, коли одужає, приділяти їй по два дні на тиждень, які вони проведуть у білій кімнатці або на повітрі. Їздитимуть на санях у місто, а може, й у Блатницю, — побачать море і болото, що не замерзає, і очерети, в яких зимують дикі качки та строкаті птахи з півдня...

А вона мовчала, перебирала пальцями його волосся й одвертала голову, щоб він не бачив її очей, повних сліз.

Минуло кілька днів, і він уже не хотів слухати дитячих пісеньок, не брав її руки, перестав розпитувати про поліклініку. Не починав розмову ні про місто, куди вони збиралися їхати на санях, ні про

Блатницю з очеретами та строкатими птахами з півдня. Він кожного дня викликав із станції то Харалана, то Людмилу, а головного майстра будівництва затримував у себе до десятої години вечора.

А потім усе пішло так, як і раніше. Катя поїхала, а він надів вовняний светр з високим коміром, сів на свою сіру кобилу й помчав до Панкової могили. Будівельники зустріли його голосним «ура»...

Напередодні Першого травня головні будівлі були закінчені. Виблискували залізнi дахи гаражів, а в скісних призахідних променах двоповерховий масив центрального будинку сяяв, як якийсь Алладінів палац, що раптом виріс із землі. Євстатій дивився на будівлі, які ще пахли вапном і фарбою, на важку дивізію нових гусеничних тракторів, на пофарбовані в зелений колір шестилемішні плуги — і замість того щоб відчувати триумфуючу радість, як він передбачав, відчув у душі якусь порожнечу і особливу, ледь уловиму тугу. Велика битва була виграна. Тепер він стояв, як полководець на взятому бастионі, згадував про страшні зусилля, і слух його, очі його не могли звикнути до тихого спокою, до мирної картини, що панувала навколо нього.

Бойову куртку треба було замінити на цивільний одяг мирного часу. Щоправда, на нього чекали бої за високі врожаї, але у цих боях не було хуртовин, нерівної боротьби із стихією, смертельної сутички з ворогом, що приготувався до удару. Тисячі труднощів стояли на шляху, але це були труднощі мирного життя. Найважливіше — бастион, який вирішував перемогу, був здобутий...

Раніше, коли вони влаштувалися у дерев'яних бараках, він особисто розпоряджався, що куди покласти і як зробити. Тепер, коли приступали до влаштування в удесятеро більших масштабах, він передав керівництво іншому, а сам надів новий спортивний костюм, осідлав кобилу і вирушив у дорогу. Він вирішив провести вихідний день у Каті. «А може, й залишусь у неї на день-два,— міркував він.— І вона буде рада, і я відпочину!» Він почував себе таким стомленим, наче пройшов тисячу кілометрів пішки.

Минувши Черняково, він збочив з шосе і поїхав навпростець через луки. Сонце схиялося на захід. Повівав вітерець, маки кивали своїми червоними головками. Повітря пахло вологою землею і соковитою зеленню. Було спокійно й тихо, як під час післяобіднього сну. До околіського центру було вже недалеко. У цьому місці росло кілька тополь—він повинен був об'їхати їх, щоб знову потрапити на шосе. Він уже повертав, коли кобила нашорошила вуха.

Це було для нього такою несподіванкою, про яку він навіть подумати не міг. Кроків за двадцять перед собою він побачив чоловіка й жінку. Чоловік обнімав її рукою за стан. Жінка була в синій ситцевій сукні у дрібних червоних крапочках. Білили її руки, оголені по лікті.

Євстатій відпустив віжки.

Сонце потопало за обрієм, ніжно-рожевий відблиск лежав над степом. Далеко на півдні баввоніла одинока тригонометрична вишка, і її верх блищав у відблисках призахідного сонця, як засвічений маяк.

Катя бігла до нього, і від вечірнього вітерця та швидкого бігу її волосся й сукня розвівалися ззаду. Чітко вимальовувалось її струнке, майже дівоче тіло. Вона спинилась захекана, глянула на нього зняковіло й простягнула руку.

А він поплескав кобилу по шиї і нервово почав поправляти гриву.

А тим часом підійшов і супутник Каті, захеканий ще дужче, ніж вона. Роками він був старший за Євстатія, але виглядав молодшим, тому що мав світло-русяве волосся і повне, гладеньке, як у юнака, обличчя.

— Ось ми й зустрілись,— сказав він, намагаючись не дивитись йому у вічі.

— Ну й що ж? — знизав плечима Євстатій.

Зубний лікар з поліклініки вимушено посміхнувся.

— Ми наче передбачали, що ви поїдете навпростець через поле. Катя була впевнена, що ви приїдете, тому ми й вийшли зустріти вас.

Вони трохи помовчали. Високо над ними поволі пролетів чорногуз.

— Ми просто вийшли прогулятись,— сказала Катя, продовжуючи стежити очима за польотом птаха.— Дивіться, який чорногуз червоний, наче пофарбований! — вигукнула вона.

— Це від сонця,— сказав Євстатій.

Вони знову замовкли.

— Ну, поїхали! — сказав Євстатій. Він натягнув повіддя.— Приємної прогулянки!

— Дякую! — кивнула вона.

Минуло два місяці. І за цей час вони ні разу не зустрілись — наче їх розділяло широке море. І все частіше доходили до Євстатія чутки. Сьогодні бачили його дружину в полі на прогулянці із зубним лікарем, вчора її зустріли з тим же таки лікарем десь у місті...

Порожнеча, яку він відчув у душі, коли побачив завершену станцію, зростала тепер з кожним днем. З ранку до вечора він блукав по полях району і, здавалось, був дуже заклопотаний тисячею найрізноманітніших справ. Тут він улагоджував непорозуміння між трактористами й правлінням господарства, там укладав нові угоди, переконував селян лущити стерню, переміщав бригади з одного місця на інше, щоб якнайбільше ущільнити роботу машин. То раптом з'явиться серед женців, щоб перевірити, як жнуть снопов'язалки, а через годину примчить до комори і з олівцем та блокнотом в руках підраховує, скільки зерна обмолочують за годину... На перший погляд здавалось, він весь поринув у роботу, але у серці в нього затаїлась нудьга — не було того вогню, що зігрівав його раніше.

Закинув він і дослідну ділянку. Все рідше розмовляв з трактористами, а більше засиджувався в своєму кабінеті, кутив і, як в'язень, ходив вперед і назад. Іноді спирався ліктями на підвіконня, вдивлявся в голубу далину й не відчував, як минали години...

Тепер він знову стояв біля вікна і думав, а думки, мов горобці,

перескакували з одного на інше. От завтра на партзборах розбиратимуть поведінку Олексія. Він повинен сказати хлопцям кілька напутніх, хороших слів. Хороших слів, але що саме?

14

Треба було зачекати Харалана, що був у справах у Блатниці. Збори розпочались о сьомій.

У залі бібліотеки зібралось коло сімнадцяти комуністів — трактористів і механіків. Більшість з трактористів поспішала на вечірню зміну, тому секретар парторганізації попросив, щоб висловлювались коротко.

Олексій сидів у першому ряду. Він з підкресленою байдужістю крутив у руках ланцюжок від ключів і намагався нікому не дивитись у вічі. Поруч, зігнувшись, сиділа його дружина.

Всю ніч вона мовчки слухала його докори та погрози і до ранку так і не склепила очей. Кілька разів намагалась обняти його, але він грубо відштовхував її від себе.

— Навіщо я тобі, коли ти не слухаєш мене? — бурчав він.

— Щоб любити тебе, — лагідно посміхалась Людмила. І додавала стурбовано: — Ти раніше не був таким злим... Звідки в тебе взялась ця упертість — не визнавати своїх помилок? Ти вважаєш себе безгрішним — всі інші винні, а ти найчесніший...

— Ти мене не суди! — сердився Олексій. — Це не твоя справа — грішний я чи ні!

— Ах, так? — Людмила підвелась, обпершись рукою на подушку, і пильно подивилась йому в обличчя. — Ти так гадаєш? Це не моя справа? А хто ж тоді я тобі? Ну відповідай!

— Дружина! — сердито сказав Олексій.

Людмила схрестила руки на грудях.

— Дружина, — тихо повторила вона й замовкла. Відтак запитала: — Хіба я тобі не друг?

— Ех, облиш мене! — розлютився Олексій. — Якщо я тобі подобаюсь — спи зі мною, якщо ні — іди до іншого. Твоє діло! Але не дзявкай на мене, як щеня. Досить з мене того, що інші на мене гавкають! Хоч ти помовч!

Людмила не стулила очей цієї ночі, але коли розвиднілось, побігла в МТС, навіть води не принесла з колодязя.

Олексій прокинувся у поганому настрої — голова була важка, як в перепою.

— Що то був за гвалт уночі? — запитала його мати. — Що натворила твоя красуня?

Олексій знизав плечима.

— Це моя справа, — відповів він.

А старий швець поплескав його по плечу:

— Держи міцно віжки! Як тільки попустиш, піде все шкереберть...

Харалан розповів про те, що сталося, заїкаючись на кожному слові. Йому було жаль і Олексія, і Людмилу. Адже він був для них «братом». А зараз кожним своїм словом розбиває їхнє життя. «Це він мстить»,— подумав Олексій. Але чим завинив Харалан?

— Ти сказав йому, яку він несе відповідальність, покидаючи свій пост? — запитав бай Владі, сердячись на Харалана, який заїкався.

— Сказав.

— А він?

Бригадир подумав.

— Він не володів собою... Нервував і не слухав.

— Навпаки! Я тебе слухав з великою увагою!—засміявся Олексій.

— Це його справа,— зніяковів Харалан.— Все, що треба було сказати, я сказав.

Бай Владі звернувся до Людмили:

— Так це було?

Людмила здригнулась, знизала плечима.

— Так,— стиха промовила вона.

Олексій поблажливо посміхнувся.

— Ну й захист! — прощідив він крізь зуби.

— Слово надається товаришеві Олексію,— сказав бай Владі.— Поясни нам, чому ти порушив розпорядок? Чому залишив роботу, не попередивши?

Людмила піднесла руку. Вона швидко дихала, синя робоча блуза піднімалася і опускалася на її грудях.

Біля неї сидів її чоловік. Ще кілька хвилин тому вона відчувала жалість до нього, ледве стрималась, щоб не взяти його за руку, потай погладити її. А тепер, побачивши в його очах презирство і ненависть, вона раптом згадала вчорашню розмову з ним, і густий рум'янець залив її щоки.

Чи треба було їй мовчати, як він велів?

Чи треба було бути лише дружиною — подругою в ліжку?

Вона здивовано глянула на нього, немов побачила його вперше. Ні, це не той Олексій, якого вона покохала ще з дитинства! Біля неї сиділа чужа людина — тільки чужа людина може дивитись на неї таким убивчим поглядом. Цієї чужої людини Людмила не кохала.

— Хай скаже товариш Олексій,— вона перевела дух,— хай скаже, але чесно, чи кинув би він трактор з лушпильниками посеред поля, якби ми з Хараланом пішли?

Вона сіла і провела рукою по чолу, що стало блідим, як стіна.

В залі запанувала тяжка мовчанка.

Хтось у задніх рядах глибоко зітхнув.

— А ти, Милко, як гадаєш? — запитав її секретар.— Скажи відверто, по-комуністичному. Якби ви з Хараланом залишили Олексія самого на полі, то як би він вчинив? Чи знайшов би в собі досить волі і сили, щоб залишитись біля машини до приходу нічної зміни? Як ти гадаєш?

— Ні! — сказала Людмила.— Він би пішов додому.— Вона помовчала.— Так, він пішов би...

Вона повернулася до нього і запитала слабим, тихим, але ясным голосом:

— Правда ж, Олексію?

Олексій знизав плечима, подивився у вікно й рішуче відповів:

— Так.

Дядько Марин потягнув себе за вуса, подивився на Людмилу, зняв окуляри й почав дихати на скельця.

— Яке покоління настало! — зітхнув він. — Мілька!

— Ну, Олексію, говори, що хочеш сказати, — нагадав йому знову секретар парторганізації.

Олексій підвівся. Глибока зморшка зігнула його брови.

— На цій лаві підсудних, — почав він, — повинні інші сидіти, а не я! Оті ледарі з ТКЗГ. З них питайте замість того, щоб мене клювати!

— Ти про себе скажи, — перервав його Євстатій. — У тих є свій суддя. Їм це так не минеться.

— Дідька лисого судитимуть їх! — скипів Олексій. — Ви спіймали ягнятко і хочете з нього здерти шкуру, а вовків — їх ніхто не чіпає.

— Тут не бойня, — сказав Євстатій. — Ми ні з кого не збираємось здирати шкуру. Будь спокійний.

— Я не боюсь, — відповів Олексій, гордо труснувши головою. — Але товариш Харалан, — і він посміхнувся, — і моя дружина так мені при всіх вичитали, що, здається, мені нема вже порятунку.

— Вони говорили чесно, як комуністи, — перервав його бай Владі. — Ти можеш спростувати їхні слова? Та ми ж бачили на власні очі, що ти повернувся за півтори години до зміни!

— Ідіть ви самі лущити пересохлу стерню в тій куряві без краплі води і без їжі!

— Отже, признаєшся?

— Ситий голодного не розуміє, кажуть у народі.

— І ти кинув би трактор і лущильники?

— Мені в очах потемніло!

Він оглянув притихлі ряди і випнув груди:

— Я не для того вчився і набував спеціальність, щоб з мене глузували такі негідники, як Трифон Андреев. Ви знаєте, на що я здатний в людських умовах. З кожним з вас можу позмагатися!

— І ти не жалкуєш, що так сталося?

— Жалкую, що ви накинулись на мене... а всяких там Трифонів ніхто не чіпає. А про свій вчинок я не жалкую. Жалкувати — це значить плювати на самого себе. Значить визнати себе нестямним, яким мене охарактеризував Харалан. Не жалкую — і край!

— І ніякої самокритики?

— Хай критикують себе ті, хто довів мене до такого стану!

Він сів і почав нервово крутити ланцюжок.

Євстатій послав записку баєві Владі. «Зніми свою пропозицію про найсуворіше покарання», — написав він.

Бай Владі тепло посміхнувся, кивнув головою.

Потім директор МТС встав, зняв окуляри, помовчав. Він подивив-

ся на трактористів, що сиділи в перших рядах, на механізаторів, які вместились, як завжди, на останніх лавах, окинув поглядом весь зал, бібліотечні шафи, картини, глянув на перехідний червоний прапор, вручений станції міністерством, і зупинився на золотому написі, захованому в складках полотна.

В цю мить, дивлячись на прапор, він відчув докір сумління за записку, яку послав баєві Владі. «Чи не поспішив? — зняковів він. — Чи не впав у сентиментальність?»

— Він каже, що працював у нелюдських умовах, — почав Євстатій. — Не міг витримати кілька годин на цьому вітрі без води! І ще називається комуністом!

Він обперся руками об стіл.

— Хай встануть піонери, ті, що працювали тут з кінця сорок восьмого року, хай скажуть, за яких умов створили ми цю станцію! Хай розкажуть вони про снігові хурделиці, при яких вони жили в дощаних бараках без поліня дров! Хай розкажуть, як гріли замерзлі руки над примусом дядька Марина, як пили чай без цукру і як при цьому виконували свій партійний обов'язок!.. Станція наша містилася у стайні, а сьогодні — погляньте — завод! На шляху від стайні до заводу ми доклали стільки зусиль й подолали такі перешкоди, що цей наш товариш, лише слухаючи цю історію, напевно, підняв би вгору руки, як спійманий дезертир.

Він надів окуляри і якусь хвилину думав.

— Яке партійне стягнення накласти на цього товариша — ми вирішимо колективно. Але я, як директор станції, за те, що він самовільно покинув роботу, й за те, що залишив державне майно напризволяще, — за все це знімаю його з посади тракториста і переводжу в монтажне відділення слюсарем третього розряду.

Коли стихли оплески, Євстатій продовжував:

— Я винен у тому, що після першого інциденту з Олексієм, я, як директор і його товариш, не зробив того, що треба було, щоб змусити його задуматись над своїми помилками. Якби ми всі ставились до нього уважно, тепло, як справжні товариші, він, напевно, не дійшов би до того, щоб знову бути покараним. В його вдачі є цінне, золоте зерно, але й багато старої іржі. Ми повинні стерти іржу. Це велить нам обов'язок комуніста...

Потім бай Владі запропонував оголосити йому сувору догану з останнім попередженням.

— Чи є інші пропозиції? — запитав він.

Ніхто не озвався.

А потім звичайні слова: «Хто згоден — хай підніме руку».

Серед сімнадцяти загрубілих чоловічих рук підвелась і рука Людмили. Вона трохи тремтіла, але рішуче підвелась угору.

— Абсолютна більшість! — оголосив секретар парторганізації.

Вони вийшли надвір мовчки, не дивлячись одне на одного. Мовчанка ця була страшнішою від найгірших слів. Вона нагадувала тишу

перед вибухом, який міг статися в першу-ліпшу хвилину. Поволі спливали миті.

Нарешті Олексій глянув на неї, і вона побачила його зіниці, розширені від страждання, і очі, що глибоко запали, дивилися в її обличчя з нимим, палаючим докором.

— Іуда! — прошепотів він, заскреготавши зубами.— За скільки срібняків ти продала мене?

Він засміявся беззвучним, моторошним сміхом.

— Може, за секретарське місце? Чи мітиш у бригадири?

Вона насупила брови і нічого не відповіла. Олексій же продовжував, і слова вітали з його уст, як каміння.

— Кого ти продала? Свого чоловіка!.. Того, з ким спиш, якого буцімто любила все життя. Гадюка!

Людмила піднесла руку до обличчя, немов захищаючись від удару.

— Іди з-перед моїх очей! — прошипів Олексій.— Ти мені вже не дружина!.. Іди до тих, хто мене оплював... Радій разом з ними! Святкуй перемогу! Олексія вже немає!

Він схопив комір сорочки і смикнув так, що гудзики полетіли на землю.

— Олексію! — вигукнула Людмила і спробувала схопити його за руку.

— Не доторкайся до мене! — заревів він, як поранений звір, і відступив.— Геть з дороги, тварюко!

Руки його стиснулись у кулаки.

Він перевів дух, немов біг під гору, відкинув чуб, що звисав йому на очі, і широкими кроками пішов уперед.

Вона йшла за ним і боязко, і вперто, немов собака, що йде за своїм господарем, який вирушив у далеку дорогу.

Так вони дійшли до роздоріжжя недалеко від села. Шосе вело в Толбухін, а польова дорога звивалася вздовж нив і спускалась до самого моря. Небо знову потемніло, почав накрапати дрібний дощ.

Олексій зупинився і обернувся.

Волосся в Людмили було мокре, блузка прилипла до плечей. Він ніколи не бачив її очей такими гарними — великими, переповненими лагідною тугою, благаючими.

Вона теж зупинилась і простягла руки.

Він відчув сильне, нестримне бажання взяти ці руки, притулити до свого обличчя, пригорнути всю її до своїх грудей і лагідним, теплим словом заспокоїти її. Але він не міг знайти сили в своєму серці. Воно ще стискалось від образу.

— Вернись! — сказав він їй.— Я йду в Толбухін, а звідти — чорт знає куди... Світ за очі!

— Ти сам не знаєш, що говориш.— Вона ласкаво посміхнулася до нього.— Іди додому, там ти заспокоїшся. Завтра подумаємо!

— З тобою я ні про що не хочу думати! — насупився Олексій і, помовчавши, запитав: — Ти гадаєш, що після сьогоднішнього ми зможемо жити разом?

— Нічого поганого між нами сьогодні не трапилось! — відповіла Людмила.

— Та невже? — Він знову глянув на неї суворими, гнівними очима. — Так-таки й нічого?

Вона знизала плечима.

— Що посіяла, те й пожнеш! — вигукнув він. — Я з такою жінкою, яка продаватиме мене на кожному роздоріжжі, не хочу жити... Якби ти мала в своєму серці хоч крапельку кохання до мене, то не нацьковувала б тих красенів на мене!.. Кохання випробовується в тяжкій хвилині життя! А ти мене спалювала, з'їла мене, як чужу людину!.. Відтепер — під три чорти!.. Я тебе ненавиджу і ненавидитиму все життя. Хараланові вибачу, а тобі — ніколи!

Він сам не вірив своїм словам. Вони самі собою вилітали з його вуст.

— Я не можу більше жити з тобою! — майже крикнув він, щоб затамувати жаль, який почав стискати йому груди. — І не вернусь більше у Ведрово! А якщо й вернусь колись, то тільки для того, щоб ви мені низько вклонились! — І глухо закінчив: — А ти — вільна. Заяву про розлучення подам у Толбухіні.

Ось цього він не повинен був казати. Цього ні в якому разі не треба було казати.

Він одвернувся й одразу відчув себе розбитим і безсилим. Якщо він постоїть ще трохи, то впаде до її ніг у грязюку й заскиглить від болю, як мале дитя.

— Прощавай, — промовив він, не подаючи руки. — Іди скоріше додому, а то застудишся!

В сутінках, за дощовою запоною, він швидко зник з її очей.

— Олексію! — гукнула Людмила, зробивши кілька кроків уперед. — Олексію!

Вона постояла кілька хвилин, прислухаючись. Навколо шумів дощ.

Вона оглянулася, насіду добрела до кювета й знесилено опустилася на землю. Обняла коліна й гірко заплакала.

А затьмарений обрій насувався все ближче й ближче. Рівнина потонула в мороці.

Почувся м'який, мелодійний дзвін великих мідних дзвіночків — отари повертались з пасовиська. Тупіт кінських копит відшумів, як вітер по дорозі, й затих на рівнині.

Ніч швидко нахлинула зі сходу, поле почорніло.

Людмила сиділа на насипі край шосе, а дощ мочив її обличчя й струмочками стікав на натягнуту на колінах спідницю. Їй усе здавалось, що за спиною ось-ось пролунають кроки Олексія, вона чекала, затамувавши подих. Десь вітер поніс по стерні сплетене в клубок перекотиполе, і вона з надією підводила голову: може, це він пробирається нивами, щоб злякати її, як колись, ще парубком? Підкравшись ззаду, він затуляв їй долонями очі, вона штовхала його ліктями, а він запитував, змінивши голос: «Ану, відгадай, хто це?..»

Та шарудіння перекотиполя стихало, і лише тихо шумів дощ між полукіпками жита.

І так, згорнувшись у клубочок, Людмила просиділа на шляху понад годину.

З села долинув гавкіт собак. Угорі, на горбі, засвітились, як позолочені, вікна МТС. Дощ ущував, над рівниною пронісся північно-східний вітер, степ завив, як голодний, наїжений вовк. Спочатку хмари розірвалися на півдні, і в просвіти, як крізь розірвану завісу, глянули великі жовті зорі. На північ неслися темні, кошлаті полчища, а за ними наступало атласне небо, осяяне місяцем, що піднявся над обрієм. Спочатку мідно-червона куля швидко піднімалася вгору, потім поступово поблідла, стала матово-білою і немов повисла на одному місці. Широка срібляста стежка прослалась на рівнині.

Людмила була лише в блузці, і тепер, коли повів північний вітер, вона затрусилась від холоду. Мокра матерія прилипла до плечей, змушуючи її тремтіти, як лист на дужому вітрі.

— Ти звідки йдеш така забруднена? — спитала її свекруха, окинувши невдоволенням поглядом перемерзлу невістку. — Хай їй всячина, тій вашій роботі! — почала вона клясти. — Чи нема для вас даху, весь час тримають вас надворі, як собак?

Людмила стала біля вогнища, де тріщав сухий кіз'як, і простягла руки до синьо-жовтого полум'я, що піднімалось угору, окутане важким кислуватим димом.

— Що це у вас за робота; цілими днями вас не бачу! — продовжувала свекруха, зшкрібаючи поламаню ложкою засохле тісто, що прилипло до ночов. — Ще вдосвіта як подалися, і цілий день тебе немає. Хоча б води принесла! Сьогодні я мало не згоріла від сорому біля колодязя. «Де це твоя невісточка? — питають мене жінки. — Отаку ти собі помічницю знайшла, щоб їй носити водичку?» — Вона підвела очі й сердито крикнула: — Чому ж ти не роздягаєшся? На мокру курку схожа й зіщулилась біля вогню, немов бабуся! Іди переодягнися!

— Мені не холодно! — відповіла Людмила.

Вона зняла косинку й пригладила рукою мокре волосся.

Знадвору ввійшов батько Олексія, весело глянув на них і неквапливо повісив свою величезну баранячу шапку на волячий ріг, забитий в стіну навпроти вогнища.

— Ай-ай-ай, яка вона у нас струнка, немов тополя, — зауважав він язиком, оглядаючи Людмилу і посміхаючись. — Якби не знав, що ти з добруджанського роду, то подумав би, що горянка. Глянь лишень, — звернувся він до дружини, — гвардійця вони з Олексієм народять тобі, міцного, як дуб! Я йому пошню чоботи ну просто шик, як на королівського кавалериста! Хай тільки поспішають, доки дідові руки можуть тримати молоток! Зрозуміла, моя кралечко?

Сумно посміхнувшись, Людмила опустила очі.

— Накривайте стіл, бо я зголоднів, як вовк! — розпорядився швець. — Ти, стара, охолодила ракію? Де Олексій, його ще нема?

— Олексій поїхав, — тихо промовила Людмила.

Обоє подивилися на неї широко розплющеними очима. Зламана ложка випала з рук свекрухи.

— Куди поїхав? — насупив брови батько.

Людмила знизала плечима.

— У кого ви вдалися такі! — розсердився швець.— Ідуть, а батькові ні слова!.. Відповідай, куди поїхав, хто його послав?

— Боже мій, боже мій,— заойкала стара.— От маю сина, а вдома його ніколи не бачу!

Людмила не любила своєї свекрухи. Стара дивилася на Олексія, як на малу дитину, потурала всім його примхам. Мати розвинула й виховала в ньому хворобливе самолюбство. Коли хлоп'я поверталось після ігор похмурим, Людмила чула голос його матері за огорожею:

«Чого ти граєшся з такими поганцями? Хіба не бачиш, що то за голодранці, знайди собі кращих товаришів!»

Тому зараз Людмила подивилась їй прямо в очі.

— І скоро його не побачиш!.. Покарали його на станції, а на мене він розсердився... Пішов подавати заяву про розлучення!

— Що ти плетеш! — прогримів швець.— Ти при своєму розумі?

— Це правда! — зітхнула Людмила.

Вона присунула триногий стілець і стомлено сіла. Її морозило, ніби проймамо холодними голками, голова йшла обертом. Але вона зібралась з силами і розповіла старим все від початку до кінця. Не сказала тільки про свої сльози і про те, що цілу годину просиділа на дощі.

— Пресвята богородице! — простогнала стара. Потім відразу наїжилась: — І як, скажи, тобі не гріх від бога, як не сором від людей свого чоловіка чорнити!.. Оце йому така подяка за те, що він носився з тобою, як з лялькою, за те, що він мене, свою стару матір, лаяв, щоб я тебе не завантажувала хатньою роботою? Що в тебе за гадюче серце, що ти могла віддати його під суд?

— Ви мого серця не чіпайте! — Людмила взяла долі хворостину й почала розгрібати попіл.— Якби він тільки мене образив, я б йому тисячу разів пробачила!..

Деякий час вони мовчали. Вогонь у вогнищі згасав, кімната наповнилась димом.

— Хай бог тобі буде суддею! — захитала головою свекруха.— Якби таке щось трапилось в мої часи, тебе б закидали камінням!

— Ну, годі! — скипів швець.— Камінням!.. Якби мені трапив під руку цей красень, ох і надавав би я йому ременем по одному місцю! Трактор серед поля він лишатиме, баран! Дружину розводом лякатиме! Хоч я його батько, а тричі підняв би руку, щоб його покарали!.. Хіба так бережуть державну власність... А якщо якийсь дурень зіпсує машину? Це коштує мільйони! Як посадять за ґрати — вкриють ганьбою мою старість! Мене соромить, сучий син, мене, кого всяк поважає! Я п'ятдесят років прожив на світі з незаплямованою честю.

— Ну, тепер радуйся! — дорікнула йому дружина.— Пішов синок, і, мабуть, мої очі вже не побачать його!

Стара зігнулась, згорбилась, сухі плечі затряслися, як у лихоманці.

— Не скигли! — погрозив їй кулаком швець. І звернувся до Людмили: — Коли повернетесь, поставлю його перед тобою на коліна, хай просить пробачення. Ти честь мого дому бережеш, а він плює на тебе, розбійник!

Людмила встала.

— Я вже не дружина йому, — промовила вона. — Він відмовився від мене! Піду до матері!

— Оце-то так! — Старий сплеснув руками. — Як скоро ви, молоді, вирішуете! Той ляпнув щось у гніві, а вона зразу — до матері!

— Так воно й буде, — сказала Людмила.

Свекруха голосно захлипала.

— Ох, ці ще мені жінки, — зітхнув швець. — Ви мене з розуму зведете, правду вам кажу.

Він сів і почав набивати люльку тютюном. Руки в нього тремтіли, і тютюн сипався додолу.

— Дай я! — підбігла до нього Людмила.

Вона взяла люльку й відчула, як на очах у неї виступили сльози.

— Ти справді так вирішила? — тихо спитав старий.

В цю мить хтось постукав у двері.

— Повертається, розбійник! — здригнувся швець.

Старий поклав люльку на стілець, спробував надати своєму обличчю сердитого виразу і неквапно відсунув засув.

У дверях стояв Харалан.

Він привітався з старим, зняковіло оглянув кімнату й спитав:

— Чи дома Олексій?

Швець не відповів, а лише зітхнув і поволі поплентався назад.

— Його нема, — відповіла Людмила. — Олексій поїхав.

Вона підійшла до хлопця, взяла його за руку і потягла в хату.

— Зайди, — попросила вона. — Я зараз зберу свої речі.

Харалан сів на триногий стілець, згорнув руки і задивився на вогнище.

Вогонь згасав.

Стара, стоячи біля ночов, знову почала схлипувати. Швець запалив сірник, жовте полум'я затремтіло між його пальцями. Він жадібно затягнувся димом люльки, ніби пив великими ковтками холодну воду.

І Хараланові здалось, немов перед ним купа руїн. Ще годину тому тут був дім, лунали пісні, сміх... А пронеслась буря і все змела, все перетворила на руїни...

15

Сонце зійшло над рівниною.

Легкий ранковий туман почав швидко танути. Розкрились простори, соняшники повернули до сходу свої золоті головки, шугнули в небесну блакить ранні жайворонки. Маленькі білі хмаринки, що злетіли над рівниною, мов журавлі, засяяли в рожевих відблисках ранкових променів.

Степ пробуджувався зі сну, весело всміхався наступаючому дневі,

а Харалан неспокійно крокував поруч з трактором Людмили і все поглядав на дорогу, що вела до села, яке ще спало.

У дворі станції пихкали бензинові лампи, трактористи готували машини до виходу в поле. Ось перша бригада вже рушила, причепивши дискові лушчильники. Водії повернули голови і замахали кепками. Згори, з вікна директорської кімнати, Євстатій з посмішкою стежив за виходом бригад.

Останнім вивоз до виходу ешелон Еню Сирненського. Еню був чоловік років п'ятдесяти, сухий і чорний, як висохла грудка землі, з глибокими зморшками на обличчі. Він майже на місці повернув трактор і, не зменшуючи швидкості, повів машину до широко розчинених воріт. Хлопці, які спостерігали за цим майстерним маневром, не стримались і закричали від захоплення, заплескавши в долоні.

Два дні тому бригаду Еню прикріпили до поля першого ведровського ТКЗГ. Трактористи, всі літні й досвідчені в своєму ремеслі люди, закінчили жнива на п'ять днів раніше контрольного строку, встановленого керівництвом станції. Зрозуміла річ, що велику роль у цьому успіху відіграв бай Стамат, який регулярно і своєчасно посилав їм причіплювачів, їжу і воду, а крім того, організував цілий загін вереснят, щоб вони збирали колоски. Та слава по заслугі належала Еню, цьому серйозному чоловікові, що все життя працював машиністом локомотива коло молотарки і посміхався лише кілька разів на рік. Він до такої віртуозності володів машиною і так використовував її силу, що йому досить було тільки глянути на рівнину, щоб сказати: впораємось з нею за стільки-то днів. Знімались вітрові бурі, шмагав дощ, але ніякі перешкоди не могли зупинити його.— Еню вів машину, ніби нічого й не було.

Одного разу Олексій пожартував:

— Ти, баю Еню, згориш на роботі. Чи ж варто так надриватися заради якоїсь там першості.

Еню насупився, і від цього його обличчя стало схожим на печене яблуко. Очі його, що завше дивилися стурбовано і якось незадоволено, метнули в бік хлопця убивчий погляд. Еню не відповів йому, пройшов мимо, проте з того часу перестав помічати його, немов Олексія й не існувало.

Ось і тепер, проїжджаючи на повній швидкості повз Харалана, він висунувся з кабіни, зміряв хлопця з ніг до голови й усміхнувся недоброю посмішкою. В цій посмішці була іронія, докір і навіть ехидне презирство.

Харалан насупився,— він не звик до таких поглядів. Але чи тому, що він почував себе трохи винуватим, чи тому, що поважав Еню, він лише похилив голову і дивився, як гусениці трактора залишають глибокі сліди на висохлому і посірілому шляху.

Трактори пройшли, їхній гуркіт затих вдалині. Сонце піднялось над обрієм, хмаринки зблідли, розтанули у скляній блакиті неба.

Двір затих. Раптом стало якось тужно, глухо і порожньо. З кімнати електрозварника долинав різкий свист кисневого апарата — і це був єдиний звук, що порушував тишу.

А Людмили все ще не було. Шляхом потяглися підводи, промчали вантажні автомашини. Проїшов гурт жінок, забіліли їхні косинки — Людмили між ними не було.

Харалан спохмурнів, наспив брови. Двоє пішло з його бригади, а знайти їм заміну було не так-то легко. Та й відсутність Людмили тривожила його...

Тепер вона була дружиною іншого, і він намагався не думати про неї. Відтоді, як вона вийшла заміж за Олексія, він замкнув у серці ті маленькі, боязкі мрії, яких нікому не довіряв. А вони були прості і чисті, як герань, що й досі цвіла у щербатому горшку перед його хатою.

Він і раніше не сподівався на взаємність. Як пташина, пурхала дівчина навколо нього, а він дивився на її пурхання і радів. Але про-стягнути руку, щоб спіймати її, він не насмілювався навіть уві сні.

Траплялось, що під час обідньої перерви він лягав у тіні машини і, примруживши очі, вдивлявся у бездонну блакить над колесою. Колосся навколо нього шуміло, а йому здавалось, що він чує шурхіт її босих ніг, веселий шелест її косинки, яку розвівав вітер... Проте коли вона з'являлась перед ним, він одразу зводив брови, ставав по-діловому суворим, замкнутим і мовчазним... А що він міг вдіяти? Адже вона не раз казала, що вважає його братом!

Йому лишалось одне — радіти з її щастя. Це була радість трохи сумна, як оті квіти, що цвітуть восени. Йому судилось прикрашувати своє життя саме такими квітами. А тепер і вони зів'яли.

Харалан причепив три дискових лушпильники до трактора Людмили і сам вийшов на її ділянку, а змінного тракториста тимчасово призначив старшим і доручив йому вести важку машину Олексія.

Відстали вони з лушпінням полів другого господарства. Треба було поспішати, щоб звільнити машини для літньої оранки і для підняття тієї цілини, яку господарства планували восени засіяти озимю пше-ницею.

Приїхавши на свою ділянку, Харалан відразу включив машину на повну швидкість. Йому хотілося закінчити роботу на цій ділянці до четвертої години, потім навідатись на сусідні поля, де орали три інші машини, а ввечері завітати до Людмили. Може, в цей важкий для неї час їй потрібна дружня допомога, братня порада?

Він тільки раз вийшов з кабіни — в обід, щоб почистити й оглянути мотор і кинути в рот кілька шматочків теплого коржа, якого йому прислали. Господарство Трифона Андреева вперше прислало їжу своєчасно. Крім хліба, його почастивали підсмаженою квасолею і кількома загорненими в газету стручками печеного зеленого перцю. Візник дав йому напитися з плетеної сулії, вщерть наповненої холодною водою.

Харалан розломив корж, а квасолю і перець віддав причіплювачеві. Йому не хотілось їсти, душа тужно стискалася, немовби її затягли мотузкою...

Сонце стояло на вечірньому прюзі, коли диски нарешті уперлись у

лівденний край поля. Він виконав свій план на дві години раніше. Хоч коліна боліли від безперервного сидіння, а голова тріщала від гуркоту мотора, він, не чекаючи зміни, підняв капот і сам почав підготувати машину. Всі ці радянські машини він любив однаково, але це був Людмилин трактор, і тому, витираючи паклею свічки, він погладив долонею теплу сталь, вичистив маслянку, а кепкою вибив сидіння, на яке ліг був сірий пил.

Потім він завів мотор і тут же, на місці, випробував швидкості. Все було в порядку. Він наказав причіплювачеві чекати зміни, випив кілька ковтків води і широкими кроками пішов до сусідньої ділянки, де лущила стерню друга машина його бригади.

Сонце заходило за кукурудзяні ниви.

Він штовхнув хвіртку свого запущеного двору і повільно пройшов по доріжці, порослій з двох боків високим бур'яном. В камінній хатинці було прохолодно, пахло землею і давно захололим у вогнищі попелом від кізяка.

Він відчинив віконце, рами заскрипіли тихо і жалісно. Поміж залізними прутами просувались висохлі стебла олеандра і герані. Зморщені, почорнілі листочки зашелестіли в його пальцях, як клаптики згорілого паперу.

Харалан сів на застелене домотканою ковдрою ліжко, сперся руками і втупився очима в низеньку задимлену стелю. «Спочину трохи...» — подумав він.

А засидівся більше години. І не тому, що йому подобалась ця похмура обстановка — нічого веселого не навівали йому ці голі стіни, пустою віяло з кожного кутка. Засидівся він тому, що все не наважувався пройти кілька кроків, які відділяли його від Людмилиної хати.

Як до неї заговорити? Як вона його зустрінє?..

А якщо вона поїхала в Толбухін, слідом за своїм красенем? Це, чого доброго, піде за своїм божевільним чоловіком і подасться з ним світ за очі.

Лише на саму думку, що це могло справді трапитись, він ціпенів від жаху. Він почував себе раптом осиротілим, пограбованим, позбавленим тієї радості, яка роками зігрівала його душу тихим домашнім вогником.

Її заміжжя не завдало йому стільки болю. Він знав, що рано чи пізно вона полетить в чужий дім. Гірко йому було, особливо в перші дні, але згодом він оволодів собою, підняв голову. Адже у нього лишилась можливість бачити її, чути її голос!..

День схилився надвечір, почало смеркати. Біля вогнища засюрчав цвіркун, ластівки залопотіли крилами біля гнізда, змощеного під стріхою, якраз над сінешніми дверима. Налетів східний вітер, чортополох на подвір'ї зашумів, зашипів, як гадюки, що їх переслідують.

Він сидів на міндері, згорбившись і обхопивши руками коліна. Йому було всього лише двадцять п'ять років, але волосся вже де-не-де сріблилось ранньою сивиною. Дрібні зморшки зібрались біля очей, шкіра на лобі зморщилась, глибока складка залягла на переніссі між рудими бровами.

У нього був вигляд людини, що прожила важке і трудне життя. Шість років, які він проголодував у чужих маєтках, наклали на його обличчя сувору й похмуру печать.

Спочатку він найнявся наймитом до Светлю Паздерськи, багатія, жонатого на сестрі Минча Покровнишки. Одноокий Светлю, сердитий і завжди похмурий, обмацав своїми короткими й товстими пальцями його руки над ліктями, повернув його два-три рази, щоб краще оглянути спину і плечі, й задоволено прищмокнув губами. Але тут же скривився, наче вкусив кислую, і голосно сплюнув собі під ноги.

На подвір'я вийшли його сини, і дружина, заклавши руки під фарух, дивилася злими, недружелюбними очима.

— Не хочу я тримати в себе в домі сина розбійника! — просичала вона, і в її довгастих котячих очах блиснули зеленкуваті вогники. — Ти хіба не бачиш? Він схожий на вовченя, знаємо ми його собачий рід!

Светлю осміхнувся і знову оглянув його кремезну й мускулисту постать.

— Нічого собі хлопець, — сказав він. — Від такого товару я не відмовляюсь!

Харалан (йому тоді було років чотирнадцять) стояв серед цих людей, заціпенівши від жаху, насупивши брови і втупившись у землю. Він згорав від сорому. Він готовий був замахати кулаками, двома стрибками опинитись біля цегляної огорожі, перескочити через неї і бігти, бігти, не оглядаючись, скільки є сили, далеко в степ... Та його стримував жаль до матері. Зараз він був єдиною її опорою.

Хазяї сіли вечеряти в широкій і прохолодній горниці. Теплий запах яхнії¹ з курки наповнив всю хату; почувши свіжий запах щойно вибраного з печі пшеничного хліба, прийшов собака і, вмовившись біля дверей, нашорошив вуха.

Харалан сів на кам'яних сідцях, ковтнув слину і опустив голову на груди.

— Що це ти сидиш там, бусурмане! — гиркнула до нього дружина на Светлю. — Іди сюди!

Вона ткнула йому в руку важкий шматок просяного хліба, нахилилась над каструлею і довго бовтала у ній дерев'яним черпаком. Нарешті витягла звідти курячу голову, поклала її на хліб і, прищмокуючи, обсмоктала жир, який залишився у неї на пальцях.

Харалан стояв і не знав, що йому робити: жбурнути посинілою курячою головою хазяїці межі очі чи просто кинути її під ноги.

— Не стій, як пень! — просичала Паздера. — Іди до клуні і їж!

Харалан глянув на неї спідлоба і, нічого не сказавши, тихенько виїшов надвір. Він зупинився на порозі й покликав пса:

— Лиско, на!

І кинув йому курячу голову.

Всередині принишки, і хлопець відчув, як по його спині шарять кілька пар здивованих очей.

¹ Яхнія — болгарська страва з м'яса та овочів з великою кількістю соусу.

Він піднявся по драбині й сів біля ляди сінника, звисівши вниз ноги. Було тихо, над головою сяяли великі жовті зірки.

Харалан відкусив шматочок сухого просяного хліба. Він був із залежалого борошна і гірчив. Та голод свердлив у шлунку ніби свердлом — треба було їсти. І він силоміць, не жуючи, ковтав шматок за шматком, стримуючи сльози.

Трохи згодом на сінник піднявся старий наймит Паздерових, дід Видул. Кожного ранку він вигонив отари Светлю на пасовище, бродив по ведровських полянах, спускався до черняковських вигонів і тільки пізно ввечері повертався у двір маєтку. Він теж передчасно посивів, ходив трохи згорбившись і все спирався на свій довгий сучкуватий костур.

Дід Видул подивився уважно на хлопчину, присів поруч і довго мовчав. Потім почав шарити в своїй торбині, вийняв звідти шматочок бринзи й мовчки подав Хараланові.

— Візьми розговійся,— промовив він.

Бринза була із збираного молока, кришилась, як вапно, та солоний смак перебив гіркий присмак хліба.

— Спасибі! — кивнув головою Харалан.

Дід Видул зітхнув.

— Мене завжди так харчуватимуть? — спитав хлопець.

Старий мовчав, думаючи про щось і тяжко дихаючи, як стомлений перевантажений віл. Щось хрипіло, скрипіло у нього в грудях, ніби там хиталася віконниця на іржавих завісах.

— Завжди мене так харчуватимуть? — знову спитав Харалан.

Дід Видул подивився на нього й сумно похитав головою.

— Бог допоможе,— відповів він тихо.

— Я втечу! — сказав Харалан.

— І куди ти підеш? — Старий пильно подивився йому в очі.— Куди ти підеш? — повторив він.

Хлопець задумався.

— Скрізь воно так! — почав дід Видул співучим голосом. Він схиляв і піднімав голову, як старий осліплий кінь.— Скрізь так — і тут і там — наймитові хліб завжди гіркий! Споконвіку поневіряється наймит, як проклятий! Якщо нема своєї землі, ти все одно що листок—невагомий. Носить тебе вітер полем, як чужинця. Куди втечеш?

Зірка покотилась в оксамитовій темряві, згас її золотий слід.

— Куди не підеш, скрізь будеш наймитом! — продовжував співучо дід Видул.— А доля слуги всюди одна...

— А чому це так? — похмуро запитав Харалан.

— Чому?..— Старий помовчав.— Якщо запитаєш попа, він тобі скаже: тому що така божа воля... А я думаю, що гріх у цю справу вмішувати бога... Мені все здається, що диявол вигадав цей порядок... Є така казка, я її чув від батька. Жили собі колись дуже давно двоє хазяїв.

— Ти, діду Видуле, облиш казки,— перервав його Харалан.— Ти мені краще скажи, тут наймитів завжди так годують — просяним хлібом?

Дід Видул знову помовчав.

— Прийде час, дадуть тобі вилизувати посуд... І бринза, і сальце знайдеться для тебе, коли підростеш... А якщо сили в тебе буде багато, і тарілку з їжею тобі піднесуть... Мені, наприклад, в ті роки, коли я був сильним, давали і шматочок м'яса, і пшеничний хліб. Але я тоді два мішки зерна піднімав на спину, ось яка у мене була сила... Бувало, плюну на руки і сам почну крутити колодязне колесо... Задоволені були мною хазяї, навіть чоботи свої давали доношувати!

Дід Видул зітхнув.

— І чоботи я носив, хлопчику мій, коли був сильним... А зараз, як прийшла старість, у царвулях чалапаю по грязюці... Ще добре, що їх дають, але бачу, починають уже жаліти... Проте вони по-своєму мають рацію: постарів я, нема від мене колишньої користі...

Він повернувся до хлопця і поклав йому кістляву руку на коліно.

— Ти, синку, не думай, що ми одні ходимо по муках, що тільки у нас лиха доля... На пальцях можна порахувати веселих людей у нас! І вино не може нас як слід розвеселити. Авжеж! З чого нам сміятися? Відрікся від нас господь, нечистий закинув нас у цей безводний степ, живемо милістю чокойською, з дня на день... А тобі, мій хлопчику, ось що я, старий, пораджу. Слухай мене, адже я шістдесят літ прожив на цьому світі і, як то кажуть, хильнув горя ціле море. Крутись біля хазяйських машин, приглядайся до їх будови, щоб стати машиністом. Від лихої долі тобі не втекти — ще ніхто не втік від своєї тіні. У бідності пройде твоє життя, ситості не зазнаєш, але й не голодуватимеш... Тримайся машин!

Так почалося наймитське життя Харалана.

Зірки ще мигтіли на небі, а Харалан уже біг з відрами до колодязя. Схід сонця заставав його вже на ниві, а коли воно починало припікати і хазяйські сини витягувались в тіні під припорошеними акаціями, він збирав коров'ячі кіз'яки і сушив їх.

За ці шість років він обійшов майже всі хазяйські хати у Ведрові. Хазяня подобалась його силі, вони раділи з його спритності, але побоювались насуплених брів і холодного блиску його очей. Їх погляд був схожий на затягнуте грозовими хмарами небо: дивишся на нього і кожної хвилини чекаєш блискавки, грому...

Тому, незважаючи на свою силу і спритність, він довго не затримувався в маетках: хазяї проганяли його, налякані сокирою його покійного батька.

— Хіба ти не бачиш? Він викапаний батько! — тривожилась баба Хаджіяка.— Змію хіба можна пригрівати в пазусі? Від такого відлюдка всього можна чекати — різних капостей!

— Диявольське кодро! — хитав головою Хаджія. І зітхав.— А добрий він у мене тракторист, сучий син!

Та найбільше лякала його мовчазність. Що він думав, що таїлось в його душі — ніхто не міг відгадати. Рухався він, як хмара: мовчазний, похмурий, тільки очі інколи спалахували, мов блискавиці. Ці

іскри в останній час дуже налякали Хаджію, але прогнати наймита він не наважувався — лавина радянських військ наближалась до кордону.

В цей час у поведінці Харалана сталася велика зміна. Він і раніше не говорив ні «доброго ранку», ні «добрий день» своїм хазяям, робив вигляд, що не помічає їх, і відгукувався лише тоді, коли його кликали. Але в ці дні він почав дивитися їм прямо, в вічі і так дивився, що в баби Хаджійки по спині пробігали мурашки від страху. Було, забачить його десь у дворі і відразу ж задріботить до себе в кімнату, замкне двері й виглядає з-за фіранки, стежить за ним, як кішка за рухами пса, що злякав її.

Трапилось так, що одного разу до них примчав Пантелей на своїй вороній кобилі, злий і страшний, як вовк-самітник. Хазяїн Ведрова, перед яким гнув спину навіть окружний управитель, легко скочив на землю і владно гукнув Хараланові:

— Візьми повід і поводи кобилу, поки вона не прохолоне!

Харалан повернув голову до альтанки, ніби слова Пантелея не його стосувалися.

— Ти чуєш, що я сказав? — заревів тутешній феодал і хльоснув себе батогом по халяві.— Я тобі кажу!

Харалан запалив цигарку і ліниво підійшов до Пантелея.

— Ось там двір,— сказав він.— Сам поводи худобину. Ти ж не каліка!

Пантелей не витримав. Він замахнувся вузлуватим батогом, як сотні разів замахувався в минулому. Замахнувся люто, сердито, ніби хотів у цьому ударі вилити всю накипілу злість, яка клекотіла вже багато днів у його душі.

Та рука повисла у повітрі, не встигнувши опуститись. Харалан схопив його за кисть, одним ривком вихопив батіг і жбурнув його на черепичну покрівлю хати.

Так вони стояли один проти одного й дивились один одному у вічі більше хвилини. Пантелей почервонів, як буряк, очі в нього налилися кров'ю. Він згорбився, наїжився, як поранений звір, готовий боротися на життя і смерть. А Харалан спокійно затягнувся, подивився на загнану кобилу і лагідно погладив її по лобі.

— Заморить тебе цей кровопивця! — промовив він до неї. Відтак узяв її за вуздечку і повільно повів до обсадженої самшитом альтанки.

Пантелей заскреготав зубами, стис кулаки, але його плечі опустились, як перебиті крила у орла.

Хаджія спостерігав цю сцену в маленьке, завішене фіранкою віконце, і серце у нього завмирало від задоволення. Страшний Пантелей, цей цар всієї околії, який все життя ставав йому впоперек дороги, зараз стояв у дворі безпорадний, як жінка, принижений якимось жалюгідним наймитом...

Так жив Харалан протягом цих шести років. Були вони безрадісні, як пізня добруджанська осінь, коли важкі хмари закривають, як ков-

паком, рівнину, а на обрії тягнуться перисті хмари, сірі тумани. Мрячить холодний дощик, дороги розкисли від води і сльоти, і степ здається безлюдним і похмурим, сумним, як пустеля. Все чорне: і небо, і земля.

Тепер інша справа — минули голодні роки, та пережите страждання залишило глибокі сліди і на його обличчі, і в душі. Сліди ці нагадують колії, що прорізують м'які польові дороги. Поки сиро і мокро і небо ще оповите хмарами, ноги грузнуть у борознах до кісточок. Та тільки-но засміється з синього небесного купола тепле сонечко, чорнозем швидко твердіє, сухий вітер замітає і зрівнює з землею колії, що простяглись до самого обрію. Лише спостережливе око помітить на просохлій дорозі сліди колій: тут пройшли важкі шини возів, запряжених волами...

Кожної суботи ввечері Харалан ходив у гості до діда Видула. Статат призначив старого помічником завідуючого тваринницькою фермою при господарстві. Мудрим і досвідченим був дід Видул у справах тваринництва, і тому всі робітники на фермі його поважали, як батька. Був у нього талант оповідача — бувало, ввечері почне розповідати про сиву давнину, пастухи притихають, вмощуються довкола і слухають, і оком не моргнувши, до самої півночі.

Харалан сидів у свого колишнього наставника, підпершись рукою, і довго мовчав. Його мовчанка дратувала старого.

— Скажи хоч що-небудь, засмійся! — прохав він його.

— Не хочеться мені говорити, — тихо відповідав Харалан.

— Тобі важко? Образив хтось? — допитувався старий.

— Хто мене може образити і за віщо? — знизував плечима Харалан.

— То чому ж ти такий похмурий?

— Е-е, діду Видуле, все гаразд! Я веселий!

Старий замислено похитував головою.

— Іди до ровесників, розвій тугу з молоддю! — радив він йому. — Ти як дитина, що виросла в злиднях. Візьми такого, одягни в нове вбрання, поведи його в багатий дім, до дітей, що живуть у розкошах. Не легко розвеселитись такій дитині. Вона усе намагатиметься захопитися в куток. Багато часу мине, поки вона оговтається, розкриє серденько. Так і ти...

— Я не ховаюся в куток, діду Видуле! — казав Харалан. — У мене весело на серці, а чому не сміюсь — і сам не знаю.

— Прийде, все прийде! І сміх прийде! — підбадьорював його старий. — За плечима в мене уже багато-багато років, і все ж, коли погляну, яке життя виростає, хочеться мені заспівати на всі груди та ще й хоро потанцювати... Так! Жаль тільки, що мало лишилось моїх ровесників. От якби їм, бідолахам, хоч на деньок встати з могил!.. Щоб вони поглянули й сказали: де краще! Тут, на землі, чи у них там, на тому світі... Ось і ти — розкрий свою душу, провітри її від минулого горя і залиш віконниці широко розчиненими, щоб зайшла тепе-

рішню радість. Тоді й ти заспіваєш пісню, та так, що навіть у Сернені на площі тебе почують. Он як!

А надворі почало вечоріти. На вулицях скрипіли гарби, навантажені соломою, мукали воли, по дорозі до колодязя перегукувались дівчата.

Спочатку повітря здавалось золотисто-рожевим. Потім поступово поблідло, стало прозоро-блакитним, м'яким. На світлому ще шовку неба заблищали перші зірки.

Харалан грюкнув перехнябленою хвірткою і повільно попрямував до Людминої хати. Віконце на вулицю світилось, і цей вогник сповнив надією його серце. Хіба мати засвітила б так рано, якби Людмила поїхала?

Ось він стоїть перед порогом хати, а ще не обміркував, що скаже.

Він зніяковів, побачивши пильний і трохи зляканий погляд старої. Білі пасма кіс висунулися з-під косинки й наполовину закривали її зморщене чоло. Від неї пахло оцтом, по сухих кістлявих пальцях стікали краплі води.

Харалан зняв кепку і, подивившись в глибину кімнати, спитав:

— Де Людмила?

Вони стояли у вітальні, яка здалася Хараланові більшою і якоюсь дуже порожньою. Колісь тут стояв стіл, етажерка з книжками, висіли картини на стінах. Місця, де раніше висіли картини, здавались світлішими й чистішими.

— Людмила лежить,— промовила стара. Вона підвела голову і почала вдиватися в очі хлопця.— З учорашнього вечора, як ти її привів від свекра, так досі вся вогнем палає. Не знаю, що й подумати!

Голос її затремтів, притих, заглушала його сльози.

— Застудилась вона! — похитав головою Харалан. Він покрутив кепку в руках, помовчав і потім запитав: — Мені можна зайти?

Стара схлипнула і мовчки відчинила пофарбовані в малиновий колір двері. Одна половина кімнати була освітлена менше завдяки газеті, яка висіла на шнурі,— вона вбирала блиск електричної лампочки. В затемненій частині стояло ліжко, й на ньому лежала Людмила, до ліктів укрита зеленою домотканою ковдрою.

Харалан увійшов навшпиньках, зробив два кроки й зупинився. Стара взяла з стільця тарілку з оцтом, витерла сидіння фартухом і кивнула хлопцеві, щоб він сів.

В кімнаті стояла тиша, було чути лише часте, утруднене дихання хворої.

— Цілу ніч стогнала, плакала до самого світанку,— зашепотіла стара.— А над ранок затихла, гарячка здолала. Я її і ракією розтирала, і оцет до лоба прикладала,— нічого не допомагає.— Вона почала ламати руки.— Що мені робити? Чим допомогти сиротині? У голові затуманилось... не знаю, що й діяти!

Харалан сів на краєчок стільця, облизав пересохлі губи і з кала-

таючим серцем нахилився над подушкою. Щоки Людмили горіли, як маки. Дихала вона шумно, хрипко, напіввідкривши рота.

• Він довго дивився на її змучене, палаюче внутрішнім вогнем обличчя, на повіки, що здавались йому посинілими, на вії, що часом тріпотіли, як крильця проколеного голкою метелика, і вперше відчув себе таким немічним і слабким, що мало не застогнав від горя.

Він відсунувся, стілець під ним заскрипів. Людмила розплющила очі, подивилась на нього затуманеним поглядом, і в куточках її губів майнула тиха посмішка. Пальці її руки заворушилися на ковдрі, вона глибоко зітхнула й відвернула голову.

— Вона тебе не впізнала,— промовила мати крізь сльози.— І мене вже не пізнає!

Харалан встав.

— Куди ти? — злякано спитала стара, витираючи рукою сльози.— Ідеш?

Вона вчепилась в його руку, як потопаюча, і Харалан відчув, як тремтить її згорблене тіло.

— Згорить до ранку, як свічка, голубка моя! — схлипувала вона.

— Одужає,— сказав Харалан.— Я зайду трохи згодом. А зараз піду до директора станції і розповім йому, як стоять справи. Ти не плач!

16

Директор станції Євстатій Павлов схвильовано ходив сюди й туди по кабінету. Він то зупинявся біля вікна і вдивлявся в темряву, то повертався і знову починав крокувати по старому килиму.

Дядько Марин, скрутившись у великому шкіряному кріслі, спокійно курив люльку й задумано дивився на синюваті кільця диму, що піднімалися до стелі.

Нарешті Євстатій зупинився, посунув стілець і сів поруч механіка.

— Давно був лист від Мишка? — спитав він.— Він пише тобі?

Дядько Марин усміхнувся.

— Інколи пише... Послали його інструктором в Тирговище... Молодець!

Євстатій помовчав.

— А Єлисавету пам'ятаєш? Ту, яку чоловік покинув за те, що вона пішла до нас у трактористки?

— Ну, як не пам'ятати! — Дядько Марин знову погладив вуса.

Євстатій зітхнув.

Він провів рукою по лобі, потім вийняв сигарету, прикурив і тримав запалений сірник доти, поки полум'ям не почало обпікати йому пальці.

Дядько Марин кашлянув. Він підвівся з крісла й застібнув куртку до самого верху.

— Ці чотири локомотиви, про які щойно йшла мова, ви справді вирішили послати в Красенський район?

— Невже треба про це питати вдруге, товаришу головний механік? У Красенському районі відстали з молотьбою, чому б нам не допомогти Красенській МТС?

Дядько Марин кивнув головою.

— Завтра пошлемо чотири локомотиви в Красен. Я вільний?

— Добраніч! — відповів Євстатій.

Він провів його поглядом, і коли двері-зачинились за ним, в очах Євстатія засвітилася тепла і лагідна посмішка. Євстатій любив головного механіка такою любов'ю, яку породжують між чоловіками разом пережиті труднощі. Така любов виникає на фронті, в окопах, на ристованнях великих будов. Вона — як золото: роки її не затьмарюють, вона горить у серці незгасним вогнем.

Три роки старий ішов поруч нього. Важко було, одна битва йшла за другою, виникали різні неполадки — старий не залишав його ні на хвилину, хоч і мав уже чимало років.

І, думаючи про нього, Євстатій згадував ті часи, коли станція містилася у стайні, он там, у самому північному кінці села... Верстат-ветеран, ковальський міх і купа заліза... В заграбовані віконця проби-валося скупе, курне світло, а крізь щілини в даху вночі мерехтіли зірки... Гуде примус, а на ньому стоїть триніжок. Дядько Марин розбиває в почорнілу сковорідку двоє яєць, кучерявиться білок в киплячому жиру. Зголоднілий Мишко, стрункий, як античний атлет, жадібно вдихає прийнятний запах, але презирливо відмахується рукою: «Що, яєчня?.. І чути не хочу! Досить мені на неї глянути, і я втрачаю апетит на цілий день! А ви їжте, їжте, товаришу агроном!..»

Євстатій узяв папір і олівець і тільки нахилився, щоб писати, як хтось постукав у двері. Зайшов Харалан — трохи зняквілий, трохи спітнілий від швидкої ходи, — зняв кепку і мовчки зупинився біля входу.

— От вчасно прийшов! — усміхнувся Євстатій. Він встав, підійшов до хлопця, міцно потиснув йому руку й повів до крісла: — Як ти сьогодні справився з роботою? Встиг і Людмилину ділянку вилущити?

— Вилущив, — сумно посміхнувся Харалан.

— А як наш герой? Ти до нього ходив учора ввечері?

Хлопець похитав головою.

— Я його не застав. Він поїхав.

Євстатій підійшов до вікна і сперся ліктями на підвіконня.

— Слухай, — почав він раптом, — ти дуже виріс як тракторист. Ти задоволений своєю роботою?

Харалан помовчав.

— Працюю помаленьку! — Він втупив погляд у килим. — Багато мені ще не зрозуміло... освіти бракує!

Харалан насупився. Він прийшов не для того, щоб вести розмову на загальні теми. Євстатій помітив напружений вираз його обличчя і запитав:

— Що з бригадою? Важко без Олексія?

— За бригаду ви не турбуйтеся! Людмила хвора.

Євстатій здригнувся. Йї ім'я знову нагадало йому героїчні часи піонерського життя.

— Чи не від переживання за чоловіком вона захворіла? — усміхнувся він.

— Від переживання чи від чого іншого — не знаю.— Харалан насупився.— Вчора ввечері вона повернулась додому промоклою до нитки. Сьогодні вранці у неї піднялася температура, і з полудня вона не приходила до пам'яті!

— Чому ж ти не повідомив мене своєчасно? — розсердився Євстатій.— Де ми тепер, у таку темряву, знайдемо лікаря? У Ведрові немає лікаря!

— Немає! — кивнув головою Харалан.

Євстатій подивився на хлопця й замислився.

— Ти йди спати!.. Тебе завтра чекає подвійна робота. Про Людмилу я потурбуюсь.

Отже, йому потрібно було дзвонити в околійський центр, питати там дружину.

Подзвонить, і в мембрані залунає голос Каті. Що їй сказати, з чого почати? Тримати себе холодно, як з чужою людиною, чи заговорити з нею так, ніби між ними нічого й не сталося?

Хіба нічого не сталося?

Він насупився, мало не відштовхнув апарат, як плазуна, що підповз до столу, але згадав про Людмилу і зважився.

З поліклініки відповів тонкий і, як здавалось Євстатієві, трохи незадоволений голосок.

— Товаришка Павлова пішла годину тому.

Євстатій потер рукою лоб.

— Послухайте,— почав він і зітхнув, ніби зняв з плечей мішок зерна.— Говорить директор Ведровської МТС... Так, чоловік... Добрий вечір!.. Так слухайте ж! — почав він сердитись.— Треба негайно знайти мою дружину!

На другому кінці проводу голосок пирснув від сміху, і Євстатій відчув, як спалахнуло його обличчя, ніби із трубки вилітали вогняні язики.

— Буде це для неї приємно чи ні — не ваша справа! — скипів він.— Мова йде про хворого!

На другому кінці голосок знову засміявся.

— Ви — хворий?

Почувся шепіт, потім у мембрані забубонів чоловічий голос:

— Що це у вас за тривога, товаришу директор, що трапилось?

Євстатій одразу впізнав голос Кайрякова: ніхто інший не вмів говорити так твердо і в той же час сердечно, як дорогий і близький друг.

— Дуже застудилась наша Людмила,— відповів Євстатій.— Потрібно негайно ж оглянути її. Тому я й дзвоню.— І вирішив пожар-

тувати: — А ти, товаришу Кайряков, на щось скаржишся, коли в такий час у поліклініці?

— На анемію! — серйозно відповів Асен. І продовжував тим самим тоном: — Чому ви не подзвонили раніше? Ви тільки зараз дізнались, що жінка хвора? Ех, ви!.. Випустили Олексія, а, як видно, і про Людмилу не дуже-то піклуєтесь.. Хіба ж так можна?

— Звідкіля ти знаєш про Олексія? — здивувався Євстатій.

— Бай Владі мені розказав... — Кайряков помовчав. — Коли треба наказувати — всі на місцях, а як допомогти людині — то нас і з свічкою не знайдеш! Що з Людмилою?

— Кажуть, у неї висока температура!

— А ти не був у неї?.. Ех... Гаразд, я привезу твою дружину, а ти приготуйся зустрічати нас!

— Вас зустріне Харалан, — насупився Євстатій. — Я їду в Красен. На добраніч! — І він сердито кинув трубку.

Що йому треба було в Красені? Втім, Красен, чи Сеїзово, чи Блатниця — однаково. Тільки б якнайдалі від цього побачення, яке нічого доброго йому не принесло б.

17

Лазар Тонкін почув скрип воза, трохи підвівся і сперся на лікоть. Дружина заворушилась. Вона повернулася на спину, прислухалась і, не розуміючи, яка небезпека розбудила її чоловіка, сердито спитала:

— Чого очі витріщив? Що з тобою?

Він штовхнув її під бік, наказуючи помовчати, і знову почав прислухатися.

— Ти чуєш? — спитав він її пошепки.

— А що? — Дружина відкинула ковдру, випросталась і злякано втупилась йому в обличчя. — Чого це ти витріщився? — спитала вона тихим, стриманим голосом.

— Ух, глуха тетеря! — Він злегка лягнув її по голому плечі. — Та ти що, не чуєш, чи що? Гарби їдуть!

— А-а-а! — Вона полегшено похитала головою. — Ну то й що? Хай собі їдуть. Спи! — І впала на теплу ще постіль. — Лягай, кажу тобі!

Лазар знову штовхнув її.

— Біжи подивись, хто це! Ти менша на зріст, — шмигни у двір і заглянь через мур, там, де обвалилось. Біжи!

— Ох, нехай тобі всячина! — Вона голосно зітхнула, але прудко скочила з ліжка, накинула на сорочку чоловіків піджак і вискочила надвір.

Через кілька хвилин Лазар почув шльопання босих ніг біля вікна. Її кругле, як місяць, обличчя притулилось до залізних ґрат.

— Це Минчові гарби, хай йому грець! — зашепотіла вона схвильовано. — Снопи везе, краде їх вночі, як злодій.

— От бачиш! — Лазар устав і швидко почав надівати штани.— Заходь до хати, нічого тобі більше робити надворі!

З того дня, як баєві Нончові здалося, що ґрунт зникає у нього з-під ніг, що справи в селі йдуть усе гірше й гірше, він ні разу й не подумав про улюблену гру. Критика, якій його піддав околійський секретар перед найвідповідальнішими людьми села, утруднення з хлібоздачею і польовими роботами — все це так його приголомшило, що він відчув себе, ніби прокинувся після глибокого й неприємного сну. Потаємно він тишив себе тим, що й інші робили помилки, що й такі люди, як Лазар, секретар парторганізації, не завжди були на висоті. Але це втішання жевріло в його душі тьмяно, як зимове сонце, — не гріло, не могло розтопити усвідомлення його власної вини.

— Що посієш, те й пожнеш! — часто повторював він.

Бай Нончо дуже задоволений тим новим, яке він побачив і почув про людей, йому здавалось, що він прозрів життя, як мудрець. А коли йому сказали, що селяни, яких він відвідав, вийшли в поле, він зрадив, як винахідник, який бачить, що його винахід працює саме так, як він передбачив. «Нарешті справи налагоджуються! — подумав бай Нончо.— Я був розгубився, та зараз усе вже поправилось».

Бай Нончо не був обжорою, але любив добре попоїсти, як любив усе хороше в житті. Ці кілька днів він їв на ходу, жував неухважливо і швидко, і якби його спитали ввечері, що він їв в обід, він би не зміг відповісти. Та ось селяни вийшли жати, був відновлений регулярний зв'язок з секретарем парторганізації, і йому почало здаватися, що утруднення із збиранням урожаю в цьому році тануть, як весняний сніг. Знову відкрилась прекрасна і весела перспектива, і добре серце бая Нонча почало радісно битись. «Коли я зміг справитись з такою страшною людиною, як Кабза, — думав він, — з іншими буде куди легше».

І знову до бая Нонча повернувся здоровий апетит, і він з колишнім задоволенням уминав пиріжки, які йому пекла дружина, та й про шахи згадав. Він почував себе, як гімназист, що, на превеликий свій подив, успішно склав екзамени на атестат зрілості. «Покотився був віз у яр, але ми його знову витягли на правильний шлях! — говорив він Лазареві.— Тепер уже легше піде». «Де там легше! — насуплював брови секретар парторганізації, що, здавалось, завжди був чимось заклопотаний.— Нема нічого легкого в наш час. У нас лише тепер починається справжня робота!» «Ні, виправились, тепер піде! — кивав усміхаючись бай Нончо.— Вір мені!»

Цього вечора бай Нончо повернувся додому в доброму настрої, з їв те, що поклала йому дружина, та ще й шматочком хліба витер тарілку, що рідко з ним траплялося.

Дочка його, учениця другого класу прогімназії, почала показувати якісь книжки, що дали їм у школі для читання, але бай Нончо відчув таку приємну непереборну дрімоту, що зміг тільки погладити її по голівці.

— Иди спати, уже пізно! — сказав він їй. Голосно позіхнувши, заїшов він до своєї кімнати, і через кілька хвилин сильне хропіння долинало аж до кухні.

«Мат!» — вигукнув бай Нончо і простягнув руку до коробочки з рахат-лукумом. Йому дуже хотілось пити, і він уже наперед смакував перший ковток після засахареного крохмалу. Але в цю хвилину директор почав стукати кулаком по столу. «Ніякий це не мат! Ніякий це не мат!»

Бай Нончо розплющив очі. Хтось стукав у вікно настирливо і сильно.

— Та вставай же, Нончо! — почув він голос Лазаря, який, як йому чомусь здалося, лунав з-під землі.

Він відчинив вікно й висунув голову.

Місяць освітлював весь двір, було видно, хоч голки збирай.

— Що тобі так припекло серед ночі? — насупився бай Нончо, але з задоволенням вдихнув нічну прохолоду.

— Вийди, вийди лишень на хвилинку! — кивнув йому Лазар. — Тут таке твориться, скажу тобі, але вийди!

— Гаразд, — зітхнув бай Нончо.

Він одвернувся, намацав глек з водою, підніс до вуст і осушив його до дна.

У дворі росла стара-престара акація, а під її запорошеними вітами була збита лавочка. Вони сіли на неї і закурили.

— Ну, кажи вже! — Бай Нончо кашлянув. — Що це за нічна тривога? Ти знаєш, як я солодко спав, а ти мене змусив піднятись! Я, друже, до цього часу наяву ні разу не обіграв директора. Цієї ночі я уві сні побив його і якраз хотів з'їсти шматочок рахат-лукуму, перший шматочок перемоги — ти розумієш? — і ти взяв і розбудив мене!

— Ц-ц-ц! — розуміюче поцмокав язиком Лазар. — Якби я знав, у чому справа, я б зачекав, щоб ти хоч свій рахат-лукум з'їв. — Він нахилився до його вуха: — Ти знаєш, що деякі одноосібники вивозять снопи з току? Щойно повз нас проїхали Минчові гарби. Змовились, тварюки, і розкрадають хліб.

Бай Нончо глянув на нього здивовано.

— Ну то й що? — спитав він і знизав плечима. — Хай собі перевозять!

— Як так хай перевозять! — Лазар затоптав ногою сигарету. — Так вони ж заховать зерно! Як ми потім розберемось? Ніяких поставок вони не виконають!

— Чому ж? — засміявся бай Нончо. — За кожним записано, скільки він повинен дати. У мене є документи!

— Документи! — махнув рукою Лазар. — Дурниця!

Бай Нончо похитав головою.

— Що ти за людина! Про що слід і не слід турбуєшся! Кажу тобі, є в мене протоколи, в яких комісія визначила, хто скільки повинен дати, залежно від землі кожного. В мене записано чорним по білому!

— Одні папірці в тебе! — трусув головою Лазар.— Чи з босого знімеш дарвулі? Ці хитруни заховають зерно, залишать напоказ якусь там пригорщу. Стільки, мовляв, уродило. Хоч душу з нас візьміть! Так скажуть! А ти тоді й сунь їм під ніс свої папірці, якщо тобі робити нічого!

— Ти все бачиш у чорних тонах! — зітхнув бай Нончо.

— В чорних, у білих — таке становище! Посилай, поки не пізно, пости на дороги, щоб завертали гарби. Молотити будемо тільки на токах — хай так і пояснюють цим хитрунам.

Бай Нончо помовчав.

— Не могу я цього зробити,— промовив він.— Це не законно! Два роки тому дійсно було розпорядження молотити тільки на певних токах. Тепер інша справа! Тепер усі розрахунки заздалегідь зроблені. Немає значення, хто де молотитиме. Важливо, скільки за тобою записано!

— Я тобі кажу, вони заховають зерно! — наполягав Лазар.— Кіньми гармануватимуть, як горці, так, щоб ніхто не довідався, який у них урожай! А після, коли ми притиснемо їх до стіни, щоб вони здали поставки, почнуть заламувати руки: нам на насіння не вистачає, а ви вимагаєте поставки! Ось як вийде!

— А може, й не вийде! — сказав бай Нончо.

— Ах, який же ти! — почав сердитись Лазар.— Хіба я не знаю їхньої куркульської душіці! П'ятнадцять років наймитував у них! Обманять нас — та й годі! А якщо вони молотитимуть свої снопи відкрито, ми будемо знати, який у них урожай. Варто тільки їм відчутти, що ми за ними слідкуємо, і навряд чи насміляться вони думати про обман і крадіжку!

— Дуже все заплутується! — позіхнув бай Нончо.

Йому стало жаль свого гарного сну, спокою, який намагались у нього відняти безпідставним, на його думку, побоюванням.

— Не будемо гаяти часу, треба діяти! — зробив висновок Лазар.

— Поки я не одержу розпорядження, і до того ж письмового, не зміну порядку. Є на це околійська рада і околійський комітет партії. Що мені звідти скажуть — те я й робитиму.

Бай Нончо підвівся.

— Хоч би до світанку зачекав! — Він позіхнув і повільно пішов до хатніх дверей.

Лазар подивився йому вслід і заскреготав зубами.

— Побачиш ти у мене світанок, зачекай! — хитнув він головою.

Довго вертівся в ліжку бай Нончо. Перекидався з боку на бік, заривав голову під подушку, а перерваний сон все не приходив. Навіщо було цьому Лазареві приходити в таку пізню пору? У бая Нонча була своя власна думка щодо сільських питань. Після останніх хвилюючих подій настав був спокій у його душі, і ось Лазар раптом кинув якийсь камінь туди, і він шубовснув, як у глибоке водоймище: спробуй тепер заспокоїтись!

Лише на світанку нарешті він забувся легкою дрімотою, але саме тоді загелготали на подвір'ї гуси, закукурікали на все горло півні, а на вулиці загуркотіли підводи, жінки почали перегукуватись через ого-рожі. Бай Нончо відкинув ковдру, вилив собі на голову кухоль води, нашвидкуруч одягнувся й стрімголов вискочив надвір.

Дружина розвела руками.

— Ти б зачекав хвилинку, я зараз поставлю молоко на вогонь! — гукнула вона йому вслід, збентежена сердитим поглядом чоловіка.

— Не треба мені ніякого молока! — прошипів бай Нончо і, не обертаючись, попрямував до сільради.

— Боже мій, яким він став! — заохала дружина, проводжаючи його здивованим і нерозуміючим поглядом.— Він не при своєму розумі, цей чоловік, захворів!

Увійшовши в свій кабінет, Нончо відчинив вікно й довго дивився на вкриті листям віти тополі, перші промені сонця осявали їх м'яким ранковим світлом. За тополею синіла рівнина, її далечинь була повита молочно-рожевою тмяною млою.

Бай Нончо зітхнув. Поле розстигалось перед його очима зовсім близько, а він мусив сидіти, сидіти і копатися ось тут, у цій тинистій дірі, що пропахла поганим тютюном... Хіба він, перебуваючи у цих чотирьох стінах, міг знати, що думають і замишляють люди в полі?

Бай Нончо замислився. Ось уже два роки, як він не виходив у поле. Як працюють люди, які в них радість, прикрасі і сподівання — йому невідомо було. Він мав деяке уявлення, та воно не було засноване на чомусь певному, не зачіпало його серця, а склалось у голові на підставі канцелярських звітів і справ, на підставі службових доповідей. Позавчора на полі Трифона трапилась якась неприємність з одним із трактористів станції. Одні обвинувачували Трифона, інші — сина діда Мирона. На чийому боці була правда? З околицької ради питали: скільки процентів обмолотили? Він відповів: стільки-то й стільки. Повідомив цифри. А що ховалось за цією цифрою — він не знав. Лазар підняв тривогу: чокої вивозять свої снопи, будуть, мовляв, потайки молотити! Якби він, голова сільради, заздалегідь обійшов їхні ниви і хоч би на око визначив урожай у кожного селянина й натякнув би, що нічого прихованого, таємного в цьому році не може бути, тому що власті знають справжній стан щодо врожаю, якби він зробив такий огляд, хіба знайшовся б чокої, який би наважився хитрувати?

Ледве чутно шелестіла тополя, кінці рівнини витягувались все далі, ось засяяли близькі поля соняшнику, мов острівці розплавленого золота.

«Сьогодні ж вийду в поле! — вирішив бай Нончо й одразу відчув, що йому стає якось легше й веселіше.— Я повинен діяти, повинен виправити помилку, і то негайно!»

— Агов, дядьку Гроздане! — гукнув він розсильному, що ліниво підмітав двір біля тополі.— Зайди до мене!

Дядько Гроздан повільно піднявся по сходах і, не поспішаючи,

зняв свою баранячу шапку. Він зупинився біля дверей і, чекаючи, почав посмокувати свої розчепірені, як крила ластівки, посивілі вуса.

Бай Нончо любив його за кремезну, мужню постать, подобалась його манера вільно триматись і трохи неповороткий, але схильний до філософствування розум.

— У нас, здається, була якась бричка? — спитав його голова.

— Так, вона ген там, під навісом! — Дядько Гроздан усміхнувся. — Так і дивись, пустить коріння без руху!

— А конячка?

— У конячки, товаришу голова, уже внуки з'явилися!

— Та ну? — Бай Нончо потер руки. — Гаразд! Ану запряжи бричку — поїдемо в поле! Вирішив я перенести канцелярію під відкрите небо!

Дядько Гроздан насунув шапку.

— Що на обід замовити для такої канцелярії?

Бай Нончо замислився.

— Пляшку вина, варену курку і білу булку? — запропонував дядько Гроздан.

— Лише хліба і води! — заперечив голова. І тихо додав: — Візьми ще шматок-два бринзи... якщо ти голодний... Але дивись, щоб була свіжа!

І бай Нончо почав з натхненням ходити по кімнаті. Навіщо ставити пости на перехрестях, коли він сам, і то мирним способом, спробує загнуждати чокоїв?

В кімнату зайшов Панаїт. Його тонка, висока постать пролізла в напіввідчинені двері й застигла там нерухомо, як вуж, що став на хвіст. Бай Нончо стояв біля вікна, але відчув його присутність — відчув те раптове заціпеніння, яке знаходить на людину, коли вона почує біля себе в траві шарудіння.

Плечі його здригнулись, він рвучко повернувся.

— Доброго ранку, товаришу голова! — привітався своїм убивчо рівним голосом секретар сільради. — Що накажете?

З того дня, як Кабза двозначно натякнув про щось на адресу Панаїта, бай Нончо почав дивитися на нього не тільки з огидою, але й з тривогою. Щодня збирався передати його особову справу в міліцію в околіському центрі, та все відтягував — поточна робота замучувала його, гаками розривала в різні боки.

— Принеси мені списки по хлібопоставках, — сказав бай Нончо, дивлячись на нього спідлоба. І раптом скипів, що було зовсім незвичайно для нього. — А чому ти, дідько б тебе взяв, з'являєшся мені на очі, коли я тебе не кличу?

— Службовий обов'язок! — відповів Панаїт, не поворухнувшись.

— Службовий!.. Не бажаю — і все! — тупнув ногою бай Нончо.

«Я мушу бути стриманим, поки не розберемося, що він за птиця», — подумав він і м'якше додав:

— Ну, принеси списки!

— Списки у вас, — відповів Панаїт.

Бай Нончо відчув, як раптом йому забракло повітря.

— Як у мене? З якої речі?

— Вони у вас, — кивнув Панаїт і втупився поглядом у вікно. — Останнім часом ви працювали над ними. Вони, напевно, у вас в шухляді.

Бай Нончо дуже добре знав, що у нього в шухляді нема ніяких списків. Він взагалі забув про них. Два місяці тому комісія щось там підраховувала, і він підписав це «щось» так, з довір'я, бо в комісії були всі відповідальні й розумні люди. «Виконати!» — написав він зеленим чорнилом на першому аркуші. Підпис із звичайними закарлючками в кінці й червона печатка сільради. І все це він ткнув у руки Панаїтові — повідомляй, мовляв, селян і виконуй!

Та справа не дійшла до виконання, бо чутка про те, що держпоставки будуть зменшені й спрощені, затопила село, як каламутна річка, що вийшла з берегів. Вона оббризкала навіть і його самого — голову сільради! Лише господарство Стамата виконало поставки, виділивши зерно ще на току.

Де погрозами, а де добрим словом Лазар і бай Нончо вивели селян у поле. Ось чокої уже закінчили жати й розвозять снопи по своїх дворах! Тому бай Нончо хоче взяти списки і ткнути їм під ніс. «Що ви собі думаєте, люди добрі? — скаже він їм. — Наміряєтесь заховати зерно? Даремна справа! І не мучтесь! Адже тут чорним по білому написано, скільки кілограмів ви повинні здати державі!»

Поїде бай Нончо бричкою по чокойських полях і кожного попередить. Продрозкладка — це державний документ, закон! Ану, подивимось, хто осмілиться знехтувати закон!

Панаїт, спокійний і байдужий, стояв біля дверей і зосереджено дивився на тремтливі листочки тополі. На вулиці почувся спів, гомін, передзвін кінських дзвіночків. Люди Стамата, сидячи на підводах, їхали оглядати ниви, засіяні вівсом.

— Яка там шухляда? — знизав плечима бай Нончо. — Ніяких списків я і в руки не брав за останні два місяці!

— Вибачте, але ви часто працювали над ними, — сказав Панаїт. — Пошукайте!

— Що мені шукати! — Бай Нончо насупився, одначе висунув шухляду. — Імовірність знайти тут списки чи буйвола одна і та ж. — Він перерив справи і купу розкиданих аркушів. — Подивись!

— Може, ви їх де-небудь забули? — зітхнув хлопець, не зводячи очей з тополі. — Подумайте. Напевно, згадаєте!

Бай Нончо помовчав.

— Так, напевно, пригадаю! — повторив він через хвилину слова Панаїта. — Ти вільний!

Він сів на стілець і довго так сидів не ворущачись. На скронях зібрались зморшки, глибока складка перерізала чоло. Добрі і ясні очі його потемніли, обличчя якимось видовжилось, набрало суворого виразу.

Увійшов дядько Гроздан і, побачивши його в такому стані, машинально зняв шапку.

— Бричка готова, — доповів він тихо.

Панаїт пройшов через двір, не глянувши на бричку, яку Гроздан тільки що викотив з-під навісу, і обережно зачинив за собою ворота.

Він зупинився біля Афанасієвої кав'ярні, оглянув майдан, безлюдний о цій ранній порі, і повернув наліво, по вулиці, яка вела до блатницького шосе.

З обох боків дороги під покровом чистого вранішнього неба розстиалась рівнина, що трохи підвищувалась на півдні. Хліба були вже вижаті, на жовтіючій стерні стирчали численні купи снопів, поставлених рівними рядами, як роти солдатів. Зеленіли лани кукурудзи, їх межі зникали вдалині, зливаючись з обрієм. Низько на розлогому листі виблискувала роса. Її намистинки здавалися срібними в м'якому ранішньому світлі.

Панаїт ішов якийсь час по шосе, потім перескочив через канавку, сховався в кукурудзі й зупинився. З того боку рову, зі стерні, почувся голос перепілки. Подув легкий вітерець, зашумів між бадиллям, обтяженим качанами, і невдовзі стих. Сонце з'явилося над шовковими волотями, і їх торочки заблищали, як золоті нитки.

Він зайшов ще глибше, вибрав зручне місце і ліг, простягнувши своє довге тіло на підпушеній землі. Листя кукурудзяного поля схилилось над ним, як густий ліс. Лише маленький клаптик неба виднівся крізь листя, і Панаїт дивився в його бездонну блакить.

Його огорнула дрімота. Він ніби не спав, а йому ввижались картини, як уві сні. Йому здавалося, що він лежить ось так серед густого кукурудзяного поля, але бадилля височезне, мов тополі. Сонце заглядає крізь верхів'я, тільки воно якесь дуже далеке, схоже на срібну кулю. І ось серед кукурудзи з'являється його батько. Іде він повільно, своєю звичайною важкою ходою, і все перед ним схиляється, дає шанобливо дорогу. Смішно спостерігати, як високе бадилля опускає свої шовкові волоті, а качани кукурудзи торкаються землі, немов простягнуті за милостинею руки. Панаїт зривається, обтрушує свої гольфи від налиплої землі і довірливо простягає руку. І так ось ідуть вони, батько і син, серед цього кукурудзяного лісу, і сонце, схоже на срібну кулю, раптом починає розпливатись в сліпучо-іскристе деко.

Виходять вони в поле, а там багато селян в гостроверхих шапках і високих до колін чоботях. Селяни, побачивши його батька, зразу ж знімають шапки. Панаїт гордо підводить голову, але батько штовхає його в бік.

— Поклонись їм,— каже він.— Поклін нічого не коштує, проте приносить гроші.

При слові «гроші» картина раптом змінюється. Поле стискається, робиться завбільшки з коробочку, небо перетворюється на стелю, а сонце — на електричну лампочку. Це їхня кухня в Толбухіні, з полицями вздовж стін, з великим столом посередині, застеленим щератою салатного кольору. Сам він у синій блузі з матроським коміром. Він дуже схожий на свої фотокартки того часу, коли навчався в молодших класах Добрицької гімназії.

Батько садить його поруч себе і виймає з кишені жилета золоту монету. Вона сяє приємним жовтим блиском, і Панаїтові дуже хочеться взяти її в руки.

— Що це таке? — питає батько.

— Золотий!

— Тобі він подобається?

— Дуже! — киває він головою і простягає руку, щоб узяти монету.

— А ти вчись жити так, щоб, коли виростеш, у тебе була ціла купа таких золотих монеток, — радить йому батько. — Щоб дзенькали у тебе в кожній кишені.

— Для чого? — питається Панаїт.

— Щоб ти був багатим, щоб люди тобі здалеку кланялись, ось для чого! Якщо в тебе їх буде багато, зможеш купляти собі все найсмачніше, носитимеш добрі костюми і житимеш в чудовому палаці, як царевич із казки!

І ось кімната темніє від густого тютюнового диму. Електрична лампочка блимає під стелею, як згасле старече око. Але це інша кімната, простора і брудна, на столі бокали з недопитим вином, валяються мокрі недокурки серед недоїдків хліба й ковбаси. В тютюновому диму пропливають обличчя хлопців і дівчат, і хрипкий хлоп'ячий голос горлає: «О Добруджанський краю, ти наш земний раю». Це не зміцнілий баритон виводить: «Будем бити наших ворогів... наших ворогів... комуністів». Панаїт п'яно гикає, мацає рукою під столом, і пальці його, як щупальці спрута, впиваються в коліна дівчини, що заливається п'яним сміхом поруч нього. «Будем бити комуністів!» — схлипує він, а його рука, як вугор, все мацає, нишпорить під столом...

Та ось він знову серед залитих сонцем просторів, а поруч нього стоїть батько і показує батогом у далечінь.

— Бачиш он той горбок на сході?.. Проведи пряму лінію на захід, он до тієї тригонометричної вишки, яку видно звідси... Всю цю землю я скупив, побудую маєток, щоб ти був хазяїном!.. Щоб ти жив, як Хаджія: взимку в Адріатиці, а влітку — в Синаї!

Стоїть Панаїт на підвищенні і бачить: як гриби, ростуть комори, стайні, величезний чотирикутний дім... Він вдивляється в будівлі, а перед його очима хлюпочеться ізумрудна морська широчінь, похитуються верхівки сосен, у вухах звучить веселий жіночий сміх, дзвенять кришталеві келихи.

«Ні,— думає Панаїт,— Хаджія живе просто, скупко, як багатий міщанин, по-болгарськи! А я житиму по-європейськи, як румунський чокой! Я подвою, потрою спадщину старого, а потім — прощай цей сумний і безводний степ! Тут працюватиме мій управитель, а я проведитиму час на курортах, як і належить сучасній культурній людині!»

Панаїт усміхається — таким гарним йому уявляється його майбутнє життя. Але усмішка швидко зникає з його тонких синюватих уст, бо на землі твориться щось жахливе, таке, що нагадає картини страшного суду. Сонце уже не блищить, мов розплавлене срібло, а сяє криваво-червоним світлом з потемнілого небозводу. З перекошеним від жаху обличчям батько никає, як привид, по кімнатах і все шепоче й

шепоче: «Росіяни йдуть... більшовики йдуть... Червона Армія...»,— і ламає у відчай руки. Панаїт забився в куток спальні, і йому хочеться завити на весь голос від горя. Лише мати його спокійна. Вона на п'ятнадцять років молодша від батька і зараз, нарядившись у своє занадто декольтзоване плаття, розглядає в дзеркало з невимовним задоволенням свою заокруглену, проте ще струнку фігуру.

І ось на вулицях міста гримить музика, лунають пісні, чути урочисті вигуки. Панаїт злегка відслонив плюшеву завіску, і на його обличчі застигає маска мерця. Внизу по бульвару швидко проносяться радянські моторизовані частини, ліс піднятих кулаків вітає і проводжає бойові машини, дощ квітів сиплеться на сталеві каски бійців...

Весела, бадьора пісня лунає на вулицях, але для Панаїта вона звучить як траурний марш.

Потім одного дощового дня він стоїть біля могили батька і задумано дивиться, як сільські могильники байдуже засипають розмоклою червонуватою землею могилу утопленика. Мати з сухими очима нертерпляче переступає з ноги на ногу.

Цей болісний спогад перериває його дрімоту.

Панаїт трохи підвівся, злими очима оглянув кукурудзяне поле, простягнув руку і схопив одну стеблину. Спробував вирвати її з землі, але не зміг. У нього в руках залишилось зірване пом'яте листя.

Він підвівся, обтрусив руки і вийшов на шосе. Постояв нерухомо кілька хвилин, вдивляючись у свою тінь, що стала коротшою, потім повернувся і швидко попростував до села, до хати Хаджії.

19

А в цей час брличка Гроздана, де риссю, де ходою, об'їжджала поля, зупинялась біля токів, піднімала куряву по дорогах, що простяглися попелястими стрічками по рівному, висохлому від спеки степу.

Перед тим як виїхати з села, бай Нончо зупинив брличку перед партійним клубом. Вікно було відчинене, через поперечні залізні ґрати було видно довгасте обличчя Лазаря Тонкіна, наполовину закрите зім'ятим козирком кепки. На лавці проти нього сидів Іван Бешемлія-Довгий і енергійно розмахував великим кістлявим кулаком у потемнілому від тютюну повітрі.

Лазар Тонкін стримано привітався з головою. Він пригадав розмову, яка відбулася між ними вночі, а тому незадоволено подивився на гостя, повернувши до нього похмуре обличчя.

Бешемлія трохи підняв шапку і посунувся на самий кінець лавки, щоб бай Нончо міг зручніше сісти.

Бай Нончо подивився на нього з вдячністю, але не сів.

— Ну, не стовбич! — сказав Лазар, намагаючись не дивитись йому в обличчя.— Гроздан почекає, прогулянка не втече від вас!

— Яка там прогулянка! — насупився і собі бай Нончо.— Мені зараз не до прогулянок!

— Хто його знає!

Лазар підвів голову і пильно подивився на змарніле обличчя голови. Вперше він бачив його таким змученим, з померклими очима, і хоч він гнівався на бая Нонча, все ж відчув, що серце його стискається з жалю.

— Ну, сідай, сідай! — запропонував він йому вже привітніше.— Ми з Бешемлією майже цілу ніч обговорювали становище, що склалося. Ми й не лягали!

— Та й я за цілу ніч очей не стулив, не думай! — зітхнув бай Нончо.

Він помовчав трохи, глянув на стелю, на тьмяну лампочку і винувато посміхнувся.

— Дай мені, будь ласка, план продрозкладки! — промовив він, всіма силами намагаючись не дивитись у вічі Лазареві.— Адже у тебе є копія!

Лазар відкрив рота від подиву, відступив назад, ніби пропускав коней, що з переляку понесли.

— План продрозкладки! — повторив бай Нончо.

«Очевидно, хоче усунути мене з своєї дороги!» — подумав Лазар і незадоволено насупив брови.

— Ти, напевно, ще не зовсім проснувся! — сказав він.— Навіщо тобі потрібні наші списки? У тебе ж є свої?

— Були! — промимрив бай Нончо. Він потер рукою лоба і сів на лавку.— А тепер їх у мене нема! — І глянув в обличчя секретаря з таким виразом, який буває у людини, яка тільки що скинула з плечей важкий, непосильний тягар.— Чи ти мене не розумієш, чорт забирай! — Він підвищив голос.— Кажу тобі: нема їх. Значить, дай мені свої! От і все.

Лазар встав, вийшов з-за столу і схрестив руки на грудях.

— А де ж твої списки, чоловіче? Що це ще за історія?

— Можливо, він їх кудись засунув, і тепер, як на зло, вилетіло з голови! — Бешемлія розсміявся.— І таке трапляється!

— Дурниці! — насупився Лазар.— Що він, дитина?

Бай Нончо, нагнувшись, почав зав'язувати шнурки черевикув. Вранці він так поспішав, що тільки зараз помітив, що вони не зав'язані.

— Навіщо тобі наші списки? — розгнівався Лазар.

Бай Нончо встав, підійшов до вікна і гукнув Грозданові:

— А сінця для коней ти взяв, Гроздане?

Гроздан задрімав був на козлах, але, почувши голос голови, одразу скопився.

— Ну-ну, ти не турбуйся! — І зсунув шапку на потилицю.

Бай Нончо обернувся.

— Справа в тому,— почав він,— що є на світі голови, які погано варять. От і моя така!.. Цей плазун Панаїт, щоб його грім побив, все-таки вкусив мене! От і все!

— Який Панаїт? — наїжився Лазар.— Ти з ним ще не розправився? Адже позавчора ти мені натякнув щось про нього? Чому ж ти так залишив цю справу?

— Е-е, чому?.. Був зайнятий жнивими, а потім забув! А розбійник тим часом украв списки і тепер — не знаю, каже, я їх і на очі не бачив... Ось воно як!

Лазар злий і похмурий сів на лавку і почав нервово тарабанити пальцями по столу.

— Ну й сучий син! — скипів несподівано Бешемлія. — Де цей мерзотник? Я йому в'язи скручу!

Він зняв шапку, повертів її в руках.

— Чорт забирай! Дайте мені владу лише на півдня, я всіх цих підлабузників переб'ю, як козенят, слово честі!

Бувши неписьменним, він з великими труднощами добирав слова для своїх думок, а через те що мав нестримну і запальну вдачу, то в спірці з ворогами кооперативу часто давав волю рукам. Він бився, але не був злопам'ятним. Через кілька годин після сварки він ішов до того, з ким була «спірка» і, винувато усміхаючись, простягав йому руку.

— Ану, — казав він, підставляючи йому спину, — стукни мене з усієї сили, і будемо квити. Все життя мені буде не по собі, якщо ми не помиримось! Як же я агітуватиму тебе на користь ТКЗГ, якщо між нами незадоволення і сварка?

При створенні другого господарства відбулось перегрупування, і Бешемлія, за рішенням партійної організації, увійшов у нове кооперативне господарство, щоб зміцнити його. Трифон прийняв його з досадою, насупившись, дивився на нього, як на пасинка, все намагався зіпхнути його на менш відповідальну роботу, в найглухіше місце в господарстві. Бешемлія був досвідченим, умілим рільником, але Трифон зумисне посилав його причіплювачем до машин, призначав його на скотний двір. Почалась молотьба, і Довгий був одним із перших, хто запропонував:

— Перше зерно державі!

Але Трифон подивився на нього зневажливим, нищівним поглядом.

— Про це є кому подбати! Ти дивись за своїми стайнями, викидай гній, твоїх порад мені не потрібно!

— Дивись, щоб я тебе лопатою не викинув! — огризнувся Бешемлія. — Бачили ми таких голів — гнали їх у тришия!

Засвербіли у нього руки, але стримався, бо обіцяв Лазареві бути «чемним». У нього так накипіло на серці, що серед ночі він пішов до секретаря, щоб порадитись, як йому далі триматися з цим норовистим головою.

І ось прийшов бай Нончо і перервав їхню розмову.

— Ти незлобива людина, — засміявся Бешемлія, знявши шапку і струшуючи з неї пил. — Я, наприклад, на твоєму місці, покалічив би його! Щоб усе життя пам'ятав.

— Ну, не переборщуй, — стрельнув очима в його бік Лазар. — Покалічив би! Хто тобі дав на це право? Хочеш, щоб тебе виключили з партії, так?

Він запалив сигарету і довго дивився на синюваті клубки диму.

— Що ж нам тепер робити? — спитав він.

— У тебе є списки, дай їх мені, — і бай Нончо простягнув руку.

Лазар усміхнувся і похитав головою.

— Справа не в списках! — промовив він. — Як нам далі бути — ось на це питання ти мені дай відповідь. А списки — річ звичайна. Ось вони в шухляді!

Він вийняв кілька аркушів й кинув їх на стіл.

— Про себе я вже вирішив! — Бай Нончо поспішив захвати списані хімічним олівцем аркуші. Він згорнув їх удвоє і обережно засунув у внутрішню кишеню піджака. — Про себе, — продовжував він, — я думаю так: ніяких більше потурань! Бешемлія має рацію! В жилах у нас мусить текти вогонь, а не сироватка!.. Помилувався я вчора ввечері, не послухавши тебе, і тільки зараз я це зрозумів!

— Так, так! — підкрутив вуса Бешемлія. — Сироваткою справи не поправити!

Бай Нончо попростував до дверей.

— Постараюсь якось виправити свою помилку, — звернувся він до секретаря парторганізації. — І май на увазі: з сьогоднішнього дня бай Нончо буде іншою людиною!

— Дай боже! — Лазар зумисно нахмурився, щоб захвати посмішку. — Дай боже!

Бричка зупинилася перед відділенням міліції. Бай Нончо затримався у старшини майже півгодини.

І ось нарешті вони виїхали з села, і перед очима голови розіслався степ, рівний і безмежний, як море; то золотий, то зелений, іскрився він на сонці. Теплий вітерець шумів над дорогами, по небесному океану бігли самотні хмарки, а дзвіночки дзвеніли мелодійно, співучо, і бричка легко котилася вперед.

Раптом вилетить із незжатих хлібів куріпка, і бай Нончо лише встигне помігити коротеньку дугу її польоту — пташка уже пірнула в густе похилене колосся. Жайворонки, ніби викинуті пружиною тарілки, піднімуться в блакить, і «Піу!.. пі.. пі!..» — тремтять чисті, срібні звуки, і співець уже зник у вишині, даремно шукатимеш його очима. Але поверни голову на схід, до блатницької трясовини, і побачиш, як висить під небесним куполом довгодзьобий лелека. Леде помітно помахаючи крилами, він кружляє і кружляє над болотами, як білий планер.

— Ах, яка краса! — радіє бай Нончо, вдихаючи широко відкритим ротом повітря, що пахне скошеним сіном.

Ранкова краса степу оп'янила його, як старе вино.

— Гроздане, — штовхає він в спину їздового, — поглянь лишень, яка земля, очей не відірвеш!

— Еге ж! — хитає головою Гроздан і попускає віжки. — Рівна, хай їй грець, зручна! Якщо і задрімаєш — безпечно, не перекинеш воза. Чудова земля!

Мошка бринить у повітрі, конячина трясє головою, розмахує непідрізаним хвостом. М'яке похитування, теплий вітерець — все це заколисує бая Нонча, і він готовий уже захвати голову на хвилинку під

церовий верх, але раптом бачить: хтось махає йому рукою, розмахує шапкою. Протирає очі бай Нончо, вдивляється: серед стерні видніються снопи, снують сюди й туди селяни, а один із них все махає йому шапкою.

— Ану, стривай! — гукає бай Нончо.— Стій!

Він легко зіскакує з брички, розправляє плечі і йде стернею, морщачись від уколів стеблин, що стирчать з пересохлої землі, як їжакові колючки.

Той, хто махав шапкою, був не хто інший, як Киню Бессарабський. У розстебнутій на грудях сорочці і штанях, що висунулись з-під паска, веселий, як перед випивкою.

— Ласкаво просимо, товаришу голова,— кланяється Киню.— Я, як бачиш, розподіляю робітників бая Ілії Койнова.— Друг, як то кажуть, пізнається в біді.

Він повернувся до полукіпків.

— Бачиш ось ці копи? Ти повіриш, що я їх сам складав? Га?

— Чому б не повірити! — посміхнувся бай Нончо.

— Дякую за довір'я! — Киню знову поклонився.— Добре слово гори перевертає!

Він повернув голову до брички і почав нюхати повітря, як мисливський собака.

— Щоб мені крізь землю провалитися, якщо Гроздан не заховав під козлами пляшку пального!

І широкими солдатськими кроками, як по команді, рушив до шосе.

Бай Нончо подивився на вози. Один був доверху навантажений снопами. Ілія Койнов вправно підтягнув волів, застріг їх у ярмо і подав ланцюжок босоногому хлопчині.

— Дивись, не веди їх навпростець, а обійди канавку он там! — показав він рукою.

Відтак витер рукавом спітнілого лоба і тільки тоді обернувся до бая Нонча. Він підійшов до нього спроквола, важко ступаючи; але, вітаючись, енергійно потис рукою.

— Чого тут вештається цей Киню? — спитав його бай Нончо, думаючи про себе: «Е, друже, зловив я тебе? І ти хотів потягнути снопи, але не вдалося!»

— Працює людина, на хліб заробляє! — спокійно відповів Ілія.

— Добрячого помічника ти собі знайшов! — кинув бай Нончо.— Іншого не було?

— Чого ти хочеш? Працює він сумлінно! — Ілія знизав плечима і продовжував: — Він мені був трохи винен ще з минулого року. От я й сказав йому: «Хочеш відробити свій борг?» Він подумав, подумав та й погодився. І не тільки відробив, а й заробив собі трохи. І каже мені: «Баю Іліє, а польові роботи не така вже й погана справа! Ти даси мені жниварку, щоб я і свій хліб скосив? Скільки його там, одна жменька, але навіщо ж мені бути посміховиськом усього села? Сам голова приходив до мене!»

Ілія Койнов поворушив губами, ледве помітно посміхнувся. Було видно, що говорить він якось через силу — просто незручно було йому

мовчати. Його сухорляве вилицювате обличчя, здавалось, було затьмарене якимось глибоко затаєним у душі горем.

— Та накладайте, чого зупинились? — звернувся він до двох своїх помічників, які дивилися на них з цікавістю.

«Це не з Минчових!» — Бай Нончо кивнув їм, усміхаючись. Та, згадавши про снопи, знову насторожився.

— Добре ти робиш! — Він поклав руку йому на плече. — Чесно робиш. Запізнися, але все ж такі вижив.

Ілія нахмурився і став колупати землю носком підкованого чобота.

— Послухай! — Він підвів голову і втупився холодними, ба навіть злими очима в обличчя голови. — Не бувало такого, щоб Ілія Койнов залишався боржником у землі. Зрозумій ти це!

«Оце так вдача!» — подумав бай Нончо. І зразу ж перейшов у наступ:

— А куди ти повезеш снопи? Додому?

Ілія похитав головою, насунив брови.

— Ти за кого мене вважаєш? — Він сердито сплюнув і замовк. — Везу на тік, голову! Ілія Койнов одноосібник, але це не заважає йому бути чесною людиною!

Тепер бай Нончо витер рукою лоба.

— Ти не сердься на мене, — усміхнувся він дружелюбно. — Таке твориться, що неважко й заплутатись, не знаєш, що й думати!

Він поглянув на стерню, на вози і спитав:

— А як урожай? Ти задоволений?

Ілія нагнувся, зірвав колосок і почав м'яти його між пальцями.

— Поганенький! — зітхнув він. І раптом ніби розсердився: — Що ти хочеш? Орав я кінцями, половину засіяв рукою. Хіба ти не бачиш, скільки бур'яну повилазило!

Він жбурнув зім'ятий колосок і знову почав носком чобота колупати землю.

— Якби я зорав землю машиною, була б інша справа! Тоді б і засуха не завдала стільки шкоди!

«Ось куди ти гнеш!» — усміхнувся бай Нончо.

— В наших двох господарствах справи кращі, — сказав він. — Ми одержали урожай набагато вищий!

Ілія похитав головою.

— Це ми подивимось восени, коли почнете роздавати на трудодні. А зараз рано говорити. Поки що тільки Стамат викликає довір'я.

«Ти поглянь на нього, критично ставиться, має свою думку!» — зрадів бай Нончо.

— А що тобі не подобається у Трифона? — поцікавився він.

Ілія знизав плечима, подивився кудись у далечинь поверх голови, помовчав.

— Трифон був завжди добрим хазяїном, — підказав бай Нончо, — навіть будши одноосібником! Хіба він погано обробляв свою землю?

Ілія почав жувати кінчик стеблинки, схилив голову і ледве помітно усміхнувся.

— Про що ти думаєш? — спитав його бай Нончо.

— А про що ж мені думати? — повернув він голову до снопів.— Не моя справа судити. Є у вас кооператори, ось вони й скажуть!

І широкими кроками, але не поспішаючи, попростував до полукіпків.

«Ну й характер! — позаздрив йому бай Нончо.— Ступає, як буйвол, не зрушиш його з місця!»

Посеред стерні на нього вихором налетів Киню.

— Як тобі подобається, голово, ну що? Працюємо! — засміявся він: — Хай живе, хай живе праця! Ти не думай, що тільки у товаришів мозолі на руках! Поглянь-но на мої руки!

Він підніс свої почервонілі долоні майже під самий ніс бая Нонча.

— Ось бачиш, бачиш? А ти мене уже був записав у ледарі. Киню Бессарабський — ледар і все!

— Так де ж і над чим ти досі працював? — засміявся голова.— Ти сплонував навіть як власник кав'ярні!

Киню знову почав осміхатися.

— Як не працював? Цілу купу дітей народив!

Бай Нончо насупився.

— Еге, ти все сприймаєш серйозно! — зітхнув Киню.— Я ж жартую, така в мене вдача, порода, як то кажуть.

Він ступив крок уперед, і бай Нончо відчув на своєму обличчі його теплий подих, тхнуло від нього часником і виноградними жмихами.

— З того дня, як ти приходив до мене, щось перевернулось у житті Киню. Щоб я з цього місця не поступився, якщо брешу! Насамперед, номер перший — дружина моя, Кинювиця, відмовилась лягати зі мною. Стеле собі разом з дітьми, сатана, й не хоче знати, що я її законний чоловік! Якщо не станеш людиною, каже, то язика повідрізаю дітям, але татом вони тебе не називатимуть! Навіщо, каже, ти їх наплодив, собако? Щоб вони голодували через твоє чортяче ледарство?!

Киню зсунув шапку на потилицю, почухав кістляві, зарослі волоссям груди.

— Як тобі це подобається, голово, га? Скажи відверто, ти не напився б з горя, якби почув такі слова від найближчої тобі людини?

— Честь і хвала твоїй дружині за такі слова! — насупив брови бай Нончо.

— Спасибі, я їй передам! — Киню весело підморгнув.— Чи не гадаєш ти, що мене це дуже образило? Тільки прокляте безсоння мене здолало — я ж не звик лежати сам під ковдрою... Почав міркувати, обміркував усе своє життя і сказав собі: «Ану спробуй жити по-іншому, по-трудовому, може, щось і вийде!»

— Добре ти придумав! — похвалив його бай Нончо.

— Справді, я почав розумнішати, скоро перед самим собою знімаю шапку! — Киню усміхнувся, і великі, майже чотирикутні зуби блиснули над неголеним підборіддям.— Наша справа, голово, прояснюється, а ось жінок ніяк не зрозумієш! От моя дурепа відвернулась від мене за те, що я, мовляв, не хочу працювати, а дружина Ілії Кой-

нова якраз навпаки — почала його, бідолаху, поїдом їсти за працю-виту вдачу. От і зрозумій їх!

— Он воно що! — Бай Нончо хотів удати з себе байдужого, але не стримався: — Як ти кажеш, почала його поїдом їсти?

— Каже, що піде до батька, до матері, — розплився аж до вух Киню.

— Чим це ти пояснюєш? — спитав бай Нончо і подумав: «Що він, справді дурень, чи тільки вдає такого?»

— Я ж тобі кажу: жінок не зрозумієш. Моя каже: «Іди жати, хай тобі грець, хліб переспіє». А та, — Киню оглянувся і багатозначно підморгнув, — адже ти знаєш, яка вона пишна й принадна — розкіш! — Він прищмокнув губами й зітхнув. — Та гризла бая Ілію: «Тільки спробуй хоч один колосок зрізати, тільки й бачив ти свою жінку! — і посварилась кулаком. — Хай перестигає проклятий хліб, і знати про нього не хочу...» Але ж ти знаєш бая Ілію, він і оком не моргнув. Він швидше від сотні чорнооких молодичок відмовиться, а від землі — ніколи! Така вже він людина...

Бай Нончо сів у бричку й суворо глянув на їздового.

— Ти, Гроздане, знову заховав пляшечку під козлами. А я ж тобі заборонив це робити!

Гроздан здивовано звів брови.

— І мови не було про щось подібне, товаришу голова! Я взяв її з перестороги, як своєрідні ліки. Адже в дорозі все може статися!

— Так, може статися! — Бай Нончо продовжував хмуритись. — Ану, дай сюди!

Він жадібно відпив, швидко проковтнув, але другий ковток затримав у роті, подумав трохи і виплюнув його на дорогу.

— Вези на поля Хаджії! — Бай Нончо махнув рукою, сунув голову під шератовий верх брички й заплющив очі.

Крізь дримоту він чув, як м'яко стукають копита коня по курній дорозі, чув, як перепілки відгукувались із терника, і ці звуки дуже нагадували йому металеве клацання друкарської машинки. Дзвенів ледь відчутний теплий вітерець, в повітрі пахло скошеним сіном і кінським потом.

І невідомо чому стерня почала зменшуватися, згортатися, дуже нагадуючи шахову дошку. І перед цією дошкою (не на стільці, а на козлах) сидів Гроздан. Але це був не Гроздан, а директор прогінназії, що насунув на свою довгасту голову добруджанську шапку конусом. Сидів він на козлах, задуманий і похмурий, і його задуманість і похмурість переконливо свідчили про те, що це не Гроздан, незважаючи на баранячу шапку і на ряднину, на якій він сидів. А фігури здавалися прибитими до дошки, були якісь похмурі і сумні. Бай Нончо відвертався вбік, але куди б не повернувся, звідусіль на нього дивилися похмурі, незадоволені обличчя. Ніколи в житті бай Нончо не бачив одразу стільки сердитих облич. І секретар Лазар Тонкін дивився на нього насуплено, і Бешемлія, і Ілія Койнов, і Стамат, і навіть Трифон...

Бай Нончо ображено відсувається від нього, супить брови. «Чого ви витріщили на мене очі, як лами!» — сердиться він. І відчуває в серці страх і непевність, але щоб не показати своєї слабості, стукає кулаком по шаховій дошці, як справжній герой. «Я вам покажу, на що здатний бай Нончо! — гарячиться він. — Тепер бай Нончо зовсім не той!»

І простягає руку до фігур, але рука так і застигає в повітрі. Фігури обвиває гадюка, зеленувато-сіра, з сріблястим, лускатим черевом. Лише кінчик її рухається, тремтить, як верхівки очерету. Вона лежить, залізи між фігури, і її огидні жовті очі дивляться на нього насмішкувато, сміються з нього, ніби він не голова бай Нончо, а якийсь Кино Бессарабський — нікчемна людина.

Найдивнішим було те, що гадюка дивилась на нього людськими очима. У гадюки було обличчя, і це обличчя було дуже знайоме баеві Нончові.

— Панаїт! — простогнав він.

Раптом він відчув, що хтось торкнув його за плече. Здрігнувшись від жаху; він розплющив очі.

Над ним нахилився Гроздан, поправляє верх.

— Ти задрімав, товаришу голова? — добродушно засміявся їздовий. — Церата взяла і зсунулась і закрила тебе, як торба. Треба її ремінцем прив'язати!

Бричка стояла посеред дороги. Було жарко, тихо, так тихо, що чути було дзиччання мух.

— Де ми? — спитав бай Нончо, мружачись від сонця і протираючи очі.

— Ось уже й хліба Хаджі! — Гроздан показав рукою вліво від дороги. — Ти ж наказував мені тут зупинитись? От я й зупинився.

Гроздан глянув у далечінь.

— А далі, он там, де шосе повертає до Толбухіна, — там починаються поля Минчового роду. Там є старе дерево, дуб, тінь від якого може закрити цілу череду волів. Іншого такого нема в цьому краю. Якщо накажеш, можемо пообідати під деревом. Сонце почало вже припікати!

Бай Нончо зліз з брички, підійшов до канавки біля шосе і приклав руку до очей. До самого обрію простягалась пшениця, похилена, подекуди полегла.

Він зірвав один колосок і розтер між долоньями. Половина його була пуста. Зерно вже осипалось.

— Ех! — зітхнув бай Нончо. — Тварюка!

Гроздан курив у нього за плечима.

— Я б такого заставив зібрати язиком весь хліб, кожну зернину!

Гроздан рідко був заклопотаним, а зараз на його обличчя лягла тінь злості.

— Скільки народного хліба марно пропадає! — зітхнув знову бай Нончо.

Вони постояли ще кілька хвилин в мовчанці, як перед могилою близької людини.

Потім так само мовчки повернувся до брички. Пахло дьогтем і гарячою цератою. Конячина ліниво помахувала хвостом, відганяючи мух. В цю мить з-за повороту шосе з'явилась хмара куряви, що швидко посувалася уперед. Почувся гуркіт мотора. Поки Гроздан відводив бричку на правий бік дороги, з куряви вилетів емтеєсівський мотоцикл, на якому сидів Харалан.

Мотоцикл промчав, мов снаряд, повз бричку, від'їхав кроків десять, змінивши швидкість і зупинився.

Бай Нончо кинувся до нього.

— Куди ти їздив?

Він витер рукою піт, що струмочками стівав з чола, і подивився, усміхаючись, на хлопця.

Харалан зняв захисні окуляри й неохоче відповів:

— Їздив у місто по ліки.

Бай Нончо здогадався, що мова йде про Людмилу.

— А де Миронів син, не вернувся ще? — спитав він.

Харалан мовчки похитав головою.

— Яке нещастя! — зітхнув бай Нончо. — Хто б міг сподіватися!..

Він і раніше брав близько до серця всяку образу, завдану його знайомим, а останнім часом, через те що невдачі спіткали його на кожному кроці, став ще вразливішим.

— Як здоров'я Людмили? — спитав він заклопотано. — Лікар її оглядав?

— Так, оглядав.

— Забагато зразу на неї звалилось! — зітхнув бай Нончо. — Знайду її провідати.

Він постояв, втупившись в ліхтар мотоцикла. Повіяв теплий вітерець, запахло бензином.

Харалан засовався, надів окуляри, взявся за руль.

— Слухай! — стрепенувся бай Нончо і поклав обидві руки на руль. — Ось що я хотів тобі сказати. Ти бачиш ці хліба? — Він показав рукою на незжате поле Хаджії. — Це Томи Лефтерова. Розбійник, кинув його на поталу вітрам і птахам! Якщо протягом кількох днів не зібрати, все зерно осиплеться!

Харалан довго дивився на пшеницю, що вже полягла. Він добре знав це поле. Не день і не два він наймитом гнув спину у цих місцях. Суворі риси його кістлявого обличчя ще більше загострилися, він насупив брови.

— Стає нам в опозицію, — буркнув Харалан.

— Ну, це йому так не пройде! — похитав головою бай Нончо і усміхнувся. — Підріжемо хвоста його опозиції, на все життя запам'ятає.

Харалан здивовано глянув на лагідне, добродушне обличчя голови. Очі бая Нонча, хоч і вологі від спеки, були надзвичайно суворі, злі, рішучість помсти горіла в них.

Харалан раптом перейнявся повагою до цієї людини.

— Скажи директорові, щоб зразу ж вислав дві снопов'язалки.

При ДСНМ є добровільна молодіжна бригада — звідти прийдуть помічники, скільки захочете! Ти зрозумів мене?

Харалан від задоволення засміявся.

— Зрозумів! — кивнув він головою і натиснув на педаль.

Мотор загуркотів.

— Тільки зараз же! — крикнув бай Нончо на вухо Хараланові.

— Я сам приїду!

— Як повернуся в село, скличу виконком, щоб офіційно оформити це!.. — продовжував кричати бай Нончо.

Харалан дав газ, і машина рвонула вперед.

Бай Нончо біг слідом за ним, тримаючись за задне сидіння.

— Коли щось треба для Людмили, сповістіть!

Мотоцикл вирвався з його рук, полетів уперед в гуркоті і тріскотні і зник у хмарах куряви і сизого диму.

20

Цього самого ранку Кабза прокинувся рано — ледве зайнявся світанок.

Він вийшов надвір, начебто заглянути в стайню, і не витримав: як тільки на нього ввійшло терпким кінським потом, змішаним з м'яким запахом свіжого сіна, він проліз у двері й підійшов до ясел.

Жеребці спокійно жували, час від часу б'ючи копитами по м'якій землі. Він їх не бачив, бо всередині було ще темно, але вгадував їх по легкому шарудінню, що порушувало тишу. Ось жеребець, що стояв ближче до нього, повернув голову. Кабза зрозумів це по вологій парі, якою обдало йому обличчя. Він підвів руку й відразу відчув долонею м'які губи коня. Він поплескав його по шиї і за звичкою засунув руку в кишеню, щоб витягти скоринку хліба, яким він кожного ранку частував свого улюбленця. Та кишеня Кабзи була порожня: виходячи з хати, він не думав про коней.

Кабза обережно причинив за собою двері стайні. Він якийсь час постояв мовчки надворі, похиливши голову й простягнувши вперед руки. Він нагадував величезного ведмедя-стерв'ятника, що прислухається в лісовій гушавині до якогось тривожного, підозрілого шуму, готовий в кожну хвилину з люттю кинутись на невидимого ворога.

Нарешті він здригнувся, важко зітхнув і, широко ступаючи, попростував до навісу з лівого боку своєї кам'яної хати. Без будь-яких зусиль він витягнув звідти жниварку й легко покотив за собою.

Він зупинився недалеко від воріт і опустився на сидло жниварки. Залізо заскрипіло під його вагою.

Звідкілясь прибіг білоголовий собака, витягнув лапи, потягся й згорнувся біля його ніг.

На сході небо почало світлішати.

Лише цієї ночі Кабза прийняв остаточне рішення вижати своє поле. Це рішення майнуло в його голові раніше, але з того дня, як

його відвідав бай Нончо, воно все зміцнювалося — і Кабза не міг уже опиратись йому.

Бай Нончо поговорив з ним кілька хвилин, а Кабза після цієї розмови ніби вдруге на світ народився. «Якщо вже сам голова прийшов подати руку мені, бунтівникові, значить незабаром і на моїй вулиці буде свято!»

Так подумав Кабза, але невдовзі його почав мучити сумнів.

«А якщо голова зайшов до мене випадково?»

Проте він з обуренням відігнав від себе цей сумнів. Кабза знав голову з дитинства, бай Нончо не такий, щоб кепкувати...

«А може, він думав налякати мене своєю посадою? — Кабза стиснув величезні кулаки. — О боже мій, якщо це справді так... Я йому покажу тоді, де раки зимують!.. — Він весь наїжився, в душі у нього ніби поранений звір ревів. — Не народила ще жінка того, хто міг злякати Кабзу!»

Іноколи йому приходили в голову інші думки, і він поступово відкидав свої підозри, як старе дрантя.

«Ану поглянемо з іншого боку, — вирішив він. — Припустимо, що ніхто не переступив твого порога. Ну, що ж ти робитимеш? Чи допустиш, щоб зерно осипалось?»

По-перше, це гріх, страшний гріх залишити хліб пропадати. Але, скажімо, ти не боїшся гріха. Ти і перед богом упираєшся. Упертість у тебе в крові, ти її всмоктав з молоком матері. Тоді кому ти хочеш догодити? Із чіх вуст ти хочеш почути похвалу: «Чудово, Кабзо, а ти, виходить, молодець!» Від Хаджі і Турлака чи від Минчових шпигів? Чи не про їхню похвалу мріє твоя душа?»

Кабза з огидою спльовував.

«Що в тебе спільного з чокойським кодром? — питав він сам себе. — Це все одно, що небо і земля. День залишається днем, а ніч — ніччю. День з ніччю не помириш. Маєтку в мене не було, а нова влада не відібрала в мене невеличкої власності, яку я мав. Навіщо ж тоді танцювати мені під їхню дудку?»

Кабза ніколи зроду не голодував, але не пам'ятав також, щоб у нього було більше одної пари чобіт. Він і торгував, був і прасолом, і різником, — ким він тільки не був! — а порядної хати, як у людей, побудувати собі не зміг. Він все ще жив у кам'яній хатинці, яка дісталася йому від батька.

А все через те, що не вмів брехати, а був «до смішного чесним», як казав про нього колишній мануфактурний царьок околії Турлак.

Бувало, виведе продавати коня й заправить за нього двадцять тисяч. А покупець огляне зуби, потикає пальцем у пах, потягне за хвіст і заперечить:

— Слухай, Кабзо, це ж не жеребець, а справжнісінька шкапа, правда ж?

— Правда! — низує плечима Кабза.

— Чому ж ти мені у вічі брешеш, як тобі не сором?

— Хто бреше, віслюк ти такий? — спалахує Кабза. — Ану, повтори, хто бреше? Я?

Покупець, знаючи його запальність, розсудливо відступає убік.

— Отже, визнаєш, що це шкапа?

— Я біле не називаю чорним!

— Шкапі красна ціна десять тисяч,— усміхається покупець.

А Кабза зітхне:

— Правда... Така їй ціна!.. Давай гроші!

Коли він мав м'ясу, прийде було в крамницю якась бідна жінка й попросить:

— Дай шматочок м'яса, щоб діти поласували!

Кабза насупиться і відповідь:

— Не дам. Лише за готівку!

Жінка мовчки стоїть, дивиться на окороки.

— Звідки мені її взяти! — зітхне вона важко і з сумними очима повільно побреде до дверей.

Кабза дивиться їй услід, хитає головою.

— Зачекай-но! — заgrimить він, як грім.— Хіба я тобі сказав, що не дам?

Візьме відріже із спини туші жирний шматок і, не зваживши, ткне їй у руки.

— Дай діткам поїсти! А коли женитимуться — хай покличуть на весілля, я так і запишу в цей зошит! — І тикає себе пальцем у лоб.

Всі пам'ятали, як він дав ляпаса першому ведровському багатієві Пантелеєві перед самою Афанасієвою кав'ярнею. Далекий родич Пантелеєв теж тримав м'ясну крамницю, але продавав м'ясо по неймовірно високих цінах. Представники влади не чіпали його, бо знали, що в нього за плечима не хто інший, як сам всемогутній Пантелей.

Якось зустрів Кабзу на вулиці ведровській багатій, ляснув своїм вузлуватим канчуком по халяві і накинувся на нього, як вовк.

— Ти перестанеш збивати ціни на м'ясо чи ні? — закричав він.— Волоцюго! До якого часу ти битимеш мене по кишені?

— А хто тебе б'є по кишені? — насупив брови Кабза.

— Коли задурно годуватимеш село, кому ж я позичатиму гроші в борг? Хто захоче наймитувати в мене?

І процідив крізь зуби, зігнувши канчук перед самим обличчям Кабзи.

— Та з тебе дрантя полетить... У баранячий ріг скручу! Будеш пам'ятати, як іти проти Пантелея!

— Кого це ти, мене? — скипів Кабза і дав йому такого ляпаса, що Пантелей похитнувся, коліна в нього підігнулись, і він гепнувся в грязюку.

Канчук його полетів у калюжу.

Тільки Василь Шабленець вискочив з кав'ярні, щоб підняти першого ведровського багатія з грязюки.

З цієї хвилини настали для Кабзи чорні дні, такі важкі й похмурі, що він почав думати про переїзд у глиб країни. Але в цей час Радянська Армія уже підходила до дунайських берегів...

Два рази Кабза намагався говорити з секретарем парторганізації, та Лазар, нахмурившись, перебивав його:

— Ти мені голову не мороч!.. Всі ми знаємо, що ти за птиця! Бачили твою відвагу!

— А хто ж безгрішний, чоловіче,— огризнувся Кабза.— Ти що, себе святим вважаєш?

— Ти, друже, замість того щоб обвинувачувати людей, краще прилюдно покайся, інакше ми з тобою не схочемо розмовляти!— Лазар насунув кепку.— Ми не бажаємо мати нічого спільного з підбурювачами!

Кабза дивився йому вслід і сумно посміхався.

— Пантелей також хотів у свій час, щоб я прилюдно покався!— зітхав він.

Не знайшовши в собі сили розкрити перед всіма душу і попросити пробачення, він замовк, замкнувся в своїй халупі і звідти дивився на світ божий ображеними і злими очима.

Глибоко в душі він схвалював і розпорядження сільради, і урожай вважав непоганим, і розкладку справедливою, але ж йому треба було кусати тих, хто повернувся до нього спиною! От він кусав усіх, безрозсудно, люто, а вечорами, спершись ліктями на стіл, мовчки пив ракію, чарку за чаркою, поки від серця не відляже і голова не схилиться на груди.

— Скажи! — питав він у дружини.— Брехав я коли-небудь?

Дружина його, що передчасно посивіла, тільки важко зітхала, забившись у куток.

— Я не брехав,— продовжував Кабза.— А тепер ось розпинаю свою душу, брешу направо і наліво, став посміховищем для всіх.

— Це гріх! — шепотіла дружина.

Кабза супив брови.

— А то не гріх, що мене переслідують? Мене, хто все життя шукав правильного шляху, адже за правду я готовий був підняти руку навіть на бога!

Дружина мовчки хрестилася.

А Кабза стукав по столу, і чарка підскакувала, ракія схлюпувалася на підлогу.

— Моя доля ось на що схожа,— продовжував він, витираючи рукою рот.— Приміром так: іду я дорогою, а поперед мене мчить віз, але який? Гарний, розмальований, як у казці! Ех, думаю, кінець моїм стражданням. Сідай, Кабзо, і не бійся — настав і твій час! Ти розумієш, що я кажу?

Дружина мовчала.

— Нічогісінько ти не тямиш! — Кабза перехилив чарку, мовчав якийсь час, важко сопучи, відтак знову починав: — Віз, дурепе, це ТКЗГ!.. Отож сідаю я на воза і думаю: тепер, Кабзо, все зло позаду, перед тобою лише добро! Так я думаю. І раптом коні понесли у страшну безодню, помчали, як скажені, ярами та урвищами — аж дух захопило!

Він знову налив собі.

— Та досить тобі пити, живцем згориш! — плачучи, тихо проказувала дружина.

— Ну, й хай згорю! — Кабза мовчки дивився в стелю. — А клятий віз переїхав через яри і не перекинувся. Зараз він мчить по рівній дорозі, все мчить!.. І чому, чорт їх забирай, не хочуть взяти мене з собою на воза?

Поки він роздумував, що він за людина і яке його місце в житті, Василь Шабленець і Турлак почали йому здалека кланятись, а Панаїт систематично повідомляв про рішення виконкому, ніби так, між іншим. Кабза такі догодження сприймав з огидою, ніби гусинь повзала у нього на душі — настільки були бридкі увага і розмови колишніх ведровських багатіїв. Проте мовчав. Удавав, що нічого не розуміє. Нехай бачать партійні люди і кооператори, що вороги його цинять! Чи допустять вони, щоб така людина, як Кабза, перейшла на бік ворогів?

І ось нарешті прийшов до нього не хто інший, а сам голова сільради, щоб поговорити з ним, як з рівним. На зауваження, чому Кабза до цього часу не вижав свою ниву, Кабза відповів: «Подумаю».

Це була відповідь людини, яка знає собі ціну. Про що ж йому треба було думати? Кабза дозволив своєму язикові базикати всяку брехню, вимовляти найбезглуздіші вигадки, але на ділі він вирішив ні на крок не відступати від правди.

І ось він сидів тепер на своїй жнивварці, чекаючи світанку, щоб запрягти коней.

Над рівниною вечоріло. Сонце потонуло за соняшниковими полями, золотиста заграва охопила західний обрій. Повітря прохолодний морський вітерець, і повітря наповнилось запахом свіжого сіна.

Кабза стояв сам посеред пожовклої стерні. Його помічники пішли, а він залишився, щоб скласти кілька нових полукупків.

Він стояв, дивився на ряди складених снопів, і вперше за багато місяців по його обличчю проповзла усмішка задоволення. В цю мить він не думав ні про правду, ні про своє місце в житті, ані про кооператорів, які цурались його, як зачумленого. Він лише дивився, вбираючи очима зібраний плід землі, жадібно вдихав запах зжатої пшениці і радісно похитував головою.

Заграва на заході стала блідішою, на східній частині небосхилу в синюватому тумані боязко заблимали рідкі срібні зірки. Почали перегукуватися коники, а потім одразу, як по команді, пролунав їх тисячоголосий хор...

— Чудово! — прошепотів Кабза і зняв свою величезну гостроверху шапку.

Був він добруджанець, в душі у нього переливалась тепла радість, і ця радість перетворювалась на благоговійне сп'яніння землею, що безмежно відкрила перед ним свої хлібородні груди.

Кабза зібрався вже йти, але йому здалося, що якась тінь промаїнула за стіжками.

— Агей! — гукнув він і почав прислухатись, вдивляючись у напрямі шосе.

Ніхто йому не відповів.

«Що за чортівня!» — подумав Кабза і, через те що він був сміливою й рішучою людиною, зразу ж пішов до того місця, звідки вискочила тінь. Підійшовши до останнього ряду снопів, він зупинився і знову гукнув:

— Хто там, хто ховається? — І додав, але вже з злобою: — От я тебе!

За снопами почувлися кроки, хтось навмисне кашлянув. І в при-смерку, ніби з-під землі, виросла довга і чорна постать Панаїта.

Він цілий день пролежав у кукурудзі, переходячи з одного поля на інше, а тому міліціонери не змогли його знайти. Коли ж смеркло, він вирішив якось добратись до Толбухіна, але, побачивши Кабзу, якого він вважав «своїм», підійшов до нього.

Кабза розкрив рота, ковтнув слину, зсунув на потилицю шапку.

— Добрий вечір, добрий вечір! — вклонився Панаїт й одразу зняв шапку. — Не сподівався мене бачити?

«Звідкіля його принесла лиха година?» — насупився Кабза.

— Що тобі треба в такий пізній час на моєму полі? — спитав він.

Панаїт підійшов ближче, дістав сигарету, запалив.

— Побачив, що працюєш так пізно, і вирішив привітатися.

«Глузує з мене!» — подумав Кабза, але промовчав.

— Давай посидимо, якщо ти не маєш нічого проти? — запропонував Панаїт. — У мене цікаві новини.

І, не чекаючи запрошення, простягся біля снопів.

— Обережніше з вогнем, — насупився Кабза і присів поруч нього. — Кажі!

Панаїт помовчав.

— Американці перейшли в наступ на Корейському фронті, — почав він байдуже, ніби читав статистичний звіт.

Тому що Кабза не задав жодного питання, він продовжував:

— Скоро війська США заволодіють всією Кореєю.

«Як би не подавилися!» — подумав Кабза і голосно сплюнув.

— Зашморг затягується навколо шиї червоних! — закінчив Панаїт.

— Який зашморг? — наїжився Кабза.

— Адже ти бачиш — червоні оточені з усіх боків. І в Європі, і в Азії!

Кабза скрипнув зубами, проте зробив вигляд, що це його зацікавило.

— Погано! — зітхнув він.

Панаїт зірвав колосок і почав м'яти його між пальцями.

— Погано для комуністів, — сказав він.

Обоє помовчали.

Тріскотня коників посилилась, зірки стали золотистими.

— Погано буде і тим, хто під їх дудку танцює! — сказав Панаїт.

І зовсім несподівано спитав:

— У тебе нема хліба?

Кабза здригнувся, засунув у торбу руку.

— Дякую! — кивнув Панаїт і почав жадібно жувати протягнутий йому шматок.— Сьогодні я не був у селі.

«А де ж ти лазив, гадюко?» — хотілось вигукнути Кабзі, але він знову стримався.

Панаїт мовчки з'їв шматок хліба.

— А ти до них підлабузнюєшся? — Він втупився в похмуре обличчя Кабзи.— Підлабузнюєшся? Вийшов жати? Завтра хліб їм зда-сі? Гяди!

— А що ж мені робити? — тихо спитав Кабза.— Хіба я можу допустити, щоб марно пропав хліб? Хто мене потім годуватиме?

— Турлак позичить тобі грошей. Та й Хаджія не відмовить.

— Це ти так думаєш?

— Вони доручили мені переказати тобі це. Вони тебе не залишать.

— А я й не знав! — знову зітхнув Кабза.— Треба було мені про це раніше сказати. А тепер що вже поробиш?

Панаїт почав дивитися вперед.

— Якщо ти патріот і чесна людина,— він описав рукою широке коло,— сірник — і край! Настане день, і тобі вдсятеро відплатять!

Кабза пересів до нього ближче.

— Ти, друже мій, не забудеш всього того, що мені тут наговорив?

— Нічого не забуду! — запевнив його Панаїт.

Кабза стиснув йому лікоть.

— Ти все це повториш зараз у міліції, га?

Панаїт заметався від болю.

— Ти що, з глузду з'їхав? — спитав він хрипким голосом.

— Гад! — Кабза замахнувся.— Ось тобі!

Ляпас пролунав, як тріск розламаной навіпіл соснової дошки.

Якусь хвилину Панаїт лежав оглушений на землі, а потім почав поволі підводитись. І, підводячись, він засунув руку під піджак.

Але Кабза, що стояв, нагнувшись над ним, як ведмідь, вдарив його чоботом по руці, і пістолет, блиснувши, упав на землю.

— Ти подивись на нього, ще й за наган хапається! — прохрипів Кабза.

Відтак схопив Панаїта за комір, жбурнув убік, а другою рукою підняв зброю.

— Не кожний може орудувати такими іграшками! — засміявся він.

Він повів його поперед себе, міцно тримаючи за комір, а пістолет засунув у кишеню.

Вони вийшли на шосе. Зірки здавалися великими і золотими. Морський вітерець гладив вологою долонею притихлу рівнину.

«Яке падло! — думав Кабза.— Радіє, що ми оточені ворогами».

Він оглянувся.

«Якби було поблизу дерево, я б його повісив вниз головою!»

Лють стиснула йому горло.

«Та ще й заставляє мене підпалити снопи! Запалити хліб! Гад!»

Від дотику до вологого комірця Панаїта чи від власних думок його всього пересмикнуло від огиди.

Панайт відчув, що залізні пальці його конвоїра слабшають.
«Зараз!» — подумав він і раптом рвонувся вперед, вирвався з рук Кабзи і, як вуж, звинувся навколо нього.
— Стій! — заревів Кабза і кинувся за ним.— Стій!
Одначе Кабзі було п'ятдесят років, хіба ж він міг наздогнати молодого хлопця, який мчав у темряві швидко, як вітер.
Кабза зупинився, перевів подих.
Тисячі коників, безліч коників цвірчали в нічній тиші.

21

Розставшись з Людмилою на шляху, Олексій пройшов пішки до околійського центру, цілу годину блукав там, шукаючи місця, щоб переночувати, і лише опівночі, змучений, виснажений втому, повалився на похідне ліжко в кімнатці швейцара привокзального готелю «Перше травня».

Він навіть не натягнув на себе ковдри, не скинув мокрого від дощу піджака.

Заплющуючи очі, він подумав: «Якби можна було не прокинутись!»

Але ранкове літнє сонце розбудило його. Воно залило щойно вибілену кімнату своїм теплим світлом, засяяло в його очах, розквітло смарагдовими плямами на зеленій наволочці подушки.

Олексій перевернувся, простяг за звичкою руку, щоб обняти плечі Людмили, але його рука впала і звисла з ліжка. Він розплющив очі, зажмурився від сонця, повернув голову і в цю мить відчув, що життя його стало іншим, що те, що було вчора, полетіло в безодню і що тепер йому доведеться блукати дорогами, про які він ніколи не думав...

Йому було нестерпно боляче і за себе, і за Людмилу, і за своє непоправно розбите життя.

Він підвівся на ліжку і запалив сигарету.

Що він міг зробити?

Знайти Трифона Андреева і на нього вилити увесь свій гнів і муку?

І як тільки подумав про це, одразу ж докорив собі. Це правда, що Трифон викликав усі ці сумні непорозуміння, але вони ні в якому разі не впали б на нього з такою силою, якби він тримав себе гідно, як личить справжньому комуністові...

Знову повернутися на станцію?

При цій думці він відчув, як запалали його щокі. Стати якимось помічником слюсаря після того, як він був заступником начальника всієї технічної частини!.. Але припустимо, що він, зціпивши зуби, примириться з своїм пониженням. А що потім? Потім він повинен буде мовчки вислуховувати кепкування своїх односельчан, повинен буде поводитись з усіма покірливо, як дівчина, що согрішила... Але й цим не вичерпувались його страждання! Його власна дружина підняла на

нього руку, вона засуджувала його, немов якась стороння людина! Хіба міг він і далі жити з такою дружиною?

Він почистив свій забруднений одяг і вийшов надвір. Поблукав по вулицях, поголився в перукарні, що на майдані, довго і безцільно розглядав вітрини великих магазинів. Цілу годину, зажмуривши очі, сидів на сонці в міському парку, а коли поприходили матері з дітьми, йому стало соромно. Він був одягнений у синій робочий комбінезон, мав вигляд людини з виробництва, а розсівся на лавці, як справжній нероба. Йому здалося, що жінки дивляться на нього якомсь вороже, нахмурившись, навіть у довірливих оценьятах дітей він помітив здивування і докір.

Він вийшов з парку зніяковілий, як собака, що потрапив на чуже подвір'я. Із скривленим обличчям дійшов він до вокзалу, покрутився біля розкладу поїздів і, відчувши на собі пильний погляд міліціонера, швидко повернувся назад.

На майдані була велосипедна майстерня. Олексій узяв напрокат велосипед, скочив на сідло й шалено закрутив педалями.

За півгодини він був у Ведрові.

Надвірні двері батьківської хати були замкнені. З калатаючим серцем Олексій розшукав ключі, заховані, як звичайно, під повіткою, відчинив двері й відразу вбіг у кімнату, де вони жили з Людмилою.

Крізь білі завіски вікон пробивалося м'яке сонячне світло. В кімнаті було тихо, приємно, весело. Лише дверцята гардероба були широко розчинені, і звідти стирчали порожні плічка, на яких Людмила вішала свої плаття.

Її одягу вже не було там.

Лише її шовкова косинка, можливо випадково забута, висіла, як підстрелений птах з безживно опущеними крилами. Цю косинку Олексій купив їй на день народження. Вона носила її лише у свята, і він, мов зачарований, дивився тоді, як добре підходить веселий колір косинки до її ясного, сповненого тепла погляду.

Він підійшов до шафи, помацав своїми довгими загрубілими пальцями кінці косинки, постояв якийсь час з похиленою головою, а потім, насилу стримуючи болюче зітхання, що стискало йому груди, висунув шухляду й почав збирати свої документи. Серед них він знайшов маленьку фотокартку Людмили, вирізану, певно, для паспорта. Він узяв її, глянув на неї з усмішкою, дмухнув, немов очищаючи від пилу, і вклав між сторінками свого профспілкового квитка.

Склавши білизну у фібровий чемоданчик, з яким приїхав рік тому з міста, він став посеред кімнати, оглянув її, ніби намагаючись запам'ятати кожну річ, кожну дрібничку, кивнув головою і вийшов.

Чемоданчик він прилаштував на багажнику велосипеда й поїхав на станцію.

Євстатія у цей час в районі не було, бригади працювали на полях, і лише кілька техніків метушилися біля мотора розібраного на частини ганомога. Олексій привітався і зайшов до токарної майстерні.

Бай Владі поглянув на нього здивовано, але одразу ж посміхнувся своєю широкою, щирою усмішкою й невимушено подав йому руку.

— Повзе, як слимак! — І він кивнув на токарний верстат, де сталевий різець ритмічно вирізав канал на поперечній вісі.— Повзе, диявол, і знати не хоче, що ми поспішаємо, що з досади наша душа мов у лабетах.

— А ти пусти його на повний хід,— сказав Олексій, погладив рукою замащену вісь і очистив її від стружок, що блищали, мов срібні кучері.

— Зламаю різець,— зітхнув бай Владі.

Олексій усміхнувся.

— Ця сталь значно м'якша за різець.

— Може, й спробую.— Бай Владі вимкнув струм — і верстат зазмер.— А ти де швендяєш? — І він підвів Олексія до дерев'яної лавки і сів біля нього.— Що це ти такий пригладжений, ніби у свято? Де Людмила?

Олексій знизав плечима і нічого не відповів.

— Що ви надумали? — запитав секретар парторганізації.

Олексій, ніби задивившись на верстат, відповів:

— Що стосується мене, я вирішив: поїду на іншу станцію.

— А Людмила?

— Людмила є Людмилою! — нахмурився Олексій.— Вона ні в чому не винувата. Працюватиме тут!

Бай Владі похитав головою, підійшов до верстата, трохи там постояв, розглядаючи патронник, а потім знову підсів до Олексія.

— Доки ти слухатимеш того диявола, що засів у твоїй душі? — запитав він.

Олексій ледь помітно посміхнувся.

— Про все це мені треба поміркувати! — Він задивився на цементну підлогу.— Щоб мені стало ясно, добрий я чи поганий... Або — що мені заважає бути завжди добрим. А тут я не можу! — Він обернувся до бая Владі.— Тут я з кожним днем ставатиму все злішим... Зовсім загрузну!

Бай Владі довго мовчав. З ремонтного цеху почувся гуркіт дизельного мотора.

— Не знаю! — насупився секретар парторганізації.— Я не схвалюю такої втечі. В розпалі напруженого сезону! І як це так — кинути раптом роботу! Адже у нас є закони, строки!

— Я тільки заважатиму! — Олексій сумно посміхнувся.— Невже не розумієш? Ти подивись на цю справу по-людському!

— А по-людському відмовляйтесь від своїх обов'язків у найбільш невідходящий час?

Він походив по майстерні, потім зупинився перед вікном і довго думав.

Обидва вони не помітили, як у кімнату зайшов дядько Марин в білих гумових тапочках і в хутряній жилетці-безрукавці, незважаючи на спеку.

Начальник технічної частини зупинився біля дверей, розгладив обвислі, пожовклі від тютюну вуса й повільно опустив на ніс свої окуляри в металевій оправі.

Олексій встав з лавки і зняв кепку.

— Здоров, орел! — засміявся дядько Марин і ступив уперед.—
Летиш?

Бай Владі обернувся.

— Незадоволений, бач, що вчора ми пір'ячка з нього наскубли!

— Він? — І дядько Марин ще нижче опустив окуляри і подивився в очі Олексієві.— Ми погане пір'я вискубатимемо, щоб у тебе вирости справжні крила, як у орла! Невже сердишся?

Олексій не відповів.

— А! Хоче нас залишити, піти на іншу станцію!

Дядько Марин ще нижче опустив окуляри і суворо подивився на хлопця.

— Це правда, Олексію?

— Правда! — Він труснув головою.

Всі троє замовкли.

— Хай іде! — Дядько Марин почав набивати люльку тютюном.—
Якщо вирішив, хай іде! Ми силою нікого не тримаємо.

Він сів біля столу з інструментами, затагнувся і пустив кільця синього диму.

— Поганий приклад показує,— зауважив секретар парторганізації.

— Приклад препоганий! — Дядько Марин постукав люлькою по столу.— Але я дивлюсь на цю справу трохи ширше. По Савці й свита. Кожна людина має свою мірку. Хай іде шукати правди в іншому місці!

— Правда одна! — Бай Владі усміхнувся.

Дядько Марин підніс руку.

— Відпусти його! Дай йому можливість перевірити самого себе!
Хоче політати по інших місцях? Щасливої дороги!

— Але може й головою накласти.— І бай Владі стурбовано похитав головою.

— Чому? — Дядько Марин помовчав.— Даремні страхи! У нашому житті тепер розпорядок такий, що тільки погана людина, ледар або негідник може загинути, загубитися. А хіба такий наш орел? Куди не перелетить, навколо нього завжди будуть свої люди. Наставлять його на добрий розум. Хай летить!.. Де б не літав, а в своє гніздо таки повернеться.— Він обернувся до Олексія і погрозив йому пальцем.— Ну, дивись! Хочу бачити тебе з зірочкою на погонах. Єфрейтором від нас ідеш, капітаном щоб повернувся! Зрозумів?

Олексій повернувся в готель у пригніченому настрої. Опустив штору, кинувся на ліжко й зарився в подушку.

Так він пролежав дві години.

Йому дуже хотілось заснути, щоб звільнитись від думок, які, мов оси, не давали йому покою; але сон не йшов... Міський годинник пробив четверту.

Олексій підвівся.

«Куди?»

Замислившись, він постояв трохи посеред кімнати.

«Спробую щастя в найближчій МТС! У найближчій від Ведрова...»

Хоч вона й була найбільш устаткованою в районі (мала свою власну ливарню і дві пересувні майстерні), але діяльність її була такою, що при загальній класифікації станцій округу вона зайняла в цьому році останнє місце.

З того часу, як теперішній її директор (інженер-механік і колишній власник ремонтної майстерні в Проваді) прийняв на себе керівництво станцією, найкращі слюсарі-монтажники і трактористи розбіглися звідти і розсіялись по сусідніх станціях, наче їх розігнав скажений бугай.

Директор зустрів Олексія стримано, навіть суворо. Повнуватий, лисий, з трохи брезклим і насупленим обличчям, він здавався завжди чимось стурбованим, незадоволеним.

— Довідався, що у вас є вакантні місця трактористів,— почав Олексій.

Він вийняв документи і поклав їх на стіл.

— Відкрив Америку! — насупився директор й побіжно глянув на документи.

Олексій міцно стулив губи, гостро вколола думка: жаль, що прийшов.

— Знаю, якої роботи шукаєте! Аби день до вечора! Волочитесь по станціях, легкого хліба шукаєте! — Директор зім'яв аркуш паперу, який лежав на столі, і нервово кинув у кошик. — Як може не бути вакантних місць?!

— На нашій станції по-іншому,— заперечив Олексій і злими очима подивився на директора. — У нас, наприклад, немає вакантних місць.

— А, ось як! — Директор схопився руками за край стола, наче хотів скочити. — Чи бачили, який рай знайшовся на землі! А тобі, красеню, чого тоді треба від мене? Чого стовбичиш переді мною?

— Я не стовбичу! — огризнувся Олексій. — Прийшов тільки запитати.

Директор відкинувся на спинку стільця і довго дивився на нього примруженими очима.

— Вигнаний з раю! — із злістю прошипів він. — До мене всі такі приходять! Втікачі, незадоволені! Тут не трудова колонія! — І він ударив кулаком по столу. — Не богадільня для нероб!

Олексієві раптом стало якось напрочуд весело.

— Так, тут швидше пахне звіринцем,— засміявся він, узяв свої документи і попростував до дверей. — Помилився адресою, вибачайте!

Другого дня вранці Олексій пішов у Красенську МТС.

Ранок був свіжий, східний вітерець пробігав легкою хвилею по кукурудзяному полю і шумів, а соняшники вишикувались обабіч дороги і сяяли золотом своїх віночків. Далеко-далеко тремтів блакитно-сірий обрій, що злився з прозорою синню небес.

Все пережите Олексієм в останні дні почало поступово відпливати, і тепер він відчув, як знову в нього вливається колишня бадьорість.

рість, жадоба діяльності— невтомний порив молодості, жадоба жити й радіти з усього прекрасного в світі.

Він то йшов спокійно, то, як хлопчик, біг по м'якій дорозі, підсвитував жайворонкам, які стрілою звивалися в небо, кидав грудками в ласок, що сполохані бігали по стерні, вдихав на повні груди солодкі пахощі ранку.

І тільки одне мучило його в цей час — що коло нього не було Людмили, щоб разом бігати стежками, разом, узявшись за руки, пробиратися поміж кукурудзинням, стежити, притулившись одне до одного, за польотом пташок, за панічним бігом переляканого ховраха... Розірвав він нитку, яка зв'язувала їх, і тепер з боєм у серці думав, чи зможе він знову зв'язати її і як?

І ось йому уявилось, що він у Ведрові. Іде головною вулицею, зосереджений, задуманий, а люди здалека махають руками, вітають його. Олексій киває головою, знімає кепку, хоче бути веселим, але не може... Ось назустріч йому іде й Людмила, бліда, трохи збентежена, але з гордо піднятою головою. Проходить повз нього, уповільнює кроки, мабуть; думаючи, що він її зупинить. Але Олексій нічого не хоче помічати. Він пропускає її повз себе, щоб вона пройшла, як зовсім чужа, незнайома людина. І так йому важко, що навіть сльози виступають на очах... Але нехай, нехай вона зрозуміє, що значить зневажати кохану людину!

Про директора Красенської МТС, який мав у районі репутацію доброго техника і організатора, ходила чутка, що він весела, добродушна людина. Ті, хто знав його раніше, не поділяли цієї думки. Але вони не говорили й протилежного, так що істина була десь посередині.

Він зустрів Олексія привітно, але на його тонких, майже жіночих губах з'явилась ехидна усмішка.

— Мені дуже приємно, що такий відомий тракторист прийшов до нас у гості,— засміявся він і сам подав Олексієві стілець.— Сідай, будь ласка!

Олексій зупинив свій погляд на його сухому, порізаному зморшками обличчі, на якому усмішка виглядала, наче приклеєна, як щось стороннє. Він зразу ж відчув тривогу, втратив бажання говорити і замовк.

— Наша станція ще дуже нова,— почав директор, вислухавши уважно пропозицію Олексія.— Нам потрібні досвідчені люди, і такого працівника, як ти, ми з задоволенням прийняли б.

Він замовк, подивився на Олексія і знову усміхнувся.

— Але я скажу тобі прямо — не хочу від тебе ні зла, ні добра. Ти розумний хлопець і зрозумієш мене. Ми ледве стали на ноги.

Він витяг із шухляди свого стола газету «Народно знаме», розгорнув її і постукав пальцями по довгій колонці, жирно обведений чорним олівцем.

— Тут, брат, так описали твій подвиг, що в мене,— він засміявся і глянув по-дружньому на Олексія,— незважаючи на всю твою май-

стерність, не вистачає сміливості тебе прийняти.— Звідки я знаю, що може трапитись? — Він здвигнув плечима і почав обережно згортати газету.— Справ у нас стільки, що ми загрузли по горло. Піклуватися про людину — це добре, про це не може бути й мови. Через рік ми міцно станемо на ноги і тоді — ласкаво просимо. Візьмемось за твоє виховання, зробимо з тебе людину, та й ти будеш нам корисний. Хто відмовляється від кваліфікованого працівника? Немає таких!

Олексій покрутив у руках кепку і встав, щоб іти.

— Ти йди в бік Шабли, Балчика,— сказав йому навздогін директор. На цей раз на устах його не було усмішки.— Там є зміцнілі станції, з надійними кадрами. Там можуть ризикувати.

— Дякую! — кивнув втомлено Олексій.— Спробую.

І ось тепер він сидів у хоремазі перед недопитою чаркою м'ятної настойки і все думав і думав, і чим більше напружував він свій мозок, тим більш заплутаним здавалось йому його життя; заплутаним і перегородженим якоюсь непереборною горою. Про нього писали в газетах, і написане він відчував, як рану, завдану розпеченим залізом на його обличчі. Рана заживе, але слід залишиться, чорний слід ганьби. Хто прийме в свою сім'ю затавровану людину і подружиться з нею? Мали рацію директори міської і Сеїзовської МТС: зганьбленої людини кожен уникає...

Але як жити далі? Де він влаштується, якщо скрізь перед ним будуть зачинені двері?

Чи він уже остаточно викинутий з життя?

Він відпив ковток зеленуватої рідини й скривився. Викинутий! Але хто не помиляється? Олексій наче прозрів. Уперше він глибоко усвідомив, що зробив помилку. Досі він гнав від себе цю думку; він тішився самообманом, що став жертвою Трифона Андреева, що спокутує його гріхи. Глибше він не хотів докопуватись, тому що щадив своє самолюбство, тому що не звик почувати себе підсудним перед самим собою.

А тепер пробили броню його самолюбства, і крізь її тріщини Олексій побачив усю каламуть, яка нашарувалась в його душі. Тепер він зрозумів, чому Людмила іноді червоніла при його розмовах, коли він починав хвалитись своїми успіхами чи своїми майбутніми планами... Ледве піднявся він над землею, а йому здавалося, що летить над хмарами, немов орел...

Він підняв чарку, але не підніс її до рота, а знову поставив на стіл.

Тісне приміщення хоремагу гуло від вигуків і голосного сміху.

Чи повинен він загинути? Так, він допустився помилки, його затаврували, ще довго він не викликатиме довір'я. Але навіщо ж зовсім викидати його з життя? Хіба він не може працювати? Чи не вміє? На цей раз він відпив кілька ковтків настойки, витер уста долонею і з відразою відсунув від себе чарку.

Що йому робити?

Цілий день він задавав собі це питання. Піти на схід було б не-

важко. Там у багатьох місцях є МТС. Ну, а якщо скрізь покажуть йому на двері?

Раптом він відчув, що хтось легко доторкнувся до його плеча. Він повернув голову і остовпів. Перед ним стояв Панаїт.

Звільнившись від залізних лабет Кабзи, Панаїт кинувся бігти по шосе і летів з такою силою, ніби за ним гналась сама смерть. Вітер свистів йому у вухах, телеграфні стовпи мелькали, як тіні, а він усе біг і біг, хапаючи повітря відкритим ротом.

Так він пробіг більше кілометра. Потім зупинився, відчувши, що не вистачає повітря, що задихається від утоми. Він захитався і, побачивши перед собою якийсь стовп, дотягся до нього і обхопив його, як потопаючий. Кров стукала в скронях, перед очима круtilись вогняно-червоні кола.

Він постояв трохи біля дорожнього стовпа і поступово заспокоївся.

Оглянувся і зрозумів, що стоїть на перехресті доріг. У цьому місці шосе перетинало польову дорогу.

Поки він роздумував, куди йому йти, з півночі, якраз йому назустріч, блиснули два потужні промені. Наближались вони не дуже швидко, і Панаїт здогадався, що то фари грузовика.

«Куди завгодно, тільки якнайдалі від Ведрова!» — подумав він і став посеред дороги. Вибив покритий пилом піджак і підняв угору тремтячу руку.

Виявилось, що грузовик, навантажений порожніми металевими бочками, належить Красенській МТС і йде в околіський центр. Панаїт скочив у кузов, усівся на бочці й полегшено зітхнув. А коли машина набрала швидкість і помчала по шосе, він підняв кулак і злісно ним потярас, хитаючи головою. Люто, з перекошеним від гніву обличчям, він комусь погрожував.

Коли машина вїхала у місто і зменшила швидкість, він зіскочив. Пішов на станцію, узнав розклад поїздів, а потім повернувся і купив у міському агентстві квиток у Роздельну.

До приходу поїзда залишалось більше трьох годин.

Він зайшов у найближчий від станції хоремаг, оглянувся, щоб знайти місце в якомусь затишному куточку, і зразу ж помітив Олексія. Якийсь час роздумував, а потім тихенько пробрався до нього.

— Нудьгуєш, товаришу Миронов? — запитав він, поклавши руку на його плече. А тому що хлопець здригнувся від несподіванки і не відповів, Панаїт поплескав його по плечу і спробував зобразити на своєму обличчі дружню посмішку. — Я посиджу коло тебе, ми ж земляки! Хоч понудьгуємо разом!

Він сів навпроти Олексія і попросив офіціанта подати літр вина і дві склянки.

— Не п'ю, — насупився Олексій.

— І я не п'ю, а так, при нагоді! — Панаїт махнув рукою. — Хіба це багато? По півлітра?

«Тільки тебе мені не вистачало!» — розізлився Олексій. Він бачився з секретарем сільради всього кілька разів, але при кожній зустрічі з ним переживав неприємне почуття. Відштовхувало його

холодне, без будь-якого виразу обличчя і суто чиновницька манера одягатись як начальник, що вийшов на пенсію: завжди в чорному піджаку, жилетці й безколірному галстуку метеликом на тонкій шії.

Панаїт розлив вино і жадібно, одним духом, осушив свою склянку.

Олексій подивився на нього спідлоба і здивувався: вперше бачив він у секретаря рухливе й пожвавлене обличчя. Жорсткі риси обличчя пом'якшали, погляд видавав хвилювання, горів якимось дивним вогнем.

Панаїт ще раз наповнив склянки, випив свою до половини і замовив закуску. Крім шматочка хліба, одержаного від Кабзи, за цілий день у нього й риски в роті не було.

— Улагоджую ведровські справи в околіській раді,— звернувся він до Олексія.— А ти що тут робиш?

Він знову осушив склянку. Від голоду і кількох склянок поганого вина, випитих підряд, у нього розв'язався язик, і він відчув нестримну потребу говорити.

— А ти чому не п'єш? Ну, будьмо здорові! — І він багатозначно підморгнув Олексієві.— На злість ворогам!

— Які там вороги? — холодно запитав Олексій, відпиваючи ковток вина.

— Ну як же? — Панаїт знову підморгнув.— Тебе ж вигнали! Я знаю!

Офіціант приніс порцію солоної паламиди. Панаїт розрізав її на дві частини і люб'язно запропонував своєму насупленому сусідові.

— Закуси ж, закуси! Залий образу вином! Вино, кажуть, лікує, га?

Олексій похмуро мовчав.

— Головне — здоров'я! — Панаїт облизав губи і почав голосно гикати, наковтавшись непережованих шматків риби.— Кажу тобі, було б здоров'я! Золото не втрачає своєї краси, хоч і викинеш його в ящик із сміттям.— Він усміхнувся, порився в кишені жилетки і витяг звідти золотий. Монета заблищала в його м'якій жовтуватій долоні.

— Блищить, га? — Він підкинув її кілька разів, помилувався блиском металу, а потім знову засунув у жилетну кишеню.— От і ти, любий мій, такий же золотий! А вони тебе вигнали, як собаку! Дурні!

— Ніхто мене не гнав! — огризнувся Олексій.

— А, так! — Панаїт нахилився до нього.— Вони тебе, значить, тільки покарали? Як добрі товариші! Тільки, бачиш, прив'язали до твого хвоста бляшанку, щоб і діти сміялись і показували на тебе пальцем! Хіба ж не правда? Га?

Олексій зробив вигляд, що задивився на сусідні столи і не чує.

Панаїт замовив другу пляшку вина, наповнив склянку, випив; потім знову налив і випив.

— Співчуваю тобі, Альошко!.. Занапали ці люди тебе, брат!.. Ех, випий! Ну, будьмо здорові! — Він витер губи.— А ти на зло — вище голову! Прийде час, поквітаємось...— І вже зовсім п'яний, він відригнув і закрутив головою.— Терпіння, Альошко... Ти відомстиш!

Олексій відчув, що по спині в нього поповзли мурашки. Він міцніше стиснув недопиту склянку вина і тихо спитав:

— Кому ж відомстити?

Панаїт захихикав.

— Ух, ти... ще й питаєш! Кому... А тобі хто отруїв життя? Хто зробив з тебе посміховисько? Все вони!

— Ну й що? — запитав Олексій.

— Як що? Розквитайся з ними — і край!

Олексій розмахнувся і вихлюпнув вино в обличчя Панаїта.

— Гад! — прошипів він. Випростався і стиснув кулак. Він відчув нестримне бажання опустити його на це мокре з витріщеними очима обличчя і вже був замахнувся, але хтось із сусідів у ту ж мить схопив його за попереk. Олексій перевів подих, струснув плечима і звільнився. — Офіціант, одержуй! — і кинув гроші на стіл. Обережно пробрався поміж столиками і вийшов.

А на небі сяяли великі зорі. Вітер шумів по верхів'ях акацій, що тільки-но розвинулись. З боку станції долинув пискливий свисток маневрового паровоза.

На вулицях було тихо й безлюдно.

Саме в цей час Асен Кайряков писав резолюції на доповідях, присланих йому відповідальними за хлібоздачу державі.

Становище в околії, та і в усій Добруджі, було незavidним. Після сухої осені настала безсніжна зима. В березні випало трохи дощів, а потім потяглась прикра, нескінченна засуха, яка захопила і літні місяці. Але коли одна біда йде, то й другу за собою веде: гарячі сухові налетіли на висохлу рівнину, почали висмоктувати вологу із глибин землі, піднімати до неба цілі хмари куряви.

Тривога і страх перед завтрашнім днем поїняли всіх.

І в цій похмурій і напруженій, як перед бурею, атмосфері все більш загрозливо, немов підземний гуркіт, почала поширюватися ворожа агітація.

Кінець липня наближався, а подекуди на полях ще жовтіла незжата пшениця. Молотьба ішла мляво, машини простоювали годинами, а то й цілими днями.

Кайряков ходив в окружний комітет, але там його зустріли непривтно, навіть вороже.

— Що ти робиш? — скипів перший секретар, дивлячись на нього спідлоба. — Ти що, за всяку ціну вирішив перетворити околію на розтривожений вулик? Що це за збори, які ти влаштуєш ночами? Навіщо ти розпорядився, щоб удень і вночі наглядати за мирними жителями? Який ти партійний керівник, коли не рахуєшся з настроями мас? Чи знаєш ти, що всяке гостріше втручання з нашого боку може розпалити таке незадоволення, якого ти й уві сні не бачив?

Кайряков сів на стілець, хоч перший секретар не пропонував йому, і з викликом схрестив на грудях руки.

— Які такі настрої і яке незадоволення? — усміхнувся він. — Звідки вигадали усі ці страхи? Сіє смуту жменька зачеплених націоналіза-

цією чокоїв і така ж жменька їх агентів і підлабузників. Вони розпалюють ворожі настрої, від їхньої агітації іде зло в нашому окрузі.— Він нахилився вперед.— І від нашої бездіяльності!

Секретар окружному здригнувся. Слово «бездіяльність» ніби вдавило його по обличчю.

Кайряков зім'яв сигарету в попільниці. Руки його тремтіли.

— Настрій створюють вони! — Він нервово забарабанив пальцями по столу.— І створюють його тому, що ми спимо! Вони не рупори народу, навпаки, вони намагаються перетворити народ на свій рупор!

Секретар окружному підвівся.

— Ти кого агітуєш? — запитав він, ледве стримуючись.— Чи не мене, бува?

— Я хочу, щоб у боротьбі з негідниками руки в мене були розв'язані! — Кайряков устав.— Вороги вводять селян в оману різними чутками і брехнею, нацьковують їх проти нас, а ми спостерігаємо все це і мовчимо! Як же ми виконаємо державний план?

Секретар окружному сів і потер лоба. Він довго мовчав.

— План? — він усміхнувся і похитав головою.— План—це були наші добрі наміри... Але настала засуха, налетіли суховії, і план зірваний... Ми на роздоріжжі! Як нам діяти?

Він знову замовк, потім пересмикнув плечима, ніби бажаючи скинути з себе настирливу руку.

— Є два шляхи. Один веде до виконання того, що ми задумали. Ти йдеш по цьому шляху. Але цей шлях небезпечний. Ти не відчуваєш? Подивися вперед, оглянься! Куди заведе тебе цей шлях? У безвихідь! Чому? Тому що ти вже через кілька місяців прийдеш до мене і будеш просити і перекопувати, щоб я вимагав від держави хліба... А навіщо обтяжувати державу зайвими витратами для перевозу? Хто нам дав це право? Ось куди веде твій шлях! Але хіба це все? Ні, звичайно. Я згоден, що чокої розпалюють незадоволення проти хлібоздачі. В даному випадку, проте, не так важливо, хто створює ці настрої, а важливе інше— діяти у відповідності із становищем, щоб не викликати незадоволення... Особисто я віддаю перевагу другому шляхові: зібрати зерна, скільки можемо, але без ускладнень. А тим часом вимагатимемо внести поправку в план і постараємось переконати вищестоящі органи зробити поступки. Так я думаю!

Кайряков усміхнувся, подивився у вікно і замовк. Потім застібнув піджак і попрямував до дверей. Але перш ніж вийти, він обернувся і деякий час дивився на секретаря. Скроні його вже почали сивіти. Останнім часом він взагалі постарів і згорбився.

— Ви випускаєте з уваги найголовніше.— Кайряков гірко усміхнувся.— Як же ви привчите народ вірити в свою державу, якщо підтримуватимете в ньому старе безвір'я, старе ставлення до уряду, за приказкою: бог високо, а цар далеко.

Кайряков замовк. Лице його зблідло й витяглося. Він узявся за ручку дверей.

— Я постараюсь виконати план по моїй околії! — сказав він.

Секретар окружному хмурився, але обличчя його поступово стало прояснятися. Він злегка усміхнувся, покивав головою і підійшов до Кайрякова.

— Навіть коли й потоп настане, так, чи що?

І Кайряков усміхнувся.

— Так,— сказав він,— без потопу не обійдеться. Потопимо надії чокоїв! Так я вирішив!

Очі секретаря окружному заблищали.

— Орел! — зітхнув він.

Він помовчав, опустивши голову. І коли знову підняв її, Кайряков побачив, що зморшки, як борозни, глибоко врізались в його потемнілі щоки.

— Дій! — і секретар злегка поплескав Кайрякова по плечу. Але тут же строго додав із суворими нотками в голосі.— Іди допомагай виконувати план! Але пам'ятай: якщо довідаюсь про нічні сцени, про невдоволення, про сваволю по відношенню до кого б то не було,— погано тобі буде! Тоді добра не жди! — Він подав йому руку.— Що думаєш робити?

— Застосую статтю закону про підбурювачів,— сказав Кайряков.

Уже давно стемніло, було близько десятої вечора. Кайряков писав резолюції на листах і безперервно палив. Недокурені сигарети догоряли в попільничці.

На столі лежала доповідна записка, яку бай Нончо Стоєв прислав йому лише кілька годин тому із спеціальним кур'єром. Повідомлення не було пройняте оптимізмом, але Кайрякову воно принесло явне задоволення. «Ведровський голова виправляється,— думав він.— Немає вже рожевих фарб, безтурботності і тієї постійної усмішки людини, яка всім і всіма задоволена!»

Він відкинувся на стілець і заплющив очі.

Ось деякі люди духовно ростуть, змінюються, починають жити по-новому. Зникають у них старі звички, змінюється напрям думок, стають іншими людьми, кращими...

Ось, наприклад, цей Нончо Стоєв! Які великі зміни відбулися в ньому! Безтурботна людина перетворюється на далекоглядного керівника! Написав усього кілька рядків, але і з них уже видно, що він навчився безпомилково намацувати болючі місця...

Ну, а секретар парторганізації Лазар Тонкін? Ця мовчазна людина, яка від збентеження запинаялась на кожному слові й не насмілювалась ні в кого запитати поради! Коли вносив якусь пропозицію в околійському комітеті, то зі страху, що наплутає, все дивився собі під ноги; колишній чокойський пастух боявся, що його вважатимуть неуком. А тепер хоч і невпевненим почерком, кривими літерами, але пропонує такі заходи, які ніби безпосередньо взяв із його, Кайрякова, власної голови.

«Ось це успіх! — радів Кайряков.— Та ще й який успіх!»

Він потягнувся, похитав головою.

І той, і другий всіма силами візьмуться за будівництво нового — будуватимуть, не оглядаючись назад... А хіба тільки вони? На протязі кількох останніх тижнів майже в кожному селі околії висунулись надійні люди, енергійні, стійкі, віддані партії всією душою. Про цих людей околіський комітет раніше нічого не знав. А ось... спливали вони на поверхню в найбурхливіші дні!

Виходить, що буря просіює людський матеріал: повноцінне спливає нагору, негідне йде на дно.

А завдання керівника таке: вчасно помітивши надійне, подати йому руку, висунути його. І вказати йому прямий шлях. Погане він повинен вирізати, як гангрену. Гниле заважає зростанню.

Кайряков задумався.

Висуваються нові люди... Деякі зразу виходять на вогневу позицію, як підготовлені бійці. Інші, як-от ведровський голова, змінюють-ся повільніше, але йдуть уперед впевненою ходою.

А він сам? Яким він проявив себе в ці напружені дні? Відстав він і опинився в хвості чи небезпечно відхилився вбік? Секретар окружному сказав: «Грузнеш у лівацтві». Чи є в цьому доля правди?

Кайряков сперся ліктями на стіл і довго дивився у відчинене вікно. Шум вулиці давно затих, тільки звідкись здалека, з боку майдану, долинали звуки гармонії. Комусь було весело.

Саме коли Кайряков уже ховав ключі від вихідних дверей, перед ним виросла висока постать Олексія, осяяна світлом вуличного ліхтаря.

— Ти ба! — здивувався Кайряков.— Яким це вітром?

Він вдивився в хлопця і сердечно простягнув йому руку.

— Та чи не випив ти, бува? — запитав він, потягнувши носом.— Вином пахнеш!

— Випив трохи, але наша зустріч не випадкова! — Олексій відкинув назад волосся, що впало йому на лоба.— Хочу поговорити з вами,— додав він боязко.

— А чому раніше не прийшов?

Той зітхнув.

— Можу й завтра зайти,— знизав плечима Олексій.

— Завтра? — Кайряков похитав головою.— Хто знає, що тобі завтра прийде в голову! — Він відімкнув двері і пропустив Олексія вперед. «Добре, що я затримався!» — Заходь!

Олексій стомлено опустився в глибоке шкіряне крісло. Здалось йому, що коли він хоч на мить заплющить очі, то зразу ж засне.

— Розповідай! — усміхнувся Кайряков. Він підсунув стілець і зручно всівся навпроти нього.— Хочеш закурити? Будь ласка!

Олексій закурив, але продовжував мовчати.

— Вечеряв? — запитав його Кайряков.— Він нагнувся і вийняв з шухляди двоє яблук.— Візьми.

Олексій похитав головою. Стомлена усмішка майнула на його устах.

«Погано з хлопцем!» — подумав Кайряков. Бай Владі пояснив йому по телефону все — від початку до кінця. Секретар поклав на плече Олексієві руку.

— Важко тобі?

Олексій глибоко зітхнув.

— Зі мною нічого. Я в іншій справі прийшов... Не відносно себе, — і він удавано насупився. — Чому ви тримаєте на посаді голови такого типа, як Трифон Андреев? А цей Панаїт, секретар сільради! Він ворог!

Кайряков встав і відчинив вікно. Знадвору війнуло свіже, прохолодне повітря.

— Ти про себе скажи що-небудь! — Він оберся на край стола. — Як ідуть твої справи, знайшов місце?

— Знайду, — відповів Олексій з удаваною байдужістю. — Може, де-небудь прогавлять і приймуть. Набереться ж якийсь директор мужності і ризикне! — Він підвіся і знову пригладив своє волосся. — Ви про мене не турбуйтеся! А от що ви робитимете з такими типами, як Трифон Андреев? Трифон не проста людина, а голова кооперативного господарства! Або цей Панаїт! Ворог, злий, як собака, а причаївся в сільраді! Про них подумайте! Я прийшов, щоб про них вам сказати!

Кайряков узяв його за лікоть і заставив знову сісти.

— Ми про цих типів думаємо! — Він усміхнувся. — Але ми не випускаємо з уваги і своїх людей! Ось скажи мені по правді, як чесна людина: ти все ще вважаєш себе невинно потерпілим?

Олексій помовчав і потім знизав плечима.

— В той вечір думав, що покують чужі гріхи... — Він опустил голову і вклав руки між коліна. — А тепер бачу, що в усьому винен тільки я!

Кайряков дивився на нього з усмішкою. Він поклав руку йому на голову і злегка повернув його обличчя до себе.

— Боляче тобі? — запитав він. — Дуже боляче, правда?

Кайряков сів за стіл і довго мовчав.

— Коли лікують хворий зуб, — сказав він, — то спочатку пробують, чи живий нерв, чи реагує він на укол. І, якщо нерв нечутливий, беруть щипці і зуб виривають... А біль — це ознака життя!

Олексій мовчав.

— Ти зробив дві помилки. За першу помилку, — за те, що ти залишив трактор серед поля, — організація тебе покарала і, по-моєму, досить легко... А за другу, — за те, що ти залишаєш станцію, — я просто вимагав би, щоб у тебе забрали партійний квиток...

«Здорово я влип», — зітхнув Олексій.

— Тебе не врятує те, що ти усвідомив свою вину... А ось те, що палить тебе всередині, як вогонь... Воно-то і змушує мене думати, що в тобі все ще блимає життя, за яке ми повинні боротися!

Він усміхнувся.

— Але куди тебе візьмуть з такою характеристикою? Приходь завтра, подумаємо!

Олексій стиснув пальці до болю.

— Дякую! — кивнув він.

Влетів вітер і зашелестів розкиданими по столу паперами.

— А ти знаєш, що твоя довжина тяжко хвора? — запитав раптом Кайряков, глянувши збоку йому в очі.— Знаєш?

Олексій рвонувся назад, так наче його вдарили кулаком по лобі. Обидва замовкли.

— Я не знав! — сказав Олексій, облизуючи свої пересохлі губи. І трохи згодом запитав: — Що з нею?

Кайряков низав плечима. Він схилився над столом.

— Багато ми говорили про те, які риси нової людини... А ось Людмила дала нам наочний урок. Вчись у неї!

Сигарета догоряла між пальцями Олексія. Вітер стукнув рамою, і він здригнувся. Час було йти.

Довго ходив Кайряков по кімнаті і все повертався до думок, які були викликані у нього вчинком Людмили.

«Особисте і суспільне... Але для одних поєднувати ці дві речі легко, а для інших — важко. Питання свідомості?»

Кайряков махнув рукою.

«Є люди, які готові по краплях віддавати свою кров за нове, а в особистому житті все ще живуть по-старому, навиками минулого... Як допомогти таким людям?»

З боку майдану почувся дзвін годинника. М'яко і мелодійно линули звуки в нічній тиші.

23

Баба Марія рідко бачила свою дочку. Зайнята цілими днями на птахофермі Трифонового господарства, вона поверталася тільки ввечері і, падаючи від втоми, ледве встигала розвести вогонь, щоб зварити миску юшки.

Ферма була велика: розводили гусей, курей, качок; але працювали на ній тільки баба Марія і ще одна літня кооператорка — теща Івана Довгого.

Старенькі були дбайливими і спритними, робили все з задоволенням, але робота змагала їх. Будови стояли незакінченими, не вистачало корит, у дахах саманних курників зяяли дірки. Ферма потребувала робітників, але Трифон не дозволяв і слова сказати про збільшення робочих рук або про виділення коштів на нове будівництво.

— Це ж курчата, а не буйволи! — огризався він.— І двох бабусь для них забагато!

Поки горщик клетотів на вогні, баба Марія сиділа біля вогнища і наче думала про ферму, а тим часом думки її перескакували на інше, повертаючись, як старий закривілий кінь, до минулого, до добрих його днів, коли дім її не нагадував гнізда зозулі.

Були й тоді такі ж вечори, з палаючим вогнищем, з киплячим горщиком на розжареному вугіллі. Але вогонь тоді потрiскував веселіше, а юшка наче щось розповідала своєю лагідною мовою. Сидячи на міндері з підігнутими під себе ногами, чоловік читав їй уголос книжку і часом хитав головою, і його обличчя було осяяне якимось внутрішнім світлом.

В книжці наче говорилося про відомі ще з дитинства польові роботи, і все ж їй важко було стежити за читанням, голова від незрозумілих слів і мудрих думок ставала все важчою. Але вона посміхалась до чоловіка: так, так, все розумію, ти читай, читай!

З верхнього поверху лунав дзвінкий голос Людмили. Весело співала дочка, і матері здавалося, що серце б'ється з новою силою.

— Ось до якого життя дожили! — зітхала вона щасливо. — Позаздриш їм, молодим! — І думала: «Недаремно мучилась усе життя! Адже дожила до радості, побачили молодих щасливими — от і досить!»

Але найшла хмара і затьмарила щастя, з якого вона тільки почала радіти. Покинув це життя її чоловік; на жаль, смерть забрала його саме в той момент, коли він і головою і руками весь віддався новому, що влилося в старий світ подібно до життєдайної весни. І ще не вихлюпила сльози, а ось уже нове горе відвідало її — розлучилась з Людмилою.

Молодість не живе спогадами: їй потрібні радощі сьогочасні, як потрібна волога всякій травичці, всякій квіточці. Вона знала це і не докоряла дочці. Навіть вдавала з себе веселу, робила вигляд, що зайнята весільними клопотами. Тільки ночами тихенько плакала, а рановранці довго хлюпала водою в обличчя, щоб Милка не помітила слідів безсонної ночі.

— Коли він їй до серця — нехай їй щастить! — казала вона сусідкам. — Адже одне одному подобаються, хай поберуться! — І щоб перемогти якийсь свій внутрішній страх, що глибоко запав у її душу, вона пояснювала собі: — Раніше жінки виходили заміж так, навмання, тільки щоб звільнити батьків від витрат на них. Дуже часто виходили заміж за таких чоловіків, які зовсім не були їм до вподоби, і потім ціле життя горювали... Тепер інше! Милка має роботу, чесно заробляє собі на хліб, може вибирати!

Так говорила вона, а своїми сумнівами не ділилась ні з ким. І перед Людмилою мовчала про них. Боялась, що дочка не зрозуміє її, та й сама вагалася, побоювалась, чи не помиляється вона. Олексій був показний хлопець; подобався їй, тому що був компанійським і сердечним; від нього віяло силою і свіжістю. Але вона знала його з дитинства, часто бачила у нього спотворене гнівом обличчя, лихі вогники в очах; не один раз здригалась вона від його нестримного голосу, що не терпів заперечень.

З дитинства стежила за ним, знала його вдачу. Та й батьки його не були їй до вподоби. Обидві сім'ї жили недалеко одна від одної, рукою подати, але були чужі одна одній, так наче їх розділяла гора. Її чоловік не любив чоботаря за його пияцтво, а мати Олексія трима-

лася з погордою, дивилась на сусідів звисока, як на чужинців. Вона усміхалась і кланялась лише чокойським дружинам... Чи буде Людмила щасливою серед таких людей?

В перші тижні після весілля її дочка забігала до неї через день вечорами. Прийде, покрутиться в світлиці, нащобече їй цілу купу гарних речей про свого чоловіка й піде, кваплячись і нервуючи, немовби її чекала бозна-яка далека дорога... А потім стала приходити все рідше й рідше. Сиділа баба Марія біля вогнища, прислухалася і все поглядала на двері. Зашелестить щось у дворі, і вона вже підводиться: чи не йде Людмила?

Важко їй було, але ні разу вона не дорікнула своїй дочці. А тільки радила їй:

— Ти біля мене не затримуйся, а залишайся із своїм молодцем. У тебе вже нова сім'я, дивись, щоб там тобі було добре, а про мене не турбуйся: як-небудь проживу!

Знала баба Марія ціну перших подружніх днів і раділа, дивлячись на молодят, хоч і гнітила її самотність, особливо вечорами. «Перше щастя — як квіточка на фруктових деревах,— думала вона.— Розцвіте, усміхнеться до світла, засяє на сонці всіма барвами... Але скільки їх, цих безтурботних днів? В пригоршшу можна зібрати!»

Вона добре пам'ятала минуле, і своє життя, і важкий життєвий шлях своїх названих сестер.

Не легко було тоді селянці: треба і дітей ростити, і чоловікові догоджати, і слухатися свекра і свекрухи. В селі краса довго не трималась, та й кохання проходило, як літній дощик.

Тепер настали інші часи, куди кращі за колишні, але жіноча доля все ж таки змінювалася повільно. Молоді прагнули налагодити життя по-новому, але вони були не самі! А старі все тягнули назад, повертали до своїх звичок, до своїх порядків.

Хай Людмила радіє з свого першого щастя, поки вона струнка, як дівчина! Хай щобече чоловікові, поки він ще не надивився на неї! Вона не буде їм заважати.

І все ж вона поглядала на двері: чи не йде?

А того вечора, як почула знайомі кроки в передпокої, схопилася; стільчик покотився до її ніг. Не пам'ятає навіть, як відчинила двері. На зморшкуватому обличчі засяяла щаслива усмішка. Але вона намагалася приховати її. «Покартаю Милку, що в таку неслухну годину залишила свого молодця»,— подумала вона.

Але як тільки побачила своєю дочку, мокру, з засмученим обличчям, з вузликом у руді, а за нею Харалана, насупленого і також з вузликом,— відступила назад, як перед непрошеними гостями. Зразу відчула, що сталося щось дуже погане, і завмерла, чекаючи вістей, як засуджений свого вироку.

Людмила відкинула косинку, викрутила мокре волосся і простягнула руки над блимаючим вогником. Харалан наламав соняшникових стебел, поклав їх на жар, а потім зверху накидав шматків роздрібленого сухого кізяка. Присів навпочіпки і почав роздувати вогонь. Затан-

цювали сині вогники, потім злилися разом, і раптом спалахнуло велике жовте полум'я.

— Вона повинна переодягтися,— сказав Харалан, кивнувши в бік Людмили.— Промокла до рубця, застудиться!

Людмила мовчки гріла руки над полум'ям.

Баба Марія наблизилась до неї і поклала руку на плече.

— Посварились? — спитала вона.

Людмила провела рукою по лобі. Подивилась на стару стомленими очима і ніжно притулилась щокою до її сухої руки.

Харалан підвівся і став біля дверей.

— Іди! — Людмила усміхнулась йому, окинула теплим, вдячним поглядом і знову повторила: — Іди! — Вона зсунула брови і тихо зітхнула.— А хто мені замінить Олексія?

Харалан махнув рукою.

— Олексій повернеться!

— Не повернеться! — похитала головою Людмила.— На добраніч.

Жовтувате полум'я вогнища шипіло, звивалось, як живе.

— Посварились? — знову запитала баба Марія.

— І розійшлися,— сказала Людмила.— Назавжди.

Стара промовчала.

— Назавжди — це страшне слово! — сказала вона.

Людмила нагнулась над вогнем, плечі її почали тремтіти так, ніби хтось холодними, як лід, пальцями почав водити по них. Вона позіхнула декілька разів, зіщулилась на лавочці, опустила голову.

— Критикували його на партійних зборах, а він розгнівався на мене...— Вона широко розплющеними очима дивилася перед собою.— Пиду нагору, в свою кімнату. Є лампа?

— Він дуже розгнівався на тебе? — перепитала баба Марія.

Людмила знову позіхнула. Плечі її почали смикатися, як від електричного струму.

— Немає уже між нами дружби, мамо! Поїхав Олексій кудись, і хто знає, чи скоро повернеться. Та якщо й повернеться, то я йому буду чужою...

Вона схилила голову на плече матері і потерлась носом, як маленька дитина.

Стара повела рукою по її платтю і жажнулася.

— Ой лишенько! До рубця промокла! — розсердилась вона. І почала підштовхувати її до дверей.— Іди переодягнись! Тепер, у твоєму становищі, одного тобі тільки бракує — захворіти! — і сунула вузлик її в руку.— Як закипить юшка, принесу тобі тарілку зігрітися.

Вона постояла трохи, прислухаючись, поки вгорі не затихнуть кроки дочки. Потім розв'язала кінці чорної косинки і знову їх зав'язала. Оглянулась так, наче шукала когось, і поволі пішла до вогнища.

Коли через півгодини вона зайшла у верхню кімнату, обережно несучи наповнену миску, то побачила, що дочка накрилась ковдрою з головою. «Чи не заснула знову голодна?» — розхвилювалась вона і обережно відкинула край ковдри. Людмиліне обличчя почервоніло,

як півонія. Нічна сорочка на її грудях колихалась: вона глибоко дихала.

— Принесла тобі вечерю,— сказала стара.— І слив поклала в юшку, щоб була кисленька, як ти любиш.

Людмила похитала головою, не розплющуючи очей.

Стара сіла на ліжку у головах дочки і довго мовчала. Через деякий час прислухалась. Людмила дихала часто, гарячково, повітря з шумом виходило з її напіввідкритого рота.

Перші дні вона провела майже непритомна, а коли приходила до пам'яті, пильно дивилась на стелю своїми глибоко запаленими очима, які нічого не бачили.

Харалан їздив по ліки навіть у місто і кожного вечора привозив Катю на автомашині.

— Краще їй? — запитував він, з перебільшеною увагою розглядаючи механізм мотора.

— Пройде! — відповідала лікарка, але таким голосом, що Харалан відчував, як провалюється в якусь безодню.

На третій день температура у Людмили спала. Вона попросила матір підкласти їй подушку під плечі і довго дивилась на освітлене сонцем вікно.

— Що робиться в селі? Розкажи! — попросила вона, намагаючись надати своєму голосу сили.— Харалан приходить?

— Навіть по два рази на день,— відповіла стара і проковтнула сльози. Знала вона, що дочка її про іншого думає.

Людмила зітхнула і знову задивилась на відчинене вікно.

— За чим тужиш, дитиночко моя? — Стара ніжно погладила її по голові.— Ти намагайся видужати, а що сталось, те сталось, про це не думай!

— Як не думати? — посміхнулась Людмила і розламала персик, один із тих, що приніс їй Харалан.— Сьогодні моя бригада повинна була їхати в Блатницю... І, мабуть, уже поїхала. Там нам виділили ділянку на ціле літо... Біля моря!.. Олексій дуже сердився. «Переведешся, каже, в іншу бригаду. Навіщо нам розлучатися?»

Вона замовкла і глибоко зітхнула. Голова її схилилась на груди, як голівка прибитої приморозком квіточки.

— А я б не послухалась його... все одно поїхала б!

Сухий кашель душив її, на очах виступили сльози. Коли приступ пройшов, вона повернулась на бік, бліда, як полотно. Простягнула руку, наче бажаючи затримати щось спливаюче, і заплющила очі.

Сонячний промінь заграв на її волоссі і зробив їх золотисто-шовковими, як коси ранньої кукурудзи.

В обід приїхав бай Нончо, запилений, упрілий, в розстебнутій сорочці і надітому набакир солом'яному картузі.

— Як Милка? — загукав він, зустрівши на сходах стару.— Як хвороба, і чому до цього часу не повідомили мене?

Баба Марія притисла палець до уст.

— Не кричи! — докорила вона йому. — Вона спить!

— Спить? — І бай Нончо почав навшипінках спускатися по сходах. — Хай спить. Сон — найкращі ліки для хворого. Хай спить по дванадцять годин на добу! Так їй і скажи!

Вийшли на подвір'я. Бай Нончо витяг брудну хусточку і почав витирати мокре від поту обличчя.

— Ну що ви за люди! — зітхнув він. — З вами лихо скоїлось, а ви мовчите. А що існує сільрада, вам зовсім і в голову не приходять! А ми для чого, а я для чого?

Баба Марія здивовано глянула на нього й знизала плечима. Що вона могла вимагати від бая Нонча? Співчуття? Не до розмов їй було!

— Що ти так дивишся на мене? Говори! — Бай Нончо потряс головою. — Краще їй чи погіршало?

Баба Марія глянула на нього так, наче перед нею була незнайома людина.

— Та й ми з тобою добрі, нічого сказати! — знову зітхнув бай Нончо. — Таке сталося з жінкою, а я нічого й не знаю! Якби вчора мене не зустрів Харалан на мотоциклі, так я і досі не знав би, що з молодичею!

Він засунув хусточку в кишеню і гнівно подивився на стару.

— Говори, адже я того й прийшов, щоб довідатись!

— Та що тобі сказати? — Баба Марія почала знічено дивитися на руки. — Цими днями вмирала. Зовсім згоріла. Скільки уколів зробила їй лікарка! А сьогодні, щоб тільки не наврочити, — і вона оглянулась, — ніби легше. — Недавно заговорила зі мною, посміхнулась, бідолаха.

Баба Марія витерла рукою сльози, а бай Нончо почав люто колупати носком черевика землю.

— Хіба я знаю! — Стара розвела руками. — Багато лих відразу звалилося на її голову.

— Так, біда сама не приходять! — Бай Нончо співчутливо подивився їй в обличчя. — Людмила молода, її сімейні справи налагодяться, підуть як по маслу, під цим підписуюсь обома руками! І хвороба пройде, і лихо забудеться, ти не плач!

Бай Нончо насупився. «Знову розпатякався!» — дорікнув він сам собі.

Голова насунув картуз; голос його знову став суворим.

— Зараз поговорю з лікаркою, — сказав він. — Якщо буде потрібно, то і в Софію пошлемо її на лікування, так і знай!

Він вийшов з двору, але оглянувся. Вулицею затріскотів мотоцикл.

Кайряков подав руку баєві Нончу, а бабі Марії злегка, але шанобливо вклонився.

— Хочу бачити хвору, — сказав він і, не чекаючи відповіді, швидко закрокував уперед.

— Секретар околійського комітету, — шепнув голова на вухо старій.

Баба Марія не здивувалася.

— Приходив на ферму, — сказала вона. — Розмовляли з ним!

Кайряков зайшов у кімнату, бай Нончо не витримав — прошмигнув за ним.

Людмила лежала з заплющеними очима.

Кайряков постояв, потім розгорнув пакунок, який приніс з собою, і вийняв із зеленого паперу великий, веселий букет червоних гвоздик. Він оглянув кімнату і, не знайшовши вази, поставив квіти у глечик для води.

Все це зробив він з серйозним і зосередженим виразом обличчя. Потім сів на стілець біля ліжка Людмили і довго дивився на її лице, на якому з'явився легкий рум'янець.

— З того вечора тільки сьогодні вперше заговорила, — прошепотіла стара. — Сумує за роботою, за станцією. А все інше у неї нібито гаразд!

Кайряков не відповів. Він поворухнувся, і стілець під ним заскрипів.

Від шуму чи від того, що в кімнаті були люди, Людмила прокинулася, повернула голову й відразу ж помітила букет. Вона, вражена, задивилась на нього, і тиха посмішка розквітла в її очах.

— Як здоров'я, Милче? — Бай Нончо незграбно зняв картуз і ступив крок до ліжка. — Тобі краще? Чи не потрібно тобі чогонебудь?

Людмила здригнулась і, засоромившись, натягнула ковдру на груди.

— Гості до тебе прийшли! — сказала баба Марія і сперлась ліктями на залізну спинку ліжка. Вона кивнула в бік Кайрякова. — Прийшов тебе провідати околіський секретар.

Людмила повернула голову, зустріла його погляд, і густий рум'янець вмить залив її обличчя і навіть шию.

— Вперше в житті зустрічаю гостей ось так — у ліжку, — посмінулась вона зніяковіло.

— Нічого, нічого, дай боже, щоб через кілька днів зустріла нас уже бадьорою й веселою! — заспокоїв її бай Нончо.

Людмила знову задивилася на квіти.

— Хто це приніс? — запитала вона тихо.

— Посилають їх тобі твої товариші з околіського комітету, — відповів Кайряков. І додав: — Тепер будеш лежати. А як тільки видужаєш, пошлемо тебе на відпочинок у гори... Так ми вирішили...

— Дякую, — сказала Людмила.

Вона закашлялась, а потім повернулася обличчям до стіни.

В кімнаті стало тихо, чути було лише хрипке дихання хворої.

Будинок відпочинку був збудований біля підніжжя похилого горба, густо порослого буковим і ясеневим лісом.

В яру шуміла вдень і вночі чиста річка, з шумом перескакувала вона з каменя на камінь і оббризувала холодними краплями високу

папороть, що килимом вкривала вологі береги. Навколо пахло дикою геранню і чебрецем; серед галявини червоніли суніці, гриби розкривали свої кремові парасольки під покритими мохом стовбурами покривлених від старості дерев.

Вперше Людмила дихала гірським повітрям, вперше очі її з безмовним подивом дивилися на високі зазубрені вершини; над якими, розпростерши нерухомі крила, літали гірські орли.

Вона пробула два тижні в толбухінській лікарні, і якраз тоді, коли вже почала почувати себе всіма покинутою, у двір рано-вранці з гуркотом в'їхала бричка Ведровської сільради. З вікна вона побачила, як з козлів зіскочили директор станції Євстатій Павлов і Харалан. З глибини брички піднялась по-святковому одягнена баба Марія в ясно-червоному жакеті і в новій косинці.

— Приїхали забирати мене! — сплеснула руками Людмила.

Вона вибігла, щоб зустріти гостей, але в коридорі зупинилася. «Видамся їм бозна-якою невдоволеною! — подумала вона і почервоніла.— А тут люди день і ніч піклувались про мене!»

Вона зустріла гостей стримано, лише усмішка, яка розлилася на її тонких губах, і рум'янець на щоках зраджували і муку, і радість, які вона переживала в цю мить.

Вони поговорили про звичайні дрібниці, але розмова явно не клеїлась. Про Олексія ніхто не згадав. Харалан весь час сидів зсутулившись на стільці, мовчазний і небалакучий.

— Ідемо? — не витримала Людмила.— Я вже зовсім здорова!

— Ідемо, але на вокзал! — тепло усміхнувся їй Євстатій.

У Людмили опустились руки.

— Ми одержали звістку, що ти одужала,— продовжував Євстатій, не відводячи погляду від її обличчя.— Але управління повідомляє нас, що тобі необхідне гірське повітря і морське сонце, щоб зміцнити і відновити сили.

Людмила здвигнула плечима.

— Я не скажусь! — сказала вона.— Управління...

— І ми вирішили,— продовжував трохи настирливіше Євстатій,— послати тебе на відпочинок у гори... А по дорозі назад посидиш день-другий у Каварні, погрієшся на морському сонці. Ми все влаштували, і залишається тільки їхати!

Людмила насупилася.

— Все влаштували, лише мене забули запитати, згодна я вирушати в подорож чи ні!

— Хворих не питають,— сказав Євстатій.

— Їдь, доню, це для твоєї користі! — втрутилася в розмову баба Марія.— Люди піклуються про тебе, як про рідну. Не випадає опинитися!

— Хочу повернутись у село! — труснула головою Людмила і подивилася у бік Харалана.

Харалан засовався.

— Вже вирішено! — зітхнув він.

Запала мовчанка.

— Околіський комітет партії наполягає, щоб ти негайно їхала,— сказав Євстатій.— Кайряков двічі викликав мене по телефону.

Людмила все ще сиділа, опустивши голову.

— Добре діло! — почав гніватись Євстатій.— Ти справді заперечуєш?

— Я заперечую тому, що ви все вирішили без мене! — В очах у неї блиснули вогники.— Я не дитина! І ніколи не звикну до того, щоб мною розпоряджалися без мого відома.

— Поки зовсім не одужаєш, будеш тільки скорятися,— стримано усміхнувся Євстатій. Він подивився на годинник і повернувся до Харалана.— Іди попроси, щоб їй підготували лікарняний листок. Поїзд прибуває через годину.

Все, що її оточувало, було новим, небаченим.

Тут і небо було іншого кольору — м'якого, прозоро-фіолетового.

Ввечері зорі сяяли, як вогники, і — дивно — були меншими від добруджанських... І ночі здавались тут темнішими; а холодне клеко-тіння річки і шум лісу, що долинав при кожному подихові вітерця,— все це сповнювало її душу неясним, хворобливим хвилюванням.

А насправді це хвилювання вона носила в самій собі, але тут відчула його гостріше, сильніше: воно впалося в її серце, мов колючка. Чи не тому, що вона раптом опинилася в незнайомій обстановці, в середовищі чужих людей?

В будинку відпочинку проходили літо металісти. Серед них були й робітниці: веселі і жваві, як учениці, випущені на перерву. Були тут і літні люди, з посивілим волоссям, які дуже нагадували дядька Маріна з Ведровської МТС.

Дівчата й хлопці грали в волейбол. Увечері танцювали під радіо-лу, а літні читали газети і книжки або терпляче просиджували цілими годинами над шаховими дошками.

В перші дні Людмила намагалась залишатися сама в кімнаті. Її дратували сміх, пісні, веселі розмови в коридорах, задоволені, щасливо усміхнені обличчя. Вона ходила по лісу вдалині від вілли, лежала задумавшись на якійсь галявині, втупивши погляд у безмежну блакить. А ввечері накривалася з головою, щоб не чути танцювальної музики, яка долинала з салону, або акордеона, що виконував під її вікном грайливе хоро.

Одного разу, коли вона сіла, підібгавши ноги, серед папороті біля річки, вона побачила, що до неї наближається, впевнено крокуючи, високий смаглявий хлопець. Він був у майці, мускули надимались і грали при кожному його русі.

Він зупинився, всміхнувся і витяг травинку, яку тримав у роті.

— Холодна,— сказав він, кивнувши головою на воду.— Лід!

Людмила не відповіла.

Хлопець постояв, ніби думаючи про щось, потім присів навпочіпки і розгорнув широколисту папороть.

— Учора знайшов тут черепаху,— сказав він.

— Можливо,— холодно відповіла Людмила.

Хлопець у майці зітхнув.

— Я ливарник,— сказав він.— Мене звать Асен. Працюю біля електричної печі на заводі «Георгій Димитров».

Людмила хитнула головою: «Дуже мені цікаво!»,— і відвернулась до річки.

— Ми довідалися, що ти трактористка,— сказав хлопець.— Ніби наша двоюрідна сестра!

Людмила продовжувала мовчати.

— У вас там є такі річки і гори? — Асен показав рукою.— Наприклад, такий горб?

Людмила усміхнулась.

— Немає,— сказала вона.— У нас рівнина.

Хлопець розсміявся веселим, дзвінким сміхом.

— Нарешті почули твій голос! — сказав він.— Хороший голосок. А дехто з товаришів думав, що ти й говориш не вмієш!

Людмила метнула на нього незадоволений погляд.

— А може, мені не хочеться говорити,— сказала вона.

— Це, звичайно, твоя справа! — зітхнув хлопець.

Він устав і обтрусив коліна.

— Хотів тобі сказати, що ми записали тебе в наш самодіяльний гурток. Тому я й прийшов.

Тепер Людмила підвелася на коліна. Вона окинула хлопця здивованим поглядом.

— А хто відвідує цей гурток? — запитала вона.— Ви ж витрачаєте майже весь час на футбол і танці!

Ливарник почав усміхатись. Він подивився поверх її голови на пологісний схил горба, за яким синіли далекі гірські кряжі, і похитав головою.

— Для всього знаходимо час! — сказав він.— Наша зміна виробила графік. В графік повинна включитись і ти!

— Включіть мене! — сказала Людмила. І відчула, що рум'янець заливає її щоки.— Я не знала!..

З цього дня вона знала багато.

Робітники колективу грали в волейбол, танцювали, веселилися, але разом з тим знаходили час і для серйозних занять, для культурно-освітньої роботи. Вона заглянула в бібліотеку й побачила там низького акордеоніста і виконавця пісень, заглибленого в читання радянських журналів. У сусідній кімнаті вивчали російську мову; на верхньому поверсі непосидюча волейболістка грала на піаніно, а ще вище, під мансардою, редакційна колегія щотижневої стінгазети, розстеливши папір, наклеювала вирізки.

— Для всього знаходимо час! — сказав їй ливарник із заводу «Георгій Димитров». — Тому ми й веселі, тому й справи у нас ідуть на лад!

Дівчата не залишали її ні на хвилину. Вони були настільки відвер-

ті і щирі, що Людмила насилу втрималась, щоб не розповісти їм про своє горе. Вона палала бажанням поділитися з кимось тим, що було в неї на душі, але боялася, щоб своїм оповіданням не викликати в них співчуття.

«Почнуть на мене дивитися, як на якусь нещасну, що їй треба втішати!» — злякалася вона. Зрештою у неї навіть не залишалось часу на те, щоб думати про особисті справи. Після сніданку вона йшла на спортмайданчик, брала участь у вільних вправах. Потім ставала разом із своїми подругами до волейбольної сітки і швидко навчилася перекидати й забивати м'яч у бік «противника».

Потім ходили по околицях, збирали в кошечки суніці, а коли втомлювалися, сідали в коло на якій-небудь галявині, і найталановитіша декламаторка — русява робітниця — токарь із машинобудівного заводу в Дмитрові — починала невтомно декламувати вірші.

Після обід, перш ніж почати ігри, робітники збиралися в їдальні, і там найдосвідченіші з них починали стисло і ясно розповідати про свій виробничий досвід. Згадували імена передовиків, говорили не поспішаючи, але натхненно, як засвоюють і застосовують радянський досвід, на скільки процентів збільшили виробництво і скільки грошей зекономили для держави.

Людмила слухала їх, сівши на останню лавку в глибині кімнати, і почувала, як в її серце широкими струменями, мов сонячні промені, вливається тепло. «А чому ми не робимо те ж саме в нас?» — задавала вона собі питання. Вона не могла відповісти, але відчувала, що якась неситима жадоба роботи підіймається в її грудях.

— Ох, швидше б повернутися! — зітхала вона.

Їй було не ясно, що саме вона зробіть, коли повернеться до свого трактора, але всім серцем вона поривалася до незорої, далекої рівнини.

— Швидше, швидше!

Ввечері, коли погода була гарна, танцювали на відкритому повітрі, кружляли в хорі. Кременезний акордеоніст, випнувши груди і спрямувавши погляд до зірок, грав без перепочинку.

Схопити її хто-небудь з дівчат, і помчати вони по стоптаній траві, швидко і легко, з усією бурхливою життєрадісністю молодості.

Незважаючи на перенесену хворобу, Людмила була найвитривалішою в танцях. Вона могла танцювати цілу годину, не задихаючись, розчервоніла, з сяючим від радості обличчям. Ніби в її жилах вирувала стиснута енергія; вона билася об якусь греблю і, як прибула вода, шукала виходу, щоб вирватись.

В кінці другого тижня з Ведрова прийшов лист. Людмила втекла в ліс і нетерпляче розірвала конверт.

Лист був від Євстація Павлова.

Він повідомляв її, що вона повинна негайно виїхати в Каварну, вказував їй якусь адресу і люб'язно вітав від імені всього персоналу МТС...

Може, вона чекала іншого листа чи новин, але все це було не стільки в її думках, скільки в почуттях; папір зашелестів у її руці, як за-

сохлий, пожовтілий листок. Але все ж таки автобусом від Каварни до Ведрова всього лише кілька годин їзди...

Увечері вона довго сиділа на терасі.

Мрячив тихий літній дощик.

Хтось стояв поруч неї; вона підвела голову. Йї усміхнувся смагливий ливарник з заводу «Георгій Димитров».

Людмила мовчала.

— Мрячить,— сказав хлопець і виставив руку. Дошові краплі впали йому на долоню.— Потанцюємо сьогодні ввечері? — запитав він.

— Ні,— сухо відповіла Людмила.

Йї хотілось бути ласкавішою і сердечнішою з людиною, яка ввела її в новий для неї світ. Але на душі було порожньо; не було там сердечних слів.

Хлопець помовчав, переступив кілька разів з ноги на ногу, розправив плечі і шумно дмухнув на свої руки. Так ніби він збирався підняти стокілограмовий тигель своєї ливарні.

— Людмילו,— почав він і відкашлявся,— я давно вже збирався поставити тобі одне питання: у тебе є друг... чи симпатія... або щось подібне?.. Га?..

Він перевів подих і розправив плечі.

— Я замужем,— тихо сказала Людмила.

Було темно, і ливарник не помітив гіркої усмішки, яка промайнула на її устах.

Він нахилився над поручнями і довго мовчав.

Дош ліниво дзюркотів по залізному даху тераси.

— У ваших краях ідуть такі дощі? — запитав її хлопець.

— Інколи йдуть,— відповіла Людмила.

— Довідався, що завтра ідеш! — Він застібнув сорочку, йому раптом стало холодно.— Ти згадуватимеш про нашу зміну?

— Так,— сказала Людмила.

Дрібні краплі дощу падали на її обличчя, але вона не відвертала голови.

Так вони мовчки стояли деякий час. Ніби чекали чогось; прислухалися, готуючись зустріти його без опору. Але воно не йшло.

— Не забуду вас,— прошепотіла Людмила.

Хлопець простягнув руку.

— І я пам'ятатиму! — сказав він. І, тиснучи її руку, додав: — А ти вітай свого чоловіка. Напевно, він у тебе славний товариш!

— Славний! — ледве чутно зітхнула Людмила.

В указаному Євстатієм будинку мешкала літня жінка-лікар з добродушним повненьким обличчям і ще стрункою для її років постаттю. Вона обняла Людмилу, дзвінко поцілувала її в обидві щоки і довго прицмокувала язиком.

— Ну, яка красуня, яка квітка, просто не надивишся на неї!

І негайно випровадила свого чоловіка, який у пантофлях і у в'язаній шапочці забрався в її кабінет.

— Ану, роздягайся, подивимось, в якому стані легені! — наказала вона.

Коли Людмила, роздягнена, стала перед нею, вона не втрималась і весело ляснула їй по плечі.

— Богатир! З такою грудною кліткою сто років житимеш! Атлет!

Вставивши у вуха гумові трубки, вона довго й уважно її вислухувала.

— Можна купатись,— зробила вона висновок і раптом запитала: — Аборти робила?

Людмила почервоніла і похитала головою.

— Якнайбільше веселощів і легкої роботи на відкритому повітрі — ось що тобі прописую. А навесні якщо і в каменоломню підеш, теж втираєш! Завтра я відведу тебе на пляж.

Наступного дня лікарка подала їй пакуночок, загорнутий у газету.

— Тут твій костюм,— сказала вона.

Спокійного літнього ранку море здавалося сріблястим і тремтіло, ніби по всіх його грудях, що високо здіймалися, було розсіяно безліч маленьких шматочків сонячного диска.

Поки Людмила оглядалась і зніяковіло шукала місця, де б роздягнутися, її супутниця зняла з себе плаття, нагнітила його гладеньким каменем і, поплескуючи себе по низьких загорілих стегнах, спокійно ввійшла у воду.

Вузькою прибережною смугою прогулювались чоловіки, ганялись один за одним хлопчачки. Біля однієї сірої скелі кілька сільських молодичь, підтикавши спідниці, бродили по мілкому місці й голосно сміялися.

Людмила побігла за скелю, стала на коліна і почала швидко роздягатися. Але коли вона підвелася, надівши купальний костюм, то помітила зліва від каменя простягнутого на піску волохатого мужчину; він лежав із заплісненими очима і, напевно, дрімав. Рум'янець виступив на її щоках, і вона вмить присіла на землю, не наслідуючись підвести голову.

За чверть години лікарка піднялася на скелю, викрутила волосся і глибоко вдихнула повітря.

Людмила сиділа навпочіпки, втиснувши руки між колінами, і не рухалась.

— Ну йди, чого чекаєш? — засміялася жінка і з подивом глянула на неї.— Вода тепла, не бійся!

Не раз працювала Людмила на полях Блатницького ТКЗГ, де борозни кінчались біля самого морського берега. Тоді й вона, і її товаришки теж бродили вздовж берега, купались вдалині від постів і рибальських човнів. Але на пляж вона досі ніколи не виходила.

Опинившись раптом поблизу стількох чоловіків, Людмила засоромилась, густий рум'янець залив усе її обличчя. Йй захотілось кинутись назад, бігти, схватися від неприємних поглядів, але вона опанувала

себе, зціпила зуби і продовжувала на перший погляд зовсім спокійно іти до хвиль, що розбігались по піску.

На другий день Людмила вийшла сама, пройшла повз пляж і зупинилась лише тоді, коли люди, які залишилися позад неї, стали маленькими, як головки шпильок. Вона довго пірнала в прозорій воді, плавала проти хвиль, ловила з їхніх гребенів шумливу піну і дивилась, як вона швидше від снігу тане в її жменях. Зібрала купу блискучих черепашок, але передумала і викинула їх. Кому потрібні ці черепашки? Кого вона порадує ними?

Її охопив грайливий настрій, ніби вона була серед своїх подруг на блатницькому базарі. Але минула година, і в її душі знову заворушилась знайома їй невиразна тривога, піднялось, як туман, почуття занеаяності, самотності.

Море розстиалось, безмежне і синє, і, дивлячись на цей неозорий простір, Людмила починала відчувати невиразний страх. Вона мовчки сиділа біля каменів, схрестивши руки, а море перед нею дихало своїми велетенськими грудьми, шуміло, налітало на береги.

Сама-самісінька сиділа вона тепер перед лицем стихії і не раділа, як колись, цьому киплячому білою піною неозорому просторові. Вона ще гостріше почувала свою самотність, як в'язень, засланий на чужий, невідомий берег...

Наступного дня вранці Людмила вийшла за місто, але не повернула до пляжу, а рушила на північ, по тому шляху, який вів до шабленських боліт. Обвіяв її теплий польовий вітрець; з радістю почала вона вдихати знаоме повітря рівнини, напоєне запахом зігрітої землі і сохучого сіна. І чим далі йшла вона вперед, тим швидше зникала її журба. Розвіювалася тривога, яка мучила її серце вже кілька тижнів.

Кричали перепілки біля скирт, жайворонки стрілою злітали в блакить, шелестіла кукурудза.

Літо минало, надходила осінь. Не сяяли соняшники своїми золотими намистами: вони схиляли до землі важкі, наповнені насінням головки. І кукурудза втратила свіжий колір морської зелені; вже не шепотілось її листя; жовтизна поповзла по її бадиллю і розлилась по ньому, як розтоплена смола.

Людмила йшла по м'якій польовій дорозі, і тиха пісня дзвеніла в її душі. З радістю дивилася вона на кожную стеблину, і їй хотілось помахати рукою соняшникам, привітатися з кукурудзою.

— Добрий день, любі! Скоро буду з вами!

Раптом до її слуху долинув віддалений, знайомий гуркіт. Вона вибігла на найближчий горбок і стала дивитись, долонею захистивши очі від сонячних променів. За кукурудзяним полем трактор розорював стерню причепленим до нього важким плугом.

Трактористи зустріли її стримано. Ця дівчина, одягнена по-міському, здалася їм чужою. Вона раптом з'явилась серед поля і підійшла до них хто його знає чому і звідки. Дехто навіть почав робити дво-значні натяки, оглядали її з ніг до голови довгими настирливими поглядами. Дівчина була гарна, струнка; вона приваблювала до себе їх очі.

— Дівчино, хочеш, щоб я покатав тебе? — засміявся тракторист, відкинувши на потилицю засмальцьовану кепку.— Коли вже прийшла, то хоч покатайся на нашому фаєтоні!

Людмила подивилася на його кругле, почорніле від пилу обличчя й сердито насупила брови.

— Скільки ти не чистив своєї машини? — накинулась вона на нього і показала на трактор.— Який з тебе, тракторист! Та ти подивись, скільки грязюки налипло зверху!

Тракторист виключив мотор і швидко вискочив з кабіни.

Змінний тракторист і обліковець дивились на неї здивовано, а причіплювач зліз і почав штурхати ногою засохлі грудки коло лемешів.

— Погляньте на нього! — здивувалась Людмила.— Навіщо зупинив машину?

Вона оглянулась.

— Де ваш бригадир? — Голос її лунав сердито і суворо.— З якої ви станції?

— З Шебленської! — відрпортував тракторист і зніяковіло глянув їй в обличчя.— А ти хто така?

— Старший тракторист Ведровської МТС,— усміхнулась Людмила. І, згадавши недобрі вогники, які вона хвилину тому помітила в його очах, знову розсердилась.— У нас таких, як ти, і в учні не беруть! Погляньте, трактор у нього став схожий на віз для сміття, а сам він через якесь дівчесько зупиняє машину.

Причіплювач розсміявся: «Оце так!»,— і знічено відвернувся.

Трактористи подивились один на одного і почали посилено цікавитися борозною.

— Ну, давайте познайомимось! Добрий день! — Людмила усміхнулась їм і по черзі подала руку.— Давно не бачила трактора... Повертаюся з літньої відпустки!

Вона обійшла машину, заглянула в кабіну і незадоволено похитала головою.

— Звідки нам знати, хто-ти така! — почав виправдовуватися тракторист.— Вирядилась так, що й від чокойської дочки не відрізниш!

Людмила піднесла свою долоню до його очей.

— А це що? Чокойська ручка? — запитала вона.

— Та що й казати,— засміявся тракторист.— Трудова рука!

Тепер хлопці дивилися на неї по-дружньому, як на свою людину.

— Сідай, проведемо разом борозну! — кивнула вона трактористові.

Хлопець заметушився, беспорядно озирнувся на своїх товаришів і швидко почав знімати з себе засмальцьовану куртку.

— Надінь,— подав він їй.— А то в такому платті...

— Ти про моє плаття не турбуйся! — перервала його Людмила, натягнувши куртку на плечі.— За скільки хвилин робите один круг?

Обліковець подивився в свою записну книжку і подумав.

— За півгодини!

— Земля пересохла,— сказав тракторист.

— А я зроблю один круг за двадцять хвилин! Дивіться на годинник!

Вона легко піднялась на машину і схопилась за важелі.

Тракторист включив мотор і обережно всівся біля неї.

Людмила вижала зчеплення, включила швидкість. Трактор загуркотів, затрявся всім корпусом, дав кілька уривчастих вихлопів і повільно рушив.

Збільшивши число обертів мотора, вона різко змінила швидкість. Машина ніби прокинулась, потім заревіла і рвучко рушила вперед, повз зорані борозни.

Трактористи, які йшли поряд з нею, залишилися позаду.

Людмила ще раз змінила швидкість, дала моторові повний хід і подивилась наліво. Гусениці повзли паралельно борозні.

Трактор тремтів від напруження, але не задихався, а пульсував, як добре натреноване серце.

Від гарячих нафтових випарів у Людмили закрутилась голова; їй забракло повітря, і вона відкрила рота.

«Одвикла!» — подумала вона й відчула, що її охоплює жах. Боялась вона не того, що хлопець, який сидів статечно біля неї, може помітити її слабкість — вона навіть забула про нього. Боялась вона, що викривить борозну, чого досі з нею ніколи не траплялося.

Людмила висунула голову у віконце і на повні груди почала вдихати свіже повітря, яке здалося їй холодним, мов джерельна вода. Імла почала осідати і рідшати перед її очима, і вона в ту ж мить помітила кінець поля, глибоко розритий тракторними гусеницями, які рибали тут поворот. «Треба повертати», — спохватилась вона.

Хлопець, який спокійно сидів на своєму місці, раптом занепокоївся.

— Зменшуй швидкість! — гукнув він їй на вухо і простягнув ногу до педалі гальма. — Залізеш в кореневища!

— Не турбуйся! — відрізала Людмила і з усієї сили смикнула праву ручку до себе. Зробила поворот на повному ході, потім вирівнялась по борозні і знову рушила вперед.

Хлопець полегшено зітхнув.

— На станції є ще одна людина з Ведрова! — заворушився він. — Ти його знаєш?

Людмила здригнулася.

— Ні! — похитала головою.

— Місяць тому прийшов! — продовжував кричати їй на вухо тракторист. — Як, ти не знаєш? Ваша людина! Олексієм його звати.

Людмила випустила лівий спрямовуючий важіль, відкинулась назад, а гусениці одразу ж відхилилися вбік.

Це тривало якусь мить.

Вона знову смикнула важіль до себе, і трактор слухняно повернув свій корпус.

І треба ж було так трапитись, щоб вона, пішовши на станцію, зустрілась там із Олексієм!

Ця зустріч відбулася якось так, сама собою, незалежно від її волі. В усякому разі, їй хотілося, щоб це так виглядало.

На поле прибув грузовик, доставив пальне.

— Ти їхатимеш через Каварну? — запитала вона шофера.

— Їхатиму, — відповів той. — Нафту вантажитиму. Але спершу заїду на станцію, щоб узяти порожні бочки.

Людмила постояла якийсь час мовчки.

— І я поїду з тобою, — сказала вона.

— Будь ласка! — засміявся шофер.

Як і всі шофери, він любив роз'їжджати з жінками.

Поки вантажили порожні бочки, Людмила вирішила пройтись по двір'ям. Обійшла навіси, оглянула зібрані для ремонту плуги і рядкові сівалки, хоч у цю хвилину вони її зовсім не цікавили. Прочитала вголос таблички на радянських п'ятилемішних машинах і кілька разів повторила пошепки: «Ростсельмаш», «Ростсельмаш».

Вантажники повільно викочували бочки, грузовик затримувався.

Зовсім непомітно для самої себе вона дійшла до ремонтних майстерень і зупинилась біля входу. Біля одного розібраного трактора метушилися трактористи, техніки заглядали в розкрите нутро його мотора, щось там крутили ключами і кліщами.

В глибині майстерень шумів пістолет автогену; його вогняний струмінь яскраво поблискував жовтим іскристим світлом.

І от підвівся один з тих, що сиділи навпочіпки довкола трактора, подивився на неї кілька секунд, потім, витерши руки клубком промасленого клоччя, повільно наблизився до неї.

«Як схуди!» — стислося серце в Людмили.

— Мене шукаєш? — запитав Олексій, спершись на одвірок.

Голос його звучав глухо і тихо.

«І сорочка у нього брудна і біля коміра розірвана!» — Людмила зітхнула, перевела подих і байдуже відповіла:

— Ні, випадково заїхала.

А потім, дивлячись поверх його плеча, запитала:

— Ти в ремонтній працюєш?

— В ремонтній, — відповів Олексій.

— Повертаюся з відпочинку, — сказала Людмила. — Була в горах.

Олексій кивнув головою.

З двору сигналив грузовик. Людмила здригнулася, уста її скривились, наче від болю.

— Мушу йти, — сказала вона.

Олексій здвигнув плечима.

— Вітай дядька Марина, — сказав він.

— Більше нічого не скажеш? — запитала Людмила.

Олексій подивився собі під ноги, потім повернувся вбік і почав пробувати, чи справний замок у дверях.

— Що треба було сказати, я вже сказав! — І він почав старанно крутити ключем.

Людмила нічого не відповіла. Вона повернулась і повільно, рівним кроком попрямувала до грузовика.

Порожні бочки вже були навантажені.

І ось все це минуло, минуло разом з жаркими й сухими літніми днями.

Євстатій Павлов зустрів Людмилу сердечно, зрадів їй бадьорому виглядові, але зразу ж поспішив попередити її, що дирекція станції прийняла рішення продовжити їй відпочинок до весни.

— Необхідно в інтересах твого здоров'я, — пояснив він.

Людмила засумувала.

Скільки днів і ночей вона мріяла про той день, коли знову сяде в кабінку трактора, а слідом за нею потягнуться причеплені машини, немов слухняні діти!

Засумувала за станцією, за тривогами, якими були повні напружені до знемоги години праці.

Турботи турботами — вони обтяжували, але радість при думці про те, що вона робить щось корисне, хороше, робила її сильною, впевненою в собі і змушувала її почувати себе вільною, сміливою, давала відчуття повноцінності.

Вона любила думати про людей, про їх життя, радіти разом з тими, хто виглядав щасливим, але на незадоволених, нещасних поглядала недовірливо, підозріливо. Чи не були вони самі винними в своїй злій долі?

Не могли бути щасливими сім'ї Минчового роду чи родичі Пантелея, тому що новий лад щент знищив опору їх життя. Колишні перші люди, які раніше верховодили в селі, безтурботні гордії, що з висока дивилися на половинщиків, тепер, цілком природно, ходили з опущеною головою, як знехтувані, нікому не потрібні чужинці. Її дивували незгоди в родинах, де хазяї вже відвернулись від старого. Серед них все ще зустрічались кооператори, які докоряли своїм жінкам:

— Годую тебе! Сіла на мою шию!

І ставились до них так, як було споконвіку — як до тварин.

До таких чоловіків Людмила відчувала злість, а їхніх дружин зневажала, хоч і не схвалювала своїх почуттів. «Заслугують такої долі, — думала вона. — Чому не записуються в кооператив, щоб бути нарівні з своїми чоловіками? Чому не виходять на роботу? Хіба можна сказати дружині-кооператорці: «Я тебе годую, отже, скоряйся моїй волі»? Таку дружину годую не чоловік, а її трудовень!»

Про працю, таку працю, яка дає волю жінці і робить її рівноцінною з чоловіком, ось про що мріяла Людмила ще з юних років. Хіба могла б вона кохати Олексія так чисто, безкорисливо, коли б вона була дружиною, яку «годують»?

А тепер у неї відбирали право працювати! Вона мусила відпочивати... Небезпечні були, мовляв, для її незміцнілого здоров'я осінні вітри і дощі, а зимові холоди й завірюхи могли звалити її в ліжко.

Але що таке дощі і завірюхи в порівнянні з тією страшною бездіяльністю, на яку прирікає її правління МТС?

Від вологи й холоду вона могла б захистити себе фуфайками і кожухами, але чим захистить вона свою душу від мертвотної порожнечі, яку породить бездіяльність?

Як вона в цій порожнечі терпітиме муку розбитого сімейного життя?

Адже вона день і ніч буде тільки сама з собою, сама із своєю неволею!

Одного разу надвечір вона пішла до колодязя по воду.

Дівчата привітно й весело закивали їй головами, але літні жінки стримано відповіли на її уклін і навіть відійшли трохи вбік, а ті з них, які колись прийшли з Північної Добруджі, навмисно повернулися до неї спиною. Вони були консервативних поглядів, вперто і сліпо дотримувались старої моралі. Не дозволяли своїм дочкам вчитися на трактористок, не пускали їх уночі на молотьбу, відвертали голови і зніяковіло хрестилися, коли зустрічали дівчат-фізкультурниць, святково одягнених в майки і спортивні трусики.

Дружина Ілії Койнова була не з Північної Добруджі, але й вона зневажливо зміряла Людмилу поглядом з голови до ніг і східно пустила на її адресу, але так, щоб усі чули: «Ой, у свій час розводки не насмілювались і на вулицю з'явитися, а не те що виходити по воду до колодязя! А тепер і оком не моргнуть — дивляться на тебе, ніби їм медаль повісили на груди! Ганьба!»

Деякі з жінок почали перешіптуватись і відступати від Людмили, як від людини, зараженої небезпечною хворобою.

— Які часи! — знизала плечима одна з літніх жінок. — Перемішалось усе в головах у людей. Те, що було добрим, тепер вважають поганим. Сміються над ним. Дивлюсь на мою Калину, і серце кров'ю обливається. Ціле нещастя — мати тепер дочку на відданні! Не знаєш, що їй порадити!

— Ти, Линко, порадь їй, щоб не була розумнішою за чоловіка, і все буде гаразд! — відповіла їй Койновиця, все поглядаючи на Людмилу. — А то ті, котрі приндіяться, гадаючи, що вони дуже розумні, свого чоловіка не втримають. І тоді все на чужих задивлятимуться.

Дехто засміявся, а інші погрозово закивали головами: хай тільки посміє!

Людмила знала Койновицю і тому не зніяковіла від її базікання, але слова тітки Линки, дружини одного з рільничих бригадирів Статоматоваго ТКЗГ, вжалили її, мов оси. Прикро вразила її і поведінка більш літніх жінок. Вони дивилися на неї неприязно, ніби вона була підступною чужинкою, яка прийшла, щоб зруйнувати їхнє спокійне життя. А ці ж самі жінки ще недавно радувались зустрічі з нею, осипали її найласкавішими словами, в яких відчувалась повага і любов.

Що ж сталося, чому їхня любов перетворилась на ненависть?

Серце її стислось від болю: вона не сподівалася, що її так зустрінуть. Їй хотілось схопити глеки і податися якомога далі, щоб не бачити злих поглядів і не чути слів, якими її паплюжили.

І вона пішла б геть, якби її супротивницею була не Койновиця, родичка багатія Минча.

Ворог стояв перед нею, а Людмила не звикла відступати перед ворогами.

— Я тобі заважаю? — запитала вона спокійно, пильно дивлячись в її кругле, як соняшник, обличчя. І підійшла до неї ближче.— Я тебе питаю: заважаю?

Койновиця спалахнула, відступила назад.

Людмила показала рукою:

— Світ широкий! Якщо не можеш мене терпіти, іди і бери воду в іншому місці.

Вона подивилася на жінок. Дружина Киню Бессарабського ласкаво усміхнулася їй. Дехто дивився на неї похмуро, насупивши брови.

Койновиця взялася в боки.

— Це я повинна йти в інше місце брати воду, розводко ти? Хіба не мій дід на свої гроші збудував цей колодязь? Бач ти яка!

— На свої гроші! — Людмила розсміялася і знову обернулася до жінок.— Чуєте? Колодязь — це, бачте, її спадщина, ніби як посаг. А чим горбом він склав ці гроші? Хіба не цей самий дід Минчо продавав бочку води за один день відробітку?

— Боже милосердний! — почала хреститись Койновиця.— Про своє становище не турбується, а політикою займається! — Вона з шумом сплюнула на землю і повернулася спиною. Але одразу ж обернулася.— Ось вони які, ці політиканти! — вигукнула вона.— Дивіться на неї! Чоловік втікає від неї, як від чуми, а вона збирається світом правити! Лихо та й годі!

Жінки все ще стояли мовчки, і холодом віяло від їхніх напружених, зосереджених облич.

— Хоч би мовчала! — зітхнула тітка Линка.— Не личить в її становищі задирати носа!

Ці слова стосувалися Людмили. Людмила чула їх; вона подивилася на бригадирову дружину довгим поглядом і замовкла. Щось у ній раптом обірвалось: пекучий клубок підкотився до горла. На очах виступили сльози.

— Ох ви, гадюки! — розгнівалася дружина Киню Бессарабського.— Своїх гидот не бачать, ніби у них все гаразд, а почали на неї гавкати.

Вона розправила плечі, стрімливо пробилася між жінками і швидко підняла з землі Людмилині глеки.

— Ей! — гукнула вона татарчукові, який підганяв впряженого в колесо коня.— Ану, налий води в ці глеки!

— Тут черга! — огризнулася Койновиця.— Що вона — царівна?

— Мовчи ти! — крикнула на неї дружина Киню.— Все у тебе царське на умі! Ех ти, багацьке кодрло!

Татарчук засміявся, його смагляве, приплюснуте обличчя засяяло від задоволення. Він зупинив коня, взяв глеки, виполоскав їх, а потім, високо піднявши, почав наповнювати водою.

— А чому її не пропустити першою? — звернулась дружина Кино до жінок.— Хіба вона вам не орала і не сіяла? Га?

Татарчук зняв своїми довгими руками вщерть наповнені водою глеки і обережно поставив їх біля ніг Людмили.

— Для Милки все можна зробити! — усміхнувся хлопчик, і його квадратні зуби блиснули, мов поліровані.— Алі все може зробити для Милки!

— Дякую! — тихо прошепотіла Людмила.— Могла б і почекати, не варто було!

— Варто, варто! — сказав серйозно Алі.

Наближалася середина вересня.

Рідка білувата імла зранку сіткою вкривала небо, сонце сходило над рівниною, як затінений, матовий диск. Повіяли вітри з моря, і важкі хмари почали горами нагромаджуватись одна над одною по всій лінії східного обрју.

Зів'ялі жовтуваті квіти вкрили поля скільки око сягало. Від засухи розорані ділянки здавалися попелясто-сірими, а там, де соняшники були зібрані, стебла стирчали, як голки їжака. Листя кукурудзи, що розвилось ще місяць тому, почало опускатися і сохнути, золото шовкових волокон потемніло, набуло кольору кави.

Останні ключі лелек давно вже відлетіли на південь. Але до боліт прибували дикі качки; можна було щовечора бачити, як їх клино-подібні колони, пірнаючи, опускалися в фіолетових променях згасаючого сонця.

Вітри віяли і вранці, і ввечері, відриваючи окремі шматки хмар від громаддя, яке чорніло на сході, але дощу не було. Сонце заходило в золоте марево, і над полями спускались рожеві сутінки. Потім рожевий колір бліднув, переходив у синювато-прозорий, а на небозводі починали тремтіти срібні зорі. Від скирт долинав запах нагрітої соломи, над кам'яними сільськими будиночками звивався терпкий дим перегорілих кізків.

А над полями сходив великий, яскравий місяць. Наставала ясна, світла ніч.

Ніч давно настала, село поринуло в сон. Людмила сиділа біля вікна своєї кімнати; надворі було видно, де-не-де на блідій синяві неба мерехтіли важкі великі зірки.

Здавалось, що безмежна рівнина потонула в молочному мареві. Лише обрій темнів, ніби вкритий м'яким оксамитовим покривалом, яке відсувалось все далі і далі, в міру того, як усе вище й вище піднімався по небу сяючий місяць.

Людмила дивилася на посріблені місяцем поля і все не знаходила відповіді на запитання, яке билось в її серці, мов загачена річка: як вона житиме далі?

Літо минуло. У Ведрові настали спокійніші дні.

Бай Нончо рідко з'являвся в своїй канцелярії: продивитися пошту і підписати того чи іншого листа до околицьського комітету.

На місце, яке звільнилось після зникнення Панаїта, виконком призначив сина колишнього сторожа ведровської залізничної станції. Відчувши, що в адміністрації є під рукою надійна людина, бай Нончо вирішив присвятити весь свій час організаційній роботі.

«Треба починати з азів,— вирішив він.— Два десятиріччя зрілою вже людиною прожив я в цих місцях, а здається мені, що цього літа побачив стільки нового, скільки не бачив на протязі всього свого минулого життя!.. Я схожий на людину, що прокинулася від солодкого сну. Бачив уві сні всілякі хороші речі, а як розплющив очі, затремтів: виявляється, спав на самому краю безодні, яка спускається майже в саме пекло!»

— Чи міг я передбачити,— зітхнув він,— що цього літа Ведрово скидатиметься на потривожений вулик?

Такі передбачення, звичайно, не приходили йому в голову, тому що чоловік він був тихий, добрий і жив, як Лука Блаженний,— безтурботно і смирно, глибоко перекоаний, що від проклятого минулого в житті вже не залишилось серйозного сліду.

Злякався він свого минулого життя і кожного разу, коли думав про нього, червонів від сорому, ніби стояв роздягнений перед усім селом.

Головним винуватцем його відставання від життя був, звичайно, він сам. Але винні були і всі ті, з ким він працював і дружив.

Винуватцем був «гросмейстер» Гайдаров, який ось уже двадцять років служив директором прогімназії. Якби його розбудили й запитали, де і що сказав Ленін з такого-то питання, він у ту ж мить відповів би: подивись там-то і там-то, на такій-то сторінці... Але крім шахів, книжок і училища, яке він безупинно фарбував і ремонтував, директор прогімназії не знаходив нічого, що б більше цікавило його в цьому житті. Він навіть плував правління двох кооперативів і дуже дивувався, що Кайряков знав і пам'ятав не лише бригадирів, але й ланкових усіх бригад.

З такою людиною, як Гайдаров, бай Нончо раніше проводив більшу частину свого вільного часу.

Великим винуватцем блаженного і безтурботного існування голови був і секретар партійної організації Лазар Тонкін, який, соромлячись своєї неосвіченості, свідомо сторонився «вчених», не вступав з ними в суперечку, вважав за краще триматися якнайдалі від них.

Оточений такими помічниками і приятелями, бай Нончо вважав свій сон дійсністю; все йшло якнайкраще; чи ж варто було про щось турбуватися? А були біля нього люди, які навмисно заколисували його, щоб він не пробуджувався.

Таким був Панаїт. Але Панаїт робив ставку на ворожу карту, діяв

не досить скритно і тому швидко провалився. Іншим був і по-іншому діяв Трифон Андреев.

До Дев'ятого вересня Трифон був середняком, відомим своєю працьовитістю і ненаситною пристрасстю до набування. Коли одружився, в нього було тільки десять декарів орної землі, але протягом п'яти років він зміг придбати ще двадцять. Жив скупю, в кам'яному будиночку, вкривався домотканою шерстяною ковдрою, але в стайні в нього хрумтіли травою дві пари відгодованих коней; комора завжди була повна зерна.

Ця енергійна і хитра людина вміла використовувати слабості людей, кипіла енергією й ініціативою. Із заможними людьми намагався ладити, на перший погляд погоджувався з ними, але робив так, як йому хотілося, керуючись тільки власними інтересами.

Він був з тих людей, про яких говорять: слизький, як в'юн, між пальців прослизає — не можеш його впіймати.

Трифон перший із середняків зрозумів, що з минулим покінчено, що мрець не встане з могили і що проти рожна не попреш. Він записався в кооператив і зразу ж висунувся як далекоглядний і вмільний працівник. Його зробили бригадиром, і два рази ця бригада виходила на перше місце. Коли розділили кооператив, то більша частина кооператорів виявила бажання, щоб він став головою нового ТКЗГ.

Тільки Стамат був проти.

— Який з Трифона голова? — сопів він. І сам відповідав на питання, повільно підкручуючи обвислий, посивілий вус: — Липовий!

— Чому? — дивувався бай Нончо.

Стамат добродушно поглядав на нього своїми задумливими попельсто-сірими очима.

— Ти любиш черешні? — запитував він його.

— Ще б пак! — кивав головою бай Нончо. — Тільки подавай!

— Отже, любиш? — усміхнувся Стамат. — А от у мене клята звичка. Не можу взяти в рот черешні, поки не загляну в неї всередину: чи не ворухиться там черв'як?

— Причепливий ти! — відповів бай Нончо.

— І до людей я такий же, — говорив Стамат. — Не довіряю одній зовнішності. Черв'яка шукаю! А Трифон — як черешня! Красень, а всередині черв'як. Прийде час — сам побачиш!

«Особлива людина», — думав про себе бай Нончо. А Трифоном гордився: «От якби всі були такі, як він! Людина практична, розумна. Немає потреби вчити його — все знає!»

А Трифон як зустріне бая Нонча, так і почне розточуватися похвалами. Знав він, що голова любить красні слова; а Трифон був мастак говорити. Наговорить йому таких чудес про кооперативне господарство, що бай Нончо просто в захопленні.

Трифон був з тих керівників, які не любили, щоб сторонні люди втручались у їхні справи. А про голову поблажливо думав: «Що він тямить у сільському господарстві? Хай сидить собі в канцелярії, папєра душа!»

Такі були люди, з якими працював бай Нончо.

Він не був честолюбцем, не мріяв про громадську кар'єру, ніколи не відчував прагнення до високого становища; і задуматись над собою і над своїм минулим життям змусило його не побоювання, що він може втратити пост голови, а страшні наслідки його роботи і сором перед партією, яку він несвідомо вводив в оману.

Він не звик займатися самоаналізом, але відчував, що потрібно докорінно змінити свою поведінку, щоб перемогти тисячоголову гідру зла, яка піднялася проти нього.

І бай Нончо вирішив боротися. І з самим собою, і з тими членами партії, які не бачили далі свого носа, і з одноосібниками, які саботували хлібоздачу, і з чокоями, від яких, як говорив Кайряков, ішло все зло.

Жнива закінчились, відійшла молотьба.

Щонеділі з амвона церкви піп Андрій, призначений на місце розстриженого отця Анастасія, закликав богомольців заглиблюватись у себе, робити все за законами божими, а все земне вважати недоговірним, вигаданим грішним і обмеженим людським розумом. Говорив він про царство антихриста і тремтячим від хвилювання голосом просив мирян проявляти постійність у визнанні вічних істин, а від лукавих слуг антихриста відвертатися.

— Пастир не забув своє стадо, а тимчасово залишив його, щоб з небесних висот бачити, в чиему серці і в чиїх ділах світиться Христова віра, і тоді, коли прийде час, піднести таку людину до себе, а його земне життя зробити багатим всіма благами...

Кожному стрічному Василь Шабленець говорив, роблячи похмуре, стурбоване обличчя:

— Як дотягнемо до різдва, не знаю! Куди не піду, скрізь бачу те ж саме. Бідність, брат, хліба не вистачає... Ну, ми, дорослі, до всього звикли, а от дітки, їх, нещасних, мені шкода! Діти ж — це наше майбутнє, майбутні громадяни держави! Хоч би для них хліба знайти, а то...

І Шабленець стурбовано хитав головою:

— Не знаю, що думають керівники, — я безпартійний, політикою не займаюсь, — але в душі не схвалюю цього: залишити дітей без хліба!

Він поглядав на похмуре обличчя селянина і знову зітхав, і на лобі у нього збиралися зморшки.

— А яка каша заварилася навколо нас, прямо вам кажу — вже порохом пахне! Прокляті американці! І як це вони додумались до атомної бомби! Весь світ знищать! У мене, як читаю газети, голова йде обертом. По всьому світі набудували баз, аеродромів; по сто тисяч бомбардувальників виготовляють кожного року. Нещастя, кажу тобі! Чи ти знаєш, що це означає, — сто тисяч бомбардувальників?! По одній лише «атомці» скидатимуть щодня, і від Болгарії і сліду не лишиться. Слово честі! Чи ж нам багато треба?

Бери, брат, закуримо, журбу розвіємо! Дуже все заплуталося, але що вдієш! Нам, чоловікам, все ж таки легше! Призвуть нас в армію — і гайда в огонь, під «атомки». Але ми хоч будемо ситі. Для солдата

державна все-таки знайде шматок сухого хліба! А от жінки, брат, і діти, нехай вони задумуються! Якщо від бомб якось і вціліють, то голод їх заморить. От що мене мучить! І тому я вирішив: будь-що-будь, а хліба для них запасу. Хліб, брат, це хліб! Зовсім інша справа, коли ти його маєш!..

А ввечері, сівши із скрещеними ногами на засланий котленський килимов міндер і звисивши з лівої руки перламутрові чотки, Хаджія повчав Шабленця:

— Скільки разів казав тобі, грішна ти душе, не говори красних слів! За це твоє базікання чорти розпеченими кішми витягнуть твій язик, мазатимуть його смолою та зверху жаром посипатимуть. Як ти міг вигадати ці сто тисяч бомбардувальників? Казав тобі: «тисячі», а ти — «сто тисяч»! Бомбардувальники — це тобі не гниди, що з'являються на кожній волосині. Сміються з тебе люди, і так тобі й треба!

Шабленець сидів зігнувшись на стільчику й смиренно слухав.

— А цей піп Андрій,— продовжував сердито Хаджія.— Правда, він добре говорив про антихриста, про вічні істини, про минулі часи, але ти скажи йому, щоб він не мекав, як козеня, яке підвісили і збираються заколотити! Хай сміливіше говорить! Як Ісайя або пророк Єрмія! Хай простягне руку і загрожує віровідступникам вічними муками... Хай обіцяє їм всілякі муки, тому що скоро прийде день судний і кожному буде відплачено по заслугах. Про судний день хай говорить, ось що йому втовкмач. І ще скажи йому, щоб роз'яснив віруючим, вбив би їм у голови, що вже наближається цей судний день і так швидко, що може випередити і перший сніг. І горе тоді грішникові, який виконував закони антихриста! Не буде йому милості!.. Так хай проповідує!

Хаджія відрухував кілька намистин на своїх чотках, і по устах його пробігла в'їдлива посмішка.

— А то він пхикає, ніби й сам не вірить у те, про що говорить!

Шабленець підвів голову.

— А ти, Хаджіє, хіба не віриш?

Хаджія оглянув його примруженими очима і довго мовчав. «Що йому відповісти?»

Все життя він шанував релігію, тому що сприймав її як закон над законами, який раз назавжди встановив незмінний порядок у світі. Багато разів він читав і перечитував церковні книги, життя святих, пам'ятав євангельські притчі, але ніколи не ставив собі питання: чи вірить він у бога і в усе те, що пророки писали про нього.

Не було потреби ставити собі таке питання.

Хаджія повними пригорщами брав усе від життя, заснованого на вірі апостола Павла і настановах пророків. Він продавав щоосені по кілька десятків вагонів хліба, перегортав святе письмо, ласуючи інжирним варенням, і не тривожив свого розуму недоречними питаннями — є бог чи немає.

Але тепер, коли рухнув порядок апостола Павла та Іоанна і всіх апостолів та святих, коли його Ісай все ще не повертався у Ведрово і надія на його повернення все більше згасала, він почав відчувати все наростаючу необхідність вірити в існування бога і намагався спри-

йняти як істину все те, що пророки писали про нього. Те, що раніше Хаджія читав задля розваги, тепер почав сприймати як одкровення для власної душі. Але скільки не старався, не зміг полюбити євангеліє. Йому не подобалось Христове смирення, здавалося наївним вчення про непротівлення злу.

«Ця монета вже не ходить, вийшла з обігу,— роздумував він.— Як це так — не противитися червоному антихристові?»

І шукав розради.

Пророки, звичайно, не мали на увазі червоної напасті. Червоної напасті треба протиставити Мойсеевого бога. Могутнього Єгову Да-вида й Соломона. Око за око і зуб за зуб!

Тому він не відповів одразу на запитання, яке йому поставив Шаб-ленець.

Хаджія почав швидко перебирати чотки.

— Я вірю в біблію,— сказав він.

Хаджія відмовився прийняти жито, яке сільрада обмолотила з власної ініціативи.

— Робіть з ним, що хочете! — заявив він.— Раз ви його жали і молотили, то буде правильно, щоб ви його і їли... Їжте на здоров'я! «Хоче, щоб його в народі вважали мучеником!» — засміявся в душі бай Нончо.

— А ти? — запитав він.— Що ти їстимеш?

— Бог милостивий! — зітхнув Хаджія.— Хай процвітає держава!

Бай Нончо розпорядився відвезти хлібоздачу, а решту зерна продав і одержані гроші переказав поштою на ім'я Хаджії.

Хаджія до них не доторкнувся. Він уповноважив попа Андрія одержати їх за дорученням і всю суму приніс у дар ведровській церкві.

Старий і давно вже посивілий Минчо Покровнишки постійно підіймав угору свою бухарестську тростину і, схлипуючи і задихаючись від гніву, вигукував:

— Що вони хочуть, ці поліцаї? Якщо їм потрібні наші душі, хай беруть! І справді, тільки сама душа залишилась у нас!

Серед ведровських чокоїв дід Минчо був найповажнішим. Він ходив одягнений у довгий, до колін плюшевий сюртук; права рука його розмахувала, як жезлом, тонкою довгою тростиною із срібною ручкою, а лівою він накручував на палицю свою схожу на підкову білу бороду.

Дід Минчо був веселою людиною, любив випити в компанії і поговорити про минуле, хоч різниці між партіями не робив і поважав усякий уряд, який забезпечував йому високу ціну за вивезений на продаж урожай.

«Всі правителі однакові, одного поля ягоди,— міркував він.— Підкинь їм кістку, а потім розперізуйся скільки хочеш!.. Ще з турецьких часів так ведеться. Чи то румунське чи болгарське — колір тільки різний, а суть та сама. Назвеш високопоставлену особу паном, чи домнуле,

чи нашим баєм — якою хочеш мовою говори, все одно не скаже тобі спасибі доти, поки не побачить, що в твоїй руді блищать гроші. Так було споконвіку, від Адама і до наших днів скрізь шахрайство і хитрість. Тільки одне вічне і сили своєї не втрачає, і істина в ньому — це земля, земля-матінка».

Але якраз цю міцну і непорушну основу його життєвої філософії революція знищила в корені. Після аграрної реформи дід Минчо відчув себе гірко переможеним, подоланим, як ті перелітні птахи, яких вразив пізній і нежданий сніг, що випав у рідних їм місцях. Розглядаються вони довкола, мерзнуть і дивом дивуються: ніби потрапили в інший, чужий, ненависний їм світ.

Лише тепер зрозумів дід Минчо, що існує партія, яка нічим не була схожа на інші. Її люди з обуренням відвертались від його засмажених баранів, не дивувалися його винам, а на його багатство дивились, як на крадене. Все на світі переплуталось! Раніше великі люди поважали багатих, їли з ними за одним столом, вислухували їх з шанобливою увагою, і ніколи не перечили їм. Бідняки ще здалека знімали перед ними шапки, низько кланялись. А тепер ці половинцями і наймити так задержали ніс, що навіть і «добрий день» йому не кажуть. А дехто навіть кепкує з нього... Йому здавалось, що всі люди з'їхали з глузду.

Поки ще не зазіхали на його багатство, він дивився на зміни зневажливо. Всякому нововведенню — три дні! Яким вітром принесло цю владу, таким і віднесе... на смітник. Він розгулював вулицями з колишньою патріаршою гідністю, розмахував тростиною, як справжній пан, який усвідомлює свою силу, а ввечері виходив на терасу, зроблену із горіхового дерева, пив охоложене вино і мрійно поглядав на захід, де згасала вечірня заграва.

— Звіди прийде порятунок! — сказав йому Хаджія. — З заходу! Незчисленне Христове війнство з корогвами і стягами виступить проти антихриста і наведе божественний порядок на всій східній землі.

— Може, тільки з корогвами? — лукаво запитав його дід Минчо.

— В свій час хрестоносці огнем і мечем відвойовували гріб господній у мусульман! — відповів йому Хаджія. — Давид не плювком, а пращею поразив Голіафа. Ти про це не турбуйся.

Але дід Минчо особливо й не тривожився, тому що на протязі свого довгого життя він бачив кінець багатьох урядів. «І ця напасть зникне в свій час», — заспокоював він сам себе. Хто саме її знищить — пантелеївці чи месії із Заходу, — дідові Минчу було все одно. Важливою була суть справи: показати знову силу землі і визнати її єдиною і священною істиною на цьому світі.

Він дивився з тераси на згасаючу вечірню заграву, не кваплячись, пив вино, і йому здавалося, що він бачить в яскравому золоті надвечір'я, там, далеко на обрії, незчисленну кількість корогов та стягів і цілий ліс блискучих багнетів і сталевих касок. А у вухах у нього дзвеніла приємна, заспокійлива музика, схожа на колишній королівський румунський гімн.

Але стяги не з'являлися, і багнети не виблискували, а одного ранку

з гучномовця на майдані прогриміла постанова уряду, за якою Минчові визначалось у майбутньому лише триста декарів землі.

Це був удар грому, страшніший, ніж усі небесні удари, взяті разом. Ніби завила буря, яка відривала його від землі,— дід Минчо розмахував у розпачі руками, шукав, за що б ухопитися, щоб не полетіти, як відірваний лист у темному просторі.

Настав день Апокаліпсиса, що його пророкував піп Андрій, але він настав не для антихриста, а впав, як «геена огненна», на голови ведровських чокоїв.

І з того дня дід Минчо став подібним, бодай зовні, до біблійних пророків. Ходив вулицями в розстебнутій антері¹, яку зустрічний вітер роздував, як архієрейську мантию. Його зморшкувате обличчя заросло сивим волоссям, а борода, яку він перестав розчісувати, досягла пояса. Очі дивились невесело і зневажливо, як і досі, гнів і пекучий біль світилися з-під напівопущених повік. Лише одного Хаджію зустрічав він з колишньої гостинною усмішкою.

— Наближається кінець? — питав він, наливаючи йому в склянку вина.— Чи дочекаємось ми кінця цього розбійницького часу?

— Де текла вода, там знову потече! — відповідав Хаджія. І поволи відпивав із склянки.— Після ночі наступає день, а після зими — світла весна... Такі божі закони. Немає в світі сили, яка могла б їх скасувати.

Бай Нончо кілька разів заходив до Минча, щоб умовити його виконати хлібопоставку. Кожного разу, коли дід Минчо бачив, що йде голова, він супив брови, але намагався бути ввічливим.

— Ласкаво просимо, Стойчів сину, піднімісь на балкон, та вип'ємо по склянці вина. В цей дім поважані люди заходили, так що не приниш себе.

— Щире вам спасибі! — усміхався бай Нончо.— Коли-небудь зайдь, щоб довше погомоніти, а тепер ти мені потрібний у справах.

— Які там справи, синку, я вже стара людина! — одразу починав нервувати дід Минчо.— Чому ви не даєте людям спокійно вмирати, чому ви постійно, кожного дня, жалите їх, мов оси!

— Нікого ми на жалимо! — усміхався знову бай Нончо.— Я прийшов знову попередити тебе відносно поставки. Скажи своїм синам і дочкам, щоб не затримувалися. Доки ми будемо чекати? Не чекати ж нам до різдва!

Дід Минчо почав стукати тростиною по підлозі.

— Кому що, а курці просо! Поставка! А чому ти не заглянеш у нашу комору, щоб подивитись, який урожай ми зібрали? Навіть на посів не вистачить! Чуєш? Що це у вас за порядки? Навіть за турків такого не було!

Дід Минчо з синами й зятями таємно вивозили зжату пшеницю, а потім кожний окремо молотив кіньми. Ніде не було записано, який вони зібрали врожай.

¹ Антерія — верхній одяг з широкими рукавами.

— Те, що вони зсипали в комори — це дрібниці, — говорив бай Нончо Лазареві. — Решту вони приховали, негідники! І пантелеївці зробили те ж саме! За планом!

— А ти цей план повинен був ще заздалегідь розкрити, — докоряв йому Лазар. — Пам'ятаєш, як однієї ночі я прийшов до тебе, щоб попередити? А ти розсердився на мене, що я розбудив тебе.

— Дурницю зробив! — зітхав бай Нончо.

Але він вирішив не залишати поле битви, поки не переможе.

Боротьба за виконання хлібозаготівель закінчилась похороном діда Минча. Старий нащадок перших колонізаторів Добруджі дістав розрив серця, коли побачив, як посміхнувся Бешемлія, і почув улюлюкання народу, що зібрався перед його ворітьми.

А Бешемлія зовсім тихенько сказав йому:

— Чорбаджіє, коли це ти встиг обмазати вапняковим розчином он ту яму під стайнею?

Дід Минчо не відповів.

Його права рука почала тремтіти, ніби її смикав струм. Тростина впала на підлогу і покотилася по сходах. Срібна ручка ударилася об залізну скребачку.

Бешемлія побіг, підняв лаковану тростину і подав старому.

— Всього тільки шістнадцять мішечків із житом знайшли, — сказав він.

Дід Минчо насилу піднявся на кілька східців, які відділяли його від балкона. Ними спускались і піднімались всі видатні люди, та й він, хоч і волочив уже свої здерев'янілі ноги, все ж ішов нагору з піднесеною і гордо відкинутою назад головою.

Він сперся ліктями на поручні і мутними очима подивився на захід. Сонце заходило за зеленаве море кукурудзи. Обрій палав золотом.

Він не бачив у скісних променях призахідного сонця корогов Христового воїнства. Простір сяяв, безлюдний і спокійний. Але перед його ворітьми, на всю довжину вулиці, кишів люд, і над сотнями голів лопотів, маючи на вітрі, червоний прапор, на якому не було вишиваних ливків святих, а сяла золотом ненависна йому емблема — серп і молот.

Партійна організація влаштувала всенародний мітинг, щоб розвінчати брехуна. Передбачливий Лазар сам виніс червоний прапор із партійного клубу.

Дід Минчо спробував повернутися, щоб його не бачили, але ноги в нього почали ціпеніти і зовсім отерпли.

А народ, як побачив його на балконі, так і гримнув, здавалось, одними грудьми:

— У-у-у!

Дід Минчо покрутив головою, постояв якийсь час випроставшись, а потім одразу впав на підлогу, як підкошений. Серце його, в якому текла кров перших колонізаторів Добруджі, перестало битися.

Ще сонце не зійде, а Трифон Андреев уже озуче на босу ногу черевики і — виспався не виспався — схопитися і прямо до колодязя. Стане там, як вартовий, і терпляче почне чекати своїх ланкових. У спеціальній записній книжці відмітить тих, хто запізнився, і кожному нагадає, що саме і за який час він мусить зробити.

Потім він звичайно повертався додому, розпоряджався, яку юшку повинна дружина зварити, і сідав на неосідлану булану кобилу з невідірваним хвостом, що сягав до копит.

І ось він уже в полі. Заверне до якоїсь ланки, де його не чекають, і, кисло усміхаючись, почне заглядати в борозни. Штовхне ногою засохлу грудку землі, вирве випадково залишену стеблину бур'яну, сам зрівняє насипаний вище, ніж треба, горбок.

— Недбало працюєте! — гукне він ланковому. — Це нікудишня робота, не варта й чверті трудового!

Потім вилізе на коня і знову погукує:

— Агов, дивіться пильніше! Ви не половинщики — своє обробляєте! Через годину знову загляну!

Трифон був досвідченим хазяїном, охоче показував, що і як треба зробити, але не терпів чужих порад, казався, коли хтось намагався перечити йому. І все це він робив не з честолюбства, а тому, що був упевнений в собі; йому здавалося, що ніхто краще за нього не знає, як обробляти землю.

— Я з наймитів вибився в люди, — любив говорити він. — Ось завдяки цим рукам і цій голові! Слухайте мене і не бійтеся!

До тих, хто його слухав і скорявся йому в усьому, він ставився добре, навіть потай від інших інколи нараховував їм «для заохочення» зайвий трудовень. Але до хоч трохи самостійних у своїх судженнях людей він ставився суворо й причепливо: вся їхня робота йому не подобалася, він супився, дивлячись на них, і, похитуючи головою, говорив:

— Бригада — все одно що рота! Якщо кожний солдат почне мудрувати, то що ж це буде за рота? Розперезана команда!

Особливо ненавидів він тих, хто намагався критикувати його. «Хто знає більше за мене, хай іде на моє місце! — думав він. — За бригаду відповідаю я. Але якщо я несу всю відповідальність, чому вони втручаються в мої справи?»

У свій час Трифон зміг піднятися до рівня ведровських середняків тому, що працював, як віл, і, низько кланяючись, випрошував у куркулів дрібні позички, а циган, яких наймав на роботу, годував лише хлібом і цибулею. Але якби у нього й були гроші, то й тоді він не міг би перевищити рівень середняка. Гроші він зав'язував у вузлик, волів мати їх завжди під рукою, на очах, і боявся пускати в обіг. Він жав серпами, орав кіньми, тому що шкодував грошей на трактор. Намагався кожний клаптик землі засіяти і, до того ж, підходящими культурами, тому що «саме вони дадуть йому найбільший зиск». Дуже добре розуміючи користь, яку може принести земля під паром, він не міг подолати в собі бажання використати всю землю одразу. Худобу годував скупко, ремон-

тував інвентар, який залишився ще від батька, а новий купувати не зважувався. Дуже старі плуги Трифона постійно маячили біля кузні, на їх ремонт він витрачав багато грошей, а коли йому хтось натякав, що пора придбати нові, то він повчально відповідав. «Ще є час! Хай відпрацюють свій строк! Я, чоловіче добрий, шаную гроші, не кидаю їх на вітер!»

Одного разу Пантелей, до якого Трифон звернувся з проханням про якусь маленьку позичку, прямо в обличчя кинув йому:

— Не дам! В таких руках, як твої, гроші мої запліснявють! Ти їм ціни не знаєш!

— А то чому? — почав заперечувати Трифон, заїкаючись: — Хіба я поганій хазяїн?

— Дуже ти малий для великих справ! — насупившись, відповів Пантелей. — Якщо я дам тобі навіть мільйон, то в мене швидше козячі вуха виростуть, ніж ти на ці гроші збудуєш собі хутір.

Трифон, після того як його обрали головою другого кооперативного господарства, на другий же день викликав рахівника до себе в канцелярію.

— Що це за величезні порції, які ви даєте худобі? Скотина розжиріє, а потім спробуй нею працювати! Хіба так витрачають народні кошти? Щоб сьогодні ж зменшив раціон на одну третину!

Він перегорнув бухгалтерські книги і зі злістю трахнув ними по столу.

— До провалу йдемо! — вдарив він кулаком. — З чого це ви взяли, що треба чотирьох пастухів? І двох досить! Раніше один пастух пас по триста голів худоби, і навіть це було мало — ледарював цілими днями, — а ви що? Кооперативне господарство перетворили на богадільню?

Він знову розгорнув облікову книгу.

— Станція! Тисячі даремно витрачених левів! І де треба й де не треба — давай машину!

Він дивився на здивованого рахівника, як кішка, яка здалеку підкрадається до мишеняти.

— А в тебе хіба немає язика, хіба не вистачає розуму, щоб сказати нашим керівникам, начебто натякнути, що кооператори не повинні жити подачками, а машина прожирати їхній шматок хліба! Ти ніби вчився розбиратися в рахунках, а такого простого розрахунку не бачиш! Питаю тебе: звідки кооператори наберуть трудовнів, якщо всі роботи почне виконувати машина? А цю худобу ми для краси, чи що, годуватимемо?

На перших загальних зборах кооперативного господарства Трифон докладно говорив про необхідність економії, наговорив цілу купу слів про значення «громадських коштів» і нарешті пообіцяв кооператорам, що наповнить і переповнить їхні комори пшеницею і кукурудзою, тільки б послав бог більше дощів.

— Обіцяю по п'ять кілограмів на трудовдень, — заявив він.

І вирішив за всяку ціну дотримати своєї обіцянки. Бригади тримав на полях від світання до смеркання, гасав на своїй кобилі по ділянках, лаявся, радив і постійно сам брався за плуг.

— Натискуй, а не дивись на горобців! — лаяв він орачів. — Тримай леміш так, ніби трактор орав!

Але рік виявився не особливо дощовим; в багатьох місцях хліба не зійшли. Кидався Трифон в усі боки, як собака на прив'язі, а бур'янів, що з'явилися на засмічених місцях ділянок, не міг подужати: не вистачило робочих рук. Настав уже час жнив, а в Трифона серце стискалось від передчуття: бідний трудодень вимальовувався перед його очима.

Він виріс у бідній родині, в злиднях і не раз бачив в очах у матері вираз жаху, викликаного виглядом порожних, вишкреблених і вичищених ночов. І кожного разу, коли згадував про своє далеке й безрадісне минуле, він почував, що в душу йому закрадається сумнів: а що, коли в цей перший рік його господарювання станеться так, що кооператори вже на Миколи залишаться без хліба?

І відразу ж він обливався потом. Йому здавалося, що ні на кого іншого, а на нього пильно дивляться злякані очі матерів; йому, голові, погрожують кулаками чоловіки:

— До чого ти нас довів? Ти ж наш керівник! Відповідай!

Жалість до людей і страх перед відповідальністю — ці почуття змішувались у нього з іншим почуттям, яке постійно ятрило його серце, як гостра колючка. Це те, що Стамат досяг успіху, в нього справи йшли краще, його людей чекала сита зима. А хіба Стамат був кращим хазяїном? Думка про те, що всі разом, в один голос можуть вирішити — «кращий», доводила Трифона до шаленства, і обличчя його займалося полум'ям сорому.

Не хто-небудь, а Стамат... Колишній чокойський наймит, який більшу частину свого життя працював на чужій землі, він раптом випередить його, Трифона, який з малоземельного селянина вибився в люди ще в ті часи, став власником трьохсот декарів орної землі, рахуючи все разом. Чи міг Трифон стерпіти таку ганьбу?

Щоб добитися хоч скільки-небудь пристойної оплати для кооператорів, він вирішив скоротити витрати. «Лише економія врятує нас», — думав він. Плюнув на договір, який уклав із станцією, і дав відчайдушне розпорядження: «Беріть серпи! Ніяких тракторних снопов'язалок!»

Але через це жнива затяглися, багато зерна оббив суховій, і стільки ж пропало під полукіпками.

Лущення стерні він вважав несерйозною справою.

Одного разу його наздогнав своєю двоколкою Хаджія і люб'язно запросив сісти до нього. Хоч часи вже змінилися, Трифон все ще відчував у душі повагу до колишніх багатіїв села. Адже він роками намагався дотягнути до них! Розговорилися, мова зайшла про лушення.

Хаджія попустив віжки, кінь пішов ступою.

— Таких речей не було раніше, — зітхнув він. — Замість лушення ми пускали худобу по стерні.

Він помовчав і знову зітхнув.

— А які врожаї посилав нам бог! В комори не вміщувалися! Вантажили вагони зерном до пізньої осені!.. Пам'ятаєш? Але після жнив не було ніякої оранки: машин було мало — можна на пальцях порахувати!

Як Трифонові не пам'ятати? Йому самому в ті часи теж було чим похвалитися.

— Знаю! — знизав він плечима. Хотілось йому сказати: «Мені ти будеш про все це говорити, коли я з тебе приклад брав!» — але розсудливо промовчав.

Проти лушення він відкрито не виступав, але робив усе, щоб затримати його. Щоб сплутати плани трактористів і домогтися, щоб станція сама перестала цікавитись його господарством, він заставляв жінок складати снопи в шаховому порядку, ганяв машини з одного місця на інше, не посилав їм причіплювачів, а трактористів залишав без води і обіду.

Стамат уже давно закінчив молотьбу, а Трифон не поспішав, тому що прислухався до чокойської пропаганди. «Може, держава скасує розкладку, все буває!» Але виправдувався перед баєм Нончом: «Хай кооператори радіють, дивлячись на повні комори! Хай своїми очима бачать, що значить ТКЗГ!.. А я потім здам, що потрібно: це ж кооперативне господарство — не втече!»

Повна комора — це було те, до чого Трифон прагнув десятиліттями: це була його мрія; але в даному разі він інше мав на меті. Врожай був малий; передбачався низький трудовдень. Спохмурніють кооператори, а Трифон знизав плечима: «Що робити? Ви самі бачили, що було!.. Але розкладка... розумієте?»

Раніше бай Нончо прислухався до його впевнених обіцянок, пишався ним. Але тепер раптом він став його дратувати, як колючка в п'яті. «Мало того, що приватний сектор розпинає мене на частини, а тут ще й цей — загородив мені дорогу, як слон!» — скипів він. І пригрозив йому: «Зажадаю, щоб околийський виконком скликав загальні збори, і тоді осоромишся перед усіма кооператорами! Тільки спробуй не здати хлібопоставок через тиждень. Побачиш тоді!»

Обличчя в Трифона стало якимось сірим, він пробурмотів: «Розумію», — але відчув, що в серці його піднімається ненависть, ідка, як туман у листопаді. «Ось до чого дійшли! — застогло у нього в грудях. — Нікчемний чинуша командує мною, як генерал!»

Він покрутив у руках шапку, ковтнув кілька разів слину, і по його червонощокому обличчі раптом розпливлася усмішка.

— Виконаю, баю Нончо! Хіба я був коли-небудь проти порядку? Але ти знаєш, чому я затримався? Щоб показати несвідомим, що таке ТКЗГ!

— А ти покажи їм тепер, що ти свідомий громадянин! — махнув рукою бай Нончо.

28

Прокинеться Людмила серед ночі і вже до ранку не може склепити очей. Все думає про Олексія, і душа її стогне від муки, коли постане він перед очима, схудлий, забутий всіма, яким вона бачила його в Шабленській МТС. Все їй ввижається брудний, обтріпаний комірець, замазаний машинним маслом одяг з єдиним уцілілим нижнім гудзиком,

що тримався на одній ниточці. «Мабуть, і той уже відірвався!» — думала вона з гіркотою.

Де він спить, і що йому сниться в цей час?

Вона обхоплювала руками подушку, і очі її наповнювались пекучими сльозами.

— Чому ти такий недобрий? — схлипувала вона, стримуючи ридання. — Що я зробила тобі, що ти уникаєш мене?

Холодно самій у ліжку, а години безсонної ночі тягнуться, як довгий-довгий рік.

Сон не приходив.

Вона відкидала ковдру і сідала на ліжку, стиснувши колінами кисті рук.

А на небі, серед оксамитового мороку ночі, незліченними роями блимали золоті зорі.

Поступово сум відлягав з її душі й зникав, як вранішній туман. Її охоплювала тривога. Як вона житиме далі?

І ось одного ранку вона накинула на себе жакет, перев'язала волосся найяскравішою косинкою з тих, які були у неї, і бадьоро, твердо впевненими кроками попростувала до кооперативного двору Трифонового ТКЗГ.

Трифон сидів у канцелярії і похмуро дивився на бухгалтерські книги, які рахівник навалив йому на стіл. Настав час повідомити кооператорів про вартість виробленого ними трудовдя, але голова не знаходив ні сили, ні сміливості повідомити їм сумну цифру: боявся гніву кооператорів.

На протилежному боці, під навісом кооперативної комори, працював трієр. Двоє насипали пшеницю в машину, а двоє інших наповнювали мішки очищеним зерном і вантажили їх на приготівані біля навісу вози.

Ці люди були улюбленцями Трифона. Але щоб ще більше наблизити їх до себе й забезпечити собі підтримку при вибуху обурення, який, як він знав, неодмінно станеться, він запропонував їм узяти звичайний аванс у вигляді очищеного зерна.

— Це вам як заохочення, тому що ви більше за всіх надривались на полях! — усміхнувся він.

Наймолодший з них почухав потилицю.

— Так, але... чи не буде це порушенням, чи не сердитимуться інші?

— Ну, облиш! — поплескав його по плечу Трифон. — Яке порушення? Ви в мене найкращі, так би мовити, опора. Чому б вас не відзначити? А до того ж, хто про це знатиме?

З'юрмились кооператори біля трієра, наповнюють лантухи, а Трифон дивиться на них через вікно канцелярії і міркує про себе: «Добре, що я вирішив винагородити їх. Тепер ми зв'язані таємницею і вони міцніше триматимуть мою сторону!»

Порився ще трохи в рахунках і, не знайшовши нічого заспокійливого, сплюнув на підлогу й відкинув їх набік. І знову задивився на групу, що метушилась під навісом комори. «А я що ж? Хіба я менше працював, ніж вони? — спохватився він. І сам собі відповів: — Де там менше! Ця четвірка не зробила й чверті того, що зробив я сам!»

Він занепокоєно засовався на стільці, спробував знову розгорнути книги, але його все тягнуло подивитися, що робиться в дворі. «Стривай, я подивлюся, що вони там роблять»,— вирішив він. Але коли підійшов до них, то якось само собою в нього зірвалося з язика:

— Ну, а голова,— як ви думаєте? — хіба не заслуговує винагороди, що цілими днями й ночами пропадає на нивах? — запитав він.— Якщо ми інших відзначаємо, то чому повинні його забути?

— Хай лихо про нього забуде! — засміявся один з кооператорів.

— А лихо ж здебільшого й ходить слідом за головами,— ледь посміхнувся Трифон.— Але голова завжди під обстрілом. Якщо хто-небудь погано зробить свою роботу, відповідає голова. Чи не так?

— Так,— відповіли в один голос кооператори.

— А якщо так, то відміряйте і мені три лантухи, а ти, баю Ігнате,— він звернувся до найстаршого з них,— відвези їх своїм візком до мене додому.

— Гаразд,— відповів Ігнат.

Трифон повернувся до своєї канцелярії і, вже зовсім заспокоївшись, почав терпляче розбиратися в бухгалтерських книгах.

«Проклятий трудовень, і хто це його вигадав! — зітхнув він.— Як я тепер з'явлюсь перед кооператорами? Вони накинуться на мене, як собаки!..»

І знову почав дивитися у двір.

«А хто винний, що врожай поганий? Погода! Хіба я тримав дощі під замком?»

Але згадав про господарство Стамата і прикусив язика. Стамат уже роздав аванс по три кілограми на трудовень. Щовечора його кооператори юрмилися веселі перед корчмою, жартували, а ті, що вже вижили по чарочці, співали пісень, та так, що аж у вухах лящало.

«Цей ведмідь зведе мене в могилу! — жажнувся Трифон.— Весь час ревів по моїх слідах, а тепер, видно, прийшла його пора! Посміховищем мене зробить перед усім селом!»

Він підвівся і люто відкинув ногою кошик із сміттям.

«Як це Стамат зміг випередити мене?»

В цей час показалася Людмила, і Трифон так і остовпів, дивлячись на неї.

— Звідки тут з'явилась ця дурепа? — вилаявся він уголос.

Побачивши, що під навісом працюють, Людмила підійшла до трієра і весело кивнула кооператорам. Вона поговорила з ними про погоду, врожай, довідалась, чи у себе голова, і нарешті, запитала:

— А ви що робите? Очищаєте зерно для посіву?

Кооператори похнюпились, почали якось нервово метушитися біля машини. Найстарший з них пробурмотів щось подібне до «ага!» й зі злістю схопив один із наповнених лантухів.

— А куди ви його везете? — з цікавістю запитала Людмила й здивовано глянула на вози.

Вона знала, що посівне насіння зберігається в кооперативній коморі. Тут його протруювали і потім розподіляли по ділянках.

— Повеземо його до себе! — засміявся наймолодший.

— Голова дозволив нам відсипати собі очищеного, позаяк ми перші серед перших!

Інші подивилися на нього сердито, але хлопець продовжував:

— Та й голові відвеземо, бо його завжди в першу чергу б'ють. Щоб і йому не було кривдно!

Людмила покрутилася ще трохи біля них, а потім побігла в канцелярію. Вона постукала і, не чекаючи відповіді, ввійшла до кімнати, де стояв міцний запах прадавнього пилу, старих паперів і невиметених недокурків.

— Здрастуй, товаришу голова! — привіталася вона до Трифона. — Працюєш?

Трифон зміряв її поглядом з ніг до голови, сплюнув і відповів байдуже:

— Працюю!

Слід було запросити її сісти, але йому хотілося, щоб вона якнайшвидше забиралася з-перед його очей.

— А у тебе що, своєї роботи нема, що ти прийшла турбувати мене якраз у неділю?

Людмила забула, що сьогодні неділя. Вона підсунула стілець, здмухнула з сидіння попіл і сіла проти столу голови.

— Я це навідалась до тебе тому, що шукаю роботи! — засміялася вона. — Адже я ніби кооператорка!

Трифон насупився.

— Чи не вигнали тебе із станції? — запитав він. — Між іншим, від такого золота, як ти... — він не закінчив і тільки махнув рукою.

— Золото я чи що інше — це моя справа! — Людмила насупилась. — Ти мені не суддя! А на станцію я повернуся наступного року. Дали мені відпочинок по хворобі.

«Від цієї легко не відкараскаєшся! — відчув невиразну тривогу Трифон. — Навіть Олексій, вже який напористий байстрюк, а й він підібгав хвоста і за тридев'ять земель утік від неї! Тримайся від неї якнайдалі!»

— Раз тобі дали відпочинок, вилежуйся і про роботу не турбуйся! — почав він лагідніше. — Нащо тобі мучитися по полях? Наша робота не те, що на машинно-тракторній! Сили вимагає!

— А ти думаєш, що там самі лежебоки? — заперечила Людмила. — В МТС куди напруженіша праця! Тому-то люди й бояться, що я знову розхворітисся!

— Так і я ж боюся! — усміхнувся Трифон. — Ще, чого доброго, якась хвороба відбере в тебе красу! Навіщо ж мені брати гріх на душу?

— Ти про мою красу не турбуйся, — обрізала його Людмила. — Не лізь не в свою справу! — Вона помовчала, щоб заспокоїтись. — Лікарі дозволяють мені всяку польову роботу! В яку бригаду зарахуєш мене?

«Не можу відчепитися... а треба, за всяку ціну треба струснути з себе цього зубастого диявола», — вирішив Трифон.

— У нас і так багато зайвих робочих рук, — збрехав він. — Куди тебе послати! Чужий пайок поїдатимеш!

«Кожний намагається спекатись мене», — зітхнула Людмила.

Раптом вона спохватилася.

— Про які зайві руки ти говориш? Адже смішно це, товаришу голова! В Добруджі виявились раптом зайві робочі руки! Як це у тебе язик повернувся?!

«Ну, кінчай з нею, поки ще не пізно, а то вона тобі таку свиню підкладе!..» — Трифон розгнівався.

— У тебе звичка кожного повчати, а це бачиш, що ти сама ще молода та зелена! Багато ще натерпишся через цю свою звичку! Кажу тобі: в бригадах для тебе роботи немає. Все. Іди викидати гній із хліва, допомагай корівницям!

«Починає відступати!» — усміхнулась про себе Людмила.

— Бути корівницею — це почесно, — сказала вона, — але я в тваринництві нічого не тямлю. В польових роботах я буду кориснішою.

— Я сказав, що на полі для тебе роботи немає! — скипів Трифон. — Доки ти морочитимеш мені голову? Це тобі не МТС, щоб з тобою носитися. — Він похмуро глянув на неї. — Іди допомагай своїй матері на фермі. Вона й без того бурчить, що в неї дуже багато роботи. І трудодні тобі записуватимемо, і нічого не робитимеш!

Людмила підвелася. Вона неквапливо зав'язала косинку і подивилась у вікно.

— На птахоферму ти пошли якусь літню жінку.

Трифон нагнувся і почав щось креслити олівцем на папері.

Людмила прочитала на його обличчі: «Адже я сказав тобі своє слово, чому ж ти не забираєшся геть?»

— Завтра ми продовжимо нашу розмову, — сказала вона. — Але я покличу й Лазаря, щоб ти в його присутності відмовив.

Трифон підскочив, мов ужалений.

— Ти партією мене не залякуй, красуне! Партія не перетворить кооператив на притулок для розведених баб! Так і знай!

— Я трактористка, при звичаєна до тяжкої праці, так що ти мене не залякаєш! — усміхнулась Людмила. Потім раптом насупила брови, хоч голос її залишився таким же спокійним. — А про моє нещастя не смій говорити!.. Чуєш? Усі ми знаємо, хто влітку і краплі води не підносив трактористам! — Вона підняла руку. — Прийде час, ми ще поговоримо з тобою!

— Я — голова, не водонос! — огризнувся Трифон, але постарався не зустрічати її погляду.

Людмила попростувала до дверей.

— А ті що там роблять? — Вона повернулася і показала рукою на трієр. — Зерно очищають?

Трифон відкрив рота, запнувся і тільки кивнув головою.

Вона йшла дорогою між двома рядами будиночків, а вітер крутив між огорожами і гнав перед її ногами збиті в клубок колючки. Йшла, опустивши плечі й схиливши голову, як підбитий каменем птах. На душі у неї було порожньо, холодно і сіро, як у цих бідних халупах, що залишилися ще з часів наймитства.

Їй хотілося поспішити, щоб не бачити кислих облич жінок, які пильно дивилися на неї. Але ноги її обважніли і серце билосся стомлено. Якби була де-небудь лавка, схована від чужих поглядів, вона б простяглася на ній, ні про що не думаючи і тільки прислухаючись до сухо-вію, що налітав із степу.

Позад неї закрипіла хвіртка і хтось окликнув її на ім'я.

Коло обваленої огорожі з накиданого каміння, пористого і жовтого, стояла пряма, як дошка, дружина Івана Довгого-Бешемлії. Стояла, дивилася на неї, а на устах її тріпотіла привітна усмішка.

Серед усієї цієї сірості, що викликала дрож, — раптом усмішка! Це збентежило Людмилу, осяяло її теплим сонячним променем.

— Милко, чому не заходиш? — Іваниця підійшла, взяла її за руку. — Каже мені Іван: «Дивись, здається, наша Милка йде вулицею!» А я ж знаю, що ти десь в інших місцях, і не повірила йому. А це, виявляється, правда!

Вона відступила назад, подивилася на неї і заокотіла:

— А ти погарнішала, просто розквітла! Заходь, хай мій чоловік полюбується тобою! Давно не бачила тебе!

Бешемлія здалека простягнув їй руку і незграбно, але по-чоловічому міцно потряс її.

Іваниця відвела її в кімнату, посадила на тринигий стілець, а сама влаштувалася навпроти неї, біля купки картоплі, насипаної в старий побитий кадібець.

— Ну, тепер розкажуй, куди ходила, що бачила? — почала вона, спритно чистячи картоплю. — Як живуть люди в інших краях, який у них урожай?

Людмила пожвавішала, щоки її порожевіли. Вона не дружила з Іваницею, тому що жила далеко від неї, на другому кінці села, але знала, що вона смілива і чесна жінка. Вона і її чоловік були з числа найстаріших членів ведровської партійної організації. А з Бешемлією її зв'язував спогад про спільну участь у боротьбі. Колись, до Дев'ятого вересня, тільки вони двоє підтримували зв'язок з підпільниками з Василева.

І вона почала розповідати про своїх знайомих робітників-курортників, як вони організували розумний і веселий відпочинок. Бешемлія, який стояв випроставшись біля дверей, ляснув пальцями.

— Бачиш, оце люди! Вищої якості! З таких треба брати приклад для нашого життя... А ми...

Він не закінчив своєї думки, взяв зім'яту хутряну шапку, здмухнув з неї попіл і вийшов.

Іваниця нагнулася до неї.

— А від свого чоловіка маєш звістку? Чули ми, що в бік Шабли подався. Ти з ним не зустрічалася?

Людмила спохмурніла.

— Бачила його, — сказала вона.

— Ну й що? — Іваниця співчутливо похитала головою. — І не помирилися?

Людмила знизала плечима.

Вони помовчали. Від груби, вробленої в стіну, почулося сюрчання цвіркуна.

Іваниця подивилася на двері і, переконавшись, що там нема її чоловіка, простягла руку і погладила Людмилу по голові.

— Ти не журись! — зашепотіла вона. — Була б здорова — не пропадеш у житті! Візьмеш своє. Але дивись, тримайся стійко, як людина! Що з того, що він був твоїм чоловіком? Через те, що спиш з ним на одному ліжку, ти повинна потурати йому? Підсобником його станеш? Згодна ти на це?

— Ні, — сказала Людмила.

— Ось за що я люблю тебе! — усміхнулася Іваниця. — Коли дізналась, як ти йому вичитала, так наче крила у мене вирости. Все навкруги здалося мені світлішим від білого полотна. «Оце людина! — кажу я своєму Іванові. — Живе по совісті і захищає правду!» А він слухає та тільки хапається за шапку: все йому хочеться кинути нею об землю. Іван запальний, але чесний, любить тебе, як дочку.

Вона висипала картоплю в закопчений горщик, налила води й поставила в грубу.

— З Іваном ми прожили разом он скільки років, сини в мене від нього кремезні, як дуби... Але якби він посмів підняти руку на кооперативне господарство, їй-богу, години не залишилася б з ним... А ти з своїм скільки прожила? Знаю, дорогий він твоєму серцю; це не оджина: скинеш її та зразу ж іншу надінеш. Боляче. Але заспокоїшся. Якщо він не виправиться, серце твоє само вилікується.

— Так, — сказала Людмила, помовчавши. — Так!

Іваниця встала, нагребла з ночов тарілку непросіяного борошна, висипала його в дерев'яну миску, налила води і почала місити тісто на хліб.

— Увечері гість до мене прибуде. Приїжджає у відпустку старший син — Василь. Шофером він. Кажуть — сотисячник! Є в мене качка. Прийму хлопця як слід, тільки ось біле борошно кінчилось... Так що з темного будемо готувати. А я собі думаю: це невелика біда!

— А чому не змелете пшениці?

Іваниця підвела голову, по її обличчю пробігла тінь.

— Звідки? Наш Трифон ще не почав роздавати авансу! — Вона подивилася в бік дверей. — При Трифоні, доню, у нас погано, не ладяться справи у господарстві!

Людмила підвелася.

— Та почекай! — захвилювалась Іваниця. Вона почала обшкріпати з рук прилипле тісто. — почекай, разом пообідаємо! Ячнію зроблю, знайду, чим пригостити. Ось зараз приготую!

Людмила вибігла на подвір'я, оглянувшись і, побачивши Бешемлю, який копався в землі біля огорожі, підбігла до нього.

— Іди розшукай Лазаря! — Вона почала підштовхувати його до хвіртки. — Поспішай! Трифон роздає аванс своїм кооператорам із запасів очищеного зерна. І для себе набрав. Бачила на власні очі, як вантажать на вози!

Бешемлія загарчав, як собака, якій наступили на хвіст, і одразу ж нахилився і схопив з землі підрізану жердину.

— Роздає, кажеш? З очищеного? Потай від усіх? Ах, щоб його!..

Він кинувся на вулицю, а Людмила гукнула йому вслід:

— Сам не розправляйся, а йди до Лазаря!

29

Через кілька днів після того, як Людмила поїхала на літній відпочинок, Євстатій Павлов послав бригаду Харалана в район села Захарій Стоянов.

— Ти будеш по сусідству з бригадою Еню,— сказав Євстатій Хараланові.— Еню працює в селі Блатниці. У вас обох великі площі, призначені для глибокої літньої оранки.

Він подивився хлопцеві в очі і посміхнувся.

— Еню — загально визнаний майстер, передовик. Але ти будь наполегливим: може, тобі вдасться наздогнати його.

Євстатій задумався. Останнім часом він був незадоволений виробничими показниками і, хоч станція була оголошена зразковою, з кожним днем ставав усе похмурішим і мовчазнішим.

Це літо не принесло багато радості Хараланові.

Зайшло сонечко, яке наповнювало його дні зігріваючим світлом. Залишалося йому одне: гріти руки біля вогнища чужого щастя, радіти чужому благополуччю.

Але і це щастя розколось, як грудка льоду.

Розгнівався на нього Олексій, а для Людмили настали тяжкі дні.

Двічі пережив він радість: коли побачив, що Людмила видужує, а потім коли дізнався, що Олексій став на роботу в Шабленську МТС. Але ці радощі не гріли, були подібні до зимового сонця: зійде воно на якийсь час на імлістому небі, а на землі від цього не тепліше; все так само рипить сніг під ногами, руки мерзнуть, і не знаєш, куди їх сховати від тріскучого морозу.

Зовні Харалан залишився таким же спокійним і зосередженим. Тільки складки біля рота врізалися глибше та дрібних зморшок біля очей з'явилося більше. В роботі став причепливим, суворо оглядав машини, примушував трактористів працювати на повній швидкості і неохоче йшов з оранки.

Інколи відвідував діда Видула, приносив йому сигарет і фруктів, які старий дуже любив, і довго просиджував в його саманній хищці, розгрібаючи паличкою захололий попіл в широкому вогнищі. Слухав мекання овець, яке долидало з побіленої ферми, дзенькіт їх дзвіночків, а крізь відчинені двері несло димом від запаленого серед подвір'я багаття.

Видул пригощав Харалана свіжою бринзою і розповідями про минулі часи. Розповіді були сумні, як і саме минуле, але Харалан

слухав їх з напруженою увагою і часто похитував головою. «Ось як тяжко жили люди раніше,— думав він.— Жили, як худоба».

І він також відчув гіркоту наймитського життя, в горлі його ще залишався гіркий присмак глеквої чокойської мамалиги. А розповіді старого були від початку до кінця просякнуті цією огидною знайомою гіркотою.

— Ти розкажи що-небудь веселе,— просив він.

Дід Видул посміхався, погладжуючи свою білу, як вата, бороду.

— Веселі розповіді народжуються у веселі часи! — говорив він.— А все моє життя пройшло у важку, похмуру пору. Чому саме я повинен розповідати про хороше?

Він кивнув головою в бік розпаленого пастухами багаття.

— От вийди на світло, оглянься! Куди не повернешся — не нарадуєшся, тільки хороше і буде у тебе перед очима. Послухай пастухів: сміються так, як я не сміявся ні разу за все своє життя. Веселі розповіді знають вони, тому що живуть новим, а я вже як псалтир—наскрізь пропах пліснявою.

Харалан важко зітхнув, але все ж не йшов до пастухів, а продовжував помішувати паличкою в попелі.

«А мені слід було б бути веселішим, ніж вони! — гнівався він сам на себе.— Що за життя в мене було в минулому? Жив гірше собаки. А тепер чого мені бракує? І робота в мене як робота, і гроші в кишені, не знаю навіть, на що їх витратити, і кожний з повагою на мене дивиться. А ось радіти не можу. Чому це, чорт забирай! Може, через Людмилу душа у мене стислась? — запитував він самого себе. Але відразу ж заперечливо хитав головою.— Таким я був і до того, як Людмила вийшла заміж за Олексія. Тоді чому ж? За нове життя я все віддав би і муки готовий стерпіти, а от не можу веселитись, глухо у мене на душі. Я молодий, а схожий на діда Видула, тхне від мене старою книжкою...»

Харалан розташував свою бригаду на південному краю кооперативного поля. Він розпорядився, щоб трактористи вимили вагончик, знайшли підхоже місце для пального, і сам обійшов землю, яку треба було переорати. Потім пішов у село і довго розмовляв з головою кооперативного господарства.

Голова, колишній половинщик і наймит, виявився розумною людиною; обіцяв, що регулярно посилатиме причіплювачів і їжу.

Наступного дня Харалан пішов у Блатницький район і знайшов Еню, який закусував біля свого вагончика. Навколо було брудно: коробки з-під консервів, клапти газет, засохлі скоринки хліба валялись на кожному кроці. Біля бочок з палимим лежали перекинуті відра і лійки з прилиплю до них засохлою землею. Харалан заглянув у вагончик і нахмурився. Стіл був завалений немитим посудом, з якого стирчали всякі ганчірки. Два старших трактористи голосно хропли, укритись з головою ватниками. Віконце було до того засижене мухами, що крізь нього не було видно, що робиться надворі.

Еню кивнув йому головою і запросив сісти поруч. Він мовчки продовжував жувати і, тільки проковтнувши останній шматок і витерши руки об свої сукняні штани, запитав:

— Ти що, змагання прийшов підписати, га?

Харалан не відповів.

— Начальник політвідділу вчора заїжджав до нас, сам написав протокол. Все вираховано в м'якій оранці на умовний трактор в п'ятнадцять кінських сил. Якщо вистачає сміливості, іди підписуй; він там, у шухляді. Тільки дивись, не розбуди людей!

Харалан вмочив ручку в чорнильницю, очистив перо від наколеної на нього мухи й повільно, кривими буквами підписав свої ім'я внизу, там, де закінчувалися рядки. Він навіть не прочитав протокола.

— Нічого робити нашому директорові,— зітхнув Еню.— Не куди-небудь, а до нас тебе посилає — морочитися з нами! От і зрозумій його!

Харалан мовчки подивився на його зморщене чорне обличчя, вимазане машинним маслом. Еню був низький на зріст, ледве досягав до його плеча. Йому було під п'ятдесят, але тримався він молодцем.

— Нічого поганого не вигадав директор,— сказав Харалан,— а позмагатися я з кожним можу.

— Це відомо! — скривив рота Еню.— Ти здібний хлопець і завжди подобався мені. Сила в тебе е! Але ти ще мало каші з'їв, щоб дотягтися до дядька Еню.

— Це ще побачимо,— сказав Харалан.

— Дай боже! — знизав плечима Еню.

Він повернувся і почав колупати в своїх пожовтілих зубах загостреним сірником.

Харалан розвів хлопців по полю і кожному пояснив, звідки почати, як використати нахил і з якою швидкістю орати. Декілька разів він повторив їм, щоб змащували машини регулярно, сумлінно і якнайшвидше. Йому хотілось сказати їм декілька напутніх слів політичного характеру, але саме ці слова, найважливіші, випали з його пам'яті.

Трактори гуркотіли вдень і вночі.

Харалан бігав до кожної машини, стежив за роботою хлопців, вказував на помилки, сам сідав за кермо. Не спав навіть і п'яти годин на добу. Ів хліб на ходу, лягав спати там, де його заставала ніч.

І хлопці також старалися. Очі у всіх запали, почервоніли від пилу і диму. Коли закінчувалася зміна, вони, хитаючись, падали на землю, лягали на спину, розкинувши руки, і їм до смерті хотілось одразу ж заснути.

Але вони знаходили в собі сили, схоплювалися і кидалися до машин, щоб змастити їх і привести в порядок.

Кілька разів приходили до них гості з кооперативу. Бригадир-полевод виміряв дощечкою глибину борозни і схвально кивав головою.

На четвертий день із ТКЗГ прислали їм подарунок: бідон молока і півдесятка свіжих паляниць.

Робота йшла успішно, поле чорніло прямими борознами. Харалан дивився в свій зошит, складав декари, ділив їх на відпрацьовані години, і вперше в житті йому захотілося співати. Його бригада значно перевиконала свою звичайну норму.

Але на сьомий день на дорозі, яка огинала поле з півночі, загуркотіли машини. Харалан пересік навкіс стерню, перескочив канавку, глянув, захистивши очі від сонця, й затих. Назустріч йому рухалася бригада Еню, витягнувши сталеве тіло своїх машин.

Еню сам вів перший трактор. Побачивши Харалана крізь віконце кабіни, він кивнув своєму помічникові й спритно зіскочив з машини.

Харалан встав і побіг йому назустріч. Він подав йому руку і, вражений і зачарований одночасно, стиснув його праву руку.

— Вітаю! — закричав він йому на вухо, тому що трактори все ще з гуркотом проїжджали повз них. — Виграв!

— Велике діло! — засміявся Еню. — Попрацювали!

Харалан продовжував дивитися на нього з чудуванням. В цей момент він відчував бажання притиснути його до грудей і міцно поцілувати його замурану пику, яка здалась йому навіть гарнішою, ніж обличчя Людмили. Але він засоромився своїх почуттів і зміг тільки сказати:

— Герой ти, баю Еню, герой над героями!

— Ну, досить патякати! — насупився Еню. Він закурив сигарету, сплонував і запитав: — А ви поки дійшли, закінчуєте?

— Сьогодні ввечері кінчаємо, — сказав Харалан.

Еню подивився на нього спідлоба і зауважив:

— А ми вчора і сьогодні обробляли необумовлені ділянки, понад план!

— Директор дуже зрадіє! — сказав Харалан. — Це великий успіх! І на цей раз ти мене випередив!

— Та інакше не може й бути! — засміявся Еню. Але, побачивши стурбоване обличчя Харалана, він дружньо поплескав його по плечу: — А ти не вішай носа. Це тобі не личить. Бути другим після Еню — це також не жарт. Радіти треба!

Харалан похитав головою.

— Чого там «повісив носа»? Я про інше думаю. — Він прислухався до віддаленого гуркоту тракторів. — Я думаю про те, баю Еню, як це, яким чином ви зробили таке чудо? Який це такий спосіб, який тут секрет? Чому не розкриєш його нам, щоб і ми навчилися? А ти мовчиш. Наче боїшся, щоб хтось не відняв у тебе першості! Хіба ж так можна?

Еню мовчав, обличчя його ще більше зморщилось і ніби зменшилося. Він кинув сигарету і розтоптав її ногою.

— Дурниці говориш! — сказав він. — Секрет! — Ну гаразд, я відкрию тобі цей секрет, цю майстерність, тому що ти хлопець з майбутнім, подобаєшся мені. І твоя сміливість, з якою ти докоряєш мені. Адже не кожний дозволяє собі так розмовляти з Еню. Так от що,

хлопче. Ти дуже помиляєшся, коли думаєш, що від Еню узнаєш щось нове. Я тому й мовчу, що мені нема про що говорити. Мій секрет, ну, моя майстерність — це мої роки. Назви його, якщо хочеш, досвідом, що набув я за ці роки. От і все! А подивись на моїх людей! Всі старі, випробувані вовки! Все життя працювали на чокойських машинах. Навчилися дечого. Досвід, значить, мають, велику практику. І якщо додати до всього того, про що я тобі сказав, ще й інше — наполегливість, розрахунок або те, що начальник політвідділу називає «свідомістю», — ти матимеш уявлення про наші чудеса.

Він подивився на похмуре й розчароване обличчя Харалана й уїдливо посміхнувся.

— Узнав тепер? Бери! Продав тобі без грошей свій секрет. Ну, випереджуй тепер! Даю слово, що не буду сердитись.

30

Цієї осені вперше Євстатій Павлов почав затримуватися в МТС на довший час. Перестав об'їжджати села свого району, рідко навідувався в бригади, а в околіський центр майже не заходив.

Він сидів годинами в своєму кабінеті, перегортаючи радянські журнали, або, заклавши руки за спину, довго ходив вперед і назад від вікна до столу. Інколи дзвонив телефон, але він не знімав трубки. Приходили бригадири, доповідали про роботу, але він слухав їх не уважно, думав про щось своє і навіть забував, що вони в нього в кімнаті. А опам'ятавшись, хмурився і посилав їх до начальника політвідділу або до дядька Марина.

З того весняного дня, коли він побачив свою дружину з зубним лікарем, який, обійнявши її, прогулювався з нею по луках, він увесь віддався кипучій діяльності, виявляючи ініціативу в різних галузях, перетворюючи ночі на години праці. За короткий час йому вдалося укласти договори з головами кооперативних господарств відносно оброблення вдвічі більшої площі; він перевиконав на тридцять процентів план, який йому був надісланий з міністерства. Доставив на станцію ще десять важких тракторів і організував дві нові бригади. Але наприкінці літа вся ця бурхлива діяльність почала раптом згортатися і завмирати, тому що це була звичайна хитрість — втекти від самого себе, від свого настрою і думок. Сталось тепер те, чого не траплялося досі: він застряв на одному місці, як корабель, викинутий бурєю на мілину.

В околіській раді були підведені підсумки врожаю цього року, і кожна цифра була по ньому каменем.

Іноді — але це бувало дуже рідко — в душі його пробуджувалася колишня енергія. Орел знову ніби розправляв крила: від ремонтного цеху до залу бібліотеки, від подвір'я станції до віддалених куточків кооперативних полів носилась його тінь, і скрізь, де він проходив, закипало бурхливе, активне, напружене життя. Консерватори, які ще

дуралися масового застосування машин, відступали, ніби на них налітав вовкодав. Трифон Андреев підгинав хвіст, насуплювався, але підписував договори із станцією, бо він відчував, що йому протидіє сила, з якою важко змагатися. І серед кукурудзи поповзли тракторні підгортальники; культиватори і борони очищали орну землю аж до чорноморського берега. По вузлах ремонтного цеху немовби проходив струм: погляд Євстатія мав ніби магічну силу, викликав нестримне співчуття працею навіть у найстриманішої і найфлегматичнішої людини. А в бібліотечному залі він сам видавав книжки, розв'язував задачі і креслив на дошці схеми.

І в ці дні Ведровська МТС випростувалась на весь свій зріст, як і раніше, і над парадним входом знову майорів прапор новаторства, зразкової роботи і окружної першості.

Але хороших днів було мало, як сонячної погоди пізньої осені. Якось у суботу надвечір приїхала з околіського центру Катя. Євстатій не чекав своєї дружини і тому, побачивши, що вона переступає поріг його кабінету, відчув, як щось стискає йому горло, а в душі ніби повіяло крижаним холодом.

Він повільно підвівся, подав їй руку і кивком голови запросив сісти в крісло біля вікна. Потім почав наводити порядок на столі, пильнуючи, щоб усе було на своєму місці.

— Сьогодні я залишаюсь у тебе ночувати,— сказала дружина, дивлячись крізь вікно на позолочений вечірньою загравою простір. І задириливо посміхнулася, як колись посміхалася в Софії.— Ти згоден?

— Ну звісно! Залишайся,— сказав Євстатій.— Мені буде дуже приємно.— І, трохи помовчавши, запитав: — А чи буде це приємно твоєму зубному лікареві?

Вона знизала плечима.

— Про якого лікаря ти питаєш? У нас тепер новий спеціаліст-стоматолог. Дуже здібна людина. А колишнього перевели ще два місяці тому кудись у південну Болгарію. Хіба ти не знаєш?

— Не знаю,— сказав Євстатій. Він переключив якесь листування з одного місця на інше і знову запитав: — А ти чому не поїхала разом з ним? Чому не попросила, щоб і тебе перевели в його район?

— А навіщо мені було їхати з ним? — засміялась вона.— Навіть якби я була його дружиною, то все одно залишилася б тут. Коли я приїхала сюди, мені це місце здалося пустелею, а тепер я його полюбила і не хочу нікуди їхати.

Він хотів запитати: «А хіба ти не була його дружиною?» — але замовк.

Потім, ніби між ними були ідеальні стосунки, вони вийшли з станції, взявшись за руки, і до пізнього вечора бродили полями. Дядько Марин і бай Владі довго дивилися їм услід, а коли вони сховались за горбом, купили в крамниці пляшку вина і з сяючими від щастя обличчями пішли розпити її в кімнату секретаря парторганізації.

Євстатій і Катя провели веселу ніч, повну давно жаданого кохання.

А на світанку він розплющив очі і вмить зрозумів, що те, що він учора ввечері неясно передчував, тепер перетворювалося на хворобли-

ву, невідворотну дійсність. Дружина його, одягнена і готова в дорогу, сиділа напроти нього. Очі її ще були вологі; видно було, що їх незадовго до цього наповнювали сльози.

— Ідеш? — запитав Євстатій.

Вона кивнула головою. Потім, ніжно розкуйовдивши йому волосся, нахилилась і поцілувала його в уста.

— Мені час, — сказала вона.

Помовчали.

— Більше не побачимось? — запитав Євстатій.

Вона заглянула йому в очі.

— А чи потрібно? — і похитала головою. — Чи потрібно триматися за нитку, яка вже порвалася? Підтримувати дружбу, в яку втрутилася інша людина, хоч і випадково?

Вікно було розчинене, і вранішнє сонце, яке тільки-но виглянуло з-за Панкової могили, залило кімнату свіжим, рожевим світлом.

Євстатій мовчав.

— Але навіть якщо ми й забудемо це — а тобі тяжко буде про це забути! — є інше, і воно найважливіше. Мені здається, що ми можемо бути друзями лише тоді, коли ми не чоловік і дружина. — Вона помовчала і посміхнулася: — Хіба не згодний?

— О так, — сказав Євстатій. І тихо додав: — Згодний.

Вона нахилилася, поцілувала його, і він відчув на своїх очах її мокрі вії.

— Так буде найкраще, — шепотіла вона і терлась своїм носом об його щоку. — Обом нам. І найбільше тобі.

Через кілька днів на станцію приїхав Кайряков. Очі його збуджено блищали.

— В околійському комітеті одержано повідомлення, — сказав він. — І знаєш, ніби я сам його придумав! Ніби взяли його з мого серця. Здогадуєшся?

Євстатій знизав плечима.

— Призначають тебе експериментатором в Інститут зернового господарства. Розумієш, диваче?

— Розумію, — кивнув головою Євстатій.

Дістав сигарету і, коли підніс сірник, відчув, що його пальці тремтять.

— Правда ж, добре? — обняв його за плечі Кайряков. — Виявити свої могутні сили в тій галузі, яка твоєму серцю наймиліша. До того ж, будеш недалеко від своєї дружини. Хіба не чудово?

31

Повернувшись у Ведрово, Харалан став часто приходити до Людмили, розповідав їй про роботу на станції, але більшість часу чимось займався. Роздрібнював кізяк на зиму, випалював бур'ян і будяки, які повиростали біля огорожі, замазував тріщини, що відкрились на заокругленій поверхні глиняної печі. Спочатку Людмила сердилася, а

потім звикла до його піклувань і, хоч вони розмовляли мало, почала чекати його кожного дня з нетерпінням. Він їй нагадував дитинство, коли обоє, Харалан і Олексій, гралися тут, а вона дивилась на них здалека, сидячи на якому-небудь камені і обхопивши коліна руками. Він її зв'язував і з сучасністю, тому що приходив до неї прямо із станції і приносив з собою запах машин і нафти.

Цього вечора він запізнився. Коли Людмила почула його кроки, вона так зраділа, що мало не вибігла йому назустріч, але стрималася. Він міг би помітити її хвилювання, а вона не хотіла, щоб він зрозумів, наскільки він став їй необхідним.

Вони вийшли на подвір'я й сіли на лавку за хатою, звідки видно було рівнину, що вся потонула в рожевих відблисках вечірньої заграви.

— Ти ходила на роботу? — запитав її Харалан, намагаючись не показувати свої замазані маслом руки, які він не встиг помити на станції.

Після довгих суперечок, коли навіть стриманий Лазар вийшов із себе і розізлився, Трифон Андреев перестав упиратись і зарахував Людмилу в третю польову бригаду, з бригадиром якої він уже давно порозумівся. Що йому наговорив про неї Трифон, Людмила не знала, але й до сьогодні він не викликав її на роботу. І скільки разів Людмила не нагадувала про себе, він усе хмурився, супився: забув, мовляв, сказати ланковій, та й вона хай не дуже прискіпується, бо в нього в голові не одна турбота.

Тому, коли Харалан запитав її, чи ходила вона на роботу, Людмила сумно посміхнулася і похитала головою.

— Нічого, налагодиться, — сказав Харалан. — Ти пожалійся Лазареві.

Він подивився собі під ноги і якимось несміливо звернувся до неї:

— А знаєш, що трапилось недавно на станції?

Людмила втупила в нього очі.

Харалан витер піт, який виступив у нього на лобі, і тяжко зітхнув.

— А трапилось те, що директор ні з сього ні з того оголосив мою бригаду зразковою. Я запитав його: «Чому?» А він засміявся: «Приходь завтра до мене, я тобі поясню!» — Харалан забув, що рука в нього чорна від масла, і махнув нею в повітрі. — А Еню зневажив. Як це зрозуміти?

— Наша бригада? — сплеснула руками Людмила. Вона повернулася до нього всім тілом, обличчя її розквітло усмішкою. — Правда? Наша бригада стала зразковою?

— Авжеж! — кивнув головою Харалан. — Не знаю, радіти мені, чи що? Перед Еню мені соромно. Людина набагато краща від мене! А от глянь, на мені зупинився! Зразкова! Хіба це жарт?

Людмила підвелася.

— Ти знаєш, як мене злить, що я не на станції! — простогнала вона. — Саме тепер мені треба бути там! Яку б роботу ми почали!

Вона сіла на лавку, довго мовчала.

— А ти розумієш, — почав знову Харалан, — чому не вибрали Еню?

Людмила подивилася на нього сумно. «Як він не відчуває своєї власної сили! — подумала вона.— Олексій на його місці лише кивнув би головою!»

— Влітку, коли я читала історію партії більшовиків,— сказала вона,— на мене справила враження така думка: для життя важливе не те, що досягло своєї повної сили і вже почало старіти, а важлива та сила, яка почала пускати паростки — у неї є майбутнє! Ці й інші думки я запам'ятала добре, тому що вони близько стосуються нашого життя, ніби торкаються нас самих.

Харалан спохмурнів.

— Виходить, Еню зневажили тому, що він старий, а мене директор висунув тому, що я молодий. Може, це й мудро, але я сприймаю це як несправедливість по відношенню до Еню.

Людмила тихо засміялася.

— А мені не до сміху,— сказав Харалан.— Ти тільки подумай, що це, власне, означає «зразкова бригада»? По-моєму, це означає «завжди перша». Добре, але як будеш завжди першим, коли проти тебе Еню? Нелегка справа!

Людмила знову засміялася.

Тієї ночі вона не думала про Олексія, пальці її не впивалися в мереживо подушки, сльози не виступали на очах. Кілька разів вона чула, як кукурикав півень на подвір'ї свекра, але ні разу не згадала про старого шевця.

Пізно за північ легка дрімота склепила її повіки. Вона поринула в якусь золотисту імлу, місцями оранжеву, місцями мідно-червону. У вухах в неї почав звучати м'який шепіт, який нагадував їй то ледве чутний шелест дозрілого колосся, що лине над нивами перед жнивами, то шум морської піни, яка танула перед її очима на піщаних косах біля Блатниці. Але цей шум долинав не з боку моря, від нього не повіяло морською прохолодою, її водоростями. Радісніше звучав він, хвилями плинув він у золотистому мареві, і все довкола сяло, залите теплим світлом.

«Так це ж хліба!» — зрозуміла вона і з подивом простягла руку. Колоски піднімались високо, сягали її плечей. Вона увійшла в пшеничне поле, і тривога стисла їй серце. «Солома буде добра, а зерно?» Пронеслось перед нею насуплене обличчя Трифона, а за ним без кінця інші похмурі обличчя. Вона вирвала одну стеблину і почала розтирати дозрілий колосок. На її долоні засяяли крупні, як намисто, зернини. «І на нитку можна їх нанизати!» — подумала вона. Підвела голову і почала шукати обличчя Трифона. Голова зник, розвіялась і похмурі обличчя, що були позад нього. Їй усміхались сяючі позолотою соняшники, тремтіли, як крильця метеликів, їх листки. А шелест колосків посилювся, зашуміла вся нива, все поле... «Тепер комори наповняться доверху!» — подумала Людмила.— Але швидше, швидше треба жати і збирати».

В її голові промайнула думка, що треба бігти на станцію, самій

причепити снопов'язалку, але щось тягло її до хлібів, хотілось залишитися серед цього розхвильованого вітром золотистого моря. І вона пішла стежкою, яка звивалась між колоссям, як розмотана нитка, пішла вперед і вперед, а поле все тягнулось, не було йому кінця...

Місяць блиснув їй просто в очі... Десь гавкав собака. Хрипко кукурікав півень.

Вона підвелася на ліжку, глянула на будильник і з досадою махнула рукою. Була лише третя година. Спробувала заснути, накрилася з головою ковдрою, але сон не йшов. Її охопило болісне нетерпіння: чи буде кінець цій ночі?

Нашвидкуруч одягнулась, засвітила лампу й сіла за столик. Погляд її зупинився на розгорнутому номері газети «Работническое дело». На третій сторінці газети якийсь бригадир із Карнобатського округу розповідав на двох стовпцях, як він зумів одержати по двісті кілограмів пшениці з декара.

Цю розповідь вона прочитала ще вчора ввечері.

Прочитане було причиною того, що вона у напівсні бачила золотисту ниву, чи думки, викликані оголошенням Хараланової бригади зразковою?

Побачивши у вікно, що мати вже пішла на ферму, вона накинула на плечі стару шаль, збігла по сходах і швидко попростувала до кооперативного подвір'я.

«Коли ще не прийшов, то почекаю!» — вирішила вона.

Але Трифон стояв біля корівника і голосно вичитував грудастій бабі Марії, яка зняковіло переступала з ноги на ногу.

— Хіба я не говорив тобі, скільки корців висівок треба замішувати буйволятам? — кричав він. — Що в тебе, вух нема? Чи ти думаєш, що коли це колективні висівки, так їх можна витратити без міри? А якби вони були твоїми? Ти б тоді відміряла їх жменьками, а не корцями! З трудоднів твоїх утримуватиму — і оком не моргну.

Він помітив Людмилу, насунув шапку на лоба і, ніби за ним хтось гнався, поспішив до канцелярії.

«Все тікає, навмисне уникає мене», — зітхнула Людмила й пішла слідом за ним.

Перед тим як відчинити двері, він різко обернувся.

— Що тобі треба від мене? — найжився він.

Людмила злегка посміхнулася.

— Хочу поговорити з тобою! — сказала вона.

«Не відчепишся від неї!» Трифон з відчаєм подивився на пофарбовані в оранжевий колір двері. Він натиснув ручку, ввійшов, кинув свій кожух на стілець, підкинув ногою якийсь клапоть паперу, що лежав на підлозі, і сперся руками на стіл.

— Говори!

Людмила нахилилась, підняла папірець і кинула його в кошик.

— На станції створили зразкову бригаду, — сказала вона.

Трифон глянув на неї з подивом.

— Яке мені діло до станції? — скипів він. І зразу ж розсміявся. — Може, тобі ця станція ще від народження влізла в голову — це твоя

справа, а я і знати не хочу, що там робиться. Ти бач, яка розумниця знайшлася!

— На станції є чого повчитися! — сказала Людмила.

— Ну й учись, я тобі не заважаю! — Трифон витер долонею пил зі столу.— Дозволу в мене просиш, чи що?

Людмила схрестила руки на грудях.

— Коли я вирішила щось зробити для себе, я роблю, ні в кого не питаючи дозволу.— Вона помовчала.— Прийшла нагадати тобі, чи не думаєш ти, що вже пора організувати ланку для одержання високих врожаїв у нашому господарстві.

«І звідки все це приходиться їй у голову?» Трифон захвилювався і почав дивитися то на неї, то на щотижневий календар, що висів на стіні.

— В інших кооперативах вже є такі ланки! — сказала Людмила.— В Карнобатському окрузі, наприклад.

Трифон перебив її.

— Ти не тич мені в ніс, що робиться в інших місцях. Там землі мало, там людям легко обробляти її як під горід. Тому там і є ланки для одержання високих урожаїв. А в нас землі стільки, що й за цілий день не зможеш її обійти.

Він і сам не помітив, як поступово почав хвилюватися:

— У нас немає умов для таких ланок. Ми кавунами та динями не займаємось. Хліба — ось наше заняття. А Добруджа не просто хліборобна, а тричі хліборобна!

— Мало одержуємо! — сказала Людмила.— Наше господарство пасе задніх.

Трифон насупився.

— Люди в нас недобросовісні! — крикнув він.— Погано працюють. Дивляться на землю, як на чужу. Свідомості в них немає!

— Ти звик все людей звинувачувати! — усміхнулась Людмила.— А я думаю, що ти вогано ними керуєш. Чому ти не погоджуєшся, щоб у нас була ланка для одержання високого врожаю пшениці, наприклад, або соняшника чи кукурудзи?

Трифон почав дивитись у вікно.

— Якщо така ланка зможе викликати дощі, — засміявся він, — то я завтра ж запропоную створити її. У нас, у Добруджі, лише вологу дай, а врожаї прийдуть самі!

Людмила подивилась собі під ноги і замовкла: «З такою людиною неможливо говорити!»

— Як працюватиме така ланка? — запитав Трифон.— Як ти собі уявляєш цю роботу?

Людмила здригнулася. Цілу ніч вона думала про це!

— Ланка працюватиме зразково! — відповіла вона.— Техніку, добрива, механізований обробіток — все застосовуватимуть. Будемо вчитися на радянському досвіді!

Трифон похитав головою.

— Іншими словами, ланка з'їсть трудодні ще зеленими. Я так і думав! — Він подивився на неї вороже.— Лише тракторами оратимете,

лише тракторами обгортатимете, лише тракторами боронуватимете. А жатимете снопов'язалками. Так, але потім кооператори їстимуть висівки! Невже ти така дурна? Якщо машина повністю замінить працю людини, то як же ця людина виробить трудодні, заробить собі на хліб? Ти про це думала? — Він почав гарячкувати. — Я питаю тебе, подумала? Чи тебе лише слава приваблює? Адже станція проковтне всі твої високі врожаї, а в коморах кооператорів тільки миші танцюватимуть. Цього ти бажаєш?

Він відійшов до календаря. З березня листки не відривалися. Він схопив кілька відразу, зім'яв їх і спересердя жбурнув на підлогу.

— А хто, по-твоему, очолить таку ланку? — І він пильно подивився їй в обличчя. — Га? Може, ти?

Людмила почервоніла. Трифон не додав слова «розводка», але воно, хоч і не зірвалось з його вуст, все ж пролунало у неї у вухах і обпекло, як удар батою.

Трифон пройшовся кілька разів по кімнаті, потім надів шапку набакир і став перед Людмилою, взявшись у боки.

— Знаю, що думаєш ти і такі, як ти! Що Трифон поганій, нікудишній голова, що все робить по-своєму, як йому заманеться. Чи не так?

Людмила похитала головою.

— Не настільки вже поганій, — сказала вона. — Але в тебе є дошкульні місця.

Трифон подивився на неї похмурими, ненавидячими очима.

— Дошкульні місця! Ох ви, праведники!.. Якби не ці мої дошкульні місця, то ви б з голоду поздохали! Багато ви розумієте, що таке земля і господарство!

Тепер він насунув шапку на лоба і знову сперся руками на стіл.

— Напиши свою пропозицію і подай мені. Я доповім раді кооперативного господарства, а там хай вирішують. Особисто я проти. Кажу це тобі відверто, щоб не думала, що хочу грати з тобою в піжмурки! — Він засміявся. — Діяти тишком-нишком я не люблю!

Людмила подивилась у бік подвір'я, згадала про трієр, але нічого не сказала.

Одного недільного ранку Кайряков приїхав у Ведрово.

Вночі пішов дощ. Хмари нависли над рівниною, обрій потемнів, і тихий осінній дощ почав шмагати тонкими холодними батіжками по засохлій землі.

Кайряков залишив свій мотоцикл у сухому місці, під навісом літньої кухні бая Нонча, і запропонував голові пройтися з ним полем.

Бай Нончо чекав секретаря сільради, але, помітивши заклопотаний, неспокійний вираз обличчя Кайрякова, відразу ж накинув на себе козушок і мовчки пішов поруч нього.

Довго ішли вони безлюдними сільськими вулицями. Потім піднялись на горб біля станції і звідти подивились на рівнину. Перед їхніми

очима розстилався сумний, затуманений до обрію білуватою імлюю сірий степ. Де-не-де видно було високі, складені ще влітку скирти; ледве мріла тригонометрична вишка; самотньо маячіло на околиці села перегниле колесо висохлого колодязя.

А з димарів кам'яних сільських будиночків випурхували клубочки синюватого диму. Була неділя, хазяйки топили печі, замішували хліб.

Кайряков похитав головою.

— Все це зникне, і залишиться лише неприємна згадка,— сказав він.

— Що зникне? — здивовано вступився в нього бай Нончо.— Що тобі не подобається?

— А що мені повинно подобатись? — тихо засміявся Кайряков.— Ці конури, які залишились ще з часів наймитства, в одне віконце, складені з плит і такі низенькі, що, здається, їх можна перескочити, якщо розбігтися. Хочеш, щоб мені все це подобалось?

— Хатки поганенькі! — сказав бай Нончо.

— Або колодязі, або ця гола земля, де на протязі десятків кілометрів не зустрінеш жодного деревця?

— Так, погано у нас з водою і лісами! — зітхнув бай Нончо.

Кайряков різко повернувся.

— А з людьми у нас справи кращі?

Вони помовчали. Краплі дощу з тихим шумом падали на намоклу землю.

Кайряков запалив сигарету і, ховаючи її в руці, щоб не намокла, тихо запитав у голови:

— Скажи мені, тільки щиро й відверто, ти задоволений собою, своєю роботою?

Бай Нончо почав ритися носком чобота в грязюці.

— Як тобі сказати!..— Він зніяковіло усміхнувся.— Чому я повинен оцінювати самого себе. Вам збоку видніше, от ви й оцінюйте!

Кайряков спохмурнів.

— Ні, зачекай! — підніс руку бай Нончо.— У мене, звичайно, є своя думка.— Він змахнув воду, яка натекла на кожушок.— Чому мені бути незадоволеним? Коли порівняю, як жив і працював раніше... до цих подій... з тим, що роблю тепер, то, звичайно, відчуваю певне задоволення! — Він раптом пожвавішав.— Найбільше собою задоволений! А справи можуть іти й краще. Мені здається, що річ ось у чому: сили і бажання є, а якесь невміння сковує нас, і ми повільними кроками йдемо вперед!

Кайряков усміхнувся: «Ти ж незадоволений собою, чому ж ти крутиш?»

Дощ посилювався. Хмари опустились над рівниною ще нижче, обрій потемнів, поповз уперед.

Перед від'їздом в околіський центр Кайряков викликав Людмилу в кімнату партійного бюро. Вона почервоніла, але сміливо подала йому руку. Серце її сповнилось почуттям поваги, вдячності і гордості. Адже вона говорить з такою людиною!

Лазар уже повідомив його про її рішення перейти на польові роботи, про її пропозицію і про те, що вона була відхилена радою кооперативного господарства. Зайшла мова і про Трифона, і бай Нончо багато недоброго сказав на його адресу, але Кайряков різко перебив його:

— Не може бути й мови про зняття його з посади голови! Трифonom ми займемося потім.

«Нічого не вийде!» — розсердився Лазар, але промовчав.

Кайряков широко усміхнувся Людмилі.

— Як ся маєш? — спитав він її по-приятельському.

— Погано! — відповіла Людмила.

Кайряков помовчав.

Почало смеркати. У вікна тихо постукували краплі дощу.

— Ти наполягаєш на своїй пропозиції? — Він нахилився над нею, щоб краще розгледіти її обличчя. — Ти переконана, що така ланка виправдає своє існування, що вона досягне успіху? Ти впевнена в успіху?

Людмила низала плечима.

— Успіх залежить від роботи! — сказала вона.

По шибці струмочками збігала вода. А на подвір'ї калюжі кипіли під ударами дощу.

Людмила сіла на краєчок лавки й охопила коліна руками. Вона довго мовчала. Ніби перед нею текла якась каламутна й глибока річка, котру вона повинна перейти, а сили їй не вистачає, і ніхто не подає їй руку допомоги. Знову її охопило почуття самотності, на серці у неї стало порожньо й холодно.

— Чого ви хочете? — зітхнула вона. Але схаменулась і підвела голову. — Вчора запитала рахівника: скільки пшениці ми одержали з декара? А він мені відповів: «В середньому по сто тридцять кілограмів». Ходила до кооператорів Стамата. «Сто сімдесят!» — похвалилися вони. А директор станції сказав мені: «Результати жалюгідні». Розумієте — жалюгідні! Так і висловився. А я ніби випадково запитала його: «Ну, а як ви думаєте, коли землю обробляти зразково, то по скільки з декара можна одержати?» — Вона подивилася на Кайрякова. — Знаєте, що він мені відповів? Триста кілограмів і більше!

— Ух! — засміявся Лазар. — Оце розмахнувся!

Людмила докірливо подивилась на нього.

— Ми звикли задовольнятися малим, — сказала вона. — Тому ця цифра здається нам величезною. Та хіба ви не читаете газет? В інших місцях і по п'ятсот з декара одержують!

Кайряков мовчав.

— Ех, інші місця! — Лазар махнув рукою. — Там немає таких бур, як у нас.

Людмила знову притихла.

— Немає у нас жалю до людей! — зітхнула вона з гіркотою. — Подумайте тільки, скільки хліба, скільки добра втрачається! Задовольняєтесь сухою скоринкою! Доки це буде?

Вона встала, закуталась у шаль і попрямувала до дверей.

Якщо й вони її не розуміють і не хочуть підтримати, то чого чекати від інших?

Вона вийшла, а Кайряков продовжував мовчати.

— Носиться молодиця, як ластівка! — усміхнувся Лазар. — Дуже високо літає. А взагалі вона хороша людина, нічого не маю проти неї. Але наш Трифон не любить таких.

— А що робите ви, щоб таким допомогти? — раптом скипів Кайряков. — Все Трифон у вас на язиці.

Він почав швидко ходити по кімнаті.

«А ти чому її не підбадьорив? — Лазар почав гніватись. — Мовчить собі, слова не промовить; допустив, щоб дівчина пішла звідси зовсім збентеженою, а потім чому ви не допомагаєте їй!»

Кайряков застебнув кожуха.

— Через два дні у вас будуть загальні збори. Критикуйте Трифона, навіть добре намільте йому шию, але не знімайте з посади голови. Він любить землю, тремтить над господарством. Таку людину не можна втрачати. Я так гадаю. А ось вам і інше завдання. Роз'ясніть пропозицію Людмили, обдумайте її. Якщо вона виступить і захищатиме її палко, від широкого серця, то всі до одного станьте на її бік. Підтримайте її цілком і повністю!

Коли він прощався, Лазар не витримав і запитав його:

— А чому ти не сказав їй жодного доброго слова?

Кайряков не відповів. Він махнув рукою і натиснув педаль. Машина загурчала. В променях фари краплі дощу заблищали, як золоті іскорки.

32

Поки потріскувало в печі, Кинювиця замісила почачу¹, в кількох місцях проколала її виделкою, потім взяла качине перо і помазала зверху смальцем. Вона крикнула на курей, які лізли в кімнату, оглянувшись кругом, подумала якийсь час і тихенько засміялася. «Вберу його, хай виглядає, як той чиновник», — вирішила вона, грюкнула хвірткою й побігла до подвір'я Бешемлі.

— Іванице! — гукнула Кинювиця з порога. — Дай утюга! Хочу своєму красеневі сорочку випрасувати!

Іваниця поляпала руками, щоб струсити борошно, і здивовано глянула на неї.

— Завтра ж нас приймають у ТКЗГ, то я й подумала, що треба свого чоловіка одягти як слід! — засміялася Кинювиця.

Іваниця спустилася кам'яними східцями і ласкаво поклала свою руку на її кістляве плече.

— Завтра? — запитала вона і посміхнулася. — Невже з завтрашнього дня стаєте кооператорами?

Кинювиця закліпала очима, спробувала засміятися, але щось застрягло в неї в горлі, і з очей бризнули сльози.

¹ Почача — круглий прісний хліб.

— Ну, гляньте на неї! — охнула Іваниця. — Чого плачеш? Невже так тяжко розставатися із злиднями? Хіба ж так можна?

— Ох, не знаю, сестро! — схлипнула Кинювиця і почала витирати сльози краєчком фартуха. — Ще, чого доброго, кішка перебіжить дорогу. Знайдеться хто-небудь і скаже: «А навіщо нам цей Киню? А хто такий Киню? Сказати б партієць? Ні. Хазяїн? Нікудишній. Заслуги? Ніяких. Що ж тоді?»

— Ех ти! — розсердилась на неї Іваниця. — Як ти могла вигадати все це? Киню — бідняк, а ТКЗГ якраз для бідняків! Хіба ми були багатшими за вас?

— Ох, не знаю, не знаю, — продовжувала зітхати Кинювиця. — Якщо трапиться таке нещастя, піду тоді і кинуся в старий Минчів колодязь! Набридло мені бачити своїх дітей голодними і кожного божого дня думати про одне і те ж: звідки і як добути жменьку борошна!

З боку клуні показався Бешемлія, несучи на плечі, як коромисло, жердину.

— Іду на кооперативне подвір'я підперти ясла! — підморгнув він дружині. — Трифон не дає грошей на нову балку, а солома так змокла від дощу, що ось-ось всю покрівлю потягне.

— Так ти, виходить, вирішив витягти її з нашої клуні? — насупила брови Іваниця.

Бешемлія кивнув головою.

— А ти хотіла, щоб я рекувізував у сусідів? — засміявся він. — Звісно, візьму з нашої клуні! Якби нам тільки ця втрата. Моя клуня якщо й завалиться, то тільки мишей завалить; а от кооперативний корівник — це інша річ. — Він знову засміявся і перекинув жердину на друге плече. — А коли тобі так шкода жердини, я можу покласти її на місце, — сказав він.

— Ну, неси! — наказала Іваниця. — Забагато патякаєш!

Бешемлія уважно подивився на Кинювицю, і по його обличчю пробігла тінь.

— Чи не прийшло твоєму чоловікові щось інше в голову? Чого це ти розхникалась?

— Боїться, що завтра, може, їх не приймуть, — усміхнулась його дружина.

— А най його мамі! — вигукнув Бешемлія і схопився за свою шапку. Він хотів за звичкою ударити нею об землю, але дружина його погрозово підняла руку: «Тільки посміяй!» — Ну як це не приймуть його? — розкричався він. — Та вся ж ведровська біднота буде на його боці!

Подивився на жінку напівнасмішкуватими, напівсердитими очима і швидко закрокував до кооперативного подвір'я.

Кабза засукав рукава і довго точив бритву на натягнутому паску. Старанно намилив обличчя і цілу годину шкрябав і вишкрібав свою

руду щетину, яка, мов колючки їжака, вкрила обидві його щоки, підборіддя і навіть половину м'ясистої шиї.

Він роздягся до пояса, помився холодною водою, потім натягнув на свої квадратні плечі білу лляну сорочку, яку за день до цього купив у комісійному магазині. Вийняв із скрині широкий червоний пояс, кілька разів оперезався ним, потім накинув на плечі чорний сукняний піджак і став, високий та огрядний, мов скеля, перед своєю сухенькою дружиною.

— Ну як, жіночко, правда, багатир? — загримів він і ласкаво пригорнув її до своїх грудей. — Чи вистачить у мене сили ну хоч би двадцять років попрацювати в кооперативі, га?

Вона підняла на нього свої боязливі, але віддані й покірливі очі і тихо відповіла:

— Чому не вистачить? Скільки тебе пам'ятаю, ти все такий же... Тільки ще більше змужнів!

Кабза засміявся дужим грудним сміхом.

— Не змінився! Здорово сказала, їй-богу! — Він поплескав її по спині. — Овечко моя! А знаєш ти, що ми з тобою вже тридцять зим провели під цим дахом? Тридцять років лупив тебе тут, як сидорову козу!

Він знову пригорнув її до себе.

— Що було, те загуло! А тепер, скільки там днів залишається попереду, інакше їх проживемо! — Він помовчав трохи. — Візьми, жінко, та відчини вікна, щоб дім наш добре провітрився, та застели міндер чистими чергами¹, та зітри порох на полицях. А сміття винеси надвір, щоб вітер розвіяв його на всі чотири сторони. Потім заріж найжирнішу качку і заміси почачу, як на великдень. Приготуй найсмачнішу страву, якої ти ще ніколи не готувала! Постав відро вина і запроси гостей: Івана Довгого-Бешемлію і Киню Бессарабського разом з усією його родиною.

Дружина здивувалася, відкрила рота, щоб щось сказати, але за звичкою промовчала.

— Різдво сьогодні ввечері святкуватимемо, різдво, жіночко! — вигукнув Кабза. — Багатий вечір нового життя, того життя, яким ми тепер заживемо!

Він пішов головною вулицею, маючи намір зайти в хоремаг і там почастувати своїх знайомих вином або ракією — хто що вибере — але потім передумав. «Комусь може здатися, що я займаюсь агітацією — адже завтра повинні мене приймати». Ось чому він звернув у провулок, який вів до блатницького шосе. «Кабза повинен бути прийнятий за те, який він є, а не за частування. — Він похитав головою. — По совісті!»

Біля пересохлого Минчового колодязя бавились діти. Коли побачили, що він іде, стовпились біля коловороту і з острахом дивились на його здоровенну постать, яка, погойдуючись, наближалася до них.

— Гей, розбишаки, чий ви?

¹ Черга — домотканий грубий вовняний килим; груба вовняна ковдра.

Діти боязко почали тиснутись одне до одного.

Він засунув руку в кишеню, витяг жменю грошей і подав їх найстаршому.

— Як тільки дорахую до десяти, щоб і духу вашого тут не було, чуєте? Біжіть до бозаджийниці, і тільки посмійте мені вилізти звідти перш, ніж проїсте всі гроші до останнього лева!

Він почав ритися в інших своїх кишенях, зібрав усі гроші й знову віддав їх найстаршому.

— Порівну їх розділіть, а то вуха намну вам, зрозуміли? Бігом марш по халву і бузу!

Діти стрімголов кинулись до майдану.

Кабза пішов далі, і саме коли проходив повз задні двері будинку Хаджії, почув, що хтось підтюпцем біжить за ним. Він обернувся, подивився, і обличчя його перекривилося з досади. Василь Шабленець ще здалеку зняв свою шкіряну кепку.

— Стий! — заревів Кабза і підняв руку.

Шабленець завмер на місці.

— Ось я тобі зараз ребра поряхую! — закричав Кабза і ступив уперед.— Ах ти, падло!

Шабленець, не чекаючи, повернувся і чимдуж кинувся тікати до двору Хаджії.

Почало накрапати.

Кабза потер лоба й попростував до поля. Він розстебнув комір сорочки і повними грудьми вдихнув повітря. Відтак, подивившись з усмішкою на потемнілий обрій, заспівав на весь голос:

Гей ти, земле, золотая земле!
І ви, нивоньки, золотії гривоньки!

Ілія Койнов довго й безцільно ходив по двору і ще довго тинявся б без діла поміж будівлями, якби не припустив дощ. Він глибоко зітхнув і повільно піднявся по кам'яних східцях, наче ніс на спині стопу-довий лантух.

Дружина підвелася на постелі, блиснула на нього широко розплющеними, гарячковими очима, але нічого не сказала. Тільки руки її почали нервово перебирати край ситцевого фартуха.

Ілія скинув з себе козушок, струснув з нього воду, потім підсів до губки і почав роздувати вогонь.

— Де Калинка? — запитав він і підвів голову.— Не прийшла ще?

Дружина стулила губи й нічого не відповіла. Вона знову сіла на пофарбоване в червоний колір покривало й схрестила руки на своїх широких грудях.

Піднявся вітер, завило в комині. Дощ затарабанив по шибках. Вогонь розгорівся, і жовтаві язички застрибали на протилежній стіні.

— Знайшов тебе Турлак? — запитала дружина, оближуючи пересохлі губи.

Голос її був глухий і тремтячий.

Ілія знизав плечима.

— Навіщо я йому здався?

Він вийняв сигарету і, schoпивши шипцями жаринку з вогнища, довго її прикурював: відсирів тютюн.

— Ох, як він тобі здається! — гукнула йому жінка.— Настане час, коли ти шукатимеш його, а він навіть не гляне в твій бік, собаками зацькує тебе.

Ілія усміхнувся.

Дружина не витримала, встала з міндера, підійшла до полиці з посудом, потім швидко повернулася і стала за його спиною.

— Іди й розшукай його! Чуєш?

Ілія позіхнув.

— Він мені не потрібний,— сказав він спокійно.— Які у мене справи з Турлаком? Аніяких.

— Боже мій, зовсім з глузду з'їхав! — почала плакати Койновиця.— Видатна, поважана людина запрошує його поговорити, а він чується! — Вона нахилилась над ним.— Хаджія доручив йому передати тобі дещо, іди довідаєшся! Не з'їсть він тебе.

— І з Хаджією у мене немає ніяких справ,— сказав Ілія.— Я йому нічого не винен.

— Відлюдько! — махнула рукою Койновиця.— І як могла я вийти за такого заміж! Дубова голова!

Ілія знову позіхнув.

Койновиця стала посеред кімнати й сховала руки під фартух.

— Взяв назад заяву? — запитала вона тихо.

Ілія похитав головою.

— Завтра приймають мене,— сказав він.

Вона сіла в куток, де стояла діжа, і плечі її затряслись від стримуваного ридання. Вона закусила губи, щоб не розплакатись, але не витримала, і з очей її ринули сльози.

Довго вона плакала. Потім ввійшла в свою кімнату, й Ілія чув, як відчиняються і стукають дверцята шафи і як одяг падає з вішалок на підлогу.

Він стиснув скроні, насупив брови і згорбився так, ніби його кололи в спину розпеченим залізом.

Дружина вийшла в накинутій на плечі кофті і з вузликом у руці. Вона поклала вузлик на ліжко, а сама сіла на краєчку.

— Тебе ж ніхто насильно не змушує вступати в це прокляте господарство? — почала вона лагідним і слабким голосом.— Навіщо ж поспішати? Чи в тебе грошей немає, борошна не вистає? — Вона замовкла на хвилину.— У мене є гроші в банку: посаг Каліни від її дядька Минча, вічна йому пам'ять. Бери ці гроші, тільки візьми назад свою заяву, прошу тебе всією душею! Я ж твоя дружина, народила тобі дочку-красуню, всіляко тобі догоджала, чому ж ти хочеш отруїти мені життя? Чи нам погано, що ми самі собі хазяї; ти що, голодний, голий? Чому ж тобі заманулося злігатися з цими собаками, які обібрали до нитки всю мою родину, а дядька мого Минча передчасно звели в могилу? Хіба в тебе немає жалю? Що за кам'яне серце в тебе? Як це вони змогли так запаморочити тобі голову? Навіщо тобі здалося кооперативне господарство, коли в тебе земля як масло?

Опустивши голову, Ілія слухав. Слова дружини різали його, мов бритвою, але він стискав зуби, боявся, що застогне, як хвора дитина. Як їй пояснити? Навіщо йому її тисячі?

І мільйон, і сто мільйонів не можуть зробити його щасливим. Він все одно колупатиме землю плугом, слухатиме зітхання дружини й нічим не зможе їй допомогти. Адже трактори є тільки на станції, а він муситиме працювати так, як колись працював його дід. Навіщо йому бути боржником перед землею, почувати те ж саме, що відчуває чоловік-каліка поряд із здоровою, молодю і сильною дружиною? Яке майбутнє його чекає? Куди він зможе вкласти свої сили, щоб, повернувшись увечері додому, сказати: сьогоднішній день не пропав марно. Спливли часи Воронка і Сивушки, часи сохи, сапи й серпа! Добруджанська земля потребує машин! На кооперативних полях гуркочуть трактори, культиватори обробляють землю, машини підгортають кукурудзу й соняшники, і тому комори кооператорів будуть повні зерна. А в цей час він, Ілія Койнов, тягтиметься позад своїх волів, надриваючи руки своєю сапою, а заробить стільки, що й до великодня залишиться без хліба! Навіщо йому готові гроші? Гіркий хліб, куплений за готові гроші! На біса йому тоді земля, якщо вона не приноситиме ніякої радості! Він хоче так працювати, щоб взяти від землі все, що вона може дати, а такої праці не може бути в його одноосібному господарстві!

Він не сліпий і бачить, що в деяких господарствах справи ідуть не так, як треба, але він не настільки дурний, щоб не зрозуміти, що ці недоліки короткочасні, як, наприклад, погана погода. Якщо не сьогодні й не завтра, то наступного дня справи налагодяться, тоді як його одноосібне господарство з дня на день хирітиме й хирітиме, поки не занепаде зовсім.

Навіщо йти супроти життя? Життя — це не млинове колесо, яке можна зупинити, коли захочеш! Життя крутиться, як маховик парової машини, і горе тим рукам, які спробують зупинити його! Він їх змінє, як соломинки. Летить воно, життя, як швидкий поїзд із Варни: не сядеш на нього вчасно, піде він, а ти дивитимешся йому вслід і почуватимеш себе кволюю, маленькою комахою...

Ілія Койнов не хоче бути такою комахою. Він ітиме в ногу з життям і не відставатиме. Тяжко розставатися з тим, що було тобі опорою в житті. Але чи треба триматись цієї опори, якщо вона вже зогнила?

Він не був експлуататором-куркулем, і все, що він має, нажито власною працею.

Минулого він не проклинає й не жалкує за ним; але майбутнє, про яке нашіптує йому Турлак, він ненавидить усім серцем. Ненавидить його тому, що Турлак віщує смуту, марить про війну і вторгнення ворожих військ, а Ілія Койнов мріє лише про одне: щоб був мир, при якому він віддасть землі всі свої сили, а вона розквітне тоді, як фруктове дерево в травні!

Як йому все це сказати дружині! Чи зрозуміє вона? Адже вона чокойського роду, і кожного дня сини й невістки Минча підбурюють її проти нового! Вона, звичайно, могла б жити щасливо на готові гро-

ші, чекаючи кожного дня заколоту, який повинен повернути їй колишнє життя. Але йому наплювати на готові гроші: заколоту він не чекає і ніякої туги за колишнім життям не відчуває.

І все ж йому боляче бачити її заплаканою, тому що вона живе в його серці, він звикся з нею, як з найближчим і навідданішим другом. Він любить її за повні, теплі руки, за міцний і ще молодий стан і за ту нескінченну низку днів і ночей, які вони провели разом, під одним дахом... Що йому робити, що вибрати?

— Нічого страшного не станеться,— сказав він, намагаючись засміятися,— і в кооперативі працюватимемо так само, як працювали досі. Що тебе лякає? А якщо тобі не хочеться виходити в поле разом з іншими, ну тоді залишайся дома! Я здоровий і витривалий — можу й за чотирьох працювати!

— Замовкни! — крикнула його дружина і схопилася.— Я швидше жебрачкою стану, але з цими звірами за один стіл не сяду!

— А хто ж тебе примушує сідати? — Ілія розвів руками.— Дома обідатимемо! Тебе це лякає?

— В їхній барліг не ходитиму! — Вона тупнула ногою.— Коли занесеш голову в зміїне гніздо, то й сам змією станеш.

Вона схопила свій вузлик.

— Я дружиною комуніста не буду! Лігайся там з тими шлюхами, сьорбай юшку із спільного казана! Я дорожу своєю честю і своїм ім'ям і ніколи їх не заплямую! Житиму так, як сама схочу! Але знай: настане час, і ти в ноги мені кланятимешся, а я тоді плюватиму на тебе, як ти зараз плюєш на мене!

Вона попростувала до дверей, але перш ніж узятись за ручку, знову звернулася до нього:

— Іду до брата, і більше ноги моєї тут не буде. Тільки Калинки мені жаль! — Голос її став лагіднішим, її знову почали душити сльози.— Нехай вона сама вирішить, у кого з нас залишиться.

Вона причинила двері і запитала не обертуючись:

— Забереш назад свою заяву?

Ілія відкрив дверцята грубки і кинув у вогонь сигарету.

Дружина вийшла, і він чув, як кроки її затихли на підвір'ї. Крізь двері, які вона залишила відчиненими, хлинула сирість і вдерся вітер, змішаний з дощем.

33

Перше питання порядку денного — прийняття нових кооператорів — було розглянуто менш ніж за годину.

Абсолютну більшість голосів дістав Ілія Койнов; за Киню та його дружину голосувало дві третини зборів, а проти Кабзи підняли руку лише три члени — середняки в минулому, далекі родичі Пантелея.

Прийняття Кабзи нікого не здивувало. Поручились за нього Лазар і бай Нончо, до того ж, він не намагався приховати свої помилки.

— Перший мій гріх у тому,— сказав він,— що в ті непевні часи я втратив віру в кооперативне господарство, думаючи, що ми не до- росли ще до такого способу життя. Знаєте, звичайно, в якому тяж- кому стані були тоді справи! Потім у голові моїй все це переварилося, на власні очі побачив добро, але в той час ви вже повернулися до мене спиною. Назвали мене шолудивим псом, душа моя озлобилася, і я став як звір. Кидався направо й наліво, гавкав навіть на місяць, але найбільше гриз себе; від муки — ви цього не знаєте... Гарчав на вас, але не тому, що не схвалював кооперативного господарства, а тому, що ви ополчилися проти мене. Що й казати, це була моя помилка, і за неї не буде «прощення гріхів». Ви, може, цю помилку пробачите мені, але сам я собі не пробачу, буду до самої смерті нести цей гріх, як камінь, на своїх плечах... Час, який я провів поза кооперативом, був для мене ніби чистилищем: я прозрів істину, побачив її до самого дна, та й себе оглянув з усіх боків... А коли вороги почали вважати мене своїм, я почав задивлятися на бантини своєї комори: котра з них буде найбільш надійною, щоб витримати мотузок?.. Я ж не такий вже легкий! Але цього не сталося! Подали мені руку допомоги і бай Нончо, і Лазар, і ще дехто,— і я їм низько кланяюсь за добро... А тепер судіть мене по совісті!

Коли закінчилось голосування, Трифон підвівся з-за столу, глянув на годинник і заклопотано сказав:

— Довго засідаємо. Чи буде хто-небудь говорити у другому питан- ні порядку денного?

Між рядами почувся сміх.

— Чого там довго! — вигукнув Іван Довгий.— Ще й години не минуло! Куди поспішаєш? Ми хочемо, щоб правління відзвітувало; для цього й пришли!

Зал вибухнув оплесками.

— Почекайте, почекайте! — Трифон підніс руку.— Хто це каже, що я поспішаю? Я перед вами і з місця не рушу, поки ви не викинете мене геть!

Він чекав, що пролунає сміх, але збори зустріли його слова мов- чанням. Лише Стамат, який прийшов як гість, пробубонів:

— І цього дочекаєшся, май терпіння.

Трифон удав, що не чує.

— Хто просить слова? — запитав він.

Руку підніс Бешемлія.

— Ми хочемо знати ось що: як це так, любий мій, вийшло у нас з цим клятим трудоднем — два кілограми з половиною! Надривались ми, як дурні, ціле літо, а в решті решт — по жменьці зерна та по одно- му грошу. А подивись, як в інших ТКЗГ! Там по чотири кілограми на трудодень роздаватимуть! Звідки взялася така різниця?

Зал зашумів, загув, як вулик.

— Я, як одноосібник, заробляв стільки ж! — вигукнув із задніх рядів якийсь товстуватий кооператор.— Яка ж тоді вигода від коопе- ративу?

Один за другим піднімалися кооператори, і кожний по-своєму ставив те ж питання, що й Бешемлія: в чому причина низької оплати трудодня?

Підвівся Лазар.

— Кожний з вас лише ставить питання, але ніхто не бажає дати пояснень, ніби ви всі якісь іноземці, що чекають готових відповідей. Невже у вас немає власної думки? Якщо прибутки малі, значить, погано працювали. Так я гадаю. Інша річ, коли б ця біда була загальною: і в нас, і в сусідів, і по всій країні. А тут кажуть: там дали по чотири кілограми на трудодень. Де це там? Біля нас самих. Але я вам скажу більше — ви, мабуть, це знаєте, — що є багато кооперативів, де роздали по шість і навіть по сім кілограмів. Отже, хвороба не загальна, вона лише нас захопила. А хворий повинен сам знати, чому і як він розхворівся. А ви хочете, щоб правління вам це пояснило. Але уявіть собі, що правління не може пояснити. Що тоді робити?

— Як то не може, Лазарю? — підвівся Трифон. — Невже ви вважаєте мене таким нікчемом? Хіба я не був ціле літо серед вас? Хіба є місце, де б я сам не брався за плуг і сам не хапався за сапу? Хоч я голова, але пальці у мене ще горять від осоту, який я виривав! Низька, кажуть, оплата! А хіба я кажу, що висока? Наш трудодень такий, що мені соромно на люди показатися. Мов прокажений, ходжу, як сказав Кабза. Але Лазар має рацію: треба дати відповідь.

— Ти кажи людям прямо, без манівців! — перебив його Стамат. Трифон подивився на нього спідлоба, але одразу ж усміхнувся.

— Які там манівці! У ваших місцях є подекуди невеличкі гаї, вони затримують вологу і вітер, а у нас всюди рівне місце, немов те деко. Це по-перше. По-друге, ми — нове господарство, новий будинок будуємо. Кожний знає, що відразу справи не можуть піти, як по маслу. Потрібний час! По-третє. Старання в нас не дуже велике. Ось у мене записна книжка, — він поплескав себе по кишені, — і я зараз можу вам сказати, що більшість наших людей, в тому числі і бригадири, і ланкові, запізнюються на роботу, а коли вийдуть у поле, баряться, цілими годинами займаються суперечками та розмовами. По-четверте. Ми не звикли економити. Пускаємо на вітер багато коштів. Роботу, яку можуть зробити двоє, роблять четверо! Візьмімо, наприклад, молотьбу. Наші люди з'юрмились біля машин, як мурашки. Змагаються між собою. А що з того? Правильно, змолотили в строк, але половина трудоднів пропала. Для всіх не вистачило роботи. Ось чому наш трудодень низький. З цього боку урвеш, з того урвеш, — от зрештою й виходить бідний трудодень.

Трифон сів, а кооператори задумались. І кожний рився у своїй пам'яті, намагаючись згадати, коли саме він запізнився на роботу і чи записав його Трифон у книжечку, чи робив йому зауваження і чи нараховував йому трудодні за погану роботу.

Баба Марія, мати Людмили, піднесла руку.

— Не знаю, чи казати вам, — почала вона, несміливо озираючись, — але від цієї економії, яку наш Трифон все тиче нам під ніс, я, мабуть, передчасно піду на той світ!.. Ви не смійтеся, а зайдіть на

ферму. Кажу вам: від жалю у вас просто серце стиснеться. Курчата дохнуть. Кожного ранку відрами їх вигрібаємо. Понапихали їх у таку кліточку! Голова не дає матеріалу на будівництво, не відпускає коштів на сітку, недодає кормів. Та й людей не вистачає. Ми з бабкою Радою ледве встигаємо зробити половину того, що треба. А б'ємось від світання до смеркання! Кажу вам: більше ніж двісті курчат втратили ми через цю економію! Ось уже почалися дощі, настають холода, а курники без покрівель. Де ми збережемо всю цю птицю, скажіть мені? Якщо до весни так вестимемо справу, то більше половини загине! А кожного разу, коли заговорю з ним про це, сердиться, ніби я йому в очі штрикаю. Може, хочеш, каже він, щоб я тобі хороми побудував? Та якщо я завтра, каже, розщедрюся, то ти тоді захочеш, щоб я для твоїх качок та гусей річку провів. Ану, каже, геть з моїх очей! Я й пішла, що ж мені робити? А курчата дохнуть! Порахуйте тепер, яких ми зазнаємо втрат від цієї його економії. Рахівник позавчора говорив, що якби ферму утримували як слід, то трудовень був би на десять левів більшим. Хіба це мала сума? Переведіть це на зерно!

Баба Марія ще не закінчила, а повногруда доярка, вдова Анастасія, схопилася з свого місця.

— Те, що діється на птахофермі, дрібниці в порівнянні з клопотами і неприємностями, які я маю. В минулому році я стала передовиком по молоці; околійська рада представила мене до нагороди, одержала медаль! А от тепер прийдіть подивіться, на що стали схожими мої красуні. Там не те що серце у вас стиснеться, як каже баба Марія, а просто грець вас поб'є! Не корів я дою, а якісь тині! «Чому?» — питаєте ви. — Вона показала рукою на голову. — Хай скаже він! Від нього вимагайте звіту. Як у нього піднялася рука зменшити раціон удвоє, питаю я? Як йому могло прийти в голову прогнати двох скотарів? Мені гній викидати чи молоко доїти, скажіть, будь ласка? І яке може бути молоко, коли корівки з голоду дохнуть? Тиснеться цей наш голова, пробачте, як куряча гузка: над кожною копійкою труситься! А я вам скажу, що через цю його ошадність ми тисячі втратили! Ось перед вами рахівник! Хай не червоніє, як наречена, а скаже!

Збори зашуміли, з задніх рядів почувлися оплески.

— Добре ти його вичитала, тітко Танаско! — вигукнув Бешемлія. — Браво!

Лазар подивився в бік бая Нонча. «Почалося добре, правда ж?» — і задоволений усміхнувся.

Але шум відразу затих. З середини залу підвелася Людмила. Вона сиділа між кількома юнаками, членами ДСНМ. Коли вони побачили, що вона підводиться з свого місця, почали їй аплодувати. Це вкрай здивувало кооператорів.

— Е, виходить, що сьогоднішні збори перетворились на жіночі! — кинув один з тих, що голосували проти Кабзи.

— А тобі хто затуляє рота? — заперечив йому голова ДСНМ. — Не дають тобі слова?

— Наша Милка собі не може дати ради, а інших хоче наставляти

на добрий розум. Ну, нічого! — Трифон кивнув головою. — Маєш слово.

Голова ДСНМ, молодий чоловік, що заступив Панаїта в сільраді, схопився, мов ужалений.

— Так не можна! — вигукнув він. — Що це за плітки? Хто дав тобі право паятати на її адресу?

— Ну, що там! — засміявся Трифон. — Велике діло, що сказав там про неї пару слів. Ми з Милкою приятелі, вона на мене не сердиться. Правда ж, Милко?

В першому ряді всілася Стефана, ласкаво прозвана Ваклою¹, дружина одного з рілничих бригадирів кооперативного господарства. Вона підштовхнула ліктем сусідку й шепнула їй на вухо, але так, щоб усі кругом чули:

— Тьху, який галас зняли через цю вичепурену розводку! Бачиш, хто заступається за неї? — Вона засміялася м'яким, ширим сміхом. — У неї губа не з лопуцька!

— А тебе завидки беруть, Вакло! — вколола її одна з дівчат. — Признайся!

Молодь залилася веселим сміхом.

Трифон розсердився:

— Тихше, тут вам не базар! Говори, Милко!

Людмила поправила косинку й подивилася в бік голови.

— Питаєш мене, чи гніваюсь я на тебе. Гніваюсь не за те, що образив мене. Гніваюсь я на тебе за погані діла твої.

Вона помовчала, намагаючись зосередитись.

У залі стало тихо, так тихо, що вона чула шум власного дихання. Вона хвилювалася, глибоко дихала, ніби бігом прибігла сюди від самої станції.

— Багато з того, на що ти вказав як на недоліки в нашій роботі, є правильним. І відносно дисципліни, і відносно розбазарювання трудоднів. Це так. Але ти нічого не сказав про самого себе. Виходить, що у всіх хоч потрошку, але є гріхи, і лише ти чистий. А я думаю, що початок великої біди якраз у тобі. Говорила тобі ще раніше про це: погано керуєш. Прагнеш до хорошого, піклуєшся про розквіт господарства, а на кожному кроці спотикаєшся, робиш помилки. Тому наше господарство й відстало. А звідси і низький трудодень. Того, що сказала моя мати і доярка Анастасія, цілком достатньо, щоб перед нами в яскравому світлі постала одна з найгірших твоїх рис: не вмієш дивитися вперед, бачиш дрібниці, неістотне і над ним тремтиш, а більшого не бачиш...

Людмила говорила, а кооператори поглядали то на неї, то на Трифона, і перед їхніми очима проносились порожні бідони Анастасії і відро баби Марії, наповнене доверху пухнастими трупиками курчат. Трифон сидів за столом голови, а їм уявлялось, що він сидить навпочіпки над кооперативною касою і, піднявши кулаки, з піною на губах кричить: «Економія! Економія! Не дам жодного лева! Назад!»

¹ В а к л а — чорноброва.

— Але це не найгірша твоя риса,— продовжувала Людмила.— Влітку, під час жнив, я працювала на полях нашого господарства. Жала снопов'язалкою. Але що я жала! Половина скошеного — бур'ян, суріпа. Бур'яни заглушили посіви, а чому? Зараз скажу. Тому що навесні, коли треба було очищати ниви від бур'янів, наш голова кинув усі робочі руки на кукурудзяне поле, поскупився зажадати від станції тракторні підгортальники, віддав перевагу сапам. А робота з мотиками тривала не день і не два, а цілих два тижні. Але коли ми закінчили підгортати кукурудзу, очищати ниви від бур'янів, було вже пізно: земля від засухи спеклася, і пшениця почала колоситися. Чому ти не вимагав тракторних підгортальників від станції? Машини могли б підгорнути кукурудзу за три, щонайбільше за чотири дні. А твої люди тим часом пололи б пшеницю, не залишилося б жодної бур'янини... Ти, напевно, злякався машин: хто їх знає, можуть зім'яти збіжжя! Чи, може, ти злякався, що трактори проковтнуть трудодні кооператорів? Ти часто говориш про це. Чого саме ти боявся, я не знаю, але врожай пшениці такий, що ти сам соромишся його. Правда ж?

Всі подивилися на голову. Трифон почервонів, витев піт з лоба, потім вийняв годинника і показав його Людмилі.

— Ану, сховай свою сільницю! — гукнув Бешемлія.— Чого завжди тичеш її нам під носа? Хай говорять! Якщо не зносиш правди, то заткни вуха, а ми будемо слухати!

— Можна б і коротше,— сказав Трифон.

Тепер Людмила не хвилювалася, дихала спокійно, а очі її зосереджено дивилися вперед.

— Порівняйте нашу пшеницю з пшеницею другого господарства,— продовжувала Людмила.— Наше зерно дрібніше, колоски легші.

— Наша земля сухіша,— перебив її Трифон.

— А я в цьому році на вологих місцях лише люцерну сів! — засміявся Стамат.

Людмила похитала головою.

— Земля у нас однакова. Різниця тільки в обробітку! Я не кажу, що бай Стамат досяг бозна-яких результатів! І його врожай невисокі. Але кращі, ніж у нас. І це тому, що в його господарстві землю культивують, боронують машинами, а наш голова вважає все це пустою справою, вигадкою, на яку не варто тратити грошей! Чи не так?

— Точнісінько так! — озвався Стамат.— Продовжуй, не бійся!

— Бачиш, яка язиката! — шепнула Вакла на вухо сусідці.— З такою і десяток чоловіків не справиться, не те що один.

Людмила насупила брови і скося подивилася на Трифона.

— А оранка? Хто залишив трактористів без води?

Вона замовкла. В передніх рядах почали перешптуватися.

— Знаю я, де в тебе улюблений мозоль! — промовив Трифон.

— Ах, знаєш? — Людмила злегка подалася вперед.— Та й як тобі не знати, коли саме ти набив мені оцеї мозоль!

Вона стиснула кулаки і звернулася до зборів.

— За цю його поведінку у відношенні до трактористів я пропоную прилюдно висловити йому догану, тут же, від імені всіх вас!

В залі стало тихо.

Першим зааплодував голова ДСНМ. Потім піднялася молодь. І хвиля оплесків розлилася по всьому залу. Навіть Вакла завзято плескала в долоні, і її груди здригалися під вовняною блузкою, як яблука на дереві, яке почали трусити.

Трифон підвівся з-за столу і зробив знак рукою.

— Досить! — сказав він і витер піт з чола. — Приймаю! Приймаю критику і даю слово: для хлопців із станції кращої людини, ніж я, тепер не знайдете! Продовжуй, Милко, далі!

— Недобре в тебе й те, — продовжувала вона, — що ти керуєш кооперативним господарством так, як керував би господарством свого власного невеликого клаптика землі.

«Ніби прочитала мої думки», — подумав Стамат.

— А наше господарство — не які-небудь десять гектарів, а дванадцять тисяч декарів орної землі! І наші кооператори більше не хочуть жити в халупах! Вони стали кооператорами для того, щоб своєю працею створити собі щасливе, заможне життя!

Вона розв'язала косинку, зняла її й поправила волосся.

— Кілька днів тому я внесла пропозицію створити при нашому господарстві ланку для одержання високих врожаїв. Наш голова відхилив мою пропозицію. Відхилила її і рада кооперативу. Але я продовжую наполягати на своєму! Тому що хочу довести, що земля наша непогана. Якщо працюватимемо зразково, переймаючи радянський досвід, як це роблять наші товариші на фабриках і заводах, то ми зберемо в наші комори в два, а то й у три рази більші врожаї! Чому б не створити такої ланки? Хто сам собі не бажає добра?

Довго стояла Людмила біля відчиненого вікна.

Давно вже стемніло, над рівниною знову мрячив все той же холодний, дрібний, надокучливий дощик.

Вона погасила світло, згорнулася на ліжку, не роздягаючись, і заплющила очі. Шум крапель, що падали на карниз, посилювався. Десять з боку поля завивав вітер, вологе повітря ввірвалося в кімнату, і газета, яку вона, розгорнувши, поклала на столі, зашелестіла і впала на підлогу.

Сон не приходив. Вона намагалася пригадати гори, папороть, яку річка обдавала своїми холодними бризками, лісові галявини з дрібними ягодами суниці серед густої буйної трави. Душа її заспокоювалася і занурювалася в тишу. Вона поринула в ці спогади, а по її устах ковзнула тиха посмішка, як промінь згасаючого сонця.

Та ось зелений колір, який вона так любила, зблід, папороть ніби розтала, а галявина з ягідками суниці почала поступово віддалятися, і на її місці з'явилася та кімната в будинку відпочинку, в якій металіст слухали бесіди з політграмоти...

Вона вдивилася в обличчя, і дивно, що це її не вразило. На лавах сиділи не робітники, а кооператори, і серед них були і Бешемлія, пат-

латий, із сяючими очима, і Кабза, який похнюпив голову, мов зморенний кінь, і Вакла, що нахилилася до вуха своєї сусідки.

А вона стояла, випроставшись, серед молоді, що обступила її, й дивилася на косинку, яку скинула з своєї голови, косинку з маленькими білими горошинками. Це Олексій купив їй колись, ще до того, як вони побралися. Вона зумисне наділа її сьогодні вранці.

— Що ти, наприклад, маєш на увазі? — запитав її Трифон. — Скільки пшениці з декара збере твоя зразкова ланка? Чи покрийються затрати? Бо я наперед знаю, що ви не надкриватимете собі ручки сапою, вам подай усе готовеньке, від МТС. Говори, послухаємо!

Стало так тихо в залі, що Людмила чула удари свого серця. Подумала, подумала, потім підвела голову й відповіла твердо і ясно:

— Триста кілограмів з декара. Обіцяю!

Ніби буря раптом увірвалася в зал. Люди відхитнулись, ніби злякались, що її слова вдарять їх. Жінки фиркнули. Лазар нахилився, і лице, навіть вуха його почервоніли. Тільки бай Нончо, радісно всміхаючись, дивився на неї ласкавими, повними довіри очима.

Трифон підбіг до Лазаря, поговорив з ним, потім знову вернувся до столу.

— Лазар пропонує голосувати пропозицію. Воля народу! — усміхнувся він. — Хто згодний з нашою Милкою, хай піднесе руку!

Першим підніс бай Нончо, після нього Лазар, потім Кабза...

Трифон порахував голоси. Порівну.

Проголосували вдруге. Тепер піднесли руку ті, хто був проти. Знову порівну!

Підвівся Лазар.

— Така справа не може вирішуватися голосуванням. Ми допустилися помилки. Про що йде мова? Про підвищення врожайності землі! Як же ми можемо бути проти? Ми не розібралися! Вона, Милка, може й занадто вже розмахнулася з цими кілограмами. Але в основному пропозиція її хороша й розумна. Чому не спробувати? Коли ми почали з голосування, давайте проголосуємо її пропозицію ще раз!

Встав секретар сільради.

— ДСНМ — за пропозицію! — сказав він. — Якщо ви її не приймете, молодь створить свою ланку. Ми хочемо, щоб у нашому господарстві працювали по-мічурінському. І ніхто нам не зможе перешкодити, так і знайте!

Знову проголосували. Знову порівну.

Людмила опустила голову.

— Зачекай, Милко, твоя справа пройде! — вигукнув Трифон, підійшовши до самого столу. — Заявляю: приєдную свій голос на її користь!

— Браво, Трифоне! — вигукнув Бешемля і вдарив з усієї сили шапкою об підлогу. — Ось таким ти мені подобаєшся, таким я тебе люблю! Хай живе наш Трифон!

Коли гомін затих, Трифон знову звернувся до Людмили.

— Але запам'ятай собі! — посварився він на неї пальцем. — Хто

кидає на вітер народні гроші, попаде під суд! Заплутаєшся в справах — не минути тобі суду! Так і знай!

Людмила відкинула ковдру, задихаючись, схопилася з ліжка. Дощ продовжував тихо накрапати.

Вона підійшла до вікна, висунула голову й жадібно, відкривши рота, почала вдихати свіже повітря.

Так вона простояла доти, аж поки не відчула, що по її шиї стікає вода.

Відтак засвітила лампу й сіла за свій столик. Вийняла з шухляди фотографію Олексія і з сумом почала дивитися на неї.

«Хоч би ти був тут,— зітхнула вона.— Мені було б куди легше! Я б мала опору!.. Як добре було б: ти поряд зі мною, а я кажу тобі: «Боюсь, чи не занадто я захопилася? Чи вистачить сили витримати?» А ти б посміхнувся і сказав: «Не бійся, я ж з тобою!»

Сльоза викотилася з її ока і впала на фотографію.

«Боже, і нема до кого слова промовити! Ні на кого спертися!»

Вона притиснула фотографію до своїх грудей і схилила голову на стіл.

Дощ тихо шумів за вікном.

На подвір'ї свекра загавкав собака. Рипнула хвіртка, почувлися кроки. Під її вікном хтось зупинився.

Серце Людмили тривожно забилося. Вона прислухалась.

— Милко! — почувся знизу хрипкий чоловічий голос.— Ану, покажись!

Людмила перехилилася через карниз. Біля сходів стояв поштар.

— Що таке, дядьку Стоїмене? — запитала вона.— Чого кличеш мене?

Поштар подивився на неї і підкрутив вуса.

— Ох ти, матері його ковiнька!— засміявся він.— Я не вірив, а воно, виходить, правда. Кажу йому: «Пізно, жінка вже давно заснула; як це я будитиму її серед ночі?» А він сердиться: «Вона не спить; я звідси бачу, каже, що вікно в неї світиться! — І командує: — Негайно йди!» І як це він побачив, що вікно в тебе світиться? Вісімнадцять же кілометрів звідси!»

Людмила збігла по сходах.

Дядько Стоїмен посміхнувся їй.

— На, розпишись тут! — І він всунув їй у руку олівець і розносну книгу. Потім подав їй складений аркушик паперу.— Телефонограма від великої людини!

Людмила піднялася в кімнату і стала під самою лампою.

Хімічним олівцем нерівними літерами було написано:

«Бажаю успіху. Тримайся!»

Кайряков».

Людмила опустила на ліжко, обличчя її освітила усмішка. Вона все дивилась на аркуш паперу, а звідти, як їй здавалося, дивилися на неї не літери, а рій малесеньких сонць.

От хто через таку далечинь побачив, що вікно в неї світиться! А вона сумувала, думала, що самотня!

Повіяв вітер з заходу, розігнав хмари. Засяяло небо, синє і чисте, ніби вимите.

Хаджія сидів на міндері, застеленому котленськими килимами, повільно перебирав намистини своїх перламутрових чоток і мовчки дивився, як опадає листя з його семи каштанів, які він колись посадив на своєму подвір'ї.

«І дні мого життя так відлітають, і ніяких слідів не залишиться від справ моїх!» — думав він. Поглядав на лампадку, де ледве блимала свічечка, і довго вдивлявся в розп'яття, а його тонкі синюваті губи ледве чутно шепотіли: «Тільки на один-єдиний день продовж моє життя, господи! Але хай цей останній день мого життя згасне в ту годину, коли на землі знову запанує твоя правда! Щоб я дочекався дня, коли повернеться Ісай, передав йому все те, що Лефтерови збирали віками,— землю, луки, худобу і лише тоді заплющив очі. Піду тоді на той світ задоволеним і щасливим і славитиму ім'я твоє, бо знав, що ти покарав язичників, що над віруючими ти знову простер свою десницю, яка проливає благодать, і що Лефтерова слава гримітиме до судного дня!»

Він повертався, брав на коліна біблію, відкривав на загнутій сторінці і читав уголос, похитуючи головою:

«Трубить у трубу на Сіоні і бийте тривогу на святій моїй горі: хай тремтять всі, хто живе на землі, бо настане день господній, бо близько він!»

День п'їтьми і мороку, день хмарний і туманний: як вранішня зоря, шириться по горах народ, численний і сильний, якого не було споконвіку.

Як тільки з'явиться він, затремтять народи, обличчя всіх збліднуть.

І господь здвигне глас свій перед своїм воїнством, бо незліченні його полчища!»

Він клав біблію біля себе і заплющував очі.

Чи дочекається він божого воїнства? Чи побачить він червоного змія з відсіченою головою, який звиватиметься біля ніг воїнства?

Чому баряться визволителі?

День згасав, за вікнами шелестіло пожовкле листя.

Входив Шабленець, низько кланявся й смиренно сідав на своє звичайне місце.

— Уже виходять орати, Хаджіє,— починав він свою вечірню доповідь.— Агроном станції змушує їх орати глибоко, а дядько вагається, боїться глибини!

Хаджія перекидав перламутрову намистину своїх чоток.

— Скажи їм так: зерно загине! — Він підносив палець.— Все, що благословив господь, прагне вгору, до божого сонця... Немає життя там, куди не досягає світло.

— Я скажу їм, Хаджіє.— Шабленець нахилиється вперед.— А між нами кажучи, агроном непогано їх навчає, чи не так?

Хаджія насуплював брови.

— Все, що на користь антихристові, погано. Скільки разів тобі гворити?

Він схопив чотки за червону китичку і потряс ними так, що зернятка застукали.

— Наближається судний день, Василю! Нещастя чекають нас, коли допустимо, щоб блаженствував антихрист! Адже визволителі запитають нас: а ви що зробили, щоб полегшити нашу перемогу?

Якось надвечір, через тиждень після загальних зборів, Трифон викликав Людмилу в канцелярію кооперативного господарства. Він зустрів її люб'язно, подав руку і запросив сісти навпроти його столу.

— Сьогодні прийняли рішення,— почав він, потираючи руки.— Створили нову бригаду, а Бешемлію призначили бригадиром.

— Чудово! — зраділа Людмила.

— Чекай, найголовнішого ти ще не чула. До цієї бригади ми прикріплюємо твою ланку. Бешемлія — рішуча людина, він підійде тобі.

— Я з кожним могу працювати,— сказала Людмила, але в душі зраділа: Бешемлія був чесним трудівником, з гарячим серцем.

— А ланку ми склали так: ти, Ілія Койнов, Кабза, Киню Бессарабський з дружиною, майстер Євтим і Елка — дочка директора. Кращої дружини, ніж ця, і на тому світі не знайдеш. Задоволена?

Людмила глянула на нього здивовано.

— Ти жартуєш? — запитала вона.

— Ну, знову почала! — Трифон розвів руками.— Які тобі ще жарти? Даємо тобі молодців, як на підбір. Чого ж тобі ще треба?

По обличчю Людмили промайнула тінь, погляд її став холодним.

— Ілія Койнов... Кабза... кривий майстер Євтим! — Вона тихо розсміялася.— Непогано! А ділянку визначили?

Трифонові не сподобався її сміх. Він подивився в землю і якось неохоче відповів:

— Визначили. Цілина біля Спасовського яру. Дві третини засійте пшеницею, а решту соняшником і кукурудзою.

— Гаразд,— сказала Людмила. Вона встала і зав'язала свою шаль на грудях.— Дуже добре все обдумали.— І знову засміялася.— Отже, і кривий майстер Євтим! Чудово! Інакше я б розсердилася!

Іваниця зібрала білизну, яку розкидала по кам'яній огорожі, щоб сохла. Побачивши Людмилу, вона вискочила у хвіртку й схопила її за руку.

— Зайди на хвилинку. Іван якраз збирається заглянути до вас!

Людмила сіла на триногий табурет біля вогнища й понюхала повітря.

— Картоплю вариш? — запитала вона.

Іваниця зняла з полиці череп'яну миску, підняла покришку і помацала пальцем картоплю.

— Готова!

Злила воду, а картоплю висипала в миску. Підсунула низенький круглий столик, накрила його скатеркою і принесла в дерев'яній круглій сільниці сіль із перцем.

— Іж, поки гаряча,— запросила вона й сама простягла Людмилі велику обчищену картоплину.

Людмила почала перекидати її з долоні на долоню.

— Гаряча! — сказала вона. Але посолила її і жадібно відкусила великий кусок.

Іваниця посміхнулася і, простягнувши руку, погладила Людмилу.

— Іж, доню! — зітхнула вона.— В наступному році, якщо будемо живі й здорові, пирогами тебе частуватиму!

— Барильце вина поставимо на стіл! — пробасив Бешемлія над їхніми головами, непомітно підкравшись до них.— І індичими стегенцями, і білою, з чистого борошна почачею! Ну, будь дорогим гостем! — привітав він її.

— А ти думаєш, що в Стаматовому господарстві інше їдять? Отакенні караваї печуть! — Іваниця показала рукою.— І на кожне свято пироги роблять, і м'ясце в них не переводиться. Не так, як у нас!

Бешемлія підсів до дружини.

— Наступного року вони нам заздритимуть, почекай!

Людмила витерла руки.

— Вітаю тебе з бригадирством! — подала вона йому руку.— Бажаю міцного здоров'я!

— Хай і тобі щастить, ланкова! — потряс її руку Бешемлія.

Вони глянули одне на одного й розреготалися.

— Підклав нам цей Трифон свиню! Знаєш, яку він ланку мені дав? Половина стариків, половина дітей! Але що люди, поглянь на інвентар: поламані вози, які ще в минулому році ми забракували, криві плуги, заіржавілі борони з вибитими зуб'ями. А скотина яка? Вся мого віку! Не знаю, плакати мені чи сміятися.

Людмила подивилася на Іваницю.

— Ти бачила, щоб він коли-небудь плакав?

— Боронь боже! — Іваниця піднесла було руку, щоб перехреститися, але схаменулася.— Проклята звичка! — зніяковіла вона.

— Стара гвардіє, що це за зітхання? — Людмила повернулася до Бешемлії.— У тебе серце є? Є! Цього досить! Якщо в ньому є вогонь, все інше влаштується!

— А як же інакше? — засміявся Бешемлія. Він узяв картоплину і почав її чистити.— Я все ж таки як-небудь справлюсь, а от ти, серденько, погоршиш. Хіба ж так можна? У такій ланці і тільки один комуніст! Як ти справишся з такими ведмедами, як, наприклад, Кабза? Все одно, що кімнатна собачка вийде і почне командувати слонем. А Ілія Койнов? Добрий хазяїн, але ти не зможеш легко його відучити від приватновласницьких замашок. Такого новака повинна виправляти солідна людина, з великим авторитетом. Киню Бессарабського кожний знає. Якщо не буде твердої руки, яка б його тримала, то він лиш язиком молотиме. А Євтим... його ніби для сміху тобі дали. Що

ти робитимеш з такими людьми? І як це вони зібрали їх усіх до купи, чорт би їх побрав!

Людмила підкинула кілька трісок у грубку.

— Відмовся, поки ще є час! — порадив їй Бешемлія.— Давай поставимо це питання на партійних зборах! Навіщо тобі пропадати? Чи в тебе мало інших турбот? Раз ти береш на себе відповідальність і тобі погрожують судом, тоді й ти покажи їм зуби. Не поступайся!

Людмила підвелася.

— Ну, бувай здорова, тітонько, що так добре мене почастивала!— Вона обняла Іваницю і припала щочкою до її плеча.— Я не була голодна, але коли дізналася про всі ці новини, так у мене одразу з'явився великий апетит. А в наступному році будуть і в нас пироги, можете бути певні!

Вона попростувала до дверей.

— Оскаржиш їхнє рішення? — запитав її Бешемлія.

— Ні,— сказала Людмила.— Іду збирати ланку. Завтра виходимо на цілину. Скільки тут часу лишається? Треба орати!

— Ну, помагай біг! — прошепотіла Іваниця.

Людмила всміхнулася.

— А ти, бригадире, приготуй мені на завтра воза. Рано-вранці Євтим прийде по нього. Гляди, щоб ми на полі довго його не чекали! Вона посміхнулася їм і помахала рукою.

— На добраніч.

Осінні ранки туманні.

Зіщулилась рівнина, охоплена з усіх боків сірою завісою, вона здається маленькою, а небо тисне на неї, ніби покришкою. Холодно, повітря вологе; земля під паром і стерня вкриті інеєм, ніби випав сніжок.

Тихо, тільки час від часу почувеш високо над головою пронизливий крик:

— Кря-а!

А нічого не побачиш.

Це зграї диких качок, які летять високо над туманом. Летять з півночі, шукають зимовища. Болота біля Шабли і Блатниці не замерзають. Туди і прямують їх клиноподібні ключі.

А потім починає повітати вітерець зі сходу. Все вище й вище піднімається попелястий купол, блідне, стає синюватим, а рівнина росте й росте, і ось уже не бачиш їй кінця: стала вона безмежною, як море.

І раптом іскристе світло затремтіло над полями. Сонце пробило останню завісу імлі. Сяє воно над обрієм, як розплавлена срібна куля, а промені його стрімко несуться серед німотного простору.

Так трапилось і цього ранку.

Кинювиця почала лаятися: «Тьху ти, не виспались ще ці люди, чи що? Бодай їх не брав ні сон ні дрімота! Та чи їх мором звалило, що й досі нікого нема!»

Людмила стояла на горбі і вдивлялась в імлисту далечінь, а Киню сидів за два кроки від неї і спокійно лузав соняшникове насіння.

Та ось східний вітрець махнув крильми, імла розсіялася менш ніж за хвилину, блиснуло сонце, і з протилежного горба почувся крик:

— Агов, Милко-о!

Неглибокий кам'янистий яр, як підкова, оперізував цілину. Там, де закінчувалася її південна сторона, Людмила помітила Кабзу. Він височів над яром, мов дуб, а перед ним, розгойдуючись, як тоненьке деревце, стояла Елка, дочка директора. Трохи осторонь, біля розпряженого воза, палили цигарки Ілія Койнов і тесляр Євтим.

Обидві групи поспішили одна одній назустріч. Елка кинулась Людмилі на шию, а Кабза голосно висякався.

— А ви ж чого не озиваетесь? Понімили, чи що? — гукнула Кинювиця й кивнула головою в бік Кабзи.— Якби в мене твої легені, то я гукнула б так, що і в селі почули б!

— Не знали ми, що ви тут недалеко! — пояснив Ілія Койнов. Він задивився на цілину.— А ми прийшли сюди, ще тільки почало розвиднятися.

Людмила пройшла кілька кроків уперед і схрестила руки на грудах. Скільки сягало око, все було вкрите будяками й камінням.

Група замовкла.

— Ну й земелька! — засміявся Киню.

Ніхто не обізвався.

Повіяв вітер, захитав стебла будяка, в повітря полетіли колючки, зашуміли висохлі пагони.

— Ось на який пустир розщедрились! — зітхнула Кинювиця.

— Мало того, що послали нас до самого моря, так на додачу ще це зміїне гніздо нам дали!

Ілія Койнов відіпхнув камінь і почав ногою колупати землю.

Елка подивилася на Людмилу вологими від сліз очима.

— Милко, що ми робитимемо! Підемо назад?

Людмила мовчала.

Кабза глибоко зітхнув, сплюнув і опустився на землю.

В цей час, злегка кульгаючи на праву ногу, підійшов майстер Євтим. Він подивився наліво й направо, і обличчя його ще більше зморщилось. Але він махнув рукою і витяг із своєї кишені плоску пляшечку, наповнену до половини ракією. Відкрутив пробку й вихлопнув собі під ноги тоненьку цвіточку.

— Ну, хлопці, за наш успіх! Всякий початок тяжкий! — Він зробив кілька ковтків і скривився.— А ви не бійтесь! Якщо майстер Євтим з вами, значить, справи підуть добре!

Потім приліг біля Кабзи й голосно позіхнув.

— Гляди, щоб ти цієї отрути на роботу більше не носив, а то я тобі в'язи скручу! — гаркнув Кабза йому на вухо.

— Більше не буду, слово честі! — посміхнувся Євтим.— У мене ж лише одні в'язи, навіщо ж їх втрачати!

Людмила повернулася до них. Її обличчя було бліде, лише очі палали, як при гарячці. Вона скинула з себе козушок і закачала рукава блузи.

— Пора починати,— сказала вона.— Каміння скидатимемо в яр.

— А хіба працюватимемо? — здивувався Киню.

Людмила спохмурилася.

— Ти будеш змагатися зі мною! — сказала вона.

Кинювиця погрозово нахилилася над чоловіком.

— Якщо відстанеш, додому не приходи! Добре подумай!

— Погана доля чекає тебе, брате, не доведеться тобі так скоро спати в жінки під боком! — засміявся Євтим.

Кабза штовхнув його кулаком, а сам швидко, як жеребець, сховався.

— Ми, ланкова, ще вчора вночі приготувалися. Ми були впевнені, що ти нас не відпустиш! Знаємо свого ватажка! Тому і збили з майстром Євтимом двоє носилок. Ходив я по цих місцях і знаю, що це за мука. Ви, жінки, збирайте каміння в одну купу, а ми будемо його виносити. Згода? А коли відійдемо далі, Євтим вивозитиме його возом. Все передбачено.

Обличчя Людмили прояснилося, і в неї на щоках виступив рум'янець.

— А воду і їжу привезли?

Кабза кивнув головою... «Не хвилюйся, все в порядку!»

Він зупинився біля Ілії Койнова.

— Якби вона завершила нас,— бо як подивишся на цей пустир, і справді страшно робиться,— то, знаєш, у мене до неї не було б поваги і на гріш!

— Земля тула,— сказав Ілія.— Варто її вичистити!

Сонячне світло пробилось крізь тонкий шар хмар, і лише низом яру повзла молочно-біла, як розчесані пасма льону, імла.

А на станції вікна бібліотечного залу часто світилися до півночі.

Розмістившись біля довгого столу, хлопці Харалана розглядали технічні журнали і книжки, по складах читали російські тексти, слухали олівці й недосвідченими, огрубілими руками викреслювали в зошитах схеми роботи радянських машин. Важко їм було, тому що вони не знали добре російської мови, натрапляли на невідомі слова, а схожі перекладали помилково, і тому речення здавалися їм безглуздими й смішними. Але Євстатій, чекаючи на прихід нового директора, переходив від одного до іншого, вказував на помилки, і невдовзі хлопці звикли до термінології і самі почали поправляти один одного.

Харалан, коли побачив, що лише про один вид трактора написано десяток брошур і сотні сторінок, страшенно здивувався. Кому все це потрібно? Він не прочитав досі жодного рядка, а от, дивіться, міг справитися з якою завгодно машиною! Хіба йому треба було мучити свої очі над цими незліченними рядками? І навіть? Але здивування його досягло крайньої межі, коли Євстатій розгорнув один із журналів і, показавши пальцем, мовив:

— У цій статті описано, як використовується повністю сила тяги машини. Прочитай і подумай.

Харалан замовк з поваги до директора, але в душі сердився: чи ж йому займатися такими простими речами? Що він, новачок?

Так познайомився Харалан з книжками.

І вже через тиждень він відчув себе тим сільським хлопцем, якого вперше привезли в місто. Куди не повернись, скрізь щось нове, незнайоме. Виявляється, що машина настільки складна, що подібна до людського організму. Він був знайомий з цим організмом, але тільки зовні. А що було всередині, що викликало і рухало життя, він не знав. І от у книжках якраз про це й писалося...

Ці таємниці механіки так захопили його, що він почав спати лише по кілька годин на добу. «Машина — як кінь,— думав він.— Хочеш брати участь в перегонах — повинен вивчити його характер. Я змагаюся з Еню і програю, тому що не знаю всіх можливостей мотора. А яким же я буду зразковим бригадиром, якщо не подолаю Еню?.. Але справа не лише в моторі. Хіба випадково радянські спеціалісти пишуть цілі книги про такі звичайні речі, як, наприклад, заправка трактора? Я думав, що виконую цю роботу добре, а виявилось, що там хлопці в десять разів швидше справляються з цим, ніж я. Чим пояснюється ця швидкість? Навряд чи вони сильніші за мене. Пояснюється це способом роботи, і про цей спосіб пишеться в книжках. Учитись мені треба!»

Він трохи схуд від недосипання, але став жвавішим, якимсь прибабливішим і вже не думав про те, куди йому діти свої руки під час розмови з директором. Почав говорити вільніше, вживав більше слів та й одягатись став інакше. Баранячу шапку змінив на кепку, став носити м'які чоботи, а свої гостроносі черевики закинув під ліжко. Так одягалися радянські трактористи, а він палав бажанням наслідувати їх у всьому, навіть в одязі.

Знову на обрії почали збиратися хмари. Над Спасовським яром потемніло, а з навислих над цілиною хмар впало спочатку кілька великих крапель, а потім тихий дощ зв'язав небо з землею рухомою і звивистою сіткою.

Каміння було зібране.

Людмила зажадала від станції два трактори, і Євстатій негайно вислав найпотужніші. Слідом за ними подзвонювали своїми довгими сталевими тулубами п'ятилемішні «Ростсельмаші».

— З цими зміями жарти погані! — засміявся Киню.— Сліди їх лап видно навіть з того горба!

Ілія Койнов погладив рукою машину і похитав головою. Він зітхнув, оглянувся, а потім сів на залізне сидіння першого плуга.

— Я буду причіплювачем,— сказав він.— Цілий рік чекав, видивився всі очі.— Хотів сказати: «Почував себе на них, як цар!»,— але тому, що був небагатослівним, замовк. Він лише повернув кермо і подивився в бік Людмили.

Вона зрозуміла його погляд і задумалася.

Кабза сів на другий плуг. І він повернув кермо й почав чекати.

— Двадцять сім! — сказала Людмила. — Будемо орати на двадцять сім сантиметрів глибини.

Ілія Койнов скочив з сидіння, ніби його ззаду хтось кольнув.

— Не зрозумів, — сказав він. — Скільки? Двадцять?

— Двадцять і сім, — усміхнулась Людмила.

— І сім? — Ілія витріщив очі на Кабзу і підняв руки, ніби шукаючи допомоги.

Кабза засміявся, зсунув шапку на потилицю і махнув рукою: «Давай!»

Людмила підійшла до Ілії:

— Якщо ти думаєш, що бути причіплювачем тобі не до снаги, то я зміню тебе! — сказала вона. — Хочеш? Євтим тільки цього й чекає. Правда ж, Євтиме?

— Ага! — засміявся Євтим. — Колись моя мати — вічна їй пам'ять — все мене повчала: «Стань, синку, колодязником. І колодязі копатимеш, і червінці складатимеш!» І от дивиться, лише тепер, видно, мені пощастило! Якщо не колодязі, то принаймні борозни ритиму!

Харалан, який захотів у цей день водити один із тракторів, висунав голову у віконце кабіни:

— Довго розбалакуєте! — гукнув він. — Марно пальне витрачаєтьс'я! — і натиснув на педаль газу. — Поїхали!

Машина здригнулася, загуркотіла, і гусениці її рушили по вологій землі.

Євтим, припадаючи на ногу, пішов слідом за плугом, але Ілія випередив його. Він вискочив на сидіння й тремтячими руками почав налагоджувати механізм так, щоб лемеші врізалися углиб на двадцять сім сантиметрів. Другий трактор уже досяг південної межі поля.

Людмила провела рукою по чолу. Воно було мокре від дощу.

Вона закуталась у козушок і пішла борозною. Зверху блищала чорна земля, ніби намазана дьогтем.

Коли, повертаючись назад, Харалан порівнявся з нею, вона трохи підняла поділ спідниці і легко вискочила на підніжку.

— Не забула старого ремесла! — усміхнулась вона, сідаючи в кабіну. І зараз же запитала: — А машина як іде, не смикає? Знаєш, на яку глибину оремо?

Багато днів минуло з того вечора, коли він востаннє розмовляв з нею в маленькому садочку перед кукурудзяним полем. Часто, дуже часто в ці дні він думав про Людмилу: і рано-вранці, коли йшов на роботу, і вдень — тому що все довкола нагадувало йому про неї — і ввечері, в бібліотечному залі, перед столом, заваленим книжками. Після тієї розмови він почав відчувати її людиною, що стоїть набагато вище за нього, а коли про неї заговорили по всьому селі і він довідався про її пропозицію, тоді його серце болісно стислося: «Де вона, а де ти! — зітхав він. — Соха і радянські «Ростсельмаші» — це я і вона!»

І ще настирливіше засів за книжки: «Може, настане день, коли я говоритиму з нею, не запинаючись, коли вона дивитиметься на мене, але в душі не говоритиме: «Який відсталий, який неписьменний!..»

Настане день, коли я скажу: «Ось на благо народу я зробив те-то і те-то. Адже я зразковий бригадир!»

Він відповів їй, не відриваючи очей від борозни:

— Я глибину визначаю вже по ходу машини. А ці двадцять сім сантиметрів мені не заважають. Я зробив розрахунок, щоб зорати за сьогодні стільки ж декарів, скільки й при оранці на глибину п'ятнадцять сантиметрів. Треба підтримувати однакову потужність, бути уважним на важких місцях, наприклад, на поворотах. Втрату часу видаю ж надолужувати.— Він засунув руку в кишеню і показав їй розкреслений аркушик:— Тут я запишу, за скільки роблю кожний круг. І я вирішив стежити кожну годину за роботою машини.— Він помовчав.— Знайшов дуже цікаву річ в одній радянській книжці. Пишуть там про досвід кубанських трактористів. Кубань — якась місцевість. Рівнина як у нас, в Добруджі. «Погодинний графік» — такий заголовок статті. Знаєш, що це таке?

Людмила нахилилась до його вуха.

— А це Олексій трактор, правда?

Харалан смикнув лівий важіль, але одразу ж вирівняв трактор.

— Так,— кивнув він головою. І замовк.

Людмила почала оглядати залізну обшивку кабіни. Над переднім вікном ще було помітне «Л», злегка видряпане ножем. Через це «Л» вона в свій час розсердилась на Олексія. «Як тобі не соромно псувати державне майно?» А він не відповів їй і лише біля літери «Л» хімічним олівцем намалював якусь квіточку.

Тепер квіточки вже не було видно, вкрив її шар пилу. Але «Л» все ще ледь-ледь просвічувало, ніби зірочка на світанку.

На очах у неї виступили сльози. Якби вона була сама, то погладилася б це нашкрябане «Л» і навіть поцілувала б його.

— Що з тобою? — запитав її похмуро Харалан.

Вона труснула головою.

— Нічого, це від випарів!.. Мабуть, одвикла!

А в цей час, сівши на свого довгохвостого коника, Трифон об'їжджав поля.

Близько десятої години він проїхав повз цілину й зупинив коня якраз біля Киню, який накидав землю на північний край яру.

— Ти що тут робиш? — спитав він здивовано.

Киню сперся на лопату:

— Насип.

— Що за дурниці,— насупився Трифон.— Невже ти думаєш, що я зарахую тобі і за це трудовні? Хто це розпорядився?

Киню підперся лопатою.

— Та хто ж? Відомо... ланкова! Вона наш командир. А насип — це не дурниця, дядьку Трифоне! Він захищатиме озимину від північного вітру, та й сніг затримуватиме!

Трифон метнув на нього нищівний погляд.

— Ну, досить ляпати язиком! Селюк ти нетямущий! — Він при-

дивився до тракторів.— «Ростсельмаш» пустили в хід! Ніби демонстрація: подивіться на нас, у нас техніка! Без «Ростсельмашів» ми не можемо! — Він знову нахмурився.— На скільки сантиметрів орете?

— На двадцять сім! — засміявся Киню.— Ні на палець менше!

Трифон відкрив рота, очі його почервоніли. Він плюнув собі під ноги, потупцював на місці, а потім, ніби за ним гналися, кинувся бігти за Харалановим трактором.

— Стій! — заревів він на Ілію Койнова.— Злазь!

— Чому? — розгубився Ілія.

— Злазь, кажу тобі! — Трифон замахнувся батогом.

Ілія вхопився ще міцніше за кермо.

— Хай трактор зупиниться, я плуга в русі не можу кинути!

Трифон нахилився, схопив грудку землі й шпурнув у трактор.

Машина зменшила хід, гусениці сповільнили рух.

Людмила висунулася з вікна.

— Хто тобі дозволив орати на таку глибину? — Він погрозив їй батогом.— Ти що ж це вирішила! Зерно погубити? З ким радилася?

— З директором станції! — спокійно відповіла Людмила.— Він агроном!

— Під три чорти цього твого агронома! — вигукнув Трифон.— Хай поле своєї баби так оре. Тут я розпоряджаюсь!

— Ні, тут я розпоряджаюсь! — сказала Людмила.

Трифон на хвилину зупинився, а потім знову закрокував поряд з машиною.

— Де це бачено, де це чувано — сіяти в могилу? Що це за досліди? Та так же людський хліб загине!

— Полиш цю турботу на мене! — сказала Людмила.

— Під суд тебе віддам! — Трифон знову погрозив їй батогом.— Під суд за збитки і втрати!

А вона звернулася до Харалана:

— Давай повний хід уперед!

35

І на Шабленській станції життя Олексія почалося з галасу і скандалів. Вже на другий день головний механік відкликав його в найвіддаленіший куток ремонтної майстерні, показав йому на забракований універсал і витяг свою записну книжку.

— Сьогодні в нас сьоме число,— сказав він.— Дам тобі трьох помічників. А до десятого щоб машина була готова до роботи. Берись!

Мотор машини був вийнятий, розібрані частини купами скидані одна на одну.

— Навіть для збирання мені не вистачить трьох днів,— сказав Олексій.

Головний механік сердито подивився на нього.

— Для ледарів і місяця мало! Ти комуніст? Тоді штурмує!

— Нічого не вийде! — похитав головою Олексій.

— А, так? Значить, не надієшся на свої сили? Так який же з тебе механік, коли ти вже зразу пасуєш?

— Я не пасую,— скипів Олексій,— а говорю, як нормальна людина! А ти не гарячкуй! Якщо ти звик штурмувати, то будь ласка! А я не визнаю штурмівщини!

Головний механік пильно подивився на нього й замовк.

Це була літня людина, міцна і дужа, з посивілими скронями. Орлиний ніс надавав його вилицюватому обличчю суворого виразу, ніби він завжди був чимось невдоволений.

— Отже, ти не визнаєш штурмівщини? — Він знову пильно подивився на нього і ледь помітно усміхнувся.— Ти бач який!

Олексій насупився — він не любив, щоб з нього глузували,— але в ту ж мить відчув, що червоніє. Головний механік не зводив з нього очей. «Бачить мене наскрізь, чортяка»,— подумав Олексій.

Через кілька днів він чув, як той говорив своєму помічникові:

— Лев'ячу силу відчуваю в собі, Асене! Немає роботи, з якою б я не справився! Якби ви всі були такі, як я! А то розплодились тут різні недотепи... І що мені з вами робити? Про мене навіть у газеті «Народно знаме» пишуть! Якби ви були трохи спритнішими й допомагали мені як слід, то я золоту медаль одержав би вже! По всіх МТС немає кращого майстра, ніж Ставрі!

Олексій спаленів від гніву, повернувся, щоб розреготатися йому в обличчя, але знову почервонів: і Ставрі, і його помічник дивилися в його бік.

— Що скажеш, Олексію? — запитав його головний механік.

Олексій опустив голову й нічого не відповів. Він схопив ключ і почав люто закручувати гайку і без того міцно затягнутого болта.

І з того дня він замовк, перестав розмовляти, замкнувся в собі. Відповідав лише «так» або «ні», залишався на роботі і після зміни і під час відпочинку лежав де-небудь збоку на підвір'ї, дивився на хмаринки, які пропливали над його головою, і все думав і думав: «Значить, ось я який!.. Якщо підвищу голос, зараз же скажуть: «Показує зуби...» І чи смію я бурчати? Адже я сам у всьому винен!»

У такому пригніченому стані його застала Людмила, коли заглянула два місяці тому в ремонтну майстерню. В першу мить він просто не повірив своїм очам: неможливо, щоб це була вона! Потім його охопило бажання полетіти до неї, схопити її за руку і вигукнути: «Забери мене швидше звідси, забери!» А трапилось так, що він зустрів її, як чужий. «Прийшла потішитися з моїх страждань!..— подумав він. І гордо підняв голову: — Ні, Олексій не з тих, хто простягає руку за милостинею!»

І вона пішла, спокійна і чужа, пішла такою, якою і прийшла. Це була усмішка серед суму його повсякденного життя, але усмішка ця не залишила після себе радості. Вона лише нагадала йому про щось хороше, що пройшло і ніколи більше не повернеться.

Якось увечері, пізно після зміни, Ставрі нахилився до його плеча.

— Слухай,— сказав він йому,— мені вже набридла ця гра. Кому це потрібно!

Олексій почав повільно витирати руки.

— Яка гра? — запитав він.

— В Наполеона.

Головний механік щиро розсміявся.

— Якби я став артистом, мене б, може, багато разів викликали на біс. Але не можу, брате! Серце моє навіть і жартома не хоче бути злим!

— Що ти хочеш цим сказати? — запитав його знову Олексій.

— Ти знаєш Кайрякова? — Головний механік витяг коробку сигарет і запропонував Олексієві. — Ось якого він листа написав мені: хлопець, каже, славний, тільки наклав на себе ніби грим і, до того ж, невдалий. Загримувався під Наполеона. А ти візьми та й зніми з нього цей грим, але майстерно, щоб він не відчув. Сам розіграй Наполеона, а він тоді як подивиться на тебе, так відразу самого себе й побачить, мов у дзеркалі!.. Зрозумів тепер?

— Зрозумів, — сказав Олексій. — Ще з самого початку зрозумів, тільки не здогадувався, що ти не зумисне це робиш. А дуже мені хотілось затопити тобі в пику, слово честі!

І він розсміявся. Сміявся він уперше з того часу, як прийшов у Шаблу.

— Що було, те було! — сказав Ставрі. — Світове діло. Якщо я й допоміг тобі чим-небудь, то цим ти зобов'язаний Кайрякову. А ти знаєш, хто такий Кайряков?

— Околийський секретар, — сказав Олексій. — Знаю його.

— Але ти знаєш його лише як секретаря? — усміхнувся Ставрі.

Олексій глянув на нього здивовано.

— А тепер ось ти знаєш його і як товариша. Нема в світі нічого кращого, ніж бути товаришем людини, її приятелем! — Головний механік обернувся і почав копатися в механізмі верстата. — А ми з нашим директором поговорили вчора про тебе. Пошлемо тебе вчитися на комбайнера. Готуйся!

Надворі пішов дощ, змішаний із снігом. Але Олексієві здалося, що приміщення цеху наповнилось теплим сонячним світлом.

— Бай Ставрі, як добре! — вигукнув він.

— Що добре? — запитав механік.

— Так... ось сніг пішов! — усміхнувся ніяковіючи Олексій і тут же одвернувся, щоб головний механік не помітив сліз радості, які виступили в нього на очах. Олексій був гордою людиною, а слюзи — хіба ж не правда? — хоч і щасливі, принижують мужчину...

Дні і ночі південний вітер лютував над рівниною. Зносив димарі, а коловороти над колодязями скрипіли під його шаленим натиском. Потім він ушух, завмер, і дивна, сонна тиша запанула навколо. Темне до цього небо поблідло, стало ніжнішим, ніби вкрилося білуватою

імлюю. Небесний купол опустився, сбрій звузився, рівнина стала маленькою. І ось зі сходу почала повзти, наступати вперед ніби молочно-біла хвиля. Її кошлатий лоб упирався в хмари, а краї волочились по землі, пористі і м'які, як вата.

Над полем пішов сніг.

Бай Нончо дивився, як сніжинки пролітають за вікном, радів з них і від задоволення потирав руки. Глибокий шар снігу вкриє поля, в теплій волозі знайде собі притулок посіяне зерно. Не замерзне воно від крижаного вітру, пустить корінці, а навесні кучерявою травичкою вкриються поля вздовж і впоперек скільки сягає око...

А тепер настав час, зручний для відпочинку, для розмов біля потріскуючої грубки, для довгої гри в шахи. Ось як він проводив час раніше: застигнуть вони з директором над шаховою дошкою, заглибляться в гру й не помітять, як настане вечір. А потім пройдеться він трохи по снігу і, зголоднілий і веселий, сяде за обідній стіл. І вминає пиріжки, посипані товченим цукром. А очі в нього в цей час сміються: добре, мовляв, провів сьогоднішній день...

Згадав він про ті дні, труснув головою, ніби відганяючи від себе якусь надокучливу муху. Якось влітку він поскаржився Кайрякову, що селяни дивляться на сільраду, як на якусь чужу їм установу, не почувають її своєю хатою, своєю домівкою. А той тоді відповів йому: «А ти що робиш, щоб вони відчували сільраду близькою своєму серцю?»

Мало ще зробив бай Нончо... Відшуміли ті дні, як пожовклий канцелярський папір. Намарно.

Пролітали сніжинки, побіліли гілки тополь, а він думав: «Перш за все треба збудувати родильний будинок... І дитячий садок влаштувати, щоб жінки, не турбуючись про своїх дітей, могли працювати в полі... Город треба засадити, баштан. А то на що це схоже: помідори і перець доставляємо аж із Пловдіва! І ще... Але досить! Давай подивимось, що нам скаже наш бюджет, різні там параграфи. Тому що депутати одразу ж запитають: «А кошти?»

На зміну дню прийшов фіолетовий вечір, сніжинок уже не видно було. А бай Нончо все писав, клацав на рахівниці, і обличчя його сяяло таким щастям, ніби він тільки що сказав директорові: «Мат!»

За кілька днів до того, як пішов сніг, Людмила послала вози до гаїв і боліт. Вони повернулися, навантажені сухими гілками та очеретом.

— Зробиш мені щити! — сказала вона Євтимові. — Ось такі. Для снігозатримання, щоб вітер не зносив снігу. — І намалювала на його верстаті схему, яку показав їй колись Євстатій.

Кривий майстер Євтим подивився на малюнок, потім розсміявся.

— Можна, — сказав він. — Від тебе ми чекаємо якого завгодно замовлення. Так і дивись, що завтра мені скажеш: «Зроби літак!»

— Поки що літака не потрібно, дядьку Євтиме!

Вона задумалась.

— А ти знаєш, що в Радянському Союзі і літаками сіють?

Прийшли Киню, Кабза та Ілія Койнов. Схопили сокири й почали збивати щити. В обід і Бешемлія заглянув під навіс.

— Тільки такого чуда ще не бачив досі,— усміхнувся він. І тихе сказав Людмилі: — Віднесе їх вітром разом із снігом! Такого вітру, як добруджанський, ніде немає, нічим його не затримаєш!

— Спробуємо! — сказала Людмила.

А коли щити були вже готові, Ілія Койнов зніяковіло затупцяв біля неї.

— Якщо можна, пошли розставляти їх когось іншого. Звільни мене на цей раз!

— Та чого ж, уночі їх вивеземо! — запропонував Киню.— Ніхто нас не побачить.

Кабза стиснув кулаки і став схожим на найженого дикого кабана.

— Ідіоти! — засопів він.— Соромно вам, га? Бійтесь, що з вас сміятимуться?

Після обід вирушив перший віз. Кабза тримав віжки, а Людмила сиділа на щитах; вона закуталась у свій кожушок і з усмішкою дивилася на жінок, які підглядали з-за кам'яних огорож своїх дворів. Де-хто хитав головою і цмокав язиком, інші хрестились, але були й такі, що весело махали їм рукою.

Доїхали до поля. Кабза накинув на спину коней рядна, перев'язав мотузкою купу щитів і поніс їх на спині.

— Я сам перенесу їх,— сказав він.— Ти не надривайся, це не жіноча робота. Ти тільки показуй, де їх розставляти.

Знову, ще дужче повалив сніг. У повітрі закрутилася біла каша. Вони чули свої голоси, але не бачили одне одного, такий він був густий та лапатий.

Сніг, який випав раніше, уже сягав колін. Він був пухкий, м'який. Рухатись було важко. Уже смеркло, коли Кабза закріпив останній щит.

Ніч настала швидко й несподівано. Поле потонуло в пільмі. Стало так тихо, що Людмилі здалося, ніби вона чує шурхіт падаючого снігу.

Довго вони блукали, поки знайшли дорогу, що вела в яр.

— Ти йди по моїх слідах,— сказав Кабза,— і тримайся за мій кожух, щоб не загубитися.

Він посадив Людмилу на воза, подав їй віжки, а сам схопив повід-й і пішов попереду коней.

Ішов, наче сліпий, навмання. Крокував у густій, непроглядній пільмі, а сніжинки сліпили очі, набивалися в рот.

Де та дорога? Наліво чи направо? До села вони рухаються чи відхилялися на північ?

Раптом він відчув, що провалюється в якусь безодню.

«Загрузнемо»,— промайнуло в його свідомості, і негайно, напруживши всі сили, він почав штовхати віз назад. Коні зафоркали, вперлися ногами, і колеса зупинилися. Але Кабза посковзнувся, упав

наліво в сніг, і кінь лише на одну мить наступив копитом йому на бік.

Він скорчився від болю і закусив губу, щоб не крикнути. В роті відчув смак крові.

— Що трапилось? — почув він голос Людмили.

Йому здалося, що вона гукає з другого кінця поля: у вухах гуло, ніби біля його голови гримів водопад.

— Нічого, — прошепотів Кабза.

А потім він відчув, що вона зачепила його ноги.

«Значить, злізла!» — подумав Кабза і сказав, намагаючись надати своєму голосові сердитого тону.

— Лізь на віз! Я тільки трохи сніг... колеса... Ось зараз, зараз виберемося.

Він виліз, проклинаючи в душі темінь. «Вона нічого не помітить!» Підштовхнув її в спину, щоб вона скоріше сіла на воза, і знову схопився за поводи. «Треба повернути вправо, — вирішив він. — Ми десь над яром!»

Коли виїхали на рівне місце, він зупинив коней, знову закусив губу й виліз на воза, взяв віжки з рук Людмили і з усієї сили гукнув:

— Но-о! Вйо!

За півгодини перед ними заблмали вогники.

— Приїхали! — сказав він. — Добру справу зробили сьогодні!

І думав сам собі: «Завтра на роботу не вийду і, якщо придуть мене кликати, скажу: зайшов у стайню сина підкласти кобилі, а вона, клята, вдарила мене. Ніхто не повинен знати, коли і як я потерпів. Цю справу з щитами не слід зривати! І без того дехто спідлоба дивиться на молодицю й бурчить!»

Сніг продовжував тихо падати.

Після історії з щитами Людмила піднесла ведровцям інший сюрприз. Члени її ланки взяли на плечі корзини і пішли від хати до хати збирати попіл.

Василь Шабленець реготав від щирого серця, сидячи в хоремазі:

— Ця розводка з розуму їх позводила! Дивлюсь: Ілія Койнов іде сьогодні вранці вулицею, а на спині в нього корзина! «Що це таке, товаришу? — питаю. — Може, борошенце несеш?» А він: «Ні, каже, попіл!..» Чуєте? Попіл!

А ввечері біля колодязя Койновиця почала розповідати, — та так, щоб усім було чуто:

— Чули? Ці, що з Милчиної ланки, стали тепер, як домовики, ритися у вогнищах. Попіл збирають!

— Так, але ж і твій чоловічок збирає, — вколола її Вакла. — Відколи це він став домовиком?

Койновиця стиснула кулаки:

— А відтоді, як до вас пішов, нероби!..

Але насмішки швидко припинилися. Їх розігнав північний вітер, який три дні і три ночі завивав над рівниною, немов скажений вовк. На четвертий день потеплішало. На сонці сніг почав танути.

І до поля юрбами повалив народ.

Кожний поспішав побачити: чи стоять Милчині щити, чи затримали вони сніг?

А рівнина скидалася на розірваний одяг. У виярках вітер понамітав замети, і вони виблискували на сонці, а на відкритих місцях земля чорніла, як несвіже м'ясо.

І лише на Людмилиній ділянці сніг лежав незайманий.

Після цього вже ніхто й словом не обмовився про попіл.

Риючись одного разу в книжках, що залишилися від батька, Людмила замислилась: «А чому б і в нашому селі не заснувати гурток з агротехніки?»

В Сеїзові і в селі Дві Могили вже працювали гуртки, і тільки Ведрово відставало.

Згадала вона розмови металістів, які чула в будинку відпочинку. В них на заводах кожний цех організував курси: там вивчали досвід більш підготовлених робітників, тонкощі виробництва. Крім того, підвищували свою майстерність ті, хто тупцював на одному місці чи плентався в хвості.

«А ми потребуємо таких курсів в сто разів більше! — думала вона. — Ми працюємо так, як працювали ще наші діди. Навіть техніку, яку нам дає держава, ми не можемо використати як слід!»

Чому радянські колгоспники одержують такі високі врожаї? Адже й на наших полях працюють ті ж самі СТЗ і ДТ-54?

Пригадалися їй імена Мічуріна і Лисенка, про яких вона дещо читала в газетах. Але що, по суті, придумали ці люди?

Вранці наступного дня вона покликала Елку. Сіли вони на одну з кооперативних підвід і поїхали по заметеному снігом полю в Інститут зернового господарства.

Приїхали в обід. Зустрів їх Євстатій. Він був схвилюваний, повів їх у свій кабінет. Там вони зняковоло переглянулися: все довкола них було біле, чисте, як в амбулаторії околіської поліклініки. Просто боязко сісти або доторкнутися до чого-небудь! Чохли на кріслах сяяли білизною, за склом вітрин на полірованих полицях світилася бронза, сяяв нікель мікроскопів, трубочок та складної ваги. І сам Євстатій ніби став іншою людиною! Він стояв перед ними в білому халаті, і йому не вистачало тільки звисаючих з шиї трубок фонендоскопа, щоб скидатися на справжнього лікаря. Він зблід і схуд, але в очах його світився такий живий вогник, який Людмила пам'ятала ще відтоді, коли ведровці переживали найтяжчі дні.

Він почастував їх чаєм, розпитав про останні події в селі, і тільки після цього Людмила зважилася сказати йому, чого вони прийшли.

— Задумала я дещо,— сказала вона, намагаючись виглядати спокійною.— Хочеться мені організувати агротехнічний гурток. Чи ти не взявся б нам допомогти?

Євстатій встав з крісла і, схвильований, почав ходити по залу.

— Хіба я погано зробив, що порадив тобі вступити в сільськогосподарський кооператив? — Він усміхнувся й зупинився перед нею.— Я знав, що ти станеш передовиком. Інакше й бути не могло.

Він сів на стілець і замовк.

— Шкода Олексія! — зітхнув він.

Людмила здригнулась, обличчя її одразу спаленіло, вона одвернулася, зробила вигляд, що розглядає шафи.

Євстатій підійшов до неї, поклав руку їй на плече і ласкаво зазирнув в обличчя.

— Все ще переживаєш? — запитав він тихо.

Людмила продовжувала мовчати.

— Шукатимемо щастя в роботі,— сказав Євстатій.— Порадсья з Лазарем, організуйте гурток, я з задоволенням допомагатиму вам. Посилатиму вам підготовлених лекторів, а у вільний час і сам навідуватимусь до вас. Почнемо вже завтра, добре?

Над побілілою рівниною зійшло сонце. На сніг не можна було дивитися: він іскрився, як срібна лава, що залила поле до самого безмежно далекого голубувато-сірого обрію.

Був обід. Людмила поверталася з курсів. Сніг скрипів під її чобітками, і вона, мружачись від сонячного світла, йшла й думала про добрива. Яке буде найбільш придатним для її ділянки: суперфосфат чи деревний попіл?

І тільки вона проминула хату шевця Мирона, як перед нею виріс — всього за кілька кроків — Олексій.

Справді, це був він: у козушку і синій кепці, з-під якої стирчав такий знайомий непокірний чуб.

Вони йшли одне одному назустріч вузькою стежкою, протопаною в снігу.

Першим зупинився Олексій.

— Як поживаєш? — спитав він і посміхнувся.— З гуртка повертаєшся?

— Так, з гуртка,— прошепотіла Людмила й перевела подих.— У нашій школі збираємось.

Олексій подивився поверх її голови.

— Довідався,— він знову посміхнувся,— що знатним рільником стаєш! Куди нам рівнятися!

— Ти схуд,— сказала Людмила.— Може, хворів?

— Ну, а якби й хворів, то що з того? — Олексій нагнувся, взяв жменю снігу й почав м'яти його в руках.— Ти була б здорова,— сказав він і, розмахнувшись сніжкою, кинув її далеко вперед.— Колись я дуже любив кидати в тебе сніжками, пам'ятаєш?

— Пам'ятаю! — усміхнулась Людмила.

Вони помовчали. Олексій почав хукати на руки.

— І сонце світить, а холодно! Як там мати себе почуває?

— Нічого, добре,— сказала Людмила. І, дивлячись йому в вічі, тихо запитала: — Може, зайдеш до нас?

Олексій почав розривати носком чобота сніг.

— Завтра їду,— сказав він.— Треба лаштуватися в дорогу.— І, трохи почекавши, додав: — Посилають мене вчитися на комбайнера! Знаєш, що таке комбайн?

І радість, і смуток заблищали в очах Людмили.

— Бачила на малюнках,— сказала вона.

— А влітку побачиш справжній! — засміявся Олексій. Він подивився вбік.— Ну що ж, треба йти!

— Так,— кивнула головою Людмила,— треба!

Проходячи повз нього, вона притислась до його грудей, бо стежка була вузькою, і заплющила очі. Але це тривало тільки одну мить. Олексій пройшов, і сніг зарипів під його ногами. Але потім рипіння раптом стихло. «Зупинився!» — подумала Людмила, але не обернулася. Притисла під пахвою зошит, змахнула сльози, що навернулися на очі, і швидко пішла вперед.

37

Настав Новий рік.

Молодь прикрисла зал клубу різноколірними гірляндами, а над сценою, між національним триколірним прапором і червоним прапором партії, помістили портрети Леніна й Димитрова.

На вулицях заграли акордеони.

Вечір був холодний, міради золотих зірок тремтіли в темній глибині неба.

Цього дня баба Марія зарізала курку. Накрила стіл білою скатертиною, вийняла із шафки чисті фаянсові тарілки й нікельовані виделки та ложки, які її покійний чоловік купив у місті ще до війни.

Але вечеряли мляво, мовчки. Людмила відмовилась від супу, а до тушкованого м'яса з цибулею тільки доторкнулася.

— Може, ти нездужаєш? — запитала мати.

— Нічого зі мною не сталося, мамо! — усміхнулась Людмила.

Вона посиділа ще трохи, ліплячи пальцями хлібні кульки, потім підвелася й повільно пішла до своєї кімнати. Сіла на ліжку й прислухалася: з вулиці долинав гомін, пісні дівчат, голосний спів акордеонів.

Ніколи досі кімната не здавалась їй такою похмурою й порожньою. Так наче вона сиділа на краю світу, серед крижаної пустелі, самотна, а далеко від неї, як уві сні, за смужкою обрію шуміло життя, залите теплим сонячним світлом. Вона здригнулася й зіщулилась на ліжку, але не підняла ковдри, щоб накритися. Адже настав Новий рік! Треба було дочекатися півночі.

Вона намагалась увявити собі ліси, гору, той дощовий вечір на веранді, коли ливарник із заводу «Георгій Димитров» запитав її: «Чи є в тебе друг?»

— Є! — відповіла тоді Людмила.

Що робить тепер цей хлопець?

Вона згадала, що десь записала його адресу.

«Напишу йому, завтра ж напишу!» — вирішила Людмила.

Загриміла музика, над верандою світилися скляні кулі електричних ліхтарів, радісні пари закружляли на цементовій площадці. Було так весело, так чудово!.. І ось ливарник підійшов до неї, і вона відчула його важку руку на своєму плечі.

Ще голосніше заграла музика, кулі електричних ліхтарів перетворилися на сонця.

А вона пливла по веранді, і ноги її, здавалось, не торкалися площадки. Який це був вальс?

— Чи є в тебе друг? — запитав знову юнак.

— Нема! — відповіла Людмила.

І вона відчула, як він пригорнув її до своїх грудей, відчула його дихання на своїх щоках і сама притислася до нього. І таке чудове було все: і танці, і музика, і руки його, які тримали її легко, як дитину! Задихаючись, вона відкинула голову назад, але в цю ж мить сонця, які сяяли над її головою, розсипалися на безліч маленьких кусочків, і музика раптом урвалася.

Вона бігла по сходах так, немов за нею гналися, вирвалася на поляну і там, охоплена жахом на думку про обман і жадобу пестошів, стиснула руками скроні.

— У-у-у! — завивав вітер.

Людмила здригнулася, труснула головою, прокинулася.

Під її вікном сигналив автомобіль.

— Агов, це ти, Людмילו? — гукнув хтось з автомобіля.

— Я, — відповіла Людмила, перехилившись через підвіконня.

— Зараз же спускайся, околійський секретар запрошує тебе на вечірку! — голосно наказав їй невідомий. — Поспішай!

Цієї ночі Кайряков об'їжджав села. Він зайшов і до клубу, закружляв разом з усіма в хоро, яке оперезало весь зал, потім підняв тост за мир, за високі врожаї, за партію.

Перш ніж піти, він повернувся й уважно оглянув усіх дівчат і хлопців, що танцювали, й тих, хто товпився біля буфету, і незадоволено кивнув Лазареві.

— Де Людмила?

— А звідки я знаю, — відповів Лазар. — Тут її нема!

Кайряков насупився.

— А ви її запросили? Чи здогадався хто-небудь покликати її? Лазар знизав плечима.

— І в голову не прийшло! — сказав він.

Кайряков зітхнув. Він подивився на годинник — наближалась одинадцята, а йому треба було відвідати ще чотири села.

— Нема серед вас найкращої людини! Залишили жінку на Новий рік саму! — Він подивився сердито на здивованого секретаря і знову вийняв годинник. — Пошли кого-небудь з автомашиною, щоб привезли її сюди. Але негайно!

Людмила увійшла в зал і знічена зупинилася біля входу. Вона одяглась у своє найкраще плаття, а синя косинка, яку їй колись подарував Олексій, легко охоплювала її волосся ззаду.

Оркестр ДСНМ заграє вальс «Дунайські хвилі».

Кайряков помітив її, усміхнувся і подав руку.

— Відколи ми чекаємо на тебе! — сказав він. — Хочеш потанцювати?

Людмила почервоніла, але підійшла до нього, і вони закружляли по залу.

Коли вальс закінчився, Кайряков запитав її:

— Що побажати тобі в новому році?

Людмила подумала.

— Високих урожаїв! — сказала вона.

Кайряков злегка нахилився до неї.

— І ще чого, щоб щастя було повним?

— А що це таке? — зашарілася Людмила.

— Це те, за чим ти щойно сумувала в своїй кімнаті! — засміявся Кайряков. — Бажаю тобі його від щирого серця!

Він надів пальто і швидко вийшов.

Тільки після півночі повернулась Людмила додому. Щоби її горіли, кров сильно стукала у скронях. Перш ніж погасити лампу, вона вийняла фотокартку Олексія і довго дивилась на неї.

38

Теплий південний вітер пронісся над рівниною, і з закиданих снігом дахів почала стікати вода. Настала весна.

На майдані проти старого колодязя будівельники почали розмірjати підтряхаючу землю. Бай Нончо стояв осторонь, посміхався і пояснював перехожим: «Тут збудуємо родильний будинок. Біленький, двоповерховий!»

Трифон Андреев домовився з МТС, що вона оброблятиме машинами удвоє більшу площу, ніж торік, але коли він підписав договір, обличчя його змарніло. Він якось одразу зів'яв, став схожим на людину, що хворіє на виразку шлунка.

А весна принесла станції дві радісні події.

Хараланова бригада виграла весняне змагання і по оранці, і по сівбі. Еню, на диво всім, залишився далеко позаду.

— Він виступив проти нас,— сказав Харалан на околіській нараді працівників машинно-тракторних станцій,— з усім своїм багатолітнім досвідом, практикою, з усім тим, чого його навчили роки життя. А ми спирались на науку, на радянський досвід, про який довідалися з книжок. Він розраховував на спритність своїх людей, на їх наполегливість, але працював наосліп, на ура, як кажуть... А ми за прикладом радянських товаришів організували свою роботу за погодним графіком. Кожної хвилини мої трактористи знали, скільки вони виорали, як виконується їхній особистий план! І не тільки це. Ми виявили всі можливості, силу наших машин і витиснули з них усе, що вони можуть дати. Та й час почали економити... Ми так організували заправку машин, що тепер робимо її утричі швидше, ніж раніше!..

Євстатій, який спеціально прибув на нараду, саяв від щастя. Він і сам не знав, з чого більше радіти: з досягнутих успіхів чи з Харалана...

Заляканий, невпевнений в собі хлопець, якого наймитське життя м'яло і кидало сюди й туди, як валяльна машина, тепер за кілька місяців став організатором соціалістичної праці.

Якось уранці бай Нончо, без шапки, в жилетці, почав бігати вулицями. Кожного, кого він зустрічав, смикав за руки, за поли і, тому що не міг уже говорити від втоми, тільки показував рукою на сільраду: там!

Люди дивилися на нього широко розплющеними від подиву очима, піднявши голови, стали поглядати на небо, ще рожеве на сході, і нюхали повітря, думаючи, що десь сталася пожежа, і потім простували слідом за ним.

А перед сільрадою вони бачили, як він обняв Лазаря, який щойно прибіг з партійного клубу.

— Чи не війна почалася? — вигукнув хтось. І всі стали прислухатися, чи не б'ють дзвони на дзвіниці.

Але з відчиненого вікна сільради загримів голос софійської радіостанції. Диктор повільно й урочисто говорив про великий план перетворення Добруджі.

— Вода, вода!

Принишклі люди слухали слова постанови, і в очах молодих і старших заблищали сльози щастя. Ніби в повітрі з усіх боків почулося дзюрчання швидкої води, а над майданом, над цілим селом, наче зашуміли густолісті діброви.

Коли диктор закінчив, Лазар виставив у вікні портрети Леніна і Дмитрова. Площа загриміла від оплесків і вигуків: «Хай живе!» Дехто з молоді заспівав «Ітернаціонал», і незабаром цей спів, підхоплений сотнями голосів, залив усе село.

Після мітингу дід Видул, спираючись на ціпок, розповідав гуртові селян:

— Ось що я чув від своєї матері. Викопали колодязники он той колодязь, що ви зараз бачите, а батько покійного діда Минча поставив сторожа. Адже колодязь був викопаний на його гроші і на його

землі. Так от чокой і каже своєму сторожеві: «Даватимеш воду тільки моїм половинщикам, моїм наймитам. А тих, хто не хоче в мене працювати, жени в шию. Хай вишикуються за водою ген там, у кінці села, біля пересохлого колодязя. А коли хто-небудь з цих нероб почне канючити: «Зглянься, худобинка моя здихає!» — ти візьми олівець і запитай: «А чи не хочеш ти відробити за воду?»»

В цей час Людмила розкидала по посівах десять возів деревного пополу. Два рази тракторні борони й культиватори роздрібнювали груддя. І коли на інших ділянках пшениця піднялась по кісточки, на її ділянці заколихалось збіжжя, яке сягало до колін.

Але і для Людмили настали чорні дні.

Заволокло хмарами небо, і полив дощ. Він ішов день, другий і тільки на сьомий перестав. І коли виглянуло сонце і небо засяло, як чисто вимите скло, земля на полі перетворилась на болото.

Зупинилася Людмила на горбі, який огинав ділянку з заходу, подивилась і заплющила очі. Кинювиця заголосила, як за покійником, кривий майстер Євтим спересердя вилаявся в бога і погоду, а Ілія Койнов повернувся і махнув рукою: все пропало!

Тільки Кабза стояв нерухомо, підносячись, як скеля, і люто стискав кулаки.

Пшениця полягла, приникла до просяклої водою землі, гинула.

Трифон зустрів Людмилу на вулиці.

— Ну? — сказав він і подивився на неї погаслими очима. — Що тепер робити?

— До суду, — відповіла Людмила. — А що ж інше? Ти ж мене цим залякував?

Трифон замовк.

— Яка людям користь, що тебе засудять? — Він похитав головою. — Чому не слухаєшся? Хіба я поганого тебе вчив? А ти закопала пшеницю в могилу, а потім ще й попелом присипала. Забивали зерно в землю, перевертали його різними машинами, а тепер маєш! Іди жни тепер!

— Може, й жатимемо! — сказала Людмила.

Трифон подивився на неї сердито.

— Тобі легко! «Невдача», — скажеш і цим відбудешся! А людям як? Чим їм тепер доведеться годувати дітей! Ти про це думаєш? А мені як? Адже ця ганьба на мою голову падає! «Якщо вона недосвідчена і в голові в неї вітер, то ти, голово, де був? Чому їй дозволить?» — так нападуться на мене люди. Іди тоді виправдуйся!

Хотілось йому сказати їй ще щось образливе, зле, щось таке, що принизило б її, але він тільки стис кулаки і зітхнув.

— Хочеться мені крізь землю провалитися, щоб нікого не бачити! — простогнав він, і вперше в житті йому захотілось заридати, голосно заквилити з гory.

А Людмила тихо сказала, ніби сама до себе:

— А може, й жатимемо! Ти передчасно не голоси, як за покійником!

— Худобу пустимо на ниву! — огризнувся Трифон. — Хай хоч вона напасеться!

— Ніякої худоби! — Людмила звела брови. — Тільки посмій!

— На бога надієшся? — ущипливо засміявся Трифон. — На святих?

— Ні, тільки на радянську науку, на Мічуріна і Лисенка! — різко заперечила Людмила.

Вона йшла вулицею, міцно стуливши губи, високо піднявши голову.

Але, зайшовши до себе в кімнату, одразу ж відчула, що дуже підупала на силі. Опустилась на ліжку, посиділа деякий час, втупившись у вікно, а потім прилягла на ковдрі й заплущила очі.

Теплий вітер шелестів розкиданими по столу аркушиками паперу. Призахідне сонце наповнило кімнату м'яким, згасаючим світлом. Вулицями затупали череди, що поверталися з пасовища.

Десь поблизу залунали звуки акордеона. Почувся розкотистий гортанний жіночий сміх.

А вона лежала, притиснувши до грудей подушку, пальці її неспокоїно перебирали мереживо, жмакаючи його кінці. Ногами вона нервово постукувала по підлозі, ніби її мучив нестерпний біль, і тільки дрижала й кусала губи, намагаючись заспокоїтися.

Нарешті, коли мелодія акордеона замовкла десь далеко за огорожами, вона підвелася, і очі її якось дивно блищали на зблідлому обличчі. Цей блиск виражав не біль; в її зниціях світилося непереборне бажання якомога швидше діяти, боротися і знову перемогти.

Лазар Тонкін почав наводити порядок у шухляді, змів рукою порох із скатертини і зверху постелив новий папір. Дружина його, зупинившись біля дверей, дивилася на всі ці приготування, широко розплющивши очі й розкрити рот від подиву. А коли її чоловік розв'язав пакунок з книгами і почав виймати і розставляти оправлені томи, обличчя її витяглося, і тривога, змішана із страхом, блиснула в очах. Вона облизала губи і тихо й нерішуче наблизилася до столу.

Якийсь час вона стояла нерухомо, а потім простягла руку й боязко торкнулась палітурки найближчої до неї книжки.

— Не вкусить, — усміхнувся Лазар.

Він розкрив книжку, пальці його перегорнули кілька сторінок, папір зашелестів.

Дружина сумно посміхнулася йому, похитала головою і повільно опустилася на збитий з рейок стілець.

— Невже усе це прочитаєш? — запитала вона несміливо.

Лазар насупив брови, подивився на неї, потім на книги і махнув рукою.

— Ще п'ять разів по стільки — також прочитаю, — сказав він.

Вона подивилася на нього, наче вперше побачила його, і знову похитала головою.

— Як же ти здолаєш всю оцю гору книжок! — І зіщулилась на своєму місці, здригнулася, наче від холоду.

— Здолаю,— сказав Лазар.

Дружина зітхнула й замовкла.

— Вирішив кінчати з своїм неуцтвом,— сказав він.— Набридло мені просуватися в роботі навропацки, як сліпому.

Вона мовчки посідала, потому встала і якось бездільно почала наводити порядок у кімнаті: переставила глечик для води з одного кутка в інший, витерла будильник, який і без того блищав на комоді, як новий, і потім сіла на ліжко, схрестивши на грудях руки.

— Бачу я, що ти прагнеш стати вченим,— сказала вона, і знову сумна усмішка пробігла по її устах.— Ну, прагни... може, й станеш великою людиною!.. Але, думаю собі, що ж я, сиротина, тоді робитиму біля тебе?.. Яка ж я тоді буду тобі пара, коли не вмію навіть розписатися?

На очі їй набігли сльози. Вона почала шморгати носом і відвернулася.

— Знаю я, тобі буде соромно показатись на люди з такою...— Вона ковтнула сльози й подивилася на нього з любов'ю, лагідно посміхаючись.— Ти дозволиш мені ходити ввечері до школи вчитися читати разом з тими, які починають з абетки?

Лазар був суворою людиною, ніжність вважав ознакою слабості, але в ту хвилину, коли він зустрів її погляд, він не витримав, підійшов до неї і ніжно погладив по голіві.

— Чому ж тобі не дозволити? — Він ніби отямився, голосно прокашлявся й відсмикнув від неї руку, ніби опікшись.— Звичайно, можеш учитися.

Вона крадькома подивилася на нього і посміхнулася. Він навмисне супився, але голос його лунав лагідно й сердечно, як у ті перші після весільної ночі дні.

Звечоріло. В кімнаті стало тихо, прохолодно. На подвір'ї закрикали качки, із сарайчика лунало пронизливе вищання свині, гуси наполегливо про щось гелготали. Потім усі шуми стихли, завмерли. Над подвір'ям і над полем, яке синіло по той бік кам'яної огорожі, спустилися прозорі вечірні сутінки.

Лазар засвітив лампу, послинив олівець і почав вираховувати. На черзі було прополовання кукурудзи й соняшників, запилювання, ремонт інвентаря до жнив, будівництво нового корівника. Треба було залагодити десятки, сотні справ, і все належало закінчити вчасно, в строк, а днів було мало, часу не вистачало... Коли ж він читатиме?

Вночі?.. Він знову послинив олівець і знову почав рахувати. Обличчя його прояснилося. Звичайно, доведеться йому красти час від сну.

Поки дружина в школі вчиться читати, він сидітиме над книжками, ковтаючи сторінку за сторінкою, роблячи помітки... Повернеться вона, а він запитає:

— Ну, багато пройшли? — і загляне в її зошит.

— А ти, — запитає дружина, — що засвоїв?

Лазар підвівся і почав схвильовано ходити по кімнаті.

Чи думав він коли-небудь, що зможе говорити з своєю дружиною не лише про домашні справи, але й про щось інше? Яким було їхнє життя досі?.. Хіба можна назвати це життям? Ці розмови, завжди одні і ті ж, які вони за необхідністю вели між собою кожного дня? Це ліжко, на якому вони проводили довгі ночі, повернувшись одне до одного спиною, тому що нічого й ні про що було говорити?

А... б... в! — ці літери і густо набрані рядки сторінок, вони розсунуть чотири побілені стіни їхньої кімнати далеко-далеко, і тоді в їхнє помешкання вступить нове життя з усією своєю чудовою різноманітністю. І тоді його розмови з дружиною збагатяться, їм не буде ліку; вони не лежатимуть довгими ночами, немов німі. Про нове вони говоритимуть; що зробити, щоб було краще; розбиратимуться в думках одне одного; ласки їхні будуть ніжнішими, тому що в них світитиметься дружба.

Лазар сів, подумав якийсь час і заходився складати план: з чого почати і який контрольний строк встановити. І тільки він почав обмірковувати все це, як раптом пролунав голос Людмили:

— Лазар тут?

Він здригнувся, кинув олівець і відчинив двері.

Вона подивилась на стіл, на книжки й посміхнулася. Усмішка її не була злою, але в ній було щось таке, що примусило Лазаря зніяковіти.

— Ти, мабуть, зайнявся партійною самоосвітою? — Вона знову окинула поглядом книжки. — Ну, як успіхи?

— Все гаразд, — сказав Лазар. — А як же інакше?

Дружина запросила Людмилу сісти, але та похитала головою.

— А наша пшениця полягла!.. Чув?

— Чув, — зітхнув Лазар.

Вони помовчали.

Людмила насупилась.

— У нас нещастя, а ти... — хотіла додати: «Знайшов час саме сьогодні засісти дома», — але промовчала. Потім заглянула йому в очі і майже суворо запитала: — Яку пораду даси мені?

Лазар здвигнув плечима.

— Зливи, — сказав він. — Ми ж не можемо зупинити дощу? Ішов, ішов і поклав посіви. Що робити?

Він задумався.

— Якби це нещастя спостигло одноосібників, їх чекав би голод. А наше становище інше: цілісне поле загинуло, а інші лишилися неущкодженими.

Людмила підійшла до столу, переглянула книжки, захопилась однією й довго мовчки читала... Потім залишила книжку і відкинулась на спинку стільця, схрестивши на грудях руки.

— Чому я захотіла окрему ділянку? Щоб показати кооператорам, як треба працювати, щоб і в нас були високі врожаї... Дати наочний приклад. А що вийшло?

— По-моєму, ти не винна,— сказав Лазар.

Людмила труснула головою.

— Мене менше всього турбує, хто і як вирішуватиме, винна я чи ні!

— Тоді чого ж ти боїшся?

— Чого боюсь? — Ущиплива усмішка скривила її обличчя.— Того, щоб не загинула в наших людей віра в нове... Розумієш?

Лазар запалив сигарету і сів на порозі між двома кімнатами.

— Чому мовчиш? — втрутилася його дружина.— Порадь їй як людина, допоможи!

— Не знаю як! — сказав Лазар.

— А я знаю! — Людмила опустила руки і нахилилась до нього.— Знаю!

— Що ти знаєш? — запитав Лазар.

— Знаю, що мені треба боротися до кінця, і якщо я буду переможена, то тільки тоді, коли випробую все, і ні на що буде надіятись... Так боровся Мічурін за свої деревця, так хочу боротись і я за нашу пшеницю!

— Але як, як? — наполягав Лазар.— Скажи!

— А ти мене підтримаєш? — запитала Людмила.

Лазар насупився.

— Я не з тих, що вагаються тоді, коли треба робити добро,— сказав він.

Людмила близько підійшла до нього.

— Треба п'ять возів деревного попелу,— тихо сказала вона.— Хай зберуть до перших півнів, а на світанку щоб вози були на полі. Можна?

Тієї ночі Лазар підняв на ноги всіх комуністів, а також членів Вітчизняного фронту і ДСНМ. Спочатку Трифон Андреев уперся.

— А якщо нічого путнього не вийде, як тоді після такого нового сорому будемо дивитися людям у вічі?

Але передумав, схопив бідон з-під гасу й побіг до сусідів збирати попіл.

Перші скісні промені ранкового сонця освітили маленький караван, що підійшов уже до поля.

39

Маки віддвіли, налилися головки соняшників, засяяли золотом їхні віночки. Маленькі черногузенята вилетіли із своїх гнізд і, шукаючи в бездонну вишину, літали в блідому від спеки небі. Пурхаючи в хлібах, зашмигали куріпки.

Золотисте море пшениці розлилося до самого небокраю. Спочатку було воно ясно-жовтим, потім почало темніти, набуваючи смолистого, мідно-червоного кольору. Біля обрію, де небо, здавалося, стикається з землею, тремтіло повітря, насичене попелясто-сірою млою.

Настало літо. Від спеки земля потріскалась, у глибоких колодязях поменшало води.

Почалися жнива.

Три комбайни, які новий директор станції виділив для Ведрова, прибули на поля, але жоден з них не ввійшов ще у високе збіжжя, Василь Шабленець десь комусь натякнув, що комбайни, мовляв, пристосовані збирати лише «крупну, як горох, пшеницю, якої ми навіть уяї сні не бачили».

— А наша пшениця полетить, як полова за вітром.

Ця чутка пройшла по селу і важким каменем лягла на серце кооператорів. Адже досі вони не бачили комбайнів! І тому, що звикли насамперед бачити погане, запротестували:

— Спочатку подивимось на їхню роботу в інших кооперативах, а після вже вирішимо... Чому ми повинні бути першими?

Трифон Андреев не вірив розмова Шабленця, але його мучили інші тривоги: звідки і як нараховуватимуться кооператорам трудовні, якщо машини, так би мовити, самі жнуть і молотять?

З розпеченого липневого неба сонце палило вогнем; все частіше й частіше почав налітати чорний суховій, зашаруділо колосся, зерно достигало й тверділо не днями, а годинами. На полях з раннього ранку до пізнього вечора кінні жнивarki розмахували своїми крилами, гуркотіли трактори, снопов'язалки прорізували широкі смуги серед густих посівів. Проте всіх цих зусиль було замало, щоб своєчасно зібрати багатий урожай.

Лазар Тонкін скликав на нараду комуністів з обох правлінь кооперативів і не встиг ще й рота відкрити, як Трифон Андреев підвівся з місця й, поклавши руку на серце, голосно заявив:

— Тільки мене не агітуй! Я комбайн схвалюю, так що немає ніякої потреби переконувати мене.

— Чому ж тоді ти не пускаєш їх на поля? — розсердився Лазар.

— Чому? — Трифон глянув на своїх бригадирів. — Тому що збіжжя ще не достигло, ось чому!

Бригадири схвально закивали головами, лише один Бешемлія вдарив кулаком по своєму коліну і на все горло крикнув:

— Брешеш!

— Пробачте! — Трифон знову поклав руку на серце. — У нас є правління, і я слухатимусь правління, а не тебе! — Він повернувся до Лазаря і показав йому на голову першого кооперативу — Стамата. — Його агітуй! У них пшениця давно перестигла, а комбайн бояться пустити, не вірять у нього!

Стамат підвівся, кременезний і посивілий, як дуб, обсипаний снігом. Він довго дивився на Трифона, а потім голосно розсміявся:

— Хоч ми й не куми, а все ж зазираємо один до одного через тин. Чи не так?.. Хитрий ти, брате, проте від твоїх хитрощів таким тхне, що хоч ніс затирай!..

Він підкрутив вуса, помовчав.

— Я вірю в радянську машину! Чого це мені її боятися?.. А затримався я на кілька днів тому, що треба було зігнути такі неподат-

лив і слизкі шиї, як твоя; та й токи для зерна не були ще як слід підготовлені, але сьогодні я готовий. Іди, хитруне, й переконайся, як Хома невірний. Дивися, як я пушу комбайни на пшеницю! Я певен,— тебе я наскрізь бачу,— певен, що через годину ти проситимеш у мене машину й клястимешся перед усіма, що пшениця в тебе достигла й перестигла... Ти такий!

— Дай боже, щоб було так! — незлобливо засміявся Трифон.

Того ж дня, ополудні, половина села побігла до полів ТКЗГ Стамата. Серед збіжжя гримів самохідний комбайн; його хедер поглинав скошені ряди один за одним, а Трифон біг за комбайном, розглядаючи землю, намагаючись знайти розсипане зерно. Коли ж з бункера хлинув золотий потік обмолоченої пшениці, він не витримав, засунув руку в лантух, вийняв повну жменю і довго розглядав і м'яв між долонями ще тепле зерно. Потім він поступився місцем іншим цікавим — їх була ціла юрба — і неквапливо, крадучись, щоб не помітив Стамат, позадував.

Він сів на укосі шосе, запалив сигарету й почав жадібно затягуватися. Його не так здивувала чиста робота машини, як простий розрахунок, який він зробив, поки біг за машиною.

Він погасив сигарету й зі злістю кинув на землю. Ця машина економила йому стільки витрат на женців, в'язальниць, худобу і молотників, що, коли він перетворив усе це на леви, то побачив перед собою цілу купу заощаджених грошей.

Трифон підвівся і збуджено почав вдихати нагріте повітря, як мисливський собака, що почув дичину.

А скільки збережеться зерна від зайвих витрат? Адже це також коштує гроші, і, до того ж, немало!.. Звичайно, залишиться багато незайнятих робочих рук. Ну й що? А хліви та всі інші будівлі кооперативного господарства, на кого вони чекають?

Він вдарив себе по лобі і вперше в житті голосно вилаяв себе. От і виходить, що Стамат знову розумніший за нього!

Керівництво Шабленської станції вирішило допомогти ведровцям, що запізналися з жнивими, і послало їм комбайн. Те, що машини повів на ведровські поля саме Олексій, не було випадковістю. З усіх комбайнерів він перший виконав особистий план.

— Прийшов час рятувати своїх земляків,— повів з ним розмову начальник ремонтних майстерень. Він поклав руку на плече Олексієві, глянув у вічі і якимось загадково спитав: — А ти повернешся до нас? — І привітно посміхнувся до нього.— Вирушай! Серце теж має свої права... Ламаного шеляга не варті ті, хто заперечує це. То не люди, а недолюдки!

Олексій міцно потис йому руку, проте нічого не відповів. Але коли він наближався до Ведровської МТС і здалека побачив знайому браму з червоною п'ятикутною зіркою на її шпилі, то відчув, що серце його б'ється, як затиснутий між долонями метелик. Воно

колотилося в його грудях, ніби одразу хотіло нагадати йому усі ті дні минулого — і світлі і похмурі, — які він даремно намагався забути.

Олексій зупинив машину перед входом, увійшов у двір і зразу ж зупинився. Напроти нього, біля будки сторожа, стояли, дивлячись на нього і посміхаючись, бай Владі і дядько Марин.

Старий, очевидно, був схвилюваний, але мовчав.

Олексій вийняв з кишені куртки службову записку і, намагаючись бути спокійним, спитав:

— Де я можу бачити директора, треба передати йому цього листа.

— Товариш директор десь у районі, — відповів бай Владі. — Листа можеш мені передати.

— Будь ласка! — Олексій подав йому конверт. І знову запитав: — А Харалан?

— Харалан? — Бай Владі показав на схід. — Харалан у Радянському Союзі на спеціалізації.

Олексій оглянувся, захоплено посміхнувся сторожеві і махнув рукою.

— Гаразд! — сказав він і, заспокоївшись, діловим тоном додав: — А я, так би мовити, до ваших послуг. Чекаю завдання.

— Закінчив рапорт? — спитав дядько Марин.

— Так! — кивнув Олексій.

— Крок вперед!

Олексій стримано засміявся, але наблизився. Старий простягнув руки, обняв його і поцілував в обидві щоки, а потім відштовхнув, нахмурився і погрозово закивав головою.

— Ах ти ж, бешкетнику!.. — І одразу полагіднішав і добродушно посміхнувся. — Орлику ти мій! Повернувся до свого гнізда, га?

— Я ненадовго! — відповів Олексій і похнюпився: він соромився туги, яку легко можна було прочитати в його очах.

Бай Владі, поплескавши його по плечу, схопив за руку.

— Зайдемо, відпочинеш, — сказав він. — У нас уже є лазня. Можеш викупатись. Обідав?

— Що ти його питаєш? — розсердився дядько Марин. — Командуй вперед — і край!

— Де поле? — спитав Олексій.

— Поле... — Бай Владі помовчав. — Знаєш цілину над Спасовським яром? Так це там.

Перед будкою сторожа стояла лавка. Олексій сів, вийняв сигарету, закурив і довго мовчав.

— Ви зумисне це влаштували? — спитав він.

— Ні, — відповів бай Владі. — Там пшениця швидше достигла. Зерно важке, період воскової стиглості давно вже минув: небезпечно її залишати.

Олексій задивився на синюваті струминки диму.

— Так... А чому на цій ділянці пшениця досі не зжата?

Бай Владі зітхнув.

— Не вистачає машин... Та й Трифон до вчорашнього дня був проти комбайнів! А тепер вимагає, щоб ми йому дали один, але він

працює на тому місці, яке було визначено станцією раніше. Людмила ділянка, як найменша, залишилась на задньому плані.

Олексій мовчав.

— Ну, вставай, перекусимо! — Дядько Марин легко підштвхнув його в плече.— Дещо приготував, спеціально для тебе! Мене вчора по телефону попередив твій директор, і я вирішив зустріти блудного сина, свого орла, як годиться. Вставай!

— Ні! — Олексій підвівся.— Іншим разом.

Він насунув кепку, глянув на дядька Марина, усміхнувся й махнув рукою:

— Іншим разом! — Підбігши до машини, він гукнув до свого помічника: — Заводь!

Смерком Людмила знову прийшла на поле, залишила загорнуту в хустину їжу біля току і встромила руки в насипану горою пшеницю.

— Зерно добірне, таке, що, признатись, вперше в житті бачу! — заговорив до неї Ілія Койнов.

Він підкинув на долоні кілька зернин і мрійно посміхнувся.

— Як золоту!

Людмила поправила свою косинку і повільними кроками пішла до комбайна, що зупинився на другому кінці поля. З того боку показався Киню Бессарабський і здалеку замахав руками.

— Де це таке бачено! — вигукнув він.— Напоум ти цього недолюдка, може, тебе послухає! Ти ж йому дружина!

Людмила зупинилася.

— Він хоче жати до півночі! Як ти на це дивишся? Це ж безумство!

Майстер Євтим, що раптом з'явився з-за полукіпка, доточив своє слово:

— Молодість! А молодість і безумство йдуть поруч,— і він показав на пальцях — пліч-о-пліч!

— А ви що? — спитала Людмила.— Не згодні?

— Про це не може бути й мови! Як це так? — обурився Киню.

— Тоді йдіть! — сказала Людмила.— Заміню вас іншими.

— Ну, а ти хіба згодна?

Людмила кивнула головою.

— На добраніч!

Олексій зігнувся під капотом мотора, перевіряючи свічки, Кабза зазірав поверх його плеча, а Кинювиця і Бешемлія мовчки стояли позаду.

— То що, йдете? — спитала їх Людмила.

Олексій здригнувся, повернув голову, але не глянув на неї. Він почав ще енергійніше чистити мотор.

— Хто йде? — прогримів Кабза, насупивши брови.— Поки не побачу, що остання зернина в лантусі, не піду!

— Тоді йдіть відпочиньте,— порадив Бешемлія. І, штовхнувши ліктем Кабзу, тихо додав: — Ходімо до току, чуєш?

Він багатозначно підморгнув Кинювиці і пішов уперед.

Олексій помічник метушився біля бункера. Олексій все ще мовчав.

Повіяв тихий, теплий вітерець, зашуміло колосся. Стало ще темніше, на сході з'явився місяць, засюрчали коники.

— Принесла їсти,— сказала Людмила.

Олексій випростався, витер руки і, нічого не кажучи, глянув на неї. Трохи помовчав, відтак гукнув помічникові:

— Ну як, Сашко, чи все гаразд?

— Еге ж! — відповів помічник.

— Тоді розпочнемо,— сказав Олексій.

І знову замовк.

Зійшов місяць, колосся стало срібним, стернею простягся широкий білий шлях.

Олексій повернувся до Людмили.

— Скажи своїм людям — хай ідуть! І пошли хлопцеві трохи поїсти!

Людмила попростувала до току. Відійшовши від машини, вона одразу відчула, що ноги підломлюються, її почали душити сльози. Але нігіт її впилися в долоні, вона труснула головою і швидко пішла вперед.

Бешемля пішов, а Киню і майстер Євтим голосно розмовляли з шофером.

— Чому ви тут? — спитала Людмила.— Ви ж збиралися йти?

— Хто? Ми? — Киню витер руки об штани.— Хіба ми захворіли на паршу, що не можемо бути з вами? Там, де ти, ланкова, там і я!

— До гробу вірні! — озвався майстер Євтим.

На току залишилися тільки кривий майстер та обліковець, щоб важити мішки й записувати вагу. Євтим засвітив лампу, накинув на себе кожушок і голосно позіхнув.

— А ти, ланкова, хіба не йдеш додому?

— Ні,— відповіла Людмила.

Євтим знову позіхнув, скинув кожушок.

— Хоч це накинь на плечі, а то змерзнеш,— сказав він.— Візьми!

— Якщо тобі жарко, то віддай кожушок обліковцеві. Хіба не бачиш, що він лише в самій сорочці!

Людмила взяла два порожніх лантухи, один постелила на землю, а другим вкрилася.

Комбайн гуркотів до півночі. Потім затих, і тільки сюрчання коників чути було над притихлою рівниною.

Група повернулася, і всі полягали на току. Кабзи не було. «Залишився стерегти комбайна»,— подумала Людмила. Біля лампи, обіпершись на вагу, караулив майстер Євтим.

Коли всі послули, Людмила підвелася, схопила лантух, яким була вкрита, і тихо, нашиньках, підійшла до Олексія. Вона глянула на нього, ледь посміхнулася, нахилилась і вкрила його.

Кривий майстер Євтим обернувся. Шморгнув носом раз, вдруге і сердито почав протирати очі.

— Ну й спати ж хочеться! — злукавив він, відчувши, що поруч Людмила.— Аж очі злипаються.

— Лягай спати! — сказала Людмила. — Я постережу.

На осіяному молочним світлом небі подекуди мерехтіли срібні зірки. Ясна тиха ніч панувала над рівниною.

Минув якийсь час. Коники замовкли. Зі сходу повіяв морський вітерець, стало холодно, зашуміла кукурудза на другому боці схилу.

Олексій підвівся, посидів трохи, потім устав, помахав руками, щоб розім'ятися, і, переступивши обережно через сплячих, підійшов до ваги.

— Ти чому не спиш? — спитала Людмила.

Він зняв куртку, яку був накинув на себе, і покрити нею плечі Людмили.

— Повертаю борг, — посміхнувся він.

— Тобі треба спати, ти ж натовмився.

Олексій усміхнувся.

— Навпаки, — відповів він. — Почувваю себе так, ніби добре виспався. Ніякої втоми!

Він сів біля її ніг, запалив цигарку й затягся.

— Олексію, — спитала Людмила, — закінчиш з пшеницею до завтрашнього вечора?

— Повинен закінчити, — відповів Олексій.

Людмила помовчала.

— А потім?

— Не знаю, — сказав Олексій.

Він простягнув руку, поправив куртку, що сповзла з її плеча, і опустив голову.

— Як далі житимемо? — тихо спитала Людмила.

Він знизав плечима і нічого не відповів.

Вітер подужчав, кукурудза за яром зашуміла, мов ліс.

Останній загін, останній поворот хедера — Олексій натиснув важіль; мотор ще раз зітхнув і перестав працювати. Сонце заходило за Спасівським яром.

Помічник відкрив бункер. Кабза підняв повний лантух пшениці й легко поклав його в кузов грузовика.

— Поїхали! — гукнув він шоферові, скочивши на підніжку. — Зараз побачимо, що виходить.

Олексій скочив з сидіння комбайна, побіг слідом за автомашиною, наздогнав і схопився за борт.

На току було повно народу.

Біля ваги стояла Людмила, бліда, з задуманим, зосередженим обличчям. Олексій відчув нестерпне бажання підійти до неї, взяти її за руку й шепнути на вухо: «Не бійся! Я знаю, що все скінчиться добре!» Проте залишився на своєму місці, немов прикований, притулившись до машини.

Кабза поклав останній лантух на вагу.

Стало тихо, так тихо, що Олексій чув, як стукає кров у його скронях.

Бешемлія почав підраховувати щось у зошиті обліковця, довго слинив олівець, а потім стурбовано зацмокав язиком.

Олексій сперся ліктями на кузов і, закусивши губу, копирсав ногою землю.

Бай Нончо вихопив зошит з рук Бешемлії і почав водити пальцем по цифрах. Нарешті підвів голову й похмуро глянув на нього.

— Хіба ж так можна... На цілу сотню помилився!

І зразу ж задоволена посмішка розлилася по його обличчю. Він підійшов до Людмили, обняв її і міцно поцілував у щоку.

— Триста сім кілограмів! — вигукнув він. — Триста сім кілограмів з декара! Коли таке чудо бувало у нас? Ось погляньте! — І голова жбурнув зошит обліковцеві. — Підрахуй!

Олексій бачив, як Бешемлія з усієї сили вдарив шапкою об землю. Кинювиця голосно схлипнула, а Кабза, що височів над усіма, зняв свою полотняну кепку. А ось і Ілія Койнов. Він опускає руку в лантух, дістає зерно і гладить його, наче живе. Трифон Андреев наближається дрібними кроками і простягає Людмилі руку.

— Милко, — каже він, — прошу пробачення. Даремно я на тебе кричав. Але від сьогодні слухатимусь тебе, будеш моєю правою рукою.

У натовпі сміються. Сміється й Олексій і, стоячи позаду грузовика, все підкидає й підкидає свою кепку вгору, до порожєвілого від вечірньої заграви неба.

На губах Людмили промайнула квола посмішка. Губи її посміхаються, а очі в зажурі. Вони шукають когось у натовпі, що розходиться, сумують, що нема його серед цих триумфуючих чоловіків і жінок.

Олексій насуває кепку, розмахує руками, ніби бореться з ворогом, огряднішим і дужчим за нього, а потім широким упевненим кроком простує до току.

Вона бачить, що він іде, але супить брови і повертається до кривого Євтима.

— А хто цієї ночі вартуватиме? — питає вона удавано спокійним голосом.

— Та ми з Киню, — відповідає Євтим.

Олексій хмуриться, засовує руки в кишені, відкашлюється.

— Ну? — питає Людмила і наближається до нього. — Як?

Потім пригадує щось і лагідно всміхається до нього.

— Ти не сердься!.. Захопились ми своїми справами й забули тебе привітати. А ти добре працював!

Він кладе руку їй на плече, а другою обіймає її і пригортає до грудей.

Навколо тиша. Сонце зайшло, сховалося за яром. Над землею спускаються фіолетово-рожеві м'які сутінки.

Кривий майстер Євтим набиває люльку тютюном, дивиться в бік кукурудзяного поля, шморгає носом і сердито пояснює Киню:

— Остюки потрапили в очі, чи що? Все сльозяться!

— Напевно, остюки,— підморгнув Киню.

Стоять вони так і мовчать, потім повертаються до току, посміхаються і хитають головами.

Взявшись за руки, Олексій і Людмила ідуть стернею, ідуть в той бік, де вдалині видніється зупинений комбайн.

— Як гарно! — каже Євтим.

— Гарно, як у казці! — махає Киню рукою.

40

Але гарному не судилося бути довговічним. Та воно не настільки зникло, щоб люди, які знали ближче про їхні стосунки, могли сказати: «Що було, того не вернеш».

По всій околиці полетіла слава про Милчині успіхи, полетіла, як ті птахи, що навесні прилітають з півдня. З Блатниці, Хасанкея і Пчелниці — зблизька і здалеку — приїжджали бригадири, ланкові, голови кооперативів, щоб на власні очі побачити чудо: триста кілограмів пшениці з декара! Питали, розпитували про насіння, про оранку, про добрива. Киню Бессарабський, засунувши руки в глибокі кишені домотканих суконних штанів, зневажливо знизував плечима:

— Велике діло — триста кілограмів! Ех, якби нас не притиснули зливи, то ми, як і намірилися, догнали б до п'ятисот! І що таке п'ятсот кілограмів? Для нашої Милки це дрібниця! Все одно що «два рази по два — чотири», слово честі. Вона, наша Милка, і на камінні посіє — все одно насіння пустить коріння, виросте пшениця і зерном налеться. Вона у нас така! Жартувати не любить!

Кайряков зібрав бригадирів та голів кооперативів з найнижчою урожайністю, повів на колишню цілину біля Спасовського яру і запропонував їм сісти колом, як за круглим столом. Прийшли бай Нончо, Трифон, Лазар, виспало на стерню майже половина села. З Варни прибули партійні керівники, агрономи, кореспонденти. Прийшов і Олексій.

І він побачив, як його дружина сидить поряд з найвидатнішими людьми округи й розмовляє з ними, як з давніми знайомими. А потім Кайряков запропонував їй розповісти про свою роботу, про те, як вона керувала ланкою, які труднощі зустрічала на своєму шляху і як їх пододала. І Людмила стала в центрі кола, серед сотень слухачів, глибоко зітхнула і виразним, спокійним голосом розповіла чудову історію спасовської цілини.

Зі сходу повівав вітерець, гнав по небу білі, як пух, хмаринки, збирив складки на її спідниці, розвівав кінці її синьої косинки. «Як гарно, як гарно!» — радів Олексій, намагаючись піймати її погляд, затримати його на собі: вона була його дружиною, а ці люди все-таки чужі їй, правда ж?

Кілька разів йому здалося, що Людмила дивиться на нього, і він

тоді їй усміхався, але посмішки його пропадали марно: Людмила ніби не пізнавала його, дивилася кудись повз нього, наче на його місці стояв якийсь предмет, а не людина, з якою вона спала вночі.

Вітер гнав хмари, що насувалися з моря, а в душі Олексія світла радість почала гаснути — душу почала охоплювати гірка образа, жаль до самого себе, вираза неприязнь до всього світу. Йому хотілось повернутися, розштовхати ліктями сусідів і податися курними шляхами світ за очі. Але він лишився сидіти на своєму місці, і хоч більше не дослухався до її слів, проте не вважився навіть рукою поворухнути: що сказали б тоді ведровці. Адже він ніби вже став іншою людиною!

Перш ніж закінчити свою розповідь, Людмила похвалила Кабзу, Ілію Койнова, згадала і Киню Бессарабського. «Лише про мене забули,— образився в душі Олексій.— Проте якби не я, не бачити б їм цих трьохсот кілограмів!» На цей раз він справді повернувся, щоб піти ображеним, злим, як собака, але в цю мить усі схопилися з своїх місць і почали аплодувати Людмилі, не шкодуючи рук. Довго їй аплодували. Дітись було нікуди, і Олексій теж кілька разів ударив у долоні.

Потім гості розбилися на групи. Одні оточили Кабзу, інші — Ілію Койнова. А Киню Бессарабський пужився, як півень, перебігав з місця на місце, тягнув за собою людей і показував їм:

— Бачите оцю гору каміння? Це каміння, яке я ось цими трудовими руками повикопував із землі. Важка була робота! Але я подужав її: засукав рукави, і ці камінчики, як іграшки, полетіли в яр. Та й дружина кинулась допомагати, як побачила, що взявся я за тяжку роботу. Он як воно буває в житті!

Олексій переступав з ноги на ногу, хмурився і все поглядав у бік Людмили. «Чи не згадає нарешті й про мене?» А Людмила розмовляла з Кайряковим, з агрономом з околіського центру, сперечалася про щось з головою сезонського кооперативу і безуспішно намагалась повернутися спиною до фоторепортерів; ті оточили її зліва і справа, і кожний з них прицілювався в неї своїм апаратом, як мисливці прицілюються в куріпку, коли та вилетить із гнізда.

А Олексій в цей час міркував: вилетіла Людмила з гнізда, набирає висоту, а він стоїть внизу і дивиться на неї, немов якийсь обскубанний гусак. Так подумав, сплюнув і, не оглядаючись, закрукував до Азмакової корчми.

З давніх часів Азмак тримав цю корчму. Коли ж вона стала властністю сільради, заправляв усім він же, і все йшло, як казав бай Нончо, немов по маслу, бо Азмак любив шинкарство навіть більше, ніж свою жінку і дітей. Уже посивілий, на вигляд добродушний, рухливий і червонощокий, незважаючи на свій вік, він умів кожному догодити і закускою, і випивкою, а до того ж, умів так повести розмову, що навіть у найсумнішої людини ставало легко на душі. У найжаркіші серпневі дні він подавав охоложене біле вино, мав грушівку жовту, як смола, невідомо, звідкіля привезену, і луканку¹, яку можна

¹ Луканка — сорт свинячої ковбаси.

було нарізати такими тоненькими кільцями, що крізь них було видно, немов крізь скло.

Так ось цей Азмак, побачивши, що Олексій заходить до корчми в таку ранню пору, шанобливо привітався і, не чекаючи замовлення, поставив на столик скляночку ганусівки.

— Це напій проти зубного болю, та й душу заспокоює,— сказав він.— Просимо ласкаво!— І, дружньо усміхнувшись, додав:— Ти таке зробив на спасовській ціліні, що тепер у Ведрові тільки й розмов, що про Миронового сина!

Олексій зітхнув і насупився. «Тепер у всіх на язичі Людмила, а про мене ніхто й не згадає». Підніс до рота чарку і відпив кілька ковтків. Від пекучої рідини різнуло в горлі, мов ножем. «Що за отрута!»— закашлявся він до сліз, кинув на столик зім'яту п'ятилевку і вийшов.

Азмак трохи ображено глянув йому вслід, випив залишену ганусівку і задумливо похитав головою. «Всякі люди бувають на світі!»— вирішив він, розгладив п'ятилевку долонями і акуратно поклав у шухляду.

Олексій пройшовся дорогою до Чернякава, а коли почало смеркати, поспішив додому. «Тепер вона зустріне мене трохи винуватим поглядом і почне лаштись, як кішка!»— подумав він, підходячи до воріт.

Але вдома Людмили не було. Миронія зустріла його сердито. — Нічого сказати, добра в мене помічниця,— пробурчала вона і перехрестилася.— Боронь боже і ворога від такого щастя!

— Чого це ти розстогналася?— сердито спитав Олексій.— У неї справи, тому й заціпилася. Досить!

— Я нічого не кажу, синку, нічого! Як можна!— скривила губи стара.— Справи у неї, у твоєї голубки, нічого їй додому повертатися! Що треба було, я все сама зробила, синку, ще ноги носять! І водиці принесла з колодязя, і юшку зварила тобі, і свіжий калач замісила. Щоб тобі було радісно, наче це невістка постаралася.

— Не треба мені ні твоєї юшки, ні хліба,— різко відповів Олексій. Зайшов до кімнати, сів біля вогнища і почав паличкою розгортати попіл. Потім прислухався. У снігах схлипувала його мати.

Стемніло.

Олексій вагався: чи не встати йому та й піти на станцію? Ляже він там біля своєї машини і дивитиметься на зорі. А коли розвидниться— прямо в Шаблу. Там він буде на своєму місці, там не дивитимуться на нього, як на п'яте колесо у возі. Хай Людмила лине високо, дружить із знатними людьми околії— він не перешкоджатиме їй.

Ніби рана відкрилась у горлі.

Потім згадав, як вітер розвівав її спідницю і як майоріли кінці її синьої косинки. І повільно побрів до спальні, роздягнувся і впав на ліжко.

У вимощеному дворіку почулися дрібні поспішні кроки. І, як він і чекав, як був упевнений, що так і станеться, вона влетіла до кімнати, як теплий південний вітерець, що шумів надворі в гіллі старої

акадїї. А разом з нею ніби ввірвалися у кімнату і сміх, і пісні молоді, що влаштувала на перехрестку вечорниці, і звуки баяна, і ясний простір полів з їх пахощами вижатої пшениці, скошених волошок і свіжого сіна.

Людмила засвітила лампу, сіла на ліжко і підклала руки йому під голову.

— Може, ти хворий? — задзвенів її голос, та в ньому не було тривоги.

— Здоровий, — сухо відповів Олексій.

Але вона не помітила цієї сухості в голосі, не помітила і глибокої зморшки між зведеними бровами.

— Була в сільраді, — сказала Людмила. — Запросив мене бай Нончо на рахат-лукум з нагоди успіху. Який там успіх? В інших місцях у країні одержали по п'ятсот кілограмів з декара! Чуєш? А наше — це дрібниці. Правда ж? Бай Нончо виголосив промову, виступив і Кайряков. Ох, якби я могла так говорити! — Вона раптом зупинилася і запитала: — Ти вечеряв?

— Вечеряв у Азмака, — збрехав Олексій.

— І добре зробив! — Вона поцілувала його в губи і не помітила, що він не відповів на її поцілунок. — А я не голодна. Наїлась рахат-лукуму у бая Нонча, та й розмови втомили мене... Я так стомилася, неначе цілий день підгортала кукурудзу.

Вона підвелася, погасила лампу і почала швидко роздягатися. При тьмяному світлі місяця сяйнули її плечі й коліна, а шия виблискувала м'яко, наче полірований мармур.

Вона притислася до Олексія, обняла його, а він лежав, як кам'яний.

— Ти хочеш спати? — прошепотіла вона і позіхнула.

— Дуже, — глухо відповів Олексій.

Вона погладила його по обличчі, по шиї, та поки рука її пестила його, дихання її заспокоїлось, затихло — вона заснула швидко, тихим спокійним сном дитини...

Розбудили її віти акадїї: вони шелестіли, скрипіли, билися об залізні ґрати вікна. Світало. З зажмуреними очима вона простягнула руки до того місця, де спав Олексій. І відразу ж підвелась на лікті й розплющила очі. В цю мить постіль видалась їй величезною, холодною і порожньою, як степова далечінь пізнього осіннього дня.

Пішов, нікому не сказавши.

Через деякий час після того, як випав перший сніг, правління кооперативу обрало Людмилу бригадиром третьої польової бригади. Не голосували за неї лише Трифон Андреев та кілька його приятелів.

Увечері після обрання першої жінки-бригадира в Азмаковій корчмі був влаштований великий бенкет. Іван Довгий бив шапкою об землю. Кабза, що постригся з такої нагоди, танцював хоро, а потім розчулився і гірко каявся в помилках минулого; а бай Нончо пере-

ходив від одного до другого, цілував у щоку, з кожним цюкався за щасливе майбутнє Ведрова.

Тільки Олексій сприйняв підвищення Людмили з роздвоєним почуттям: радів і в той же час досадував — йому здавалось, що вона все більше й більше віддаляється від нього, що з кожним днем безодня між ними стає все ширшою. І коли Людмила пропонувала йому піти куди-небудь разом, він відмовлявся, як ображений хлопчик:

— Ну, яка я тобі пара? Така людина, як я, тільки зв'язуватиме тебе, іди вже краще сама!

Вона обнімала його, а він відштовхував її від себе:

— Я ж розумію, що я тобі чоловік тільки для ліжка, тому ти й лащишся до мене.

Тоді вона ображалася. Вони говорили одне одному ущипливі слова, і хоч їх вабило одне до одного, відвертались в різні боки, і кожен ішов своєю дорогою.

Цього року Людмила так взялася за роботу на своїй ділянці, що коли прийшов час нараховувати на трудодні, в її бригаді одержали в два рази більше, ніж у минулому році. Вони застосовували боронування тракторами, машинне підгортання кукурудзи, глибоку оранку, де було треба, і жали комбайнами, і все ж, на зло Трифонові та його приятелям, робота машинами не тільки не зашкодила трудодням, а навіть подвоїла їх, зробила їх «жирними», як висловлювався голова другого кооперативу — Стамат.

І тільки почали розробляти план бригади на другий рік, як Кайряков, невідомо чому, забрав Людмилу до себе в околіський центр і призначив її інспектором по рільництву. Коли вона сказала Олексієві про своє нове призначення і, затамувавши подих, ніжно притислася до його плеча, він замовк, махнув рукою.

— І без цього що в нас за сім'я? Вітаю! — І він єхидно усміхнувся. — Потиняєшся так по дорогах та селах, можливо, й щастя своє знайдеш. Всяке буває... їдь!

— Ти що, хочеш на дорозі мені стати, так? — відступила від нього Людмила.

Він не відповів і почав насвистувати.

— Ти не нова людина, а турок! — обурилась вона.

— Знайди собі підхожу пару, скільки разів казав тобі! — Він закурив, накинув пальто і вийшов.

Та не минуло й місяця, як він прийшов до неї в околіський центр і винувато посміхався, як собака, що напаскудила, йому не вистачало тільки хвоста, щоб покрутити ним на радощах. Людмила цілувала його, сміялася, раділа. Вона відклала свою поїздку до Сєйзова — обоє зачинились у кімнатці й не виходили звідти до полудня наступного дня.

Увечері вирішили погуляти по центру, а потім взяти квитки в кіно, але на майдані їх зупинив Кайряков. Поговорив з Людмилою хвилину, дві, п'ять. Минуло чверть години. Олексій засунув руки в кишені кожушка і, не оглядаючись, попростував на вокзал. Людмила наздогнала його у станційному залі, де він уже збирався купити квиток. Вона ледве переводила подих. Щоки її пашіли, груди важко дихали.

— Чи варто було так бігти! — холодно усміхнувся Олексій. — Треба було довше постояти з товаришем секретарем. Він і гарний, і величина. Безглуздо через таку дрібноту, як я, бігти таку відстань!

Людмила дивилася на нього приголомшена, ніби не впізнавала його. Зал закрутився перед її очима.

Але це тривало хвилину, не більше. Вона насунула на лоба косинку, яка сповзла було назад, і кивнула головою.

— Щасливої дороги!

І навіть руки не подала.

А коли вийшла з вокзалу на перон, сховалась за колонами і стояла там доти, поки останній вагон поїзда, що йшов на Кардам, не зник у густій п'ямі. Почали пролітати сніжинки.

Їх зустрічі стали рідкими — часом вони не бачились по два, а то й по три місяці.

Із страху перед нічною самотністю, чи з потягу до науки, чи тому, що відчувала, що їй не вистачає знань, аби зрівнятися з іншими відповідальними працівниками околійського комітету, — Людмила записалася на вечірні курси при місцевій середній школі. Кайряков подарував їй книжкову шафу, заставив її кімнату книжками і часто залишався у неї до пізнього вечора, щоб повторити разом з нею учбовий матеріал.

Плечі Людмили заокруглились, але талія залишилась такою ж, як була — тоненькою, як у дівчини. Лише кілька посивілих волосинок з'явились у непокірному локоні над лобом, що все вибивався з-під її синьої косинки.

41

Ісай Дамов був на голову вищий за Харалана. Руки у нього були занадто довгі, і ходив він'якось згорбившись, бо соромився свого неприродно високого росту. Коли йшов сам або з чоловіками, було ще нічого, він намагався зіщулитись, якось зменшитися, щоб не впадати у вічі. Коли ж йому доводилось іти поряд з дівчиною, ніякі зусилля не допомагали! Навіть найвищі з них насилу досягали його грудей, виявлялись десь між ліктем і плечем; а найкремезніші з них, стоячи поруч нього, виглядали як молоді парості біля потворного високого в'язу.

Ісай знав, що він син чесальника, вбитого в дні повстання двадцять третього року. Та скільки він не вдивлявся в побляклу фотокартку цієї людини, дивом дивувався — не знаходив в його образі ніякої схожості з собою, навіть найменшого натяку на риси свого обличчя. Томи Лефтерова, який постійно і настирливо піклувався про нього, поки він не закінчив гімназію, Ісай не міг терпіти. Він почував себе пригніченим, коли бачив його; у нього з'являлось почуття огиди, коли той виказував йому особливу увагу; він ненавидів його уперто, з якоюсь незрозумілою злобою. Проте не зміг бути жорстоким до нього. І скільки разів не задумував сказати йому щось образливе, таке, що вдарило б Хаджію, як кулаком по лобі, він все ж таки не міг

цього зробити: якийсь противний жаль починав бентежити душу і ніби тримав язик на припоні.

І навпаки, свого опікуна, отця Анастасія, любив він тепло і щиро, як рідного батька.

Його переконавали, що піп справді дбає про нього, а Тома нібито не сплатив свого боргу його матері, поки вона була жива, і що, крім грошей на утримання, які були у батьюшки, лишилися ще якісь Латинині заощадження. Ісай здогадувався, що за всіма цими розмовами криється щось недомовлене, якийсь обман, але скільки він не розмірковував, не міг його викрити. Тільки якась гіркота все більше й більше нашаровувалася на його душі: передчуття чогось образливого і негідного, чого він не може уникнути; відчуття невидимого тягара, який він мусить нести все життя.

Ще в дитинстві у нього почала виявлятися особлива риса вдачі. Він любив веселощі, гарні речі, цікаві ігри, гроші, життя з комфортом. Але траплялось, що його охоплювала туга, хоч не було для цього ніяких підстав; гарні речі переставали цікавити його, життя серед комфорту викликало смертельну нудьгу. У Варні його влаштували в одному панському будинку. Там було безліч всіляких гарних речей, безтурботне, радісне життя серед різних забав, і Ісай там поводився так, неначе виріс серед килимів та коштовного фарфору. І хоч молода хазяйка пестила його з настирливою ніжністю й цілувала з не зовсім сестринським почуттям, Ісай все ж таки часто почував себе хворобливо самотнім, приниженим, покинутим, нікому не потрібним. Тоді він тікав з дому, ходив до пройдисвітів рибалок і намагався знайти радість у дружбі з людьми, в яких не було за душею нічого, крім подертої сорочки на плечах та кількох грошів на пляшку дешевого вина.

На перший погляд здавалося, що вдача його — це переплетення найсуперечливіших рис. Він був обдарований здатністю практично міркувати, робити тонкі розрахунки і з великою дотепністю знаходити найкоротший шлях до поставленої мети. Одначе більша частина його зусиль закінчувалась невдачею. Його розрахунки виявлялися помилковими. Він програвав, як недосвідчений гравець.

Коли він навчався у Добричі, йому спало на думку зробити своїх товаришів «багатими». Йому було соромно запихати собі в рот цукерки і халву на очах у своїх босоногих ровесників, що не знали навіть смаку червоного сиропу. Він запропонував їм збирати гроші, щоб купити віслюка. На віслюку вони зможуть розвозити воду по домах і з допомогою такої нескладної торгівлі заробити трохи грошенят. Гроші ділитимуть порівно. Тоді кожний зможе купувати цукерки і тістечка на свій смак і скільки захоче. Але сталося так, що майже єдиним вкладником виявився він сам. Хлопчиськам ні на чому було заощаджувати — грошей вони й уві сні не бачили. Ісай економив на сніданках, і в рот не брав ласощів. Та коли він захотів перевірити заощадження, «касир» зухвало розсміявся йому в обличчя. «Члени кооперації» за його гроші частувалися потай щодня...

Щоб вирватися з багатого дому, де йому вже остогидло жити,

а може, щоб звільнитись від набридливих турбот Томи, він уклав торгову угоду з одним самотнім рибалкою, якого звали Василем. Цей Василь зобов'язався за новий добрячий невід, куплений Ісаєм, давати йому щотижня половину грошей, виручених від продажу риби. Та вже на другий тиждень цей «самотник», в якому Ісай відкрив «справжню» людину, програв у карти невід і виїхав у Созополь, навіть нічого йому про це не сказавши...

Ісай став переконаним марксистом, хоч у кишенях у нього завжди були гроші. Він брав участь у ризикованих виступах, проте не відмовлявся від зв'язку з панею Хаджіпановою — своєю колишньою хазяйкою.

Він ненавидів до смерті гітлерівців, але щоб проїхатись морем, погодився супроводжувати Тому Лефтерову до Констанци на фашистському пароплаві. Йому було противно ночувати в одній каюті з Хаджією, і тому він віддав перевагу спанню на палубі під відкритим небом, незважаючи на те, що накрапав дощ. Його запросила в свою каюту одна офіціантка, а наступного ранку, після любовної ночі, він готовий був поклястися, що знайшов «найдостойнішу» людину в цілому світі. За годину, коли пасажери зійшли на пристань, він побачив, як ця «найдостойніша» жінка цілується з якимось гітлерівським єфрейтором на набережній просто на його очах.

За допомогою різних комбінацій, притаманних спритному спекулятивному розумові, йому вдалося відкрити у Варні закусоchnу, де могли попоїсти юшки його зубожілі товариші і де можна було переходувати нелегально літературу і давати притулок переслідуваним. Але його виключили на рік з організації, тому що він прийняв від пані Хаджіпанової як новорічний подарунок смажену гуску...

Влітку сорок четвертого року Ісай з'явився в Софії і, хоч був виключений з партії, взяв участь у виступі трамвайників і врятував життя одному видатному партійному діячеві. Звали його Іваном, а кличка його була Іоанн. Той Іван-Іоанн дуже сміявся з його історії з віслюком, його подвиги у варненській закусоchnій назвав «євангельським заблудженням», але похвалив за смажену гуску пані Хаджіпанової і за те, що ту дошову ніч преспав з офіціанткою.

Вислухавши все те, що говорив Іван-Іоанн, Ісай жажнувся: такі грубі люди будуватимуть соціалізм?

Та «грубий» Іван полюбив його, взяв під свій захист і в найважчі дні був його єдиною опорою.

Під час Вітчизняної війни Ісай заступився за одну угорку, дочку землевласника, яку два лейтенанти кудись повели. За годину стало відомо, що в її ліжку заховався гітлерівський шпигун. Коли штаб залишав маєток, вона махала рукою, але не Ісаєві, а двома лейтенантам...

Під час першого масового вступу в ТКЗГ він був у Кульській околії інструктором при околіїському комітеті. Він обурився тоді самоуправством деяких керівників і з туги запив. З нього сміялися, називали ідеалістом, а околіїський комітет виніс йому сувору догану.

Він закінчив Вищу партійну школу. Йому запропонували працювати в одному з районів Софії. Відмовився. Захотів працювати на

селі. Але в селі його також спіткала невдача, і на цей раз його покарали суворіше, зробивши йому останнє попередження, оскільки він виступив проти повсюдної глибокої оранки.

Він зичив добра і радості собі й іншим, а лиха одне за одним звалювалися на його голову. Він усумнився не в системі нового ладу, а в людях, а коли відчай почав затуманювати його розум, а пристрасть до ракі оволодівала ним все більше й більше, тоді на допомогу прийшов Іван-Іоани.

— Я дам тобі змогу самому пробиватися в житті, і тільки тоді ти зрозумієш, де істина, — погрозив він йому.

Він послав Ісаю в Добруджу, на батьківщину, спочатку написавши великого листа Кайрякову.

Ісай не дочекався визначеного строку й поїхав у Ведрово.

Прибувши в околіський центр, він одразу ж поспішив з'явитися до Кайрякова. Попросив, щоб доповіли про нього, і той одразу ж прийняв його.

Коли він зайшов до кабінету, Кайряков зустрів його щиро, як давнього знайомого, як людину, з якою довгі роки товаришував. Посміхаючись, поспішив йому назустріч.

— Ісай Дамов?

Ісай кивнув головою.

— Ох і здоровило ж ти! — І, трясучи йому руку, спитав: — Не міг дочекатись суботи? Я одержав телеграму, що ти в суботу приїдеш до нас. Але нічого. Те, що ти поспішив, мені подобається. Точно дотримуються дня і години вступу на свою посаду бюрократи і педанти. Хіба не так? А гарячі серця — бух і прямисінько у вогонь, як і личить справжньому мужчині. Сідай, Ісаю, ось тут, у крісло. Дай боже, щоб я завжди пропонував тобі це крісло, — бо воно призначене для найдостойніших людей. На цьому місці сидів у свій час Євстатій Павлов, ведровський агроном. А там, на тій лавці, біля дверей, сидять хитруни і лицеміри. І різні наполеони, і чоловіки з жіночими серцями, і всякі екземпляри з прадавнього роду мерзотників... Тобі зручно?

Він підсунув звичайний дерев'яний стілець і сів поруч Ісаю. Дивився на нього якийсь час, а потім усміхнувся, і обличчя його так і засяяло:

— Ну, Ісаю, будемо шукати правди, га?

Ісай трохи почервонів. Було ясно, що його приятель Іван поінформував Кайрякова, що за птиця прилетить в його краї.

— Шукай, шукай, — поплескав його по плечу Кайряков. — Це добре, і мені подобається. Тільки гляди, щоб і робота спорилась, щоб усе було гаразд. Тримай голову високо, дивись уперед і нічого не бійся!

Він мовчав. М'яке осіннє сонце заливало кімнату; між віконними рамами час від часу дзигчала велика муха.

— Ви дасте мені якісь конкретні вказівки? — спитав його Ісай.

Кайряков низав плечима.

— Засукай рукава і дій! А як же інакше? Будеш нашим уповноваженим у Ведрові, але до твоїх інструкторських прав я ще додам дещо

від свого імені і на свою відповідальність. Ось так. Тепер ти маєш владу, дій! Не буду ні прищпорювати тебе, ні надівати на тебе шори. Ведровці непогані люди, але щось заважає їм взяти бика за роги. Те ж саме і в Чернякові, і в Сеїзові, і в багатьох інших селах. Домоглися певних успіхів і замість того, щоб рухатись уперед (а можливо-сті е!), тупцяються на місці. Я уже зробив для себе певні висновки, дещо знайомий із станом справ у них, але, почекаю, що ти скажеш. Дай боже, щоб ти вивчив справу глибше, ніж я. Тоді я уклонюся тобі до землі!

— Не сподівайтесь чуда! — пробурмотів Ісай і почервонів.

— Навпаки, саме тепер у нас час чудес... — Кайряков засміявся. — Лише за останніх кілька років у цьому краю сталися такі чудеса, що коли захочеш описати їх, то тобі не вистачить тисячі і одної ночі.

Коли Ісай зібрався йти, Кайряков сказав:

— Ми пошлемо з тобою нашу людину, яка керує партійною освітою в околії. Ця людина із Ведрова. Деякий час допомагатиме тобі, поки ти вникнеш у роботу. Походи трохи по нашому центру, поки приготуються в дорогу.

42

Ісай походив широкими курними вулицями, потім зайшов у ресторан, розташований напроти нового білого будинку околіїської ради, проштовхався крізь натовп до прилавка і, стоячи, випив чарку м'ятної настоянки, сподіваючись, що цей огидний напій освіжить його і прожене втому від безсонної ночі. І як це часто з ним бувало, він помилився. Голова його стала ще важчою.

Потім зайшов у комітет і запитав, де кімната завідуючого партійною освітою. Йому показали на двері ліворуч від сходів, і він, не постукавши, натиснув ручку. Звичайно, треба було постукати, та просту річ — звичайнісіньку ознаку чемності — він забув, хоч і випив тільки чарку м'ятної настоянки. Отже, зайшов він до кімнати, не постукавши, і побачив жінку, яка стояла перед розчиненим вікном і жваво розмовляла з кількома вусатими дядьками в баранячих шапках, що були у дворі. Вона щось говорила їм і сміялася, а волосся її переливалось на сонці золотом, як нитки золотої парчі. Незручно було переривати веселу розмову, і тому Ісай тихенько добрався до найближчого стільця і сів скраєчку, намагаючись не здіймати шуму. Весела розмова свята, як хліб; без потреби не можна її переривати.

Сидів він тихо, але жінка ніби відчула його присутність, бо раптом обернулася і навіть здригнулася, очевидно від несподіванки. Власне, лише її плечі ледве помітно здригнулись, а вся вона лишилася спокійною і якоюсь суворою, саме суворою, хоч і це визначення не зовсім вдале. Як би там не було, йому треба було встати й сказати: «Товаришко, я шукаю завідуючого відділом освіти. Де його можна знайти?» Або щось подібне. Але він мовчки продовжував сидіти на стільці. Не питав нічого. Сидів, дивився і мовчав, ніби спостерігав якусь чу-

дову картину: розчинене вікно, сонце, синє небо і на цьому тлі — портрет молодої жінки, ясний і чистий, як небесна блакить.

Все-таки він перший порушив мовчанку. Огидний зелений напій явно прогнав його втому, бо він підвівся досить швидко і бадьорим голосом спитав:

— Товаришко, я шукаю завідуючого. Ви тут працюєте?

Він сподівався, що у відповідь на його питання вона стурбовано, але і з посмішкою скаже: «Завідуючого? Бачте, товаришу, він на засіданні і повернеться через годину, а може й дві. Але ви зачекайте тут, ви не заважатимете мені, навпаки!»

Ісай навіть усміхнувся: «Чому б не зачекати завідуючого? Він людина зайнята, хай засідає! Я зачекаю».

Але вона, спитала його:

— А ви часом не Ісай. Дамов? — і здивовано глянула на нього. Очевидно, тому, що уявлення про нього, викликане листуванням, не співпадало з живим образом.

Ісай низав плечима і, опустивши голову, відповів:

— Так, це я.

Тоді вона посміхнулася, підійшла до нього і невимушено подала руку. Він також здивувався, бо його уявлення про її руку не відповідало дійсності. Він одразу ж відчув, що це була не делікатна ручка, а досить міцна і дужа рука.

— Де ви залишили свій багаж? — спитала жінка.

Він відповів, що залишив у бюро перепусток, але це не має значення, бо він чекає на завідуючого, з яким поїде у Ведрову, а з багажем нічого не станеться, якщо він залишиться там до вечора.

Вона якось лукаво посміхнулася і сказала:

— Тоді все гаразд, ходімо!

Хоч Ісай не думав, що все гаразд, однак слухняно пішов слідом за нею: адже вона тутешня людина, а він лише випадковий гість.

Коли проходили повз будку для видачі перепусток, жінка запропонувала забрати багаж. Потім вони вийшли у двір, і там побачив він зелений газик, що виблискував на сонці. Брезент був знятий. А біля газика крутилися дядьки в баранячих шапках, що недавно розмовляли з гарною жінкою. Побачивши його, вони одразу заметушилися, взяли чемодани з його рук і спритно розмістили в автомобілі на задньому сидінні.

— Це ведровці! — кивнула йому жінка.

— О, дуже приємно! — посміхнувся Ісай і потис усім руку.

Його супутниці можна було дати років тридцять. Вона була висока, з тонким, як у юнака, станом, але з сильними, по-чоловічому розвиненими плечима, русява, з темними очима і миловидними м'якими рисами обличчя, що виражали суворість, упертість і якусь задирилу самовпевненість. Ісай чув, що жінок такого типу чоловіки з великими труднощами підкоряли своїй волі. Вони ніби й лагідні, але не терплять ніяких шор. Він поважав саме таких жінок.

Вона відчинила дверцята машини, сіла за баранку і мило кивнула йому: «Давай, сідай біля мене!» Звичайно, він почував себе незручно

перед вусатими ведровцями: жінка вестиме машину, а він, як маленька дівчинка, скромно сидітиме поруч.

— Увечері побачимось, будьте здорові! — сказав він і підібгав ноги біля ручного гальма.

Поки газик мчав головною вулицею, Ісай все думав: «Ось зупинимось перед котримсь із цих будинків, супутниця засигналізує, і в дверях одразу ж з'явиться мій «завідуючий». І в душі зловтішався, уявляючи собі, як той сидітиме ззаду, а він, Ісай, спереду. Та коли проїхали головну вулицю, між будинками почало проглядати поле. А коли й останні будинки залишились далеко позаду, перед ними простяглися неосяжні лани. І замість того, щоб зменшити швидкість або кудись звернути, його супутниця натиснула педалі, міцніше схопилась за кермо — і газик, як буйний вітер, понісся по рівному шосе. Старий кузов погрозово деренчав, мотор завивав, стрілка спідометра з небезпечною настирливістю повзла до цифри 80. А повітря навколо них гуло і ніби розривалось на дрібненькі шматочки.

Ісай глянув на свою супутницю, а вона усміхнулася. Він постукав по склу спідометра, ніби хотів сказати: «Що ви робите — ми ж розі'ємося», — а вона знову усміхнулася і заперечливо похитала головою. Тоді Ісай почав обережно й повільно тягнути важіль ручного гальма. Адже і він щось тямить у шоферському мистецтві! Навчився дечого під час воєнних дій в угорській пушті.

Помітивши його рух, вона нахмурилась, натиснула двічі педаль гальма, а потім різко придавила, вмить переключившись на першу швидкість. Машина зупинилась, і їх окутала хмара сірої куряви.

— Ви що, — звернулася вона до нього, — хочете перекинути машину?

В її гарних очах загорілися злі вогники, але й Ісай розсердився.

— Безглуздо, — сказав він, кліпаючи очима від пороху, — безглуздо гнати машину по таких вибоїнах із швидкістю вісімдесят кілометрів на годину!

— Так он воно що! — Вона помовчала. — Але якби ви дивилися на дорогу, а не на щось інше, то могли б помітити, що на шосе немає ніяких вибоїв — воно гладеньке, мов скло.

Ісай пригадав, що він справді кілька разів задивлявся на її спідницю, тому що на ній були якісь особливі, дуже цікаві візерунки, але промовчав.

— А коли дорога рівна і на протязі двадцяти кілометрів майже немає поворотів, то я можу гнати машину і з більшою швидкістю. Що вас лякає? — І вона якось раптово і дуже весело засміялася. — Доставлю вас у Ведрово без серйозних тілесних пошкоджень, не бійтеся!

— Катастрофи бувають і на прямих, і на рівних дорогах, до того ж дуже часто. А по-друге, чому ви везете у Ведрово мене самого? Де ж завідуючий? Ви не виконуєте розпорядження секретаря. Я саме тому й хотів зупинити машину, а ви вже злякалися, що я перекину вас. Вибачте, але я воджу машину ще з дитинства! Для мене цей ваш джип — іграшка... А де ж завідуючий?

— Якби я знала, що везу такого досвідченого водія, то була б обережнішою,— сказала вона, і злі вогники в її очах стали насмішкуватими.— А завідуючий, товаришу Дамов, сидить біля вас, і ви даремно за нього тривожитесь.

Ісаєві враз стало душно, і він розстебнув комір сорочки. На цьому була прогумована куртка, а вона затримує тепло.

Вона сказала йому своє ім'я, спитала, чи пам'ятає він прізвище її батька; нагадала, що їхня хата була також на горішній околиці, над самою дорогою до Блатниці. Ісай відповів:

— Як не пам'ятати вашого батька? Це була дуже приємна людина! Я й вас пам'ятаю, ви були потішною дитиною.

Звичайно, він безсоромно брехав, але вона йому не вірила і сміялася з нього.

Потім вони знову рушили в дорогу. Тепер вона вела машину на меншій швидкості і раз навіть попередила:

— Якщо захочете, щоб ми десь зупинилися, штовхніть мене легенько ліктем, ось так,— і вона показала йому.— Але ручного гальма не чіпайте! Зрозуміли?

— Не чіпатиму,— пообіцяв Ісай і голосно позіхнув, хоч йому й не хотілося спати.

Після цього вони ще двічі зупинялися, і то помилково. Йй здавалось, що він штовхає її ліктем, а він тим часом думав зовсім про інше.

Сонце спускалось позад них, і в місцях, де ще не зібрали кукурудзу, рівнина здавалася срібною, притихлою, де-не-де потемнілою.

Трохи далі Чернякова, поблизу ґрунтової дороги, що вела до державного господарства «П'ятий конгрес», вони зупинилися втретє. Ісай глянув на свій лікоть, та вона похитала головою і посміхнулася.

— Ви бачите це поле? — показала вона ліворуч, де простягався безмежний чорнозем.— Це ведровська земля. Звідси вона починається, а кінця її, звичайно, не видно. Кінець ген там, за тим горбом, де ледве мріє тригонометрична вишка. Бачите? Знаєте, яка тут була пшениця? Справжнє море. Не золото, а вогонь! А яка висока! Три комбайни збирали. Тут є й низькі місця, то там машини ніби тонули, зовсім зникали з очей. Подивіться звідси, і тобі здається, що човни пливуть, але які ж тут човни! Це тому так здавалось, що місце, на якому ми стоїмо, порівняно вище. Ви не можете собі уявити, що це за краса!

Вона це говорила, але Ісай не дивився на поле: воно лежало зараз перед ним, як сіра сумна рівнина. Він дивився на її обличчя й відчував, що якась дивна тривога закрадається йому в душу. Він мусив відверто признатися, що такого прекрасного й натхненного обличчя він досі ще не зустрічав. А вона продовжувала говорити:

— Земля черняковців теж непогана, вона теж рівна, як море, але ведровська!.. Думаю, що іншої такої землі ніде в світі немає! Правда ж? Тут і гаї зустрічаються, і вярки, в яких шумить вода, коли тануть сніги чи йдуть весняні дощі. Багато води! Якщо її загатити, буде де гусям пірнати до пізнього літа. А які в нас пасовища! В інших місцях під час літньої спеки трава вигорає або ж стає як лико,

а наша залишається зеленою, і коли пасеться худоба, то ніби хрумає цукор. Дуже соковита! У нас вона не вигорає тому, що наші пасовища захищені горами, на яких ростуть дубові гаї, і хоч вони не дуже густі, все ж оберігають від чорних суховіїв. А в інших селах не так. Там чекають вологи з боку лісосмуги... А уявляєте, яка буде наша земля, коли піднімуться ці лісосмуги? Вона й зараз прекрасна, але коли лісосмуги піднімуться, тоді, я гадаю, в усіх долинах завжди буде волога і завжди дзюрчатимуть струмочки, як у гористих місцях.

Вона сперлася на спинку сидіння і, як здалося Ісаєві, примружила очі.

— Скажіть, от ви бували в різних місцях нашої країни, чи бачили ви кращі землі, ніж ведровські? Правда, у нас немає гір, бурхливих річок, лісів. Але, знаєте, цього чорнозему, якому немає кінця-краю, я не проміняла б ні на які гори. А ви?

І тільки він зібрався був відповіді їй захопленим голосом: «Я теж не проміняв би його ні на які бурхливі ріки і ліси»,— як раптом невідомо звідки з'явився трактор і різко і настирливо загуркотів, ніби сердячись на цілий світ.

Супутниця Ісая, повернувшись у бік трактора, дала знак Ісаєві, щоб він замовк, і стала прислухатися, так ніби це сталеве гуркотливе страховище було набагато цікавіше за нього.

Ісай завжди цінив техніку, але в цю мить він так розсердився, що, якби в нього була сила королевича Марка, жбурнув би цього сталевого гостя аж за тригонометричну вишку.

А вона з несхвальними нотками в голосі зауважила:

— Цей хлопчина, видно, не прочистив як слід масляний насос, і тому машина так гуркотить. Ви чуєте? Скрегоче, аж серце крається. Це трактор Ведровської станції. Зачекайте хвилинку!

Вона перекинула ногу, вилізла з машини, і, поки сходила, її гостре коліно блиснуло перед його очима, як відламок мармуру.

— Шасливо! — Ісай виліз, потягнувся і через те, що йому нічого було робити, приліг на висохлій траві край дороги й заплющив очі.

Людмила повернулася через п'ятнадцять хвилин. Вона помовчала, чомусь тихо всміхнулася і, підігнувши коліна, сіла біля нього.

Сонце схилялося до заходу. Поки вони відпочивали, вона розповіла йому дивні історії: про себе — як стала трактористкою, про Євстація, колишнього директора станції, про бая Нонча, Лазаря Тонкіна, Кабзу... Перед його очима оживав казковий світ, люди, яких він не виразно пам'ятав, робили чудеса. Найсвіжішим був спогад про Івана Довгого. Але з того часу, як він його востаннє бачив, повертаючись з Констанци, минуло вже понад дванадцять років. «Я здаюся просто мишеням перед цими велетнями!» — подумав Ісай, не відриваючи очей від Людмили. Вона сиділа біля нього, довірливо торкаючись коліном його ліктя, а йому здавалося, що це найпрекрасніша, найшасливіша хвилинка в його житті...

Надвечір прибули у Ведрово. Ісай попросив Милку довести його до хати баби Галунки. Вона погодилась, і газик, підскакуючи по кривих і крутих вуличках горішньої околиці, через кілька хвилин зупинився перед кам'яним, складеним із плит, муром, уздовж якого росли високі бур'яни. В кількох місцях мур обвалився, наче колись давно він був мішенню для артилерійської стрільби. В проломах розрослися такі густі та переплетені кущі, що й собака не зміг би пролізти крізь них.

— Ось і мій чертог! — весело вигукнув Ісай. — Добрий чи поганий, але це моя спадщина, і тому я тут житиму.

Милка знизала плечима, мовляв, твоя справа, і якимось соромливо посміхнулася.

Потім вони зняли чемодани, і Ісай хотів відчинити ворота, щоб зайти у двір. Він тільки доторкнувся до них, і вони тут же повалилися на землю, а поперечна дошка розломилася надвое. Видно, старі ворота баби Галунки цілих два десятиліття терпляче чекали на нього, крипилися, щоб померти біля його ніг. Це було трагічно, і він повинен був зняти кепку, щоб ушанувати їх пам'ять, але не зробив цього, бо в цю мить Людмила легенько штовхнула його в спину.

— Яка пустка! — промовила вона і ступила крок назад.

І справді, картина, що відкрилася їхнім очам, могла подіяти на нерви. Непрохідний тропічний ліс, ціла стіна будяків загородила їм дорогу. Заввишки з Милку, з дебелим, як рука, бадиллям, ці рослини зверху донизу були покриті кулястими ліловими квітами. А між квітами і над ними літали білі жмути прозорої павутини, ніби гнав їх і крутив струмись повітря, що вирвався з гігантського міха.

— Як цікаво! — вигукнув Ісай і спробував усміхнутися.

Людмила подивилася на нього не то збентежено, не то поблажливо і тихенько зітхнула.

— Слухайте, — звернулася вона до нього. — Давай підемо звідси. Я знайду вам зручну і чисту квартиру. Це місце не для вас.

Так вона йому сказала, але він енергійно запротестував:

— А чому не для мене? Я сільська людина, звик і до хорошого, і до поганого. А ці будяки тимчасове явище. Я їх завтра ж вирубаю, от побачите! Знаєте, я ще хлопчиськом рубав їх дерев'яною шаблею! Маю, виходить, досвід, так що не бійтеся! А тепер я їх знищу залізом і вогнем, і подвір'я стане чистеньким і гладеньким, як танцювальна площадка. І більше того, гляньте лишень на дах! Що ви там бачите? Ану, станьте навшпиньки! Гніздо делеки! Це дуже добра прикмета! Лелека не мостить гнізда на першій-ліпшій покрівлі, правда ж?

Сказавши це, він насунув кепку на чоло, схопив обидва чемодани й сміливо ввійшов в екзотичний ліс. І зараз же почув за спиною стриманий крик переляку і подиву, та серце було переповнене магелланівською рішучістю, а тому він не обернувся назад. Ну чого там? Хіба перед дослідниками Центральної Африки відкривалися зручніші дороги?

Немало часу згаяв він, поки нарешті повернув ключ у заіржавілому

замку. Колись отець Анастасій приніс йому цей величезний ключ, і він зберігав його, як справжній талісман. Ну, слава богу! Відімкнув. Та коли він почав відчиняти двері, вони завили, як тисяча голодних вовків. Але він не злякався, кинув чемодани в темну глибину кімнати й побіг назад.

Милка зустріла його так, наче він повернувся з того світу. Вона схопила руками свою русу голівку, і він чекав, що вона заголосить, як голосять жінки під час поминок, і тому оstownів. Але вона пирснула зо сміху, і її блузка граціозно колихалася на грудях. Відтак вона дістала кругле дзеркальце і запропонувала йому подивитися на себе. Всю його кепку, спину, рукави так густо обліпили реп'яхи, що він скидався на лісовика з царства реп'яхів. Як це було весело! Він анітрохи не жалкував про свою мандрівку в екзотичний ліс. Людмила стояла зовсім близько біля нього, і він відчував її дихання. А коли він раптом глянув їй у вічі, то вони обоє розсміялися, але почервонів тільки Ісай...

Понад десять років не був він у Ведрові, і тому деякі речі справили на нього сильне враження. Панкову могилу він пам'ятав не забудованою, зарослою бур'яном; взимку він спускався на санчатах по її схилу. А тепер там височіла машинно-тракторна станція, і її гаражі, покриті залізом, блищали в промінні призахідного сонця, мов дзеркала. Видершись на самий верх, вона, з своєю урочистою аркою попереду, з широкими верандами і прапором, що майорів на вітрі над водонапірною баштою, здалеку нагадувала веселий панський палац. Так, Панкова могила не була вже такою безлюдною і голою, якою він пам'ятав її досі.

На майдані був раніше колодязь з колесами для подачі води і кам'яними жолобами навколо. Від всього того й сліду не лишилося. Тепер під старим в'язом міцно стояла на землі величезна склеписта водопровідна колонка з чотирма кранами, за якою біліла невеличка електрична підстанція з карнизом з червоного полірованого каменю. В середині підстанції весь час гудів електричний насос, і з бронзових кранів, що зображали левів з роззявленою пащею, безперервним струменем текла холодна прозора вода. Вона збиралася в невеликому басейні, облицьованому різноколірними плитками, і звідти витікав струмок, що, підскакуючи і дзюркочучи, проносився через добру половину села серед свіжої ще зелені. Від старого колодязя з його розчепіреним коловоротом не залишилося й сліду.

Подекуди виднілись нові хати, і вони привертали до себе увагу черепичними дахами. Будівництво було вже закінчене, і з закслених вікон радісно виглядали квіти герані.

Особняк Досю Драганова, Пантелеєвого зятя, побудований у південному середземноморському стилі, перетворили на родильний будинок. Ісай пам'ятав, що навпроти церкви колись був зелений майдан, а тепер там сяяли матові кулясті ліхтарі кіно-читальні. Із рупора, прикріпленого до телеграфного стовпа, лунала знайома танцювальна музика. Інколи вона переривалась, і хрипкий чоловічий голос говорив щось про «необхідність вчасно зібрати кукуруду».

Канцелярії обох кооперативів розмістилися у великому двоповерховому будинку покійного діда Минча Покровнишки, за оренду якого правління кооперативів платили спадкоємцям немало суму. Але будинок цей був зручний і красивий, і ніхто не шкодував грошей, бо ведровці дуже вже любили похвалитися перед мешканцями інших сіл своїм сучасним смаком. Не випадково вони пофарбували віконні рами яскравими олійними фарбами, а маленький басейн перед водопровідною колоною облицювали різноколірними фаянсовими плитками. В Азмакській корчмі тепер уже важко було дістати ракію, а лікерів — скільки завгодно: полиці сяяли станіолевими ковпачками пузатеньких пляшечок всіх кольорів райдуги.

На нижньому поверсі будинку діда Минча містилася бухгалтерія і каса, а на верхньому, з ґратами і терасою, повернутою на захід, — кабінети двох голів і кімната для гостей.

Вони піднялися досить стоптаними дерев'яними сходами, і Милка постукала у двійчасті двері, пофарбовані в нижній кремовий колір. На дверях видно було табличку, підвішену на товстому триколірному шнурку, а на табличці — солідний напис друкованими буквами: «Голова». Кімната була простора, кругла, з вузькими склепистими вікнами, які спускалися від карниза гіпсової стелі до підлоги, покритої барвистим, але забрудненим і досить-таки витертим килимом. Проти вікон стояв маленький, виблискуючий золотистою поліровкою столик, очевидно у стилі рококо, що делікатно став на килим своїми тоненькими різьбленими ніжками. Вздозг стін стояли стільці, оббиті матерією, тонконогі, з високими еліпсоподібними спинками. Хоч надворі було ще досить видно, але на стелі вже сяяв прикрашений кришталевими підвісками шестиламповий абажур, що дуже нагадував церковне панікаділо.

І ось при змішаному світлі ламп і згасаючого дня Ісай побачив кількох своїх давніх знайомих. Тут був Іван Довгий, що, як завжди, не випускав з рук своєї потертої баранячої шапки; Кабза — величезний і волохатий, як родопський ведмідь; Стамат Рафаїлов, що ніби виліз із млинового коша, з обличчям мудреця, постарілий, з виглядом людини, що любить помовчати й поспати. Тут був і кремезний, червонощокий Трифон Андреев, і Лазар Тонкін, поголений і суворий, як взводний командир, і бай Нончо, що сидів за столом голови, усміхнений і лагідний. Більшість із цих людей Ісай пам'ятав ще з юнацьких років. Тепер він побачив їх постарілими, облісілими, але це були вони, хоч, звичайно, він пізнав їх не одразу.

Після звичайних потисків руки і розмов про погоду та про те, що нового в Софії, Милка шепнула Ісаєві:

— Це бюро правління обох кооперативів. — Відтак вона випросталася і кивнула в його бік: — Товариш Дамов деякий час житиме у Ведрові.

— Ні, нехай назавжди залишається в нас: кожна людина цінна на своєму місці, — озвався Стамат.

— Я приєднуюсь до цієї думки, — засміявся Іван Довгий і дружньо підморгнув Ісаєві.

— Перед нашими кооперативами,— звернувся до нього бай Нончо,— відкриваються величезні можливості. А люди у нас золоті! І вода у нас така, що п'єш не нап'єшся, і хліб наш смачний. Добре живеться тут.

— Я теж так кажу,— приєднався до них Лазар Тонкін.— Я, як секретар парторганізації, наприклад, думаю, що це буде вигідно для обох сторін, тобто і для нього, і для нас. Адже ж ми бачимо, що діється! Приміром, виросте хто-небудь під нашим дахом, здобуде якусь освіту, а потім і сліду його нема — тікає до міста. А інтелігенція, ви ж знаєте, скрізь потрібна. А те, що сказав бай Нончо,— це суцзя правда. У нас кругом краса і достаток.

— Нас і гарматою не розіб'єш! — усміхнувся Трифон Андреев.— Ми сила, про яку знають від Толбухіна до самого Кардама. Від Дунаю до Чорного моря.

— Та годі вам вихвалитися,— сказала Милка, скривившись.— Поживе й побачить, що ми за птахи.

— Е, слухай, такі слова мені не до вподоби,— блиснув на неї очима Іван Довгий.— Ти, Милко, з того часу, як перейшла в околію, вже надто звисока почала поглядати на нас! Це недобре, тому що ти родом із Ведрова і, що б ти там не говорила, все ж залишаєшся нашою, ведровчанкою з голови до п'ят.

А Милка посміхнулась і махнула рукою.

— Товариш Дамов,— сказала вона,— має досвід роботи в сільському господарстві, тому що працював партійним інструктором в інших селах. А що стосується його участі у ведровських справах, то ви повинні знати, що він призначений до нас представником околійського комітету.

— Тоді нічого кращого й не треба! — вигукнув Іван Довгий і погрозово схопився був за шапку.— Наш земляк — представник околійського комітету! Як це вам подобається? Якби ми навіть і хотіли, то нічого кращого не придумали б.

— Радісна вістка! — пробурмотів собі під ніс Стамат

— Коли вже потрапив до нас, вважай, що ти наш,— сказав Трифон Андреев і багатозначно погладив своє підборіддя.— Я вже казав, що й гарматою нас не розіб'єш!

— Дуже приємна новина! — щасливо зітхнув бай Нончо.— Тепер ми в усіх відношеннях будемо кращими з кращих.

Лише Кабза мовчав.

— А ти що на це скажеш, Кабзо? — штовхнув його в спину Іван Довгий.— Чому ти мовчиш, як німий?

— Слухаю, а в душі в мене радість,— відповів грізний чоловік.

— В усіх нас на душі радість, бо квітуче Ведрово стане тепер райським садом! — сказав бай Нончо і дуже зосереджено почав ритися в шухляді стола. Не знайшовши того, що шукав, він сердито глянув на Трифона Андреева, махнув рукою і, зняковівши, зіщулювся на своєму високому стільці.

— Тут була коробка з рахат-лукумом,— сказав він тихим голо-сом.— Треба було б пригостити людину з такої нагоди, але здається...

— Її уже немає! — закінчив його пояснення Трифон.

Всі засміялися, а найбільше — Кабза. В нього аж сльози виступили на очах.

А коли сміх затих, бай Нончо відкашлявся і постукав олівцем по столу.

— Я пропоную продовжити нашу розмову про кукурудзу. Ось і Милка тут, і наш Ісай; він зрозуміє, як стоять справи.

— Мені дуже цікаво, — зауважив Ісай.

— Та це ще хтозна! Справа не дуже приємна, — втрутився в розмову Трифон Андреев, — але коли вже вона звалилася на нашу голову, нічого не вдієш, треба обговорювати.

— Ану, нехай бай Нончо розплутає цей клубок, — запропонував Іван Довгий. — Він голова сільради, йому й належить це зробити. До того ж, з усіх нас він найкрасномовніший.

Бай Нончо відкашлявся.

— Тут усе ясно, — почав він, весь час привітно поглядаючи в бік Ісая. — Наші кооперативи вже стали на ноги, все в повному порядку, та й щодо прибутків ми не на останньому місці. Це так. Але ми не можемо розраховувати лише на пшеницю, тому що земля у нас така, а тому і трудовень наш не бозна-який... Звичайно, він не такий уже й низький, але наші люди більш прогресивні, вони прагнуть до більшого, хочуть швидко розбагатіти, а тому не вельми задоволені. Всі ми крутимось у межах десяти левів. На мою думку та й на думку всіх нас, це добрі гроші, але, як ви знаєте, людське око ненаситне. Хочеться більшого. Ось чому наші люди не особливо задоволені. Їх не задовольняє ні пшениця, ні кукурудза. Дідько її бери, кажуть вони, яка від неї користь? Припаде на трудовень на один лев більше, от і все! Ось як міркують наші люди. Їх не задовольняє один лев, він їм здається дрібницею. А ми засіяли кукурудзою близько трьох тисяч декарів! Три тисячі декарів, — він розвів руками і помовчав, — це ж величезна площа! І околіський комітет схвалив це, а воно вийшло забагато. Надто захопився!

— Постривай, — перебила його Милка. — Ти не чіпай складних питань. Що це за звичка у всіх вас: усі свої помилки звалювати на околіський комітет? Хіба не сказав вам Кайряков, що три тисячі декарів — це забагато? А ви що на це відповіли? Ану пригадайте! Ви сказали: «Ми запланували відгодувати свиней у п'ять разів більше, ніж це було досі, а тому нам потрібна кукурудза на фураж!» Так ви сказали, та тільки з ваших намірів нічого не вийшло... Де ваші свині? Їх менше, ніж минулого року! Ось чому у вас залишилось багато кукурудзи.

— Ти облиш цю свинячу історію! — нахмурився Трифон Андреев. — Що було, те сплигло! Це стара історія. Ми пропадемо, якщо будемо надіятись на якихось свиней! — Він обернувся до бая Нонча. — Голово, продовжуй! Вона, Милка, жінка в'їдлива, така вже в неї вдача. Продовжуй!

— Отож наші люди, виходить, незадоволені кукурудзою і не хочуть своєчасно збирати її, затакують цю справу. А ті поля, що під

кукурудзою, ми повинні були давно вже зорати й засіяти! Тепер ви розумієте, яка небезпека загрожує нам? Затягнуть завтра хмари небо, поллють безперервні дощі, отоді ори і засівай! Звичайно, ми засіємо — станція і трактори у нас під боком. Є там і наші люди, вони виведуть машини і в бурю, і хуртовину, але хіба це сівба? Ось у чому наше лихо. Кукурудза. Як заставити кооператорів зібрати її? Лазар Тонкін учора запропонував: «Давайте покажемо особистий приклад». Чудово! Ми, тобто всі, хто тут є, бюро правління, ми готові на все. Якщо буде треба, і в вогонь кинемось, тільки щоб господарство від цього не страждало. Отож пішли ми на поля і три дні збирали кукурудзу від світання до смеркання. Руки набрякли. Особистий приклад — це вам не жарт! А яка користь? В шапку можна зібрати. Сміються з нас люди, глузують. Тільки тринадцять чоловік запалились нашим прикладом... І сміх і сльози... Отакі-то справи. А так все інше в повному порядку.

Бай Нончо витер рукою лоба й замовк.

— Ну що ти говориш! — розсердився Іван Довгий. — Кажеш, люди незадоволені кукурудзою? Дурниця! Ось що я вам скажу: справжня причина в капусті, цибулі й картоплі. Іншої причини нема!

— Він хоче сказати, — бай Нончо глянув на Ісаю і поблажливо посміхнувся, — Іван хоче сказати, що вся справа в ділянках землі, що дані кооператорам для особистого користування. Ділянки ці знаходяться в одному масиві, до того ж це поливне місце, і багато кооператорів ріжуть тепер капусту, вибирають цибулю і навіть копають картоплю, хоч вона й дрібна.

— Дрібна, велика — городяни все одно купують. — Невідомо чому Трифон Андреев потер руки й відразу пожвавішав: — Groшенята заробляють люди, грошенята! Наші кооператори не такі вже дурні, щоб не знати, що почому! Продадуть капусту та цибулю, а тоді подумують і про кукурудзу. Не пропустити нагоди заробити — от у чому причина. Іван правду сказав.

— Правильно! — пробасив Кабза.

— Про що йде мова? — засовався Стамат.

Він був задрімав.

— Засуджуємо приватне використання землі, — засміявся бай Нончо.

— Переливаєте з пустого в порожнє, — промимрив Стамат і знову заплющив очі.

Тоді підвівся Лазар Тонкін.

— Пропоную, — сказав він, — повести рішучішу боротьбу з несвідомими елементами. — Наприклад, коли захопимо того, хто везе в місце капусту, питаємо: «Що ж це виходить, дорогий приятелю? Віддаєш перевагу особистому перед громадським? Гаразд. Прийде коза до воза! Прийдеш, дорогий приятелю, до касира за авансом, а він навіть і не подивиться на тебе: «Аванс? Почекай, негіднику, до різдвя. Де ти був, коли ми пеклися на сонці заради кукурудзи?» Так, приміром, скажемо їм, цим несвідомим людям. Пропоную завтра ж влаштувати засаду й підстерегти хитрунів. Можна сповістити й по радіо про це. Домовились?

— Цілком згодний,— сказав Іван Довгий.

— Я також підтримую,— кивнув Кабза.

— А ви що скажете? — звернувся бай Нончо до Ісає.

Ісає подивився на Милку, але вона, опутивши голову, здавалось, думала про інше.

— В цьому питанні нічого не можу сказати,— відповів він.

44

З Милкою Ісає розстався біля водопровідної колонки. Коло кранів зібралось багато народу: бряжчав мідний посуд, лунав дзвінкий сміх, як у свято, хтось грав на окарині, сидячи під старим в'язом. Уже смеркало, наступала ніч.

— Коли не хочеш спати у вітальні діда Минча, йди ночувати до нас,— сказала йому Людмила.— Мама буде рада, бо до нас давно вже не приїжджали гості здалека.— Вона помовчала.— Відколи я в околійському комітеті, мати живе одна, і в хаті якимось сумно, як і в усякому домі, де нема молодих чи дітей. Знаю, що я дуже винна перед нею, але як допомогти їй? Якщо прийдеш сьогодні ввечері до нас, то сам побачиш, яка вона мила, моя старенька... Хочеш?

— А чоловік? — спитав її Ісає.— Хіба він не приходить до неї?

Людмила всміхнулася, подивилася вбік.

— З чоловіком ми буваємо разом один-два місяці на рік. Ми особлива сім'я, Ісає.— Голос її затремтів.— Щаслива сім'я!

В цьому тремтінні голосу вчувався біль, проте, невідомо чому, він не викликав співчуття в його серці. Ісає навіть зрадів, йому стало якимось приємніше.

— Так прийдеш? — спитала вона вдруге.

Він заперечливо захитав головою, сам не знаючи, чому відмовився зайти до них.

Він пішов до отця Анастасія. І коли побачив у кімнаті накритий обідній стіл і пляшку вина, одразу здогадався, що старий чекав на нього і що ячня, теплий курячий бульйон і свіжа бринза приготівані і поставлені спеціально для нього. Він почервонів і благословив у думці ту силу, яка відвела його від Людмилиної хати.

А старий все дивився на нього, посміхався своїми вологими очима, і рука його тремтіла, коли він наливав йому вина. І як колись, у минулі часи, він знову частував його, а сам ні до чого не доторкався, лише час від часу відпивав ковток ракії з черепа'ного глечика, який Ісає пам'ятав ще з дитинства.

Поговорили про минуле і, слово за словом, дійшли й до мандрівки морем.

— А пам'ятаєш ту гітлерівську зграю,— сказав йому Ісає,— що набилася тоді на пароплав і дивилась на нас згорда, а ти відповідав їй тим же, і твоя поношена ряса урочисто розвівалася, як на якомусь патріархові.

Анастасій посміхнувся.

— Як не пам'ятати,— промовив він,— це були не люди, а п'яні віслюки. А що ж тут поганого, що я ходив, мов якийсь патріарх? Хіба в болгар не було своїх патріархів?

Ісай глянув на нього з деяким подивом, бо йому здалося, що Анастасій говорить не звичайною своєю мовою.

— Пригадую й інше,— сказав Анастасій, відпивши ракії й лукаво підморгнувши йому.— А втім, облишмо, не хочу зачіпати! Ти даремно вважав, що твій піп сліпий! Бачив я, дуже добре бачив, де ти провів ніч на пароплаві і як ти рано-вранці прибіг до нас, як кіт, що зливав з глечика сметану.

— Отче Анастасію,— сказав йому Ісай, теж осушивши свою склянку.— Чи мене слух зраджує, чи це й справді так? Ти зараз говориш, як грішний мирянин, засуджений терпіти вічні муки на тому світі. Це так, чи мені тільки здається?

— Сину мій Ісаю,— засміявся Анастасій,— я розстрижений, я вже не курю ладаном у божому вітарі. Цим тепер займається інший, а я ходжу по землі, як грішний мирянин, доглядаю бджіл, промовляю грішні слова і не боюсь мук. Навпаки, у мене навіть весело на душі. А хіба Соломон був цнотливішим, ніж я? Якщо полічити, скільки вина він випив і скількох жінок пізнав, то, скажу тобі, тисяча сучасних здорових чоловіків не можуть зрівнятися з ним! А Соломон — божий улюбленець і, напевно, сидить ближче до божого престолу, ніж, скажімо, всі пророки на чолі з твоїм Ісаєм. Справа в тому, сину мій, щоб грішити, але не завдавати зла ближньому. Чому я схвалюю нинішній лад? Люди живуть по-різному, але закон у них один: не завдавай ближньому страждань. Я, грішник, нарікав на бога, бунтував проти нього, бо вважав його злим і суворим до моїх дітей. А він, скажу тобі, мав право бути злим. Адже ми неправильно тлумачили його закон! Живи, як Соломон: попивай винце, пізнавай Єву, працуй у своєму винограднику, засівай землю, але не кривдь ближнього. Такий божий закон. І тоді ти будеш праведником і бог полюбить тебе. Полюбить він і твій порядок життя, бо твій порядок — це його порядок.

Так говорив отець Анастасій і доливав у пляшку вина, кожного разу простягаючи руку до глечика, що стояв біля столу. А Ісай міркував собі: «Ну, гаразд. Все це чудово! Але як ти не кривдитимеш ближнього, якщо він, приміром (як висловлюється Лазар Тонкін), вивозить власну капусту на базар, а не дбає про загальну справу — про кукурудзу?» Ось про що думав Ісай, коли надворі почувся кроки і сухий кашель попередив, що йде непрошений гість.

Це був Тома Лефтеров-Хаджія.

Він зупинився, як ласка, на порозі, закліпав очима і зразу ж втупився в Ісаю. Так він стояв, якийсь час дивлячись на нього й не кажучи ні слова.

Мовчав і піп.

— Можна ввійти? — тихо спитав Тома.

— Двері мого дому відчинені для кожного, хто не несе злості в серці,— відповів отець Анастасій. Він хотів було встати, та, мабуть, уже

нетвердо тримався на ногах, а тому запросив гостя кивком голови.— Ласкаво просимо, Хаджіє, раді тебе бачити!

— Я йду з добрими почуттями в серці,— засміявся Тома і якимось боязко простягнув Ісаєві руку.— Радий, що ти живий і здоровий, дуже радий! — пробурмотів він. Потім звернувся до отця Анастасія: — Як виріс наш Ісай, справжній дуб, га? Якщо і розум у нього такий величезний, як ріст, то ми можемо чекати від нього чудес!

Отець Анастасій налив йому вина, запросив сісти між собою та Ісаєм і задумливо сказав:

— Найбільше чудо з усіх чудес — це радість людини. Якщо Ісай зможе наповнити дні свої такою радістю, то господь тоді буде милосливим і щедрим до нього й на тому світі!

— Хай буде так! — зітхнув Тома і посміхнувся.— В його віці я вів торгівлю з заморськими країнами, не раз відправляв по десять вагонів пшениці за кордон і, так би мовити, втішався життям так, як це ти кажеш, отче Анастасію. І землі мав багато, збирав у щасливі роки високі врожаї. Бувало так, що цілий тиждень з раннього ранку до пізнього вечора молотили лише моє збіжжя. А які табуни коней були в мене!.. Я продавав румунам жеребців за шире золото. І для війська поставляв коней. Ото були коні!.. Коли табун переходив через Панкову могилу, то наче хмара спускалася над Ведровом! А що вже казати про череди волів... Кожного разу, коли доводилось заганяти в хліві тільки четверту частину їх, курява піднімалась по дорозі до самого Чернякава! Як тут не радіти людині! Радість жила в ті роки! І були тоді, Ісаю, і люди мужні, сильної волі. Люди, які народились для того, щоб володіти, ні перед чим не зупинялися, бо в їхніх жилах текла кров тигрів, кров володарів... Такою людиною був, наприклад, Пантелей Вовк, вічна йому пам'ять! Помер він, як справжній володар.

Тома перехрестився, відпив ковток вина і потім довго мовчав.

— Ти, Ісаю, не зрозумій мене неправильно,— почав він знову.— Життя моє пройшло, мало мені залишилося. Не личить мені, старому, судити про теперішній світ. Я його не схвалюю, але й не піднімаю на нього руку. Боже — богові, кесареве — кесарю — ось священне правило лефтеровського роду. Що нинішній кесар червоний — нехай собі! Світ бачив усяких. Вони приходили й відходили, а земля залишалась тією ж, і люди не змінювали своїх звичок. Як і тисячі років тому, земля родить пшеницю й жито; людина радіє, коли перед Юром¹ ідуть дощі, й сумує, коли дмуть гарячі суховії. Так було, і так буде віднині й довіку. Я не осуджую нинішній світ, але кажу: мало в ньому радощів. Якщо в мої часи радість дзвеніла, як золотий червінець, то тепер дзвюкає, як мідний гріш. Молодь не чула, як дзвенить золото, а тому тішиться й мідним грошем, а це погано.

Він засовався на стільці, вийняв гаманець і витяг звідти величезну золоту монету, що сяяла, як вінчик молодого соняшника. Вона була такою гарною, так виблискувала й відбивала промені світла, так милувала око, що Ісай не витримав і простягнув руку. А коли відчув її

¹ Ю р а — за церковним календарем 6 травня.

в своїй долоні, то вп'явся в неї очима, почав терти пальцями, і душа його наповнилась блаженством, неначе в ній зазвучала якась чарівна музика.

— Вона пробита,— прошепотів Ісай.

— Це нічого,— заперечив Тома.

Він заховав гаманець, а монета залишилась в Ісаю.

— Золото залишається золотом, правда ж? Це не те, що мідний гріш!

Ісай тихо зітхнув і, відчуваючи рукою вагу монети, простягнув її Томі. Але той усміхнувся й ласкаво відвів його руку.

— Вона твоя,— промовив він.— Збережи її на пам'ять. Коли ти народився, я подарував її твоїй матері, та твоя мати була скромною жінкою і відмовилась носити її. Бережи її як пам'ятку, бо на неї дивились її очі і до неї торкались її руки.

Він помовчав.

Ісай продовжував дивитись на монету, милувався нею, підкидав її на долоні, як досвідчений ювелір.

А Тома підсунув свій стілець ближче до нього.

— У мене залишилось ще десять таких монет. Є ще жменька й менших. Приходь до мене завтра ввечері, я покажу їх тобі. Ех, Ісаю... Великої помилки допустився ти, що стільки часу нічого не повідомляв про себе! Я вже стара людина, навіщо мені це золото? Воно приносить радість тоді, коли знаходиться в молодій ще і дужій руці.

Він простягнув руку до склянки з вином і, всупереч своєму звичаєві, випив одним духом.

— Я дещо чув про тебе, Ісаю. Ти ніби збираєшся залишитися тут, у селі, надовше. Це добре, я схвалюю твій намір. Залишайся тут, одружуйся й живи! Я допоможу тобі стати на ноги. Вже виділив тобі вісім гектарів своєї землі і заповіт оформив у нотаріуса, розумієш? Вісім гектарів! Найкраща, найтлустиша орна земля, та, що біля черняковських полів, це, так би мовити, земля твоєї матері, вона твоя. Ще п'ять років я мав виплачувати борг свій твоїй матері, але вона померла, вічна їй пам'ять. Тепер цей борг я хочу виплатити тобі, її синові, і, звичайно, з великими процентами і по найвищій ціні, щоб бути чистим, коли стану перед божим судом. Ось що я хотів тобі сказати. Це добра справа.

Тримаючи в руці золоту монету, Ісай слухав його, посміхався й мовчав.

— Ти приходь завтра до мене, я покажу тобі й інші золоті монети,— усміхнувся Тома.— Мій шлях уже закінчений, навіщо мені золото? Якщо хочеш сам обробляти землю хоч рік або два,— бо тільки тоді пізнаєш радість праці, коли оброблятимеш свою власну землю,— то я завтра ж переведу ці вісім гектарів на твоє ім'я. Хочеш, Ісаю? Дам тобі й плуги, і рядкові сівалки, і волів. Є в мене й насіння. Виреш, засієш — час ще не прогаєний. Попрацюй років зо два на своєму полі, а потім, якщо душа твоя забажає, можеш вступити і в кооператив! Хочеш?

Тома налив йому вина, цокнувся з його склянкою і відтак звернувся до отця Анастасія:

— Отче Анастасію, допоможи йому порадою!

— Слухайся свого серця, Ісаю, не помилишся! — підморгнув йому піп, піднімаючи глечичок.— Що тобі підкаже серце, хай так і буде. Господи помилуй! Будьмо здорові!

— Будьмо! — відповів Ісай і трохи випив. Відтак сховав монету в кишеню і сказав Томі, не дивлячись йому в вічі.— Хаджіє, склади завтра нотаріального акта на ці вісім гектарів. Я обіцяю засіяти їх своїми руками. І даю слово перед отцем Анастасієм, що до кінця днів моїх вона буде моєю власною і я дбатиму про неї, як про свою. Згоден?

— Хай бог тебе благословить! — зітхнув Тома.

Він сказав: «Хай бог тебе благословить!», а щось затрягло йому в горлі. Одвернувшись, він вийняв носову хусточку і почав голосно сякаться.

— Господи помилуй! — шептав він.

45

Ісай прокинувся в поганому настрої. У нього боліла голова, він відчував слабкість, йому не хотілось вставати з міндера. Очевидно, це було від сирості — скільки вже років не відчинялися вікна! Він підвівся на лікті, щоб побачити, чи зійшло вже сонце, але перед його очима показали лише сплетені стебла колючок. Вони височіли над віконними рамами, закривали небо своїми кулґстими ліловими квітами... Але, очевидно, стояв туман, бо стебла, що заходили в глибину двору, і просвіти між ними потопали в якійсь молочно-білій імлі.

Він повернувся до стіни й заплющив очі, намагаючись знову заснути. Та раптом промайнула думка: «А чи не краще ушитись звідси, поки ще не зовсім розвиднілося?»

Думка про те, що він може втекти звідти тихенько, ніким не помічений, вилла бадьорість в мускули, і він схопився з ліжка. Менш як за три хвилини він одягнувся, та коли вже був майже готовий, відчув, що воля його якось зразу ослабла: не вистачило сили відчинити двері й вибігти геть.

«Стривай,— сказав він сам до себе,— ось зараз я подолаю свою малодушність! І це дуже легко зроблю, варто мені тільки уявити усе те зло, яке мене тут чекає, нещастя, в яких я заплутаюсь, і кару, яка неминуче чигає на мене. Уявлю собі все це, і ноги самі понесуть мене до залізничної станції...»

Ісай сів на міндер біля чемоданів і насупив брови. Ух ти, чорти б його взяли. Немов якась згряя птахів раптово налетіла і закружляла перед його очима. Та це були не птахи, а люди, і кожен з них такий приємний, милий... Кайряков, Милка, Лазар Тонкін, Кабза, Іван Довгий... Всі вони ніби зібрались у вітальні діда Минча, дивляться на нього, і радість сяє на їхніх обличчях, а бай Нончо тим часом риється

в шухляді, шукає коробку з рахат-лукумом, і обличчя його червоніє від сорому й ніяковості...

Махнув Ісай рукою та й засумував: саме про цих людей йому й не слід було б тепер от згадувати... Адже він хотів викликати в своїй свідомості трагічні картини, щось таке, що підтримало б його важкі передчуття відносно майбутнього, а вийшло ось що: налетіли зненацька образи милих людей, і в їх середовищі він із своїми сумнівами і страхами здавався тепер жалюгідним і смішним...

І поки він, мов Гамлет, ставив собі питання: «Бути чи не бути у Ведрові»,— з вулиці долинули чоловічі голоси. Якись люди розмовляли біля огорожі і, очевидно, стояли на одному місці. Далі хтось із них зайшов у двір і, лаючи, почав рубати навколо себе все, що потрапляло під руку.

І через те, що Ісай був уже одягнутий і вважав себе законним хазяїном двору, то він не витримав і швидко вискочив з кімнати.

Кабза й Іван Довгий рушили до місця засади підстерігати кооператорів, які «безсоромно» вивозили свою капусту на базар. Проходячи повз Ісаїв «чертог», вони почухали у роздумі потилиці і переглянулися, а зупинившись перед поваленою хвірткою, похитали головами.

— Та це ж не людське житло, а якась борсукова нора! — сказав Іван Довгий.

Кабза мовчав.

— У цьому гадючому кублі я б і дня не витримав,— продовжував Іван Довгий.

— Це правда! — погодився Кабза.

Помовчавши, вони дістали сигарети, пригостили один одного і закурили.

— Не можу бачити таких речей,— зітхнув Іван Довгий і додав: — Візьму хоч прорубаю стежку до дверей. Що ти на це скажеш?

— А я тим часом підправлю огорожу,— відповів Кабза.

Поки вони так розмовляли, з сусіднього двору виглянув Петро Караангов, чоловік низький на зріст, чорний, кошлатий, мов той диявол. Він підійшов до них і сказав:

— Слухайте, як це ви допускаєте, щоб наша людина ночувала в такому запущеному місці? Моя ледащиця всю ніч штовхала мене під бік, щоб я встав і запросив його до нас, але мені було незручно, і я з відкритими очима так і пролежав до світанку. Ви ж знаєте, що в цьому бур'яні водяться всякі гадюки, і, може, на наше нещастя, якась і вкусила його цієї ночі.

— А бодай тобі з такою мовою! — пробурмотів, хмуричись, Іван Довгий. І тут же, розводячи колючки, добрався до вікна і дуже обережно заглянув до кімнати. Повернувшись з розвідки, доповів: — Не схоже на те, щоб його вкусила гадюка. Спить собі хлопець і дихає нормально.

— Поки він спить, давайте хоч що-небудь зробимо,— запропонував Кабза.— Бо коли він прокинеться і побачить нас, то ще подумає, що ми підлабузнюємось до нього. А Кабза ніколи не підлабузнювався і не підлабузнюватиметься.

— Що ти плетеш! — обурився Іван Довгий. — Він не така людина. Хіба ж так можна?

Петро Караангов приніс сапи, і команда почала працювати.

Про все це розповів Ісаєві Іван Довгий, поки вирубав будяки.

Згодом прийшла Караанговиця і, сховавши руки під фартухом, якийсь час мовчки дивилася на Ісаю, а потім заплакала. Це була висока кістлява жінка з кирпатим носом і блискучими вологими очима.

— Викапана Латинка, — сказала вона Ісаєві і повернулася до чоловіка. — А ти, чортяко, як міг залишити хлопця ночувати в такій ховраховій норі? Я ж добре пам'ятаю його матір, вона запітала мені коси, вчила співати пісень; наші хати — ось вони, через дорогу! Коли Латинка була вже дівкою, я була ще тонконогим дівчам, а все ж вона була для мене як старша сестра. А тебе, Ісайку, я тримала на колінах. Правда, ти тоді був ще маленьким, дзигною, де там тобі про це пам'ятати!

Вона розповідала і все докірливо хитала головою, поглядаючи на свого чоловіка. А сонце тим часом розсіяло досвітній туман, і настав ясний, радісний ранок.

Ісай пішов до Караангових, тітка Пеша злила йому на руки, він умився, і голова стала легкою, він відчув себе бадьорим, здоровим. Караанговиця налила йому горнятко теплого молока, і він з вдячністю випив.

Потім, пахкаючи й гуркочучи, підлетів околіський газик. Милка спритно зіскочила на землю і пальцем погрозила Ісаєві:

— Ах, так, ходиш до всіх у гості, а нам і на очі не покажешся! Хіба ж це справедливо? Скажіть йому, тітонько Пешо, що ми не кусяємось, ото ж хай не боїться переступити поріг і нашої хати!

Вона була така свіжа, весела, в очах у неї грали вогники, щоки пашіли рум'янцем герані, гілочка якої прикрашувала груди... Ісаєві здалося, що вона була гарнішою й світлішою, ніж ранок.

— Займай місце в лімузині, — кивнула йому, — повезу тебе перш за все в МТС, а потім об'їзимо поля, відвідаємо двір господарства, подивимось на кукурудзу, яка ще не зібрана. Повезу тебе по всіх місцях і все покажу, щоб ти мав краще... — вона засміялася, і на щоках у неї з'явилися ямочки, — і повніше уявлення про обітовану землю бая Нонча.

Не чекаючи повторного запрошення, він увісся в машину і почав зосереджено дивитися вперед. Навіть сам включив запалювання, і машина одразу загула і помчала, мов вихор. Звідки знати, може, Іван Довгий хотів сказати Милці: «Куди це ти тягнеш людину, у нас з нею справи!» Боронь боже! Він зараз же повинен побачити на власні очі обітовану землю. Сонце пригрівало, повітря було прозорим і м'яким, щоки Милки пашіли рум'янцем, не можна було гаяти часу.

Оглянули станцію: ремонтний цех, гаражі, навіси, машинне відділення, робочий майданчик, все було розумно сплановано і здійснено з широким розмахом. Видно було, що тут керувала сильна чоловіча

рука. Станція нагадувала справжній завод. І Милка, ніби відгадуючи Ісаєві думки, тихо сказала: «Наша станція — це ще й школа мужності, ось ходім переконаєшся!» І повела його широкими сходами на другий поверх.

Вони зайшли і ніби потрапили в якусь сучасну клініку: ані порожинки на мозаїчній підлозі, ані плямінки на білих дверях. Повз них проходили чоловіки в замаслених ватянках, і всі привітно посміхались до його супутниці, як до близької людини, а вона посміхалась їм у відповідь і махала рукою. Ніби у клініку прийшов улюблений професор, і кожний із лікарів поспішав зустріти його і привітати своїм «заходьте, раді вас бачити». Ісай, випадково звичайно, подумав, трохи заздрячи: «Чи мене коли-небудь так зустрічатимуть?»

Зайшли в бібліотеку, що одночасно була й читальнею, і клубом. На стінах висіли портрети, і Милка підвела його до них. «Зараз почую цікаві історії»,— здогадався Ісай і тільки зібрався було слухати, як до них несподівано підійшов диспетчер, молодий хлопець у синьому фартусі, і попросив Милку спуститися в ремонтний цех, де на ній чекали кілька змінних трактористів, котрі щойно прибули з черняковського поля.

— Нескінченні суперечки з черняковським головою,— зітхнув хлопець.

— Так, але ж і ви добрі! З вами теж не звариш каші! — ледве помітно усміхнулася Милка.

Потім попросила його розповісти Ісаєві історію станції, попередивши, щоб він нічого не вигадував і нічого від себе не додавав.

— Ісаю, май на увазі, хоч цей хлопець і диспетчер, а натура в нього поетична,— знову засміялася вона і вийшла.

Тепер вони залишилися вдвох.

— Це вона тільки так каже, бо боїться, що я розповім дещо з її особистого життя. Але життя її — це просто краса! Вона даремно боїться.

— Товаришу диспетчер,— мовив Ісай,— ви, будь ласка, не бенкетесь. Я лягаю і встаю з римами на устах. Дуже люблю вірші.

— Я теж! — вигукнув хлопець.— Але розпочнемо історію нашої станції. Погляньте на цей знімок. На ньому зображена станція, якою вона була в 1948 році. Це, як бачите, просто стайня на північному краю села — і нічого більше. А її кадри? Ось подивіться...

За годину Ісай і Людмила знову вирушили в дорогу на своєму зеленому газуку. Але перш ніж вони доїхали до поля незібраної кукурудзи, Ісай легенько торкнувся ліктя Людмили, а вона тільки й чекала цього, натиснула педаль, і машина захрипіла й раптово зупинилася.

Спокійна, лагідна тиша стояла над полем. Синій небозвід огорнула білувата імла, обрій на заході потемнішав: звідти насувався дощ.

Людмила подивилась на Ісаю своїми великими, ясними очима, і той невідомо чому опустив голову. Хвилину-дві помовчав, а потім, кашлянувши, запитав її:

— Як ти гадаєш, дощ буде?

Вона знизала плечима.

— Нехай трохи прохолоне мотор, а то дуже нагрівся,— сказав Ісай.

— Нічого йому не станеться! — посміхнулася Людмила.

— Воно-то так,— сказав Ісай,— мотор не перегрівся, бо не жарко, та все ж таки було б непогано, якби він трохи перепочив. Перепочинок продовжує життя машинам.

— Невже? — засміялася Людмила і знову глянула на нього своїми великими, чистими очима.

— Це справді так,— кивнув Ісай. І в ту мить, коли він хотів простягти руку до запалювання, бо незручно було стояти на одному місці й мовчати, у голові його сяйнула чудова думка, і він знову кашлянув, але на цей раз енергійніше.— Милко,— сказав він,— поки охолоне мотор, ти могла б мені дещо розповісти про Євстатія Павлова, недавнього директора Ведровської МТС. Кажуть, що це дуже цікава людина. Гаразд?

— О, тільки це? — спитала Людмила і посміхнулася.

В її посмішці не було ні радості, ні суму. Вона могла б, звичайно, і не посміхатися, але, очевидно, це була її звичка. Ісай додав:

— Ти ж його учениця, знаєш же дещо?

— Про Євстатія Павлова?

Вона простягнула ноги поверх педалей, тільки тепер він помітив, що на ній були не вчорашні туристські черевики, а легенькі, кольору кави, зовсім місь'ї туфлі останньої моди. І спідниця інша — вчорашня була скромніша, а ця пишна, із складками і, до того ж, з тоншої матерії, так що в деяких місцях навіть просвічувалась.

З куців раптом вискочив зайчик, злякано зупинився серед дороги, поворушив вухами, а потім спокійно застрибав до кукурудзи, де зразу ж зник серед пожовклого листя. Насунула хмара, і на половину поля лягла холодна, свинцева тінь. На сході рівнина наче вкрита була старим, потемнілим сріблом.

— Що ж трапилось з агрономом? — спитав Ісай.— Вона зрадила його?

Милка знизала плечима.

— Вони розійшлися, потім помирилися, а в решті решт усе це закінчилось розлученням. Та це не так важливо! Для нас усіх він — орел!.. Орел, розумієш, Ісаю?

Вона повернула ключ, натиснула стартер і якось сердито погнала машину вперед.

Вони об'їхали поля незібраної кукурудзи, побували в дворі кооперативного господарства, заїхали і на молочну ферму. Там напились молока, відпочили. Скрізь відчувалася досвідчена рука, люди працювали з великим старанням. Прагнули, щоб все було в порядку,

виконували плани, норми. І коли Ісай запитував їх, як ідуть справи, всі вони посміхалися так, як бай Нончо, і відповідали:

— Непогано. Дай боже, щоб у всіх так було!

— Але ж є ферми із значно більшими надоями молока,— говорив Ісай,— і кооперативи, де на трудодні дають удвічі, втричі більше.

А вони хитали головами.

— Чого тільки не буває на світі! Але й від землі це багато залежить. У нас така земля, стільки й родить.

У цих пастухах, скотарях, доярках ніби сидів свій власний бай Нончо і промовляв їхніми устами:

— Наші справи йдуть непогано. Дай боже, щоб в усіх так було!

Ісаїв день закінчився в сільраді. Тома Лефтеров записав на його ім'я обіцяні вісімдесят декарів землі, двох волів, а також три рядкових сівалки. Ісаєа поздоровили, і він за прикладом бая Нонча почастивав свідків рахат-лукумом та чорною кавою.

А коли вони виходили, Тома взяв його під руку і прошепотів:

— Зараз поведу тебе додому, до нас. Подивисься на худобу — адже вона твоя! І золото покажу тобі, золоті монети. Я запросив і отця Анастасія. Повечеряємо разом.

Ісай обережно звільнив свою руку і посміхнувся.

— Завтра або післязавтра прийду. Випийте за моє здоров'я, а я краще піду спати, бо страх як натомився.

Уже смеркало, коли він відчинив вхідні двері. Кімната його була підметена, прибрана. Ліжко покрите білою ковдрою, білосніжна пошивка аж сяяла. Навіть квіти були на столі — пізні жовті настурції в простій склянній вазі.

Ісай вважав себе суворою людиною, що не визнавала сентиментальних прикрас, і тому тільки торкнувся рукою квітів, навіть не понюхав. Якби він був людиною з ніжним серцем, обов'язково понюхав би.

Чії ж це добрі руки прибрали його холостяцьку кімнату? «Напевно, приходила тітка Караанговиця»,— подумав Ісай. Але чомусь перед очима постало не змаріле обличчя Караанговиці, а чистий, пашіючий свіжістю і загадково усміхнений образ його супутниці з околійського комітету.

Він загорнувся в ковдру і прислухався: в кімнаті сюрчав цвіркун. Йому хотілося затримати перед очима образ Людмили, але його почав змагати сон. У півтемряві, в яку він занурювався, проглянуло інше обличчя — здавалось, ожив портрет Євстатія Павлова і кивав йому головою. А потім сталося щось зовсім неймовірне. Якийсь орел замахав крилами, злетів угору й понісся, як тінь, серед фіолетового простору. Ісай спостерігав за ним, поки той, все більше віддаляючись, не зробився зовсім маленьким, як той горобчик.

Яка тільки дурниця не приверзеться людині, перш ніж вона засне!

Його розбудило сонце. Сміючись, воно заглядало до нього у вікно, пропускало крізь ґрати свої рожеві промені, й вони лягали срібними плямами на потемнілу штукатурку стелі. В кімнаті було світло, весело й затишно.

Він схопив череп'яний глечик, вискочив надвір і довго хлюпав водою в обличчя. Потім налив свіжої води у вазу з квітами, надів нову сорочку. Сховавши ключ від вхідних дверей в тому місці під повіткою, куди клала його баба Галушка, він вийшов на вулицю. І хоч ступав обережно, щоб не здіймати шуму своїми туристськими черевиками, все ж таки тітка Караанговиця почула, гукнула йому навздогін, і її босі ноги затупотіли слідом за ним.

— Е, все можна зрозуміти, але що ти вилазиш з дому, як ховрашок, потайки, цього я вже не розумію,— сказала вона і докірливо похитала головою.— Коли ти, Ісаю, влаштуєш свої справи і домовишся, де снідатимеш і хто прибиратиме тобі кімнату й пратиме білизну, тоді можеш і зовсім не навідуватися до нас; вважай, що ми не існуємо взагалі, якщо тобі так схочеться. Але поки ти не влаштувався по-людському, я не дозволю тобі вранці виходити з дому, так і знай, поки не вип'єш кухоль молока і не скажеш, куди поклав ключ від хати. Кажу це тобі все одно, як синові, бо ми, слава богу, нічого не потребуємо і нам нічого піддобрюватися до тебе.

Сказавши це, тітка Караанговиця схопила його за руку й повела в свою хату. Ісай випив там кухоль теплого молока, вона налила йому ще. Очі її дивилися на нього з посмішкою, яка, здавалосьь, так і світилася крізь тонку запону щасливих сліз.

Коли потому йшов він вулицею, що вела до поля, його наздогнав візок, який тягнула низенька лахмата конячина з побілілим храпом і сумними очима. На візку сиділа жінка середнього віку, трохи огрядна, гарна на виду, пов'язана синьою косинкою, вишитою по краях білими дрібними, як рис, намистинками. Вона тримала віжки, тихенько наспівувала якусь пісню і, мабуть, у такт пісні схиляла голову то вправо, то вліво.

Збоку і трохи позаду йшов рослий чоловік, розхристаний, в короткому кошушку. Він дивився в землю і час від часу ляскав батогом, щоб кінь, який тягнув візок, не лїнився, а на совість виконував свій обов'язок.

Ісай привітався з ним, і той дружелюбно кивнув, якимось зняквіло глянувши на нього своїми великими синюватими очима.

— Куди? — спитав його Ісай, простягаючи коробку сигарет.— По капусту?

Чоловік припалив сигарету, подякував і засміявся.

— Еге ж,— відповів він,— по капусту. А як ти вгадав?

— Та як тут не вгадати? Зрозуміло, що не по кукурудзу.

— Але такої капусти, як у мене, ніде не знайдеш,— лукаво посміхнувся чоловік,— цвітна, для салату. Солодка, як цукор! А смачна яка — саме для закуски!

Жінка оглянулась, зміряла очима Ісая, потім злякано глянула на чоловіка і смикнула віжки. Конячина прищулила вуха, і візок швидко заторохкотів.

Ось про що довідався Ісай від свого супутника. Звали його Димо, він був з родини Пантевих, одним із перших поселенців горішньої частини села. Вступивши п'ять років тому в кооператив, коли було ще важко і коли багатьох тягнуло назад, він сказав своїй дружині:

— Тільки вперед! Якщо Димо рушить разом з громадою — кінець! Нехай попереду і смерть загрожує — назад не поверне. Де загине громада, там і він загине. І баста!

Потім настали добрі часи. Був він і ланковим, і бригадиром. В цьому році виробив з дружиною немало трудоднів, і в хаті в них не порожньо, та ось синок поїхав до міста Толбухіна вчитися в гімназії, і витрати в них збільшились. А тут і дружина почала зітхати: подавай їй міське ліжко з пружинами і щоб не скрипіло. Він привіз гардероб — як хата! А тепер, бач, на черзі пружини. І вона, його дружина, сказала:

— Я постелю тобі долі, на підлозі, і заставлю, щоб ти перекидався там з боку на бік сам, як домовик, доти, поки не купиш справжнього, міського ліжка.

Дідько б їх забрав, оцих жінок!

А спати самому на підлозі, та ще й перекидатися, мов домовик, звичайно, не дуже-то приємно. Отже, до першого снігу ліжко — міське, звичайно, — за всяку ціну повинно стояти в їхній хаті. А в цьому їм допоможе капуста й цибуля. А капуста — цвітна, солодка, знай, хрумай та мружся від задоволення!

Димо подивився на Ісая, помовчав трохи, а потім зітхнув і сказав:

— Коли мене взяли в солдати, я відбував службу в Тирновському окрузі. Там я й побачив, що таке город і що таке овочі і фрукти. Скажу тобі, всі ті помідори, перці, горошок та баклажани просто переслідують мене... Навіть снилися кілька разів! Як тільки згадаю про все це, то ось тут, під грудьми, так і заболить. Накупив собі книжок з городництва, а дома в мене є спеціальна скринька, де я зберігаю тридцять конвертиків з різним насінням.

Він знову зітхнув і замовк.

— Димо, — сказав Ісай, — ви посіяли кукурудзу, тисячі декарів, а тепер не хочете її збирати. Хіба ж так можна?

— Та що ви, ми зберемо її! Неодмінно! — Він махнув рукою. — Зрозуміла річ, що ми її так не залишимо. Але перш за все — капуста! За неї нам дадуть гроші одразу, свіжа копійка! Ти не думай, що тільки в моїй хаті подуріли через міське ліжко!

— Чув я, — сказав Ісай, — що в цьому році посіяли значно більше кукурудзи. Навіщо це?

— Як то навіщо? — здивовано глянув на нього Димо й закліпав очима. — Ми засіваємо те, що прийнято і схвалено. Наше правління запропонувало, і ми погодились. Зверху схвалили — от ми й засіяли. Як це так «навіщо»?

— А ви з усім погоджуєтесь, що вам пропонує правління? Ви що, не знаєте, що може бути і так і навпаки?

— Ні, у нас такого не буває! В нашому правлінні сидять он які люди, зуби з'їли на цьому, вони знають, що можна, а чого ні. Невже ви думаете, що бай Трифон не знає своєї справи? Або дід Стамат? Як так можна! Це ж першокласні хазяї. В околії більше немає таких!

— Ну, а якщо помиляться?

— А хто не помиляється?

Обидва помовчали. Вони дійшли до краю села, де була молочна ферма. Ліворуч від дороги накидали величезну купу гною, від якої йшов різкий запах.

— Давай постоїмо трохи,— запропонував Ісай,— скуримо по цигарці.— А капуста не втече. Бачиш цю купу?

— Гній? — смаковито затягуючись, спитав Димо і знизав плечима.— Це з-під корів.

— Слухай тепер уважно,— сказав йому Ісай.— Прийде, приміром, на це місце бригада із двадцяти душ і почне роботу. Яку? Робота проста: копаєть яму і з викопаної глини робите цеглу. Для цього тут чужа глина. Та й вода під боком, отже, все гаразд. Запалюєте піч для випалювання і чекаєте, поки вийде обпалена цегла. Досі все ясно, правда? Тож слухай далі, городнику! Запрошуєте майстрів і споруджуєте будівлі: вони скидатимуться на печі для випікання хліба, тільки, скажімо, разів у десять будуть більшими за розміром і матимуть удвічі товщі стіни. Кожна з цих будівель матиме зверху димар і знизу дверцята. Шість таких печей ви з'єднаєте трубами. Звичайно, все це ви зробите під керівництвом спеціаліста інженера. Після цього ви наповните печі гномем, поллете його гноювкою та теплою водою і замуруєте отвір, а через дванадцять годин приходьте, будь ласка, й дивіться на чудо! По трубах потече газ, і він горітиме, немов бензин. Зрозумів, баю Димо?

Димо почухав потилицю.

— Цей газ називається метаном. За добу ви одержите таку кількість пального, яка дорівнює приблизно ста п'ятдесяти ліграм бензину. І він вам майже нічого не коштуватиме, бо гній, яким ви заповните печі, ферментуватиметься, і ви потім використаєте його як добриво. Дешево й практично, правда ж?

— Та що й казати! — посміхнувся Димо.

— А тепер слухай далі, городнику! Що ви робитимете з цим «бензином»?

— Тисячу справ.— Димо насунув на лоба шапку і почав радісно потирати руки.— Коли є паливо, є все! Насамперед зробимо парники для ранніх овочів, це зрозуміло! Багато я їх бачив. Потім проведемо опалення до хлівів, ба навіть у село — для лазні, пекарні та пральні. Слухай, і як така штука прийшла тобі в голову?.. От здорово!

Він подивився в бік свого воза, що зменшувався, зникаючи вдалині. Потім він повернувся: видно було, що йому не терпілося, хотілось якнайшвидше зустрітися з людьми і розповісти їм про чудо, про яке почув.

— Як бачиш,— говорив Ісай,— ваше правління не має ніякого уявлення про цей коштовний «бензин». А він у вас в руках, під самим носом. Та хіба ви тільки цього не знаєте? Але якщо кожен з вас почне розмірковувати і думками своїми ділитиметься з іншими, отоді ви побачите, скільки корисних для народу речей є на білому світі!

— Ех, все це правда,— зітхнув Димо.

Ісай запросив Димо завітати до нього після обід, маючи намір докладніше пояснити йому будову камер для метану, а потім додав:

— Завтра скличемо загальні збори. Ти попросиш слова і викладеш усе, що чув від мене і в чому розібрався, але, звичайно, не згадуй ні про мене, ні про те, що все це я тобі розповів. А потім внесеш пропозицію побудувати навесні станцію для добування метану. Згоден?

— Як тут не погодитись? Ми всі згодні. Хто ж від добра відмовляється?

І коли цього ранку Ісай побачив, як величезний трактор «Кіров» тягнув за собою три п'ятилемішних плуги, неначе пароплав баржі, і згадав про перші роки роботи в Кульській околії, про бідність, про «ходіння по муках», то здалося, що ті часи залишилися десь далеко-далеко в минулому.

Потім він звернув з дороги на Черняково і дійшов до тієї землі, що була його власною. Перед його очима простягалось широке поле, зеленаво-жовте від бур'янів і кущів, а над ним у повітрі літали пасма павутиння, яке вітер зривав з кущів будяка. Багато років плуг не перевертав цієї землі, її не засівали, а тому вона виглядала опустілою й сумною, викликала, як казав отець Анастасій, тугу і важкі думки.

Повертаючись до села, він все оглядався й прислухався — чи не почує гудіння зеленого газика. Вранці, проходячи повз сільраду, він побачив Людмилу — вона дивилась у вікно, обіпершись ліктями на підвіконня і, мабуть, на кòгось чекаючи. Вона йому кивнула головою, посміхнулася, а він звернувся до бая Нонча, що спускався сходами.

— Товаришу голова,— сказав він досить голосно,— я піду на молочну ферму, а потім пройдуся шляхом на Черняково. Хочеться побачити, як іде оранка.

— О,— засміявся бай Нончо,— дуже добре, чудово! Погода гарна. Походи, походи! Побачиш великі справи, корисно тобі буде. В добрий час!

Ісай попростував до молочної ферми і невідомо чому все оглядався назад. Потім він зустрівся з Димо й розговорився з ним...

Проте не було чути ніякого гудіння машини, ніякий «газик-карапузик» не з'являвся на дорозі. Тільки десь вдалині пахав трактор, випускаючи через трубу тремтячий димок з синюватими відблисками.

Було так хороше, так тихо! Він ішов сам по дорозі, і радість переповнювала його душу. Якби він був добрим співаком, він заспівав би, тому що перші важкі роки давно минули і поставали перед ним, як колись прочитана книжка... Але ж він ніколи не був добрим співаком! Він повільно ступав курною дорогою у своїх важких підкованих чере-

виках і мовчав. Намагався думати про майбутню біостанцію при молочної фермі і про Димо, який неодмінно стане славетним городником.

Коли Ісай сказав баєві Нончу і Лазареві Тонкіну, що наступного дня треба скликати загальні збори кооператорів, обидва вони одночасно поставили йому одне і те ж питання:

— Відносно кукурудзи?

І досить скептично похитали головами.

— Ніякі збори цієї справи не зарадять,— сказав Лазар.— Виступимо, приміром, з палкими промовами, і вони нас уважно вислухають. Так було й раніше. Може, навіть аплодуватимуть, бо наші люди люблять красні слова. А після цього кожний з них побіжить на свій клаптик землі і знову займеться своєю капустою та цибулею. Ми вже попереджали їх про аванс: «Несвідомі, ні гроша не одержите до різдва»,— ми ж так домовились,— але не змогли переконати їх, то які вже там промови допоможуть?

— Коли вже почали про промови,— сказав бай Нончо і якимось ніяково усміхнувся,— то скажу вам, що я щодня і щогодини виголошую промови і в приміщеннях, і поза ними, ба навіть по радіо. Сьогодні, наприклад, ще вдосвіта виступив перед мікрофоном. «Ведровські кооператори! — заклав я.— Вперед на кукурудзяне поле! Зберіть все в строк! Нехай жодний качан не залишиться на стеблі!» І ще багато подібних закликів. І закінчив, як годиться, відповідним гаслом проти імперіалізму... та користі, як бачите...

— Користі ніякої! — відрізав Лазар.

Вони сиділи, похнюпниськи, і скидалися на обдурених людей, готових розплакатись з жалю.

— Завтра ви не виголошуватимете ніяких промов,— сказав їм Ісай.— Мовчатимете і слухатимете. Якщо ж у вас свербітиме язик, то в кінці зборів встанете й поговорите. Ось вам,— і він дістав з кишені списаний аркуш і подав його баєві Нончу,— висловіться ще й у цьому питанні: чи приймаєте мене в члені кооперативу і чи згодні приєднати до кооперативної власності двох моїх волів і вісім гектарів землі...

47

Спочатку всі ніяковіли, дивилися собі під ноги і мовчали, а це гнітило більше, ніж думка про незібрану кукурудзу.

— Ну,— сказав Ісай,— чому ж ви мовчите? Правління хоче почути ваші поради, пропозиції, як діяти, що робити, щоб трудовдень нашого господарства збільшити вдвічі, а то й утричі. Що там було до цієї осені,— те вже минуло. Настає новий рік, треба складати нові плани, от ви й допоможіть!

В різних місцях почали перешіптуватися, зал загудів. Димо підніс руку. Його дружина, огрядна, волоока красуня, почала його підштовхувати ліктем, але він трохи відсунувся. І вона тоді почервоніла, на-

гнулась аж до колін, якомсь зіщулилась між стільцями, наче відчула себе роздягнутою серед такої кількості людей.

Димо прокашлявся раз, вдруге, і зал затих.

— Хочете, будемо вирощувати ранні овочі? — почав він і замовк. — Помідори, перець, наприклад, га?

— І що це він вигадав! — озвався хтось. — Голодний кумі хліб на умі!

— Ну? Хочете? — продовжував Димо. — Вам здається це смішним, а я вам скажу, що тут нічого смішного немає і що все залежить тільки від нас.

І вільно, не запинаячись, він розповів все те, що чув від Ісає. Потім сів на своє місце й витер лоба, що був мокрий від поту. А дружина його не дивилася вже собі під ноги, а, позираючи на нього, посміхалася щасливою і гордою посмішкою, і обличчя її засяяло, як місяць у теплу вересневу ніч.

Трифон Андреев звернувся до Ісає:

— Чи це правда, що сказав Димо?

— Авжеж, — потвердив Ісай, але голосно, щоб усі чули.

І зал став схожим на клас, де учні тільки-но дізнались, що уроку не буде. Найбільше раділи жінки. Навіть Милка не витримала.

— Гей, жінки, молодиці, — гукнула вона, — у нас буде пекарня, лазня, пральня з гарячою водою навіть у найхолодніші зимові дні. Як це вам подобається?

— Слухайте, якщо ми вже в квітні постачатимемо місту Толбухіну баклажани та перець, — потер руки Трифон Андреев, — так знаєте, які грошики посипляться нам?

Іван Довгий зразу ж схопився з місця, наче його вжалила бджола, й рішучим рухом хотів був схопити свою шапку, але бай Нончо в ту ж мить засунув її під стіл, так що той тільки розсміявся і, махнувши рукою, сказав:

— Ну, за наш успіх! Крига скресла!

Тоді встав якийсь низенький на зріст чоловік — він сидів у другому ряду біля вікна — з відставленими вухами і пасмами волосся, які спускались до його кошлатих іржавих брів.

— Звичайно, Димова пропозиція добра, — почав він. — Але я вам скажу ще й інше, а ви подумайте і візьміть до уваги. Скажіть, чому б нам не перегородити он той вузький прохід, що між Панковою могилою і колишніми угіддями діда Минча Покровнишки — хай бог не відпускає йому гріхів ще тисячу років — чому, запитую вас, не перегородити його греблею? Якої вона там довжини? Всього десять кроків, триста разів міряв! В тому яру вода дзюрчить — та ж це і діти знають! — аж до кінця травня. Але вода тече і зникає — бог дав, бог узяв! Чому ж нам не зупинити її, не затримати маленькою греблею? Знаєте, скільки води збереться? У нас буде стільки води, що коли ми розведемо там баштани, то вже під час жнив у нас будуть огірки, а після Пётра¹ будемо навіть об'їдатися кавунами, солодкими, як си-

¹ Пётра — за церковним календарем 12 липня.

роп, та ще й продаватимемо їх аж у самій Каварні... Ви хотіли поради? От вам, будь ласка. Грошей за неї не прошу, але ж ви майте її на увазі.

Він подивився на Ісаю, ледь посміхнувся і благальним голосом повторив:

— Тільки десять кроків довжини — ні метра більше!

З середини залу підвелася якась дівчина з довгастим обличчям.

— Баю Златьо,— звернулася вона до низенького чоловіка,— а чому ми повинні розводити тільки ранні овочі й кавуни? Якщо у нас буде вдосталь води, то розведемо й сад. Ось тут і товариш агроном. Пам'ятаєте, товаришу агроном, ви казали нам, що в інституті виростили фруктові дерева, придатні для нашої землі і нашого клімату: черешні, персики, сливи. Правда?

— Так, це правда,— підвівся молодий чоловік, одягнений поміському. Він повернувся до президії.— У тому, що сказала Наска, є доля правди. У нас ростуть і черешні, й сливи, але весь час треба підтримувати мінімум вологості.

— Наші діти знають черешні і персики тільки з книжок,— обізвалася якась літня жінка.

— Бачиш, тітко Маріє,— підвівся її сусід, кремезний чоловік з круглим рум'яним обличчям,— воно, звичайно, добре, щоб діти наші могли поласувати черешнями чи ще якимись фруктами, але послухай, один раз живемо на світі, то що ми, теля в бога з'їли, щоб і нам не хотілось покуштувати всього цього.— Він пригладив настовбурчені вуса і повернувся до президії.— Баю Нончо, і ти, діду Стамате, скажіть, чи довго ми ще будемо жлуктити молоко і поросят ним поїти? Доки в нас не буде мандри¹, як у всіх людей, щоб ми робили сир і били масло? Подумаєш, велике діло — побудувати мандру! Подивіться на блатчан: були онде позад нас, а тепер задерли носа, що й коцергою не дістанеш. Є в них мандра, побудували — от і все!

— А коли ж ми вже, Трифоне, розширимо свій свинарник? — докірливо похитала головою сухенька жінка, що весь час перебирала краї свого фартуха.— Те, що ми маємо, хіба ж це свинарник, як у людей? Якби ми були бідні на кукурудзу, тоді нехай так, але ж у нас тієї кукурудзи хоч греблю гати... А ми все ламаємо голову, куди її дівати. Мудруємо! А де у нас великий свинарник, де наша велика птахоферма, як, наприклад, у Пчелинцях?.. Кукурудза — це золото, але для того, хто вміє її використовувати, вміє перетворювати її на сало, молоко і яйця. А ми? Що ми вміємо?

Збори закінчилися пізно ввечері. Ісаю запропонував резолюцію, і збори прийняли її: правління повинно обговорити такі пропозиції: побудувати біостанцію та мандру, розвести город і фруктовий сад, розширити свинарник та молочні ферми, спорудити греблю.

Але перш ніж усі розійшлися, підвелася знову дівчина з довгастим обличчям і сказала:

— Від імені спілки молоді пропоную створити дві бригади, причому правління повинно відпустити робочу худобу й підводи. Ми до-

¹ М а н д р а — місце, де доять овець, роблять бринзу і б'ють масло.

поможемо зібрати капусту й цибулю, і я обіцяю, що все це ми зробимо за два дні. А потім — усі бригади на кукурудзу! Згода?

Збори закінчилися вигуками «ура».

І наче вітром усіх підхопило. Хоч надворі давно вже стемніло і накрапав дощ, всі юрбою посунули до корчми й там спочатку випили по одній склянці вина, потім, щоб не образити бая Нонча — по другій, а тоді й по третій, тому що Кабза став біля входу й рішуче заявив, що він нікого не випустить. Ісай і бай Димо цокнулись і, як брати, поцілувалися. Взагалі багато було обіймів і зворушливих слів. А Іван Довгий двічі вдарив шапкою об почорнілу підлогу. Шапка його розпоролася по швах і стала схожою на розчавлену жабу.

Потім Кабза полагіднішав, і всі вийшли на вулицю, а там на них уже чекали дружини. Взявши одне одного під руку і співаючи пісень то хором, то поодинці, кооператори рушили до дому Томи Лефтеров-Хаджії.

Сіявся дрібний дощик, але всім було весело, і ніхто його не помічав.

А коли підійшли до огорожі, Іван Довгий грюкнув ногою у хвіртку і вигукнув:

— Гей, Хаджіє, вийди на часинку!

Тоді до Ісаю приєднався ще й Кабза, і всі троє увійшли в двір. Хаджія стояв на ганку в козушку, з непокритою головою і з чудуванням дивився на них. А перед огорожею закрутилось веселе хоро.

— Хаджіє, — сказав Іван Довгий, — ми прийшли по волів. Давай Хаджіє, а потім, якщо охота, гайда з нами — потанцюєш хоро.

— Яких волів? — запитав Хаджія, не спускаючи очей з Ісаю.

— Та ось його, Ісаю, — пояснив Іван Довгий.

Помовчали. Нижня щелепа Хаджії почала трястися, він зіщулився і затремтів, немов у лихоманці, але продовжував стояти, не зрушуючи з місця.

— Пане Лефтеров, — сказав Ісай, — мої воли уже є власністю кооперативного господарства, тому що я став кооператором, сьогодні мене прийняли. Будьте ласкаві передати їх цим людям, а вони відведуть їх у хлів кооперативу. Мій приятель Іван Довгий подбає про фураж для них.

Тоді Хаджія підвів голову, набрав у легені повітря, а його тонкі губи скривилися у злобній посмішці.

— Гаразд, — прошепотів він. — Боже — богові, кесареве — кесарю!

І пішов попереду всіх.

Він спробував відчинити широку двійчатую браму хліва, але не зміг: руки у нього тремтіли.

— Баю Томо, дай лишень я, — сказав Кабза.

В обличчя їм ударило запахом прілого сіна і гною. Іван Довгий і Кабза ввійшли всередину, забрали волів і, поплескуючи їх по крутих боках, повели до виходу.

Ісай і Тома залишилися самі. Вони дивилися один на одного й мовчали.

— Ісаю, — сказав Тома глухим голосом, що наче виходив з-під землі, — хіба ти не обіцяв мені в той вечір, хіба не клявся перед отцем

Анастасієм, що майно, яке я тобі дам, ти вважатимеш своїм і дбати-меш про нього, як про своє, до кінця днів своїх. Хіба ти не так казав?

— Ну й що з того? — посміхнувся Ісай. — Я тебе не обманув і не мав наміру обманювати. Вся земля, яка в кооперативі, вона моя, а вся моя земля належить кооперативу. Це так просто, що не треба великого розуму, щоб збагнути. Але якщо ти неправильно зрозумів мене, то це твоя вина, і я тут ні при чому.

Тома Лефтеров якийсь час мовчав. Потім важко зітхнув і похитав головою.

— Ісаю, — сказав він, — маленьке лисеня, виходить, перехитрило старого лиса, га? Так воно й повинно було статися... Такий закон нашого лефтеровського роду: син повинен переважити батька і хитростю, і розумом... І хоч ти мій син від Тинки, твоєї матері, яку я взяв силою...

— Ах, замовкни! — простогнав Ісай і схопив його за горло. — Задушу!

Але пальці його з недостатньою силою тискали йому горло, і той продовжував хрипіти:

— ...Ти лефтеровський нащадок, але богові було завгодно, щоб у тобі перемогла кров Нягула Стефчова... І тому ти не мій син... ти мені чужий... Я проклинаю тебе! — І він повалився ниць, уп'явся пальцями у землю і раптом захлипав і застогнав, наче розчавлена людина.

Дош ішов все так же рівно й тихо, а на вулиці, перед огорожею дому Хаджії, кооператори витанцюували веселе хоро.

— І-ха-ха! — вигукував Іван Довгий.

Людмила підійшла до Ісаї і схопила його за руку:

— Ну годі тобі, ходімо потанцюємо! — сказала вона.

— Ісаю, ти тепер веди хоро! — вигукнув Димо.

І вони підхопили його, потягли за собою, і він закрутився у швидкому танці.

48

— Ти питаєш мене, сину мій Ісаю, чому я приховував від тебе цю страшну правду?

Отець Анастасій розгладив бороду, потягся тремтячою рукою до череп'яного глечика з немідною грушівкою, відпив трохи й потім глибоко зітхнув.

— Видно, диявол, уводячи мене в гріх, так собі гадав: «Учинив отець гріх, і, коли душа його стане перед престолом всевишнього, господь скаже йому: «Іди в царство диявола, грішнику такий, тут немає місця для таких брехунів, як ти!» І диявол тоді схопить мою душу і з нею прямо у вічний вогонь, у саме пекло. Так гадав диявол, та прорахувався. Він думав, що бог такий, яким він описаний у Ветхому завіті. А я ось що тобі скажу, Ісаю, і ти це запам'ятай: бреше Ветхий завіт! І євангеліє, і воно бреше! Два цих брехливих писання зробили велике зло людству! Господь не такий вже суворий і мстивий суддя,

не жорстокий мучитель свого сина, і не з його волі одні мають усе, а інші — нічого, одні живуть у radoшах, а інші — в печалі. Справжній господь, Ісаю, — це веселість, сину мій, це виноградні кетяги, налиті сонцем і цукром, це пісні і сміх. Справжній господь не вигнав Адама і Єву з раю. І вигнання Адама і Єви з раю, і боже прокляття, що будімо тяжить над людським родом — усе це вигадали пророки, сину мій. А вони — це не справжні пророки, а злі люди, скопці.

Отець Анастасій потяг ще грохи з глечика і труснув головою.

— Скопці, пророки і святі — це вони допомагали перетворювати райські сади на долини сліз. Але справжній бог, сину мій, — веселощі, вино, сміх, пізнання Єви — не має з цим нічого спільного. Тому я не боюсь свого гріха. Я приховав від тебе правду, сину мій Ісаю, щоб ти міг стати на ноги, здобути освіту і мати шматок хліба в руках. Бо що сталося б з тобою, з твоїм навчанням, з твоїм майбутнім, якби я відкрив тобі правду в ті роки?..

Згодом, коли отець Анастасій закінчив свою розповідь і пішов, радий, що з його душі звалився важкий тягар, Ісай вийшов з дому і довго блукав полем. Ішов дощ, із тихим шумом падаючи на засохлу землю. Було вогко, глухо і порожньо...

Додому він повернувся опівночі. Ліг, не роздягаючись, промоклий до рубця.

На світанку він прокинувся, охоплений якимось пекельним вогнем. Встав, щоб випити води, і мало не звалився на долівку. Він не відчував своєї лівої ноги, так ніби вона зникла, відмерла.

До обід його двір і кімната стали схожими на місце зборів. Прийшли бай Нончо, Кабза, Іван Довгий з дружиною, Лазар Тонкін, Людмила. Примчав на своєму мотоциклі і Кайряков.

Побачивши його, Ісай усміхнувся і простяг руку.

— Усе гаразд, — сказав він. — Кукурудза зібрана. Справи з кожним днем кращають.

— Бачу, — насупив брови перший секретар.

Потім Ісая вивели на вулицю, а там уже чекав зелений газик і за кермом сиділа Людмила.

Небо знову стало синім, світило сонце, але при світлі його хворобливо слабких променів поле здавалося сумним, сірим.

Коли Ведрово залишилось далеко позаду, Ісай подивився на Людмилу, похитав головою й засміявся:

— Весела пора! Дуже підхожа для оранки й сівби, правда ж?

Людмила кивнула головою.

— Як гарно! — зітхнув він, не зводячи очей з її обличчя.

— Що?

— Лушення стерні, — відповів Ісай.

У лікарні Ісай пролежав тиждень, але тому, що почував себе здоровим, як бик, і нічого в нього не боліло, — ну, а те, що нога у нього

не рухалась, він взагалі не вважав хворобою, — то його виписали, давши йому блискучу милицю й суворі приписи, коли лягати, коли вставати, скільки разів на рік і куди їздити приймати ванни.

Він подякував за турботи, пообіцяв Кайрякову, що через два дні поїде до Моминського перевалу і на зеленому красені газику поїхав назад... Але тепер за кермом сиділа не Людмила, а дуже серйозний і мовчазний чоловік.

Звичайно, Ісаєві незручно було розпитувати, де Людмила, бо, власне, що йому до неї. Тому він тільки запитав:

— Може, товаришка Милка хвора?

Мовчазний чоловік похитав головою, що означало: «Нічого з нею не сталося».

— Я дуже радий, — сказав Ісай. А потім додав: — Вона енергійна жінка.

Шофер знову кивнув головою, що вже означало: «О так, Милка дуже енергійна жінка».

За всю дорогу більше вони не сказали ні слова.

Рівнина здавалась сумною, потемнілою. Мрячило.

Майже відразу після приїзду в село він дізнався про три новини: кукурудза була зібрана до останнього качана, Людмила поїхала по околі, а Тома Лефтеров помер від розриву серця в той самий день, коли Ісаєя відвозили в лікарню. Все своє майно Лефтеров заповів церкві.

Чудово! Його дуже радувало, що кукурудза була зібрана, він навіть просльозився на radoщах. Обняв бая Нонча і сказав йому:

— Баю Нончо, справи з кожним днем кращають! Ходімо з цієї нагоди посидимо в кондитерській, згоден?

Той погодився. Вони з'їли по три шматочки рахат-лукуму, випили лимонаду.

А коли вже настав час іти додому, він попросив свого приятеля:

— Баю Нончо, давай зайдемо до тебе в канцелярію та подумаємо про майбутнє. У мене виникло багато ідей.

У нього не було ніяких нових ідей, але він просто так сказав — адже в канцелярії світилось, а крім того, побачивши світло у вікнах, міг зайти й Іван Довгий або Кабза — однаково!

Вони пішли в приймальню діда Минча і там грали в шахи з баєм Нончем до самої півночі.

Наступного дня Ісай не поїхав до Моминського перевалу, а попросив Кабзу прилаштувати йому в залі засідань який-небудь ширший стіл. Коли все було підготовлене, він узяв кілька папок і написав на обкладинках по порядку: «Біостанція», «Свинарник», «Мандра», «Фруктовий сад».

Прийшов бай Нончо, подивився на нього, і на його обличчі з'явився вираз подиву.

— Ти серйозно сприймаєш ці речі? — запитав він.

Ісай не відповів. Він продовжував підстругувати свої кольорові олівці й мовчав.

— Все це тільки красні слова, — сказав бай Нончо. — Деякі з них,

наприклад мандра, просто голублять душу. Мандра — справа добра. Але з нею буде багато клопоту, а крім того, є й певний ризик. Ну, а фруктовий сад — це просто мені здається фантазією! Хай інші спочатку спробують, якщо у них піде справа, то й ми станемо садівниками. Але я сумніваюсь. Персики й черешні в серці Добруджі — такого чуда ще не бувало і навряд чи буде. З баштаном те ж саме: і ця справа здається мені неможливою. Правда, в Хасанкеї і ще далі вирощують кавуни, але там вологи скільки завгодно, не те що в нас; в десять разів більше. Златьо Маринков все торочить про якусь греблю, але чи знає він, що таке гребля? Та навесні, скажу тобі, вода в цьому яру — страшна сила, — все одно що тисяча розлютованих бугаїв! Так і дивись, якогось дня прорве греблю, що тоді робити? Так що все треба старанно зважити. Скільки років ми живемо без кавунів і без черешень і, слава богу, живі, не померли і відчуваємо себе добре. І з свинарником те ж саме. Ми цю справу обмірковували і так і сяк. Та все ж я вважаю, що тут треба діяти обережно, повільно, а не так зразу. Спочатку нагромадімо досвід, почнем з малого, навчимося доглядати тварин, а потім і зразкову ферму побудуємо і все таке інше. А так кидатись наосліп у вир — небезпечно, дуже небезпечно...

Ісаї слухав його, мовчав, підстругував свої олівці й через мокрі шибки склепистих вікон дивився, як надворі тихо сіється осінній дощик.

Ісаї доручив Лазареві Тонкіну скликати комуністів на засідання. І поки чекав початку і обдумував свій виступ, він ходив вперед і назад по приймальній, розглядав картини, розвішані по стінах. Раптом його погляд зупинився на одній маленькій літографії у бронзовій рамці, повішеній між вікнами, що виходили на схід. Дерев'яний корабель пробирався серед скель, що піднімалися з моря, а на палубі корабля стояли люди в білих туніках, з короткими мечами за поясами і з щитами в руках. Один, що стояв попереду всіх на носі корабля, простяг руку, показуючи вперед. Внизу було написано по-французькому: «Похід аргонAUTІВ. Язон».

Це був малюнок з підручника, ілюстрація з історії стародавньої Еллади. Хтозна і звідки потрапила вона разом з іншими картинами до старого Минча Покровнишки. Вона дуже схвилювала Ісаю, і він зупинився перед нею, дивився і не міг надивитися.

Ось вони, сміливці, зухвалі люди, які вирушили в дорогу до далекої, невідомої Колхиди. Яке мізерне й жалюгідне їхнє дерев'яне корито і які страшні, здавалось би нездоланні, перешкоди повинні вони подолати, щоб досягти чарівного саду, де дракон-страховище охороняє Золоте руно. Золоте руно — цей символ людського щастя — ще в ті часи здавалось досяжним тільки для дужих людей, для героїв, що вміють боротися й перемагати, як аргонAUTИ Язона...

Він дивився на цю наївну картину і думав: «А хіба ми не своєрідні аргонAUTИ? Коли ми шукаємо це Золоте руно, хіба ми не відкриваємо

нових світів, і коли ми приборкуємо «драконів», що стережуть його, хіба ми не робимо життя кращим?»

На засіданні він, звичайно, не сказав ні слова про Золоте руно, але Іван Довгий, Кабза, дядько Стамат, Лазар Тонкін, ба навіть бай Нончо — всі погодилися з ним і навіть були у захваті, кожен, звичайно, по-своєму. Зробили тільки одне зауваження: дізнатися спочатку, що скажуть бухгалтерські книги.

49

А життя в селі проходило досить весело. Димо купив собі ліжко на пружинах, Іван Довгий — нову шапку і чоботи до колін. На початку листопада Людмила привезла свого красеня, і Ісай бачив, як вони бігли по вулиці, сміючись і тримаючись за руки, як діти.

Було дуже добре.

Добре було і в Азмака: там чоловіки пили м'ятну настоянку, смакували лікери і жваво обговорювали розроблені Ісаєм плани на наступний рік. Ісай радів. Він запевняв їх, що справи підуть все краще й краще.

І йшов додому

Він все ще жив у хатині покійної баби Галулки. Багато праці довелось йому докласти, щоб перетворити запустілий дім на затишне помешкання. Коли він в ньому оселився, дах протікав, шалений північний вітер зірвав з нього багато старої турецької черепиці. Коли світило сонце, в щілини заглядало синє небо, а коли йшов дощ, — дощова вода стікала, як по ринві, просто на долівку. Стару, скинену вітром черепицю він змінив новою, марсельською, так що дах став солідним, хоч і схожим на полатаний піджак. Тепер, скільки він не вдивлявся в стелю, ніякого неба не було видно. Правда, при поганій погоді в повітрі стояв немов туман, і сигарети швидко сиріли, але вода вже не лилась струмками, як раніше, і в хаті можна було жити, не розкриваючи парасольки. Він скріпив двері, залатав щілини; дід Яшар приніс йому нові завіси, і двері вже можна було відчиняти й зачиняти спокійно, без жодного ризику.

Всередині все було як і раніше: напівтемна кімната з вогнищем, комірчина і спальня. Над вогнищем — закопчений ланцюг, наче ще вчора його лизало полум'я вогню, а біля стіни — почорнілий таган. На полицях м'яко виблискували потемнілою пуликово розмальовані миски та горщики, і навіть на старому місці висів глечичок, зроблений з гарбуза, разом з дерев'яними ложечками. Кілька триногих стільців, низенький столик, нерівна долівка. Не вистачало тільки баби Галулки, щоб ожили спомини про далеку пору дитинства.

За хатою стирчали якісь залишки господарських будівель, чорніли дві засохлі акації, височів переломлений хребет давно оголеного накриття для сушіння кукурудзи. Може, й було щось цікаве в цих

руїнах, але він боявся гадюк і задовольнявся тільки тим, що дивився на ці руїни здалека. Він розглядав їх на віддалі і укладав плани при-ступу, але невідомо чому все відкладав день великого штурму. Правда, потрібна була ґрунтова психологічна, а також і фізична підго-товка, для того щоб успішно подолати десятирічні хащі кровожерних колючок і підступного чагарника. Але, у всякому разі, він мав свою хату, і це було чудово! А найчудовішим були двоє вікон великої кім-нати. Двоє віконець — яка розкіш! Одне виходило на південь, до рів-нини — то зеленої, то золотої, то білосніжної — залежно від пори року. А друге дивилося на схід, де вдалині, закриваючи небокрай, вид-нівся пологістий горб, тім'я якого увінчувала корона з десяти ка-надських тополь. Рано-вранці сонце облямовувало сяючим срібним намистом зелені вершини корони, а ввечері, заходячи, воно занурю-вало їх в червоне, рубінове світло.

Таким був його дім — широкий, з видом на просторі поля, дуже зручний. Хоч за нього він повинен був дякувати долі і відчувати себе щасливим!..

Коли йому траплялося проходити повз клуб, до його слуху доли-нала приглушена мелодія танцювальної музики, і він зупинявся відпо-чити й послухати. За матовими шибками вікон пропливали силуети танцюючих пар, і він посміхався: було так хороше, просто чудово!

Потім він ішов додому і, відчинивши двері, не забував сказати «добрий вечір» своєму цвіркунові, який сюрчав десь біля давно за-хололого попелу його вогнища. Інколи він навіть не засвічував лампи, а швидко забирався під ковдру і засинав, охоплений радістю, бо знав, що в цей час весело і в Азмака, і в Людмили, і в хаті бая Димо, де його чорноброва красуня спить на пружинному ліжку...

Наприкінці листопада він одержав чудову посылку з Софії. При-везли її з вокзалу на возі, запряженому волами. Його друг Іван поси-лав йому подарунок — мотоколяску для інвалідів, що позбулися ніг.

Як це було добре!

Одного разу він проїхав повз хату Людмили, і вона дуже зра-діла, побачивши його на власному «автомобілі», кивнула йому голо-вою: «Здрастуй!» — і подивилась йому вслід. Так йому здалося, звичайно, що вона подивилась йому вслід.

Нарешті! Уже цілий місяць віяли сухі північні вітри, земля пере-сохла, закам'яніла, важко було ходити по замерзлих вибоїнах. А вчора пішов сніг. Який гарний сніг! Вітри ущухли, похмурий свинцевий колір неба перейшов у сірий, небо нависло над рівниною, і небокрай, повитий імлою, так звузився, так наблизився, що, здавалось, каменем до нього докинеш. Потім закружляли перші сніжинки. Опустились на загорожі, черепицю, причаїлись у складках розгрудлих доріг і не роз-танули. А потім, коли все замовкло в напруженому чеканні, під сі-рим небом проповзла сіра мла, і з неї посипались і запурхали над простором рої лапатога снігу.

Як було гарно! Діти вибігли на вулицю, почали стрибати і бігати за сніжинками, намагаючись зловити їх у жменю, а за ними з гавканням мчали собаки, весело помахуючи хвостами.

Було дуже гарно.

В Азмака зібралися селяни, прийшов і Ісай. Випили по склянці підігрітої ракії і довго й жваво розмовляли про майбутній урожай.

По дорозі додома Ісай зупинився на тому місці, де від шосе відходить дорога до Панкової могили. Вирішив трохи постояти, відпочити та й снігом помилуватися. Вдалині нічого не було видно, навіть корпуси станції і ті зникли, та й все навкруги сховалося за густою сніговою запоною. Чути було — чи йому так здавалося — як шелестять сніжинки, як вони ледве чутно шепочуться між собою, перш ніж спуститися на побілілу вже землю. Напевно, йому так лише здалося, бо всім відомо, що шум снігу чути тільки тоді, коли він пролітає, зачіпаючи якісь предмети. Він знав це, але все ж стояв на дорозі, спираючись на милицю, і все дивився й прислухався! Було справді-таки гарно!

Раптом йому почулися голоси, вони долинали справа, з того боку, де Панкова могила. Їх було небагато — чулося тільки два голоси: чоловічий і жіночий. Вони то лунали окремо, то зливалися в загальний дуже веселий і безтурботний сміх.

«Ну що ж, весело людям, хай сміються», — подумав Ісай і знову прислухався. Дзвінкійший, жіночий голос він зразу ж упізнав. Його він міг розрізнити серед тисячі голосів.

Зрозуміла річ, на цьому місці йому не можна було більше залишатися, треба було йти далі. Він насунув на лоба кепку, зробив кілька кроків, але, відчувши, що до каблуків налип сніг, зупинився, щоб очистити їх. Незручно йти, коли до каблуків налипне сніг. Тому він зупинився. І тільки почав оббивати сніг милицею, як перед ним раптом виринули дві білі постаті: Милка і з нею якийсь чоловік з непокритою головою. Зустріч ця була дуже несподіваною.

— О! Здрастуйте! — вигукнула Людмила.

Він кивнув головою. Чому вона звертається до нього на «ви»?

Людмила була в чобітках, у короткому кошушку, а волосся її було пов'язане косинкою, білою від снігу. З-під косинки вибивались непокірні кучері, і, вкриті сніжинками, вони здавались прикрашеними пишними квітами.

— Який гарний сніг сипле! — сказав Ісай.

— О,— засміялася вона,— чудовий!

Ніколи він не бачив у її очах стільки світла. Її обличчя, розчервоніле від холоду, сяяло щастям: очевидно, вона раділа, думаючи про майбутній урожай.

— Це він,— сказала Людмила, повертаючись до свого супутника з непокритою головою,— це товариш Дамов.— І, усміхнувшись Ісаєві, відрекомендувала: — А це Олексій, мій чоловік. Знайомтеся!

Довелось подати руку.

Він, її чоловік, був на цілу голову нижчий за Ісая. Підтягнутий, у шкіряній куртці, в чоботях і бриджах, він дуже скидався на кавана

лерійського офіцера, що достроково вийшов у відставку. Але був гарний, матері його ковінька! Легковажно, якимось визивно гарний: із хтивими червоними губами, дещо байдужим і зневажливим виразом, з ідеально виліпленим підборіддям, плечистий, але з тонкою талією. Атлет.

А сніжинки продовжували кружляти, і тепер Ісай виразно чув, що вони справді перешіптуються.

— Товаришу Дамов,— сказала Людмила,— заходьте сьогодні ввечері до нас у гості. Будемо дуже раді. Правда ж, Олексію?

І вона взяла його під руку, хоч у цьому не було необхідності. Адже місце, де вони стояли, не було слизьким, і вона не потребувала опори...

Олексій нічого не сказав, тільки посміхнувся.

Ісай і собі посміхнувся.

— Ви побігайте, порадійте гарній погоді,— сказав він.— А ввечері мене не чекайте; справ багато, дуже зайнятий.

Він уже помітив, що інколи чоловіки дуже добре розуміють один одного й без слів.

Вони швидко зникли десь за сніговою завісою, але ще довго їх веселий сміх долинав до його вух. Потому він, спираючись на милицю, повільно почав підніматись до хати баби Галунки.

Того ж дня, після обід, біля його хвіртки загув автомобіль, і він одразу зрозумів, що прибув гість. Вийшов у сні, і серце в нього затремтіло: назустріч йому, усміхаючись, ішов Іван, його найкращий друг Іван! У розстебнутому шкіряному пальті, з крилатим капелюхом на потилиці, з об'ємистим пакунком у лівій руці...

Звичайно, вони обнялися, і, як годиться, Іван поплескав його по плечу й потикав пальцем під ребра. А потім вони увійшли в кімнату, і Ісай запросив його сісти на ліжко, а сам узяв стілець і сів навпроти нього.

— Ну й упертюх же ти! — почав Іван, не зводячи з його обличчя своїх усміхнених очей.— Такого, як ти, ще світ не бачив.— Хіба ж так можна, дорогий мій! Щоб не написати жодного більш-менш докладного листа? Тільки за це слід тобі вуха нам'яти. І зроблю це при нагоді, не думай, що прощу. Але ти, дурнику, і в гадці не май, що коли ти в Добруджі, так це десь за океаном, і що я не знаю, що ти тут робиш і яких дров наламав! Ні, дорогий мій, мені все видно, як серед білого дня. Я геть усе знаю! І за те, що ти не поїхав до Моминського перевалу, вичитуватиму тобі і поїдом істиму. Що за безглуздий хлоп'ячий героїзм — нехтувати своїм здоров'ям! Це не героїзм, а дурість найчистішої проби, дитяча наївність, і за це ти заслуговуєш, щоб тебе сікли. Ти не посміхайся, а слухай. І уважно слухай, тому що я не люблю кидати слів на вітер.

— Іване,— перебив його Ісай,— чому не знімаєш пальта, ти ж нікуди не поспішаєш?

Він помовчав, подивився на нього похмуро і похитав головою.

— По-перше, мені ніколи, любий мій, не можу гостювати в тебе довго. Завтра вранці в Толбухіні відкривається околійська нарада по свинарству, і мені треба там бути, на нараді, виступити з відповідним словом, сказати людям дещо. Тому що, Ісайку, хоч я працюю тепер по скотарству, але свині займають одне з найпочесніших місць у тваринництві... По-друге, як можу я тут роздягтися, любий мій, коли в тебе в кімнаті холод, як на полюсі, і коли ось цієї залізної грубки ти, мабуть, ще ні разу не розпалював? Це видно по фарбі: вона зовсім не обгоріла і блищить, як нова, ще від Миколи, коли ти нею пофарбував грубку. Правда ж?

— Я зараз же розтоплю грубку,— підвівся Ісай.

— Про це не може бути й мови, сиди на своєму місці! — запротестував Іван.— Я приїхав сюди не для того, щоб порушувати твій порядок життя. Ти про мене не турбуйся!

Він знову помовчав, подивився на нього й зітхнув:

— Ех, Ісайку, друже мій любий, я приїхав до тебе не тільки для того, щоб вичитувати тобі, але щоб також і похвалити тебе за дещо.— Він подивився йому в вічі й хитро посміхнувся.— Ну що? Зрозумів ти нарешті закон життя? Що ти дійсно в ньому розібрався, красеню, видно з того, що ти тут досі робив і що збираєшся далі робити. Кайряков писав мені про твої плани, про твої ближчі і дальші перспективи. Кайряков знаменита людина. Є чого повчитися в нього. Але й він, хитрун такий, перехопив дещо в тебе, і, скажу тобі, це найбільше мене радує. Так воно ведеться на світі, Ісаю: одні ламають голову, щоб відкрити якусь істину, а інші одержують її від людей готовою, але кінець кінцем користь взаємна, і життя не стоїть на одному місці, а це найголовніше. Адже так?

— Так,— кивнув Ісай.

— А ти відстоюй свиноферму, зроби її зразковою і не здавайся!

Він запалив сигарету, подивився довкола і запитав:

— Ну, а коляска бігає?

— Бігає,— усміхнувся Ісай.— Від щирого серця дякую тобі за цей екіпаж. Літаю на ньому полями, як змії!

— Так, так,— насупився Іван.— Знаю, як літаєш. Але і це мить. Лікарі кажуть: як причепилось, так і відчепиться.

Якийсь час вони сиділи мовчки. А за вікнами все так же тихо опустилися сніжинки, і на карнизах уже лежали білі пухнасті куделі.

— Ісаю,— заговорив гість і знову відвів очі вбік.— Ісаю, любий мій, якщо тобі важко тут, скажи, і я повезу тебе в Софію, призначимо тебе на легшу роботу, поки зовсім не одужаєш. Інколи мені здається, що так буде краще. Хочеш?

— Не хочу,— відповів Ісай і посміхнувся.— Мій добрий приятель бай Нончо Стоєв любить повторювати: «Наші справи з кожним днем кращають». І мої, Іване, також. Подивись, скільки випало снігу! Восени зберемо чудовий урожай. Хіба ж не весело? А свиноферма? Адже свині займають одне з перших, почесних місць у тваринництві.

Сказав і вийняв з шафи розмальований глечичок з ракією.

— Почастую тебе чим бог послав.

А Іван тільки махнув рукою і почав розв'язувати свій пакунок. — Твій бог, — побий його господь святий! — ніякий він не бог! Ти, Ісайку, живеш погано, не по-новому, любий. Ти член багатого кооперативу, а живеш як бідняк. І це не через нестатки, а через байдужість. Ось це мені не подобається. Зовсім не подобається.

Нарешті він розв'язав свій пакунок. І чого він тільки не витяг звідти! Пляшку експортної слив'янки, коробочку паюсної ікри, пуловер і шарфик, білі, як сніг, що покривав подвір'я. Було в пакунку і декілька брошурок, а також посібник з догляду породистих свиней.

— Ця книжка хай буде твоїм евангелієм, — сказав він, подаючи йому посібник. — Читай потроху кожного вечора, матимеш велику користь. Дуже цікава.

Ісай налив ракії, вони цокнулись, випили й повеселішали.

— Якщо ти вирішив залишатися тут, то залишайся! — почав Іван. — Та й я, коли подумаю, бачу, що таке рішення буде найправильнішим. Якби ти був здоровий, то взагалі не було б ніяких розмов про твоє повернення в Софію... Ну, все одно!

Тепер уже він налив ракії, і вони знову цокнулись.

— А ти часто випиваєш?

— Ні, рідко, — відповів Ісай. — В особливих випадках.

— Так і повинно бути. — Іван оглянувся і, ніби не схвалюючи чогось, похитав головою. — Ти, любий мій, як місцева, тутешня людина, підібрав уже собі дівчину? Красуню яку-небудь?

— Навіть і не шукав! — відповів Ісай і чомусь відчув, як запалали його щокі. Напевно, від ракії.

— Що? — розгнівався Іван і погрозив йому пальцем. — Це мені вже зовсім не подобається! Це найбільша дурниця, яка тільки може бути, любий мій! Чому б тобі не пошукати вогника для свого серця?

— У серці в мене і так забагато вогню, — усміхнувся Ісай. — А життя моє багате тепер і з дня на день багатшає. Я навіть не знаю, куди дівати все своє багатство, так його багато! Ні, друже, ти помиляєшся, коли вважаєш мене бідняком.

— Хто його знає, — усумнився Іван, — я помиляюсь чи ти? Але хай буде так, як ти кажеш. Від щирого серця бажаю тобі всілякого добра. За твоє здоров'я!

Почало смеркати. Ісай провів Івана до дороги, знову подякував йому за подарунки, а коли машина зникла з очей, сперся на ворота і довго слухав, як сніг тихенько щось нашіптував.

Наступного дня він попросив тітку Караанговицю:

— Випрасуй мені нову сорочку. Ввечері піду в гості до Людмили. І чоловік її, Олексій, дуже наполягав, щоб я завітав до них. Та й сам я обіцяв.

Тітка Караанговиця взялась у боки, і в її посірілих очах засвітилися насмішкуваті вогники.

— Сорочку-то я випрасую, — сказала вона. — Зараз же, але до них ти навряд чи підеш, тому що їх уже нема в селі.

Ісай запалив сигарету, глибоко зятався і не сказав ні слова.

— Сьогодні вранці поїхали,— продовжувала тітка Караанговиця.— Спочатку дременув той Миронів Олексій. А він такий, що краще перехрестись та тікай. Нехай бог милує! Скажу тобі, погубив він дівчину, бо з такого він роду поганого, не такий, як люди. Батько його, Мирон, замолоду так запивав, бувало, що тижнями з корчми не вилазив. А цей, Олексій, хоч і не п'є, але вдача у нього люта і така, що йому ніяк не догодиш — ні добром ні злом. Кидається, як жеребець необ'їжджений. У голові в нього вітер. Тільки й усього, що вродливий та руки золоті. І батько його, Мирон, теж мав золоті руки. Які чоботи шив він у ті часи! Навіть з Дуранкулака люди приходили, щоб замовити у нього чоботи. І треба ж було їй, Людмилі, зв'язатися з цим Олексієм. Дівчина — як маків цвіт, розумна, як сто чоловіків, а закохалась у нього, нещасна, по самі вуха. Та й бог, мабуть, створив жіноче серце тільки для того, щоб терпіти муки!.. Отож посварилися вони вранці з Олексієм, і той тоді — торбу за плечі й потяг. Це я довідалась від Іваниці, а вона чула про це від Милчиної свекрухи, Мирониці. Мирониця не любить своєї невістки, це всі знають. Але, мабуть, так і було, як кажуть, трапила коса на камінь. А за годину й Людмила подалась у дорогу. Правда, робота в неї така, що треба по селах роз'їжджати, але на цей раз вона щось дуже несподівано залишила село. А мати її хвалилася: Милка, мовляв, побуде дома з Олексієм аж до неділі! Так хвалилася, і от тобі маеш... І навіщо Людмилі цей вітрогон? Ох, це жіноче серце, Ісаю! В нього такі закони, що ніхто ще в них не розібрався... То я сорочку випрасую, але вдома в Людмили тепер тільки старі залишилися. Я це сказала тобі, аби ти знав.

Все ж таки Ісай надів нову сорочку, вирядився, як на свято, і пішов до бая Нонча. Їли рахат-лукум, грали в шахи.

50

Клацали арифмометри з раннього ранку до пізнього вечора, і папки розбухали, росли. Через кожную годину приходили бухгалтери, збиралися разом, мудрували над балансами, сопіли. І до половини місяця все було готове.

Результати були невтішні. Щоб побудувати нові свинарники, молочну ферму, біостанцію, греблю і мандру, щоб розбити фруктовий сад, треба було багато коштів та матеріалів, треба було багато робочих рук, а сили в обох господарствах не вистачало. У кожного з них були свої поточні плани, свої повсякденні турботи.

Кабза лаяв на всі заставки бухгалтерів, дорікав їм, що вони нездатні бачити далі свого носа, але в решті решт замовк. Мовчав і Стамат. Бай Нончо сумно хитав головою, але щоб підбадьорити товаришів, зібрав увесь свій оптимізм і посміхнувся повною надії посмішкою.

— Ну й що ж! Настане такий день, коли все це збудеться, не впадайте у відчай. Розбагатіємо, зміцніємо і тоді не одну, а десять гребель спорудимо! З кожним днем справи наші поліпшуватимуться. Не занепадайте духом!

Ісай замкнувся і не виходив з дому.

Одного разу, коли він слухав сюрчання двіркуна і намагався якнайшвидше заснути, відчуваючи в душі якийсь незрозумілий страх,— він і сам не знав перед чим і чому,— йому сяйнула чудова рятівна думка. Він схопився з ліжка, швидко одягнувся і, хоч було вже дуже пізно, пошкандибав до бая Нонча, весело насвистуючи; а сніг порипував у нього під ногами, і золоті зірки посміхались йому з неба.

Бай Нончо вже роздягався, збираючись лягти, але побачив його, зрадів, і щаслива усмішка осяяла йому обличчя; не кажучи ні слова, повів його у вітальню і зразу почав розставляти на столі потерті фігури. Але Ісай навіть не глянув на шахи.

— Збирайся,— сказав він,— підемо до Лазаря Тонкіна. Справа термінова й важлива, відкладати не можна. По дорозі захопимо й Івана Довгого.

Щаслива посмішка погасла на обличчі бая Нонча, поступаючись місцем виразові гіркого подиву. Але тому, що він легко піддавався сльняному впливам, він натягнув кожух і мовчки пішов за Ісаєм.

Ось які були наслідки їхніх нічних розмов.

Скликали збори членів обох кооперативів, і бай Нончо надав слово Ісаєві.

— Пам'ятаєте,— почав він,— як восени в цьому самому залі ви доручили вашим правлінням подумати про те, як зробити ваше життя заможнішим і веселішим? Тоді ви подали чудові пропозиції. Пам'ятаєте?

— Як не пам'ятати! — обізвався Димо, який сидів у першому ряду. Йому хотілося сказати ще щось, але дружина штовхнула його ліктем, і він замовк.

— Ваші пропозиції були,— Ісай подивився на бая Нонча і посміхнувся,— одна краща за другу, і було не важко їх здійснити. Хіба важко розширити свинарники, ферми, збудувати греблю, засадити баштан, розбити фруктовий сад? Кожний із нас знає, що це не бозна-що. Те ж саме думали і у ваших правліннях на чолі з головами. Правда ж, Трифоне?

— А хто ж відмовляється від грошей? — усміхнувся Трифон Андреев.

По рядах почали перешіптуватися, хтось засміявся.

— Якби для справи потрібна була лише голова, то ми були б уже мільонерами! — кинув Димо й похмуро подивився на свою дружину.

— Правильно,— підхопив Ісай.— Щоб перетворити хорошу думку на справу, потрібні три речі: бажання, кошти і робочі руки.

Він помовчав.

— Бажання є в обох господарствах. Але бай Стамат каже: «У мене є робочі руки, і воду я здобуду, і місце для садів знайду, але не вистачає коштів — грошей мало». Трифон Андреев каже: «У мене кукурудзи — скільки хочеш! Можу відгодувати не сто, а тисячі свиней. Тільки дайте мені робочі руки! Гроші знайдуться».

Тепер ніхто вже не сміявся, ніхто не шумів.

— Коли ви вносили ваші пропозиції, — продовжував Ісай, — ви міркували, як господарі всієї землі, всіх засобів, всього майна. Але коли ви вносили ваші чудові пропозиції, ви забули, що в нас два господарства, що земля роз'єднана, що тому ви обмежені в своїх можливостях і засобах.

Переступивши з хворої ноги на здорову, Ісай повернувся до бая Нонча.

— Пропоную зробити перерву на півгодини, щоб кожний із членів кооперативу міг подумати, як вийти з біди. А потім знову зберемося і продовжимо нашу розмову. Згодні?

Лише Трифон Андреев не чекав такого кінця. Всі до одного, ніби змовившись, пропонували те саме — об'єднати обидва господарства.

— Знаємо, ви бідніші, тому й хочете жити на наш рахунок! — бурчав Трифон.

Але він залишився самотнім.

До пізнього вечора Азмакова корчма тряслася від пісень і гамору.

Через тиждень прийшов лист з околіського комітету партії. Околіський комітет схвалював злиття двох господарств і плани нового об'єданого господарства.

Бай Нончо і Лазар Тонкін знову скликали членів кооперативів на збори, і на цих зборах Стамат Рафайлов був обраний головою нового правління.

Потім оформили чотири ударні групи. Кожна з цих груп мала своє призначення в майбутніх роботах, і тому в них входили люди за бажанням, відповідно до їх особистих здібностей і нахилів. Одні, звичайно на чолі з Димо, записались у бригаду городників та садівників. Інші виявили нахил до сироваріння, і таких направили у групу по переробці молока. Немало було й таких, які виявили інтерес до свинарства й роботи на молочній фермі, а кілька чоловік побажали займатися будівництвом невеликих гребель.

Було багато добровольців, багато любителів, але з них прийняли лише найбільших ентузіастів. Не можна було послаблювати також інших фронтів зимової діяльності — очистку зерна для весняної сівби, снігозатримання, вивезення гною.

І як закипіла робота! Перш ніж збудувати мандру, треба було підготувати спеціалістів-сироварів. Перш ніж розширити свиноферму, треба було мати вже підготовлених свинарів. А коли через півтора місяця сніг почне танути, їм не можна буде крутитися наосліп біля місця майбутньої греблі; їм треба буде знати, що робити і де її буду-

вати. Так же? В усьому цьому не було нічого поганого. Втім, хай живе безсоння і слава єдиному сожителю Ісай — цвіркунові!

Кайряков прислав їм спеціалістів. Сировар приїхав із самого Пирдопського краю, свинар — із коларовградського держгоспу, проєктувальник по гідробудівництву — із Русе. До пізнього вечора світилось кілька вікон у білому шкільному будинку, бадьоро постукував арифмометр в колишній вітальні діда Минца. Вираховували кількість каменю, цементу, слинили олівці, а їм уявлявся вже синючий простір прохолодного водосховища. Ах, і над їхніми головами ніби вже шуміло зелене листя фруктових дерев, і рубінові плоди їх власних добруджанських черешень усміхалися їм дитячими веселими оченятами.

Як було добре!

А із стіни на них дивились аргонавти Язона.

Людмила почала відвідувати їх все рідше й рідше — приїде в тиждень на один-два дні і знову полетить кудись, і тітка Караанговиця все не могла зрозуміти, що її змушувало носитися по засніжених дорогах і чому вона не затримувалася в них довше. А коли Ісай запитав Милку, так, між іншим, чому вона уникає Ведрова, вона зчудовано подивилася на нього і знизала плечима.

— Поширюю твій досвід по селах, — відповіла вона. — Ти хіба не здогадуєшся? Так мені наказав Кайряков, і я слухаю його. — Потім помовчала трохи і тихо додала: — А що ж інше може цікавити мене у Ведрові? Навіщо ж губити дорогий час.

— Це правда, — сказав Ісай. — День ще короткий, і часу не вистачає на найголовніше.

— А про інше, не «найголовніше», — усміхнулась вона, і усмішка її була невесела, — не слід навіть і думати, чи не так?

І от небо знову засиніло, повів теплий вітер з півдня. Сніг залишився тільки в улоговинах та низьких місцях.

Все передбачили ведровці, все обміркували і тому почали працювати, як годинник. Домовилися з МТС про більшу кількість машин, і тепер ці машини звільнили від польових робіт кілька десятків дужих рук. Люди були перекинуті на будови.

Але пройшли ранні дощі, а потім небо зімкнулося над просторами й заволокло їх туманом. Не минало й дня без дощу — то спокійного, тихого, то заливного. Земля розкисла, просякла вологою, і липка грязюка доходила до кісточок. В низьких болотистих місцях заблищали калюжі. Вода там, чорна, як смола, була до пояса.

Погана погода зупинила будівництво, календар почав їх перегаляти, забіг далеко вперед. Відстало формування цегли для біостанції, а фундамент мандри лише показався над землею, і на цьому все захрясло. Затрималось і прокладання осушувального каналу від яру. А коли сонце перемогло тумани й вітри розігнали купчасті хмари, треба було повести боротьбу не на життя, а на смерть з бур'янами — і вздовж, і впоперек вибував непрохідний гірчак.

Яких зусиль вимагало прополювання і боронування, скільки робочих рук!

Скликали загальні збори, і коли всі зібралися, Ісай сказав їм прямо:

— Ви знаєте, що ми закупили породистих корів і свиней. Худоби немало, а розмістити її ніде. І корівник, і свинарник так і стоять незакінчені... Тепер про мандру. Ми передбачили добрі прибутки від неї, і в рахунок цих прибутків нам видали позички, але ви знаєте, що до сьогоднішнього дня — лише фундамент закладений і більше нічого... Де ми перероблятимемо молоко наших породистих корів? А кукурудза? Без ферми нам не одержати приросту в свинарстві, а ми ж стільки кукурудзи засіяли!.. Закупили цілу гору цементу, а він так і відволожується під навісом, а будівництво нашої греблі не посувається ні на крок. Звичайно, ми і в цьому році могли б обійтися без водосховища, але ж, розраховуючи на нього, ми відвели так багато землі під овочі, баштан, фруктові сади. Посадили кавуни, огірки, помідори, перець і різні фруктові дерева: черешні, сливи, персики. А що буде з усім цим під час літньої спеки, якщо до наступного місяця наше водосховище не наповниться водою? Ви самі знаєте — все згорить. І на трудовень у рільництві ляжуть усі збитки від молака, кукурудзи, збитки від недороду фруктів та овочів.

Потім він сказав:

— Якби не було цих злив, то наші справи, звичайно, не заплуталися б так, це зрозуміло. Люди не винні, і ми нікого не обвинувачуємо. Але коли вже прийшла біда, потрібно з нею мужньо справитися. Ну, порадьте, поміркуйте гаразд, як нам вибратися з біди. Ви хазяї, все залежить від вас.

Якийсь час у залі було тихо, потім зчинився великий гамір. Посхоплювалися з своїх місць чоловіки, жінки, і всі разом, в один голос, почали охати й ахати, навіщо, мовляв, захопилися «красними словами, адже нам було непогано», нащо було «братися не за своє діло». Потім поступово охання і ахання перейшли в докори керівництву, гострі стріли були спрямовані й особисто проти Ісая: «Скільки років його не було в селі, а тепер прийшов навчати нас на добрий розум!»

Дивився він на своїх земляків, слухав їх і пригадував ту стару історію в Кулі. Там люди не так гарячкували, очі їхні не спалахували гнівом, вони не хапалися за ножі, та й жінки не блискали очима, як розлючені вовчиці!.. Та й він не був тим Ісаєм. Той Ісай надто покладався на «добру волю» людей, але не знав, як добратися до неї, і тому часто відчував себе розчарованим і обманутим.

Виждавши, поки найнестриманіші виллють свою лють, він очима пошукав діда Стамата Рафаїлова і кивнув йому головою.

Цей сивий і вже трохи зігнутий велетень устав, і гомін у залі зразу ж почав ушухати.

— Було хвальби повні торби, а як до діла, то зразу й сіла, — засміявся Стамат, погладив свою бороду і трохи помовчав. — Так і з нашими справами. А те, що тут галасували, дарма. І важко нести, і

шкода кинути — ой-ой-ой, що ж нам робити? Сміх та й годі! Адже ми багато пережили, багато перестраждали і знаємо, що з усякого становища знайдеться вихід. Ми справилися з чумою, знайшли проти неї засіб, а зараз деякі товариші ламають у відчаї руки, бояться, що нежить покладе їх у могилу, не справляється з ним. Не бійтеся! А от Пантелей напевне це зробить, якщо, звичайно, воскресне з мертвих і знову з'явиться серед нас з панською нагайкою... Тут серед вас немало таких, які пам'ятають його батіг, спробували його на своїй спині... Але цього не буде. Пантелей, а з ним і пантелеївщина — така небезпека нікому з нас не загрожує, і вже тільки через це ви повинні радіти й бадьоро дивитися в наше майбутнє. Так я думаю. А що дощі завдали нам багато лиха, то це правда. Але правдою є й те, що біда не ходить сама. І якщо ви зараз скиглитимете, ламатимете у відчаї руки й шукатимете винних, а не постараетесь придумати щонебудь розумне, то не минути нам ще страшнішої біди, ніж та, що принесли нам дощі. Адже розумна людина в лихий час пізнається. Лихий час — як сито: в ньому залишається тільки пліснява та сміття, а все чисте знаходить собі вихід, і ніщо не може затримати його, воно виходить назовні. Основа усякої мудрості — це праця. Працею можна гори перевернути. Вона як жінка: потрапить у надійні руки — чудеса творить, а в немічних, кволих руках довго не втримається й ніякого діла не зробить. Отож, приятелі, не бурчіть, а подумайте, як міцніше взятися за будівництво і свинарника, і мандри, і греблі... Іншої поради дати не могу.

Тепер черга була за Лазарем Тонкіним, але Іван Довгий, людина нетерпляча, випередив його.

— Молодець, баю Стамате! — вигукнув він і замахав своєю довгою рукою. — Золоті слова сказав ти про роботу. Лихо, яке з нами трапилось, лише таким золотом можна подолати, і це повинен дехто зрозуміти. І не плескати язиком та наїжуватись, як коти в березні. А є ще серед нас такі, що роблять усе навиворіт. Ти їх учиш добру, а вони бурчать, тому що, мовляв, дорога пішла під гору.

Важко буде, а ви ж як гадаєте? І через сто років різні напасті будуть, і дощі литимуть, коли їх зовсім не потрібно, і все це, звичайно, плутатиме плани кооперативів. А як же інакше? Отож не гарчіть, а подумайте про те, що сказав вам бай Стамат. Учора я розмовляв з баєм Стоїлом, бригадиром першої польової, і з його ланковими, а вони в свою чергу поговорили з людьми і так вирішили: працювати по дві години на день на мандрі і не нараховувати трудоднів. Ось це мудре рішення, і слава таким людям!

— А що скажуть чоловіки з інших бригад? — запитав Ісай.

— Та що ви розносились з тими чоловіками, — схопилася в другому кінці залу Іваниця, і ніс її ніби заворушився від гніву. — Все чоловіки та чоловіки! Нехай вам грець, чортяки! Що ви можете без нас, хвальки ви, хіба ми не знаємо, чого ви варті! Потай хочете радитись! Та якби не ми, то це господарство вже давно пропало б! Пам'ятаєте, що було в 1948 році? Тоді ми коромислами вас підганяли, невже забули? А тепер все «чоловіки» та «чоловіки»! Ганьба!

— Іванице,— у першому ряду підвелася молода повногруда жінка,— чоловіки ці таємно радились, а ми їм прямо заявимо: «А ми на дві години в день менше з вами спатимемо, будемо працювати на будівництві, і тоді узнаете, чого ми варті». Хай вони не думають собі, що вони якісь святі, ці чоловіки. І ми вболіваємо душою за громадське добро, і навіть більше, ніж вони.

Всі жінки, які були в залі, так і розляглися сміхом, і всі, як одна, заплескали в долони. Стало весело, і чоловіки сміялися разом з усіма.

Підвівся Кабза.

— Хіба між вами є такий нероба, який скаже: «Не хочу працювати понаднормово!» — Він оглянув зал і підкрутив свого вуса.— Хіба між нами є такий безсовісний тип? Я вас питаю, хіба між нами є негідники?

У залі запала тиша, всі дивилися вперед, поперед себе.

— Можна, звичайно, простити тим, хто бурчав! — продовжував гриміти Кабза.— Коли бурчиш від чистого серця — це чесно. І я бурчав. Але чи є тут негідники, ось що я хочу знати! Якщо знайдуться такі — то я плюну їм у пику та й майну із Ведрова за тридев'ять земель!

Він був страшний у своєму гніві, і по всьому було видно, що він виконає свою погрозу. Не було випадку, щоб Кабза не дотримав свого слова.

— Чи є тут безсовісні люди й негідники? — повторив він.

— Як може бути таке,— озвався бай Нончо.— Ведрово завжди було першим серед перших. Наші справи з кожним днем кращують. І зараз так. Хіба можуть бути такі люди серед нас?

— І говорити нічого про це! — усміхнувся Іван Довгий.— Голосуйте — і край!

— Почекайте,— встала та дівчина, яка на перших зборах говорила про персики й черешні.— Почекайте, і ми, молодь, теж хочемо сказати дещо. Тут Тинка і тітка Іваниця говорили дуже гарно про жінок. Ми згодні з ними. Але у нас є своя пропозиція. Ми, члени молодіжної організації, працюватимемо в дві зміни, і рано-вранці, і ввечері, якщо буде забезпечено освітлення. Згодні?

— Та як же не згодитись, рідна! — засміявся Трифон Андреев.— Полиште на мене турботу про освітлення. Я вам забезпечу його!

І знову пішли до Азмака, і цієї ночі веселились допізна. І тому що спати не хотілося, потяглися до басейну і там влаштували вечорниці. Ніч була ясна, світив місяць, і вода в басейні здавалася срібною. Співали старих і нових пісень, молодші закружляли в хоро, танцювали.

Як було гарно!

Лише через тиждень були зведені стіни мандри і, як належить, над поперечною балкою покрівлі в повітрі замайорів червоний прапор.

Майстри укладали «паркет» у свинарнику, кипіла робота і біля довгого білого будинку молочної ферми, а дівчата і юнаки формували цеглу для біостанції. Дуже весело й гамірно було у них. Розвідалися кінці косинок і краї спідниць, на мить блискали голі коліна, лунав здоровий сміх...

А ось що трапилось одного разу біля греблі.

Пройшов короткий, але сильний дощ, і, коли на заході сонце пробилось крізь хмари, вода в яру заклекотіла, як водоспад. Вона піднімалася, грізно вирувала і надвечір почала загрожувати греблі і тимчасовому каналові. Гребля, заввишки близько трьох метрів, являла собою земляний насип, закріплений з обох боків рейками, переплетеними лозою і подекуди балками. Біля підніжжя, з зовнішнього боку, працювало чоловік двадцять. Одні розмішували бетон і укладали його в опалубку майбутньої греблі, інші розкопували старе русло, вивозили на тачках землю й насипали її на західний, нижчий берег, який охоплював улоговину з боку села. Над котлованом була протягнута мотузка, і під нею світився маленькими золотими сонцями десяток електричних ламп.

Коли обшивка греблі почала піддаватись і тріщати, Іван Довгий, колишній начальник цієї дільниці, приклав долоні до рота і загукав на повний голос:

— Гей, люди! Тікайте-е-е, греблю прорвало!

Гукнув три рази й побіг на лівий берег.

Менше як за хвилину всі збилися на одному місці і, важко переводячи подих, дивилися, як вода почала переливатися через ту частину греблі, яка найбільше вигнулася в їх бік.

— Ех! Все пропаде! Жаль! — охнув Іван Довгий і з усієї сили кинув свою шапку на землю, в грязюку.

Він обклав лайкою небо, дощ і погоду, сів на землю і почав спльовувати і шморгати носом, немов дитина, яку набили.

Мовчали. Мовчали і з завмираючим серцем чекали тієї страшної миті, коли насип розкриється і лютий вир проковтне все, що до того було ними зроблено.

Так вони стояли, заціпенілі від безсилля і горя. Дув теплий вологий вітер. З боку села, переливаючись, долинали звуки сопілки.

Тоді один із них заворушився, ніби прокидаючись від кошмарного сну. Це був Спиро із Тринського краю, майстер будови. Сухий, смаглявий, мов татарин, колишній ятак¹. Кайряков насилу випросив його у будівників водосховища імені Сталіна. Спиро оглянувся, ляснув пальцями і побіг до купи балок, які були навалені за десять кроків від нього. Він вибрав товстішу балку і, тягнучи її за собою, побіг до викривленої напором води греблі. На півдорозі він зупинився, повернувся назад і замахав руками:

— Гей, сюди! Біжіть сюди! Хапайте балки, треба якнайшвидше закріпити цю клятту греблю!

¹ Я так — людина, що співчувала або допомагала партизанам в період 1941—1944 рр.

Він кликав їх, кричав, махав рукою. Але, бачачи, що ніхто навіть не повбрухнувся, кинув балку і підбіг до них.

— Гей, баби, є серед вас комуністи? — закричав він.

Щось ніби штовхнуло Ісаю в спину. Це була якась невидима сила, владніша, ніж страх, який скував його. Йому не вистачало повітря, але він зашкандибав до балок і, задихаючись, гукнув:

— Вперед же! Вперед!

Почув, що хтось тупає за його спиною. І за мить його вже обігна-ли. Це був Кабза, за ним поспішав Іван Довгий.

— Кабзо, назад! Ти не комуніст, чого тобі помирати! — закричав Іван.

— Як трісну тебе, то тільки мокре місце залишиться! — гаркнув Кабза, потім присів, схопив під пахви дві товсті балки і помчав до насипу.

Коли Ісай дошкандибав до небезпечного місця, то там уже десяток людей тягнули балки.

Вони підперли частину греблі, яка вигнулась і кожної секунди могла розколотися надвое.

І слава богу! Якби її прорвало, від незакінченої греблі не залишилося б і сліду. Ці тисячі тонн води, яка б прорвалася, звичайно, понесли б з собою і людей. Але в той момент, коли ставили підпо-ри, ніхто про це не думав.

51

Спливали дні, тижні, місяці, але ведровці не помічали плину часу, тому що їхні серця були переповнені радістю, тому що вони були захоплені роботою.

А те, що вони почали будувати, закінчили наступного року, влітку. Але траплялися, звичайно, й неприємності. Два відділи біостанції не працювали як слід. Утворилася тріщина на тому місці, де гребля врізалась у правий берег. На мандрі кілька разів виходила гірка бринза з неприємним запахом. А кавуни родили маленькі, та все ж були кавуни.

І незважаючи на все це, влітку у ведровців був найвищий трудов-день в околі, і на околійській нараді в дослідному інституті їхнє господарство було оголошене зразковим і вийшло на перше місце. А Ісаєві піонери піднесли букет квітів, і в той же день його нога знову ожила.

Тепер, коли він думає про той напружений час, про тривожні й безсонні дні і ночі, проведені на будовах, у полі, на зборах, йому знову хочеться сказати: як було хороше!

Але це вже минулі дні.

Кілька днів тому Людмила сказала йому:

— Знаєш, Кайряков запропонував мені стати парторгом МТС. Ісаю, коли я погоджусь на це, я більше часу проводитиму в селі. Ти як гадаєш?

— О! — відповів Ісай і відчув, як серце його хоче полетіти від радості і добрих передчуттів.— Погоджуйся! Буде чудово!

— Справді? — Вона усміхнулася, і щоки її вкрилися легким рум'янцем.— Справді? — повторила вона.— І Олексій приїде до нас на станцію. Посада головного механіка звільнилася, а він першокласний майстер, спеціаліст. Тепер будемо разом.

Вона помовчала, подивилася на нього скоса й тихо запитала:

— А ти будеш радий?

— Дуже,— усміхнувся Ісай.— Дуже буду радий!

Тепер на душі в нього тихо. Правда, інколи — він і сам не знає чому — його поймає якийсь особливий, неясний страх, ледве вловимий, як той шелест кукурудзи, що його чути перед тим, як над рівниною завіє з усією силою сибирець. По суті, це не страх, а якесь невиразне незадоволення собою, якась дивна туга, лише його особиста, якої він не розуміє і не може зрозуміти. Але це буває рідко. Найчастіше вона з'являється тоді, коли погода погана і коли свинцеві хмари нависають над рівниною, а через димар у хату баби Галунки проникають дрібні краплини дощу, такі дрібні, що вони схожі на ніжний водяний пил. А коли стоять погожі дні, він часто ходить до водосховища, дивиться, як молодичі перуть білизну, слухає їхній сміх, і душа його радіє. По дорозі назад він проходить по широких алеях фруктового саду, доторкується пальцями до ще тоненьких стовбурів дерев і мріє:

«От через рік-два тут розів'ються персики, черешні, сливи. Співочі пташки весело щебетатимуть серед зеленого листя. А на зеленій травичці гратимуться діти, і серед них буде одна тонконога дівчинка з руськими кучериками, дуже схожа на Людмилу».

Він приплющує очі — йому хочеться довше, якомога довше зберегти образ маленької дівчинки. А вона зменшується, тане, і залишається лише світла стежечка і нічого більше. Але ця стежечка веде, мов золота стріла, до сонячного роздолля.

АНДРІЙ ГУЛЯШКИ

(*Біографічна довідка*)

Один з найвідоміших сучасних болгарських письменників Андрій Гуляшки народився 7 травня 1914 року в селі Болгарська Раковиця Відінського округу.

Перші кроки майбутнього письменника на літературній ниві відносяться до років його навчання в одній із софійських гімназій.

Ще гімназистом вступивши до Робітничої спілки молоді, а потім ставши членом Болгарської робітничої партії (комуністів), А. Гуляшки активно співробітничав в прогресивній пресі, друкує свої оповідання, що містять критику буржуазного ладу, а згодом з-під його пера виходять романи «Дон-Кіхот із Сильвеції» (1938), «Смертний вирок» (1940), а також книга нарисів «Жінки» (1943). Ці твори викривають капіталістичне суспільство, показують моральний розклад так званого вищого світу.

Після встановлення в Болгарії народної влади виходять з друку ще два романи, написані у чорні роки фашистської диктатури,— «Новий місяць» (1944) та «Сліди на снігу» (1946).

В 1949 році письменник залишає столицю і як спеціальний кореспондент газети «Работническо дело» їде у житницю Болгарії Добруджу, де стає не тільки свідком, але й активним учасником соціалістичної перебудови сільського господарства, і в результаті цієї поїздки народжується його роман «МТ станція» (1950), удостоєний Димитровської премії, а потім романи «Село Ведрово» (1952) та «Золоте руно» (1958). Цю трилогію письменник переробляє на один роман «Ведрово» (1959). Так виникла ця хроніка болгарського села

в період побудови соціалізму. В 1959 році за романи про село Ведрово письменникові було вдруге присуджено Димитровську премію.

В 1958 році виходить роман А. Гуляшки «Любов», присвячений революційній боротьбі болгарської молоді напередодні другої світової війни.

А. Гуляшки є також автором цікавих творів фантастичного та пригодницького жанру. В 1956 році виходить його фантастична повість «Коштовний камінь», присвячена проблемі людського щастя, в 1959 році — пригодницька повість «Контррозвідка», відзначена другою літературною премією, а в 1960 році — книга «Пригоди опівночі», в якій читач знову зустрічається з героями попередніх повістей.

Свій хист А. Гуляшки виявив і в галузі драматургії. Його перу зокрема належать соціальні драми з життя робітничого класу «Болото» (1946) та «Зобов'язання» (1949), що свого часу ставилися на сцені Софійського народного театру і є значним вкладом у болгарську драматургію. Перша з цих драм була відзначена Димитровською премією.

Беручи активну участь у літературному процесі Болгарії, А. Гуляшки разом з тим виконує значну громадську роботу.

ЗМІСТ

	Стор.
ЧАСТИНА ПЕРША	3
ЧАСТИНА ДРУГА	221
Андрій Гуляшки (<i>Біографічна довідка</i>)	525

Андрей Гуляшки

ВЕДРОВО

Хроника одного села

(На українском языке)

*

Редактор *О. П. Синиченко*

Оформлення художника *О. К. Бобровникова*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Л. М. Мосейчук*

Коректор *А. В. Кудрявцева*

*

Здано на виробництво 4/VIII 1961 р.

Пілісано до друку 23/X 1961 р.

Формат паперу 60 × 90¹/₁₆. Фізичн. друк. арк. 33.

Умсвн. друк. арк. 33. Обліково-видавн. арк. 39 407.

Ціна 1 крб. 38 коп. Замовл. 1311. Тираж 11000.

*

Держлітвидав України,

Київ, Володимирська, 42.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головополіграфвидаву

Міністерства культури УРСР, Харків,

Донець-Захаржевська, 6/8.

АНДРІЙ
ГУЛЯШКИ

ВЕДРОВО

1005 21001